

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

**«Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΤΩΝ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗΝ
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ»**

ΕΛΕΝΗ Κ. ΒΑΚΟΥΦΤΣΗ

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Βενιέρης Δημήτριος, Καθηγητής (Επιβλέπων)

Γαζή Φωτεινή, Καθηγήτρια

Φερόνας Ανδρέας, Αναπληρωτής Καθηγητής

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ, 2024

ΕΠΤΑΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Βενιέρης Δημήτριος, Καθηγητής (Επιβλέπων), Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Γαζή Φωτεινή, Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Φερόνας Ανδρέας, Αναπληρωτής Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Κλάψης Αντώνιος, Επίκουρος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Κούμας Εμμανουήλ, Επίκουρος Καθηγητής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Κωτσονόπουλος Λουδοβίκος, Επίκουρος Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Πολυζωίδης Περικλής, Καθηγητής, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής της Σχολής Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου δεν υποδηλώνει αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα (σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 201, παράγραφος 2 του ν. 5343/1932).

Στους γονείς μου, Κατερίνα και Κώστα, στο σύζυγό μου Κώστα και στην κόρη μας, Κατερίνα για την αγάπη τους και τη συνεχή τους στήριξη

Ευχαριστίες

Η περιπέτεια αυτή ξεκίνησε πριν από έντεκα χρόνια, όταν ως εκπαιδύτρια ενηλίκων στα Κέντρα Διά Βίου Μάθησης του Υπουργείου Παιδείας δίδασκα το μάθημα της Τοπικής Ιστορίας στο νομό Κορινθίας. Η ύλη του μαθήματος δεν ήταν συγκεκριμένη και έτσι καθοριζόταν από κοινού με τους εκπαιδευόμενους. Συνεπεία τούτου, αναδύθηκε το ζήτημα της άφιξης, της εγκατάστασης και της κοινωνικής ενσωμάτωσης των Μικρασιατών προσφύγων στην Κόρινθο, αφού πολλοί εκ των μαθητών μου είχαν Μικρασιατική καταγωγή. Η πρώτη επαφή λοιπόν με το θέμα ξεκίνησε με αυτόν τον τρόπο, ως μια πρώιμη ιστοριοδιφική αναζήτηση με πρώτο σταθμό την Μικρασιατική Στέγη Κορίνθου που από εκεί αντλήθηκαν στοιχεία για την προσφυγική έλευση. Οι συζητήσεις, οι παρατηρήσεις και η παρότρυνση για περαιτέρω έρευνα από την πρόεδρο της Στέγης κ. Ευστρατιάδου αποτέλεσαν τα αρχικά εναύσματα για την συνέχιση της έρευνας και την ακαδημαϊκή της πλαισίωση.

Συγχρόνως, ως εκπαιδευτικός διδάσκω το μάθημα της Ιστορίας της ομάδας προσανατολισμού ανθρωπιστικών σπουδών. Το προσφυγικό ζήτημα, η μικρασιατική καταστροφή και η έλευση των προσφύγων στην Ελλάδα είναι θέματα που συγκινούν και ενδιαφέρουν το μαθητικό κοινό διαχρονικά. Συνεπώς ήταν και παραμένει απαραίτητο για την εκπαιδευτική μου εξέλιξη να επιμορφώνομαι και να συνεχίζω την ερευνητική μου πορεία με σκοπό να ανταποκριθώ στις προκλήσεις του επαγγέλματος του εκπαιδευτικού με συνέπεια.

Αγαθή τύχη να ζω και να εργάζομαι στο Λουτράκι και σε απόσταση αναπνοής να εδρεύει το Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου. Στο Τμήμα Εκπαιδευτικής Πολιτικής ξεκίνησε μια συνεργασία ζωής που με εξέλιξε, με διαμόρφωσε και διεύρυνε το τρόπο σκέψης μου. Σε αυτή την πορεία υπήρξαν πολλοί συνοδοιπόροι που στάθηκαν δίπλα μου, με βοήθησαν, με προστάτευσαν, με στήριξαν μετριάζοντας τις απογοητεύσεις και τις ανησυχίες μου, ενθαρρύνοντάς με. Σε αυτή τη διαδρομή, αισθάνομαι την ανάγκη να εκφράσω ένα θερμό (αλλά και πάλι ανεπαρκές νιώθω πως θα είναι) ευχαριστώ στον επιβλέποντα καθηγητή αυτής της μελέτης κ. Δημήτρη Βενιέρη. Ο κ. Βενιέρης μου έδωσε την ευκαιρία να γνωρίσω το διεπιστημονικό αντικείμενο της Κοινωνικής Πολιτικής και να το μελετήσω παράλληλα με την επιστήμη της ιστορίας που αποτελεί την αφετηρία των σπουδών μου. Μου έδωσε την ευκαιρία να εκπονήσω τη διατριβή υπό την εποπτεία του, με καθοδήγηση με πολλή υπομονή και κατανόηση. Η επιμονή του στη λεπτομέρεια με έκαναν να σκύψω πάνω από τη διατριβή

με κριτική ματιά. Παράλληλα η συνεχής μεταξύ μας επικοινωνία διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην ολοκλήρωση της εργασίας.

Για τη διάθεση, το ενδιαφέρον, τις καίριες παρατηρήσεις και τη σταθερή καθοδήγηση της, που με έκαναν να δω τα ιστορικά γεγονότα σε μία νέα βάση, ευχαριστώ θερμά την κ. Έφη Γαζή. Η κ. Γαζή με έκανε να επεξεργαστώ τις ιστορικές πηγές με επιμέλεια, προσοχή και κριτική ματιά ξεπερνώντας καθιερωμένα στερεότυπα και στεγανά. Χωρίς τη συμβολή της και τις συνεχείς παρατηρήσεις της δεν θα είχε πραγματοποιηθεί η παρούσα εργασία. Ευχαριστώ, επίσης, και το τρίτο μέλος της επιτροπής κ. Ανδρέα Φερόνα, για την εμπιστοσύνη του και την αμεσότητά του, όποτε κρίθηκε αυτό αναγκαίο. Επίσης, ένα θερμό ευχαριστώ στον επίκουρο καθηγητή κ. Αντώνη Κλάψη που διάβασε την εργασία μου και με συμβούλεψε για τη βελτίωσή της και την καλύτερη εκδοχή της και για τη συμμετοχή του στην επταμελή εξεταστική επιτροπή της παρούσας διατριβής. Παράλληλα, χρωστώ ένα θερμό ευχαριστώ στην εκλιπούσα Ευγενία Κουτσουβάνου για τις συζητήσεις και για τη συμβολή της στην έρευνα, όταν με συμβούλεψε να ψάξω στα αμερικανικά αρχεία και στη συνέχεια με έφερε σε επαφή με το Ινστιτούτο Hoover του Πανεπιστημίου Stanford.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω στο προσωπικό όλων των αρχειακών φορέων που επισκέφτηκα για την καλή τους διάθεση να με εξυπηρετήσουν. Συγκεκριμένα στην προϊσταμένη του τμήματος ΓΑΚ Αχαΐας κ. Ανδριανή Μελίστα που με εξυπηρέτησε και μοιράστηκε μαζί μου τις γνώσεις της. Όπως, θα ήθελα να ευχαριστήσω και την ταξινόμο των ΓΑΚ Αχαΐας κ. Ειρήνη Πογιατζή για τις εποικοδομητικές μας συζητήσεις. Παράλληλα στο Μουσείο Τύπου Πατρών οφείλω ευχαριστίες για την πρόσβαση και τη μελέτη του Τύπου. Πολλές ευχαριστίες οφείλω στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, και στον ιστορικό του κέντρου κ. Δημήτρη Καμούζη που με ενθάρρυνε να συνεχίσω την έρευνά μου.

Παράλληλα, οφείλω να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου και θερμές ευχαριστίες στους τοπικούς προσφυγικούς συλλόγους που μου έδειξαν εμπιστοσύνη και μου έδωσαν πρόσβαση στα αρχεία τους. Η κ. Βασιλική Ευστρατιάδου, πρόεδρος της Μικρασιατικής Στέγης Κόρινθου, στάθηκε δίπλα μου ανελλιπώς από την αρχή αυτής της ερευνητικής αναζήτησης. Συζήτησε μαζί μου, φώτισε πολλές άγνωστες πτυχές και με παρότρυνε να συνεχίσω τη μελέτη της προσφυγικής κοινωνικής ενσωμάτωσης στην Πελοπόννησο. Ο κ. Κώστας Σταυρίδης, δικηγόρος προσφυγικής καταγωγής εκ Τρίπολης, με προμήθευσε με προσωπικά του αρχεία σε μια περιοχή που η εύρεση ιστορικών στοιχείων για την κοινωνική ενσωμάτωση των προσφύγων ήταν δυσχερής. Συγχρόνως, ευχαριστώ θερμά τον ιστορικό

Ανδρέα Μπαλτά για τις πολύτιμες και καίριες πληροφορίες που μοιράστηκε μαζί μου για την προσφυγική εγκατάσταση και ενσωμάτωση στην περιοχή της Ηλείας.

Ευχαριστώ από καρδιάς τους συναδέλφους και φίλους μου, Κ. Παπαθανασοπούλου, Φ. Δόσχορη, Ι. Καλογεράκη, Ν. Χαρίτο και Σ. Ράπανο που με στήριξαν σε όλη αυτή την πορεία, διευκολύνοντάς με και βοηθώντας με να συνδυάσω τη διδασκαλία με την έρευνα. Επίσης, ευχαριστώ τη διευθύντρια του Γυμνασίου Περαχώρας, κ. Ε. Αυλωνίτη για τη φιλία της και το συνεχές ενδιαφέρον της για την πορεία της έρευνας. Παράλληλα, ευχαριστώ θερμά τους συναδέλφους μου Δ. Τυφτικίδη και Α. Κουρουζίδου για τη βοήθεια στην τελική μορφοποίηση της διατριβής. Ξεχωριστές ευχαριστίες ανήκουν στον Ν. Κουραχάνη, επίκουρο καθηγητή στο Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και Στέγασης του Παντείου Πανεπιστημίου, που ήταν στην αρχή του εγχειρήματος δίπλα μου και με συμβούλευε αδιάκοπα. Θερμά ευχαριστώ, τα μέλη της επταμελούς εξεταστικής επιτροπής της διατριβής μου, τον επίκουρο καθηγητή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου κ. Κούμα Εμμανουήλ, τον επίκουρο καθηγητή του Παντείου Πανεπιστημίου κ. Κωτσονόπουλο Λουδοβίκο και τον καθηγητή του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου, κ. Πολυζωΐδη Περικλή.

Κλείνοντας, το τελευταίο αλλά και το μεγαλύτερο ευχαριστώ αυτής της πορείας είναι για την οικογένειά μου. Στους γονείς μου για την αμέριστη ηθική στήριξή τους, την ανιδιοτελή προσφορά τους και τα συνεχή μαθήματα ζωής που λαμβάνω από εκείνους. Στον σύζυγό μου Κώστα για τη στήριξη, την υπομονή του και την εμπύχωσή του αλλά και για την προσφορά του στην παρούσα έρευνα. Η μικρή μου Κατερίνα μού έδειξε το δρόμο για το αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, όταν σε μια βόλτα μας στην Πάτρα, προσπαθώντας να την κοιμίσω, τον Απρίλιο του 2022, συναντήσαμε την υπαίθρια έκθεση των ΓΑΚ Αχαΐας. Μου έδωσε την τελική ώθηση να ψάξω το εν λόγω αρχείο και να ολοκληρώσω την έρευνά μου.

Είναι αυτονόητο ότι η ευθύνη για οποιεσδήποτε αδυναμίες και παραλείψεις είναι αποκλειστικά δική μου.

Έλενα Βακουφτσή

Ιανουάριος, 2024

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	13
Περίληψη	14
Summary	15
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	16
Α. Το θέμα και το επιστημονικό αντικείμενο	16
Β. Βιβλιογραφική επισκόπηση	16
Γ. Θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο έρευνας	33
Δ. Ερευνητικά Ερωτήματα	50
Ε. Ερευνητικοί άξονες και δομή	57
<u>ΜΕΡΟΣ Α: ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ</u>	60
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Κοινωνική Πολιτική και Ιστορία	60
Εισαγωγή	60
α) Κοινωνική Πολιτική	61
β) Ιστορία (και ιστορίες) Κοινωνικής Πολιτικής: Ελλάδα Μεσοπολέμου	65
γ) Το ζήτημα της υγείας και της υγιεινής στην Ευρώπη	70
δ) Οι ελληνικές υγειονομικές συνθήκες	72
ε) Οι περιπέτειες ίδρυσης του ελληνικού Υπουργείου Υγείας	79
1.1. Εννοιολογικές αποσαφηνίσεις	88
α) Κοινωνική ενσωμάτωση	88
β) Δημόσια Κοινωνικότητα	91
γ) Φιλανθρωπία, αλληλεγγύη και αλτρουισμός, ανθρωπιστική βοήθεια	94
δ) Η φιλανθρωπία κατά τη διάρκεια του ελληνικού Μεσοπολέμου	100
ε) Πρόσφυγας: έννοια, περιεχόμενο, βαρύτητα	101

στ) Η μικρασιατική ταυτότητα	106
ζ) Η συλλογική μνήμη	107
1.2. Συμπεράσματα 1 ^{ου} κεφαλαίου	109
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΑ ΡΕΥΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20^{ου} ΑΙΩΝΑ	113
Εισαγωγή	113
2.1. Προσφυγικά ρεύματα στην αυγή του 20 ^{ου} αιώνα	113
2.2. Η εσωτερική πολιτική κατάσταση της Ελλάδας (1914-1922)	115
2.3. Το προσφυγικό κύμα του 1914. Καταλύτες και αφορμές	117
2.3.1. Κρατικά μέτρα για την αποκατάσταση των προσφύγων το 1914	119
2.3.2. Το τέλος του Μεγάλου Πολέμου και οι εξελίξεις στην Ελλάδα	124
2.3.3. Η συνθήκη των Σεβρών και η Ελληνική απόβαση στην Ιωνία	124
2.4. Η έξοδος του 1922	125
2.5. Συμπεράσματα 2 ^{ου} κεφαλαίου	127
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ	130
Εισαγωγή	130
3.1. Η Συνθήκη της Λωζάννης. Η ανταλλαγή των πληθυσμών	130
3.2. Πολιτογράφηση και τα δικαιώματα των προσφύγων	132
3.3. Ελληνοτουρκικές συνθήκες (1924-1930)	133
3.4. Το ζήτημα των περιουσιών. Αποζημίωση και συμψηφισμός	136
3.5. Συμπεράσματα 3 ^{ου} κεφαλαίου	144
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ 1922	146
Εισαγωγή	126
4.1. Κρατική παρέμβαση στην προσφυγική αποκατάσταση	146
4.2. Οι διεθνείς οργανισμοί ως φορείς της προσφυγικής αποκατάστασης	152

4.3. Η οργάνωση της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ)	156
4.3.1. Η δημιουργία προσφυγικών ομάδων	161
4.3.2. Η αγροτική αποκατάσταση	162
4.3.3. Η αστική αποκατάσταση	169
4.4. Πηγές προσφυγικών δανείων	170
4.5. Αντιδικίες, συνεργασίες και διαπραγματεύσεις κατά την προσφυγική αποκατάσταση	176
4.6. Συμπεράσματα 4 ^{ου} κεφαλαίου	180

ΜΕΡΟΣ Β: Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Πελοπόννησο: άφιξη, πολιτικές εγκατάστασης και ένταξης, κοινωνική οργάνωση και σχέσεις 182

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ: ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ 182

Εισαγωγή 182

5.1. Η οικονομία της Πελοποννήσου, 1880-1920 182

5.2. Προσφυγικές αφίξεις πριν την εισροή του 1922 στην Πελοπόννησο 188

5.2.1. Καταγραφή του προσφυγικού πληθυσμού της Πελοποννήσου. Ελληνικές απογραφές και διεθνή στοιχεία 190

5.2.2. Η καταγωγή των προσφύγων 198

5.3. Το πρώτο διάστημα. Οι αφίξεις 199

5.3.1. Η στέγαση και υγιεινή των νεήλυδων. Πρόχειρες λύσεις 202

5.3.2. Υγειονομική και κοινωνική μέριμνα 230

5.3.3. Προσφυγική εργασία 239

5.4. Συμπεράσματα 5^{ου} κεφαλαίου 255

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ: ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΚΗ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΗ ΒΟΗΘΕΙΑ 259

Εισαγωγή 259

6.1.1. Το φιλανθρωπικό πλαίσιο και η ανθρωπιστική βοήθεια στην Αμερική και στη Δυτική Ευρώπη στα τέλη του 19 ^{ου} – αρχές 20 ^{ου} αιώνα	259
6.1.2. Το φιλανθρωπικό πλαίσιο στην Ελλάδα (τέλη 19 ^{ου} – αρχές 20 ^{ου})	263
6.2. Η αμερικανική βοήθεια	265
α) Διεθνής Ερυθρός Σταύρος	269
β) Η δράση του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού	269
γ) Η αποχώρηση του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού	271
δ) Near East Relief/Περίθαλψις Εγγύς Ανατολής	271
ε) Η λειτουργία του ορφανοτροφείου της Κορίνθου	278
στ) American Women' s Hospitals/ Νοσοκομεία Αμερικανίδων Κυριών	281
ζ) American Friends of Greece/ Αμερικανοί φίλοι της Ελλάδας	283
η) Βοήθεια από τις ευρωπαϊκές χώρες	285
6.3. Εγχώριοι φιλανθρωπικοί οργανισμοί	286
6.4. Συμπεράσματα 6 ^{ου} κεφαλαίου	288
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ: ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΣΤΕΓΗΣ	292
Εισαγωγή	292
7.1. Η κοινωνική κατοικία στις αρχές του 20 ^{ου} αιώνα	292
7.2. Η κρατική μέριμνα στέγασης, η έλλειψη οικημάτων και οι επιτάξεις	293
7.3. Οι περιπέτειες για την ανέγερση των προσφυγικών συνοικισμών	295
7.4. Τα χαρακτηριστικά των συνοικισμών	317
7.5. Συμπεράσματα 7 ^{ου} κεφαλαίου	361
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ: ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ	365
Εισαγωγή	365
8.1. Οι απαρχές των προσφυγικών σωματείων	365

8.2. Δομή, οργάνωση και δραστηριοποίηση των προσφυγικών σωματείων	367
8.3. Συλλογικές απαιτήσεις και διεκδικήσεις	388
8.4. Τα προσφυγικά σωματεία ως πολιτικά δίκτυα	391
8.5. Συμπεράσματα 8 ^{ου} κεφαλαίου	392
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ: ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	394
ΠΗΓΕΣ	405
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	412
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	436

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

A.O.Δ.A.: Ανεξάρτητη Οργάνωσις Δικαιούχων Ανταλλαξίμων

A.E.Σ.: Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός

A.F.G.: American Friends of Greece/ Αμερικανοί φίλοι της Ελλάδας

A΄ΠΠ: Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος (Μεγάλος Πόλεμος)

A.Σ.Κ.Α.: Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα

A.W.H.: American Women's Hospitals/ Νοσοκομεία Αμερικανίδων Κυριών

Γ.Α.Κ.: Γενικά Αρχεία του Κράτους

Δ.Γ.Ε.: Διεθνές Γραφείο Εργασίας

Ε.Α.Π.: Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων

Ε.Τ.Ε.: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας

Ι.Κ.Α.: Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων

Κ.Κ.Ε.: Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος

Κ.Μ.Σ.: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών

Κ.τ.Ε.: Κοινωνία των Εθνών

N.E.R.: Near East Relief/ Περίθαλψις Εγγύς Ανατολής

Π.Ι.Π.: Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως

Π.Ι.Κ.Π.Α.: Πατριωτικό Ίδρυμα Κοινωνικής Πρόνοιας και Αντιλήψεως

Π.Ο.Α.Δ.Α.: Παμπροσφυγική Οργάνωσις Αμύνης Δικαιούχων Ανταλλαξίμων

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η διατριβή συνδέει το διεπιστημονικό αντικείμενο της Κοινωνικής Πολιτικής με την επιστήμη της Ιστορίας με εμπειρικό πεδίο αναφοράς τη μεσοπολεμική μικρασιατική καταστροφή εστιάζοντας στις πολυσύνθετες επιπτώσεις της αθρόας άφιξης των Μικρασιατών προσφύγων στην Ελλάδα. Η χώρα βίωσε μία ταραχώδη πολεμική δεκαετία από την ανάφλεξη των Βαλκανικών πολέμων έως την κατάρρευση του Μικρασιατικού μετώπου. Οι Έλληνες μαστίζονταν από φτώχεια, ανεργία, αρρώστια και πολιτικά πάθη, όταν προέκυψε η άναρχη έλευση τους υπέρογκου αναλογικά αριθμού προσφύγων. Σκοπός της μελέτης είναι να διερευνηθούν τα πολυσχιδή ζητήματα που αντιμετώπισαν οι Μικρασιάτες πρόσφυγες κατά την ενσωμάτωση τους στην Ελλάδα με γεωγραφικό πεδίο αναφοράς την Πελοπόννησο. Μέσα από την ερευνητική αξιοποίηση των Γενικών Αρχείων του κράτους (κυρίως της Πάτρας και της Καλαμάτας), διεθνών αρχείων (του Πανεπιστημίου Stanford) και του Τύπου, προκύπτει ότι η κοινωνική ενσωμάτωση των περιορισμένων συγκριτικά προσφυγικών ροών στην Πελοπόννησο αντιμετώπισε δυσεπίλυτα προβλήματα μόνιμης στέγασης, διανομής κλήρων, εύρεσης εργασίας και κοινωνικών σχέσεων με τους γηγενείς. Μείζονα προβλήματα δημόσιας υγείας εν μέρει αντιμετωπίστηκαν με τη συμβολή διεθνών ανθρωπιστικών οργανώσεων. Η έρευνα επιβεβαιώνει ότι η συμβολή των διεθνών οργανώσεων στη σχεδιασμένη θεσμοθέτηση κρατικών δομών υγείας είναι αξιοσημείωτη. Παράλληλα, το ελληνικό κράτος συνεργάστηκε με διεθνείς φορείς (όπως η Κ.τ.Ε.) δημιουργώντας την κρίσιμη Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων που ήρθε αντιμετώπιση με μεγάλες προκλήσεις αλλά και όχι λίγες αντιδράσεις. Η μελέτη εξετάζει εν γένει τις σχέσεις του ελληνικού κράτους με εγχώριους και διεθνείς φορείς που συνέδραμαν στο εγχείρημα της προσφυγικής αποκατάστασης και σταδιακής ενσωμάτωσης περιλαμβάνοντας τη συνεισφορά των προσφυγικών συλλόγων που συστάθηκαν εκείνη την εποχή και αναδείχθηκαν στην προσφυγική φωνή απέναντι στις κυβερνητικές δράσεις.

Λέξεις-κλειδιά: Κοινωνική ενσωμάτωση, Μικρασιάτες πρόσφυγες, διεθνείς και εγχώριοι φορείς, φιλανθρωπική αρωγή, υγειονομική περίθαλψη και συνθήκες υγιεινής.

Summary

This thesis links the interdisciplinary subject of Social Policy with the science of History with the empirical field of reference/scope being the interbellum period of the Asia Minor Catastrophe, focusing on the complex implications of the massive arrival of Asia Minor refugees in Greece. The country experienced a tumultuous decade of warfare from the outbreak of the Balkan wars to the collapse of the Asia Minor front. When the disorderly arrival of a disproportionate number of refugees occurred, Greeks were being plagued by poverty, unemployment, disease, and political passions. The purpose of this study is to explore the multi-faceted issues that the Asia Minor refugees faced during their integration in Greece, with the Peloponnese as the geographical reference point/field. Through the use of the General State Archives (mainly of Patras and Kalamata), international archives (of Stanford University) and the Press, it emerges that the social integration of the comparatively limited refugee flows in the Peloponnese faced intractable problems when it came to permanent housing, distribution of lots, finding work and social relations with the locals. Major public health problems were partly addressed with the contribution of international humanitarian organisations. The research confirms that the contribution of international organisations to the planned institutionalisation of state health structures is considerable. At the same time, the Greek state cooperated with international bodies (such as the League of Nations) by creating the crucially important Committee for the Rehabilitation of Refugees, which was faced with great challenges and a lot of opposition. The study examines in general the relations of the Greek state with domestic and international bodies that contributed to the project of refugee rehabilitation and the gradual integration of those refugees, including the contribution of the refugee associations that were established at that time and emerged as the voice of refugees against governmental actions.

Keywords: Social integration, Asia Minor refugees, international bodies, charitable outreach, housing, health care.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

A. Θέμα και επιστημονικό αντικείμενο

Το τέλος της ελληνικής στρατιωτικής εκστρατείας στη Μικρά Ασία σηματοδότησε μια κρίσιμη περίοδο για την Ελλάδα αποτελώντας τον κρίκο σε μια αλυσίδα μεγάλων διεθνούς βεληνεκούς γεγονότων. Αναζητήθηκαν τα αίτια, οι λανθασμένοι χειρισμοί, οι παραλείψεις και οι βαθύτερες συνέπειες που, επηρέασαν όλο τον ευρωπαϊκό χώρο, εξαιτίας της δημιουργίας των εθνών-κρατών. Συγχρόνως, για την ελληνική κοινωνία ήταν ένα φαινόμενο μοναδικό, καθώς η χώρα βίωσε μια δυσχερή κατάσταση στο εσωτερικό της. Κυριαρχούσε κλίμα φανατισμού, καχυποψίας και ανταγωνισμού εξαιτίας των πολιτικών παθών, απόρροια του Εθνικού Διχασμού. Αποτέλεσμα της Μικρασιατικής εκστρατείας ήταν η έλευση των περίπου (1.220.000) προσφύγων στην Ελλάδα που τότε αριθμούσε κοντά στα 5.000.000 κατοίκους. Η εισροή του προσφυγικού πληθυσμού οδήγησε σε κοινωνική αναδιάρθρωση επιφέροντας πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές και ανθρωπιστικές συνέπειες. Σε πρώτο στάδιο ο προσφυγικός πληθυσμός μετακινήθηκε στα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου, λόγω της γειννίας με τα παράλια της Μικράς Ασίας και στη συνέχεια προωθήθηκε στην ηπειρωτική Ελλάδα. Συγχρόνως η έλευση των νεήλυδων δημιούργησε ειδικούς θεσμούς στο ελληνικό κράτος, το οποίο παράλληλα χρειάστηκε και τη διεθνή στήριξη.

Αντικείμενο της παρούσας διατριβής αποτελεί η διερεύνηση της κοινωνικής ενσωμάτωσης των Ελλήνων Μικρασιατών προσφύγων στην Πελοπόννησο. Η διατριβή έχει ως αφετηρία την Κοινωνική Πολιτική με διεπιστημονική οπτική και συνάφεια με την κοινωνική ιστορία και την προβληματική της.

B. Βιβλιογραφική επισκόπηση

Το ζήτημα της Μικρασιατικής καταστροφής και της κοινωνικής ενσωμάτωσης των προσφύγων αποτέλεσε θέμα επιστημονικών βιβλίων, άρθρων, μελετών, διδακτορικών ερευνών, ακόμα και μυθιστορημάτων. Η έρευνα της βιβλιογραφίας καθορίστηκε από το θέμα της διατριβής και από την ιδιαίτερη φύση του πανεπιστημιακού τμήματος, στο οποίο υλοποιήθηκε και επικεντρώθηκε κυρίως στα πεδία της Κοινωνικής Πολιτικής και της ιστορίας του προσφυγικού κόσμου. Παράλληλα, μελετήθηκε βιβλιογραφία που σχετίστηκε με την έννοια της μνήμης, της ταυτότητας και της δημόσιας κοινωνικότητας.

Η διδακτορική διατριβή εντάσσεται στο διεπιστημονικό αντικείμενο της Κοινωνικής Πολιτικής, με αφετηρία την ιστορική προβληματική. Έχει ως βασικούς άξονες την

προσφυγική κοινωνική ενσωμάτωση, τη φιλανθρωπία/ανθρωπιστική βοήθεια, την ίδρυση των συλλόγων και τις δράσεις τους. Με το ζήτημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης των Μικρασιατών στην Ελλάδα έχουν ασχοληθεί ερευνητές από πληθώρα επιστημονικών πεδίων και υπόβαθρο ο καθένας όπως, ιστορικοί, λαογράφοι, κοινωνιολόγοι, πολιτικοί επιστήμονες, γεωγράφοι, αρχιτέκτονες, γιατροί και νομικοί. Για αυτό τον λόγο η βιβλιογραφία οφείλει να είναι διεπιστημονική. Το ιστορικό πλαίσιο της μελέτης περιλαμβάνει την άφιξη των προσφύγων στην Ελλάδα, την ανταλλαγή των πληθυσμών σύμφωνα με την Ελληνοτουρκική Σύμβαση Υποχρεωτικής ανταλλαγής πληθυσμών και τη Συνθήκη της Λωζάννης. Δύο συνθήκες που αποτέλεσαν ορόσημα για την οριστική εγκατάσταση και την κοινωνική ενσωμάτωση του προσφυγικού πληθυσμού στην Ελλάδα. Παράλληλα, στο πλαίσιο της προσφυγικής κοινωνικής ενσωμάτωσης ερευνήθηκε το κομμάτι της διεθνούς, κυρίως, ανθρωπιστικής βοήθειας και φιλανθρωπίας.

Η διερεύνηση της ιστορίας με την Κοινωνική Πολιτική στηρίχθηκε στις θεωρητικές έρευνες μελετών του πεδίου της πολιτικής επιστήμης και της κοινωνιολογίας. Η ιστορική μελέτη της Κοινωνικής Πολιτικής στην Ελλάδα χαρακτηρίστηκε ως ισχνή και η συγγραφή των ερευνητικών μελετών τελούνταν κυρίως από πολιτικούς επιστήμονες και ιστορικούς. Μια πρώτη απόπειρα συγγραφής της ιστορίας της Κοινωνικής Πολιτικής της περιόδου 1821-1960 αποτέλεσε το βιβλίο του Ι. Μαστρογιάννη,¹ *Ιστορία της Κοινωνικής Πρόνοιας της Νεωτέρας Ελλάδος 1821-1960*. Στο βιβλίο του Μαστρογιάννη περιλάμβανε τα νομοθετικά διατάγματα όλων των κρατικών φορέων της δημόσιας υγείας. Παράλληλα έγινε αναφορά στις εγχώριες και στις διεθνείς φιλανθρωπικές οργανώσεις που ασχολήθηκαν με την προσφυγική αποκατάσταση και την κοινωνική ενσωμάτωση. Ως βιβλίο-τομή για την έρευνα της ιστορίας της Κοινωνικής Πολιτικής στην περίοδο του Μεσοπολέμου θεωρείται το σύγγραμμα του Α. Λιάκου, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας*. Στο πόνημα του, ο Λιάκος συνθέτει τη διαμόρφωση της ιστορικής πορείας της Κοινωνικής Πολιτικής, όπως αναδύθηκε στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, συνδέοντας την με κοινωνικές και πολιτικές μεταβολές με την εμφάνιση του προσφυγικού πληθυσμού καθώς και τις διαμάχες που προκλήθηκαν με τον εγχώριο εργατικό δυναμικό. Σε αυτό το πλαίσιο μελετήθηκαν οι σχέσεις του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας Διεθνής φορέας που άνηκε στην Κ.τ.Ε. (Λιάκος, 1993) με την ελληνική πραγματικότητα, η

¹Τμηματάρχης, του υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας τη δεκαετία του 1950

δυστοκία της ίδρυσης του ΙΚΑ και ο προσδιορισμός όρων όπως οκτώωρο, ανεργία, παιδική εργασία και συλλογικές συμβάσεις εργασίας (Λιάκος, 1993).

Η Μ. Κορασίδου στο βιβλίο της, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα* συζητά για την περίθαλψη της απροστάτευτης παιδικής ηλικίας στη φιλανθρωπική δραστηριότητα. Το έργο της Κορασίδου εξιστορεί μέσα από τις διαθέσιμες πηγές (Πρακτικά της Βουλής, Τύπος, Λογοδοσίες και καταστατικά φιλανθρωπικών εταιρειών), τις μορφές εξαθλίωσης των κατώτερων στρωμάτων στην Αθήνα τον 19ο αιώνα, με ιδιαίτερη έμφαση στο ζήτημα της επαιτείας, τις απόπειρες που έγιναν για την αντιμετώπιση του από τις φιλανθρωπικές εταιρείες και τις κυρίαρχες αντιλήψεις για τη φτώχεια. Στη συνέχεια το βιβλίο των Β. Θεοδώρου & Δ. Καρακατσάνη, *Υγιεινής Παραγγέλματα. Ιατρική επίβλεψη και κοινωνική πρόνοια για το παιδί τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα* συζητά τη διαδρομή φιλανθρωπικών φορέων κοινωνικής πολιτικής, όπως τον Πατριωτικό σύνδεσμο Ελληνίδων (φιλανθρωπικό σωματείο γυναικών) που μεταβλήθηκε στο Πατριωτικό ίδρυμα Περιθάλψεως και το 1930 έλαβε την ονομασία Πατριωτικό Ίδρυμα Κοινωνικής Πρόνοιας και Αντιλήψεως (ΠΙΚΠΑ). Εν γένει το βιβλίο παρουσιάζει τις πρωτοβουλίες και τη γενικότερη μεταστροφή από το ιδιωτικό στον κρατικό τομέα, που οι ελληνικές αρχές ανέλαβαν στον τομέα της περίθαλψης, ήδη με την ίδρυση του Υπουργείου Περιθάλψεως το 1917. Συγχρόνως, ο Τσάκουρης στη διδακτορική του διατριβή, *Η φιλανθρωπία στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα: Η συγκρότηση και λειτουργία. Η περίπτωση της Αθήνας και του Πειραιά*, προσδιόρισε το φαινόμενο της φιλανθρωπίας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, συγκρίνοντάς το με το πλαίσιο των δυτικών χωρών σε συνάρτηση με το φαινόμενο της φτώχειας.

Ακολούθως, κρίθηκε απαραίτητο να ερευνηθεί ξένη βιβλιογραφία που να συνδέεται με το διεπιστημονικό αντικείμενο της ιστορίας της Κοινωνικής Πολιτικής. Το βιβλίο *The welfare state in Britain. A Political History since 1945* του Μ. Hill αναλύει την ιστορία της Βρετανικής Κοινωνικής Πολιτικής από την εκλογή του C. Attlee μέχρι την εποχή της Μ. Thatcher. Ο Hill ανέλυσε διεξοδικά θεωρίες της πολιτικής επιστήμης για να εξηγήσει την πρόοδο του κράτους πρόνοιας σε σχέση με τις κυβερνητικές αλλαγές στην Μεγάλη Βρετανία. Παράλληλα επισημαίνει πως πολλές φορές τα μέτρα που θεσπίστηκαν υπέρ της κοινωνικής πολιτικής υποβαθμίστηκαν έναντι της οικονομικής και της εξωτερικής πολιτικής. Η επεξήγηση του όρου *welfare state/κράτος ευημερίας* αναλύθηκε στο εγχειρίδιο *The politics of the welfare state* (ed. Ann Oakley & A. Susan Williams). Ο όρος *welfare state/κράτος ευημερίας* επινοήθηκε το 1934 από τον ΑΙ. Zimmermann, καθηγητή Διεθνών

σχέσεων του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης, ο οποίος όρισε διεξοδικά τις απαρχές και τις εφαρμογές του στην Μεγάλη Βρετανία (Oakley 1994:2). Συγχρόνως, στο άρθρο του Α. Briggs διερευνήθηκε η ιστορική διάσταση του όρου *welfare state/κράτους ευημερίας*.

Στην ελληνική βιβλιογραφία μελετήθηκε το έργο του Δ. Βενιέρη, *Κοινωνική Πολιτική, έννοιες και σχέσεις*, για την αποσαφήνιση, την ανάλυση του εύρους και της διεπιστημονικότητας της Κοινωνικής Πολιτικής. Παράλληλα, ο Δ. Βενιέρης στη δημοσίευσή του *Κοινωνική Πολιτική σε Χώρα Χωρίς Πατρίδα στο Κρίση και Κοινωνική Πολιτική* απόδειξε τα εύθραυστα θεμέλια της κοινωνικής πολιτικής του ελληνικού κράτους κατά τη μεσοπολεμική περίοδο. Έπειτα στο βιβλίο της, η Κ. Legg, *Politics in Modern Greece*, περιλαμβάνει στοιχεία για την πολιτική ζωή της Ελλάδας και την προσφυγική άφιξη του 1922. Ο ορισμός του πρόσφυγα στο βιβλίο του Ρ. Gatrell, *The making of the Modern refugee*, προσέγγισε τους μοντέρνους πρόσφυγες ως απόρροια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, της διάλυσης των αυτοκρατοριών και της δημιουργίας των εθνών-κρατών. Παράλληλα κρίθηκε απαραίτητο να ερευνηθεί το ζήτημα του κοινωνικού ελέγχου και μελετήθηκαν τα έργα του Μ. Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison* και *The birth of the clinic. An archaeology of Medical Perception*. Ο Foucault στα έργα του ασχολήθηκε με την έννοια της αστυνόμευσης/παρακολούθησης, της πειθαρχίας και του κοινωνικού ελέγχου.

Η περίοδος του Μεσοπολέμου και η κοινωνική ενσωμάτωση των Μικρασιατών προσφύγων ως αντικείμενο παλαιότερων μελετών αποτέλεσε προϊόν συστηματικής έρευνας από άτομα που κατείχαν καίριες διοικητικές θέσεις κατά την κρίσιμη δεκαετία της προσφυγικής αποκατάστασης (1920-1930) και πραγματεύτηκαν το ζήτημα της αποκατάστασης των προσφύγων. Ανάμεσα σε αυτές τις μελέτες ξεχωρίζει του Αλ. Πάλλη,² *Η ανταλλαγή των πληθυσμών από άποψη νομική και ιστορική και η σημασία της για τη διεθνή θέση της Ελλάδας*, για την εγκυρότητα των δημογραφικών στοιχείων, του βουλευτή Μπακάλμπαση,³ του Ι. Τσουδερού⁴ που με την μελέτη του, *Αποζημιώσεις των Ανταλλαζίμων* παρουσίασε την πορεία

² Ο Αλ. Πάλλης (Βομβία 1883-1975) υπηρέτησε στην αγγλική διοίκηση της Αιγύπτου και διετέλεσε Γενικός Γραμματέας Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, μέλος της Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών πληθυσμών της Συνθήκης της Λωζάνης, βουλευτής και έκτακτος πληρεξούσιος Υπουργός στην Πρεσβεία του Λονδίνου (Αρχείο Α.Α. Πάλλη, χ.χ.).

³ Ο Α. Μπακάλμπασης διετέλεσε υπουργός της Κυβέρνησης Α. Παπαναστασίου (1924). Υπήρξε μέλος της κοινοβουλευτικής επιτροπής για το προσφυγικό.

⁴ Ο Ε. Τσουδερός γεννήθηκε στο Ρέθυμνο το 1882. Σπούδασε νομικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, οικονομικές επιστήμες στο Παρίσι και το Λονδίνο, ενώ αναγορεύθηκε Διδάκτωρ του Δικαίου από τη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το 1924 χρημάτισε Υπουργός Συγκοινωνιών στην κυβέρνηση Ελ.

των αποζημιώσεων των ανταλλάξιμων περιουσιών. Τα στοιχεία είναι ιδιαίτερα σημαντικά, διότι η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος (Ε.Τ.Ε.) είχε αναλάβει την ευθύνη για τις αποζημιώσεις των αστών προσφύγων. Το ελληνικό δημόσιο είχε συνάψει σύμβαση με την Ε.Τ.Ε. στις 5 Μαΐου του 1925. Μερικά χρόνια αργότερα το 1929, ο Α. Πρωτονοτάριος⁵ εξέδωσε, *Το προσφυγικόν πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως*. Ο Πρωτονοτάριος συμπερίλαβε στο βιβλίο του, το έργο της Μεικτής Επιτροπής, της ΕΑΠ καθώς και αναλυτικούς πίνακες με τα έξοδα που έκανε το ελληνικό κράτος, όπως και τον γενικό ισολογισμό της ΕΑΠ κατά την 31η Δεκεμβρίου 1928. Στις αρχές της δεκαετίας του 1930 δημοσιεύτηκε η έρευνα του Μ. Νοταρά,⁶ *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων*, στη συνέχεια του Α. Αιγίδη,⁷ *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγας. Ιστορική, δημοσιονομική, οικονομική και κοινωνική μελέτη του προσφυγικού ζητήματος* που δημοσιεύτηκε το 1934 χρησιμοποιώντας επίσημες στατιστικές και τεκμήρια για να παρουσιάσει τη συμβολή των προσφύγων στον οικονομικό τομέα (Αιγίδης, 1934:8).

Εκτός από τους Έλληνες που κατείχαν υπηρεσιακές θέσεις, σημαντικό συγγραφικό έργο άφησαν τα ξένα μέλη της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ). Πρόκειται για τους Η. Morgenthau, Ch.Howland, Ch. Eddy και J. Simpson. Ο Η. Morgenthau⁸ διετέλεσε πρώτος πρόεδρος της ΕΑΠ και έγραψε το βιβλίο, *Η αποστολή μου στην Αθήνα. 1922 Το έπος της εγκατάστασης*. Ο Morgenthau γνώριζε λεπτομέρειες για τα προβλήματα του ελληνικού κράτους, και από τη δική του τη σκοπιά το εγχείρημα της προσφυγική αποκατάστασης

Βενιζέλου και Υπουργός Οικονομικών στις κυβερνήσεις Γ. Καφαντάρη, Α. Παπαναστασίου και Θ. Σοφούλη. Το 1925 ως υποδιοικητής της τράπεζας της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας (Ε.Τ.Ε) συνέβαλε στην εκκαθάριση των ανταλλάξιμων τουρκικών περιουσιών και την αποζημίωση των Ελλήνων προσφύγων. Το 1927 μετείχε ως Υποδιοικητής της στις διαπραγματεύσεις με την Κ.τ.Ε. για την υπογραφή πρωτοκόλλου της Γενεύης, που άνοιξε τον δρόμο για τη συνομολόγηση του τριμερούς εξωτερικού δανείου των 9 εκατ. λιρών Αγγλίας και την ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδος (Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, 2013).

⁵ Ο Α. Πρωτονοτάριος, Δικηγόρος, Επιθεωρητής ανταλλαγής, έγραψε το βιβλίο, *Το προσφυγικόν πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως*, το 1929.

⁶ Ο Μ. Νοταράς ήταν δικηγόρος, τμηματάρχης της Αγροτικής Τράπεζας το 1934, όταν έγραψε το βιβλίο *η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων*. Πριν γίνει τμηματάρχης της Αγροτικής Τράπεζας είχε εργαστεί στην αγροτική διεύθυνση ΕΑΠ (Νοταράς, 1934: ιδ').

⁷ Μέλος της Μικτής Υποεπιτροπής στην Κοζάνη

⁸ Ο Η. Morgenthau γεννήθηκε στις 26 Απριλίου του 1856 στο Manheim της Γερμανικής συνομοσπονδίας και πέθανε στις 25 Νοεμβρίου του 1946 στις ΗΠΑ. Ήταν δικηγόρος και διατέλεσε στη θέση του Αμερικανού πρέσβη στην Οθωμανική αυτοκρατορία κατά τη διάρκεια της Αρμενικής γενοκτονίας (1913-1916) διορισμένος από τον πρόεδρο Wilson (Skinner, 2020). Το 1923 εστάλη από την Κοινωνία των Εθνών στην Αθήνα, ως ο πρώτος πρόεδρος της ΕΑΠ και παρέμεινε στη θέση μέχρι τον Δεκέμβριο του 1924 (Morgenthau, 1994) & (Ανδριώτης, 2003:85).

θεωρήθηκε έπος. Ο δεύτερος πρόεδρος της ΕΑΠ ο Ch. Howland,⁹ έγραψε το 1926 σχετικά με το εποικιστικό πρόγραμμα της Κ.Τ.Ε. που υλοποιήθηκε στην Ελλάδα έως το 1926, *Societe des Nations, L'etablissement de refugies en Grece*. Την εικόνα συμπλήρωσε το έργο του τρίτου κατά σειρά προέδρου Ch. Eddy,¹⁰ *Greece and the Greek Refugees*. Ο αναπληρωτής πρόεδρος της Ε.Α.Π. J. Simpson δημοσίευσε την μελέτη, *The refugee question*, όπου εξέτασε τα προσφυγικά προβλήματα του 20^{ου} αιώνα σε διάφορα κράτη. Παράλληλα, η βιογραφία του Β. Κρίμπα¹¹ διευθυντή της Αγροτικής αποκατάστασης της ΕΑΠ πρόσθεσε στη διατριβή στοιχεία για τη δομή και το οργανόγραμμα της ΕΑΠ. Σύμφωνα με τον Κρίμπα τα αγροτικά οικήματα που κτίστηκαν στην Πελοπόννησο ήταν 390 (Κρίμπα, 1999:243).

Οι μελέτες που γράφτηκαν τις επόμενες δεκαετίες χωρίζονται ανάλογα με τη θεματική τους. Ξεχωρίζουν η μελέτη των Μ. Μαραβελάκη¹² και του ιστορικού Απ. Βακαλόπουλου, *Αι*

⁹ Ο Ch. Howland (1869 – 1932) ήταν δικηγόρος στο επάγγελμα. Εργαζόταν στη Νέα Υόρκη, ήταν γνώστης των διεθνών σχέσεων και διορίστηκε από την Κ.τ.Ε. ως δεύτερος πρόεδρος της ΕΑΠ από τον Φεβρουάριο του 1925 έως Σεπτέμβριο του 1926. Έκανε αυτοψία στο έργο της ΕΑΠ στη Μακεδονική ενδοχώρα. Επέστρεψε στην Αμερική το 1926 και εργάστηκε ως σύμβουλος του Αμερικάνικου Υπουργείου Εξωτερικών και ως καθηγητής στο Yale (Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, 2022:49).

¹⁰ Ο Ch. Eddy γεννήθηκε το 1872. Διετέλεσε χρέη προέδρου της ΕΑΠ από τον Οκτώβριο του 1926 έως τα τέλη του 1930 (Ανδριώτης, 2003:85). Βιοποριζόταν ως δικηγόρος και απεβίωσε το 1951 στο Hartford των ΗΠΑ.

¹¹ Βασίλειος/Βάσος Κρίμπα: Γεννήθηκε στη Μερόπη Μεσσηνίας στις 12/25 Οκτωβρίου 1889 και ήταν το πέμπτο παιδί του μεγαλοκτηματία Δημ. Κρίμπα. Μεγάλωσε σε μια οικογένεια που τον δίδαξε τον πατριωτισμό, την εργατικότητα, την αυστηρότητα και τον σεβασμό στη μόρφωση. Παρακολούθησε το Γυμνάσιο στην Καλαμάτα και ακολούθησε τις εγκύκλιες σπουδές του στο Βαρβάκειο στην Αθήνα. Παράλληλα τα αδέρφια του ακολούθησαν σπουδές στην Αυστρία και στη Γερμανία. Έτσι και ο Β. Κρίμπα έφυγε για το Montpellier της Γαλλίας, για να σπουδάσει Γεωπονία (Κρίμπα, 1999:226). Στις σπουδές του ξεχώρισε και διακρίθηκε. Με την επιστροφή του στην Ελλάδα ασχολήθηκε με την πατρική περιουσία και συγχρόνως αποπειράθηκε την εισαγωγή νέων καλλιεργητικών μεθόδων. Ωστόσο το συντηρητικό κλίμα της εποχής δεν του άφησαν τα περιθώρια, για να προχωρήσει. Το 1911 καλείται στο στρατό και για εννέα χρόνια υπηρέτησε μέχρι το τέλος του 1920. Μετά τους Βαλκανικούς πολέμους πετυχαίνει στις κρατικές εξετάσεις και διορίζεται τον Οκτώβριο του 1914 νομογεωπόνος του νομού Ευβοίας (Κρίμπα, 1999:227). Εντούτοις ανακλήθηκε από τον στρατό, αλλά το 1917 εν μέσω Διχασμού απολύθηκε ως βασιλικός. Με την επάνοδο του βασιλιά Κωνσταντίνου το 1920 διορίστηκε εκ νέου στο Υπουργείο Γεωργίας με το βαθμό του έφεδρου λοχαγού και το 1921 προάχθηκε σε επιθεωρητή Αμπελουργίας και προς το τέλος του χρόνου σε γενικό επιθεωρητή Αμπελουργίας. Τον Δεκέμβριο του 1922 απολύθηκε από το Υπουργείο Γεωργίας για πολιτικούς λόγους. Το 1925 προσελήφθη από την ΕΑΠ, που τον όρισε διευθυντή των Αγροτικών Αποκαταστάσεων, αναγνωρίζοντας τις διοικητικές του γνώσεις και την άριστη γνώση της γαλλικής γλώσσας. Ήταν υπεύθυνος για όλη σχεδόν την Ελλάδα (Παλαιά Ελλάδα, Ήπειρο και Νήσους) εκτός της Μακεδονίας (Κρίμπα, 1999:228). Το 1930 παραιτήθηκε, διότι εξελέγη καθηγητής Αμπελουργίας στην Ανώτατη Γεωπονική Σχολή Αθηνών. Τα ιθύνοντα μέλη της ΕΑΠ έστειλαν ευχαριστήριες επιστολές για τη συνεργασία τους με τον Κρίμπα επαινώντας τον για τη δουλειά του. Παράλληλα, η κονσερβοποιία της Ν. Κίου του έστειλε επί χρόνια προϊόντα της δωρεάν, για να εκφράσει την ευγνωμοσύνη της για την ίδρυσή της (Κρίμπα, 1999:229).

¹² Διευθυντής του Τμήματος Γεωτρήσεων στη Γενική Δ/ση Εποικισμού Μακεδονίας

προσφυγικά εγκαταστάσεις εν τη περιοχή Θεσσαλονίκης, που δημοσιεύτηκε το 1955. Η εργασία αυτή είναι σημαντική, γιατί εστίασε στις προφορικές μαρτυρίες της πρώτης γενιάς των προσφύγων του 1922 και δημοσιεύτηκαν στοιχεία σχετικά με την ιστορία και τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες των νεοφερμένων (Μαραβελάκης & Βακαλόπουλος, 1953). Ακολούθως, το έργο του D. Pentzopoulos δημοσιεύτηκε το 1962, *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact upon Greece*. Στο έργο αυτό διερευνήθηκε ο αντίκτυπος της υποχρεωτικής ανταλλαγής πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας-Τουρκίας (Σύμβαση Λωζάννης, Ιανουάριος 1923) στην ελληνική κοινωνία. Για την σύμβαση της Ανταλλαγής και τις περιουσίες των προσφύγων έγραψε ο Α. Τσουλούφης το 1989, στο έργο του, *Η ανταλλαγή ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών και η εκτίμηση της ανταλλάξιμης περιουσίας*. Παρομοίως, ο Ι. Λαυρεντίδης το 1975 εξέδωσε το έργο, *Πρόσφυγες εξ ανταλλαγής και ανταλλάξιμος περιουσία*. Επιπροσθέτως, το βιβλίο του St. Ladas, *The exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, το οποίο αποτέλεσε μία πρωτοποριακή μελέτη, εάν αναλογιστεί κανείς την εποχή την οποία γράφτηκε (1932). Επίσης, το ευρύ ακαδημαϊκό ενδιαφέρον για την έρευνα της προσφυγικής αποκατάστασης ασχολούνται με τις επιπτώσεις της ανταλλαγής των πληθυσμών επιχειρώντας μια διεπιστημονική προσέγγιση, όπως ο συλλογικός τόμος της R. Hirschon, *Crossing the Aegean. An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, και του Κ. Τσιτσελίκη, *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών - Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*. Συγχρόνως, το βιβλίο του Αντ. Κλάψη, *Ελληνοτουρκικό οικονομικό Σύμφωνο της 10^{ης} Ιουνίου 1930. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η διευθέτηση των εκκρεμοτήτων της Σύμβασης της Λωζάννης για την ανταλλαγή των πληθυσμών*, φώτισε τη διατριβή σε σχέση με τα ελληνοτουρκικά ζητήματα μετά την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών. Παράλληλα το δίτομο έργο των Αγγ. Συρίγου & Αντ. Κλάψη με τίτλο, *Συνθήκη της Λωζάννης και Ελληνοτουρκικές σχέσεις Τόμος Α' & Τόμος Β', Ο δεκάλογος ενός αιώνα*, ανέδειξε πτυχές της σημασίας και της επίδρασης της Συνθήκης της Λωζάννης στην προσφυγική αποκατάσταση, ιδίως στο ζήτημα των περιουσιών.

Σχετικά με τις συνθήκες ξεριζωμού από τις πατρογονικές εστίες και την υποδοχή στη νέα πατρίδα μια καίρια ιστορική πηγή είναι, η *Εξόδος*, από τις εκδόσεις του Κέντρου Μικρασιατών Σπουδών (Κ.Μ.Σ.), που αποτελείται από αυθεντικές μαρτυρίες των ανθρώπων που έζησαν τα γεγονότα. Ο πρώτος τόμος της *Εξόδου* εκδόθηκε το 1980, ενώ ο δεύτερος το 1982. Στις μελέτες σχετικά με τον πολιτικό αντίκτυπο του προσφυγικού πρέπει να προστεθεί το βιβλίο του Γ. Μαυρογορδάτου, *Stillborn, Republic, Social Coalitions and*

party Strategies in Greece, 1922-1936. Σχετικά με την πολιτικές συνέπειες της προσφυγικής ψήφου, πλούσια ανάλυση διαθέτει η μελέτη της Μ. Γιώτα, *Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του μεσοπολέμου: 1922-1940*. Τη σχεδόν μαζική στήριξη του νεοεισερχόμενου πληθυσμού προς το κόμμα των Φιλελευθέρων¹³ κατά τη δεκαετία του 1920 υποστηρίζει και ο G. Hering στο έργο του, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*.

Οι νεότερες μελέτες εξετάζουν τις επιπτώσεις που είχε η προσφυγική εγκατάσταση σε μια συγκεκριμένη περιοχή. Αξιοσημείωτο το έργο της R. Hirschon, *Heirs of the Greek Catastrophe: The Social life of Asia Minor Refugees in Piraeus/Κληρονόμοι Μικρασιατικής Καταστροφής. Η Κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, που παρουσιάζει τη μετεξέλιξη του προσφυγικού συνοικισμού της Κοκκινιάς σε μια αστική συνοικία του Πειραιά μέσα από την οπτική της κοινωνικής ανθρωπολογίας. Ακολουθώντας, η Β. Γκιζελή το 1984 στο έργο της, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα 1920-1930*, συνδέει την επίδραση της Μικρασιατικής καταστροφής με την αναπτυσσόμενη ελληνική κοινωνία αναλύοντας εκτενέστερα την κοινωνική κατάσταση που προέκυψε από την αποκατάσταση των προσφύγων.

Η διατριβή ακολουθεί τη σύγχρονη ιστοριογραφική προσέγγιση σχετικά με το ζήτημα του μικρασιατικού ξεριζωμού, της προσφυγικής αποκατάστασης και της έρευνας των προσφυγικών συλλόγων προσεγγίζοντας μια θεώρηση, από τα κάτω, δηλαδή τους πρόσφυγες που συμμετείχαν σε αυτούς και τις δράσεις τους. Παράλληλα νέες διδακτορικές διατριβές προσπαθούν διεπιστημονικές προσεγγίσεις, για να αποδώσουν μια ολοκληρωμένη εικόνα των λαϊκών συνοικισμών κυρίως για το ζήτημα της αστικής προσφυγικής αποκατάστασης, όπως η διδακτορική μελέτη της Ε. Κυραμαργιού, *Δραπετσώνα, 1922-1967 - Ένας κόσμος στην άκρη του κόσμου*. Για τη σωματειακή δράση των προσφύγων στην Ελλάδα μετά τον ξεριζωμό τους, χαρακτηριστικά μελετήθηκε η διδακτορική διατριβή της Κ. Παπαθανασοπούλου, *Προσφυγική Εγκατάσταση, Σύλλογοι και Μνήμη στη Νίκαια (1923-1967)* και η διατριβή του Α. Μπαλτά, *Προσφυγικά αθλητικά σωματεία κατά τον Μεσοπόλεμο, 1922-1940*.

Η προσπάθεια της οικονομικής και επαγγελματικής αποκατάστασης των προσφύγων είχε διττό χαρακτήρα: τόσο αστικό όσο και αγροτικό. Ο αστικός προσανατολισμός της αποκατάστασης των προσφύγων αναδύεται στο κείμενο του Χ. Χατζηιωσήφ, Το

¹³ Κόμμα του Ελευθέριου Βενιζέλου, ιδρύθηκε στις 22 Αυγούστου του 1910

προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας, από τον συλλογικό τόμο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, 1922-1940, ο Μεσοπόλεμος*. Ο Χατζηιωσήφ παρουσιάζει μια μεγάλη μερίδα των προσφύγων που ασχολήθηκαν κυρίως με το εμπόριο, τις επιχειρήσεις και λιγότερο με τη βιομηχανία. Ουσιαστικά, ο Χατζηιωσήφ απορρίπτει την καθιερωμένη πεποίθηση, πως οι πρόσφυγες επέδρασαν καταλυτικά στη βιομηχανική ανάπτυξη της Ελλάδας του Μεσοπολέμου. Παραβλέπει τη λειτουργία των προσφύγων ως μια ομοιογενή μάζα και τους παρουσιάζει ως ένα κοινωνικό σύνολο με πολλές εσωτερικές οικονομικές – κοινωνικές διαφοροποιήσεις (Χατζηιωσήφ, 2003).

Η βιβλιογραφία σχετικά με την προσφυγική επίδραση στη βιομηχανία και στην επαγγελματική απασχόληση είναι ιδιαίτερα πλούσια με πολλές αντικρουόμενες διατυπώσεις. Από τους πρώτους ερευνητές (δεκαετία 1930) κυριαρχούσε μια τάση εξιδανίκευσης της προσφυγικής επίδρασης στην βιομηχανική πρόοδο της Ελλάδας. Νεότεροι μελετητές διατύπωσαν πως αυτή η κατεύθυνση είναι ιδιαίτερα γενικευμένη και απλουστευτική. Τεκμήριο εξωραϊστικών προσεγγίσεων της συμβολής των προσφύγων στην ελληνική οικονομία και ιδιαίτερα στο ζήτημα της εκβιομηχάνισης θεωρείται η μελέτη του Αιγίδη, *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγας. Ιστορική, δημοσιονομική, οικονομική και κοινωνική μελέτη του προσφυγικού ζητήματος*, που η παρουσία των προσφύγων στην Ελλάδα εξυμνήθηκε και χαρακτηρίστηκε ως καθοριστική (Αιγίδης, 1934). Ο Χατζηιωσήφ αποδίδει στο κείμενο του, *Κοινοβούλιο και Δικτατορία*, αυτή την εξωραϊστική τάση των πρώτων ερευνητών της προσφυγικής αποκατάστασης στην προσφυγική τους καταγωγή και στην προσδοκία τους να εξυψώσουν το ηθικό του νεοεισερχόμενου πληθυσμού, επειδή σε πολλές περιπτώσεις βίωνε ένα πρωτοφανή κοινωνικό αποκλεισμό (Χατζηιωσήφ, 2003). Συνεπώς, κατά την αξιολόγηση αυτών των στοιχείων, είναι απαραίτητη η επισκόπηση της ιστορικής πραγματικότητας, δηλαδή των νόμων που θεσπίστηκαν και εφαρμόστηκαν από τις ελληνικές κυβερνήσεις, όπως και επίσης από το ευρύτερο κλίμα των σχέσεων μεταξύ προσφύγων – αυτοχθόνων. Ακολούθως, ο Κ. Κωστής στο κείμενο του, *Προσφυγικό ζήτημα*, (συλλογικός τόμος Χρ. Κουλούρη, η Μικρασιατική Καταστροφή 1922) εξετάζει την επιρροή των προσφύγων στην οικονομία της χώρας. Ο Κωστής τονίζει πως μεγάλο ποσοστό των νεοαφιχθέντων στράφηκαν στην καπνοκαλλιέργεια συμβάλλοντας ιδιαίτερα στην ανάπτυξη της, αλλά όχι και σε αξιόλογα έσοδα (Κωστής, 2017:130). Παράλληλα, η Λ. Βεντούρα στο άρθρο της, *Multi-actor Synergies, Sovereignty, and Refugee Resettlement in Interwar Greece*, απεικονίζει τις σχέσεις, τις συνεργασίες και τους διαπληκτισμούς μεταξύ διεθνών και εγχώριων εμπλεκόμενων κατά τη διαδικασία της προσφυγικής αποκατάστασης.

Η προτίμηση των αστών προσφύγων προς το εμπόριο επιβεβαιώνεται και από τον Μ. Mazower στο έργο του, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*. Σύμφωνα με τον Mazower, η δραστηριοποίηση των νεοαφιχθέντων στο εμπόριο ήταν άμεσο αποτέλεσμα της ελληνικής νομοθεσίας της εποχής που υποστήριζε την κατάτμηση του λιανικού εμπορίου (Mazower 2002:185). Παρομοίως, η Λ. Λεοντιάδου στο κείμενο της, *Άτυπη οικονομία και προσφυγική αποκατάσταση*, στο συλλογικό έργο, *Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγούπολεις στην Ελλάδα, Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα: οι προσφυγούπολεις*, που υποστηρίζει πως η προώθηση των προσφύγων προς το εμπόριο έκρυβε πολιτικές σκοπιμότητες. Συγκεκριμένα οι μεσοπολεμικές κυβερνήσεις προσπαθούσαν να αποτρέψουν την προλεταριοποίηση του νεοεισερχόμενου πληθυσμού και την υποστήριξη του προς στο ΚΚΕ (Λεοντίδου, 1999). Αντίστοιχα, ο Μ. Ρηγίνος στο, *Επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων στις πόλεις, Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα: οι προσφυγούπολεις στην Ελλάδα*, διατυπώνει λεπτομερώς με βάση τα στοιχεία των απογραφών πόσοι πρόσφυγες απασχολήθηκαν με τα αστικά επαγγέλματα, ενώ παράλληλα εκθέτει στοιχεία για την επαγγελματική δραστηριοποίηση των γυναικών (Ρηγίνος, 1999). Η επιχειρηματική επαγγελματική ενασχόληση των προσφύγων ενισχύθηκε από την Ε.Τ.Ε., θέμα με το οποίο ασχολήθηκε επιμελώς η Μ. Δρίτσα στο, *Εθνική Τράπεζα και Πρόσφυγες*, Σύμφωνα, με τη Δρίτσα η Ε.Τ.Ε. φρόντισε να δανειοδοτήσει τους αστούς πρόσφυγες, ώστε να διευκολυνθούν και να αναπτύξουν την επιχειρηματικότητα τους (Δρίτσα, 1990:313). Ακολούθως, τα δύο έργα της Αρ. Τούντα-Φρεγάδη πραγματεύτηκαν τα γεγονότα σχετικά με τα προσφυγικά δάνεια που σύναψε η Ελλάδα. Το βιβλίο, *Προσφυγικό δάνειο του 1924*, επεξεργάζεται τους λόγους που οδήγησαν την Ελλάδα και την Αγγλία στη συμφωνία και στην υπογραφή της Σύμβασης του προσφυγικού δανείου της 4^{ης} Δεκεμβρίου 1924. Εν συνεχεία το βιβλίο, η *Δανειακή Ελληνική Εξωτερική Πολιτική*, παρουσιάζει όλα τα δάνεια που σύναψε η Ελλάδα μέχρι τον Μεγάλο Πόλεμο. Παράλληλα, προσεγγίζονται οι κυριότερες φάσεις της παρέμβασης της Κοινωνίας των Εθνών (Κ.τ.Ε.) στη σύναψη του πρώτου προσφυγικού δανείου. Παράλληλα, προσφέρει καίρια στοιχεία για το συμπληρωματικό προσφυγικό δάνειο που έμεινε γνωστό ως τριμερές δάνειο.

Ο Π. Κιτρομηλίδης στο κείμενο του, *Η ιδεολογία του προσφυγισμού*, στο συλλογικό τόμο *Η Μικρασιατική Καταστροφή, 1922*. Σταχυολόγησε τα αίτια της εξιδανίκευσης της προσφυγικής επιρροής των παλαιότερων μελετών. Σύμφωνα με τον Κιτρομηλίδη, η ιδεολογία του προσφυγισμού ταξινομείται σε τρία επίπεδα: το εθνολογικό, το οικονομικό και το πολιτισμικό. Σε εθνολογικό επίπεδο τοποθετείται η παρουσία των προσφύγων που

ενίσχυσε εθνολογικά τις Νέες χώρες.¹⁴ Η Ελλάδα προσάρτησε τη Νότια Μακεδονία, τη Θεσσαλονίκη, την Καβάλα έως τις όχθες του Νέστου, τη Νότια Ήπειρο και την Κρήτη. Σε οικονομικό επίπεδο ερμηνεύεται, η καίρια ενίσχυση του νεοεισερχόμενου πληθυσμού στη βιομηχανία της Ελλάδας. Σε πολιτισμικό επίπεδο τονίζεται ο εμπλουτισμός της πνευματικής ζωής της Ελλάδας από την πνευματική ενεργοποίηση κορυφαίων λογίων του προσφυγικού κόσμου.

Σχετικά με την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων και με την επιδίωξη των ελληνικών κυβερνήσεων να ενισχύσουν αφενός, την αγροτική οικονομία της χώρας και αφετέρου να αποτρέψουν τη δημιουργία ισχυρής εργατικής τάξης ασχολήθηκε η Ε. Κοντογιώργη στη διατριβή της, *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*. Η Ε. Κοντογιώργη στο βιβλίο της εξιστορεί την αγροτική αποκατάσταση στη Μακεδονία και τις άμεσες κοινωνικές επιπτώσεις. Ταυτόχρονα, η Κοντογιώργη επισημαίνει τη σημασία της εθνολογικής ενίσχυσης των βόρειων επαρχιών της Ελλάδας με τον νεοεισερχόμενο προσφυγικό πληθυσμό, έτσι ώστε, να καλυφθεί το δημογραφικό κενό μετά την αποχώρηση των μουσουλμανικών μειονοτήτων. Παράλληλα στο ζήτημα της υγείας και της υγιεινής των προσφύγων, η Κοντογιώργη με λεπτομερή τρόπο απεικονίζει τις δυσχέρειες που αντιμετώπισε η ΕΑΠ στην ίδρυση των αγροτικών ιατρείων (Kontogiorgi, 2006). Επίσης, μια ολοκληρωμένη μελέτη σχετικά με την κοινωνική ενσωμάτωση των προσφύγων στην Βόρεια Ελλάδα και συγκεκριμένα στο νομό Πέλλας, είναι της Α. Κολιαδήμου, *Πρόσφυγες στο νομό Πέλλας: 1912-1967*. Η Κολιαδήμου αναλύει το γεωμορφολογικό περιβάλλον της Πέλλας, το οθωμανικό παρελθόν, τη σύνθεση του πληθυσμού και τις μετακινήσεις του (Κολιαδήμου 2014). Βασικές πληροφορίες για την αγροτική εγκατάσταση των προσφύγων παραθέτει στο έργο του, ο Ευστ. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο πόνος και η δόξα*, που κυκλοφόρησε το 1997. Ο Πελαγίδης αποδίδει τη διαδικασία καθώς και τα ποσοτικά μεγέθη της εγκατάστασης των αγροτών προσφύγων σε περιοχές κατά κύριο λόγο της Βόρειας Ελλάδας, εφόσον εκεί υπήρχαν διαθέσιμες ανταλλάξιμα μουσουλμανικά κτήματα (Πελαγίδης, 1997). Παράλληλα, ο Πελαγίδης, παρουσίασε με ακρίβεια λεπτομέρειες από το αρχείο της Ε.Α.Π., παραθέτοντας καίριες πληροφορίες σχετικά με τον τρόπο υλοποίησης της αγροτικής αποκατάστασης μέσω της συνεισφοράς της Ε.Α.Π. (Πελαγίδης, 1997). Ωστόσο, στο έργο

¹⁴ Τα γεωγραφικά διαμερίσματα τα οποία ενσωματώθηκαν στην Ελλάδα με τη συνθήκη του Βουκουρεστίου στις 10 Αυγούστου 1913.

του Πελαγίδα αναπαράγονται εξωραϊστικές αντιλήψεις που σχετίζονται με τη συμβολή των προσφύγων στο χώρο της ελληνικής οικονομίας.

Οι νεότερες μελέτες σχετικά με το προσφυγικό ζήτημα εστιάζουν σε μια νέα αντίληψη για τη μελέτη του θέματος της προσφυγικής εγκατάστασης στην Ελλάδα διερευνώντας θέματα, όπως το ζήτημα της προσφυγικής μνήμης, την ίδρυση και την πορεία των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων στην Μ. Ασία κατά τη διάρκεια του 1919-1922, οι ελληνοτουρκικές σχέσεις από το 1919-1922, τη Μικρασιατική καταστροφή, την κοινωνική ενσωμάτωση των προσφύγων στην Ελλάδα και τη σύσταση εθελοντικών συλλογικοτήτων. Παράλληλα, η νέα ιστοριογραφική προσέγγιση στέκεται κριτικά σε θέματα, όπως εάν υπήρξε καθοριστική και καταλυτική η συμβολή των προσφύγων στη ταχεία αναβάθμιση της βιομηχανίας και του εμπορίου. Από τα συλλογικά έργα ξεχωρίζει το έργο του Γ. Τζεδόπουλου, *Πέρα από την Καταστροφή: Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, το οποίο εκδόθηκε το 2007 και διερεύνησε τα κρατικά μέτρα που σχετίζονταν με την αποκατάσταση των προσφύγων. Παράλληλα, εμβάθυνε στην κοινωνική και πολιτική δράση των ίδιων των προσφύγων και πως κατάφεραν να δημιουργήσουν της δική τους ξεχωριστή αίσθηση ταυτότητας και μνήμης. Έτσι και από το συλλογικό έργο, *Το 1922 και οι πρόσφυγες: Μια νέα ματιά*, δόθηκε βαρύτητα στα κεφάλαια του Κ. Κατσάπη, *Το προσφυγικό ζήτημα* και του Χ. Εξερτζόγλου, *Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (19ος αιώνας - αρχές 20ού)*. Ο Κ. Κατσάπης αποδίδει ιστορικό πλαίσιο των προσφυγικών μετακινήσεων πριν το 1922, τα μέτρα που έλαβαν οι ελληνικές κυβερνήσεις, όπως οι επιτάξεις κατοικιών, το έργο της ΕΑΠ στο διαχωρισμό της αγροτικής και αστικής αποκατάστασης, καθώς και το θέμα της εύρεσης εργασίας των προσφύγων. Ολοκληρώνοντας, ο Κατσάπης στοχεύει να αναδείξει θέματα περισσότερο κοινωνικά, όπως η μνήμη, η ταυτότητα των προσφύγων και οι προκαταλήψεις που αντιμετώπισαν από την συμπεριφορά των γηγενών. Ο Χ. Εξερτζόγλου εξετάζει το ζήτημα των χριστιανικών κοινοτήτων της Μικράς Ασίας μέσα από το πλαίσιο των οικονομικών, δημογραφικών και κοινωνικών παραμέτρων και τους πολιτικούς θεσμούς που συγκρότησαν. Επιπροσθέτως ο συλλογικός τόμος του Τζεδόπουλου, *Πέρα από την Καταστροφή: Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου* αναδεικνύει ποικιλοτρόπως τα μέτρα που έλαβε το ελληνικό κράτος κατά την προσφυγική αποκατάσταση και την κοινωνική ενσωμάτωση εξετάζοντας, επίσης, τις κοινωνικές και πολιτικές δράσεις των προσφύγων στα επιμέρους κεφάλαια.

Η αποκατάσταση των προσφύγων που έφτασαν στην Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική καταστροφή και την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών αποτελούσε μια μεγάλη

πρόκληση για το ελληνικό κράτος, χωρίς αυτό να σημαίνει πως ήταν το πρώτο προσφυγικό κύμα που αντιμετώπιζε. Κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}, η χώρα κλήθηκε να ενσωματώσει προσφυγικές ροές και να λάβει μέτρα για την περίθαλψη τους, όπως γράφει ο Ν. Ανδριώτης στη μελέτη του, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα, 1821-1940- Άφιξη, περίθαλψη και αποκατάσταση* που εκδόθηκε από το Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων το 2020. Η βασική διαφορά της άφιξης των Μικρασιατών προσφύγων με τα προηγούμενα προσφυγικά ρεύματα ήταν το μέγεθος της προσφυγικής άφιξης του 1922. Η κρατική αντίδραση το 1914 λειτούργησε αμεσότερα από το 1922, λόγω της μικρής προσφυγικής εισροής. Στον απόηχο της Μικρασιατικής Καταστροφής του 1922, η κοινωνική ενσωμάτωση μιας μεγάλης εισροής προσφύγων απαιτούσε από τη χώρα να αναπτύξει άμεσες και μακροπρόθεσμες στρατηγικές. Η ανάγκη για άμεση και αποτελεσματική δράση ήταν κρίσιμη, αλλά οι διαθέσιμες υποδομές ήταν ανεπαρκείς για την αντιμετώπιση της κατάστασης. Επιπρόσθετα, το ελληνικό κράτος δεν είχε προηγούμενη εμπειρία στη διαχείριση μιας τόσο μεγάλης και περίπλοκης ανθρωπιστικής κρίσης. Το έργο της Κ.τ.Ε. για την εγκατάσταση των προσφύγων αποτελεί ένα ουσιώδες έργο, καθώς το 1926 η ΕΑΠ συνέταξε μια συνολική εικόνα των έως τότε πεπραγμένων της. Παράλληλα στην ελληνική έκδοση γνωστοποιήθηκαν θέματα διαπληκτισμών μεταξύ γηγενών και προσφύγων κατά την αγροτική αποκατάσταση.

Συγχρόνως, η αθρόα εισροή των προσφύγων έφερε το ελληνικό κράτος αντιμετώπι με χρόνιες ελλείψεις και προβλήματα που έπρεπε άμεσα να επιλυθούν όπως αυτό της ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης και αρωγής. Η αρωγή και οι διεθνείς συνεργασίες αποτέλεσαν επιβεβλημένη ανάγκη για την άμεση ανακούφιση των προσφύγων. Στο πλαίσιο αυτό οι αμερικανικές ανθρωπιστικές οργανώσεις έσπευσαν να βοηθήσουν και να συνεισφέρουν. Στο πλαίσιο αυτό μελετήθηκε το πρόσφατο βιβλίο του D. Rodogno, *Night on Earth. A history of international humanitarianism in the Near East, 1918-1930*. Ο Rodogno με αφετηρία το τέλος του Μεγάλου πολέμου εξετάζει τις περιπτώσεις βραχυπρόθεσμης ανθρωπιστικής βοήθειας που περιλάμβανε την παροχή φαγητού, εστίας, ρουχισμού και βασικής ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης. Συγχρόνως, μετά την κατάρρευση του Μικρασιατικού μετώπου, ο Rodogno παρακολουθεί τους οργανισμούς που παρείχαν στην Ελλάδα και στην Εγγύς Ανατολή αρωγή και αποκατάσταση μέσω των ειδικών προγραμμάτων τους με ορφανοτροφεία, εκπαιδευτικά προγράμματα και ενίσχυση της αγροτικής οικονομίας. Αντίστοιχα, ο Αντ. Κλάψης στο άρθρο του, *American Initiatives for the Relief of Greek Refugees, 1922-1923*, υπογραμμίζει τη σημασία της ανθρωπιστικής

αμερικανικής βοήθειας, τις ενέργειες και τον τρόπο λήψης αποφάσεων, καθώς και τις αρμοδιότητες που ανέλαβαν στην ελληνική περίπτωση ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός και η Near East Relief. Επιπλέον, στο επιστημονικό άρθρο του Κλάψη περιλαμβάνονται στοιχεία για τα αριθμητικά δεδομένα, δηλαδή πόσα άτομα έλαβαν περίθαλψη και πόσα χρήματα δαπανήθηκαν. Αντίστοιχα, η Αιμ. Σαλβάνου στο βιβλίο, *Αρρώστια και περίθαλψη στη Μικρασιατική καταστροφή και στους πρόσφυγες*, παρουσιάζει συνταρακτικές περιγραφές των ίδιων των προσφύγων, την υγειονομική κατάσταση του προσφυγικού πληθυσμού, την έξαρση των ασθενειών, τον τρόπο επέμβασης του ελληνικού κράτους με τη δημιουργία λοιμοκαθαρτηρίων και τον ρόλο των ανθρωπιστικών οργανώσεων. Παράλληλα, η έκθεση των Δαλέζιου Ελ., Γεωργοπούλου Μ. και Βογκέικωφ-Brogan N., *Στο όνομα της ανθρωπιάς. Αμερικανική ανακουφιστική βοήθεια στην Ελλάδα 1918-1939*, έφερε στο φως αρχεία και υλικό σε σχέση με τους ανθρωπιστικούς οργανισμούς και την συνεισφορά τους στον προσφυγικό πληθυσμό. Στοιχεία για την ανθρωπιστική αρωγή των αμερικανικών οργανώσεων συμπληρώθηκαν και από το έργο των Ross, F., Fry, L. & Sibley, E., *The Near East Relief and American Philanthropy. A Survey Conducted Under the Guidance of the General Committee of the Near East Survey*.

Η σωματειακή δράση των προσφύγων έχει απασχολήσει τους σύγχρονους ερευνητές, όπως το έργο των Κ. Μαμώνη & Λ. Ιστικοπούλου, *Γυναικείοι Σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη (1861-1992)*, της Κ. Μαμώνη, Σωματειακή οργάνωση του Ελληνισμού στη Μικρά Ασία Γ΄ -Σύλλογοι Καπαδοκίας και Πόντου από το *Δελτίο ΚΜΣ 6*. Στα έργα αυτά αναδεικνύονται οι διάφορες μορφές συλλογικότητας που είχαν δημιουργήσει οι Έλληνες στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Συγχρόνως, η Σ. Αναγνωστοπούλου μελετά τη ζωή των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων στο έργο της, *Μικρά Ασία 19^{ος} Αιώνας 1919, οι Ελληνορθόδοξες Κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό έθνος*.

Η Χρ. Κουλούρη με το έργο *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας, Γυμναστικά και Αθλητικά σωματεία 1870-1922* ασχολήθηκε με τους εθελοντικούς συλλόγους και την αστική κοινωνικότητα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα-αρχές του 20^{ου}. Παράλληλα, το σωματειακό φαινόμενο και οι εθελοντικές συσσωματώσεις μελετήθηκαν στον συλλογικό τόμο των Έ. Αβδελά, Χ. Εξερτζόγλου, Χρ. Λυριντζή, *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, με νέες προσθήκες σε σχέση με τις έννοιες της δημόσιας κοινωνικότητας, των εθελοντικών συσσωματώσεων και της δράσης τους ως πολιτικά δίκτυα. Συγχρόνως, ήταν απαραίτητη η μελέτη της σχέσης του κράτους με τα προσφυγικά σωματεία. Η έρευνα και η διάκριση των σωματείων, δηλαδή η πλήρης και ξεκάθαρη ταξινόμηση τους δυσκόλεψε

αρκετά την έρευνα, διότι οι στόχοι των συλλόγων συχνά αλληλεπικαλύπτονταν ανεξαρτήτως της επωνυμίας τους.

Στο κομμάτι της Πελοποννήσου κρίθηκε σκόπιμο να εξιστορηθεί το σταφιδικό και βιομηχανικό υπόβαθρο στο γύρισμα του 20^{ου} αιώνα. Μελετήθηκε η συμβολή της Χρ. Αγριαντώνη στο, Βιομηχανία. *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Α1, Οι απαρχές 1900-1922*. Αντίστοιχα, στον ίδιο τόμο το έργο του Αλ. Κιτρορέφ, *Υπερατλαντική μετανάστευση*, σκιαγράφησε την προϊστορία της Πελοποννήσου, πριν την προσφυγική εισροή. Σε σχέση με την προσφυγική αποκατάσταση και την κοινωνική ενσωμάτωση στην Πελοπόννησο εντοπίστηκαν ένας μικρός αριθμός ερευνών, κυρίως, μεταπτυχιακών εργασιών, που επεξεργάζονται το θέμα της προσφυγικής παρουσίας στην Πελοπόννησο. Έως τώρα οι μελέτες στρέφονταν στην μελέτη της προσφυγικής εγκατάστασης κυρίως της πρωτεύουσας και της Βορείου Ελλάδος. Τα τελευταία χρόνια παρατηρήθηκε η εκπόνηση μεταπτυχιακών και διδακτορικών μελετών που σχετίζονται με την κοινωνική ενσωμάτωση των προσφύγων στην Πελοπόννησο. Το βιβλίο του Μ. Ροδά, δημοσιογράφου στην εφημερίδα Ελεύθερο Βήμα, με τίτλο, *Πως βλέπω την Ελλάδα* καταγράφει λεπτομερώς την κατάσταση στην Πελοπόννησο το 1925. Το βιβλίο αυτό υπήρξε το πρώτο ανάγνωσμα σχετικά με την κατάσταση στην Πελοπόννησο, τρία χρόνια μετά την άφιξη των προσφύγων. Ο Ροδάς¹⁵ υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας, ως δημοσιογράφος του Ελεύθερου Βήματος, παρουσίαζε τη δυσχερή κατάσταση των προσφύγων με γλαφυρό τρόπο, υποδείκνυε λύσεις και προτάσεις στους ιθύνοντες αλλά και στους ίδιους στους πρόσφυγες για τη βελτίωση της καθημερινότητάς τους. Πολλές φορές συνομιλούσε με τον προσφυγικό πληθυσμό μεταφέροντας την προσφυγική φωνή στο Ελεύθερο Βήμα.

Σχετικά με την προσφυγική αποκατάσταση και την κοινωνική ενσωμάτωση στην Πάτρα και στην Καλαμάτα μελετήθηκε η διδακτορική διατριβή του Ν. Μιτζάλη (2006), *Η Πάτρα του μεσοπολέμου. Στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων και μεταλλαγές του αστικού χώρου*. Η συγκεκριμένη μελέτη παρουσιάζει τη μεταβολή του αστικού χώρου στην πόλη της Πάτρας κατά τον Μεσοπόλεμο μέσα από το πρόβλημα της στέγασης του προσφυγικού

¹⁵ Ο Μ. Ροδάς (αρχικό επίθετο Ροδάκης) γεννήθηκε το 1848 στην Αράχωβα (Εξοχή Αιγίου). Έζησε στο Αίγιο, δουλεύοντας σε ένα τυπογραφείο και στη συνέχεια σε βιβλιοπωλείο. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα το κύμα της υπερατλαντικής μετανάστευσης ήταν έντονο, ωστόσο ο Ροδάς μετέβη στην πρωτεύουσα για να διευρύνει τους ορίζοντες του. Φτάνοντας στην Αθήνα ασχολήθηκε με την τυπογραφία, στη συνέχεια εργάστηκε ως ηθοποιός μέχρι τελικά να γίνει δημοσιογράφος. Η πόλη που τον ενέπνευσε ήταν η Σμύρνη, εκεί που διατέλεσε, διευθυντής Γραφείου Τύπου και Λογοκρισίας της Αρμοστείας Σμύρνης. Περιηγήθηκε σε όλη την Ελλάδα και ως δημοσιογράφος του Ελεύθερου Βήματος κατέγραψε την κατάσταση των προσφύγων στην Πελοπόννησο (Ανδρινοπούλου, 2022).

πληθυσμού. Ο Μιτζάλης μελέτησε τα πρακτικά των συνεδριάσεων του Δημοτικού Συμβουλίου του Δήμου Πατρέων και τον Τύπο της εποχής (εθνικές και τοπικές εφημερίδες). Ακολούθως, ο Μιτζάλης στο έργο του, *Προσφυγικά. Η συνοικία της Σιωπής στην Πάτρα του Μεσοπολέμου*, (2014) εμβαθύνει στην ανέγερση και στα χαρακτηριστικά των προσφυγικών συνοικισμών ενώ παράλληλα μελετά την εξέλιξη των συνοικισμών σε σχέση με τον αστικό χώρο. Παράλληλα, στο βιβλίο αυτό ο Μιτζάλης παρουσιάζει την Πάτρα του 19^{ου} αιώνα, ως μια κοσμοπολίτικη εμπορική πόλη (Μιτζάλης, 2014).

Στο έργο του Ν. Πολίτη, *Χρονικό τοῦ πατραϊκοῦ τύπου : (1840-1940)*, περιέχεται μια εκτενής καταγραφή των εφημερίδων που κυκλοφόρησαν στην πόλη της Πάτρας. Μέσα από το βιβλίο αυτό βρέθηκαν οι εφημερίδες που αναφέρονται στην έλευση των προσφύγων, στην συμπεριφορά του πατρινού κοινού προς αυτούς, όπως επίσης και στα κρατικά μέτρα που θεσμοθετήθηκαν για τους νεοαφιχθέντες. Το προσφυγικό στοιχείο της Πάτρας ερευνάται στο βιβλίο του Α. Μαρινέλλη (2009), *1922: Οι πρόσφυγες στην Πάτρα*. Ο Μαρινέλλης, γόνος προσφυγικής οικογένειας δεύτερης γενιάς, γράφει τα γεγονότα της δημιουργίας των αστικών προσφυγικών συνοικισμών της Πάτρας, όπως επίσης, παράλληλα καταγράφει ονομαστικά τους πρόσφυγες της Πάτρας και του Αιγίου. Ο συγγραφέας επεξεργάζεται τα αποκόμματα του πατραϊκού τύπου και παρουσίασε το πλαίσιο της υποδοχής των προσφύγων από τους γηγενείς της πόλης. Ο Πατρινός ιστορικός Β. Λάζαρης στην τετραλογία του, *Πολιτική Ιστορία της Πάτρας*, κατέγραψε τα εθνικά ιστορικά γεγονότα τόσο σε πανελλήνιο όσο και τοπικό επίπεδο. Για την διατριβή μελετήθηκαν οι τόμοι της *Πολιτικής Ιστορίας της Πάτρας* που καλύπτουν την περίοδο από το 1910 έως 1933 και 1926 έως 1951. Ταυτόχρονα παρουσιάστηκε ο αστικός μετασχηματισμός της πόλης, οι άνθρωποι, ο νεοεισερχόμενος πληθυσμός και τα έργα τους. Παράλληλα, ο Λάζαρης κατέγραψε και επιμελήθηκε τα σωζόμενα πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου Πατρέων. Στην παρούσα διατριβή μελετήθηκαν τα βιβλία του πατρινού ιστορικού, *η Πατραϊκή Δημαρχία στο Α' και Β' τέταρτο του 20^{ου} αιώνα 1901-1925 και 1926-1951*.

Αντίστοιχα, για τους πρόσφυγες της Μεσσηνίας τα Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.), του παραρτήματος Μεσσηνίας έχουν εκδώσει μελέτες που σχετίζονται με την κοινωνική ενσωμάτωση των Μικρασιατών στην περιοχή. Βασικό εγχειρίδιο θεωρείται το έργο, *Προσφυγικοί Συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσήνης* από το αρχείο Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας Μεσσηνίας που επεξεργάστηκαν οι Μηλίτση-Νίκα Α. & Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη Χ., το 2008. Η συγκεκριμένη έρευνα στηρίχτηκε στο αρχείο της Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας Μεσσηνίας, όπου εμπεριέχονται μεταξύ των άλλων δικαιολογητικά

και τα οριστικά παραχωρητήρια, δηλαδή οι επίσημοι τίτλοι ιδιοκτησίας των οικιών που κατασκευάστηκαν σε οκτώ προσφυγικούς συνοικισμούς στην Καλαμάτα. Αντίστοιχα, στις σελίδες της μελέτης των Γ.Α.Κ. Μεσσηνίας έγινε αναφορά στους προσφυγικούς συλλόγους και αθλητικά σωματεία που ιδρύθηκαν σε Καλαμάτα και Μεσσήνη κατά τη χρονική περίοδο 1923-1964. Παράλληλα, η διδακτορική μελέτη του Ι. Σόλαρη, *Καλαμάτα 1830-1930: το μεταβαλλόμενο πρόσωπο μίας επαρχιακής πόλεως από την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους έως την περίοδο του μεσοπολέμου*, προσέφερε την εικόνα της μεσσηνιακής πρωτεύουσας σε εμπορικό, οικονομικό και πολιτιστικό επίπεδο κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα έως και τον μεσοπόλεμο. Πρόσφατη προσθήκη, αποτελεί η μεταπτυχιακή εργασία της Β. Χρυσανθακοπούλου με θέμα, *Οι πρόσφυγες της Καλαμάτας κατά τον Μεσοπόλεμο (1922-1936): Η κοινωνική και η πολιτική τους ενσωμάτωση μέσα από τον τοπικό Τύπο*. Η Χρυσανθακοπούλου ερευνά την κοινωνική ενσωμάτωση των Μικρασιατών στην Πελοπόννησο και τις πολιτικές τους επιλογές, έτσι όπως αναδύονται από τις εκλογικές αναμετρήσεις του Μεσοπολέμου.

Σημαντικός αριθμός προσφύγων κατέφυγε στην περιοχή της Ηλείας, λόγω των μοναστηριακών κτημάτων που διέθετε η περιοχή. Η βιβλιογραφική αποτύπωση για την περιοχή είναι συγκεκριμένη και περιορισμένη. Στην εν λόγω περιοχή έχει πραγματοποιήσει εκτενή έρευνα ο Α. Μπαλτάς, γόνος προσφυγικής καταγωγής έχοντας γράψει μελέτες, με τελευταία τη διδακτορική του διατριβή, *Προσφυγικά αθλητικά σωματεία στον Μεσοπόλεμο 1922-1940*. Ο Μπαλτάς έχει ανατρέξει σε πλήθος ιστορικών αρχείων και έχοντας χαρτογραφήσει το μεγαλύτερο μέρος της εγκατάστασης των προσφύγων στην Ηλεία, μια περιοχή όπου δεν υπήρχαν μαζικοί προσφυγικοί συνοικισμοί. Παράλληλα για τους Μικρασιάτες νεήλυδες έχει γράψει βιβλίο ο Κ. Λούρμπας με τίτλο, *Μικρασιάτες της Γαστούνης*, (2012) κατέγραψε αυτά που έζησε και του αφηγήθηκε η πρώτη γενιά προσφύγων που ενσωματώθηκε στην περιοχή της Γαστούνης.

Στον νομό Κορινθίας αποτελεί ευτυχές γεγονός, πως λειτουργεί η Μικρασιατική Στέγη Κορίνθου, ένας προσφυγικός σύλλογος Μικρασιατών, που παρόλο που ιδρύθηκε επίσημα το 1991, διατηρεί ένα πλούσιο αρχείο (αταξινόμητο) με πλήθος δεδομένων για τις συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων και τους τρόπους προέλευσης τους. Παράλληλα, η Σ. Σωφρονιάδου στο βιβλίο της, *Τρεις γενιές δύο πατρίδες: Από την Ιωνία στην Κόρινθο*, εξιστορεί λεπτομέρειες σχετικά με την άφιξη και τη διαμονή των προσφύγων στην Κορινθία, εξηγώντας τα κίνητρα που ώθησαν τους επήλυδες να ξεκινήσουν τη ζωή τους στην Κόρινθο και στις υπόλοιπες πόλεις του νομού (Σωφρονιάδου 2013). Ακολούθως, η μεταπτυχιακή

εργασία της Θ. Σταματοπούλου, *Μικρασιατική Στέγη Κορίνθου: Μνήμη, ταυτότητα, δημόσια κοινωνικότητα*, περιέχει σημαντικές πληροφορίες σχετικά με έλευση και την συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων της Μ. Ασίας στην Κόρινθο. Το περιεχόμενο της εργασίας εξειδικεύτηκε στο ζήτημα της δημοσίας κοινωνικότητας του μικρασιατικού συλλόγου της Κορίνθου (Μικρασιατική Στέγη). Σε αυτό το σημείο, η παρούσα διδακτορική διατριβή στοχεύει να αναδείξει το φαινόμενο της κοινωνικής ενσωμάτωσης των Μικρασιατών προσφύγων στην Πελοπόννησο, μιας γεωγραφικής περιοχής που έχει μελετηθεί μεμονωμένα, χωρίς να έχει επιχειρηθεί μια συγκεντρωτική μελέτη. Η διατριβή φωτίζει το ζήτημα της ενσωμάτωσης από την πρώτη υποδοχή των προσφύγων από τους γηγενείς, ένα καίριο και ενδιαφέρον σημείο, καθώς οι τοπικές κοινωνίες της Πελοποννήσου υποδέχτηκαν και αντέδρασαν στον προσφυγικό πληθυσμό με διαφορετικό τρόπο. Χαρακτηριστικά παραδείγματα ήταν η Πάτρα και η Καλαμάτα. Στην Πάτρα κινητοποιήθηκαν οι γηγενείς, ο τύπος και οι αρχές του τόπου, ενώ στην Καλαμάτα η δραστηριοποίηση της τοπικής αυτοδιοίκησης ήταν αμεσότερη.

Γ. Θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο έρευνας

Το μεθοδολογικό πλαίσιο της έρευνας αποτέλεσε κρίσιμη και καθοριστική παράμετρο για την επιτυχή εξαγωγή συμπερασμάτων στο ερευνητικό ερώτημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης των Μικρασιατών. Ήταν το στάδιο εκείνο που προσδιόρισε τους τρόπους και τα μέσα υλοποίησης της έρευνας, αλλά και τους κανόνες εγκυρότητας και αξιοπιστίας των αποτελεσμάτων. Για αυτό το λόγο ήταν σημαντική η επιλογή κατάλληλων ερευνητικών εργαλείων, μεθόδων συλλογής και οργάνωσης δεδομένων (Ιωσηφίδης, 2008). Οι ιστορικοί αξιοποίησαν και μελέτησαν όλες τις διαθέσιμες πηγές, τόσο τις ανέκδοτες, όσο και αυτές που έχουν εκδοθεί.

Η μεθοδολογία της διατριβής χωρίστηκε στην αρχειακή έρευνα και στη βιβλιογραφία που αφορά τους Μικρασιάτες πρόσφυγες. Η διαχείριση του πρωτογενούς αρχειακού υλικού προϋπέθετε την ταξινόμηση των ιστορικών αρχείων σε επιμέρους άξονες, στη βάση ευδιάκριτων και γενικά παραδεκτών χρονολογικών τομών. Στην έρευνα των γραπτών πηγών επιλέχθηκαν και εξετάστηκαν τα στοιχεία που είχαν άμεση σχέση με τον σκοπό της διατριβής και κρίθηκαν πως συνέβαλαν εποικοδομητικά στα ερευνητικά της ερωτήματα (Φίλιας, 1996).

Πριν το 1922 τον κυρίαρχο ρόλο στην αγροτική αποκατάσταση είχε αναλάβει το υπουργείο Γεωργίας με κύριο φορέα την Υπηρεσία Εποικισμού, η οποία συγκροτείτο από τη

Διεύθυνση Εποικισμού στη Θεσσαλονίκη και τα περιφερειακά γραφεία εποικισμού. Έως το 1924, το Υπουργείο Γεωργίας περιλάμβανε στην αρμοδιότητά του, τη δημιουργία των συνοικισμών. Από τον Σεπτέμβριο του 1924 η οικοδόμηση των αστικών συνοικισμών πέρασε στο Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως.¹⁶ Στο τέλος του 1924 εντός αυτού του Υπουργείου ιδρύθηκε το Τμήμα Αστικών Συνοικισμών. Το τμήμα αυτό υπαγόταν στη Διεύθυνση Πρόνοιας και Αποκαταστάσεως Προσφύγων. Το 1924 στο Υπουργείο Γεωργίας συγκροτήθηκε η Διεύθυνσις Ανταλλαγής η οποία καταργήθηκε το 1929 και αντικαταστάθηκε από τη Διεύθυνση Ανταλλαγής και Αποζημιώσεως Ανταλλαξιμών (Ανδριώτης, 2020:204). Η ΕΑΠ δραστηριοποιήθηκε χωρίζοντας τη χώρα σε πέντε διευθύνσεις με τα αντίστοιχα γραφεία Εποικισμού με προϊστάμενο γεωπόνο. Τα εποικιστικά γραφεία ήταν κρατικά και αποσπασμένα στην ΕΑΠ (Κρίμπας, 1999:235).

α. Στη Γενική Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας (Δυτικής-Κεντρικής-Ανατολικής), δεκαπέντε.

β. Στη Γενική Διεύθυνση Εποικισμού Θράκης, επτά.

γ. Στη Γενική Διεύθυνση Εποικισμού Παλαιάς Ελλάδας, Ηπείρου και Νήσων, δεκαοκτώ διαμοιρασμένα στις ακόλουθες περιφέρειες (Αποστόλου, 2007:37 & Ανδριώτης, 2020:206):

(1) Ήπειρο: τρία.

(2) Θεσσαλία: τρία.

(3) Κρήτη: τέσσερα.

(4) Λέσβο: ένα

(5) Λήμνο: ένα

(6) Πελοπόννησο: δύο

(7) Στερεά Ελλάδα: τέσσερα.

Το κεντρικό ερευνητικό ερώτημα της διατριβής ήταν η κοινωνική ενσωμάτωση των Μικρασιατών προσφύγων στην Πελοπόννησο. Για αυτό το λόγο αναζητήθηκαν τα αρχεία

¹⁶ Η δημόσια αντίληψη οριζόταν ως η προστασία των ατόρων, των εγκαταλελειμμένων παιδιών, των ορφανών παιδιών και η προστασία της γεροντικής ηλικίας. Η διοίκηση των δημοσίων αγαθοεργών ιδρυμάτων, ο έλεγχος των δημοτικών, κοινοτικών ή ιδιωτικών ιδρυμάτων και των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων. Επιπλέον, οι έρανοι, οι δωρεές και τα κληροδοτήματα. Εν γένει ότι σχετίστηκε με την κρατική αρωγή, τα θύματα πολέμου και των οικογενειών τους (Μαστρογιάννης, 1960:350-351).

της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων του διεθνούς φορέα που ασχολήθηκε με την αγροτική και την αστική προσφυγική αποκατάσταση. Η πρώτη αναζήτηση των εν λόγω αρχείων στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (παραρτήματα Πελοποννήσου) απέβη άκαρπη εκτός από την επικοινωνία με τα ΓΑΚ Μεσσηνίας.

Με βάση το αρχείο της Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας Μεσσηνίας, η υπηρεσία των ΓΑΚ Μεσσηνίας εκπόνησε μελέτη, με τίτλο: *Προσφυγικοί Συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσήνης από το αρχείο Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας Μεσσηνίας*. Συνολικά, καταγράφηκαν τα σωματεία από την έκδοση της υπηρεσίας των Γ.Α.Κ. Μεσσηνίας, *Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσήνης*. Από το αρχείο Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας Μεσσηνίας, τα οποία έδρευαν στην Καλαμάτα και στη Μεσσήνη. Αναλυτικά, στο αρχείο των Γ.Α.Κ. Μεσσηνίας περιλαμβάνονται οι αιτήσεις των δικαιούχων προσφύγων μαζί με τα δικαιολογητικά τους, δηλαδή τα πιστοποιητικά οικογενειακής κατάστασης που εξέδωσαν οι προσφυγικοί σύλλογοι της πόλης, οι υπεύθυνες δηλώσεις αστικής τους αποκατάστασης, οι βεβαιώσεις ακτημοσύνης, πιστοποιητικά από τον Δήμο Καλαμών, όπου εκεί βεβαιώνεται η εγγραφή του αιτούντος στο μητρώο αρρένων και πλήθος οικογενειακών φωτογραφιών συνημμένες στις αιτήσεις. Από αυτό το υλικό αντλήθηκαν πολύτιμες πληροφορίες για τον χρόνο άφιξης και τον τόπο προέλευσης του προσφυγικού πληθυσμού, την ταυτότητά τους και τη στέγασή τους.

Στην προσπάθεια να βρεθεί πρωτογενές υλικό για την κοινωνική ενσωμάτωση η έρευνα προσέγγισε ετερογενές αρχειακό υλικό, ψηφιοποιημένο και χαρτώο. Το σκεπτικό ήταν να καλυφθεί όσο το δυνατόν καλύτερα το κομμάτι της Πελοποννήσου από τα διαθέσιμα αρχεία. Η ανάλυση του αρχειακού υλικού είναι ετερογενής, δηλαδή χρησιμοποιήθηκαν αρχεία που αφορούν διεθνείς οργανώσεις ανθρωπιστικής βοήθειας, αρχεία που αναδεικνύουν τις προσφυγικές συσσωματώσεις και τους προσφυγικούς συλλόγους. Η αναζήτηση ακολούθησε αυτή τη διαδρομή, γιατί υπήρξαν πολλές δυσχέρειες στην εύρεση αρχειακού υλικού για την κοινωνική ενσωμάτωση στην Πελοπόννησο.

Η έρευνα ξεκίνησε με τη μελέτη του αρχείου του Πολιτικού Γραφείου Πρωθυπουργού στην κεντρική υπηρεσία των ΓΑΚ. Το αρχειακό υλικό στο σύνολο του αποτελείται από αποκόμματα τύπου, βιβλίο πρακτικών, τηλεγραφήματα, επιστολές, έγγραφα, υπομνήματα, καταστατικά συλλόγων/σωματείων, φωτογραφίες, δημόσια και ιδιωτικά έγγραφα. Στο πλαίσιο της έρευνας οφείλουν να συμπεριληφθούν: πρώτον, αρχεία από το Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού (1917-1928) στο οποίο εντοπίζονται φάκελοι σχετικοί με τους

πρόσφυγες, τους συλλόγους, τους συνοικισμούς και τις συνομοσπονδίες. Μέσα από την αλληλογραφία προκύπτει ότι οι πρόσφυγες ήδη από το 1925 και μετά οργανώθηκαν σε συνδικάτα και σωματεία και στην ουσία άρχισαν να διεκδικούν. Το ζήτημα που κυρίως τους απασχολεί και στέλνουν επιστολές και τηλεγραφήματα αφορά το ζήτημα των ανταλλάξιμων περιουσιών. Πρώτον τα αρχεία του πολιτικού γραφείου του πρωθυπουργού (ΦΑΚ :759-769 & 780-782) του Μαρτίου 1925 από τα ΓΑΚ Αθηνών περιέχουν επιστολές, ψηφίσματα και διατάγματα που περιέχουν αιτήματα από τα προσφυγικά σωματεία προς την κυβέρνηση και τα αντίστοιχα υπουργεία. Αφορούν την δραστηριοποίηση των Μικρασιατικών συλλόγων στην Ελλάδα, οι οποίοι, όπως προκύπτει επικοινωνούσαν μεταξύ τους και ήταν δραστήριοι. Στη διατριβή εξετάστηκε η σύσταση συλλογικών φορέων στην περιοχή της Πελοποννήσου, ωστόσο κρίθηκε αναγκαίο να διερευνηθούν αρχεία και προσφυγικοί σύλλογοι που έδρευαν στην Αθήνα, καθώς με τις αποφάσεις τους συντόνιζαν και οργάνωναν πανελλαδικά τα προσφυγικά σωματεία. Από τη μελέτη αποδείχθηκε πως πέρα από τα σωματεία που συστάθηκαν εκ μέρους των εκπατρισμένων Μικρασιατών, δραστηριοποιήθηκαν σύλλογοι Ελλήνων που συνεισέφεραν στις προσφυγικές οικογένειες. Δεύτερον, τα αρχεία του Υπουργείου Γεωργίας, τα οποία περιέχουν τις εκτιμητικές επιτροπές ανταλλαξιμων των ετών 1919-1943, τρίτον έγγραφο από τη Διεύθυνση Τοπογραφικής Υπηρεσίας από το 1917-1960, στα οποία εντοπίστηκαν φάκελοι σχετικοί με τη διανομή εκτάσεων και αγροτικών κλήρων σε πρόσφυγες, όπως επίσης περιέχεται και ευρετήριο των ποσοστών μειώσεων στις προκαταβολές αποζημιώσεων για την ανταλλάξιμη περιουσία και τέταρτον το αρχείο των τ έως Βασιλικών Ανακτόρων των χρόνων 1861-1971, όπου αντλήθηκε υλικό σχετικό με τις Υπηρεσίες Προσφύγων.

Συγχρόνως, η αναζήτηση αρχειακού υλικού συνεχίστηκε στο Τοπογραφικό των Γ.Α.Κ. καθώς εκεί διερευνήθηκαν τα θέματα της αγροτικής και αστικής αποκατάστασης των προσφύγων καθώς και τα ζητήματα της στέγασης μέσω ψηφισμάτων και αλληλογραφίας. Επιπροσθέτως, στα έγγραφα του Τοπογραφικού, υπήρχαν αναλυτικά τα χρηματικά ποσά των δανείων που χορηγήθηκαν από την Αγγλία, καθώς και ψηφίσματα που αφορούσαν τα επιδόματα που δόθηκαν στους πρόσφυγες ως δάνεια. Τα αρχεία επιπλέον έδωσαν πληροφορίες για τη φιλανθρωπική δράση που υπήρξε στην Ελλάδα από τον Σεπτέμβριο του 1922 και έπειτα (Παμμικρασιατικών Σωματείων Γυναικών, Πατριωτικό Ίδρυμα).

Στην προσπάθεια να προσεγγιστεί το θέμα της κοινωνικής ενσωμάτωσης πολύπλευρα, η διδακτορική διατριβή επεξεργάστηκε αρχεία, όπως του Ινστιτούτου Hoover,¹⁷ του Πανεπιστημίου του Stanford¹⁸ που σχετίζονταν με τον Salmon, Brainerd P.¹⁹ Ταυτοχρόνως εξετάστηκε αρχείο σχετικό με τη γιατρό R. Parmelee,²⁰ που ξεκίνησε να προσφέρει τις ιατρικές της υπηρεσίες από τον Μάιο του 1914. Συγκεκριμένα, η R. Parmelee μετακόμισε τον Οκτώβριο του 1922 στη Θεσσαλονίκη και με την οργάνωση American Women's Hospitals βοήθησε στην ιατρική περίθαλψη των προσφύγων, στην οργάνωση των νοσοκομείων και στη σύσταση της πρώτης σχολής νοσοκόμων στην Ελλάδα. Από το 1925 έως το 1933 η R. Parmelee η γενική διευθύντρια της A.W.H. διηύθυνε το νοσοκομείο της

¹⁷ Το Ινστιτούτο Hoover έλαβε το όνομά του από τον H. Hoover (πρόεδρο των ΗΠΑ). Ο H. Hoover απόφοιτος του Πανεπιστημίου Stanford κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου επέβλεπε και οργάνωνε την ανθρωπιστική βοήθεια φαγητού στο Βέλγιο. Με αυτή τη θέση άρχισε να καταγράφει την ιστορία του πολέμου και να διατηρεί αρχεία με τα γεγονότα. Ο H. Hoover ξεκίνησε να συλλέγει αρχεία από το 1919 κατά τη διάρκεια της σύναψης της συνθήκης ειρήνης στο Παρίσι που βρισκόταν στο πλευρό του προέδρου Wilson. Τα πρώτα αρχεία του Ινστιτούτου Hoover το 1921 περιλάμβαναν εκτ.ε.νείς φακέλους σχετικούς με την ανθρωπιστική βοήθεια στο Βέλγιο κατά τη διάρκεια του Α'Π.Π., την αμερικανική διοίκηση φαγητού και αμερικανική εκστρατεία αρωγής στην Ευρώπη και στην Ρωσία. Τον Ιούνιο του 1928 ο H. Hoover ήταν ο υποψήφιος πρόεδρος των ΗΠΑ στο πλευρό των Ρεπουμπλικάνων και κατάφερε να εκλεγεί με μια σαρωτική νίκη.

¹⁸ Το Πανεπιστήμιο Stanford ιδρύθηκε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα από τον Γερουσιαστή L. Stanford και τη σύζυγο του Jane στη μνήμη του γιου τους, L. Stanford Jr, που απεβίωσε από τύφο το 1884. Σκοπός του πανεπιστημιακού ιδρύματος ήταν η προαγωγή της κοινωνικής ευημερίας (<https://www.stanford.edu/about/history/>, προσπελάστηκε στις 29/02/2024).

¹⁹ Salmon, Brainerd P., Τίτλος: Δοκίμια, 1923-1924. Φυσική περιγραφή :1 φάκελος. Περιλήψη: Γράμματα και αναφορές, σχετικές με την ανθρωπιστική βοήθεια των προσφύγων στην Ελλάδα. Σημειώσεις: Ειδικός επίτροπος, Υπουργείο Δημόσιας Περίθαλψης, Ινστιτούτο Hoover, Αρχεία του Ινστιτούτο Hoover για την Ελλάδα, CA 94305_6010 ειδικού αντιπροσώπου στη Washington D.C. του Ελληνικού Υπουργείου Υγιεινής Πρόνοιας και Αντιλήψεως, επί υπουργού Α. Δοξιάδη.

²⁰ Η R. Parmelee γεννήθηκε στην Τραπεζούντα τον Απρίλιο του 1885. Οι γονείς της ήταν ιεραπόστολοι. Μετακόμισαν στην Αμερική, όταν η Parmelee ήταν 11 ετών. Σπούδασε στο κολλέγιο Oberlin το 1907 και στο Illinois το 1912. Ολοκλήρωσε την πρακτική της στο νοσοκομείο Γυναικών της Φιλαδέλφεια. Η Parmelee ταξίδεψε τον Μάιο 1914 στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και ήταν η πρώτη γυναίκα που εγκαταστάθηκε στην κοιλάδα του Ευφράτη, δουλεύοντας ως γιατρός στο Harroot. Ειδικεύτηκε στη μαιευτική, την περίθαλψη των ορφανών και την εκπαίδευση των νοσοκόμων. Συνέχισε τη συγκεκριμένη δουλειά έως το 1917 και ανέλαβε εκ νέου την εργασία αυτή από το 1919 έως το 1922. Τον Οκτώβριο του 1922 μετακόμισε στη Θεσσαλονίκη και εργάστηκε στην οργάνωση Νοσοκομεία Αμερικανίδων κυριών. Με τη στήριξη της οργάνωσης άνοιξε νοσοκομείο και την πρώτη σχολή νοσηλευτικής στην Ελλάδα. Από το 1925 έως το 1933 η Parmelee διορίστηκε διευθύντρια του νοσοκομείου Κοκκινιάς. Συγχρόνως συνέχισε να διευθύνει τη σχολή νοσηλευτικής στη Θεσσαλονίκη. Στο νοσοκομείο της Κοκκινιάς, η Parmelee βοηθήθηκε από την Em. Willms. Μετά από μια περίοδο αναρρωτικής άδειας στις Ηνωμένες Πολιτείες, η Parmelee επέστρεψε στην Ελλάδα. Από το 1935 έως το 1941 εγκαταστάθηκε στην Αθήνα και εργάστηκε σε πολλά νοσοκομειακά ιδρύματα, είτε ως σύμβουλος, είτε ως διευθύντρια. Ενδεικτικά αναφέρονται: Δημοτικό νοσοκομείο Αθηνών, το νοσοκομείο της Κοκκινιάς και το Πατριωτικό Ίδρυμα Κοινωνικής Πρόνοιας και Πρόληψης. Το 1941 η Parmelee εγκατέλειψε την Ελλάδα, εξαιτίας της γερμανικής κατοχής. Επέστρεψε στις Ηνωμένες Πολιτείες και σπούδασε στο Πανεπιστήμιο του Harvard από το 1942 έως το 1943 (https://oac.cdlib.org/findaid/ark:/13030/kt596nflc5/entire_text/, προσπελάστηκε στις 23/12/2023).

Κοκκινιάς και σύστησε, συγχρόνως, σχολή νοσοκόμων.²¹ Παράλληλα, στο συγκεκριμένο αρχείο εξετάστηκε η αλληλογραφία, οι εκθέσεις και οι αναφορές του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού και της Near East Relief με τις ελληνικές κυβερνήσεις, τους φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης και εν γένει όσους ασχολήθηκαν με την προσφυγική περίθαλψη.²² Συγχρόνως, σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της διατριβής διαδραμάτισε η μελέτη του αρχείου Ηνωμένων Εθνών σε σχέση με τη δράση της ανθρωπιστικής οργάνωσης American Friends of Greece/ Αμερικανοί φίλοι της Ελλάδας.

Παράλληλα, πραγματοποιήθηκε επικοινωνία με το Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ) και το Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος. Ωστόσο, στα συγκεκριμένα αρχεία δεν βρέθηκε κάτι που θα μπορούσε να ενισχύσει την προσφυγική εικόνα της κοινωνικής ενσωμάτωσης στην Πελοπόννησο. Στα ΓΑΚ Λακωνίας εντοπίστηκαν οι αιτήσεις προσφυγικής αποκατάστασης, τα οριστικά παραχωρητήρια, καθώς και η αλληλογραφία του Παμπροσφυγικού συλλόγου Λακωνίας. Αντίστοιχα, στα ΓΑΚ Αρκαδίας εντοπίστηκε το αρχείο του Αναστασίου (Τάσου) Μουκάκη. Στα ΓΑΚ Ηλείας η αναζήτηση υλικού απέβη άκαρπη, διότι το μεγαλύτερο μέρος του αρχειακού υλικού έχει καταστραφεί. Τα στοιχεία της προσφυγικής εγκατάστασης αντλήθηκαν από τα δημογραφικά δεδομένα της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας, το Αρχείο Σημερινής εγκατάστασης του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών και το αρχείο ψηφιοποιημένων εφημερίδων της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων. Επιπροσθέτως, όταν κρίθηκε αναγκαίο έγιναν παραπομπές στα φύλλα των Εφημερίδων της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ), σε βασιλικά και νομοθετικά διατάγματα. Σημαντικό στοιχείο της έρευνας υπήρξε ο Τύπος της εποχής, καθώς συμπλήρωσε την έρευνα. Τα φύλλα της εφημερίδας ήταν πλούσια σε ζητήματα που αφορούσαν την κοινωνική ενσωμάτωση με φιλανθρωπικές δράσεις, εράνους, άρθρα των ίδιων των προσφύγων, αιτήματα προσφυγικής αποκατάστασης και διαμαρτυρίες γηγενών και προσφύγων. Ο Τύπος δεν αποτυπώνει μόνο την πραγματικότητα αλλά συμβάλλει και στην προβολή απόψεων και στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης.

²¹ Parmelee, Ruth A., 1923-1952. Τίτλος: Ruth A. Parmelee, Γενικά αρχεία, Νοσοκομεία Αμερικανίδων κυριών, 1923-1952. Αρχεία Ινστιτούτου Hoover. Περίληψη: Ημερολόγια, σημειώσεις, αλληλογραφία, αναφορές, αποκόμματα, εκτυπωμένο υλικό και φωτογραφίες, σχετικές με το έργο της προσφυγικής περίθαλψης και της ιατρικής παροχής στη Μέση Ανατολή. Σημείωση: Αμερικανός γιατρός που δούλεψε στην Τουρκία, 1914-1917 και 1919- 1922; Ελλάδα, 1922-1941 και 1945- 1947; και Παλαιστίνη, 1943-1945.

²² Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κωδικός 19, φάκελος 13, Ελληνική κυβέρνηση– Δραστηριότητες υπέρ των προσφύγων, 1923, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover & Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κωδικός 20, φάκελος 4-6 Near East Relief 1922-1923, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover.

Στο Πρωτοδικείο Πατρών βρέθηκαν οι προσφυγικοί σύλλογοι στο βιβλίο αναγνωρισμένων σωματείων χωρίς τα καταστατικά τους. Ο λόγος ήταν πως, οι διοικητικοί υπάλληλοι δεν γνώριζαν, εάν υπήρχαν και που υπήρχαν. Την έρευνα φώτισε η μεταφορά του αρχείου του Πρωτοδικείου στα ΓΑΚ Αχαΐας. Εκεί, μελετήθηκαν όλα τα σωματεία που ιδρύθηκαν από το 1923 έως το 1934 στο δικαστικό αρχείο των ΓΑΚ Αχαΐας μαζί με τα καταστατικά τους. Συγχρόνως, στο Πρωτοδικείο της Κορίνθου βρέθηκε το βιβλίο σωματείων και σε μεμονωμένες περιπτώσεις συνοδευτικά έγγραφα τής συγκρότησής τους. Ωστόσο, τα καταστατικά δεν βρέθηκαν, διότι οι υπάλληλοι δεν γνώριζαν την ύπαρξη τους. Η γενική εντύπωση από την έρευνα στα Πρωτοδικεία είναι πως το αρχειακό υλικό έχει υποστεί πολλές φθορές (τα βιβλία αναγνωρισμένων σωματείων είναι διαλυμένα). Πολλές φορές έχουν αλλοιωθεί όχι μόνο τα καταστατικά, αλλά και τα βιβλία των ιδρυτικών πράξεων. Αντίστοιχα, στο Πρωτοδικείο Τρίπολης, μεγάλο μέρος του εξεταζόμενου υλικού καταστράφηκε κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας των συνταγματαρχών (πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου 1967).

Παράλληλα στα Γ.Α.Κ. Κορινθίας μελετήθηκε το αρχείο του Δήμου Κορινθίων (1921-1924), δηλαδή τα πρακτικά δημοτικού συμβουλίου, των ψηφισμάτων και μητρώων προσφύγων, όπως και ο φάκελος ανέγερσης οικημάτων προσφύγων. Στα Γ.Α.Κ. Αργολίδας βρέθηκαν στοιχεία για την προσφυγική εγκατάσταση στο αρχείο του δήμου Ναυπλιέων. Το Τοπικό Συμβούλιο Πρόνοιας και Στεγάσεως Αργολίδας διευθετούσε τα αιτήματα ή τις ενστάσεις των προσφύγων και ενέκρινε τα οριστικά παραχωρητήρια κατοικιών στους δικαιούχους. Το αρχείο του Δήμου Ναυπλιέων περιλαμβάνει την απογραφή πληθυσμού του Δήμου Ναυπλιέων, εγκυκλίους, αλληλογραφία, έγγραφα, καταλόγους, διακηρύξεις, ανακοινώσεις σχετικά με την εγκατάσταση, την περίθαλψη, τη στέγαση και την αποκατάσταση των προσφύγων. Επιπροσθέτως, στο αρχείο του Δήμου Ναυπλιέων βρέθηκε ένα ερωτηματολόγιο της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων για την κατάσταση των αστών προσφύγων στο Ναύπλιο, το οποίο υποβλήθηκε το 1927.

Τα προσφυγικά σωματεία της Πελοποννήσου πλήθυνα, όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα, ο προσφυγικός πληθυσμός κινητοποιήθηκε και από το 1923 (έτος υπογραφής της Συνθήκης της Λωζάννης) διακρίθηκαν ως βασικοί στόχοι των σωματείων η άμεση στήριξη μεταξύ του προσφυγικού πληθυσμού, η ηθική και η υλική υποστήριξη, η υπεράσπιση και η προστασία των προσφυγικών συμφερόντων και η ανάπτυξη της χριστιανικής αγάπης μεταξύ των μελών τους. Παράλληλα, οι προσφυγικοί σύλλογοι λειτουργούσαν ως διαμεσολαβητές μεταξύ του προσφυγικού κόσμου και του ελληνικού κράτους, διότι έπαιζαν πρωταρχικό ρόλο στις

διαδικασίες της αποκατάστασης εκδίδοντας τα πιστοποιητικά προσφυγικής ιδιότητας.²³ Κατά τη δραστηριοποίηση και εξέλιξη των σωματείων, ενδιαφέρον στοιχείο αποτέλεσε η ονοματοδοσία των προσφυγικών συλλόγων. Οι επωνυμίες των συλλόγων έως το 1923, χαρακτηρίστηκαν ως πιο ενιαίοι (υποδηλώνοντας την ευρεία ένωση μεταξύ των μελών τους), μετά το 1930 τα ονόματα των σωματείων διαφοροποιήθηκαν σύμφωνα με την περιοχή που διέμενε ο προσφυγικός πληθυσμός. Παράλληλα, οι αλλαγές στους τίτλους των συλλόγων υποδηλώνουν την αλλαγή πλεύσης και στοχοθέτησης.

Σε σχέση με την περιοχή της Τρίπολης κατέστη η κομβική η γνωριμία με τον δικηγόρο Κώστα Σταυρίδη, πρόσφυγα δεύτερης γενιάς, ο οποίος γεννήθηκε στην Τρίπολη. Ο κ. Σταυρίδης πρόσφερε απλόχερα τις γνώσεις του και στοιχεία της δικής του έρευνας για τους πρόσφυγες της Τρίπολης. Επίσης, λόγω της δικηγορικής του ιδιότητας εμπλούτισε την έρευνα με το τοπογραφικό διάγραμμα του προσφυγικού συνοικισμού Τρίπολης από το αρχείο Πολεοδομίας Τρίπολης, τα πρακτικά συνεδριάσεως του Δημοτικού Συμβουλίου Τριπόλεως, καθώς και με τα παραχωρητήρια των προσφυγικών οικιών. Ακολούθως, στα Γ.Α.Κ. Αρκαδίας βρέθηκαν ψηφιακά έγγραφα από το αρχείο Αναστασίου Μουκάκη. Ο Αναστάσιος (Τάσος) Μουκάκης γεννήθηκε το 1919 στην Κωνσταντινούπολη και ήλθε στην Τρίπολη μαζί με την πολυμελή οικογένειά του το 1923 σε ηλικία τριών ετών. Ήταν ο τελευταίος εν ζωή από τους πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην Τρίπολη και απεβίωσε στις 24 Μαρτίου 2017. Στο αρχείο του Α. Μουκάκη βρέθηκαν στοιχεία, όπως το βιβλίο ταμείου ενώσεως Προσφύγων Ν. Αρκαδίας, το διαβατήριο του Γενικού Προξενείου 1922 μαζί με το οικογενειακό του βιβλιάριο καθώς και μια κατάσταση προσφύγων του Δήμου Τρίπολης. Παράλληλα στο υποθηκοφυλακείο Τρίπολης βρέθηκαν παραχωρητήρια προσφυγικών κατοικιών.

Συγχρόνως, ικανοποιητικό εύρος υλικού αναλύθηκε στα Γ.Α.Κ. Λακωνίας, το Αρχείο Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας και το αρχείο που περιλάμβανε την αλληλογραφία του Παμπροσφυγικού συλλόγου Λακωνίας με τις ελληνικές αρχές με βασικό μέλημα την ανέγερση του προσφυγικού συνοικισμού Σπάρτης και με την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος (ΕΤΕ), προσφέροντας ιστορικά δεδομένα για την αστική αποκατάσταση των προσφύγων στην Σπάρτη. Επίσης, στα ΓΑΚ Λακωνίας βρέθηκαν οι οικογενειακές καταστάσεις των

²³ Αγαθοεργός αδελφότης προσφύγων, Πιστοποιητικών, αριθ. Πρωτ. 158. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας & Σύλλογος των εν Μεσσηνία Αλυτρώτων, σωματείων αναγνωρισμένων, εν Καλαμαΐς τη 9.12.1931, Αρχείο Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας Νομού Μεσσηνίας, ΦΑΚ: ADM008.02-8, ΓΑΚ Μεσσηνίας.

προσφύγων από το Ιδιωτικό αρχείο του Παπαγιαννόπουλου. Στο συγκεκριμένο αρχείο περιλαμβάνονται οι οικογενειακές καταστάσεις Μικρασιατών Προσφύγων στον νομό Λακωνίας, οι οποίοι υπέβαλαν υπεύθυνη δήλωση για απόκτηση οικοπέδου ή στέγης. Οι καταστάσεις απαρτίζονται από στήλες με τους τίτλους: α/α, Ονοματεπώνυμο (πρόσφυγα), Ονομα Πατρός, Ηλικία, Επάγγελμα, Έτος Εγκαταστάσεως εν Ελλάδι και τελευταία, η στήλη των παρατηρήσεων.

Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών (Κ.Μ.Σ.)

Η μελέτη αρχείων από το Κ.Μ.Σ. φώτισε σημεία της έρευνας. Το Κ.Μ.Σ. οργάνωσε συστηματικά τη συλλογή μαρτυριών των ξεριζωμένων, όταν ιδρύθηκε στη δεκαετία του 1930. Στο αρχείο προφορικής παράδοσης υπάρχουν στοιχεία από τη ζωή των κατοίκων της Μικράς Ασίας πριν τον ξεριζωμό τους, τις συνθήκες του εκπατρισμού και στη συνέχεια μαρτυρίες σχετικές με τη διαδικασία αφομοίωσης και κοινωνικής ενσωμάτωσης στην Ελλάδα. Έτσι, εξάγονται συμπεράσματα για τις μετέπειτα αποφάσεις, συμπεριφορές και διαμαρτυρίες τους, όταν κλήθηκαν να διαμείνουν μόνιμα στην Ελλάδα. Εν συνεχεία μελετήθηκε το αρχείο φωτογραφιών που απεικονίστηκε η εγκατάσταση των προσφύγων και η ανέγερση των προσφυγικών συνοικισμών στη χώρα. Ιδιαίτερα χρήσιμα, κατέστησαν τα ιδιωτικά αρχεία του Κ.Μ.Σ., εφόσον συγκαταλέχθηκαν σε αυτά προσωπικά αρχεία και έγγραφα διπλωματών που έδρασαν τη δεκαετία του 1920, όπως του διπλωμάτη Αλέξανδρου Α. Πάλλη. Στο ερευνητικό πλαίσιο συμπεριελήφθησαν, επίσης, και τα έγγραφα που έφεραν μαζί τους οι ανταλλάξιμοι, όσοι είχαν τίτλους ιδιοκτησίας, ψηφίσματα και έντυπα νοσοκομείων και εκπαιδευτηρίων. Στο Αρχείο Σημερινής Εγκατάστασης του Κ.Μ.Σ. μελετήθηκαν φάκελοι με μαρτυρίες προσφύγων πληροφορητών. Οι πληροφορίες αυτές βοηθούν να καλυφθούν κενά που υπάρχουν από τις δεκαετίες του 1920-1930. Οι μαρτυρίες αναφέρονταν στην αρχική εγκατάσταση των νεοαφιχθέντων σε συνοικισμούς της πρωτεύουσας, της συμπρωτεύουσας και της ευρύτερης περιφέρειας. Οι πληροφορίες αυτές ήταν ιδιαίτερα χρήσιμες, προκειμένου να ολοκληρωθεί η εικόνα για το δημογραφικό και κοινωνικό υπόβαθρο των προσφυγικών συνοικισμών της χώρας.

Τύπος

Ο τύπος ως ιστορική πηγή βοήθησε στην εξακρίβωση των διαφόρων γεγονότων, στις νέες πληροφορίες για την ανασύνθεση της κοινωνικής ενσωμάτωσης των Μικρασιατών. Στην παρούσα διατριβή η μελέτη του Τύπου υπήρξε καθοριστική για να εξαχθούν συμπεράσματα σχετικά με την κοινωνική ενσωμάτωση. Η έρευνα του αρχείου ψηφιοποιημένων

εφημερίδων της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων υπήρξε καθοριστική ως προς την αποτύπωση της κοινωνικής ενσωμάτωσης του νεοεισερχόμενου πληθυσμού αλλά και της συγκρότησης των προσφυγικών συσσωματώσεων, από το 1922 έως το 1936. Ο τύπος αποτελεί μέσο πρόσληψης της ιστορικής πραγματικότητας, λειτουργώντας επικουρικά και εμπλουτίζοντας το υλικό άλλων αρχειακών πηγών. Στις εφημερίδες του αρχείου καταγράφηκε πλήθος θεμάτων για την άφιξη του νεοεισερχόμενου πληθυσμού, τις συνθήκες εγκατάστασής τους, τη δημόσια κοινωνικότητα των Μικρασιατών και τη συμβίωση με τους γηγενείς. Η επεξεργασία του τύπου αποτέλεσε βασική παράμετρο της παρούσας εργασίας, καθότι τα φύλλα των εφημερίδων, κυρίως του Νεολόγου και της Σημαίας Καλαμών σώζονται σε ψηφιοποιημένη μορφή και σε συνέχειες. Ερευνήθηκαν τα ακόλουθα έντυπα: Προσφυγική Φωνή (1926-1927), Προσφυγικός Κόσμος (1926-1927-1928-1929-1930), Παμπροσφυγική (1925-1926), Πρωία (1931) Σημαία Καλαμών (1914-1922-1923), Θάρρος (Καλαμών) (1923&1932), Νεολόγος Πατρών (1922-1923-1924-1925-1926-1927-1928-1929-1930-1931), Τηλέγραφος Πατρών (1922-1923-1924-1925-1926-1927-1928-1929-1930-1931), Φως Πατρών (1922-1923), Πατρίς Πύργου (1931), Έρευνα Αιγίου (1922). Στόχος της διερεύνησης των εφημερίδων και ιδιαίτερα του τοπικού τύπου είναι η στάση που υιοθέτησαν απέναντι στο προσφυγικό ζήτημα, δηλαδή από ποιες παραμέτρους προσδιορίστηκε, που αποσκοπούσε, αν ανέδειξε τα προβλήματα των προσφύγων, αν εξυπηρετούσε συμφέροντα, σε ποιους και γιατί ασκούσε κριτική.

Σε αυτό το πλαίσιο αντιπροσωπευτικά δείγματα των εφημερίδων διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη μελέτη και στην αποτύπωση των πιέσεων που ασκήθηκαν από μέρους των προσφύγων και των γηγενών. Το σύνολο της αρθρογραφίας τους ασχολήθηκε με τη Μικρασιατική καταστροφή και τους μυριάδες πρόσφυγες που συνέρρευσαν στην Ελλάδα. Συγχρόνως και τα διεθνή μέσα ενημέρωσης ασχολήθηκαν με το ζήτημα, καθώς παγκόσμιες ανθρωπιστικές οργανώσεις (Near East Relief, ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός) έσπευσαν στην Ελλάδα με σκοπό να βοηθήσουν τους νεοφερμένους/νες. Η ειδησεογραφική προσέγγιση αποτύπωσε τον θρήνο των Ελλήνων και προσφύγων για την εθνική καταστροφή ενώ συγχρόνως υπήρξαν και οι αμιγώς προσφυγικές στήλες, με τίτλους, όπως *Ζητούνται πρόσφυγες*, *Πληροφορίες διά τους πρόσφυγες* που δημοσιεύτηκαν αγγελίες συγγενικών προσώπων και ευρέσεως εργασίας. Παράλληλα, έγιναν συνεχείς φιλανθρωπικές εκκλήσεις χρημάτων και στοιχειωδών ειδών επιβίωσης. Εν συνεχεία, οι ίδιοι οι πρόσφυγες αρθρογραφούσαν και παρουσίασαν τα προβλήματα της εγκατάστασής τους, της ενσωμάτωσής τους, τις συνθήκες διαβίωσης και τις σχέσεις τους με τους γηγενείς.

Χαρακτηριστική ήταν η εφημερίδα των ίδιων των προσφύγων με τίτλο *Προσφυγικός κόσμος* που η κυκλοφορία της ξεκίνησε το 1927. Παράλληλα, ο τοπικός τύπος ασχολήθηκε με μακροσκελή άρθρα για τις διεθνείς και εγχώριες εξελίξεις. Η εξαγωγή των νοημάτων για το υπό ανάλυση υλικό επιτεύχθηκε με την ταξινόμηση του σε διάφορες κατηγορίες όπως τη στήλη «υπέρ προσφύγων», τις ανακοινώσεις των φιλανθρωπικών δράσεων των γηγενών και τη στήλη των προσφύγων, που οι ίδιοι οι πρόσφυγες αναζητούσαν τις οικογένειές τους, αλλά και τη θέση τους στην στη χώρα που τους υποδέχτηκε μέσω της εργασίας και στέγασης.

Η αφητηρία του Νεολόγου ήταν στις 15/8/1894 (Πολίτης, 1984:116). Για 37 περίπου χρόνια η εφημερίδα κυκλοφορούσε χωρίς να αναφέρεται το όνομα του ιδρυτή της. Στις 29 Αυγούστου του 1931 δημοσιεύτηκε το όνομα του Ιω. Παπανδρόπουλου για πρώτη φορά (Πολίτης, 1984:116). Είχε ευρεία κυκλοφορία, όχι μόνο στην Πάτρα, αλλά στην Κόρινθο, στην Καλαμάτα, στα Επτάνησα, στην Αιτωλοακαρνανία, ακόμη και στην Αθήνα. Αρχικά ήταν εφημερίδα ανεξάρτητη και πολιτικά μετριοπαθής, μετά το 1912 και ως το 1936 υποστήριζε το κόμμα του αρχηγού των Φιλελευθέρων, χωρίς ωστόσο να χρησιμοποιεί υβρεολόγιο στα άρθρα της. Ωστόσο, τρεις φορές τα γραφεία και το τυπογραφείο του Νεολόγου έγιναν στόχος των αντιβενιζελικών, δύο φορές το 1916 και μία το 1923 (Πολίτης, 2008:303). Αρχικά τα πρώτα φύλλα του Νεολόγου γράφουν σχετικά με την πολιτική κατάσταση της χώρας, διάφορα αχαϊκά θέματα και ποικίλες διαφημίσεις της εποχής. Σταδιακά, όμως, στα ημερήσια φύλλα του Νεολόγου εμφανίστηκαν ειδήσεις από την Ελλάδα και τη διεθνή πολιτική. Τα έγγραφα της εφημερίδας ήταν κυρίως δίφυλλα ή τετράφυλλα και οι στήλες της κατατάχθηκαν ως εξής: στο πρώτο φύλλο οι διεθνείς ειδήσεις και η επικαιρότητα, στο δεύτερο φύλλο διαφημίσεις, ενοικιαστήρια και ειδήσεις της τελευταίας στιγμής. Από τη στιγμή της έλευσης των προσφύγων στην Πάτρα, το πρώτο φύλλο της εφημερίδας αναδιαρθρώθηκε με την ξεχωριστή στήλη σχετικά με τον έρανο υπέρ των προσφύγων. Στη συνέχεια, η στήλη εμπλουτίστηκε με τις φιλανθρωπικές κινήσεις των Πατρινών προς τους πρόσφυγες. Από τις 22/9/1922 οι φιλανθρωπικές δράσεις των κατοίκων εντάθηκαν, όπως επίσης και πολλοί σύλλογοι της Πάτρας πρόσφεραν χρήματα, είδη ματισμού και κλινοσκεπάσματα. Επιπροσθέτως, στο δεύτερο φύλλο της εφημερίδας προστέθηκε η στήλη των προσφύγων, όπου εκεί οι πρόσφυγες είχαν τη δυνατότητα να ψάξουν για τους συγγενείς τους, να αναζητήσουν εργασία και στέγη.

Η εξαγωγή των νοημάτων για το υπό ανάλυση υλικό επιτεύχθηκε με την ταξινόμηση του σε διάφορες κατηγορίες όπως τη στήλη «υπέρ προσφύγων», τις ανακοινώσεις των φιλανθρωπικών δράσεων των γηγενών και τη στήλη των προσφύγων, που οι ίδιοι οι

πρόσφυγες αναζητούσαν τα στοιχειώδη μέσα επιβίωσης για να επιτύχουν την κοινωνική τους ενσωμάτωση. Το αρχείο του Νεολόγου τεκμηρίωσε τη μελέτη, καθώς ήδη από τις πρώτες ημέρες του Σεπτεμβρίου 1922 οι συντάκτες της εφημερίδας κινητοποιήθηκαν, διενεργώντας εράνους. Τα ημερήσια φύλλα του Νεολόγου επεκτάθηκαν χρονολογικά από το 1895 έως το 1972. Στην παρούσα μελέτη εξετάστηκαν τα φύλλα από τις 6/9/1922, όπου έγινε η πρώτη αναφορά για έρανο ντόπιων υπέρ των προσφύγων.²⁴

Το αντίπαλο δέος του Νεολόγου ήταν η εφημερίδα *Τηλέγραφος* της Πάτρας, που αποτέλεσε τη συνέχεια της εφημερίδας αχαϊκής εφημερίδας Πελοπόννησος. Αποτελεί τη μακροβιότερη εφημερίδα της Πάτρας. Στην αρχή της έκδοσής της παρουσιάστηκε ως ανεξάρτητη κομματικά. Από το 1910 έως το 1914 ήταν προεσκεμμένη στον Βενιζέλο, ωστόσο την περίοδο του Εθνικού Διχασμού άλλαξε πολιτικό προσανατολισμό (Πολίτης, 2008:488). Η Πελοπόννησος στις 9 Ιουνίου του 1917 διέκοψε την κυκλοφορία της ως Πελοπόννησος και συνεχίστηκε ως *Τηλέγραφος*. Ο λόγος ήταν πως η *Πελοπόννησος* από το 1915 είχε μετατραπεί σε μία άκρως αντιβενιζελική εφημερίδα (Πολίτης, 1984:100). Ο αρχισυντάκτης της ήταν ο αρθρογράφος Μ. Σακελλαρίου που καταδίκασε την πολιτική του Βενιζέλου σχετικά με την έξοδο της Ελλάδας στον Α΄ΠΠ. Το 1917 ο Σακελλαρίου έγραψε ένα σκληρό άρθρο για τον ναυτικό αποκλεισμό των αγγλογαλλικών δυνάμεων στον Πειραιά και ιδιαίτερα εναντίον του ύπατου αρμοστή των δυνάμεων κατοχής Ζοννάρ. Οι συνέπειες ήταν άμεσες. Ο Σακελλαρίου φυλακίστηκε. Συγχρόνως ο διευθυντής της αστυνομίας Πατρών Βουράκης μήνυσε τον Φραγκόπουλο και τον αδελφό του. Παράλληλα, ο Ζοννάρ απαίτησε τη διακοπή της κυκλοφορίας της Πελοποννήσου, όπως και έγινε με εντολή του υπουργού Εσωτερικών Φ. Νέγρη (Πολίτης, 1984:101). Με πρωτοβουλία του συντάκτη της εφημερίδας Χρ. Ευαγγελάτου η εφημερίδα κυκλοφόρησε στις 10 Ιουνίου με τον τίτλο 1917, *Τηλέγραφος*, που συνέχισε την αντιβενιζελική αρθρογραφία μαχητικά με αρχισυντάκτη τον Ευαγγελάτο, τον Παπαμικρόπουλο και τον Αντ. Λιβεριάτο που υπέγραφε ως Παλαιοελλαδίτης. Στις 31 Ιουλίου του 1920, μετά την απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου, οι βενιζελικοί επιτέθηκαν στα γραφεία της εφημερίδας. Ο *Τηλέγραφος* διέκοψε την κυκλοφορία του μετά το επαναστατικό κίνημα των Λεοναρδοπούλου-Γαργαλίδη της 21^{ης} Οκτωβρίου 1293. Μετά από 40 ημέρες ο *Τηλέγραφος* συνέχισε την κυκλοφορία του με τον τίτλο *Εωθινός Κήρυξ* (Πολίτης, 1984:103).

²⁴ Υπέρ των προσφύγων: Έρανος Νεολόγου. (7 Σεπτεμβρίου, 1922). *Νεολόγος Πατρών*, αριθμ. φύλλου, 152, σελ. 3.

Η εφημερίδα *Φως* της Πάτρας ξεκίνησε την κυκλοφορία της στις 9 Δεκεμβρίου του 1918 και αποτέλεσε την τρίτη καθημερινή πρωινή εφημερίδα της πόλης. Ιδρυτές ήταν δύο δημοσιογράφοι, ο Μ. Αθανασίου και ο Θ. Σωτηρίου (αποχώρησε στα τέλη του 1919). Τα δύο πρώτα χρόνια της κυκλοφορίας της η εφημερίδα έβγαινε δισέλιδη και κατά αραιά διαστήματα εκτύπωνε τετρασέλιδο φύλλο. Από τον Δεκέμβριο του 1920 η εφημερίδα εκδίδεται τετρασέλιδη με τριστιγλες σελίδες. Η εφημερίδα ήταν αντιβενιζελική, χωρίς ωστόσο να υποστηρίζει εμφανώς κάποιο πολιτικό κόμμα αλλά, επειδή εμφανίστηκε σε περίοδο που το κόμμα των Φιλελευθέρων μεσουρανούσε, διατήρησε μια μετριοπαθή πολιτική προσέγγιση (Πολίτης, 2008:330). Η εφημερίδα *Φως* αντιμετώπισε ποικίλλα προβλήματα, όπως την απεργία των τυπογράφων (23 Φεβρουαρίου έως 6 Μαρτίου 1919), τη λογοκρισία της 4^{ης} Φεβρουαρίου του 1920. Με την ίδρυση του κόμματος των Ελευθεροφρόνων του Ι. Μεταξά, το *Φως* έγινε ένθερμος υποστηρικτής του. Επίσης αντιμετώπισε τα αντίποινα των βενιζελικών μετά τη δολοφονική απόπειρα κατά του Βενιζέλου. Με την πάροδο των χρόνων το *Φως* έγινε μαχητικότερο και καθαρόαιμα αντιβενιζελικό. Στις 2 Νοεμβρίου του 1923 το *Φως* σταμάτησε την κυκλοφορία του, όπως και όλες οι εφημερίδες που είχαν επευφημήσει το κίνημα Λεοναρδόπουλου-Γαργαλιδή (Πολίτης, 2008:330).

Η *Πατρὶς Πύργου* αποτέλεσε μια ανεξάρτητη εφημερίδα του Πύργου Ηλείας με έτος ίδρυσης το 1902. Διευθυντής ήταν ο Λ. Βαρουξής και στη συνέχεια ο ανιψιός του, ο Ελ. Βαρουξής. Αποτέλεσε την πρώτη καθημερινή εφημερίδα της Ηλείας. Το 1915 είχε βενιζελικό προσανατολισμό αλλά στο φύλλο της στις 9/11/1916 αλλάζει ιδεολογική γραμμή ασκώντας δριμεία κριτική στον Βενιζέλο σε σχέση με την στάση του υπέρ της Αντάντ και της εξόδου της Ελλάδας στον Α΄ΠΠ στο πλευρό της. Στη συνέχεια οι αρθρογράφοι της δηλώνουν πίστη και αφοσίωση στον βασιλιά Κων/νο (Καλποδήμου-Κόνδης, 2018:4). Η θεματολογία της αφορούσε το σύνολο της ελληνικής και παγκόσμιας επικαιρότητας. Στις αρχές του 1923 η επαναστατική κυβέρνηση διέκοψε της λειτουργία της εφημερίδας ως αντιδραστική. Ο Λ. Βαρουξής εξέδωσε την εφημερίδα χωρίς να γράφει το όνομα του στα τέλη του 1923 με όνομα το *Κράτος, καθημερινή ανεξάρτητη εφημερίς* (Κωνσταντοπούλου, 2008:472).

Η *Σημαία Καλαμών* ήταν καθημερινή πρωινή εφημερίδα στην Καλαμάτα με φιλοβασιλικό προσανατολισμό και στη συνέχεια προσεταιρίστηκε το Λαϊκό Κόμμα (Ζέρβης, 2008:84). Ιδρυτές και ιδιοκτήτες ήταν ο Β. Μιχαλακέας και ο Αθ. Πύλιουρας. Διευθυντής της διετέλεσε και ο δικηγόρος Γ. Μαράκας. Πρώτος αρχισυντάκτης της εφημερίδας ήταν ο Π. Γιαννακόπουλος. Εκδόθηκε στις 18 Ιανουαρίου 1914. Η *Σημαία* συνέχισε την έκδοσή της

έως σήμερα, με μια διακοπή μεταξύ των ετών 1923-1929 και από εκεί και έπειτα η εφημερίδα περιέρχεται στον Β. Μιχαλακέα εξ ολοκλήρου (Ζέρβης, 2008:84).

Η εφημερίδα *Θάρρος* ιδρύθηκε από τον Ι. Αποστολάκη το 1899 και με διευθυντή τον Μ. Αποστολάκη. Υπήρξε η συνέχεια της εφημερίδας *Πρόνοια* που ιδρύθηκε από τον ίδιο εκδότη το 1896. Το *Θάρρος* τάχθηκε υπέρ της Μεγάλης Ιδέας του Βενιζέλου και του εκσυγχρονισμού της χώρας (Ζέρβης, 2008:391). το πρωτοσέλιδό του *Θάρρους* αρθρογραφεί συστηματικά ο βουλευτής των Φιλελευθέρων (υπουργός Εθνικής Οικονομίας, Σταύρος Κωστόπουλος), ιδιαίτερα κατά την τετραετία διακυβέρνησης Βενιζέλου 1928-1932.

Η εφημερίδα *Έρευνα Αιγίου* εκδόθηκε στις 4 Δεκεμβρίου του 1911 από τον Αν. Φιλιππόπουλο. Κύριο μέλημα της εφημερίδας ήταν όλα τα ενδιαφέροντα της τοπικής κοινωνίας, η εμπορική δραστηριότητα της σταφίδας και οι πολεμικές εξελίξεις της πολυτάραχης δεκαετίας 1912-1922. Οι αρθρογράφοι της στα ζητήματα των τοπικών προβλημάτων και των διεκδικήσεων υπερασπιζόταν τους κατοίκους της. Από τα κύρια θέματα που ασχολήθηκε η εφημερίδα ήταν το σταφιδικό πρόβλημα, οι εξαγωγές και οι τιμές της σταφίδας (Ανδρικόπουλος, 2008:242). Η εφημερίδα υποστήριζε κυρίως συντηρητικές κυβερνήσεις και κατά την περίοδο του Εθνικού Διχασμού χαρακτηρίστηκε ως αντιβενιζελική. Στο πρωτοσέλιδο της 17^η Οκτωβρίου 1921 στο άρθρο *Μόνος ο λαός*, εξαπολύεται δριμεία κριτική στον Βενιζέλο. Ταυτοχρόνως, ο αρθρογράφος έγραφε πως ο εσωτερικός εχθρός της Ελλάδας δεν ηττήθηκε στις εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου του 1920 και πως οι κινήσεις του μπορούν να πλήξουν τον ελληνικό λαό.²⁵ Στο πολιτειακό ζήτημα υποστήριζε τη βασιλευομένη δημοκρατία (Ανδρικόπουλος, 2008:243). Μετά την προσφυγική έλευση η *Έρευνα Αιγίου* πρόσθεσε στη θεματολογία της, την κοινωνική ενσωμάτωση των Μικρασιατών και κυρίως το ζήτημα της δημόσιας υγείας στην πόλη, εξαιτίας των επιδημιών.

Η εφημερίδα *Πρωία* εκδόθηκε επί της δικτατορίας του Θ. Παγκάλου, την 1^η Νοεμβρίου 1925. Βασικοί στόχοι της εφημερίδας ήταν η προστασία των λαϊκών ελευθεριών και της αλήθειας. Πολιτικά άνηκε στον πυρήνα των αντιβενιζελικών εφημερίδων. Οι αρθρογράφοι της θεωρούσαν το δικτατορικό καθεστώς ως απόρροια του βασικής αναγκαιότητας για να εφαρμόσει ριζικά μέτρα. Συγχρόνως, η *Πρωία* επεσήμανε αξίες, όπως η εθνική ενότητα, ο κατευνασμός των παθών, η ηθική γαλήνη, η ψυχική ενότητα του Έθνους, η τάξις και η πειθαρχία. Παράλληλα, στήριζε τη πολιτική στάση της βασιλευομένης δημοκρατίας

²⁵ Μόνος ο λαός, (1921, Οκτώβριος 10). *Έρευνα Αιγίου*, αρ. φύλλου 14, σελ. 1

(δηλαδή τον αντιβενιζελικό πολιτικό πυρήνα) και στη συνέχεια τάχθηκε στο πλευρό του Μεταξικού δικτατορικού καθεστώτος(Παπαδημητρίου, 2008:568).

Από τις προσφυγικές εφημερίδες, ο τετρασέλιδος *Προσφυγικός Κόσμος* εκδόθηκε για πρώτη φορά στις 19 Ιουνίου 1927, από τα αδέρφια Μ. και Σ. Σινανίδη, με αποστολή να αγωνιστεί για την ευημερία του προσφυγικού πληθυσμού. Στο διαφημιστικό τμήμα της εφημερίδας παρουσιάζεται η κυκλοφορία του ετήσιου προσφυγικού ημερολογίου 1927, ως απαραίτητο για κάθε προσφυγική οικογένεια, που περιλάμβανε πλήθος διηγημάτων, άρθρων, μελετών και τις κινήσεις των προσφυγικών οργανώσεων. Γενικότερα η εφημερίδα καλούσε σε ενιαία σωματειακή οργάνωση για να διεκδικήσει ο προσφυγικός πληθυσμός από κοινού τα συμφέροντά του. Για αυτό το λόγο έδωσε λόγο σε όλα τα προσφυγικά σωματεία από το 1927 και έπειτα, ώστε να εκφράζουν τις απόψεις τους και να προβάλλουν τα αιτήματά τους υποδεικνύοντας μέτρα για τη βελτίωση της καθημερινότητάς τους στους συνοικισμούς (Κοντογιώργη, 2008:561). Επίσης, στα γραφεία του *Προσφυγικού Κόσμου* συγκεντρώνονταν συχνά βουλευτές και δήμαρχοι προερχόμενοι από τους προσφυγικούς συνοικισμούς που συζητούσαν για τα προβλήματα και τις λύσεις που έπρεπε να αποφασιστούν. Παράλληλα, υπέβαλαν προτεινόμενα σχέδια νόμου στις εκάστοτε κυβερνήσεις. Πολιτικά η εφημερίδα ήταν προσκείμενη στο κόμμα των Φιλελευθέρων, εντούτοις διαχώριζε τη θέση της, όταν η πολιτική τους ήταν αντίθετη με τα προσφυγικά συμφέροντα (Κοντογιώργη, 2008:561). Η *Προσφυγική φωνή* ξεκίνησε την έκδοσή της το 1925 και μέχρι το 1926 κυκλοφορούσε μαζί με την *Παμπροσφυγική*. Από το 1926 και έπειτα η *Προσφυγική Φωνή* ήταν γραμμένη στα καραμανλήδικα²⁶ συστάθηκε από τον Χ. Πολάτογλου το 1924 με σκοπό την ενημέρωση των τουρκόφωνων Μικρασιατών, ανταλλαξίμων και προσφύγων. Επίσης περιλάμβανε θέματα εσωτερικής, εξωτερικής πολιτικής, κοινωνικής ενσωμάτωσης και εκπαίδευσης. Παράλληλα, βοηθούσε στην πραγματοποίηση πολλαπλών και δύσκολων διοικητικών διαδικασιών που καλούνταν να φέρουν εις πέρας οι πρόσφυγες (εγγραφή στα δημοτολόγια, το ζήτημα της προσφυγικής αποζημίωσης και την εγκατάστασή τους σε περιοχές). Η πολιτική στάση της εφημερίδας ήταν ανεξάρτητη (Κοντογιώργη, 2008:559).

Η *Παμπροσφυγική* στον τίτλο της έφερε τον υπότιτλο, ημερήσιο όργανο των προσφυγικών και αλυτρωτικών συμφερόντων. Κυκλοφόρησε από το 1922 έως το 1929, με διευθυντή τον Γ. Βιολάκη. Ο πολιτικός προσανατολισμός ήταν ανεξάρτητος και ίσως μία φιλελεύθερη

²⁶ Τουρκικά με ελληνικούς χαρακτήρες

εφημερίδα. Όπως δήλωνε και στον υπότιτλο της, οι ειδήσεις και τα άρθρα της αφορούσαν τον προσφυγικό κόσμο και τα προβλήματά του. Παράλληλα, δημοσιεύονταν τα γεγονότα της Μέσης Ανατολής, της Ιταλίας του Μουσολίνι και τα βαλκανικά ζητήματα. Στην πρώτη σελίδα συνήθως δημοσιεύονταν στοιχεία από τις διεθνείς εφημερίδες, ενώ στη δεύτερη και στην τρίτη σελίδα άρθρα, σχόλια και ανακοινώσεις για διάφορα προσφυγικά θέματα, όπως τα χρέη των αγροτών προσφύγων, ανακοινώσεις του Υπουργείου Πρόνοιας και Αντιλήψεως και ονόματα δικαιούχων (Κοντογιώργη, 2008:411).

Απογραφές πληθυσμού

Οι απογραφές πληθυσμού συγκεντρώνουν στατιστικές πληροφορίες σε σχέση με την αύξηση και τα συνολικά χαρακτηριστικά ενός πληθυσμού, δηλαδή τα δημογραφικά, οικονομικά, κοινωνικά και οικιστικά στοιχεία. Μια απογραφή πληθυσμού ορίζεται με βάση ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο (συνήθως την εθνική επικράτεια). Τα αποτελέσματα των απογραφών επιτρέπουν τις συγκριτικές έρευνες, αποκαλύπτοντας τις αλλαγές των κοινωνικών δομών στην πάροδο των χρόνων. Οι απογραφές του προσφυγικού πληθυσμού στο διάστημα 1922-1928 αντικατόπτριζαν την ποσοτική εικόνα του νεοεισερχόμενου πληθυσμού, αποτελώντας αρχειακό στοιχείο. Οι απογραφές, που εξετάστηκαν προήλθαν από το Τμήμα Στατιστικής, το οποίο τη δεκαετία του 1920 αποτελούσε Τμήμα του Υπουργείου Υγιεινής Πρόνοιας και Αντιλήψεως. Ολοκληρωμένες καταγραφές του προσφυγικού πληθυσμού έγιναν το 1928 στο πλαίσιο της γενικής απογραφής και το 1923 με την ειδική απογραφή των προσφύγων. Σημαντικά στοιχεία απογραφικών δεδομένων καθώς και ποιοτικά χαρακτηριστικά του προσφυγικού πληθυσμού συμπεριλήφθηκαν στις εκθέσεις του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού από τις επιτροπές του φορέα που συστάθηκαν στην Ελλάδα, όταν ξέσπασε η προσφυγική κρίση του 1922. Εντούτοις, οι απογραφές, οι οποίες υπήρχαν διαθέσιμες δεν μπορούσαν να χαρακτηριστούν αξιόπιστες, ωστόσο έδιναν τη δυνατότητα μιας πρώτης εκτίμησης (Hirschon, 2004:94). Δεν ήταν εύκολο να αποτυπωθεί ένα έγκαιρο αποτέλεσμα απογραφών, καθώς η θνησιμότητα εκείνη την περίοδο ήταν ιδιαίτερα υψηλή εξαιτίας των δυσκολιών, της ασταθούς ψυχικής υγείας και των ασθενειών που υπέφεραν οι πρόσφυγες κατά την μετάβαση τους στην Ελλάδα (Pentzopoulos, 1962).

Γ.Α.Κ. Αγαΐας

Το 2022 αποτέλεσε το έτος μνήμης του Μικρασιατικού ελληνισμού. Πραγματοποιήθηκαν πληθώρα εκδηλώσεων, διεθνών και εγχώριων συνέδριων και ημερίδων και η έκδοση νέων

επιστημονικών βιβλίων γύρω από το θέμα. Παράλληλα, οι υπηρεσίες εμπλούτισαν το υλικό τους και έτσι μια νέα αναζήτηση στα ΓΑΚ Αχαΐας απέδωσε καρπούς. Πρόσθεσε στην παρούσα μελέτη το αρχείο του γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος του Υπουργείου Γεωργίας. Το συγκεκριμένο αρχείο εισήχθη στα ΓΑΚ Αχαΐας τον Απρίλιο του 2022 από την Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδος, τη Γενική Διεύθυνση Περιφερειακής Αγροτικής Οικονομίας & Κτηνιατρικής, Διεύθυνση Αγροτικής Οικονομίας & Κτηνιατρικής Περιφερειακής Ενότητας Αχαΐας. Έτσι αξιοποιήθηκε κατά το τελευταίο έτος έρευνας της διδακτορικής έρευνας. Παράλληλα, εντοπίστηκε το ιδιωτικό αρχείο της οικογένειας Κόλλα²⁷ (1829 – μέσα του 20^{ου} αιώνα), το αρχείο της αστικής αποκατάστασης και τα μαθητολόγια των ετών 1922-1930. Στο αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος μελετήθηκαν οι φάκελοι της αλληλογραφίας του γραφείου Εποικισμού που περιλαμβάνουν επιστολές, εκθέσεις, τηλεγραφήματα του γραφείου κυρίως με την ΕΑΠ (το τμήμα της αγροτικής εγκατάστασης), το Υπουργείο Γεωργίας, τη Χωροφυλακή και άλλους δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς. Επίσης, το τμήμα της αγροτικής εγκατάστασης της ΕΑΠ διαμέσου και του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος διεκπεραίωσε και μελετούσε οτιδήποτε συσχετιζόταν με τις αγοραπωλησίες και τις εκποιήσεις των προσφύγων, ζητήματα παραλαβής των οικιών των συνοικισμών, τον ορισμό των προσφυγικών ομάδων και της διανομής των κλήρων, όπως φρόντιζε και για τα προσφυγικά επιδόματα. Παράλληλα μελετήθηκαν οι φάκελοι που αφορούν την αγροτική αποκατάσταση του Γηροκομείου, του Ρίου και του Απιδεώνα,²⁸ του ενιαίου νομού Αχαϊοήλιδος. Επιπροσθέτως έπαιξε κρίσιμο ρόλο στην ολοκλήρωση της διατριβής η επεξεργασία του αρχείου του Γραφείου Εποικισμού του Νομού Αχαϊοήλιδος που διέθετε καίρια στοιχεία για την αγροτική αποκατάσταση για τους νομούς Αχαΐας και Ήλιδος.

Συγκροτημένη έρευνα σε αρχεία δήμων δεν πραγματοποιήθηκε, πέρα από τις αποφάσεις Δημοτικού συμβουλίου του Δήμου Πατρέων που έχουν εκδοθεί από τη Δημοτική βιβλιοθήκη Πατρών.²⁹ Τα συγκεκριμένα αρχεία περιέχουν πρακτικά δημοτικού συμβουλίου, ψηφισμάτων, μητρώων προσφύγων, δημοτολόγια και φάκελο ανέγερσης οικημάτων προσφύγων. Στην προσπάθεια για την αναζήτηση αρχείων κρατικών φορέων,

²⁷ Η οικογένεια Κόλλα αποτέλεσε μια εύρωστη οικογένεια της Πάτρας που διακρίθηκε στο σταφιδεμπόριο. Μέλη της οικογένειας προχώρησαν σε αγαθοεργίες και δωρεές (η έπαυλη Κόλλα είναι το παλαιό κτίριο των ΤΕΙ Πατρών) και κατά την έλευση των προσφύγων δραστηριοποιήθηκαν διενεργώντας εράνους (<https://istorika-8emata.blogspot.com/2008/12/blog-post.html>, προσπελάστηκε στις 22/12/23).

²⁸ Απιδεώνας, χωριό Δυτικής Αχαΐας

²⁹ Η Πατραϊκή Δημαρχία στο Α' Τέταρτο του 20^{ου} αιώνα .1900-1925 & Η Πατραϊκή Δημαρχία στο Β' Τέταρτο του 20^{ου} αιώνα. 1926-1951

όπως νοσοκομείων δεν υπήρξε η απαιτούμενη πρόσβαση. Συνεπώς η έρευνα στράφηκε στους φορείς που προαναφέρθηκαν παραπάνω.

Προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι δυσχέρειες και η απουσία ενός συγκροτημένου αρχείου για τη διαμόρφωση της συνολικής εικόνας της κοινωνικής ενσωμάτωσης, πραγματοποιήθηκαν συζητήσεις με πρόσφυγες δεύτερης και τρίτης γενιάς. Δεν ήταν συνεντεύξεις με την κλειστή έννοια του όρου, αλλά περισσότερο συζήτηση, διότι δεν ακολουθήθηκε κλειστό ερωτηματολόγιο. Οι συζητήσεις αυτές φώτισαν την έρευνα κυρίως για την περιοχή της Τρίπολης, της Κορίνθου, της Γαστούνης, της Αμαλιάδας, της Κυλλήνης και του Πύργου.

Α. Ερευνητικά Ερωτήματα

Η περιοχή της Πελοποννήσου συγκέντρωσε ένα μικρό ποσοστό προσφύγων 2,3% με βάση την απογραφή του 1928. Ο πληθυσμός αυτός μετακινείται, παρουσιάζοντας συνεχείς αυξομειώσεις από το 1922 έως το 1928. Η ιδιαιτερότητα της Πελοποννήσου έγκειται στη λειτουργία της ως κέντρο διασποράς του προσφυγικού πληθυσμού σε όλη τη χώρα.

Η έρευνα της κοινωνικής ενσωμάτωσης των Μικρασιατών είχε ως αφετηρία την Πάτρα, διότι εκεί συσσωρεύτηκε η μερίδα του λέοντος του προσφυγικού πληθυσμού, βρέθηκαν περισσότερες πηγές και αρχειακό υλικό και στη συνέχεια έγινε προσπάθεια ερευνητικής επέκτασης της κοινωνικής ενσωμάτωσης των Μικρασιατών σε όλη την Πελοπόννησο. Ως χρονικό πλαίσιο εξέτασης της προσφυγικής παρουσίας επιλέχτηκε η περίοδος του ελληνικού Μεσοπολέμου (1922-1939). Η χρονική αφετηρία προσδιορίστηκε με κριτήριο την αθρόα έλευση των Μικρασιατών στην Ελλάδα και ως απώτερο όριο το 1939, τρία χρόνια μετά το έτος επιβολής της δικτατορίας από τον Ιωάννη Μεταξά. Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου και ο ηγέτης του Ιωάννης Μεταξάς καλλιέργησε λαοφιλή δημόσιο λόγο, με σκοπό την εδραίωση της εξουσίας του και την προβολή ισχυρού ερείσματος στην ελληνική κοινωνία. Για αυτό το λόγο στις δημόσιες θέσεις του προσπάθησε να καταστήσει σαφές ότι το δικτατορικό καθεστώς δεν θα διαχώριζε γηγενείς και πρόσφυγες. Εντούτοις, ο Ι. Μεταξάς ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τους προσφυγικούς συλλόγους, είτε αναστέλλοντας αρκετές φορές τη λειτουργία τους είτε διορίζοντας, ο ίδιος τις διοικήσεις των προσφυγικών συλλόγων, με σκοπό να τους επιτηρεί και να τους ελέγχει.³⁰

³⁰ «Άρθρο 10», Α.Ν. 1075/10-2-1938, «Περί μέτρων ασφαλείας κοινωνικού καθεστώτος», ΦΕΚ 45/11-2-1938

Παράλληλα, η μελέτη διερεύνησε τον ρόλο της διεθνούς και εγχώριας φιλανθρωπίας στην έκτακτη, υβριδικού χαρακτήρα, κοινωνική πολιτική της Ελλάδας του 1920. Η ενεργοποίηση της κρατικής μηχανής ήταν άμεση, ωστόσο τα προβλήματα της χώρας πολλά, γεγονός που την έκανε αδύναμη να αντιμετωπίσει χωρίς διεθνή βοήθεια το πολυπληθές προσφυγικό κύμα. Οι ξένοι οργανισμοί δραστηριοποιήθηκαν άμεσα, όπως και η εγχώρια φιλανθρωπία μέσα από συλλογικές αλλά και ατομικές πρωτοβουλίες.

Η προσφυγική πλημμυρίδα μετέτρεψε τη φιλανθρωπία σε πολιτική ανάγκη. Μέτρα τα οποία ανήκαν στον τομέα της φιλανθρωπίας πλέον γίνονται κρατικά και το κράτος αναγκάστηκε να συνεργαστεί με διεθνείς φορείς, την Κ.τ.Ε.³¹ και το Διεθνές γραφείο Εργασίας, εισάγοντας πρώιμα μέτρα κοινωνικής πολιτικής (Λιάκος, 1993:20-21). Συγχρόνως, ερευνήθηκαν οι δυσλειτουργίες των κρατικών οργανισμών μέσω των κρατικών παρεμβάσεων κοινωνικής πολιτικής. Ερευνήθηκε η συλλογική παρέμβαση σε πεδία κοινωνικών αναγκών, όπως η υγεία, η πρόνοια, η περίθαλψη, η παιδεία, η στέγαση και η εργασία. Συνεπεία τούτου διερευνήθηκε η ταυτότητα και το κοινωνικό προφίλ των οργανισμών και των ιδιωτών, όπως επίσης και η ταυτότητα των φύλων που πρωτοστάτησαν στην κοινωνική ενσωμάτωση των νεοαφιχθέντων. Αναζητηθήκαν τα κίνητρα, οι πρωτοβουλίες, οι οικονομικές συνεισφορές και ο σκοπός των φιλανθρωπικών ενεργειών. Οι φιλανθρωπικές και ανθρωπιστικές δράσεις υποκατέστησαν πολλές φορές το κράτος σε ζητήματα κοινωνικής πολιτικής, λειτουργώντας αλληλοβοηθητικά, διαδίδοντας ηθικές και ανθρωπιστικές αξίες. Οι ανθρωπιστικοί οργανισμοί, όπως ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός πρόσφεραν κατεπείγουσα βοήθεια στο ελληνικό κράτος από τον Οκτώβριο του 1922 έως τον Ιούνιο του 1923 (Rodogno, 2022:239).

Ο Α.Ε.Σ. ανέπτυξε πολυσχιδή δραστηριότητα –πέρα από την διανομή ειδών διατροφής, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ανάδειξη της δυσχερούς κατάστασης των προσφύγων σε διάφορες πτυχές της ζωής τους, όπως η υγεία, η στέγαση, η περίθαλψη και η εργασία. Παράλληλα, το αρχείο του οργανισμού παρουσίασε ποικίλα στοιχεία για τις εγχώριες ανθρωπιστικές δράσεις, την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα μέσω τηλεγραφημάτων, επιστολών, διαφόρων επίσημων εγγράφων, όπως επίσης και τα ονόματα των πρωταγωνιστών. Μέσα από τη εξέταση των ξένων αρχείων φαίνεται πως ο Α.Ε.Σ είχε οργανώσει κατά τόπους τμήματα σε όλη την Ελλάδα και είχε ορίσει διευθυντές και υπαλλήλους για να εξετάσουν πρώτα την κατάσταση κάθε περιοχής και στη συνέχεια να

³¹ Η Κοινωνία των Εθνών (Κ.τ.Ε.) δημιουργήθηκε μετά το τέλος του Μεγάλου Πολέμου με σκοπό να προωθήσει τη συνεργασία και τη διεθνή ειρήνη και ασφάλεια (Skjoldager, Ikonomidou & Kahlert, 2019).

βοηθήσουν. Επίσης, προχώρησε στις πρώτες προσπάθειες συντονισμού του με τις τοπικές αρχές. Ένα από τα πρώτα μελήματα του οργανισμού ήταν οι απογραφές, η καταγραφή των προσφύγων ανάλογα με την παραγωγική τους ικανότητα, την ηλικία και το φύλο του. Ταυτοχρόνως συνεργαζόταν με το ελληνικό κράτος και τις εγχώριες ανθρωπιστικές οργανώσεις.³² Μελετήθηκαν τα έργα κοινής ωφέλειας, όπως η ίδρυση νοσοκομείων που σκόπευσαν σε συγκεκριμένες κοινωνικές επιπτώσεις. Η ανθρωπιστική οργάνωση American Women' s Hospitals και συγκεκριμένα η γιατρός Ruth Parmelee πληρωνόταν από το ελληνικό κράτος για τις υπηρεσίες της, με σκοπό να θέσει τα θεμέλια του ελληνικού συστήματος υγείας της εποχής.³³

Ένας καθοριστικός παράγοντας στις διαδικασίες αποκατάστασης υπήρξαν οι προσφυγικοί σύλλογοι, οι συλλογικές οργανώσεις που γεννήθηκαν μέσα στην ίδια την ομάδα των προσφύγων. Αρχικά αντιτάχθηκαν στην οριστική και αμετάκλητη συνθήκη της Λωζάννης. Στη συνέχεια τα προσφυγικά σωματεία δραστηριοποιήθηκαν μετά από απαίτηση του ίδιου του ελληνικού κράτους και της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων, στις διαδικασίες της αποκατάστασης και η διαδικασία αυτή αποτέλεσε ένα καίριο ερώτημα. Μέσα από την έρευνα στα κατά τόπους Πρωτοδικεία, της Κορίνθου, της Τρίπολης και της Πάτρας βρέθηκαν στοιχεία για την ίδρυση των προσφυγικών συλλόγων. Στα βιβλία των αναγνωρισμένων σωματείων βρέθηκαν προσφυγικοί σύλλογοι από το 1923. Για τις περιοχές της Καλαμάτας και της Σπάρτης αντλήθηκαν στοιχεία από το Αρχείο Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας των ΓΑΚ Μεσσηνίας και το Αρχείο Διεύθυνσης Υγείας και Πρόνοιας, του τμήματος Κοινωνικής Πρόνοιας των ΓΑΚ Λακωνίας. Παράλληλα αποσπασματικά στοιχεία για τους συλλόγους του Ναυπλίου, της Αμαλιάδας, Γαστούνης και Ναυπλίου αντλήθηκαν από την κεντρική υπηρεσία των ΓΑΚ και τον τύπο.

Με έδρα την Πάτρα:

1. Παμμικρασιατικός Σύνδεσμος Πατρών, 1923 (και τροποποίηση, 1957)
2. Παμπροσφυγική Ένωση Πατρών και Περιχώρων, 1924
3. Σύνδεσμος Αρμενίων Μικρασιατών Πατρών, 1925 (διάλυση)

³² Αναφορά στη συνέντευξη του κ. Δέλτα, 6 Δεκεμβρίου 1922, Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κωδ. 19, φάκελος 15, Ελληνικοί Ανθρωπιστικοί οργανισμοί (ανεπίσημοι) δραστηριότητες 1922-1923, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover

³³ Αρχεία Αμερικανίδων κυριών, Acc# 144, κωδ. 3

4. Ένωση Ποντίων Πατρών και Περιχώρων «Η Αναγέννησις», 1933
5. Σύλλογος προσφύγων Ερυθραίας Χερσονήσου Πατρών και Περιχώρων, 1933
6. Ανεξάρτητος Προσφυγική Ένωσις Πατρών, 1934
7. Σύλλογος προσφύγων Μιντιλογλίου, 1934
8. Λαϊκός Παμπροσφυγικός σύλλογος Πατρών και Περιχώρων, 1935
9. Αθλητική Ένωσις Κωνσταντινουπόλεως (ΑΕΚ) Πατρών
10. Σύλλογος προσφύγων Πατρών η Αλληλοβοήθεια, 1930 (και τροποποίηση, 1934)
11. Σύλλογος Ενώσεως Προσφύγων Αχαΐας (διάλυση το 1972)
12. Εν Πάτραι τμήμα της Παμπροσφυγικής οργάνωσης Αμύνης δίκαιον ανταλλαξίμων

Με έδρα την Κάτω Αχαΐα:

9. Σύλλογος ενώσεως Προσφύγων Κάτω Αχαΐας, 1925 (διάλυση 1972)

Με έδρα το Αίγιο:

10. Προσφυγικός σύνδεσμος «Η Ομόνοια» Αιγίου, 1923, αίτηση για την ίδρυση σωματείου το 1925, απορρίφθηκε
11. Σύλλογος προσφύγων Αιγίου «Η Προποντίς», 1929
12. Αστικό Προσφυγικό Σωματείο «Η Μικρά Ασία» Αιγίου, 1932
13. Σωματείο προσφυγικού συνδέσμου Δεξαμενής Αιγίου, η Ένωσις 1934
14. Προσφυγικός Σύλλογος Δεξαμενής Αιγίου «Η Αναγέννησις», 1935
15. Σύλλογος προσφύγων Αιγιαλείας

Στον νομό Κορινθίας:

1. Σύλλογος προσφύγων νομού Κορινθίας, 1926
2. Πατριωτικός σύλλογος προσφύγων Κορίνθου, 1928
3. Σύλλογος Προσφύγων Λουτρακίου, 1928
4. Σύλλογος Προσφύγων Βραχατίου, 1931
5. Παμμικρασιατική ένωση Κορινθίας, 1934

Στον νομό Μεσσηνίας:

1. Αλληλοβοήθειας προσφύγων του Νομού Μεσσηνίας, 1923
2. Ο σύλλογος των εν Καλαμαίς Αλυτρώτων, 1923
3. Ο σύλλογος των εν Μεσσηνία Αλυτρώτων, 1923
4. Η προσφυγική Ένωσις Καλαμών, 1924
5. Ο προσφυγικός σύλλογος Καλαμών, 1931
6. Ο σύλλογος προσφύγων Ανατολικής παραλίας Καλαμών «ο Βόσπορος», 1931
7. Ο σύλλογος των εν Μεσσήνη προσφύγων, 1931
8. Ο Συνοικιακός σύλλογος παραλίας Καλαμών, 1932
9. Ο Α΄ Σύλλογος Νεοχωριτών Τρωάδος, η Δήμητρα, 1934

Στον νομό Αρκαδίας:

1. Αθλητική Ένωση Κωνσταντινουπόλεως (Α.Ε.Κ.) Τρίπολης, 1926
2. Παμπροσφυγική ένωση Αρκαδίας, 1935

Στον νομό Αχαΐοήλιδος (τμήμα του σημερινού νομού Ηλείας):

1. Σύνδεσμος Προσφύγων Αμαλιάδας, 1924
2. Ο προσφυγικός σύλλογος, Η Ένωσις Γαστούνης, 1927

Σε όσους συλλόγους βρέθηκαν τα καταστατικά τους, αυτά αποδελτιώθηκαν και τα αιτήματα των προσφυγικών σωματείων καταγράφηκαν. Στους συλλόγους που βρέθηκε η εγγραφή τους στο βιβλίο των αναγνωρισμένων σωματείων καταγράφηκε ο σκοπός δημιουργίας τους και η πράξη ίδρυσης τους. Σε όσα σωματεία βρέθηκαν οι αναφορές τους μέσα από την αλληλογραφία με άλλα σωματεία ή από τον τύπο, καταγράφηκε το όνομα του σωματείου, η έδρα του και το θέμα που προέκυπτε. Στο σύνολο τους οι προσφυγικοί σύλλογοι πήραν μέρος στην εφαρμογή της κοινωνικής πολιτικής αντί του κρατικού μηχανισμού, δραστηριοποιήθηκαν ασκώντας πιέσεις στην κρατική μηχανή, έτσι ώστε να αποκτήσουν τα βασικά αγαθά επιβίωσης και να ενσωματωθούν στον ελληνικό κοινωνικό ιστό. Στα καταστατικά των συλλόγων δεν αναφερόταν ο όρος της κοινωνικής πολιτικής, ωστόσο αναγραφόταν η παροχή οικονομικής και ιατρικής βοήθειας από τους προσφυγικούς

συλλόγους στα μέλη που έχριζαν άμεσης αρωγής.³⁴ Παράλληλα, το κράτος έδωσε εξουσία στα σωματεία καθιστώντας τα υπεύθυνα για τη χορήγηση του πιστοποιητικού προσφυγικής ιδιότητας.³⁵ Το πιστοποιητικό που εξέδιδαν οι προσφυγικοί σύλλογοι ήταν ιδιαίτερος απαραίτητο για εκείνους, διότι σε αυτό αναγράφονταν ο χρόνος που είχαν έρθει στην Ελλάδα, ο τόπος καταγωγής τους, η οικονομική τους κατάσταση και ο τρόπος αποκατάστασης τους στην Ελλάδα (αγρότης ή αστός).³⁶ Ταυτοχρόνως, μέσα από την οργάνωση και τους στόχους που αντλήθηκαν από τα καταστατικά, αναδύθηκε η προσπάθεια πρωτοβουλιών από μέρους των συλλόγων απέναντι στην κρατική αδυναμία. Οι λέξεις αλληλεγγύη, αλληλοβοήθεια και η χριστιανική αγάπη μεταξύ των μελών υπερίσχυαν στα καταστατικά και στους σκοπούς των σωματείων που ιδρύθηκαν το πρώτο διάστημα (1923-1929). Τα μέλη των σωματείων εγγράφονταν στους προσφυγικούς συλλόγους και στις ενώσεις έχοντας διαμορφωμένες ταυτότητες. Παράλληλα, τα προσφυγικά σωματεία έδιναν την ταυτότητα του ανήκειν στα μέλη τους στην Ελλάδα μετά τον εκτοπισμό μετασχηματίζοντας τις διαμορφωμένες ταυτότητες.

Η ενεργοποίηση των διεθνών και ελληνικών κρατικών φορέων, των φιλανθρώπων (διεθνών και γηγενών) και των προσφυγικών σωματείων αποτέλεσε ένα εκρηκτικό μείγμα. Κάποιες φορές βοήθησε στην ομαλή κοινωνική ενσωμάτωση τού προσφυγικού πληθυσμού καταλυτικά, άλλες φορές όμως πυροδότησε εντάσεις. Το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (ΤΠΠ) το 1925 διέκοψε τις εργασίες του, όχι γιατί είχε ολοκληρώσει την αποκατάσταση των προσφύγων, αλλά γιατί δεν υπήρχαν άλλοι πόροι. Παράλληλα με την ίδρυση της ΕΑΠ το 1923, το ΤΠΠ αδρανοποιήθηκε μέχρι να διαλυθεί νομικά το 1925 (Morgenthau, 1994:122). Το 1930 η ΕΑΠ σταμάτησε τη λειτουργία της και την ευθύνη των συνοικισμών και της αποπεράτωσης των έργων τη λαμβάνει η Αγροτική Τράπεζα (Μαστρογιάννης, 1960:337) και στη συνέχεια η Εθνική.³⁷ Μελετήθηκε η αλληλεπίδραση όλων αυτών των φορέων στην προσφυγική αποκατάσταση και στην κοινωνική ενσωμάτωση που λειτούργησαν παράλληλα, ξεχωριστά, σε κοινό και διαφορετικό χρονικό πλαίσιο.

³⁴ Καταστατικό του συλλόγου προσφύγων Ερυθραίας Χερσονήσου Πατρών και Περιχώρων, άρθρο 2ον σκοπός, 20 Ιανουαρίου 1923. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

³⁵ Πιστοποιητικόν του συλλόγου η Ενώσις Ποντίων Πατρών και Περιχώρων, η Αναγέννησις, εν Πάτραις 12/02/1933. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

³⁶ Σύλλογος προσφύγων Ερυθραίας Χερσονήσου Πατρών & Περιχώρων, σωματείων αναγνωρισμένων, εν Πάτραις τη 26 Ιουνίου 1934, Αρ. Πρωτοκόλλου 96. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

³⁷ Νόμος 5151 δι' ου εκυρώθη η από 3-4-31 σύμβασις μεταξύ Ελληνικού Δημοσίου, Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος και Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος, περί αναθέσεως εις την τελευταίαν της εισπράξεως των προς την Ε.Α.Π. οφειλόμενων χρεών

Ερευνήθηκε ο τρόπος συνεργασίας τους με τους προσφυγικούς συλλόγους και τους φιλανθρωπικούς φορείς (οργανισμούς και ιδιώτες), καθώς αξιολογήθηκε και ο τρόπος υλοποίησης των στόχων τους. Με αυτά τα δεδομένα, προσεγγίστηκαν τα σημεία σύγκλισης και επαφής των εθελοντικών συσσωματώσεων και κρατικών φορέων.

Οι σχέσεις των κρατικών θεσμών και σωματείων ήταν πολυεπίπεδες και πολύπλοκες. Παράλληλα, οι δικαιοδοσίες που έλαβε η ομάδα των προσφύγων από τους θεσμικούς φορείς επηρέασαν εκ των έσω την προσφυγική ομάδα αλλά και τις σχέσεις μεταξύ των ίδιων των προσφύγων.

Μέσα από την έρευνα της δραστηριότητας των προσφυγικών σωματείων εξετάστηκε το ζήτημα της προσφυγικής ταυτότητας, της κοινωνικής τους σύνθεσης, της δημόσιας κοινωνικότητας των μελών τους, των πολιτικών τους δικτύων και της διαχείρισης της συλλογικής μνήμης. Η ανάλυση γνωρισμάτων των μελών των προσφυγικών σωματείων, όπως το κοινωνικό status, τα επαγγέλματα και η προηγούμενη θέση τους στην οθωμανική κοινωνία ανέδειξε κοινωνικές και ταξικές προεκτάσεις της σωματειακής δράσης των προσφύγων. Στο ζήτημα της συλλογικής προσφυγικής μνήμης, προστέθηκε ο ρόλος των σωματείων των προσφύγων ως φορέων διαμόρφωσής της, η διερεύνηση αυτής της λειτουργίας οδήγησε στην εξαγωγή ορισμένων συμπερασμάτων ως προς τον ρόλο των σωματείων γενικά στη διαμόρφωση και στην αναπαραγωγή της συλλογικής μνήμης κοινωνικών ομάδων και εθνοτήτων, όπως και τη διαμόρφωση μιας νέας συλλογικής ταυτότητας. Εν κατακλείδι, τα ερωτήματα που έθεσαν η έρευνα της ταυτότητας των σωματείων που ιδρύθηκαν στην Πελοπόννησο συνέβαλαν στην ανάδειξη των ταυτοτήτων του προσφυγικού κόσμου, στις δράσεις του και στη σύζευξή του με το γηγενές στοιχείο. Παράλληλα, διερευνήθηκε η ταυτότητα των ανθρώπων που πρωτοστάτησαν στην ίδρυση των συλλόγων. Σημαντικό στοιχείο ήταν να τονιστεί ποιες πρότερες εμπειρίες χρησιμοποίησαν, όσοι ίδρυσαν τους συλλόγους, στοχεύοντας στη συσπείρωση του προσφυγικού πληθυσμού. Συγχρόνως, πέρα από τη στοχοθεσία των συλλόγων εξετάστηκε, εάν οι στόχοι αυτοί παρέμειναν ή άλλαξαν στην πορεία των χρόνων.

Ουσιαστικά, η διατριβή απαρτίστηκε από τους προσφυγικούς συλλόγους που αποτέλεσαν τα δρώντα πρόσωπα και από τους θεσμικούς φορείς όπως την ΕΑΠ, το ελληνικό κράτος και τις διεθνείς φιλανθρωπικές οργανώσεις που έλαβαν αποφάσεις και θέσπισαν μέτρα. Με όλα τα παραπάνω ερωτήματα επιχειρήθηκε μια πρώτη συνολική μελέτη και καταγραφή του προσφυγικού στοιχείου στην Πελοπόννησο. Η παρούσα διατριβή προσπάθησε να

συνεισφέρει και να καλύψει το ζήτημα της αστικής και της αγροτικής αποκατάστασης των προσφύγων στην Πελοπόννησο. Συγχρόνως στράφηκε στη δραστηριότητα των προσφυγικών συλλόγων γύρω από τα καιρία προσφυγικά ζητήματα επιβίωσης, όπως η στέγαση, η αποκατάσταση, οι ανταλλάξιμες περιουσίες και εν γένει την ενσωμάτωση.

E. Ερευνητικοί άξονες και δομή

Η δομή της μελέτης στοχεύει σε μια προβολή του ιστορικού πλαισίου της κοινωνικής ενσωμάτωσης των Μικρασιατών προσφύγων μέσα από τη σκοπιά του διεπιστημονικού πεδίου της Κοινωνικής Πολιτικής. Στην εισαγωγή της μελέτης διατυπώνεται το θέμα και το επιστημονικό αντικείμενο, η βιβλιογραφική επισκόπηση, το θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο έρευνας και τα ερευνητικά ερωτήματα. Προς αυτήν την κατεύθυνση, το πρώτο κεφάλαιο της διατριβής αποσκοπεί στη διερεύνηση των θεμελιωδών ορισμών και αναλύεται η διεπιστημονική οπτική του θέματος έρευνας. Στα επόμενα δύο κεφάλαια αποκρυσταλλώνεται το ιστορικό υπόβαθρο μέσα από το χρονικό του μικρασιατικού ξεριζωμού και τις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζονται οι θεμελιώδεις παράμετροι της εγκατάστασης των προσφύγων μέσα από τις ενέργειες της ΕΑΠ.

Στο πέμπτο κεφάλαιο αναλύεται η δημογραφική παρουσία των προσφύγων στην Πελοπόννησο και η κατανομή τους στον κάθε νομό. Προβάλλονται, οι βασικές παράμετροι προσωρινής εγκατάστασής τους στην Πελοπόννησο, οι οποίες στρέφονται γύρω από τα ζητήματα της προσωρινής περίθαλψης, σίτισης, στέγασης και επαγγελματικής αποκατάστασης, οποίος είχε διττό προσανατολισμό, τόσο αστικό όσο και αγροτικό. Το συγκεκριμένο θέμα επηρέασε το συνολικό κλίμα που διαμορφώθηκε μεταξύ προσφύγων και γηγενών και με αυτόν τον τρόπο φωτίζονται οι δυσχέρειες που αντιμετώπισαν οι δύο ομάδες. Σημαντικό ρόλο στις σχέσεις μεταξύ γηγενών-νεοαφιχθέντων διαδραμάτισε και η πολιτική τοποθέτηση των Πελοποννήσιων στο τεταμένο κλίμα του Μεσοπολέμου. Στο έκτο κεφάλαιο γνωστοποιούνται οι φιλανθρωπικές και οι ανθρωπιστικές δράσεις κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στην Αμερικανική ανθρωπιστική βοήθεια.

Ακολούθως, στα δύο επόμενα κεφάλαια προβάλλονται και οι πρώτες οργανωμένες απόπειρες στεγαστικής αποκατάστασης, καθώς και οι πρώτες προσπάθειες συλλογικών συσσωματώσεων των προσφύγων. Καταγράφονται και κατηγοριοποιούνται τα σωματεία/σύλλογοι που ιδρύθηκαν και δραστηριοποιήθηκαν ξεχωριστά για κάθε νομό της

Πελοποννήσου. Οι προσφυγικές οργανώσεις βοήθησαν τους πρόσφυγες να αποκτήσουν μεγαλύτερη αυτενέργεια και να διαμορφώσουν το είδος της αποκατάστασης τους. Τα σωματεία οργανώνονται στη βάση της εθελοντικής συσσωμάτωσης, προσπαθώντας να πετύχουν την ικανοποίηση συγκεκριμένων αιτημάτων. Μέσα από τη δράση τους αποκρυσταλλώνεται η προσπάθεια για την βελτίωση των όρων ζωής στον ελληνικό χώρο. Παράλληλα, διαπιστώνεται πως τα προσφυγικά σωματεία αποτέλεσαν τους συνδετικούς παράγοντες των επί μέρους προσφυγικών ομάδων στον ελληνικό χώρο. Δημιούργησαν, δηλαδή, τις προϋποθέσεις για την επαφή και την επικοινωνία των διασκορπισμένων σε όλη την ελληνική επικράτεια με προσφυγική καταγωγή. Η συνολική αποτίμηση της σωματειακής δραστηριοποίησης τονίζει τις συνθήκες δημιουργίας των συλλόγων, τα χαρακτηριστικά τους, τους στόχους και την ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα που εξέφρασαν και παράλληλα το ρόλο τους στην ενίσχυση της προσφυγικής μνήμης. Στο ένατο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα συμπεράσματα της εργασίας συνοψίζοντας τα θεωρητικά και τα εμπειρικά ευρήματα, συζητώντας με αυτόν τον τρόπο την αποτελεσματικότητα της συλλογικής δράσης και της φιλανθρωπίας στην Πελοπόννησο σε μια περίοδο κρίσης, όπως ήταν η άφιξη του προσφυγικού πληθυσμού το 1922.

ΜΕΡΟΣ Α: ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Κοινωνική Πολιτική και Ιστορία

Εισαγωγή

α) Κοινωνική Πολιτική

β) Ιστορία (και ιστορίες) Κοινωνικής Πολιτικής: Ελλάδα Μεσοπολέμου

γ) Το ζήτημα της υγείας και της υγιεινής στην Ευρώπη

δ) Οι ελληνικές υγειονομικές συνθήκες

ε) Οι περιπέτειες ίδρυσης του ελληνικού Υπουργείου Υγείας

1.1. Εννοιολογικές αποσαφηνίσεις

α) Κοινωνική ενσωμάτωση

β) Δημόσια Κοινωνικότητα

γ) Φιλανθρωπία, αλληλεγγύη και αλτρονισμός, ανθρωπιστική βοήθεια

δ) Η φιλανθρωπία κατά τη διάρκεια του ελληνικού Μεσοπολέμου

ε) Πρόσφυγας: έννοια, περιεχόμενο, βαρύτητα

στ) Η μικρασιατική ταυτότητα

ζ) Η συλλογική μνήμη

1.2 Συμπεράσματα 1^{ου} κεφαλαίου

ΜΕΡΟΣ Α: ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Κοινωνική Πολιτική³⁸ και Ιστορία

Εισαγωγή

Το πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζει και συνδέει τις βασικές έννοιες που διερευνά η διατριβή απηχώντας τη διαθεματική και διεπιστημονική προσέγγισή της. Προσεγγίζονται αναλυτικά τα δύο αλληλεπιδρώμενα γνωστικά αντικείμενα της μελέτης: η Κοινωνική Πολιτική και η Ιστορία. Η Κοινωνική Πολιτική οριοθετείται με αφετηρία τους ακαδημαϊκούς θεμελιωτές της και άξονες τη διεπιστημονικότητά και το ευρύτατο φάσμα πεδίων της. Στη συνέχεια προσδιορίζεται ο σκοπός της ιστορικής επιστήμης και επιχειρείται η σύνδεση και διάδρασή της με την Κοινωνική Πολιτική. Κατόπιν επιχειρείται μια πρώτη γενική περιγραφή της σχέσης των δύο αντικειμένων με πεδίο αναφοράς την ιστορική περίοδο της διατριβής: η πολυκύμαντη περίοδος του Μεσοπολέμου και οι ιστορικές συγκυρίες που την καθόρισαν διαμορφώνοντας, μεταξύ των άλλων, και μία εύθραυστη και κατακερματισμένη κοινωνική πολιτική.

Το 1922 αποτέλεσε παντοιοτρόπως μία εθνική τομή, πρωτίστως λόγω της έλευσης πολλών προσφύγων σε μια μικρή και φτωχή χώρα. Η χώρα αντιμετώπισε μείζονες προκλήσεις κατά την περίοδο το Μεγάλου Πολέμου και του μεσοπολέμου βρίσκοντας καταφύγιο συχνά στη διεθνή υποστήριξη. Έτσι, δημιουργήθηκαν οι βάσεις για μορφές πολιτικών υγείας της εποχής. Ο προσφυγικός πληθυσμός κατέφτασε υπό άθλιες συνθήκες υγιεινής, επιδεινώνοντας την ήδη άσχημη υγειονομική κατάσταση του ελληνικού πληθυσμού. Τα λοιμώδη νοσήματα πολλαπλασιάστηκαν, οι επιδημίες -δάγκειος πυρετός, φυματίωση και ελονοσία- θέρισαν. Άμεσα τέθηκε το ζήτημα της αναδιοργάνωσης της υγειονομικής προστασίας με αναγκαστική μετάβαση από την ιδιωτική στη δημόσια περίθαλψη. Σταδιακά το κράτος ανέλαβε τον πρωτεύοντα ρόλο στην υγειονομική περίθαλψη ξεπερνώντας την εποχή κυριαρχίας της φιλανθρωπικής αρωγής. Στη συνέχεια, γίνεται λόγος για την έννοια της δημόσιας κοινωνικότητας και τον τρόπο δημιουργίας των σωματείων προπολεμικά (τέλη 19^{ου} αιώνα) αλλά και μεταπολεμικά (αρχές 20^{ου} αιώνα).

³⁸ Ο όρος Κοινωνική Πολιτική αναφέρεται με κεφαλαία γράμματα, όταν εννοείται η ακαδημαϊκή του διάσταση και με μικρά γράμματα, όταν εννοείται η εφαρμοσμένη κοινωνική του δράση (Βενιέρης, 2013).

α) Κοινωνική Πολιτική

Η αναζήτηση της έννοιας της Κοινωνικής Πολιτικής συνδέεται με τη διερεύνηση εννοιών όπως η κοινωνική ανάγκη, η κοινωνική αναδιανομή, η κοινωνική συνοχή, η κοινωνική δικαιοσύνη, τα κοινωνικά δικαιώματα, η κοινωνική αλληλεγγύη, τα οποία αποτελούν κεντρικά ερωτήματα σε κάθε κυβερνητική πολιτική (Βενιέρης, 2013). Ο όρος πολιτική χρησιμοποιείται για τη χάραξη κρατικών/κυβερνητικών ενεργειών στην κοινωνία (Miller, 1999:5). Συγχρόνως, η Κοινωνική Πολιτική σχετίζεται με την ανθρώπινη ευημερία³⁹ και την ποιότητα ζωής (Dean, 2006:1 & Miller, 1999:5). Ο ακαδημαϊκός θεμελιωτής της Κοινωνικής Πολιτικής, R. Titmuss, την προσδιόρισε μέσα από την ενσωμάτωση τριών αντικειμενικών σκοπών (Βενιέρης, 2013:80): την παροχή ευημερίας στους πολίτες, την παράλληλη χρήση οικονομικών και μη οικονομικών μέσων και στόχων, την αναδιανομή πόρων υπέρ αυτών που έχουν μεγαλύτερη ανάγκη (Βενιέρης, 2006:36). Η Κοινωνική Πολιτική υπηρετεί ανθρωπιστικές και συλλογικές αξίες με σκοπό τη σύζευξη ατομικής και κοινωνικής ευημερίας (Titmuss, 1974:29). Το ακαδημαϊκό αντικείμενο της Κοινωνικής Πολιτικής υποδηλώνει το πεδίο διαμόρφωσης και εφαρμογής της κοινωνικής παρέμβασης σε ζητήματα κοινωνικών αναγκών. Η Κοινωνική Πολιτική προωθεί την κοινωνική δικαιοσύνη και τη συνοχή, εφαρμόζει τα κοινωνικά δικαιώματα, ενθαρρύνει την κοινωνική αλληλεγγύη, προάγοντας την κοινωνική ευρυθμία μέσα από τις κυρίαρχες αντιλήψεις για το ρόλο και τις προτεραιότητές της. Τα κοινωνικά δικαιώματα ενσωματώνουν κοινά, ανθρώπινα, καθολικά, απαραβίαστα, ελεύθερα και δίκαια χαρακτηριστικά. Η Κοινωνική Πολιτική εμπράκτως μεταφράζεται σε θεσμοθετημένες κοινωνικές παροχές και ανάγκες συνδεδεμένες με τα αντίστοιχα κοινωνικά δικαιώματα (Weale, 1983:106). Η ιστορική ανάλυση αποδεικνύει πως τα κοινωνικά δικαιώματα διαμορφώνονται σε συνάρτηση με τις κοινωνικές μεταβολές, την ηθική, τις πολιτικές ιδεολογίες και τις οικονομικές πρακτικές (Esping-Andersen, 2006:61).

Η φύση της Κοινωνικής Πολιτικής είναι πολύπλευρη και τρισχιδής, μεταβαλλόμενη, αντιφατική και διεπιστημονική (Βενιέρης, 2006:38). Πρώτον μεταβαλλόμενη, διότι βρίσκεται σε μία διαρκή διαδικασία αναπροσαρμογής στις κοινωνικές ανάγκες και προβλήματα, τις αξίες, τις ιδεολογίες και τα πρότυπα, την οικονομική και πολιτική ανάπτυξη. Δεύτερον, αντιφατική, διότι ενώ αποτελεί ένα αμιγώς εφαρμοσμένο πεδίο

³⁹ Η ιδεολογία της ευημερίας και ιδίως της κοινωνικής ευημερίας ερμηνεύεται μέσα από τις οργανωτικές μορφές κρατικής παρέμβασης και την έκταση της κρατικής παρέμβασης στην κοινωνική και οικονομική ζωή (George and Wilding, 1994).

συνδέεται με «ουτοπίες» της ηθικής ή της φιλοσοφίας, αμφιταλαντεύεται μεταξύ δημοκρατικής κατάκτησης και κοινωνικού ελέγχου, ενίοτε προάγει μάλλον την κοινωνική ανισότητα παρά την κοινωνική δικαιοσύνη (Dean, 2006:5). Αντιφατική, διότι βασικός στόχος της Κοινωνικής Πολιτικής είναι να προάγει τη κοινωνική δικαιοσύνη, εντούτοις υπάρχουν περιπτώσεις που προωθεί την κοινωνική ανισότητα και τον κοινωνικό έλεγχο (Βενιέρης, 2006:38). Η αλληλεγγύη αποτελεί σταθερή επιδίωξη της μέσω στοχευμένων κοινωνικών παρεμβάσεων (Σακελλαρόπουλος και Βενιέρης 2004). Διεπιστημονική, επειδή διερευνά και αναλύει κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές και ιστορικές συνθήκες προκειμένου να καταγραφούν προτεραιότητες και να επιχειρηθούν αντίστοιχες κοινωνικές παρεμβάσεις (Bochel and Daly, 2014:19). Μέσα από επιστήμες όπως η κοινωνιολογία, τα οικονομικά, η πολιτική επιστήμη ή η ιστορία συντίθεται κομμάτι-κομμάτι η απαραίτητη γνώση για να επιλυθούν με σφαιρικό τρόπο τα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα (Βενιέρης, 2006:47). Ειδικότερα, η Κοινωνική Πολιτική με σύμμαχο την επιστήμη της ιστορίας επιχειρεί μια ρεαλιστική ανάγνωση των κοινωνικών εξελίξεων επί πεπραγμένων σε βάθος χρόνου, για διδαχή και επανατροφοδότηση (Βενιέρης, 2015). Η δράση της Κοινωνικής Πολιτικής συνδέεται με τα πεδία και τις δράσεις συμβαδίζοντας με τη φύση και το περιεχόμενό της σε κάθε κοινωνία. Για αυτό το λόγο, το εύρος της Κοινωνικής Πολιτικής καθορίζεται από τους κοινωνικούς θεσμούς, τα πεδία δράσης της, την επίδρασή της στην ευημερία και στο σύνολο που αφορά την κοινωνία, την πολιτική και την οικονομία (Titmuss, 1974:30) .

Η Κοινωνική Πολιτική διερευνά τα μέσα και τους οργανισμούς που χρησιμοποιούνται για την πρακτική εφαρμογή της, καθώς τα άτομα και τις κοινωνικές ομάδες που επηρεάζονται από την άσκηση της. Επίσης, η Κοινωνική Πολιτική εξετάζει τις κοινωνικές ανάγκες, τα δικαιώματα και τα προβλήματα που καλύπτονται και διασφαλίζονται μέσα από την έκβασή της. Η πολιτική θεωρείται κοινωνική, όταν η αναδιανομή της ευημερίας είναι δίκαιη, βασίζεται σε ένα συλλογικό πλαίσιο αξιών και αρχών σύμφωνα με τα κοινωνικά πρότυπα (Βενιέρης, 2013:187). Παράλληλα, βασίζεται σε κοινωνικές πολιτικές που επιδρούν και επηρεάζουν συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες. Με αυτόν τον τρόπο, η Κοινωνική Πολιτική διασφαλίζει ίσα κοινωνικά δικαιώματα για όλους. Τα κοινωνικά δικαιώματα αποτελούν τον ακρογωνιαίο λίθο της Κοινωνικής Πολιτικής, διότι διασφαλίζουν την καθολική βασική ισότητα, καταπολεμώντας τις διακρίσεις και διανέμοντας ισόρροπα τους δημόσιους πόρους. Συγχρόνως, τα κοινωνικά δικαιώματα οδηγούν σε κοινωνικές παροχές, κρίνουν την ιδιότητα

του πολίτη, που μεταφράζεται σε ισότητα μεταξύ των μελών της κοινωνίας, σε κοινωνική ενσωμάτωση και κοινωνική συμμετοχή (Βενιέρης, 2013:95).

Η Κοινωνική Πολιτική είναι ένας καθρέφτης που αντικατοπτρίζει τις αξίες, τις ιδεολογίες, τα πρότυπα μιας κοινωνίας (Βενιέρης, 2015). Η οριοθέτηση της είναι σύνθετη και σαφής αλλά δύσβατη. Αναπτύσσεται με αφετηρία τις ανθρωπιστικές και συλλογικές αξίες, τα ατομικά και κοινωνικά πρότυπα, τις ιδεολογικές θέσεις, τις οικονομικές απόψεις και τις πολιτικές επιρροές (Βενιέρης, 2006:35). Στην πράξη, η Κοινωνική Πολιτική είναι μια σχεδιασμένη κυβερνητική δράση σε συγκεκριμένα πεδία κοινωνικών αναγκών που συνδέεται άρρηκτα με τη θεσμοθέτηση κοινωνικών δικαιωμάτων, την ενεργοποίηση αναδιανεμητικών μηχανισμών, την οργάνωση και απόδοση κοινωνικών παροχών σε είδος και σε χρήμα. Συγκεκριμένα, δημόσιων κοινωνικών παρεμβάσεων που αποσκοπούν συστηματικά στον περιορισμό των ανισοτήτων και στην ενδυνάμωση της κοινωνικής συνοχής και δικαιοσύνης, κυρίως σε ευπαθείς κοινωνικά ομάδες (Βενιέρης, 2006:36). Αποτελεί μια κοινωνική δράση για παροχή υπηρεσιών και εισοδήματος ενσωματώνοντας τρεις αντικειμενικούς σκοπούς. Η πολιτική που στοχεύει στην ευημερία μέσω οικονομικών και μη οικονομικών σκοπών και μέσων προστασίας, εμπεριέχοντας αναδιανομή πόρων από τους έχοντες στους μη έχοντες (Titmuss, 1974:29). Ως πεδίο έρευνας η Κοινωνική Πολιτική ερμηνεύει, αξιολογεί και αναλύει το πλαίσιο των στόχων των κρατικών κοινωνικών πολιτικών. Τα πυρηνικά πεδία της Κοινωνικής Πολιτικής βασίζονται στις κοινωνικές παροχές δράσεις των εκάστοτε κυβερνητικών πολιτικών σε κοινωνικά πεδία, όπως η υγεία, η κοινωνική ασφάλιση, η κοινωνική πρόνοια, η εκπαίδευση, η στέγαση και η εργασία. Τα πεδία δράσης της Κοινωνικής Πολιτικής διευρύνονται ή περιορίζονται αναλόγως με το εύρος που καταλαμβάνει η δράση της (Βενιέρης, 2006:39). Η Κοινωνική πολιτική στοχεύει είτε στην κάλυψη των παροχής υγείας, κοινωνικής ασφάλισης και πρόνοιας, είτε διευρυμένα καλύπτει πεδία που σχετίζονται με από την απασχόληση μέχρι τη φορολογική πολιτική. Η αποτελεσματικότητα της Κοινωνικής Πολιτικής κρίνεται από το εύρος των πεδίων δράσης της, των κοινωνικών δαπανών, την ποιότητα των πυρηνικών παροχών, την εφαρμογή δικαιότερης οικονομικής πολιτικής και την αποτελεσματικότητά της στο ζήτημα της καταπολέμησης της φτώχειας (Βενιέρης, 2006:39). Παράλληλα, οι κυβερνώντες, οι φιλανθρωπικές οργανώσεις, η εκκλησία, τα σωματεία, η οικογένεια, ακόμα και η γειτονιά ασκούν Κοινωνική Πολιτική (Dean, 2006:2). Το ζήτημα, ωστόσο, είναι το εύρος των ορίων της Κοινωνικής Πολιτικής. Η Κοινωνική Πολιτική αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στα όρια της

δημοκρατίας και του κοινωνικού-κυβερνητικού ελέγχου ισορροπώντας σε κοινά σημεία αναφοράς (Βενιέρης, 2006:39).

Η επίτευξη και υλοποίηση των στόχων της Κοινωνικής Πολιτικής συνδέονται και προσδιορίζονται άμεσα από τις αξίες της. Οι αξίες της Κοινωνικής Πολιτικής αναπαράγονται από γενιά σε γενιά και παραμένουν κυρίαρχες, διότι στοχεύουν στη διατήρηση της ζωής, στον περιορισμό του ανθρώπινου πόνου και στην παραγωγή της ευημερίας (Drake, 2001). Οι αρχές της Κοινωνικής Πολιτικής είναι αυτές που συνδέουν τις αξίες της και μεταφράζονται σε πολιτικές. Οι αρχές που επιλέγονται ακολουθούν συγκεκριμένη τυπολογία, όπως αυτή του Bismarck και του Beveridge με την αρχή της ανταποδοτικότητας και της καθολικότητας, αποτελώντας τα μέσα για την υλοποίηση συγκεκριμένων στόχων Κοινωνικής Πολιτικής. Συμπερασματικά, η Κοινωνική Πολιτική διαπνέεται από οράματα, όπως η ισότητα, η αλληλεγγύη, η ελευθερία και η δικαιοσύνη. Ο τρόπος επίτευξης των στόχων υπόκειται σε μία συνεχή αντιπαράθεση μεταξύ ισότητας και προνομίων από τα άτομα που εφαρμόζουν την Κοινωνική Πολιτική. Με βασική αρχή⁴⁰ την κοινωνική δικαιοσύνη η Κοινωνική Πολιτική προσπαθεί να προωθήσει την κοινωνική αλλαγή. Σκοπός της Κοινωνικής Πολιτικής είναι η διασφάλιση πρόσβασης σε πόρους εξασφαλίζοντας ένα ικανοποιητικό αποδεκτό επίπεδο ευημερίας. Επιπλέον, στοχεύει στην προστασία από τη φτώχεια, συμβάλλει στην βελτίωση της υγειονομικής φροντίδας, της περίθαλψης και της παιδείας. Συμβάλλει τα μέγιστα στην ατομική και κοινωνική ευημερία⁴¹ (Βενιέρης, 2015). Η Κοινωνική Πολιτική ορίζεται ως σχεδιασμένη κυβερνητική παρέμβαση (Marshall, 1965:7) με σκοπό την αναδιανομή πόρων και την επιρροή της ατομικής και κοινωνικής ευημερίας με βάση την κοινωνική δικαιοσύνη και μέσω τα δημόσια κοινωνικά δικαιώματα (Miller, 1999:6). Στην επίτευξη του σκοπού αυτού, αρωγοί στέκονται ένα σύστημα αλληλένδετων θεσμών, όπως η οικογένεια, η κοινότητα, το κράτος, η εκάστοτε εκλεγμένη κυβέρνηση, οι κοινωνικές υπηρεσίες, η εκκλησία, ο εθελοντισμός, ο φιλανθρωπικός και εθελοντικός τομέας, που αποσκοπούν στην εφαρμογή και στην παροχή

⁴⁰ Ως αρχή θεωρείται η θεμελιώδης πηγή δράσης, η ισχυρή και πειστική δύναμη που καθορίζει συγκεκριμένα αποτελέσματα. Πηγάζει από μια γενική παραδοχή, δόγμα και σχολή σκέψης, όπως ο φιλελευθερισμός, ο σοσιαλισμός και ο κομμουνισμός. Η παραδοχή αυτή διαμορφώνει τη βάση για μια αλληλουχία ερμηνειών (Drake, 2001:25).

⁴¹ Η διαδικασία ενδυνάμωσης της ευημερίας μέσω οργανωμένης κοινωνίας και κοινωνικών σχέσεων. Αποτελεί την ουσία και το περιεχόμενο της κοινωνικής πολιτικής, αναφέρεται στην προαγωγή, στη διανομή και στην αναδιανομή. Στοχεύει στην προσφορά μεγαλύτερων και εφικτών δυνατοτήτων ατομικής ανεξαρτησίας και κοινωνικής σχέσης, αναδεικνύοντας τις προσωπικές σχέσεις και ενδυναμώνοντας τις κοινωνικές σχέσεις (Marshall, 1965).

πολιτικών ευημερίας (Βενιέρης, 2006:5). Το κράτος με όρους κοινωνικής πολιτικής διαδραματίζει καθοριστικό και κρίσιμο ρόλο στην παροχή κοινωνικής προστασίας.

Εμπράκτως, η κοινωνική πολιτική συνδέεται με κοινωνικές παροχές και με τα κοινωνικά δικαιώματα. Η πολιτική χαρακτηρίζεται ως κοινωνική όταν η βάση της είναι ένα πλαίσιο συλλογικών αξιών και αρχών με βάση τα κοινωνικά πρότυπα. Συγχρόνως, αναδιανέμει ισότιμα, με στόχο την ευημερία και τα ίσα κοινωνικά δικαιώματα. Επίσης, εμβαθύνει στα μέσα που χρησιμοποιούνται για την άσκησή της, στις κοινωνικές ομάδες που επηρεάζονται από τα αποτελέσματά της και στις κοινωνικές ανάγκες που αντιμετωπίζονται από την εφαρμογή της. Η Κοινωνική Πολιτική συνθέτει τις αρχές, τις πρακτικές της δημόσιας, της ιδιωτικής, της εθελοντικής δράσης που εκπέμπει σε διανομή ή αναδιανομή ευημερίας (Βενιέρης, 2015).

β) Ιστορία (και ιστορίες) Κοινωνικής Πολιτικής: Ελλάδα Μεσοπολέμου

Η διατριβή προσεγγίζει και διερευνά την ιστορία της Κοινωνικής Πολιτικής την περίοδο της Μικρασιατικής καταστροφής εστιάζοντας στις προσπάθειες κοινωνικής ενσωμάτωσης των προσφύγων στην Ελλάδα. Η έρευνα εστιάζει στα πυρηνικά πεδία μελέτης της Κοινωνικής Πολιτικής, δηλαδή στην υποδοχή, στην υγεία, στην υγειονομική περίθαλψη, στην εργασία, στη στέγαση, εν γένει την κρατική παρέμβαση σε βασικά πεδία κοινωνικών αναγκών. Περιλαμβάνει αρχειακά τεκμήρια και πηγές, ιστορική βιβλιογραφία, επιχειρεί έναν «διάλογο» της Κοινωνικής Πολιτικής με την Ιστορία.

Η Κοινωνική Πολιτική συνδέεται άμεσα με την ιστορική μελέτη, η οποία της προσφέρει αναγκαία γνώση και πολύτιμη διδαχή (Βενιέρης, 2013:87). Η Ιστορία από την πλευρά της καταγράφει και συχνά ερμηνεύει την εξέλιξη της Κοινωνικής Πολιτικής. Μελετά τις αλληλεπιδράσεις θεσμών και κοινωνίας. Ασχολείται με την αξιοποίηση όρων όπως πολιτική ιδεολογία, εθνικό εισόδημα, εθνικός πλούτος, ελεύθερη οικονομία και κοινωνικές – οικονομικές ανισότητες. Συσχετίζεται με την κοινωνία εξαρτάται από τις ιστορικές συγκυρίες και τις πολιτικές ιδεολογίες μέσω των οποίων διαμορφώνει και απαντά στις κοινωνικές ανάγκες. Παράλληλα, η ανάλυση του όρου, *κράτος ευημερίας*⁴² και η επιλογή των οργανωμένων/θεσμοθετημένων παροχών του απαιτούν ορθή ιστορική χρονολόγηση

⁴² Τα μέσα με τα οποία το κράτος επιδιώκει να διασφαλίσει ελάχιστα αποδεκτά επίπεδα ευημερίας για όλους, μέσω των μηχανισμών αναδιανομής πόρων και πλούτου για ρύθμιση των αποτελεσμάτων της αγοράς. Παραπέμπει στην ιδέα της κρατικής ευθύνης για την ευημερία και στον σχεδιασμό κοινωνικών παροχών και υπηρεσιών (Mishra, 1984).

(Briggs, 1961:229&231). Δηλαδή, παροχών, όπως η κοινωνική ασφάλιση, οι επιδοτήσεις, οι συνεργασίες με διεθνείς και εγχώριους φορείς, ακόμα και η συνεισφορά των επιχειρηματιών μέσω του κράτους (Briggs, 1961:231). Η κοινωνική ιστορία είναι σε μεγάλο βαθμό η μελέτη της εξέλιξης των κοινωνικών αναγκών και προβλημάτων υπό το πρίσμα των ιστορικών συγκυριών με όρους κυρίως αξιών, ιδεολογιών, πολιτικής και οικονομικής ανάπτυξης. Η ανάλυση εστιάζει στην Ιστορία της Κοινωνικής Πολιτικής, υποπεδίο της Κοινωνικής Πολιτικής και της κοινωνικής ιστορίας. Η πολιτική των διεθνών οργανισμών στην Ελλάδα αφορούν τη σύσταση και τις απαρχές του κοινωνικού τομέα στην Ελλάδα. Ο Μεσοπόλεμος προσφέρεται για τέτοιους είδους αναζητήσεις, λόγω των δράσεων της Κ.τ.Ε. και της ΕΑΠ. Αποκρυσταλλώνεται η οπτική των διεθνών παραγόντων και οι παρεμβάσεις τους στην Ελλάδα. Με όρους κοινωνικής πολιτικής κρίνεται ο βαθμός αποτελεσματικότητας των παρεμβάσεων αυτών στην προσφυγική αποκατάσταση και ενσωμάτωση.

Η Κοινωνική Πολιτική αναδύθηκε και αναπτύχθηκε κατά βάση σε εθνικό επίπεδο. Σε υπερεθνικό επίπεδο, η διαμόρφωση της κοινωνικής πολιτικής κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου επηρεάστηκε από τους διεθνείς οργανισμούς που ιδρύονται μετά το πέρας του Α΄ ΠΠ και από τις διεθνείς εξελίξεις όπως η Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917. Ο χρυσός αιώνας της Κοινωνικής Πολιτικής θεωρήθηκε ο 20^{ος} μεταξύ των δύο παγκόσμιων πολέμων και από το 1950 έως το 1973. Δημιουργήθηκαν έννοιες όπως το *welfare state*⁴³ που έγινε η βάση των θεωριών περί κράτους (Λιάκος, 1993). Οι απαρχές του όρου *welfare state* στηρίχθηκαν σε κοινωνικές, οικονομικές αλλαγές, εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις, υγειονομική περίθαλψη, με στόχο την κοινωνική ευημερία και αφετηρία τη βρετανική μεταπολεμική παράδοση (Oakley, 1994) & (Briggs, 1961:221, 229). Η έννοια του *welfare state*/ κράτους ευημερίας αναγνώριζε την κρατική ευθύνη και υποχρέωση για την ευημερία και ευζωία των πολιτών μέσα από την υλοποίηση και στήριξη δομών παροχής, όπως δημόσιο σύστημα υγείας, παιδείας, ισότητας μεταξύ των πολιτών και οικονομικής ασφάλειας (Briggs, 1961:221 & Miller, 1999:6). Ο σχεδιασμός των κρατικών παροχών ευημερίας προς τους πολίτες συνδέθηκε με την ιδεολογική πολιτική και τοποθέτηση των εκάστοτε κυβερνήσεων (Fitzpatrick 2001). Από τη μία πλευρά η αριστερή ιδεολογική

⁴³ Η μετάφραση του *welfare state* είναι επισφαλής ως κράτος πρόνοιας, διότι σύμφωνα με τον Titmuss ο όρος *welfare state* αδυνατεί να συμβαδίσει με όλες τις ανεπτυγμένες χώρες (Titmuss, 1987 & Briggs, 1961:230). Επί παραδείγματι, το ζήτημα της δημόσιας υγείας ήταν ένα ζήτημα αντιπαράθεσης στις ευρωπαϊκές κοινωνίες και στις ΗΠΑ, σε σχέση με την παροχή και τη πληθώρα των υπηρεσιών της δημόσιας υγείας (Briggs, 1961:231). Στην ελληνική γλώσσα χρησιμοποιείται ο όρος κράτος ευημερίας ως πληρέστερος και πιο συμβατός (Βενιέρης, 2015).

τοποθέτηση εφαρμόζει τη δημόσια παροχή σε επίπεδο επάρκειας και αξιοπρέπειας. Από την άλλη πλευρά η δεξιά/συντηρητική πλευρά εφαρμόζει την ασφάλιση βάσει των επιδόσεων στην αγορά εργασίας, με περιορισμό της κρατικής δράσης και ανάπτυξη των ιδιωτικών παροχών. Το κράτος ευημερίας αποτέλεσε την προσπάθεια εξανθρωπισμού του καπιταλιστικού συστήματος (Titmuss, 1974 & Marshall, 1965).

Το κράτος ευημερίας είναι εξελισσόμενος όρος που επηρεάζεται και μεταβάλλεται από τον ρου της ιστορίας. Κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα⁴⁴ και του 20^{ου} αιώνα δημιουργήθηκαν τα έθνη-κράτη μέσα στο ιδεολογικό και πολιτικό πλαίσιο του Ανθρωπισμού, του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης. Η αστικοποίηση, η οικονομική και η δημογραφική ανάπτυξη, το οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο της Βιομηχανικής επανάστασης, ο εκχρηματισμός της οικονομίας, η ανάδυση των πολιτικών ιδεολογιών, η ανάδειξη συλλογικών αξιών και η εμφάνιση του εργατικού κινήματος και οι πόλεμοι έθεσαν τις βάσεις για τη δημιουργία του κράτους ευημερίας. Αναγνωρίστηκε η ανάγκη για καθολικά κοινωνικά δικαιώματα, για κοινωνική ειρήνη και συνοχή. Ωστόσο μετά την έκρηξη της βιομηχανικής επανάστασης επικράτησε η ελευθερία στην οικονομία, χωρίς καμία κρατική παρέμβαση. Πιθανή κρατική παρέμβαση θεωρείτο επιβλαβής για την αγορά. Η θεωρία του *laissez faire, laissez passer* κατά τον 19^ο αιώνα, εξέθεσε τον πληθυσμό της Ευρώπης που αντιμετώπισε τη φτώχεια, την οικονομική ανέχεια, στην ασθένεια, στην αναπηρία και στα γηρατεία (Ewald, 2000:22). Εν συνεχεία για την αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων γεννήθηκαν εφαρμογές και μέτρα κοινωνικής πολιτικής. Η κοινωνική πολιτική του 19^{ου} αποσκοπούσε στην παροχή δικαιοσύνης, κοινωνικής ειρήνης και της κάλυψης κοινωνικών αναγκών, μέσω της κρατικής παρέμβασης στη ζωή των εργατών (μισθοί και εργασιακές συνθήκες) (Briggs, 1961:236). Το εύρος της κρατικής παρέμβασης αντιστοιχούσε στη χώρα που εφαρμοζόταν. Στην Αγγλία και στον Καναδά στα τέλη του 19^{ου} αιώνα – αρχές 20^{ου} αιώνα, ο σχεδιασμός και η εφαρμογή της κοινωνικής πολιτικής στόχευε στη βελτίωση των συνθηκών της εργασιακής ζωής των εργατών. Δημιουργήθηκε μέσα από συγκεκριμένους μηχανισμούς εφαρμογής, όπως οι διαμάχες μεταξύ οργανωμένων ομάδων πίεσης που αγωνίζονταν για την ευημερία και τα συμφέροντα τους. Μεταξύ 1880-1913 στις καπιταλιστικές χώρες, όπως η Γαλλία, η Γερμανία και οι ΗΠΑ, το κράτος όφειλε να συμμετέχει ενεργά και να σχεδιάζει μέτρα κοινωνικής πολιτικής (Briggs, 1961:241). Σταθμός στην ιστορική πορεία του κράτους ευημερίας ήταν η εφαρμογή

⁴⁴ Ουσιαστικά, οι απαρχές του ήταν τα τέλη του 17^{ου} αιώνα με την έκρηξη της Βιομηχανικής Επανάστασης (Briggs, 1961:251).

των κοινωνικών ασφαλίσεων στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, το 1883, στην ενοποιημένη Γερμανία από τον συντηρητικό, Otto von Bismarck (Briggs, 1961:248 & Πανουτσοπούλου, 1984:91). Ο Bismarck υιοθέτησε την κοινωνική πολιτική της κοινωνικής ασφάλισης με το διάταγμα της 17^{ης} Νοεμβρίου 1881, στοχεύοντας να περιορίσει την ανοδική πορεία του σοσιαλιστικού κινήματος και να ενδυναμώσει το κράτος σε ρόλο προστάτη (Λιάκος, 1993:341). Στη συνέχεια θεσμοθετήθηκαν, η ασφάλεια ασθένειας (το 1883), ένα χρόνο μετά η ασφάλεια των εργατικών ατυχημάτων, η ασφάλιση γήρατος και αναπηρίας το 1889, έπειτα, η ασφάλιση θανάτου το 1911 και ανεργίας το 1927 (Νικολαΐδης και Σακελλαρόπουλος, 2008:440). Οι μεταρρυθμίσεις του Bismarck έμελλαν να λειτουργήσουν ως πρότυπο στο σχεδιασμό των κοινωνικών ασφαλίσεων (Λιάκος, 1993:489 & Πανουτσοπούλου, 1984:91). Συγχρόνως, σε περιόδους οικονομικών κρίσεων, όπως του 1929 το κράτος είχε τη δυνατότητα παρεμβαίνει με μέτρα κοινωνικής πολιτικής (George and Wilding, 1985:3).

Το κράτος ευημερίας στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα ενισχύθηκε από τον ρόλο των παραδοσιακών θεσμών, όπως την οικογένεια, την κοινότητα και το εθνικό κράτος. Στην Ευρώπη και στη Βόρεια Αμερική δημιουργήθηκαν εθνικά συστήματα κοινωνικής προστασίας μεταξύ 19^{ου} – 20^{ου} αιώνα (Βενιέρης, 2015). Συνεπώς, τα όρια της Κοινωνικής Πολιτικής διευρύνθηκαν και επεκτάθηκαν σε αναλογία με την κρατική κληρονομιά στην κοινωνική πολιτική. Το κάθε κράτος ακολουθεί τη δική του πορεία στον σχεδιασμό και στην διαμόρφωση της κοινωνικής πολιτικής με βάση την ιστορική του πορεία και κουλτούρα (Esping-Andersen, 2006:73).

Συνεπώς, το κράτος ευημερίας αποσκοπεί να διασφαλίσει τα ελάχιστα μέσα για την επίτευξη της ατομικής ευημερίας των πολιτών, μέσω των μηχανισμών της αναδιανομής πόρων και πλούτου για την εύρυθμη ρύθμιση των αποτελεσμάτων της αγοράς (Hill, 1997:7). Παράλληλα, ευθύνη του κράτους ευημερίας είναι η θεμελίωση βασικών δημόσιων θεσμών κοινωνικής προστασίας (Βενιέρης, 2006:36). Το κράτος οφείλει να εγγυηθεί ένα ελάχιστο επίπεδο θεσμοθετημένων παροχών για την κάλυψη των στοιχειωδών οικονομικών και κοινωνικών αναγκών των πολιτών του με βάση την εργασία τους (Bryson, 1992). Ουσιαστικά, το κράτος ευημερίας θεωρείται ο υπέρτατος κοινωνικός θεσμός των ανεπτυγμένων κοινωνιών, διότι καλύπτει βασικές ανάγκες καθολικά και αποσκοπεί στο υψηλότερο δυνατό επίπεδο ατομικής ευημερίας (Briggs, 1961:230).

Παράλληλα, δομήθηκαν τα συστήματα κοινωνικής ασφάλειας, επαναπροσδιορίστηκαν οι ρόλοι των παραδοσιακών θεσμών, όπως της οικογένειας και της κοινότητας, λόγω της

οικονομικής και της δημογραφικής ανάπτυξης αλλά και της πολιτικής εφαρμογής. Συγχρόνως, αναδείχθηκαν οι συλλογικές αξίες στο πλαίσιο της κοινότητας, της φιλανθρωπίας και του εθελοντισμού στο βάση των πολιτικών που αποσκοπούν στην ευημερία (Briggs, 1961:229). Στόχος ήταν να ελαχιστοποιηθούν οι κοινωνικοί κίνδυνοι, δηλαδή οι φυσικές και οι κατασκευασμένες εξαρτήσεις από τις οποίες ο άνθρωπος κινδυνεύει, όπως η παιδική και η μεγάλη ηλικία, η εγκυμοσύνη, οι κίνδυνοι εργατικών ατυχημάτων, η ανεργία ή υποαπασχόληση (Titmuss 1976). Ωστόσο, μέσα από τις παροχές του κράτους ευημερίας ελλοχεύουν κίνδυνοι, όπως για παράδειγμα τα μέλη της κοινωνίας να μην αποκτήσουν τη δυνατότητα να γίνουν ανεξάρτητα μέλη. Δηλαδή να επαναπαυτούν στην επιδοματική πολιτική του κράτους ευημερίας. Παράλληλα, πολλές φορές οι πολιτικές του κράτους ευημερίας κοστίζουν σε δημόσιους πόρους, όταν δεν προωθούν τα οικονομικά συμφέροντα. Ταυτοχρόνως περιορίζουν τις ελευθερίες των πολιτών, όταν δεν προασπίζουν την ισότητα μεταξύ των πολιτών (Βενιέρης, 2006:47). Παράλληλα, η κοινωνική πολιτική προβάλλεται ως μέσο κοινωνικού ελέγχου και πειθάρχησης απέναντι στις ευπαθείς ομάδες, όπως τους εργάτες, τους πρόσφυγες και τις γυναίκες. Ο σχεδιασμός της κοινωνικής πολιτικής κατασκευάζεται, ώστε να αντιμετωπίσει τα κοινωνικά προβλήματα των ευπαθών ομάδων με στόχο, όμως, τον έλεγχο τους από την εξουσία.

Στην ελληνική περίπτωση, η προσέγγιση και οι στόχοι της Κοινωνικής Πολιτικής εκφράζουν διαχρονικά τις αξίες, τις αντιλήψεις, τις προτεραιότητες, τα οράματα της ελληνικής κοινωνίας. Εκφράζουν επίσης τα χαρακτηριστικά ανάπτυξης και τις παθογένειες του ελληνικού κράτους και του πολιτικού συστήματος. Η εξέλιξη της ξεκινά με την πρώτη αλλά τμηματική ίδρυση ασφαλιστικών ταμείων λίγο μετά την ίδρυση του νεοσύστατου ελληνικού κράτους 1830. Η πορεία της Κοινωνικής Πολιτικής στο διάστημα 1830-1922 ακολούθησε την ιστορική πορεία της χώρας εν μέσω πολεμικών αναμετρήσεων, πληθυσμιακών μετακινήσεων, πολιτικών διχασμών, ασταθών κυβερνήσεων και στο τέλος την Μικρασιατική Καταστροφή και τον εκτοπισμό μυριάδων ανθρώπων. Οι παραπάνω συνθήκες επηρέασαν και διαμόρφωσαν μία εύθραυστη υβριδικού χαρακτήρα Κοινωνική Πολιτική έκτακτης ανάγκης για επείγοντα προβλήματα (Βενιέρης, 2018). Μετά την μικρασιατική καταστροφή η κυβέρνηση του Π. Πρωτοπαπαδάκη παραιτήθηκε, οι ανώτεροι στρατιωτικοί ήταν σε αναβρασμό και στον βασιλιά ασκούσαν πιέσεις, για να παραιτηθεί. Παράλληλα, οι ελληνικές αρχές όφειλαν να εγκαταστήσουν τον προσφυγικό πληθυσμό που κατέφτανε (Kyramargiou, 2021:53) σε συνδυασμό με τις σταθερά δύσβατες συνθήκες στην ελληνική κοινωνία. Συγχρόνως, οι εφαρμογές των μέτρων που θεσπίστηκαν για τον

προσφυγικό πληθυσμό επιβεβαιώνουν την αντιφατική φύση της Κοινωνικής Πολιτικής. Η Κ.τ.Ε. χορηγούσε δάνεια στο ελληνικό κράτος για την προσφυγική αποκατάσταση και ενσωμάτωση. Εντούτοις, οι ελληνικές κυβερνήσεις καταμερίζαν τα χρήματα των δανείων προς όφελος γηγενών και προσφύγων. Χαρακτηριστικά το δεύτερο προσφυγικό δάνειο που έλαβε η Ελλάδα στις 15 Σεπτεμβρίου του 1927, τριχοτομήθηκε και μόνο το 1/3 αφορούσε την προσφυγική αποκατάσταση. Τα υπόλοιπα χρήματα τα απορρόφησε το ελληνικό κράτος (Τούντα-Φρεγάδη, 2009:235).

γ) Το ζήτημα της υγείας και της υγιεινής στην Ευρώπη

Από το 1880 στην Ευρώπη δόθηκε προτεραιότητα στην υγιεινή, κυρίως μέσω των Ευρωπαίων υγιεινολόγων. Έναν αιώνα πριν τα ζητήματα της υγιεινής στην Ευρώπη ήταν τελείως δυσλειτουργικά (Foucault, 2003:55). Παράλληλα, επιβίωνε μια αντιφατική σχέση ιατρικής και θρησκείας (Νικολαΐδης και Σακελλαρόπουλος, 2008:438). Η θέση της επίσημης ιατρικής αναβαθμίστηκε κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, διότι οι επιστήμονες ιατροί συνείσφεραν στη μελέτη των μικροβίων και των επιδημικών ασθενειών. Έτσι, από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα διαμορφώνεται η αντίληψη της υγιεινής πόλης ως κρατικής παροχής και μέριμνας (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:41-43 & Νικολαΐδης και Σακελλαρόπουλος, 2008:437). Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα συντάχθηκε το πρώτο εγχειρίδιο προληπτικής ιατρικής με κατασταλατικό χαρακτήρα. Η πολιτική αυτή ήταν συνήθης στις μεγάλες ευρωπαϊκές μητροπόλεις με σκοπό να καταπολεμηθούν οι επιδημίες και τα λοιμώδη νοσήματα (Νικολαΐδης και Σακελλαρόπουλος, 2008:438). Στις ΗΠΑ η επίσημη ιατρική παραγκώνισε τους πλανόδιους θεραπευτές μέσω της έκθεσης Flexner, που υλοποιήθηκε, μετά από χρηματοδότηση των ιδρυμάτων Rockefeller και Carnegie (Νικολαΐδης και Σακελλαρόπουλος, 2008:439). Η Αγγλία πρωτοπόρησε και από το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα έβαλε τη δημόσια υγεία στο επίκεντρο της πολιτικής της (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:44). Οι Βρετανοί υγειονομικοί επιθεωρητές εξέδωσαν συγκεκριμένες οδηγίες υγιεινής από το 1866 και έπειτα. Δόθηκε βάση στην εξυγίανση του υγειονομικού δικτύου, όπως τη βελτίωση των υποδομών, δηλαδή της παροχής καθαρού νερού και της βελτίωσης του δικτύου αποχέτευσης. Εκδόθηκαν συγκεκριμένες πολεοδομικές ρυθμίσεις για την κυκλοφορία του αέρα στο Λονδίνο (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:44). Οι υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες προχώρησαν σε αντίστοιχα μέτρα εξυγίανσης και βελτίωσης της υγιεινής. Στο Παρίσι η διαδικασία θα ανασταλθεί, εξαιτίας επαγγελματικών και κοινωνικών συμφερόντων, στη Γερμανία οι γιατροί χρησιμοποίησαν την υγειονομική

εκστρατεία ως μέσο για τη συμμετοχή τους στα κοινά (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:44).

Συμπερασματικά, οι υγιεινολόγοι του 19^{ου} αιώνα χάραξαν μια στρατηγική πορεία για την οργάνωση της δημόσιας υγείας με σκοπό να πείσουν τους πολιτικούς για τους κινδύνους που ελλόχευαν εξαιτίας της νοσηρής υγιεινής. Ο τρόπος που χρησιμοποίησαν οι υγιεινολόγοι, ήταν οι στατιστικές νοσηρότητας, θνησιμότητας που συνόψιζαν αποτελέσματα ξεχωριστά για τις επαγγελματικές κατηγορίες, το φύλο και τις ηλικιακές ομάδες. Ακολούθως οι υγιεινολόγοι της εποχής πολεμούσαν για τη βελτίωση των υποδομών, με σκοπό την προφύλαξη της δημόσιας υγείας. Με τους μηχανικούς στο πλευρό τους κατασκευάστηκαν υπόνομοι, δίκτυο υδροδότησης, νέο οδικό δίκτυο και κατοικίες σύμφωνα με τα πρότυπα υγιεινής με σκοπό να αποσοβηθεί ο κοινωνικός κίνδυνος δημιουργίας εστιών μόλυνσης (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:45). Συγχρόνως οι γιατροί και υγιεινολόγοι συμάχησαν σε διεθνές επίπεδο, με σκοπό τον καθορισμό διεθνών κανόνων υγιεινής, την ίδρυση και οργάνωση λοιμοκαθαρητηρίων, την υποχρεωτική δήλωση των μολυσματικών ασθενειών και τον καθορισμό συγκεκριμένων κανόνων υγιεινής (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:46). Το 1907 ιδρύθηκε στη Γενεύη το Διεθνές Γραφείο Δημόσιας Υγείας και υπηρεσίες επιδημιολογίας με στόχο τη συλλογή δεδομένων, εξαιτίας της επιδημίας της χολέρας του 19^{ου} αιώνα. Ένα χρόνο μετά ιδρύθηκε το Διεθνές Γραφείο Δημόσιας Υγιεινής στο Παρίσι, που επικεντρώθηκε σε θέματα υγείας για περίπου τριάντα χρόνια (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:296). Συγχρόνως, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ιδρύθηκαν η αυτόνομη Ακαδημία Επιστημών Δημοσίας Υγείας στο Βερολίνο, το Ινστιτούτο για τις Ανώτερες Ιατρικές Σπουδές στην Αγία Πετρούπολη, το Ινστιτούτο Υγιεινής και Κοινωνικής Ιατρικής στη Λιέγη, η Σχολή Υγιεινής και Τροπικής Ιατρικής στο Λονδίνο (μαζί με τα παραρτήματά της, στη Μανίλα και στην Καλκούτα). Οι πολιτικές υγείας είχαν κατασταλτικό χαρακτήρα με στόχο την περιφρούρηση της υγείας των πολιτών (Νικολαΐδης & Σακελλαρόπουλος, 2008:438).

Συγχρόνως, αναθεωρήθηκε η αντίληψη των Ευρωπαίων για το ιατρικό επάγγελμα, την υγεία, την υγιεινή και τα νοσοκομεία στα τέλη του 19^{ου} αιώνα – αρχές 20^{ου}. Μέχρι τότε η περίθαλψη ήταν κυρίως φιλανθρωπικό έργο προς τους απόρους, ενώ οι ευκατάστατες κοινωνικές ομάδες επέλεγαν την κατ' οίκον νοσηλεία. Η παράλληλη εργαστηριακή αναβάθμιση και πρόοδος των θετικών επιστημών με τις υπηρεσίες υγείας υποκατέστησαν τη φιλανθρωπία ενισχύοντας την εμπιστοσύνη των ανθρώπων στα νοσοκομεία. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, οι άνθρωποι πίεζαν μαζικά όλο και περισσότερο για την ίδρυση

νοσοκομείων, ενώ κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, στα νοσοκομεία εισάγονταν, κυρίως οι άποροι (Νικολαΐδης & Σακελλαρόπουλος, 2008:441).

δ) Οι ελληνικές υγειονομικές συνθήκες

Μια πρώτη προσπάθεια οργάνωσης της δημόσιας υγείας πραγματοποιήθηκε επί Όθωνα, εάν και η βαυαρική διοίκηση θεωρούσε πως για τα ζητήματα υγιεινής υπεύθυνες ήταν οι δημοτικές αρχές και οι φιλανθρωπικές οργανώσεις. Επίσης, κυριαρχούσε η αντίληψη, η αστυνομία όφειλε να είναι υπεύθυνη για την υγειονομική κατάσταση των πολιτικών. Από το 1864 έως το 1912 παρατηρήθηκε μια ακινησία στις πρωτοβουλίες για τη θέσπιση μέτρων υπέρ της δημόσιας υγείας (Νικολαΐδης & Σακελλαρόπουλος, 2008:442). Αυτό συνέβη, διότι ο προσανατολισμός του ελληνικού κράτους δεν είχε στο επίκεντρό του τη δημόσια υγεία. Ο μεγαλοϊδεατισμός, οι συνεχείς πολεμικές προσπάθειες και η προσπάθεια στην εξισορρόπηση του κρατικού προϋπολογισμού οδηγούσε σε αδιαφορία οποιουδήποτε άλλου πεδίο πολιτικής και συγχρόνως, σε περικοπές των δαπανών για την υγεία και αναστολή λειτουργίας των νοσοκομειακών μονάδων. Το κράτος χρησιμοποιούσε τις φιλανθρωπικές εταιρείες και τους συλλόγους που είχαν συσταθεί για την καταπολέμηση των επιδημιών. Χαρακτηριστικά αναφέρονται ο *Πανελλήνιος Σύνδεσμος κατά της Φυματιώσεως και ο Σύνδεσμος προς Περιστολήν της Ελονοσίας*. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, τα ζητήματα υγείας ρυθμίζονταν βάσει των βασιλικών διαταγμάτων της 01/12/1836 *Περί της Διοικήσεως των Αγαθοεργών Καταστημάτων* και με το Β.Δ. της 21/12/1836 *Περί της Δημοτικής Αστυνομίας*. Οι πρόεδροι των προαναφερθέντων συνδέσμων ήταν γιατροί που ασκούσαν πιέσεις στο κράτος για την ανάληψη περισσότερων ευθυνών, αλλά χωρίς αποτέλεσμα (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:135).

Κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα εφαρμόζονταν οι νομοθετικές ρυθμίσεις της βαυαρικής διοίκησης και μόνο στην περίπτωση ξεσπάσματος επιδημιών συγκαλούνταν το *Ιατροσυνέδριο* (Νικολαΐδης & Σακελλαρόπουλος, 2008:442). Στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα η χώρα δοκιμάστηκε από επιδημίες, όπως αυτής της χολέρας, της πανώλης, του εξανθηματικού τύφου και της ευλογιάς. Το ξέσπασμα όλων αυτών των ασθενειών αποτέλεσαν απόρροια των βασικών κρατικών υποδομών, της υδροδότησης, της αποξήρανσης των ελών και της εξυγίανσης του κέντρου της πόλης (λειτουργία σφαγείων στην Αθήνα και τον Πειραιά έως το τέλος του 19^{ου} αιώνα, τα ανοιχτά αποχωρητήρια, η σκόνη και η αποκομιδή των λυμάτων) προκαλούσαν ανυπέβλητα προβλήματα για τα δημοτικά συμβούλια (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:136-137).

Κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, οι επιστημονικά καταρτισμένοι γιατροί της χώρας ήταν λίγοι και προέρχονταν από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Εντούτοις, η ζήτηση για ιατρική σπουδές ήταν ιδιαίτερα υψηλή, λόγω των καλών απολαβών. Η επιστήμη της Ιατρικής αντιμετωπιζόταν με επιφύλαξη από τον λαό, καθώς ιδιαίτερα στην επαρχία οι άνθρωποι εμπιστεύονταν τους ερασιτέχνες γιατρούς που χρησιμοποιούσαν αμφιβόλου ποιότητας ιατρικές πρακτικές. Παράλληλα, τα νοσοκομεία ήταν λίγα με δυσχερείς συνθήκες νοσηλείας, παροχής υπηρεσιών υγείας και ελλείψεις υποδομών στηριζόμενα κυρίως στη φιλανθρωπία και στη δημοτική επίβλεψη (Νικολαΐδης & Σακελλαρόπουλος, 2008:442).

Η πρωτεύουσα της Ελλάδας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα παρουσίαζε μία τελείως ανθυγιεινή εικόνα. Οι συνοικίες του Ψυρρή, της Νεάπολης και της Ακρόπολης ήταν οι νοσηρές, το οδικό δίκτυο στενό χωρίς να αερίζεται και να εισχωρεί ο ήλιος. Η Αθήνα υδροδοτούνταν από το ρωμαϊκό Αδριάνειο υδραγωγείο, γεγονός που προκαλούσε πλήθος μολύνσεων. Παράλληλα, η δημόσια υγεία επιβαρύνονταν από την έλλειψη δικτύου υπονόμων και τον ανεπαρκή έλεγχο τροφίμων (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:136). Οι πολεμικές αναμετρήσεις στις οποίες έλαβε η χώρα και τα συνεχή προσφυγικά κύματα στη στροφή του αιώνα διόγκωσαν το πρόβλημα της δημόσιας υγείας, εάν και η πολιτεία κατά την περίοδο των πολέμων λάμβανε έκτακτα μέτρα αντιμετώπισης των ασθενειών και θεραπείας των ασθενών (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:137). Κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου και κατά τις συνεχείς μετακινήσεις πληθυσμών, η Ελλάδα δοκιμάστηκε από δύο επιδημίες εξανθηματικού τύφου (το 1918 και το 1919) που επέτειναν το πρόβλημα της δημόσιας υγείας. Το πρόβλημα εντοπίστηκε, κυρίως στη Βόρεια Ελλάδα, εξαιτίας της επιστροφής των παλινοστούντων ομήρων από τη Βουλγαρία προς τους τόπους εγκατάστασής τους. Τον Μάρτιο του 1919 ένα νέο προσφυγικό κύμα 6.000 προσφύγων από την Οδησό διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην αύξηση των κρουσμάτων. Επίσης, η μεταφορά κατοίκων από τον Καύκασο και τη Νότια Ρωσία με σκοπό να καλλιεργήσουν την περιοχή της Μακεδονίας όξυνε το πρόβλημα του τύφου. Στη Θεσσαλονίκη λειτουργούσαν απομονωτήρια για οκτώ μήνες (Ιούλιος 1919-Μάρτιος 1920) με σκοπό την απολύμανση και την αποφθειρίαση. Ωστόσο αυτά δεν ανέτρεψαν την έξαρση των ασθενειών, κυρίως στους Καυκάσιους πρόσφυγες που είχαν καταφτάσει στην Ελλάδα πλήρως εξαντλημένοι (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:195).

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, οι Έλληνες γιατροί στηλίτευαν την αδιαφορία των κρατικών αρχών και την ανεπάρκεια οικονομικών πόρων απέναντι στη δημόσια υγεία. Η νοσηρότητα του γενικού πληθυσμού και των ευάλωτων ομάδων ήταν ιδιαίτερος ανησυχητική

(Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:133). Τα ανοικτά μέτωπα ήταν πολλά και οι υγειονομικές υπηρεσίες κατακερματισμένες σε διαφορετικά υπουργεία. Η Υγειονομική Υπηρεσία του Υπουργείου Εσωτερικών ιδρύθηκε το 1911 και διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο έως το 1921. Σκοπός ήταν η προφύλαξη της χώρας από την εμφάνιση λοιμωδών νοσημάτων, να συνδράμει τα υπάρχοντα υγειονομικά συστήματα και να συνεισφέρει στην κατάρτιση νόμων, έκδοση διαταγμάτων και εγκυκλίων (Κορμά, 2020:509). Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα η ελληνική κοινωνία μαστίζονταν από ποικίλες ασθένειες, όπως την ελονοσία από την οποία υπέφεραν κυρίως οι αγρότες, τη φυματίωση που έπληττε κυρίως τα ασθενέστερα οικονομικά στρώματα των πόλεων, την ευλογιά και τον τυφοειδή πυρετό. Η αντιμετώπιση των ασθενειών γινόταν από ιδιώτες και φιλανθρωπικές ενέργειες. Δημιουργήθηκαν κάποια ορφανοτροφεία και ειδικά νοσοκομεία, όπως τα σανατόρια και λοιμωδών για τους ασθενείς και με σκοπό τον περιορισμό των ασθενειών στους υγιείς πληθυσμούς (Μπουρικός, 2008:12). Τον Ιούλιο του 1910 ψηφίστηκε το πρώτο βασιλικό διάταγμα *περί υγειονομικών μέτρων προς περιστολήν της χολέρας*. Περιλάμβανε 50 άρθρα και τέσσερα παραρτήματα. Τον Μάιο του 1911 συμπληρώθηκε με 81 άρθρα και 9 παραρτήματα και παράλληλα εκδόθηκαν νομοθετικά διατάγματα για την ευλογιά, τον εξανθηματικό τύφο και την πανώλη (Κορμά, 2020:508-509). Ο Βενιζέλος στην πρώτη φάση της διακυβέρνησής του, 1910-1916 σχεδίασε νομοσχέδια που αφορούσαν την εργασία, έτσι ώστε να αναβαθμιστεί η υγιεινή των όλων των πολιτών (Νικολαΐδης & Σακελλαρόπουλος, 2008:446). Από τον Φεβρουάριο του 1912 απαγορεύτηκε η εργασία ανηλίκων κάτω των 12 ετών στα εργοστάσια, στα ορυχεία, στις οικοδομές και στα εμπορικά καταστήματα. Επίσης, με τον νόμο ΔΚΘ 4029/1912 απαγορεύτηκε η νυκτερινή εργασία των γυναικών και των ανηλίκων κατά των 18 ετών. Συγχρόνως ρυθμίστηκαν ο κρατικός έλεγχος, η αργία της Κυριακής, η προστασία των κάτω των 16 ετών και η προστασία της εγκύου με συνολική άδεια μητρότητας οκτώ εβδομάδες πριν τον τοκετό και μετά (Φωτήλας, 1937:513).

Με την έναρξη των Βαλκανικών πολέμων διασπάρθηκαν οι μολυσματικές νόσοι, εξαιτίας της μεγάλης κινητικότητας πληθυσμών. Η Υγειονομική Υπηρεσία του Υπουργείου Εσωτερικών λειτούργησε ένα κεντρικό υγειονομικό εργαστήριο, ώστε να πραγματοποιηθούν οι μικροβιολογικές εξετάσεις και τα αντίστοιχα εμβόλια (Κορμά, 2020:510). Για παράδειγμα, η Πάτρα υπέφερε ήδη από το 1914 με την έξαρση της ευλογιάς (Λάζαρης, 2007:148). Επίσης, η μετάδοση των αφροδίσια νοσημάτων είχε λάβει τρομακτικές διαστάσεις. Η επίδραση των ασθενειών στους ανθρώπους είχε άμεσες επιπτώσεις στην αποδοτικότητα της εργασίας τους και στη εξασθένηση του ανοσοποιητικού

τους. Παράλληλα η εξάπλωση των ασθενειών ευνοούνταν από τις ανθυγιεινές κατοικίες, πολλές εργατικές οικογένειες είτε έμεναν σε σπίτια ενός δωματίου, είτε σε υπόγεια. Επίσης, ο υποσιτισμός θέριζε, εξαιτίας των χαμηλών μισθών των εργατικών κοινωνικών στρωμάτων. Αλλά και στην ύπαιθρο, οι αγρότες σιτίζονταν ανεπαρκώς, εξαιτίας του χαμηλού εισοδήματός τους (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:134). Τα δημόσια προβλήματα υγιεινής ήταν δυσεπίλυτα, ωστόσο το κράτος έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα δεν είχε λάβει τις απαραίτητες πρωτοβουλίες, ούτε τον απαραίτητο σχεδιασμό και πρόγραμμα πρόληψης των ασθενειών και των επιδημιών για να τα περιορίσει. Οι ασταθείς πολιτικές συνθήκες και οι συνεχείς πολεμικές αναμετρήσεις αποτέλεσαν την προτεραιότητα της πολιτείας, μην αφήνοντας χώρο για την πρόληψη και τη θεραπεία του πληθυσμού που δοκιμάζονταν από τις συνεχείς επιδημίες.

Η έναρξη του Μεγάλου Πολέμου συντάραξε συθέμελα την Ελλάδα, εξαιτίας του Εθνικού Διχασμού. Άμεσες ήταν οι συνέπειες και στο ζήτημα της υγείας. Το 1914 το Υπουργείο Εσωτερικών θέσπισε τον νόμο 346 της 01/11/1914 *περί επιβλέψεως της Δημόσιας Υγείας*. Τον νόμο σχεδίασε και επεξεργάστηκε, ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών και πρόεδρος του Ιατροσυνεδρίου, Κ. Σάββας, αλλά εξαιτίας των ασταθών κυβερνήσεων, των πολεμικών αναμετρήσεων και των οικονομικών προβλημάτων, ο συγκεκριμένος νόμος δεν υλοποιήθηκε στην πράξη (Νικολαΐδης & Σακελλαρόπουλος, 2008:448). Εντούτοις, αναδιοργανώθηκαν οι κρατικές υπηρεσίες υγείας. Πραγματοποιήθηκε ο ανασχηματισμός του βασιλικού *Ιατροσυνεδρίου*, τέθηκε ιατρός ως επικεφαλής της Διεύθυνσης Δημόσιας Υγιεινής και Αντιλήψεως και διορίστηκαν μικροβιολόγοι επιθεωρητές, όπως και νομιάτροι (Κορμά, 2020:510). Παράλληλα, η χολέρα και η βουβωνική πανώλη επανεμφανίστηκαν το 1913-1914 με πολλά κρούσματα στη Μακεδονία, εξαιτίας των βαλκανικών πολέμων. Οι συνθήκες υγιεινής ήταν άθλιες, οι ασθενείς συνωστίζονταν, κοιμόνταν στο πάτωμα και τα κρούσματα πολλαπλασιάζονταν. Έτσι το ελληνικό κράτος έστειλε ειδικούς υγειονομικούς επιθεωρητές σε περιοχές της Ελλάδας για την εφαρμογή των απαραίτητων μέτρων απολύμανσης και μυοκτονίας (Κορμά, 2020:510). Συγχρόνως, η παρουσία των συμμαχικών στρατευμάτων της Αντάντ από το 1915 περιέπλεξε την υγειονομική κατάσταση, καθώς συντελέστηκε η άφιξη πολλαπλών προσφυγικών κυμάτων. Οι πληθυσμιακές μετακινήσεις εντατικοποίησαν το ζήτημα της κεντρικής υγειονομικής κρατικής συγκρότησης (Κορμά, 2020:511). Επίσης, οι κυβερνήσεις προέτρεψαν τους εύπορους πολίτες δείξουν τον φιλανθρωπικό τους χαρακτήρα, στους πρόσφυγες των Βαλκανικών πολέμων (Νικολαΐδης & Σακελλαρόπουλος, 2008:449).

Μια μορφή άσκησης Κοινωνικής Πολιτικής και σχεδιασμού κοινωνικής πολιτικής εφαρμόστηκε από φιλανθρωπικούς συλλόγους, όπως για παράδειγμα το Πατριωτικό Ίδρυμα Συνδέσμου των Ελληνίδων που ιδρύθηκε το 1914 με πρωτοβουλία της βασίλισσας Σοφίας και στην περίοδο του Μεσοπολέμου διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο (Μαστρογιάννης, 1960:292) & (Θεοδώρου, 2015:82). Η εξέλιξη του Πατριωτικού συνδέσμου των Ελληνίδων παρουσιάζει ενδιαφέρον, διότι από ένα φιλανθρωπικό σωματείο που το επόπτευε η βασίλισσα μετατράπηκε σε ημικρατικό οργανισμό. Ο συγκεκριμένος σύλλογος ιδρύθηκε το 1914 και τα μέλη του ήταν γυναίκες στο σύνολο τους και στόχευαν στην προστασία και την ιατρική φροντίδα των παιδιών. Σκοπός τους ήταν να διαφωτίσουν τις μητέρες σε σχέση με θέματα υγείας και υγιεινής των ιδίων και των παιδιών τους (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:257). Μέχρι τότε, η υγεία των παιδιών και εν γένει η παιδική προστασία παρέμενε σε πρώιμο στάδιο καλύπτοντας μόνο τα στοιχειώδη. Συχνοί ήταν οι θάνατοι σε βρεφοκομεία και γηροκομεία που οφείλονταν στις κακές συνθήκες υγιεινής και στην άθλια συμπεριφορά των εργαζομένων (Νικολαΐδης & Σακελλαρόπουλος, 2008:442). Συγκεκριμένα, είχαν καταγραφεί υψηλά ποσοστά θνησιμότητας στους φιλανθρωπικούς συλλόγους, στα βρεφοκομεία και στα ορφανοτροφεία, εξαιτίας αναπνευστικών λοιμώξεων και από γαστρεντερικές παθήσεις. Το ποσοστό της παιδικής θνησιμότητας την περίοδο 1910-1916 καταγράφηκε ως 30.4% στα νήπια (2 έως 5 ετών), 10.6% στα παιδιά ηλικίας 6 έως 10 ετών και τέλος 6.7% στους εφήβους ηλικίας 11 έως 15 ετών σε σύνολο 1000 παιδιών (Νικολαΐδης & Σακελλαρόπουλος, 2008:448). Η στατιστική εικόνα της χώρας μέχρι και το 1935 διαγραφόταν δυσοίωνη. Η Ελλάδα ήταν πρώτη από τις Ευρωπαϊκές χώρες στη θνησιμότητα από γρίπη, τυφοειδή πυρετό και φυματίωση (Νικολαΐδης & Σακελλαρόπουλος, 2008:458).

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ιδρύθηκε με το βασιλικό διάταγμα της 20^{ης} Μαρτίου 1881 η ίδρυση του νοσοκομείου Ευαγγελισμός στην Αθήνα και της σχολής Νοσοκόμων του νοσοκομείου. Μολονότι το κλίμα της δημόσιας υγείας μεταστράφηκε, δεν μεταβλήθηκε ουσιαστικά μέχρι και το 1909. Παράλληλα, χρησιμοποιήθηκαν κατασταλτικές μέθοδοι, όπως οι καραντίνες ως μέτρα προστασίας της δημόσιας υγείας. Οι καραντίνες χρησιμοποιήθηκαν ως μέτρα περιορισμού των επιδημιών και ως μέτρα ήταν κοινά αποδεκτά και από τους συντηρητικούς αλλά και τους φιλελευθέρους πολιτικούς. Η απομόνωση και ο

κοινωνικός έλεγχος⁴⁵ των ασθενών αποδεικνύεται με τα νομοθετήματα⁴⁶ της εποχής (Νικολαΐδης & Σακελλαρόπουλος, 2008:443). Συγχρόνως, την ίδια περίοδο ιδρύθηκαν ειδικά νοσοκομεία, όπως το Α. Συγγρός, το Λοιμωδών στη Θεσσαλονίκη και επεκτάθηκαν το Σανατόριο Σωτηρία, το Δρομοκαΐτειο και το λεπροκομείο στη Σπίνα Λόγκα (Νικολαΐδης & Σακελλαρόπουλος, 2008:448-449).

Από την έναρξη του Α΄ΠΠ και τον ναυτικό αποκλεισμό της Αντάντ στο λιμάνι του Πειραιά, το Πατριωτικό Ίδρυμα Συνδέσμου των Ελληνίδων ενέτεινε τις προσπάθειες του στο ζήτημα της καταπολέμησης των ασθενειών και την παροχής υγιεινής διατροφής. Ταυτοχρόνως, εγκαινίασε τις συνεργασίες του με ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:261). Ο σύνδεσμος πέρα από την εξασφάλιση της παροχής γάλακτος για τα βρέφη, διενεργούσε συσσίτια και εμβολιασμούς κατά της ευλογιάς στην Αθήνα. Επίσης, τα εργατικά στρώματα είχαν ελλείψεις οικονομικών πόρων. Ο σύνδεσμος διένειμε ψωμί σε δελτία, έδινε συμβουλές μαγειρέματος με μια συγκεκριμένη συσκευή που την προμηθεύονταν οι οικογένειες από τα γραφεία του συνδέσμου και εξασφάλιζε έναν οικονομικότερο και γρηγορότερο τρόπο μαγειρέματος. Απόρροια των μέτρων αυτών ήταν η αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων που αναδύθηκαν από το ξέσπασμα του Α΄ΠΠ, του Εθνικού Διχασμού και του ναυτικού αποκλεισμού της Αντάντ (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:261). Επίσης, κατά τη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία ο σύνδεσμος πρωτοπορούσε στην ενημέρωση του κοινού για τα ζητήματα της υγιεινής. Ο σχεδιασμός των εκλαϊκευμένων δράσεων είχαν προγραμματιστεί από τον Εμ. Λαμπαδάριο, τον Απ. Δοξιάδη και τον Χρυσάφη. Στα μέτρα κοινωνικής πολιτικής που σχεδίασε και υλοποίησε ο σύνδεσμος συμπεριλήφθη και η ίδρυση ενός νηπιαγωγείου στη συνοικία του Αγίου Νικολάου λαμβάνοντας όλα τα μέτρα υγιεινής με την αρωγή του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού. Παράλληλα, κατά την επιδημία της ευλογιάς το 1916 στην Αθήνα σχεδιάστηκε ευρύς εμβολιασμός στους κατοίκους της Αθήνας περιλαμβάνοντας μαθητές αλλά και κρατούμενους των φυλακών (Θεοδώρου- Καρακατσάνη, 2010:262).

⁴⁵ Ο Foucault ανέλυσε το ζήτημα του κοινωνικού ελέγχου, ως μέρος των κυβερνόντων που περιλαμβάνει το τρίπτυχο κυριαρχία, πειθαρχία και την εκ.τ.ε. λεστική εξουσία. Η πολιτική, που διαμορφώνεται από τα ιδρύματα, τους φορείς εξουσίας, τους θεσμούς και έχει ως στόχο τον πληθυσμό (Foucault, 1991:102). Ο Foucault θεώρησε πως η μετάβαση στην κρατική διοίκηση και στις κυβερνήσεις έγινε κατά τη διάρκεια του 15^{ου}-16^{ου} αιώνα (Foucault, 1991:103).

⁴⁶ Β.Δ. 30/10/1857 Κανονισμός του εν Αθήναις Θεραπευτηρίου των κολλητικών νόσων, Β.Δ. 07/06/1902 Περί ιδρύσεως του Φθισιατρείου, Β.Δ. 04/04/1905 Περί εγκρίσεως του καταστατικού εν Αθήναις Συλλόγου προς περιστολήν των ελωδών νόσων.

Το 1917 ο Πατριωτικός σύνδεσμος διαλύθηκε με τον νόμο 808 «Περί συστάσεως Πατριωτικού Ιδρύματος Περιθάψεως»⁴⁷ και τη θέση του πήρε το Πατριωτικό ίδρυμα Περιθάψεως (ΠΠΠ). Το 1917 δεν ήταν μια τυχαία ημερομηνία, καθώς τότε ιδρύθηκε το Υπουργείο Περιθάψεως από την επαναστατική κυβέρνηση Ελ. Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη. Έτσι και το ΠΠΠ συστάθηκε ως ένας οργανισμός που συνδύαζε την κρατική εποπτεία (Υπουργείο Περιθάψεως) με την ιδιωτική πρωτοβουλία. Η διοίκηση του ΠΠΠ ήταν ένα συμβούλιο επτά έως 12 ατόμων που διορίστηκαν από τον ίδιο τον υπουργό Περιθάψεως. Επίσης, έγινε διεύρυνση του οργανισμού και στην επαρχία με τη σύσταση παραρτημάτων. Τα χρήματα του ΠΠΠ προέρχονταν από ιδιώτες αλλά και από το κράτος (400.000 δρχ.). Η διοίκηση του ΠΠΠ ακολουθεί το ασταθές πολιτικό περιβάλλον της εποχής και εναλλάσσονταν βενιζελικές και φιλοβασιλικές διοικήσεις. Στο διάστημα του Εθνικού Διχασμού ανέλαβε ο Εμ. Μπενάκης την προεδρία του ιδρύματος, ενώ με την άνοδο των βασιλικών στις εκλογές του 1920 μεταβλήθηκε η φύση και η διοίκηση του ιδρύματος (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:263-264). Το 1921 καταργήθηκε το ΠΠΠ και ανασυντάχθηκε ο Πατριωτικός Σύνδεσμος Ελληνίδων με κρατική επιχορήγηση 2.000.000 δρχ. ετησίως. Στις 26 Σεπτεμβρίου 1922 διαλύθηκε ο Πατριωτικός Σύνδεσμος Ελληνίδων και επανήλθε το ΠΠΠ.⁴⁸ Οι αλλαγές στην ονομασία συνδέθηκαν και με τις αλλαγές στη δομή και τη διοίκηση του οργανισμού. Πρόεδρος στη συνέχεια του ΠΠΠ έγινε ο Δοξιάδης, που ως υπουργός πραγματοποίησε τις αλλαγές (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:361). Το 1930 μετεξελίχθηκε και έλαβε την επωνυμία Πατριωτικό Ίδρυμα Κοινωνικής Πρόνοιας και Αντιλήψεως (ΠΙΚΠΑ).

Κατά τη διάρκεια του Α΄ ΠΠΠ το ΠΠΠ διεύρυνε της δραστηριότητες του εντός και εκτός χώρας. Ανέλαβε την διενέργεια συσσιτίων για όλον τον πληθυσμό, την παροχή ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, σε συνεργασία με τον Α.Ε.Σ. ιδρύθηκε ο πρώτος βρεφονηπιακός σταθμός, νηπιαγωγεία και παιδικό άσυλο. Παράλληλα, το ΠΠΠ έστειλε αντιπροσωπία του στην Κωνσταντινούπολη για να εξετάσει τα παιδιά του ελληνικού πληθυσμού εκεί. Εξετάστηκαν ορφανά παιδιά, αποκαταστάθηκαν οι επαναπατρισθέντες της Θράκης και του Πόντου και διανεμήθηκαν βοηθήματα στους απόρους (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:265). Στην Κωνσταντινούπολη συστάθηκε το Κεντρικό Ίδρυμα Περιθάψεως, το οποίο θα συνεργαζόταν με την κεντρική διοίκηση του ΠΠΠ για την ολοκλήρωση έργων για τα παιδιά (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:267). Το 1921 το ΠΠΠ

⁴⁷ ΦΕΚ 183, τεύχος Α΄, 2 Σεπτεμβρίου 1917

⁴⁸ Ν/Δ Περί ανασυστάσεως του Πατριωτικού Ιδρύματος Περιθάψεως, ΦΕΚ, αρ. φυλ.224, 31/08/1922

καταργήθηκε και τη θέση του έλαβε εκ νέου ο Πατριωτικός Σύνδεσμος των Ελληνίδων λαμβάνοντας κρατική επιχορήγηση και ενδυναμώνοντας τον κρατικό παράγοντα και χαρακτήρα στον εν λόγω ίδρυμα (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:268). Ο ίδιος ο υπουργός Περιθάλψεως διόρισε τους 14 γιατρούς, 8 φαρμακοποιούς και 12 νοσοκόμους συνδέοντας άρρηκτα κράτος και ιδιωτική πρωτοβουλία. Επίσης, το διοικητικό συμβούλιο αποτελούνταν από φιλοβασιλικά άτομα (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:269).

Παράλληλα, η παροχή αρωγής και περίθαλψης είχε καιροσκοπικό χαρακτήρα και συνοδευόταν με πελατειακές σχέσεις. Η οργανωμένη περίθαλψη για τον δάγκειο πυρετό προχώρησε και θεσμοθετήθηκε, όταν νόσησε ο ίδιος ο πρωθυπουργός, Ελ. Βενιζέλος το 1928 (Κυριόπουλος, 2008).

ε) Οι περιπέτειες ίδρυσης του ελληνικού Υπουργείου Υγείας.

Το ζήτημα της συγκρότησης του Υπουργείου Υγιεινής ήταν ένα ακανθώδες ζήτημα, το οποίο απασχολούσε ήδη το ελληνικό κράτος από το 1910. Ο Βενιζέλος προσπάθησε να εισάγει την περίθαλψη και την υγιεινή σε ένα κρατικό πλαίσιο (Νικολαΐδης & Σακελλαρόπουλος, 2008:443). Από το 1910 έως το 1916 δημιούργησε μια σειρά νόμων παρέμβασης του κράτους σε θέματα πρόνοιας, αναβάθμισης του ιατρικού επαγγέλματος. Τα ζητήματα υγείας έγιναν θέματα κρατικής ευθύνης. Η κυβέρνηση ψήφισε νέο νομοθετικό πλαίσιο για τους όρους άσκησης της ιατρικής και της νοσηλευτικής, σύμφωνα με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες και τις ΗΠΑ με το νόμο 4063/1912. Η μεταστροφή της πολιτικής του Βενιζέλου έγινε, λόγω της διεύρυνσης των συνόρων με την ενσωμάτωση της Βορείου Ελλάδας, της Ηπείρου και της Κρήτης⁴⁹ και παράλληλα λόγω των συνεχών πολεμικών αναμετρήσεων (Νικολαΐδης & Σακελλαρόπουλος, 2008:446-447). Συγχρόνως, ο σχεδιασμός της κοινωνικής πολιτικής του Βενιζέλου πολέμησε τους *κομπογιαννίτες* γιατρούς και επάνδρωσε τα νοσοκομεία με το κατάλληλο προσωπικό. Το 1914 έγινε το βήμα με την ψήφιση του νόμου, *Περί επιβλέψεως της Δημόσιας Υγείας*. Τρία χρόνια έπειτα, τον Αύγουστο του 1917, η κυβέρνηση Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη ίδρυσε το Υπουργείο Περιθάλψεως (Λιάκος, 1993:320). Η ιστορική του εξέλιξη ταυτίστηκε με τη διευθέτηση και την κοινωνική ενσωμάτωση των προσφύγων στην Ελλάδα. Πρώτος υπουργός ορίστηκε ο Σπ. Σίμος. Το υπουργείο Περιθάλψεως στη Θεσσαλονίκη ίδρυσε τη δική του υγειονομική υπηρεσία που λειτούργησε παράλληλα με αυτή του Υπουργείου Εσωτερικών. Πολλοί πρόσφυγες ανέλαβαν ενεργό ρόλο δουλεύοντας ως ιατροί, φαρμακοποιοί και μαίες.

⁴⁹ Η χώρα από 63.211 τ.χλμ. το 1912, έφτασε τα 130.199 τ.χλμ. το 1922 (Τσουκαλάς, 2020:57).

Παράλληλα το υπουργείο Περιθάλψεως προχώρησε στη σύσταση νέων νοσοκομείων και στην επίταξη παλαιών (Κορμά, 2020:511).

Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου οι άνθρωποι που έλαβαν θέσεις ευθύνης έγραψαν και εξέδωσαν μελέτες σχετικά με την ενσωμάτωση της προσφυγικής πλημμυρίδας και των μέτρων κοινωνικής πολιτικής που έλαβε το κράτος για την ενσωμάτωσή τους. Για παράδειγμα, η Μ. Δεσύπρη εργάστηκε ως επιθεωρήτρια εργασίας. Στο έργο της κατέγραψε το ζήτημα της γυναικείας εργασίας προτείνοντας λύσεις για μία σχεδιασμένη αντιμετώπιση του ζητήματος (Δεσύπρη, 1923).

Μετά τον Α΄ΠΠ τα ευρωπαϊκά δεδομένα στο ζήτημα της υγείας και της υγιεινής άλλαξαν, οι ασθένειες είχαν διογκωθεί και ήταν επιβεβλημένο να επαναπροσδιοριστεί το ζήτημα της υγείας και της υγιεινής. Στην Ελλάδα, το ζήτημα της υγείας ως κρατική παροχή είχε πλέον ωριμάσει. Λίγο πριν την ήττα των Φιλελευθέρων στις εκλογές του 1920, στην εισηγητική έκθεση του νομοσχεδίου επισημαίνεται η σημασία της υγείας του πληθυσμού και πως το κράτος οφείλει να συμβάλει συνολικά σε αυτήν (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:271). Στις συζητήσεις για το υπό ίδρυση υπουργείο προγραμματίστηκαν θεσμοί κοινωνικής υγιεινής με στόχο την αντιμετώπιση των επιδημιών, όπως τη φυματίωση, την ελονοσία, των αφοροδίστων νοσημάτων και επίσης, μέτρα για την ενημέρωση του κοινού σε ζητήματα υγιεινής.

Στη πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα υπήρχε έντονος κατακερματισμός των υγειονομικών υπηρεσιών. Τη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, το ζήτημα της υγιεινής άρχισε συστηματικά να οργανώνεται. Η δρομολόγηση του Υπουργείου Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας συμβάδιζε με την γενικότερη αντίληψη που επικράτησε ευρωπαϊκά μετά το τέλος του Μεγάλου Πολέμου (Κορμά, 2020:512). Ο ένας εκ των δύο εισηγητών του νομοσχεδίου, ο Κων. Σάββας μίλησε για τις ενδείξεις του υψηλού ποσοστού θνησιμότητας του πληθυσμού από τις συχνές επιδημίες τύφου, δυσεντερίας, ευλογιάς και οστρακιάς (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:270). Ωστόσο, οι διαδικασίες ίδρυσης του υπουργείου δεν ολοκληρώθηκαν, καθώς το κόμμα του Βενιζέλου έχασε τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920 και ο βασιλιάς Κωνσταντίνος επέστρεψε στη χώρα (Κορμά, 2020:513). Τον Μάιο του 1921 επανέρχεται το ζήτημα της ίδρυσης του Υπουργείου Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας με νέα επιτροπή με τους Κ. Σάββα, Εμ. Λαμπαδάριο και τον Β. Ροΐλο. Ταυτοχρόνως στόχος του νέου υπουργείου ήταν η αύξηση της δημογραφίας της χώρας, η αντιμετώπιση της φτώχειας και η βοήθεια των θυμάτων και των οικογενειών πολέμου (Κορμά, 2020:513). Ο

νόμος 2882 ψηφίστηκε το 1922 μέσα σε κλίμα αντιδράσεων από βουλευτές, ιατρούς και προϊσταμένους της Υγειονομικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Εσωτερικών. Δεν εφαρμόστηκε, εξαιτίας της Μικρασιατικής Καταστροφής. Στα τέλη του 1922 η επαναστατική κυβέρνηση του Στ. Γονατά επικύρωσε με νομοθετικό διάταγμα την ίδρυση του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως (Κορμά, 2020:514). Λίγο πριν την Μικρασιατική καταστροφή το πλαίσιο της υγείας και της πρόνοιας στην Ελλάδα υποστηρίχθηκε, κυρίως από τη φιλανθρωπία και τις κατασταλτικές κρατικές παρεμβάσεις (Νικολαΐδης & Σακελλαρόπουλος, 2008:455).

Η Μικρασιατική καταστροφή συμπύκνωσε μια γενικότερη μεταβολή από την ιδιωτική σφαίρα στη δημόσια. Απόδειξη η υγειονομική κρίση των ετών 1923-1924 (Γαρδίκια, 2007:271). Ο σχεδιασμός κοινωνικής πολιτικής ήταν ασταθής και βραχυπρόθεσμος. Από τον Σεπτέμβριο του 1920 είχε συζητηθεί η υγειονομική αναμόρφωση με την ίδρυση του Υπουργείου Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας. Η ίδρυση του ματαιώθηκε, εξαιτίας της προσφυγικής έλευσης (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:345) και επίσης, καθυστέρησε δύο χρόνια, εξαιτίας της ασταθούς ελληνικής πολιτικής.⁵⁰ Στις 13 Δεκεμβρίου του 1922 το Υπουργείο Υγιεινής Πρόνοιας και Αντιλήψεως⁵¹ ενσωματώθηκε στο Υπουργείο Περιθάλψεως που είχε ιδρυθεί το 1917 και εντός του συστάθηκε η Γενική Διεύθυνση Υγιεινής. Σκοπός του υπουργείου ήταν να περιοριστούν οι άσκοπες δαπάνες και οι επιδημίες (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:346). Υπουργός του νέου υπουργείου ορίστηκε ο Απ. Δοξιάδης⁵² έως τον Μάρτιο του 1924. Είχε αναλάβει καθήκοντα ήδη από τις 15 Σεπτεμβρίου του 1922 και μάλιστα στα τέλη του Σεπτεμβρίου επιφορτίστηκε με δικτατορικές ιδιότητες με σκοπό να εξασφαλίσει στέγαση για τους πρόσφυγες εντός οκτώ ημερών. Στα τέλη του

⁵⁰ Οι μεταρρυθμίσεις στο συγκεκριμένο Υπουργείο είχαν ξεκινήσει με το νομοθετικό διάταγμα 2882 της 16ης Ιουλίου 1922 το Υπουργείο Περιθάλψεως συμπληρώθηκε ως Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως. Ενσωμάτωσε τις δύο βασικές υπηρεσίες που έθετε ο νόμος του 1914: Το Ανώτατον Υγειονομικόν Συμβούλιον και τη Διεύθυνσιν Υγιεινής και Δημόσιας Αντιλήψεως (Κατσάπης, 2007:43). Δεν εφαρμόστηκε, όμως, εξαιτίας της Μικρασιατικής καταστροφής.

⁵¹ Ν.Δ. 13/14 Δεκεμβρίου 1922 «Περί ιδρύσεως Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως και ενσωματώσεως εις αυτό του Υπουργείου Περιθάλψεως» (ΦΕΚ 269, 1922).

⁵² Απόστολος Δοξιάδης: Μία από τις σημαντικότερες φυσιογνωμίες της εποχής στο πεδίο της υγειονομικής αναδιοργάνωσης και εξυγίανσης του ελληνικού κράτους. Γεννήθηκε στη Στενήμαχο Βουλγαρίας το 1874 και σπούδασε Ιατρική στη Βιέννη το 1890. Το 1915 εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα και εργάστηκε ως γιατρός στην Πολυκλινική του Πατριωτικού Συνδέσμου στην Αθήνα. Το 1919 έγινε πρόεδρος του Πατριωτικού Ιδρύματος Περιθάλψεως μαζί με τον Αθ. Πετμεζά. Ήταν πολιτικά προσκείμενος στο κόμμα των Φιλελευθέρων και θεωρήθηκε ο πλέον κατάλληλος για να αναλάβει σημαντικές κυβερνητικές θέσεις με το Κόμμα των Φιλελευθέρων από τον Σεπτέμβριο του 1922 μέχρι το 1924. Επίσης, εργάστηκε σκληρά για τις αλλαγές στη δημόσια υγεία και τη βοήθεια από την Κ.τ.Ε. το 1928. Αντίστοιχα και ο Βενιζέλος, τον θεωρούσε βασικό πρόσωπο στην προώθηση της πολιτικής υγείας (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:392-396).

Νοέμβριου του 1922 θεσπίστηκε ο νόμος περί των επιτάξεων.⁵³ Παράλληλα, οι επικεφαλής υγειονομικοί επιθεωρητές είχαν το δικαίωμα να διορίζουν ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό, να επιτάσσουν κτίρια για την προσφυγική στέγαση και νοσηλεία. Οι στατιστικές θνησιμότητας της εποχής που δημοσιεύτηκαν παρουσίασαν τις συνθήκες που επικρατούσαν κατά την άφιξη των προσφύγων και τους προσφυγικούς συνοικισμούς (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:346). Ουσιαστικά, η μαζική άφιξη πληθυσμών τη δεκαετία 1912-1922 έθεσαν το υγειονομικό σύστημα και το επίπεδο υγείας σε νέες βάσεις. Μεγάλο ρόλο στην ανασυγκρότηση του συστήματος υγείας έπαιξε η στρατιά της Ανατολής, η οργάνωση των ξένων στρατιωτικών υγειονομικών υπηρεσιών και δομών αποτέλεσαν πρότυπο και παράδειγμα για την Ελλάδα. Το ελληνικό κράτος, ωστόσο, εξαιτίας των ασταθών πολιτικών κυβερνήσεων και αντιπαραθέσεων, δεν αξιοποίησε επαρκώς την εμπειρία της διαχείρισης της αθρόας έλευσης πληθυσμών (Κορμά, 2020:515).

Ο Φ. Κοπανάρης, διευθυντής της υγειονομικής Υπηρεσίας Μακεδονίας το 1922-1923 και ο Ν. Μακρίδης, που του ανατέθηκε η οργάνωση της υγειονομικής υπηρεσίας στην Ήπειρο και τα Επτάνησα σκιαγράφησαν τα προβλήματα που αντιμετώπισε η υγειονομική υπηρεσία κατά την προσφυγική έλευση και αποκατάσταση. Συγκεκριμένα παρουσίασαν την έλλειψη νοσοκομείων, λοιμοκαθαρτηρίων, ιατρικού προσωπικού και νοσηλευτών, εμβολίων και σκηνών. Οι συχνές μετακινήσεις των προσφύγων όξυναν το πρόβλημα της νοσηρότητας και της θνησιμότητας. Τα μεγαλύτερα προβλήματα υγείας προκάλεσαν οι επιδημίες του εξανθηματικού τύφου, της ευλογιάς, της δυσεντερίας, της ελονοσίας και της φυματίωσης (Λιάκος, 1993:231 & Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:347). Επί υπουργίας του Δοξιάδη κατατέθηκε το υπόμνημα προς την ελληνική κυβέρνηση που ζητούσε οικονομική βοήθεια για την προσφυγική αποκατάσταση και την κοινωνική ενσωμάτωση (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:358).

Παράλληλα με την έλευση του προσφυγικού κύματος του 1922 το υπουργείο Περιθάλψεως ίδρυσε τον Νοσοκομείο Προσφύγων στην Αθήνα, στο κτίριο του Μαρασλείου Χημείου και ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός δραστηριοποιήθηκε ιδρύοντας τη Στέγη των Προσφύγων σε παραπήγματα πίσω από το νοσοκομείο. Εκεί, προστέθηκε και ένα τμήμα Μαιευτικής, όπου παρέμεναν οι γυναίκες πριν και μετά τον τοκετό τους. Στο Πεδίον του Άρεως συγκεντρώθηκαν ορφανά ηλικίας 8 έως 15 ετών σε ξύλινα πρόχειρα παραπήγματα. Στη συνέχεια γινόταν διαλογή και τα ασθενή παιδιά ακολουθούσαν θεραπεία ενώ τα υγιή

⁵³ Ν/Δ 22/11/1922 «περί επιτάξεως ακινήτων δι' εγκατάστασιν προσφύγων»

πήγαιναν στο Ορφανοτροφείο Προσφύγων στη σχολή Ευελπίδων (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:359).

Τα πρώτα μέτρα που ελήφθησαν για την προσφυγική αποκατάσταση και την κοινωνική ενσωμάτωση βασίστηκαν σε δημόσιους και ιδιωτικούς εγχώριους πόρους, ωστόσο κρίθηκαν ανεπαρκή για την αποκατάσταση των πρώτων 500.000 προσφύγων. Για αυτό το λόγο το ελληνικό κράτος προσέφυγε στις διεθνείς οργανώσεις που με τη σειρά τους χάραξαν κατευθύνσεις κοινωνικής πολιτικής, κυρίως στο χώρο της υγείας και της υγειονομικής πολιτικής. Συγχρόνως τον πρώτο καιρό της έλευσης τους, οι πρόσφυγες μετακινούνταν, είτε εκούσια είτε μετά από κρατική προτροπή με κίνητρο την εύρεση εργασίας και οικίας (Kyramargiou, 2021:55).

Μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης και την οριστική παραμονή του προσφυγικού πληθυσμού στην Ελλάδα, το ελληνικό κράτος όφειλε να τους εξασφαλίσει στέγη. Ιδρύθηκε το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (ΤΠΠ)⁵⁴ που ασχολήθηκε με την προσφυγική στέγαση (αποτελώντας τμήμα του Υπουργείου Περιθάλψεως), διευρύνθηκε η μέθοδος της επίταξης οικιών⁵⁵ και προωθήθηκε η μέθοδος της αυτοστέγασης με κρατική αρωγή και χωρίς (τα ευπορότερα προσφυγικά στρώματα που εξασφάλισαν κατοικίες στα κέντρα των πόλεων). Το ΤΠΠ συστάθηκε με σκοπό τη διευθέτηση της οριστικής προσφυγικής στέγασης. Ιδρύθηκε με ένα συμβούλιο 10 μελών υπό την επίβλεψη του Υπουργείου Περιθάλψεως με σκοπό τη διαχείριση των κληροδοτημάτων και των δωρεών που δίνονταν για τον προσφυγικό πληθυσμό (Kyramargiou, 2021:56).

Το ΤΠΠ λειτούργησε από τον Νοέμβριο του 1922 έως τον Μάιο του 1925, κατασκευάζοντας 6.500 κτίρια, εκ των οποίων τα 4.500 ήταν στην Αθήνα και στον Πειραιά (Kyramargiou, 2021:57). Εδώ ίσως βρίσκονται ψήγματα μιας ευρύτερης πολιτικής στέγης και αντιμετώπισης της αστεγίας. Το ΤΠΠ προμήθευε, επίσης, τους πρόσφυγες με νοσοκομειακό υλικό για τα νοσοκομεία και τα λοιμοκαθαστήρια του Αγίου Γεωργίου και της Μακρονήσου (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:353). Ακολούθως, η ΕΑΠ προσπάθησε να συστήσει ένα δίκτυο υγειονομικής περίθαλψης κυρίως στους αγροτικούς πληθυσμούς της Μακεδονίας και της Θράκης. Σύντομα το ελληνικό κράτος ζήτησε την αρωγή του διεθνούς παράγοντα,

⁵⁴ Ν/Δ της 9ης Νοεμβρίου 1922, «Περί συστάσεως Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων» Φ.Ε.Κ. Α' 227/1922. Τροποποιήθηκε με το Ν.Δ. της 2ας Φεβρ. 1923, (Φ.Ε.Κ. Α' 44/1923) και Ν.Δ. της 18ης Οκτ. 1923 (Φ.Ε.Κ. Α' 298/1923).

⁵⁵ ΦΕΚ 153, 9.6.1923

δηλαδή της Κ.τ.Ε.. Ειδικοί της επιτροπής επιδημιών επισκέφθηκαν την Ελλάδα το 1923 μετά από αίτημα της ελληνικής κυβέρνησης (Κορμά, 2020:517).

Τον Απρίλιο του 1924, ο Δοξιάδης παρουσίασε τις ανυπέβλητες δυσχέρειες κάτω από τις οποίες ήταν αναγκασμένο το ελληνικό κράτος να προχωρήσει την εγκατάστασή των νεοφερμένων. Συγχρόνως, μίλησε για το κρίσιμο ζήτημα της υγείας και της υγιεινής, λόγω της έξαρσης του εξανθηματικού τύφου και της ελονοσίας που απειλούσαν τη ζωή των γηγενών και των προσφύγων (Κορμά, 2022). Η υγειονομική κατάσταση ήταν δυσχερής στην Παλαιά Ελλάδα. Στη Βόρεια Ελλάδα τα πράγματα ήταν βελτιωμένα σε σχέση με την Παλαιά Ελλάδα, διότι τα ξένα στρατεύματα κατά τη διάρκεια του Α΄ ΠΠ, ιδιαίτερα οι Γάλλοι γιατροί είχαν λάβει ειδικά μέτρα κυρίως για την ελονοσία. Μετά την προσφυγική άφιξη εμφανίστηκαν σε όλη τη Βόρεια Ελλάδα κρούσματα ελονοσίας (Λιάκος, 1993:322). Θεσπίστηκαν νομοθετικά διατάγματα που αφορούσαν την τροποποίηση των νοσοκομειακών ιδρυμάτων. Έως το 1927 συστάθηκαν 35 πρόσκαιρα προσφυγική νοσοκομεία, 2.630 κλίνες και έγινε πρόσληψη έκτακτου υγειονομικού προσωπικού. Κάποια από αυτά μετατράπηκαν σε δημόσια άλλα σταμάτησαν τη λειτουργία τους (Ανδριώτης, 2020:180). Χρήματα κατά της ελονοσίας δαπανήθηκαν από το 1925 και κυρίως το 1928 (Γαρδίκια, 2007:271).

Το 1928 ο Ελ. Βενιζέλος διαχώρισε τον τομέα της Υγιεινής ως Υφυπουργείο.⁵⁶ Ο Απ. Δοξιάδης υφυπουργός Υγιεινής (1928-1929) στην κυβέρνηση Βενιζέλου 1928-1932 με τη συμβολή της Κ.τ.Ε. προχώρησε στις μεταρρυθμίσεις στο ζήτημα της δημόσιας υγείας. Η επιδημία του δάγκειου πυρετού⁵⁷ μεταξύ του Οκτωβρίου του 1927 – Απριλίου του 1928 έκανε στον υφυπουργό Δοξιάδη να μεταβεί στη Γενεύη αποτέλεσε την αφορμή για την ανασύσταση του ελληνικού υγειονομικού συστήματος (Λιάκος, 1993:316). Τον Αύγουστο του 1928, ο Δοξιάδης πρότεινε στην ελληνική κυβέρνηση να ζητήσει από την Κ.τ.Ε. μια επιτροπή υγεινολόγων των υγειονομικών υπηρεσιών που θα εκπαίδευε και το προσωπικό (Λιάκος, 1993:326). Η Κ.τ.Ε. συνέδεσε το αίτημα της Ελλάδας με την οικονομική ενίσχυση που είχε εισηγηθεί η Ελλάδα. Έτσι, τον Οκτώβριο του 1928 συγκροτήθηκε μια επιτροπή με διευθυντή και υποδιευθυντή της Οργάνωσης Υγείας, τον καθηγητή L. Bernard και πρόεδρο της επιτροπής για την ελονοσία τον Sir G. Buchanan. Η επιτροπή δεν μετέβη άμεσα στην

⁵⁶ ΝΔ 25/1928, ΦΕΚ 174/25-8-1928. Εντούτοις, το 1929 το Υφυπουργείο θα αυτονομηθεί σε Υπουργείο. Ν. 4172/1929

⁵⁷ Νόσησε μέχρι και ο Ελ. Βενιζέλος (Κατσάπης, 2007:62).

Ελλάδα αλλά έστειλε μια ερευνητική ομάδα.⁵⁸ Η ενδελεχής έρευνα της ομάδας ξεκίνησε στις 25 Ιανουαρίου του 1929 από την Αθήνα, τον Πειραιά στη συνέχεια μετέβη στη Μακεδονία, στη Θράκη, στην Πάτρα στο νομό Ιωαννίνων, στην Κέρκυρα, στα Χανιά και στη Δυτική Θράκη, καλύπτοντας ένα μεγάλο τμήμα της χώρας (Λιάκος, 1993:327). Η τελική έκθεση χαρακτήριζε την Ελλάδα ως μία άκρως υγειονομικά επικίνδυνη χώρα. Η εκπαίδευση των γιατρών χαρακτηρίστηκε ως ανεπαρκής στην προληπτική ιατρική, οι νοσοκόμες και οι μαίες ανεκπαιδευτες και το μεγαλύτερο μέρος των νοσοκομείων σε άσχημη κατάσταση με πλήθος ασθενών (Λιάκος, 1993:329). Η πρόταση της υγειονομικής επιτροπής της Κ.τ.Ε. ήταν η ίδρυση της Ελληνικής υπηρεσίας Υγείας που θα διαδραμάτιζε το ρόλο του συντονιστή των διάσπαρτων υγειονομικών δομών. Θα έδινε λόγο στον πρωθυπουργό, στο διευθυντή της και θα είχε δίπλα της ένα συμβούλιο από διευθυντές της υγειονομικής σχολής. Συγχρόνως, η επιλογή του προσωπικού θα γινόταν με συγκεκριμένα κριτήρια, όπως μεταπτυχιακό, προκήρυξη θέσεων, δοκιμαστική θητεία, αποκλειστική απασχόληση, υψηλή αμοιβή και εκπαιδευτικές άδειες (Λιάκος, 1993:330).

Η Κ.τ.Ε. επιθυμώντας και τη συμμετοχή της κοινωνίας στον σχεδιασμό των πολιτικών της υγείας, πρότεινε ένα συμβουλευτικό σώμα στο οποίο θα συμμετείχαν εκτός από πανεπιστημιακούς και άνθρωποι των παραγωγικών τάξεων, όπως εκπρόσωποι των συνδικάτων, του στρατού, της εκκλησίας και της τοπικής αυτοδιοίκησης (Λιάκος, 1993:331). Η πρόβλεψη για τη λειτουργία της ελληνικής υπηρεσίας Υγείας, ήταν μετά από πέντε χρόνια και πρώτα θα λειτουργούσε ως προπαρασκευαστική εργασία, έτσι ώστε να εφαρμοστεί το πρόγραμμα σταδιακά. Τον Αύγουστο του 1929 ιδρύθηκε το προπαρασκευαστικό Υγειονομικό Κέντρο Αθηνών με επικεφαλής των υγεινολόγο Ν. White που υποδείχτηκε από την Κ.τ.Ε.. Το κέντρο αντιμετώπισε την εχθρότητα του Ιατρικού συλλόγου Αθηνών και της Ιατρικής Σχολής, δεν έλαβε τις αναγκαίες πιστώσεις, δεν ιδρύθηκαν ούτε τα αγροτικά κέντρα υγείας,⁵⁹ ούτε η Μητροπολιτική Υπηρεσία Αθηνών-Πειραιά. Το 1934 ο White έφυγε. Το πρόγραμμα που κατάρτισε η Επιτροπή Υγείας της Κ.τ.Ε. για την ανύψωση του βιοτικού επιπέδου ματαιώθηκε οριστικά (Λιάκος, 1993:333). Συνεπώς, η μη συνεργασία του εγχώριου και του διεθνούς παράγοντα έφερε ως αποτέλεσμα

⁵⁸ Η ομάδα υγειονομικής έρευνας της Κ.τ.Ε.. απαρτίστηκε από τους Δρ. Rajchman, ιατρικό διευθυντή, τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Columbia, Η. Emerson, τον Α. McLaughlin από τον οργανισμό υγείας των Η.Π.Α, τον C.L. Park του Οργανισμού Δημόσιας Υγείας της Αυστραλίας, τον Β. Borcic διευθυντή της Σχολής Υγιεινής του Ζάγκρεμπ και ο M.D. Mackenzie, υγεινολόγος της Κ.τ.Ε.. (Λιάκος, 1993:327).

⁵⁹ Ο Δοξιάδης θεωρούσε ανεπαρκή τα αγροτικά ιατρεία της ΕΑΠ, ενώ η ερευνητική ομάδα πίστευε πως με μερικές αλλαγές θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:389).

τη μη χάραξη μιας ενιαίας πολιτικής υγείας (Κορμά, 2020:519). Η κατάσταση της ελληνικής υγειονομικής επιτροπής παρέμεινε ανεπαρκής.

Παράλληλα, επί πρωθυπουργίας Ελ. Βενιζέλου, το 1930, εξαιτίας της έξαρσης του δάγκειου πυρετού, με εκπρόσωπο τον Υφυπουργό Απ. Δοξιάδη ζητήθηκε εκ νέου τον Οκτώβριο του 1928, η βοήθεια της Επιτροπής Υγείας της Κοινωνίας των Εθνών για την μεταρρύθμιση των ελληνικών υπηρεσιών δημόσιας υγείας (Κορμά, 2020:518). Τον Απρίλιο του 1929 στάλθηκε αποστολή του Rockefeller foundation με σκοπό να συνδράμει τις ελληνικές αρχές. Υπεύθυνος του Rockefeller Foundation ορίστηκε ο M. C Balfour⁶⁰ (Γαρδίκια, 2007:273). Από πλευράς του ελληνικού κράτους, προσπάθεια προσέγγισης του Rockefeller foundation είχε προηγηθεί το 1923, αλλά ήταν ανεπιτυχής, εξαιτίας της μη σταθερής πολιτικής κατάστασης της Ελλάδας και της κρατικής αδυναμίας να χρηματοδοτήσει το αντίστοιχο εξειδικευμένο προσωπικό που προβλεπόταν από το ίδρυμα (Κορμά, 2020:517). Παράλληλα το ελληνικό κράτος ζήτησε εκ νέου τη συνδρομή της επιτροπής υγείας της Κ.τ.Ε. στις 13 Δεκεμβρίου 1928. Συγκροτήθηκε η επιτροπή ειδικών με έξοδα της Κ.τ.Ε., που μελέτησε το υγειονομικό πρόβλημα της Ελλάδας (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:383). Η συνύπαρξη των δύο διεθνών παραγόντων (Κ.τ.Ε. και Rockefeller) έφερε διάσταση απόψεων σε σχέση με τη φύση του προβλήματος της ελονοσίας (Γαρδίκια, 2007:272) προσθέτοντας ένα ακόμη πρόβλημα διαχείρισης της υγείας σε ένα περιβάλλον εθνικής κρίσης. Ο Βενιζέλος, έστω και καθ' υπερβολήν, θεωρήθηκε ως πρόδρομος του μεταπολεμικού κοινωνικού κράτους στην Ευρώπη (Στεφάνου, 1969:8). Σε κάθε όμως περίπτωση, εδώ μάλλον βρίσκονται οι ρίζες μιας πολιτικής υγείας – του θεμελιωδέστερου πεδίου κοινωνικής πολιτικής- στην Ελλάδα που καρποφόρησαν ουσιαστικά μόλις το 1983, με τη δημιουργία του Εθνικού Συστήματος Υγείας.

Τα νομοσχέδια που ψηφίστηκαν, ήταν η ίδρυση της Υγειονομικής Σχολής Αθηνών,⁶¹ η ενσωμάτωση των υπηρεσιών υγιεινής του υπουργείου Εσωτερικών στο Υφυπουργείο Υγιεινής και η ίδρυση της σχολής επισκεπτριών Κοινωνικής Υγιεινής (Μαστρογιάννης, 1960:350). Το 1929 ιδρύθηκε αυτοτελές Υπουργείο Υγιεινής⁶² με πρώτο υπουργό των Ελ. Βενιζέλο (Κορμά, 2020:518). Με την εφαρμογή του αναγκαστικού νόμου 965 του 1937 ανασυγκροτήθηκαν τα νοσοκομειακά ιδρύματα. Συγχρόνως, η σταδιακή αύξηση των

⁶⁰ Ο C. Balfour ήταν ελονοσιολόγος. Μαζί του ήρθε και ο Wright υγιεινολόγος-μηχανικός (Μαστρογιάννης, 1960:389).

⁶¹ Ν/Δ 4069/1930 «περί ιδρύσεως εν Αθήναις Υγειονομικής σχολής και αποστολής εις το Εξωτερικόν, προς μετεκπαίδευσιν ιατρών δι' ειδικήν υγειονομικήν μόρφωσιν».

⁶² Ν/Δ 4172/1929

εργατικών στρωμάτων και η μείωση των αγροτικών χαρακτηρίστηκε από πρωτοβουλίες στο θέμα της περίθαλψης και της δημιουργίας κοινωνικών ασφαλίσεων. Το 1934 θεσπίστηκε ο νόμος περί των κοινωνικών ασφαλίσεων (ίδρυση ΙΚΑ) (ν. 6298). Η ίδρυση του ΙΚΑ συνοδεύτηκε από πληθώρα δυσκολιών, όπως απουσία κρατικών πόρων, έλλειψη μέριμνας για τους ανέργους και μεγάλη καθυστέρηση στη λειτουργία του, τέθηκε σε εφαρμογή το 1936 (Λιάκος, 1993:515). Προσπάθειες για την εφαρμογή των κοινωνικών ασφαλίσεων είχαν ξεκινήσει ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1920 (Λιάκος, 1993:379). Πριν από την ίδρυση του ΙΚΑ στην Ελλάδα λειτουργούσαν ασφαλιστικά ταμεία σε σωματειακό, όμως, επίπεδο (Στεφάνου, 1969:16). Οι περιπέτειες της ίδρυσης του Υπουργείου Υγιεινής και Κοινωνικής Πρόνοιας αποδόθηκαν στην έλλειψη σταθερής βούλησης για την αντιμετώπιση των υγειονομικών προβλημάτων, την εχθρότητα των γιατρών που εναντιωνόταν στην ανάμειξη του κράτους και των διεθνών παραγόντων. Παράλληλα, οι ασταθείς πολιτικές κυβερνήσεις σε συνδυασμό τις πελατειακές σχέσεις όξυναν τα θεσμικά προβλήματα γύρω από το εν λόγω υπουργείο (Μπουρίκος, 2008:13). Η θεσμική ρευστότητα ήταν ένα σύνηθες φαινόμενο στην εφαρμογή της ελληνικής κοινωνικής πολιτικής, χωρίς σχεδιασμό και αξιολόγηση (Τσουκαλάς, 1999).

Η διαμόρφωση της κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου είναι απόρροια πολεμικών και κοινωνικών αναταράξεων, εγχώριων και διεθνών πολιτικών μεταβολών και ασυναρτησιών. Η Ιστορία της Κοινωνικής Πολιτικής της εποχής -μια έκτακτη κοινωνική πολιτική κρίσης- καταγράφεται από τη μελέτη των κατακερματισμένων δράσεων των εθνικών και διεθνών και εθνικών θεσμών έναντι της αδήριτης ανάγκης για ομαλή προσφυγική κοινωνική ενσωμάτωση. Για αυτό το λόγο το 1922 αποτελεί έτος ορόσημο στην ιστορία της Κοινωνικής Πολιτικής.

Η διαμόρφωση της κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου είναι απόρροια κοινωνικών και εγχώριων και διεθνών πολιτικών μεταβολών. Η προσέγγιση της Ιστορίας της Κοινωνικής Πολιτικής συγκροτείται μέσα από τη μελέτη των ενεργειών των διεθνών και εγχώριων θεσμών απέναντι στην προσφυγική κοινωνική ενσωμάτωση ενώ παράλληλα αναζητείται η παρουσία των ίδιων των προσφύγων στις διαδικασίες της κοινωνικής ενσωμάτωσης τους. Στη διάρκεια του ελληνικού Μεσοπολέμου, το ελληνικό κράτος αντιμετώπισε νέες προκλήσεις, όπως η υπέρογκη προσφυγική εισροή, οι δημογραφικές ανατροπές ο εκσυγχρονισμός των δομών της ελληνικής κοινωνίας, η αγροτική μεταρρύθμιση, η δημόσια υγεία, η είσοδος των γυναικών στην εργασία, η ανεργία και οι κοινωνικές ασφαλίσεις. Η διάσπαση των ασφαλιστικού πλαισίου συνέβη με τον

N.2868/1922, *περί υποχρεωτικής ασφάλισης των εργατών και ιδιωτικών υπαλλήλων*. Ο νόμος προέβλεπε την ασφάλιση όλων των μισθωτών σε περίπτωση ασθένειας, θανάτου, γήρατος και ανικανότητας (Φωτήλας, 1937:383). Με βάση τον συγκεκριμένο νόμο δημιουργήθηκαν ασφαλιστικοί οργανισμοί, καθένας από τους οποίους κάλυψε έναν μικρό αριθμό εργαζομένων (Κοντιάδης & Σουλιώτης, 2008:469). Η Ελλάδα κλήθηκε να συνεργαστεί με διεθνείς οργανισμούς, όπως την Κ.τ.Ε., την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ), το Διεθνές Γραφείο Εργασίας (Δ.Γ.Ε.) και τους διεθνείς ανθρωπιστικούς οργανισμούς οδηγώντας το να θεσπίσει νόμους και μέτρα κοινωνικής πολιτικής (Λιάκος, 1993).

Μια εποχή που η αντίληψη της κρατικής ευθύνης για την υγεία και ευημερία των πολιτών ήταν πρώιμη και αμφισβητήθηκε, μια παντοιοτρόπως φτωχή χώρα καλείται να την αναδείξει στην πράξη. Σταδιακά, το ελληνικό κράτος ανέλαβε και την επιτήρηση των φιλανθρωπικών οργανώσεων και τη στήριξη ευπαθών ομάδων που ως τότε περιθάλπονταν εντός των φιλανθρωπικών κύκλων (Σαλβάνου, 2022). Σε αυτό το σημείο αξίζει να τονιστεί πως τα περισσότερα υπουργεία Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας ιδρύθηκαν και στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες μετά το τέλος του Α'ΠΠ στο διάστημα 1914-1918 (Pironti, 2014). Εν ολίγοις, η ανάδειξη νέων αναγκών και η εξέλιξη νέων δομών στα πεδία της υγείας, της στέγασης, της απασχόλησης και της κοινωνικής ενσωμάτωσης -με αιχμή του δόρατος του πρόσφυγες- αποτυπώνουν το χώρο διερεύνησης της Ιστορίας της Κοινωνικής Πολιτικής στην Ελλάδα του μεσοπολέμου.

1.1. Εννοιολογικές αποσαφηνίσεις

α) Κοινωνική ενσωμάτωση

Ο όρος κοινωνική ενσωμάτωση αποτελεί έναν θεμελιώδη και πολυδιάστατο κοινωνιολογικό όρο που στοχεύει στη διαδικασία της συμμετοχής και της οργάνωσης των πληθυσμών (Schnapper, 2008). Ως ενσωμάτωση μπορεί να ερμηνευθεί η διαδικασία κατά την οποία, οι άνθρωποι και οι ενέργειες τους συνδέονται με την κοινωνική ζωή και συγκεκριμένες κοινωνικές νόρμες (Asselin et al, 2006:138). Ο Esser ορίζει την κοινωνική ενσωμάτωση μέσω τεσσάρων διαστάσεων, της αφομοίωσης, της τοποθέτησης, της αλληλεπίδρασης και της αναγνώρισης. Παράλληλα, ο Esser ορίζει την κοινωνική ενσωμάτωση, ως την ενσωμάτωση των ατόμων μέσα σε ήδη υπάρχοντα κοινωνικά συστήματα (Asselin et al, 2006:139). Η αφομοίωση δεν περιορίζεται μόνο στην αποδοχή, αλλά ορίζεται και ως ένα κοινό πλαίσιο πρακτικών που θεωρούνται αντικοινωνικές, ανθυγιεινές και επιζήμιες για την

κοινωνική ανέλιξη. Η τοποθέτηση προσδιορίζεται από τις κοινωνικές τοποθετήσεις που δύναται να λάβει το άτομο στην κοινωνία. Συγκεκριμένα, η απόκτηση, η διατήρηση και η πιθανόν απώλεια θέσεων των ατόμων ή των ομάδων σε θέσεις που άπτονται της περίθαλψης, της εκπαίδευσης και της ανεξιθρησκείας. Η αλληλεπίδραση συνδέεται με τις σχέσεις (είτε εχθρικές είτε φιλικές) των ατόμων μιας κοινωνίας. Η αναγνώριση σχετίζεται με την έννοια του ανήκειν, την κατάργηση των στερεοτύπων και τη διαμόρφωση της τοπικής ταυτότητας των νεοαφιχθέντων (Asselin et al, 2006:140).

Προσεγγίζοντας ετυμολογικά την ενσωμάτωση (εν και σώμα), ο όρος ταυτίζεται με την αφομοίωση. Συγχρόνως ο όρος συνδέεται και με τη συσσωμάτωση, δηλαδή την συνένωση παραγόντων και δυνάμεων με σκοπό τη συνοχή και την επίτευξη κοινού στόχου (Χαραλαμπίκης, 2014). Η κοινωνική ενσωμάτωση ως έννοια εμβαθύνει στην κοινωνική ευταξία, επιβάλλοντας πειθαρχία είτε σε μια ομάδα είτε σε ολόκληρη την κοινωνία μέσω κοινωνικού ελέγχου (Schnapper, 2008:46). Σχετίζεται με την κοινωνική ολοκλήρωση διαμέσου της συλλογικής συνείδησης, δηλαδή των κοινών τρόπων σκέψης, λογικής, αντιλήψεων περί χώρου και χρόνου, κοινών πεποιθήσεων, κανόνων και αξιών (Craib, 2012:151). Παράλληλα, η κοινωνική ενσωμάτωση αποτελεί έναν όρο πολιτικά φορτισμένο. Η χροιά του όρου ενσωμάτωση ήταν θετική, εντούτοις η σύνδεση του με τις πολιτικές αφομοίωσης των μεταναστών στις ΗΠΑ και στη Γαλλία στο χρονικό διάστημα μεταξύ 1880-1950 μετέτρεψαν την έννοια, προσδίδοντάς της αρνητική χροιά. Ο λόγος ήταν πως οι ομάδες εξουσίας ήθελαν να επιβάλουν τους κανόνες τους, στους μετανάστες θεωρώντας τους, ως υποτελείς. Πολλές φορές, οι νεοεισερχόμενοι εκλαμβάνονταν/νται ως απειλή για τον ντόπιο πληθυσμό και εκεί επανέρχεται το ζήτημα της ασφάλειας και του κοινωνικού ελέγχου.

Η κοινωνική ενσωμάτωση ως διαδικασία στοχεύει στην κοινή λογική της προσαρμογής και της συμμετοχής των προσφύγων στην κοινωνία. Αποτελεί μια διαδικασία ενσωμάτωσης των προσφύγων ή των μεταναστών με στόχο την επίτευξη της κοινωνικής ενσωμάτωσης (Bauböck et al, 2006:66). Αυτό συμβαίνει μέσω του επιπολιτισμού και της αφομοίωσης, δηλαδή τη διαδικασία κοινωνικής ενσωμάτωσης των νέων πληθυσμών στη χώρα υποδοχής (Παπαδοπούλου, 2003). Από τη μία πλευρά η κοινωνική ενσωμάτωση μπορεί να υλοποιηθεί είτε ως μεταβατικά, δηλαδή το ίδιο το κράτος, με πολιτικές κοινωνικές ενσωμάτωσης τους πρόσφυγες. Από την άλλη πλευρά, η κοινωνική ενσωμάτωση δύναται να επιτευχθεί με την προσπάθεια των ίδιων των προσφύγων να ενσωματωθούν (Bauböck et al, 2006:66). Η

επίτευξη της κοινωνικής και πολιτικής ενσωμάτωσης σηματοδοτεί την απόκτηση πολιτικών δικαιωμάτων, αναγνώρισης και συμμετοχής.

Η κοινωνική ενσωμάτωση ως όρος δεν εφαρμόζει σε κάθε εποχή και κοινωνία το ίδιο, εντούτοις επηρεάζεται και διαμορφώνεται μέσω της πολιτικής, της οικονομικής και των διαφόρων ιδιαιτεροτήτων και συγκυριών της εκάστοτε κοινωνίας. Έτσι, διαμορφώνονται διαφορετικές πεποιθήσεις για την αίσθηση του ανήκειν, τη συμμετοχή, τις ατομικές επιλογές και την αλληλεγγύη καθορίζοντας συλλογικές ταυτότητες (Schnapper, 2008). Μέσω της κοινωνικής ενσωμάτωσης, οι άνθρωποι δεσμεύονται σε μια αίσθηση κοινής ταυτότητας, πολιτισμού και επίτευξης κοινών συμφερόντων. Παράλληλα, οι νεοεισερχόμενοι πληθυσμοί μέσω της κοινωνικής ενσωμάτωσης μεταβάλουν με καταλυτικό τρόπο την κοινωνία που τους υποδέχεται (Asselin et al, 2006:137). Συγχρόνως, τα άτομα δεσμεύονται με την ανάπτυξη δεσμών αλληλοϋποστήριξης, αμοιβαίων δεσμεύσεων και υποχρεώσεων. Με αυτόν τον τρόπο δημιουργείται η ανάγκη της συλλογικής κάλυψης των κοινωνικών αναγκών. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω των διαπροσωπικών επαφών και της συμμετοχής των ατόμων σε ενώσεις και σε συλλόγους (Putman, 1995). Παράλληλα, μέσω της συμμετοχής προκύπτουν ωφέλειες για τα άτομα που συμμετέχουν στα σωματεία και σε συσσωματώσεις (Coleman, 1988). Συνεπώς, συνάπτονται κοινωνικές σχέσεις με έντονα ηθική και συμβολική διάσταση, που συμβαδίζουν με την αλληλεγγύη μεταξύ των ατόμων που δημιουργούν μια κοινωνία με συνεκτικούς δεσμούς (Spicker, 2014:7).

Επίσης, καίριος είναι ο ρόλος του χώρου, δηλαδή, του τόπου, της ενσωμάτωσης, όπου ο γηγενής πληθυσμός και ο νεοεισερχόμενος αλληλοεπιδρούν. Εκεί, συνυφαίνεται η ανάλυση της ενσωμάτωσης μέσω τοπικών, εθνικών και υπερεθνικών διαδικασιών (Asselin et al, 2006:138). Συγκεκριμένα η επίτευξη της κοινωνικής ενσωμάτωσης ταξινομείται με βάση βραχυπρόθεσμους, μεσοπρόθεσμους και μακροπρόθεσμους στόχους. Οι βραχυπρόθεσμοι στόχοι περιλαμβάνουν τη αλληλεπίδραση των νεοαφιχθέντων με το κοινωνικό περιβάλλον. Οι μεσοπρόθεσμοι στόχοι σχετίζονται με το αποτέλεσμα των σχέσεων, (είτε είναι συγκρουσιακές είτε συνεργασίας) των βασικών κρατικών φορέων και των γηγενών με τις ομάδες των νεοαφιχθέντων. Οι μακροπρόθεσμοι στόχοι στην κοινωνική ενσωμάτωση δεν αποτελούν στόχους με προσχεδιασμένους σκοπούς, αλλά αναφέρονται κυρίως σε περιπτώσεις και πρωτοβουλίες που συνδέονται με τα μέλη που συνυπάρχουν και συμμετέχουν στη διανομή της εξουσίας. Μέρος τη κοινωνικής ενσωμάτωσης αποτελούν τα δίκτυα που δημιουργεί ο νεοεισερχόμενος πληθυσμός στη χώρα που τους υποδέχεται (Asselin et al, 2006:139).

Οι εκτοπισμένοι πρόσφυγες του 1922 και οι ανταλλάξιμοι του 1923 -έχοντας κοινωνικοποιηθεί σε διαφορετικό κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον- εξαναγκάστηκαν να μετεγκατασταθούν και προσπάθησαν να ενσωματωθούν στην Ελλάδα. Με τη Συνθήκη της Λωζάνης επισφραγίστηκε η υποχρεωτική ανταλλαγή των Τούρκων υπηκόων, ελληνικού ορθόδοξου θρησκευματος και των Ελλήνων υπηκόων, μουσουλμανικού θρησκευματος. Με αυτόν τον τρόπο η Ελλάδα πέτυχε την ομογενοποίηση και την κοινωνική ενσωμάτωση των βόρειων συνόρων της. Η ευθύνη όμως της κοινωνικής ενσωμάτωσης τους ανήκε πρωτίστως στη χώρα υποδοχής που την εξομοίωσε σχεδόν με την προσφυγική αποκατάσταση. Στο βαθμό που η χώρα ήταν ένα οργανωμένο κράτος και στο μέτρο που πράγματι τους «υποδέχθηκε». Στόχος του ελληνικού κράτους ήταν να δοθεί πρόσβαση στον προσφυγικό πληθυσμό σε θεμελιώδεις κοινωνικούς θεσμούς, όπως είναι η αγορά εργασίας, το σύστημα υγείας και το εκπαιδευτικό σύστημα. Οι πρόσφυγες απαίτησαν να αποκτήσουν τη συμμετοχή τους σε κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές δραστηριότητες. Η κοινωνική ενσωμάτωση των προσφύγων δεν ήταν οριζόντια, αλλά υπήρξαν περιπτώσεις αδυναμίας οικοδόμησης κοινωνικής συμμετοχής και ενσωμάτωσης. Επίσης, η περίπτωση της κοινωνικής ενσωμάτωσης των Μικρασιατών προσφύγων, συχνά συνδέθηκε και με την έννοια του κοινωνικού ελέγχου και της απειλής (Νικολαΐδης & Σακελλαρόπουλος, 2008:436), κατά την άφιξη τους, διαχωρίζοντάς τους σε υγιείς και ασθενείς, με το σχεδιασμό και τη λειτουργία των ειδικών νοσοκομείων για τον προσφυγικό πληθυσμό. Επιπλέον, κατά την εφαρμογή της στεγαστικής τους πολιτικής, η πλειονότητα του προσφυγικού πληθυσμού εγκαταστάθηκε σε άγονες περιοχές, στις παρυφές των πόλεων, δηλαδή εκτός οικιστικής ζώνης. Συνεπώς, η κοινωνική ενσωμάτωση των Μικρασιατών προσφύγων ήταν δύσβατη. Οι νεοφερμένοι του 1922 όφειλαν να υπερκεράσουν τις διαφορές τους με τους γηγενείς και να ενσωματώσουν νέες αντιλήψεις και τρόπο ζωής.

β) Δημόσια Κοινωνικότητα

Η έννοια της δημόσιας κοινωνικότητας απασχόλησε ανθρωπολόγους, κοινωνιολόγους, ιστορικούς και πολιτικούς επιστήμονες. Αφορά αρχικά μια αναζήτηση στην ανθρώπινη δραστηριότητα μέσα από συλλογικότητες στη δημόσια σφαίρα. Η κοινωνικότητα αποτελεί έναν υβριδικό και ευρύ όρο που από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα – αρχές 19^{ου} υφίσταται αλλαγές με βάση τις επιμέρους κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες. Η κοινωνικότητα/ κοινωνικότητες που θα δημιουργήσουν οι άνθρωποι επηρεάζονται από παράγοντες όπως την ηλικία, το φύλο, την εργασία και το ευρύτερο περιβάλλον (Simmel, 1997). Η κοινωνιολογική επιστήμη έχει ταξινομήσει την κοινωνικότητα σε επιμέρους διαστάσεις. Η

πρώτη κατηγοριοποίηση αφορά την κοινωνικότητα που σχετίζεται με τη δημιουργία των τυπικών και άτυπων σωματείων, δηλαδή οργανωμένης ή αυθόρμητης κοινωνικότητας. Η δεύτερη διάκριση αφορά τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των μελών ενός σωματείου. Η τρίτη ταξινόμηση σχετίζεται στο είδος των σχέσεων μεταξύ των μελών των συλλόγων (Κουλούρη, 1997:30).

Ως δημόσια κοινωνικότητα θεωρείται η διαδικασία κατά την οποία τα άτομα συνάπτουν σχέσεις με άλλα άτομα, δημιουργώντας διάφορες μορφές συλλογικών δράσεων στα πλαίσια συγκεκριμένων συνθηκών πολιτικών, συλλογικών και δημοσίων παρεμβάσεων που εκφράστηκε κυρίως μέσα από την ίδρυση εθελοντικών σωματείων και συλλόγων. Κατά τον 18^ο αιώνα η δημόσια κοινωνικότητα συνδέθηκε με την ανάδειξη των κοινωνικών σχέσεων της ανερχόμενης αστικής τάξης στη δημόσια σφαίρα (Gordon, 1994). Στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα η δημόσια κοινωνικότητα συνδέθηκε με την παγίωση της αστικής τάξης σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο που σταδιακά απέκτησαν δημόσιο λόγο αποκλεισμένες κοινωνικά ομάδες, όπως ο γυναικείος και ο εργατικός πληθυσμός (Αβδελά, 2015).

Η εμφάνιση των σωματείων και ιδίως των νεανικών, σε παγκόσμιο επίπεδο, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, αποτέλεσε ένα πολιτισμικό φαινόμενο, το οποίο συνδέθηκε με τη βιομηχανική επανάσταση και την αστυφιλία. Παράλληλα, η επέκταση της στοιχειώδους εκπαίδευσης στις ευρείες μάζες, η θεσμοθέτηση της στρατιωτικής θητείας, η εμπλοκή των μαζών στο χώρο της πολιτικής διαμόρφωσαν καινούργιες σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων στο στενό και ευρύτερο περιβάλλον τους αλλά και με το κράτος (Λιάκος, 1988:36). Σε όλο τον 19ο αιώνα η σωματειακή ζωή εξαπλώθηκε διεθνώς (ΗΠΑ και Δυτική Ευρώπη) ως αντίβαρο στην απολυταρχία και την πλήρη εξουσία του κλήρου που επικρατούσε κατά τον περασμένο αιώνα.

Οι σύλλογοι και τα σωματεία εκφράζουν την μορφή της οργανωμένης συλλογικότητας, καλλιεργώντας τη δημόσια κοινωνικότητα στην ευρύτερη κοινωνία (Simmel, 1997). Η σωματειακή δράση αναπτύχθηκε με διαφορετικό τρόπο σε κάθε χώρα με βάση τους εκάστοτε ιστορικούς και κοινωνικούς παράγοντες και θεσμούς. Οι σύλλογοι του 19^{ου} αιώνα συγκέντρωσαν κυρίως την αστική τάξη και εξέφρασε ιδέες, όπως την αρχή της ισότητας και της ατομικότητας μη λαμβάνοντας υπόψη την καταγωγή και το κοινωνικό κύρος. Οι στόχοι των σωματείων του 19^{ου} αιώνα επιμερίστηκαν κυρίως σε σωματεία που ασχολούνταν με την άθληση, τον χορό και το τραγούδι, σωματεία που κύριο μέλημα τους ήταν η κοινωνικοποίηση και η επικοινωνία μεταξύ των μελών, συλλόγους που εκφράζουν

συγκεκριμένες ιδεολογίες, σωματεία που παρείχαν υπηρεσίες και λειτουργούσαν ως εκπαιδευτικοί φορείς. Τα μέλη των συλλόγων θεωρούνταν τυπικά ισότιμα και συμμετείχαν στη λειτουργία του σωματείου μέσω ψήφου. Κατά τον 19ο αιώνα τα σωματεία αποτέλεσαν το ζωτικό τμήμα της μεσαίας τάξης αναδεικνύοντας πολιτικές αξίες και συμπεριφορές (Κουλούρη 1997).

Θεμελιώδες στοιχείο των εθελοντικών συσσωματώσεων είναι ότι στηρίζονται στην εκούσια δραστηριοποίηση των ίδιων ατόμων που βασίζονται σε κοινούς στόχους, επιδιώξεις, ανάγκες που προκύπτουν για τη δημιουργία συλλόγων και σωματείων. Ουσιαστικά, οι σύλλογοι είναι άρρηκτα συνδεδεμένοι με την κοινωνία, τη δημόσια δράση των ατόμων, αλλά και τον πολιτισμό. Η δημόσια κοινωνικότητα συνδέεται με την πολιτισμική συνάφεια των μελών των σωματείων στην κοινωνία. Η συμμετοχή σε συλλόγους διαμορφώνει ταυτότητες, παράλληλα αποτελεί προϊόν ελεύθερης βούλησης, εθελοντικής συμμετοχής και δημοκρατικής έκφρασης (Ροζάκου, 2017).

Οι ονομασίες των συλλόγων ποικίλλουν, αποκαλούνται άλλοτε σωματεία, ενώσεις και συσσωματώσεις. Το κοινό τους σημείο είναι η εθελοντική δραστηριοποίηση (Αβδελά, 2015). Κοινωνικά τα εθελοντικά σωματεία ταυτίστηκαν με τα μεσαία και αστικά στρώματα δημιουργώντας την αστική κοινωνικότητα (Kocka, 1993). Παράλληλα, λειτουργεί η άτυπη κοινωνικότητα ανάπτυξης συλλογικοτήτων, οι αυθόρμητες κοινωνικές σχέσεις της γειτονιάς, των καθημερινών διαπροσωπικών επαφών σε κοινόχρηστους χώρους και εργασίας (Αβδελά, 2015).

Στη διατριβή προσεγγίζονται τα προσφυγικά σωματεία διαμέσου της δημόσιας κοινωνικότητας μέσα από τους πρωταγωνιστές των συλλόγων, τους πρόσφυγες και τις κοινωνικές σχέσεις που δημιούργησαν, τις συλλογικές δράσεις που ανέπτυξαν, τα ονόματα των συλλόγων που διάλεξαν και τους σκοπούς των σωματείων. Οι σχέσεις τους σχετίζονται με την κοινή καταγωγή, την τοπικότητα και τον πολιτισμό. Παράλληλα οι ιδρυτές των προσφυγικών σωματείων δραστηριοποιούνταν, διαμορφώνοντας μια συγκεκριμένη κοινωνική ταυτότητα. Το ίδιο το περιβάλλον των προσφυγικών συνοικισμών απέκτησε ιδιαίτερη σημασία μέσα από τη δημιουργία συγκεκριμένων συμβόλων με κοινωνική σημασία (Hirschon, 2006). Οι προσφυγικές συσσωματώσεις που δημιουργήθηκαν στην Ελλάδα μετά το 1922 δεν μπορούν να κατηγοριοποιηθούν απόλυτα και αυστηρά με βάση την ονομασία τους, διότι είχαν αλληλοσυμπληρούμενους και αλληλοκαλυπτόμενους στόχους και δράσεις. Σε κάθε όμως περίπτωση, λειτούργησαν λιγότερο ή περισσότερο ως

φορείς πρωτογενούς κοινωνικής συμμετοχής και ενσωμάτωσης. Από το 1922 έως το 1930 δημιουργήθηκαν σύλλογοι που κύρια μέριμνα τους ήταν η αλληλεγγύη εντός του προσφυγικού πληθυσμού, καθώς και η εκπλήρωση των προσφυγικών αιτημάτων. Από το 1930 και έπειτα, ο προσφυγικός κόσμος μετέβη σε μία νέα εποχή συσσωματώσεων. Τα σωματεία αυτά διακρίνονταν κυρίως με την ονομασία τους, είτε σχηματίστηκαν με βάση τον προσφυγικό συνοικισμό, είτε με την εκπλήρωση συγκεκριμένων αιτημάτων, όπως η στέγαση.

γ) Φιλανθρωπία, αλληλεγγύη, αλτρουισμός και ανθρωπιστική βοήθεια

Οι ευγενείς έννοιες της φιλανθρωπίας και της αλληλεγγύης αλληλοσυμπληρώνονται και συνεπικουρούνται, είναι δηλαδή παρόμοιες και όχι ταυτόσημες. Η βασική διαφορά της αλληλεγγύης από τη φιλανθρωπία συνίσταται στο γεγονός ότι, αν και οι δύο εμπεριέχουν την προσφορά βοήθειας, η αλληλεγγύη εκδηλώνεται σε μία συμμετρική σχέση, ενώ η φιλανθρωπία σε μία ασύμμετρη σχέση (Praisack και Buyx, 2012). Ένα άτομο, ένας συμπολίτης, ένα μέλος της κοινωνικής ομάδας και στις δύο περιπτώσεις χρήζει άμεσης βοήθειας. Στην περίπτωση της αλληλεγγύης αυτό που συμβαίνει μεταξύ κάποιου που είναι παροδικά αδύναμος και λαμβάνει αρωγή από εκείνον που την προσφέρει. Το αποτέλεσμα είναι πως το άτομο που λαμβάνει τη φροντίδα τοποθετείται σε ίση δυναμική θέση με τον άνθρωπο που έχει προσφέρει τη βοήθεια (Φερόνας, 2018:125). Κάτι αντίστοιχο δεν συμβαίνει στην περίπτωση της φιλανθρωπίας, όπου ο αδύναμος παραμένει αδύναμος (έστω και εάν έχει ευεργετηθεί) και μετά την πράξη φιλανθρωπίας. Η φιλανθρωπία αποτελεί μια πράξη προσφοράς και αγάπης που, ωστόσο, στο πέρασμα των χρόνων μεταβάλλεται, ανάλογα και με τις εκάστοτε συνθήκες και τα δεδομένα που υπάρχουν σε μια κοινωνία σε κάθε περίοδο μέσα από τις ραγδαίες κοινωνικές, πολιτικές, πολιτισμικές και οικονομικές αλλαγές. Η αλληλεγγύη θεωρείται θεμελιώδες κοινωνικό συστατικό ύπαρξης της ανθρώπινης κοινωνίας σε κάθε εποχή (Φερόνας, 2018:124).

Ο Durkheim προσπάθησε να οριοθετήσει και να προσδιορίσει τη σχέση του ατόμου με την κοινωνική αλληλεγγύη (Φερόνας, 2018:124). Για τον Durkheim, το άτομο, διαμορφώθηκε και περιορίστηκε από την κοινωνία και στις πολύπλοκες κοινωνίες η έννοια του ατόμου αυξάνεται, εξαιτίας του ατομισμού. Η κοινωνία για τον Durkheim επιβιώνει και πέρα από το άτομο, πάνω στο οποίο ασκεί εξουσία και στις λιγότερο περίπλοκες κοινωνίες. Ο ατομισμός στις πολύπλοκες κοινωνίες γίνεται το επίκεντρο της συλλογικής συνείδησης και διαμορφώνει τους δεσμούς μεταξύ των ανθρώπων (Craib, 2012:150). Σύμφωνα με τον

Durkheim η αλληλεγγύη χωρίζεται σε οργανική και σε μηχανική. Η ολοκλήρωση της μηχανικής αλληλεγγύης συνδέεται με τη συνοχή και την ολοκλήρωσή της. Στη μηχανική αλληλεγγύη επικρατεί ομοιομορφία στην κοινωνία και τα άτομα υιοθετούν τις ίδιες αξίες και αντιλήψεις. Η οργανική αλληλεγγύη συνδέεται με την ανομοιομορφία μεταξύ των ατόμων. Κάθε άτομο εκπληρώνει τη δική του λειτουργία και συνδέεται με τον καταμερισμό της εργασίας. Η μηχανική και οργανική αλληλεγγύη συνιστούν ανώτερες βαθμίδες κοινωνικής οργάνωσης (Durkheim, 1960). Στις κοινωνίες που υπερισχύει η μηχανική αλληλεγγύη, η δομή της κοινωνίας απαρτίζεται από δίκτυα τοπικής και συγγενικής αλληλεγγύης. Στις σύγχρονες κοινωνίες κυριαρχεί η οργανική αλληλεγγύη, που αποτελείται από δευτερεύουσες ομάδες. Αυτές οι ομάδες δημιουργούνται από τον καταμερισμό της εργασίας και ελέγχονται από το κράτος (Craib, 2012:150).

Συγχρόνως, ως αλληλεγγύη μπορεί να χαρακτηριστεί μια οικονομική συνεισφορά, όπως η κατασκευή ενός δρόμου (Φερόνας, 2018:125). Οι δράσεις της αλληλεγγύης ταξινομούνται με βάση πέντε συγκεκριμένα κριτήρια. Πρώτον σημαντικό ρόλο διαδραματίζει το εύρος της αλληλεγγύης, δηλαδή της αμοιβαιότητας, εάν είναι μονομερής ή αμφίπλευρη. Στην περίπτωση της μονομερούς αλληλεγγύης, αυτοί που συνεισφέρουν γνωρίζουν πως το κάνουν ανιδιοτελώς ή το αντάλλαγμα της συνεισφοράς τους θα είναι πολύ μικρότερο από αυτό που έδωσαν. Λαμβάνουν ηθική ικανοποίηση από την προσφορά τους. Η αμφίπλευρη αλληλεγγύη χαρακτηρίζει τους ανθρώπους που θεωρούν πως θα λάβουν κάποιο αντάλλαγμα για την προσφορά τους, χωρίς ωστόσο να γνωρίζουν την ακριβή ανταμοιβή. Δεύτερον η αλληλεγγύη διακρίνεται σε τυπική και άτυπη. Με τον όρο τυπική αλληλεγγύη θεωρείται η δέσμευση των ανθρώπων να βοηθήσουν τους συνανθρώπους που πάσχουν, χρίζουν άμεσης βοήθειας και για την εκπλήρωση της δέσμευσης αυτής, χρησιμοποιείται κάποιος θεσμός, όπως το κράτος. Η άτυπη αλληλεγγύη εκδηλώνεται εντός μιας οικογένειας, συναδέλφων, φίλων και πιθανότατα γειτόνων. Ουσιαστικά, η άτυπη αλληλεγγύη εκδηλώνεται εντός ανθρώπων που συνήθως γνωρίζονται και έχουν οικειότητα μεταξύ τους. Εντούτοις, ως άτυπη αλληλεγγύη χαρακτηρίζεται και η ελεημοσύνη και η συμπόνοια σε έναν επαίτη (Φερόνας, 2018:126). Τρίτον, η αλληλεγγύη μπορεί να είναι εθελοντική ή υποχρεωτική. Η πρώτη είναι αυθόρμητη και η δεύτερη συνήθως επιβάλλεται από το κράτος. Ωστόσο, πολλές φορές η υποχρεωτική αλληλεγγύη δεν αναιρεί τις προθέσεις του κοινωνικού συνόλου (ότι πιθανότατα θα συνεισέφεραν αυθόρμητα και χωρίς την κρατική υποχρεωτικότητα). Τέταρτον η αλληλεγγύη ταξινομείται με βάση το εύρος του πεδίου δράσης της, είτε γεωγραφικά, είτε κοινωνικά. Ο όρος γεωγραφικά και κοινωνικά προσδιορίζεται ως η

αλληλεγγύη εντός της οικογένειας, των συγγενών, της γειτονιάς, της πόλης, ακόμα και του κόσμου. Ο όρος κοινωνικά θεωρείται μεταξύ του φιλικού, συναδελφικού και κοινωνικού περιγύρου. Πέμπτο θεωρείται η μορφή της συνεισφοράς της αλληλεγγύης. Ο πιο συνηθισμένος τρόπος είναι η οικονομική αρωγή και στη συνέχεια η συνεισφορά σε είδος, όπως τα ενδύματα (Φερόνας, 2018:126-127).

Τα κίνητρα που συνοδεύουν μια αλληλέγγυα πράξη αποτελούν δύο είδη στάσεων για τις διαφορετικές διαστάσεις της αλληλεγγύης. Από τη μία πλευρά, η αλληλεγγύη που βασίζεται στο αίσθημα της αγάπης, της ευθύνης και της δέσμευσης απέναντι στους άλλους. Με βάση αυτή τη θεώρηση δεν αναμένει κάτι ως αντάλλαγμα, αλλά συνδέεται με τον αλtruισμό και τη φιλανθρωπία. Από την άλλη πλευρά, η υπολογιστική αλληλεγγύη λειτουργεί στο πλαίσιο μιας αμοιβαίας αλληλεξάρτησης. Οι άνθρωποι, δηλαδή, κατανοούν πως η ευημερία τους δεν εξαρτάται μόνο από τους ίδιους αλλά και από όλο το κοινωνικό σύνολο (Φερόνας, 2018:127-128).

Ο τομέας της φιλανθρωπίας είναι ποικιλόμορφος και συμπεριλαμβάνει διαφόρων ειδών ομάδες, καταφύγια, οργανώσεις (π.χ. περιβαλλοντικές), νοσοκομεία και πολλά άλλα, που δεν διαθέτουν κερδοσκοπικό χαρακτήρα, διαδραματίζοντας ποικίλους ρόλους στην κοινωνία και ταυτόχρονα παρέχοντας βοήθεια, εκπαίδευση, προγράμματα και ό,τι άλλο χρειαστεί. Πρόκειται για ένα είδος κοινωνικών σχέσεων, που αναπτύσσεται μεταξύ του κυρίαρχου πληθυσμού και τους αδύναμους πληθυσμού ενός έθνους ή μιας ομάδας ανθρώπων. Όπως εύκολα γίνεται αντιληπτό, η ανισότητα είναι ένα βασικό στοιχείο μεταξύ των δύο αυτών πλευρών, ενώ η δράση της φιλανθρωπίας, που μπορεί να λαμβάνει χώρα από τη μία προς την άλλη πλευρά ή και από ανεξάρτητους οργανισμούς (διεθνείς ή εγχώριους) εστιάζει σε διάφορους τομείς, όπως υγειονομική περίθαλψη, διατροφή, και κάθε είδους άλλη βοήθεια (Θεοδώρου, 2003). Ο τομέας της φιλανθρωπίας είναι ποικιλόμορφος και συμπεριλαμβάνει διαφόρων ειδών ομάδες, καταφύγια, οργανώσεις (π.χ., περιβαλλοντικές), νοσοκομεία και πολλά άλλα, που δεν έχουν κερδοσκοπικό χαρακτήρα, διαδραματίζοντας ποικίλους ρόλους στην κοινωνία και ταυτόχρονα παρέχοντας βοήθεια, εκπαίδευση, προγράμματα και ό,τι άλλο χρειαστεί (Ewald, 2000).

Η αλληλεγγύη συνδέεται με την αλληλεξάρτηση, ενώ η φιλανθρωπία με την εξάρτηση (Baldwin, 1990). Συγγενική σχέση με τη φιλανθρωπία έχει ο αλtruισμός. Ως αλtruισμός ορίζεται η ανυστερόβουλη προσφορά και φροντίδα προς το πλησίον. Συγκρίνοντας τις έννοιες της αλληλεγγύης και του αλtruισμού, αν και το αποτέλεσμα είναι για ακόμη μία

φορά κοινό (προσφορά και λήψη βοήθειας), διαφοροποιούνται τα κίνητρα (Prainsack & Buys, 2012). Στην περίπτωση του αλτρουισμού δεν προϋποτίθεται η ύπαρξη αμοιβαιότητας μεταξύ των εμπλεκόμενων πλευρών, αντιθέτως, η αλληλεγγύη αδυνατεί να υλοποιηθεί αν δεν προϋπάρχει κάποια αμοιβαία σχέση μεταξύ των δύο πλευρών (Nicolaidis και Viehoff 2012). Οι σχεδόν συγγενικές σημασίες της φιλανθρωπίας, της αλληλεγγύης και του αλτρουισμού έχουν ως αποτέλεσμα, ενίοτε, την κατάχρησή τους από διάφορους κύκλους, ιδιαίτερα σχεδόν όλους τους πολιτικούς κύκλους, ανεξαρτήτως ιδεολογίας,⁶³ που διακηρύσσουν τη διατήρηση ή την ενίσχυση της αλληλεγγύης και της φιλανθρωπίας, ενώ ταυτοχρόνως διακηρύσσονται ως αλτρουιστές (Béland & Hansen 2000). Πολλές φορές η φιλανθρωπία στοχεύει στον αποκλεισμό του ευεργετούμενου από την κοινότητα μετατρέποντας τον σε χειραγωγούμενο, ενώ η αλληλοβοήθεια σκόπευε στην αρωγή χωρίς τους αποκλεισμούς της φιλανθρωπίας (Λιάκος, 1993:448). Παράλληλα, η αγαθοεργία προς τις ασθενέστερες τάξεις διατηρούσε τις αδυναμίες τους, παρά τους βοηθούσε να ξεπεράσουν τη φτώχεια (Ewald, 2000:28).

Η ανθρωπιστική βοήθεια αφορά μια έκφραση της αξίας και της αλληλεγγύης μεταξύ των ανθρώπων και, η οποία, μπορεί να δοθεί είτε από τοπικές/εθνικές κοινότητες είτε από διεθνείς οργανισμούς. Σκοπός είναι η παροχή βοήθειας σε λαούς ή κοινότητες που αντιμετωπίζουν οποιαδήποτε κρίση, απειλή, καταστροφή ή σύγκρουση, όπως ασθένεια, πόλεμος και υπάρχει ανάγκη για άμεση επέμβαση. Σε αυτές τις περιπτώσεις το βασικό στοιχείο είναι η άμεση βοήθεια απέναντι σε αδύναμες ομάδες, έθνη ή μεμονωμένα άτομα, κάτι που μπορεί να υποστηριχθεί με διάφορους τρόπους, όπως ανάπτυξη προγραμμάτων σε τοπικές κοινωνίες, με παροχή τροφίμων, καθώς και με τη συνεργασία με το κράτος και τοπικούς φορείς για την καλύτερη προώθηση όλων αυτών των στοιχείων (Σαλούρου, 2014). Όσοι έχουν βρεθεί σε μια τέτοια κατάσταση, εντελώς ξαφνικά, χρειάζονται συνεχή συμπαράσταση και βοήθεια. Το στοιχείο που διακρίνει την ανθρωπιστική από τις άλλες μορφές βοήθειας είναι ότι πρόκειται για μία βραχυπρόθεσμη ενέργεια, που χρειάζεται την ανάλογη οργάνωση και επέμβαση (Korinak, 2013).

Η φιλανθρωπία και η ανθρωπιστική βοήθεια αποτέλεσαν βασικές παραμέτρους αρωγής της ανθρωπιστικής κρίσης του 1922. Διεθνείς και εγχώριες φιλανθρωπικές οργανώσεις έσπευσαν να συνδράμουν και να ανακουφίσουν τον προσφυγικό πληθυσμό. Η ανθρωπιστική βοήθεια σε ευπαθείς ομάδες είχε αναπτυχθεί ήδη από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα,

⁶³ Η έννοια της ιδεολογίας ερμηνεύεται ως το πλαίσιο θεωρητικών ιδεών που συνθέτει πρακτικά δεδομένα που μπορούν να οδηγήσουν σε διαφορετικές επιλογές για την ευημερία της κοινωνίας (George & Wilding, 1994).

ωστόσο ήταν συνδεδεμένη με τη φιλανθρωπία εντός των κοινοτήτων και των εθνικών κρατών. Ο πρώιμος διεθνικός ανθρωπισμός αρχίζει να αναπτύσσεται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, όταν δημιουργήθηκε ο Ερυθρός Σταυρός το 1863 από τον Henri Dynant, Ελβετό φιλάνθρωπο. Ο H. Dynant απογοητεύτηκε στη μάχη του Σολφερίνο, που έλαβε χώρα για την Ιταλική Ανεξαρτησία, επειδή δεν κατάφερε να περιθάλψει τους τραυματίες του πολέμου. Στη συνέχεια έκανε περιοδείες σε πολλές χώρες, μιλώντας και κηρύττοντας τις ανθρωπιστικές αρχές και αξίες καλώντας τα κράτη να δημιουργήσουν μία ανθρωπιστική ένωση. Σχημάτισε ένα πενταμελές συμβούλιο και στη συνέχεια δρομολογήθηκε το Διεθνές Συνέδριο της Γενεύης το 1863, που σχεδιάστηκε το πρόγραμμα του Ερυθρού Σταυρού (Πανουτσοπούλου, 1984:87).

Η φιλανθρωπία και η ανθρωπιστική βοήθεια κατά τον 19^ο αιώνα εκπορεύτηκε κυρίως ιδιωτικές πρωτοβουλίες και θρησκευτικές αξίες. Έμεινε στο πεδίο της κοινότητας. Η ωρίμανση της διεθνικής αρωγής συνέβη με τον Α΄ΠΠ και το Μεσοπόλεμο, διότι το τέλος του πολέμου άλλαξε τα δεδομένα με τις μετακινήσεις των πληθυσμών, τους πρόσφυγες, τους επιμέρους πολέμους που συνεχίστηκαν αλλά και την έξαρση των ασθενειών (Σαλβάνου, 2022). Οι ανθρωπιστικοί οργανισμοί για να ορίσουν μία συγκεκριμένη κατάσταση ως ανθρωπιστική κρίση, έπρεπε πρώτα να οργανώσουν την αρωγή τους με βάση τρία στάδια. Το πρώτο στάδιο ήταν να αναγνωρίσουν τις κατάσταση ως ανθρωπιστική, το δεύτερο να αναπτύξουν μια στρατηγική αντιμετώπιση και το τρίτο στάδιο να αξιολογήσουν τις ενέργειες τους (Καμούζης, 2022).

Ο Α΄ ΠΠ θεωρήθηκε τομή και από εκεί και έπειτα γίνεται λόγος για τον φιλελεύθερο ανθρωπισμό. Ο φιλελεύθερος ανθρωπισμός οραματίζεται μία ενωμένη κοινωνία με φυλετική ποικιλομορφία (İğsiz, 2018). Στο τέλος του Μεγάλου πολέμου αναθεωρήθηκαν σε ευρωπαϊκό επίπεδο δεδομένα, όπως η ανέγερση υγιών οικιών, η διατροφή, η ποιότητα ζωής/διαβίωσης, η υγιεινή και η εκλαΐκευση στο κοινωνικό σύνολο. Το κέντρο βάρους παροχής της δημόσιας υγείας μετατοπίστηκε στην κρατική σφαίρα, από τη φιλανθρωπική αρωγή στην πολιτική, από το ατομικό στο δημόσιο ενδιαφέρον. Επιπλέον η υγεία έλαβε το επιστημονικό ενδιαφέρον και αναβαθμίστηκε η προληπτική ιατρική (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:279-280). Στην πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα ιδρύθηκαν σταδιακά οι διεθνείς οργανισμοί, το ίδρυμα Rockefeller το 1913 και η επιτροπή Inter-Allied Sanitary στο Παρίσι το 1917. Παράλληλα οι ενώσεις του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού σύνδραμαν με ιατρική αρωγή, παροχή σίτισης και ειδών πρώτης ανάγκης. Τα ιδρύματα αυτά στόχευσαν στην προώθηση της προληπτικής ιατρικής (Θεόδωρου-Καρακατσάνη, 2010:296).

Η αναμόρφωση του συστήματος υγείας συνδέθηκε με τους διεθνείς οργανισμούς υγείας και τις ημικρατικές φιλανθρωπικές οργανώσεις (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:296). Στην ανάπτυξη διεθνών οργανισμών υγείας σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν οι ΗΠΑ, κυρίως κατά την περίοδο 1918-1922, στην οργάνωση Υγείας της Κ.τ.Ε. και των ενώσεων του Ερυθρού Σταυρού. Η Κ.τ.Ε. ιδρύθηκε το 1919 από τη Συνθήκη των Βερσαλλιών και σύμφωνα με το καταστατικό της δόθηκε προτεραιότητα στην ανθρωπιστική συνδρομή. Στη συνέχεια η Κ.τ.Ε. συστάθηκε με έδρα τη Γενεύη το 1924 ως οργάνωση υγείας της Κ.τ.Ε. (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:297-298). Το Rockefeller ενίσχυε την Κ.τ.Ε. για υιοθέτηση πρωτοποριακών πολιτικών δημόσιας υγείας, όπως επίσης για τη διεθνοποίηση των προβλημάτων της, όπως με καμπάνιες για την εξάλειψη της φυματίωσης. Επιπλέον, το Rockefeller ενδυνάμωνε την επιτροπή υγείας της Κ.τ.Ε. με την πρόσληψη προσωπικού, τη χρηματική συνδρομή, τεχνική στήριξη, ίδρυση σχολείων, εργαστηρίων, ινστιτούτων από τα άτομα της επιτροπής υγείας της Κ.τ.Ε. (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:299).

Αντίστοιχα και στην Ελλάδα μετά το τέλος του Μεγάλου Πολέμου και τη Μικρασιατική καταστροφή, το ζήτημα της δημόσιας υγείας τέθηκε σε νέες βάσεις, καθώς η υγεία συνδέθηκε με κοινωνικές παραμέτρους, όπως η στέγαση και εν γένει οι καλές συνθήκες διαβίωσης (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:345). Οι ανθρωπιστικές οργανώσεις που δραστηριοποιήθηκαν με τους πρόσφυγες του 1922 ήταν κυρίως αμερικανικές και αγγλικές, όπως ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, η American Near East Relief, η American Women's Hospitals, η American Friends of Greece, η Save the Children's Funds, η All British Appeal, ο Σουηδικός Ερυθρός Σταυρός και άλλες (Ανδριώτης, 2020). Οι οργανώσεις αυτές ενίσχυσαν το υπουργείο Περιθάλψεως στο έργο του, οργάνωσαν συσσίτια και απολυμαντήρια (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:355). Οι ανθρωπιστικές οργανώσεις παρακολουθούσαν το μέγεθος της ανθρωπιστικής κρίσης και αναλόγως παρείχαν τη βοήθειά τους (Καμούζης, 2022). Συνήθως καθυστερημένα και αναιμικά. Συγχρόνως, η τυπική αλληλεγγύη διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο ανακουφίζοντας, έστω και βραχυπρόθεσμα τον προσφυγικό πληθυσμό, μέσω των πρόσκαιρων επιδομάτων που δόθηκαν από την τοπική αυτοδιοίκηση. Παράλληλα, η άτυπη αλληλεγγύη λειτούργησε εντός του προσφυγικού πληθυσμού, με τη συγκρότηση των προσφυγικών συλλόγων και μέσω της αυθόρμητης συνεισφοράς του γηγενούς πληθυσμού υπέρ των προσφύγων. Το εύρος εφαρμογής της αλληλεγγύης ήταν μεγάλο, καθώς οργανώθηκαν εκστρατείες διεθνών ανθρωπιστικών οργανισμών που κινητοποιήσαν τους πληθυσμούς. Χαρακτηριστικό

παράδειγμα η εκστρατεία της Near East Relief που ευαισθητοποίησε τους Αμερικανούς πολίτες.

δ) Η φιλανθρωπία κατά τη διάρκεια του ελληνικού Μεσοπολέμου

Η φιλανθρωπία και η αγαθοεργία (εθελοντική αλληλοβοήθεια) στην Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του 1920 προσαρμόστηκαν στις τοπικές ιδιαιτερότητες και παρουσίασαν μεγάλες διαφορές σε σχέση με την ανάπτυξη της φιλανθρωπίας με τη Δυτική Ευρώπη. Η ελληνική αγαθοεργία περιορίστηκε σε συγκεκριμένα πρόσωπα, οι οποίοι προσέφεραν στο κοινωνικό σύνολο με σκοπό το εθνικό συμφέρον, παρά σκεπτόμενοι πως ανήκουν σε μία ιδιαίτερη κοινωνική τάξη και ελίτ. Η φιλανθρωπική προσφορά άργησε να καταστεί ένα εργαλείο στα χέρια της εγχώριας αστικής ελληνικής τάξης σε σχέση με τη Δυτική Ευρώπη. Παράλληλα, η φιλανθρωπική αρωγή κωλυσιεργούσε και αδυνατούσε να οργανωθεί σε ιδρύματα και σε οργανισμούς. Ασκήθηκε, κυρίως, ιδιωτικά από τις εύπορες κοινωνικές τάξεις με κίνητρα την εθνική τους συνείδηση, παρά κάποια ταξική κατεύθυνση (Γκιζελή, 1984). Το έτος 1922 αποτέλεσε μια ημερομηνία ορόσημο και στο ζήτημα της φιλανθρωπίας ιδρύθηκαν αγαθοεργοί οργανισμοί που εξέλιξαν το περιεχόμενο και το νόημα της φιλανθρωπίας (Γκιζελή, 1984). Δημιουργήθηκαν περισσότερες δομές και το ίδιο το κράτος έπαιξε σημαντικό ρόλο, ώστε να τις αξιοποιήσει καταλλήλως. Συστάθηκε, ταυτοχρόνως, ο οργανισμός «Διεύθυνση Εθνικών Κληροδοτημάτων» που βρισκόταν υπό την αιγίδα του «Συμβουλίου των Εθνικών Κληροδοτημάτων» και θεσμοθετήθηκε ως επίσημος κρατικός φορέας που ανέλαβε τη συνολική διαχείριση όλου του ζητήματος (Γκιζελή, 1984). Από το 1922 και έπειτα η ίδρυση των φιλανθρωπικών και αγαθοεργών οργανισμών μεγάλωσε. Εντούτοις, δεν έλειψαν οι αρνητικές κριτικές σχετικά με το είδος και τις προθέσεις των φιλανθρώπων.

Η φιλανθρωπία στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου λειτούργησε ως εξής, οι φιλάνθρωποι είτε κληροδοτούσαν την περιουσία τους στο ελληνικό κράτος μετά θάνατον είτε πραγματοποιούσαν οι ίδιοι έργα και αποφάσιζαν πως θα τα διαθέσουν. Στη συγκεκριμένη περίπτωση το κράτος έμενε αμέτοχο στην όλη φιλανθρωπική διαδικασία. Τα κίνητρα των φιλανθρώπων ήταν η αγάπη προς την πατρίδα. Συγχρόνως υπάρχουν περιπτώσεις φιλανθρώπων που συνειδητοποίησαν τις κρατικές ελλείψεις και ενεργούσαν με γνώμονα τη δημιουργία κρατικών δομών γενικής ωφέλειας. Οι φιλανθρωπικές δωρεές προσανατολίστηκαν στην ανέγερση σχολικών κτιρίων και νοσοκομείων, χωρίς όμως να δίνεται ειδική μέριμνα στην ανέγερση λαϊκών κατοικιών (Γκιζελή, 1984).

ε) Πρόσφυγας: έννοια, περιεχόμενο, βαρύτητα

Η προσέγγιση του όρου *πρόσφυγας* χρήζει βαθύτερης ανάλυσης στη διατριβή. Η ιδιότητα του πρόσφυγα διαμορφώθηκε θεσμικά κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, όπου ο όρος απέκτησε ολόένα και μεγαλύτερη σημασία στην ελληνική σκηνή ως αποτέλεσμα συγκεκριμένων ιστορικών ατυχημάτων. Ο όρος πρόσφυγας χρησιμοποιήθηκε κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα (Ανδριώτης, 2020). Οι εκτοπισμένοι του 1922 δεν συνδέθηκαν με τους κατατρεγμένους ανθρώπους χωρίς πατρίδα, όπως εκείνοι που ορίστηκαν με βάση το διεθνές δίκαιο, μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και τη Συνθήκη της Γενεύης του 1951. Σύμφωνα με τη Συνθήκη της Γενεύης, ως πρόσφυγες ορίζονται τα άτομα που έχουν υποστεί βίαιο αποχωρισμό και βιώνουν μία κατάσταση εκκρεμότητας (Βουτυρά, 2006). Οι ανταλλάξιμοι πληθυσμοί του 1922 εκτοπίστηκαν με σκοπό να μεταβούν στην Ελλάδα την χώρα-πατρίδα τους και να ενσωματωθούν εκεί και έτσι μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης τους χορηγήθηκε άμεσα η ελληνική υπηκοότητα.

Ο Α΄ ΠΠ έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία των προσφύγων του 20^{ου} αιώνα, διότι ανακατασκεύασε την Ευρώπη και η διεξαγωγή του ήταν ολωσδιόλου διαφορετική από τις παρελθοντικές πολεμικές αναμετρήσεις (Hobsbawm, 2010). Οι παλαιές κραταιές αυτοκρατορίες κατέρρευσαν. Στη θέση τους δημιουργήθηκαν τα έθνη-κράτη, που προκάλεσαν διαρκείς μεταξύ τους ανταγωνισμούς. Ταυτοχρόνως εντός των εθνών-κρατών δημιουργήθηκαν οι εθνικές ταυτότητες, η συχνή μετακίνηση των πληθυσμών και των προσφύγων (Hirschon, 2003). Στην Ελλάδα ο Α΄ ΠΠ θεωρείται κεφάλαιο που άρχισε με την έναρξη των Βαλκανικών πολέμων και ολοκληρώθηκε με τη Μικρασιατική Καταστροφή και την παγίωση των εθνικών συνόρων του ελληνικού κράτους (Σαλβάνου, 2018). Οι πρόσφυγες της Μικρασιατικής καταστροφής δεν ήταν το πρώτο προσφυγικό κύμα που εισήλθε στη χώρα. Από το τέλος του 19^{ου} αιώνα κατέφευγαν πρόσφυγες στην Ελλάδα, εξαιτίας της πολιτικής των εθνικών εκκαθαρίσεων που εφαρμόζονταν, λόγω των αλληπάλλληλων Βαλκανικών αντιπαραθέσεων. Η προσφυγική έλευση εντάθηκε μετά, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και ιδιαίτερα κατά την περίοδο των Βαλκανικών πολέμων κυρίως στη Μακεδονία, στη Θράκη και στη Μικρά Ασία.

Οι πρόσφυγες του 1922 αποτελούν απόρροια της προσφυγικής άφιξης του τέλους του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, της δημιουργίας των εθνών – κρατών και της επίτευξης εθνικής ομοιογένειας (Gatrell, 2013). Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου αναγνωρίστηκαν ως πρόσφυγες, τα άτομα που είχαν εγκαταλείψει τις πατρίδες τους, δεν είχαν διεθνή

διπλωματική προστασία⁶⁴ και παράλληλα δεν θεωρούνταν υπήκοοι κάποιου κράτους. Το ελληνικό κράτος αναγνώρισε από το 1917 ως πρόσφυγες, εκείνους που εκπατρίστηκαν φοβούμενοι βίαιες επιθέσεις και συγκρούσεις (Σαλβάνου, 2018). Εντούτοις, για τον χαρακτηρισμό τους ως πρόσφυγες διατυπώθηκαν ενδοιασμοί. Ο ύπατος αρμοστής της Κοινωνίας των Εθνών για τους πρόσφυγες, F. Nansen⁶⁵ θεωρούσε πως οι εκτοπισμένοι χριστιανικοί πληθυσμοί, δεν ήταν πρόσφυγες, εφόσον μετακινούνταν ακούσια και υποχρεωτικά και καθώς, δεν ήταν αλλογενείς ως προς τον πληθυσμό της χώρας υποδοχής. Συγχρόνως, ο Ch. Eddy⁶⁶ μέλος της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ) εξέφρασε τις επιφυλάξεις του ως προς τον όρο πρόσφυγες, εξηγώντας πως *οι πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία, χριστιανοί στο θρήσκευμα, δεν είναι πρόσφυγες αλλά Έλληνες από ξένες παραλίες* (Eddy, 1931:14). Το ίδιο υποστηρίζεται στην εφημερίδα Προσφυγικός Κόσμος στις 6 Φεβρουαρίου του 1936 *«εφεύρον την λέξιν 'πρόσφυζ' ενώ εις το ελληνικό λεξικόν πρόσφυζ σημαίνει εκείνος που καταφεύγει στο ξένον έδαφος [...] όχι δεν είναι πρόσφυγες οι ατυχείς ναυαγοί, είναι Έλληνες κατευθείαν γραμμήν. δεν είναι ξένοι [...]. δεν κατάγονται από τας φυλάς που ζουν εις τας όχθας του Βόλγα ή του Σιάμ. Όχι πρόσφυγες, αλλά παλιννοστήσαντες»*.

Ο προσφυγικός πληθυσμός χαρακτηρίστηκε ως μια κοινή ομοιογενής ομάδα και με τη Σύμβαση της Λωζάννης επισφραγίστηκε νομικά η προσφυγική εισροή, επιβάλλοντας την υποχρεωτική ανταλλαγή των Τούρκων υπηκόων, ελληνικού ορθόδοξου θρησκευματος εγκατεστημένων σε τουρκικά εδάφη και των Ελλήνων υπηκόων, μουσουλμανικού θρησκευματος, των εγκατεστημένων σε ελληνικά εδάφη (Συρίγος & Κλάψης, 2023:65). Όλοι, ανεξαιρέτως που υπήχθησαν στην ανταλλαγή απώλεσαν την υπηκοότητα του κράτους τους και αποκτούσαν αυτομάτως την υπηκοότητα του κράτους υποδοχής (Σαλβάνου, 2018). Βάσει του άρθρου 7 της ελληνοτουρκικής Σύμβασης ανταλλαγής πληθυσμών, οι πρόσφυγες χαρακτηρίζονταν ως μετανάστες, σύμφωνα με τις υπό διαμόρφωση για την εποχή αρχές του Διεθνούς Δικαίου των Προσφύγων, χαρακτηρισμός που διερχόταν σε ολόκληρο το κείμενο της Σύμβασης αλλά και της Συνθήκης της Λωζάννης.⁶⁷ Η Σύμβαση της Λωζάννης

⁶⁴ Το διεθνές δίκαιο των προσφύγων ήταν υπό διαμόρφωση (Βουτυρά, 2006).

⁶⁵ Ο Fridjof Nansen διετέλεσε αξιωματούχος στην Κοινωνία των Εθνών για τους πρόσφυγες (Drange, 2019:104). Για τη συνεισφορά του στο προσφυγικό ζήτημα έλαβε τον βραβείο Nobel τον Δεκέμβριο του 1922 (The Suffering People of Europe, Nobel Lecture, December 19, 1922).

⁶⁶ Ο Ch. Eddy διατέλεσε πρόεδρος της ΕΑΠ από τον Οκτώβριο του 1926 έως τα τέλη του 1930 (Eddy, 1931).

⁶⁷ Η Σύμβαση της Λωζάννης για την υποχρεωτική ανταλλαγή ελληνοτουρκικών πληθυσμών. Επίσημα κείμενα, 1. της Συμβάσεως περί Ανταλλαγής των Ελλήνων-Τουρκικών Πληθυσμών και Πρωτοκόλλου. 2. των αποφάσεων

υπογράφηκε στις 30 Ιανουαρίου 1923, ενώ η Συνθήκη της Λωζάννης στις 24 Ιουλίου 1923 (ημερομηνία λήξης της Διάσκεψης). Η Σύμβαση με τη Συνθήκη της Λωζάννης διέφεραν στο γεγονός πως η πρώτη ήταν διμερής ενώ η δεύτερη πολυμερής (Συρίγος & Κλάψης, 2023). Χαρακτηριστικά ως μετανάστες ορίζονται όλα τα άτομα που έχουν μεταναστεύσει από την 5η/18η Οκτωβρίου 1912⁶⁸ ή πρόκειται να μεταναστεύσουν, εντάσσοντας στην ίδια κατηγορία άτομα από την Ανατολική Ρωμυλία και το σύνολο των Ελλήνων που διέμεναν στην Ελλάδα από την Οθωμανική Αυτοκρατορία μετά το 1912 (Μπαλά, 2006). Για την ακρίβεια, αναγνωρίστηκαν ως ανταλλάξιμοι, άτομα που είτε σπούδαζαν είτε εργάζονταν στην Ελλάδα, που προέρχονταν κυρίως από εύρωστες οικογένειες της Μικράς Ασίας, της Θράκης και του Πόντου (Σαλβάνου, 2018). Ως μετανάστες χαρακτηρίστηκαν ακόμα και οι πολιτικοί, οι ποινικοί κρατούμενοι και οι αιχμάλωτοι πολέμου και των δύο χωρών (Τσιτσελίκης, 2006). Οι ανταλλασσόμενοι πληθυσμοί έχασαν το δικαίωμα της επανεγκατάστασής τους στην Ελλάδα ή στην Τουρκία άνευ σχετικής άδειας από τα δύο κράτη και απώλεσαν την εθνικότητα της χώρας που εγκατέλειπαν. Λάμβαναν την υπηκοότητα της χώρας υποδοχής με την άφιξή τους σε αυτή και εγγράφονταν στα δημοτολόγια και στα μητρώα αρρένων την δήμων ή των κοινοτήτων (αναλόγως με τον τόπο εγκατάστασης) και εν συνεχεία, εγγράφονταν στους εκλογικούς καταλόγους (Ανδριώτης, 2020:152). Ιδιαίτερα κατά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης που οι πρόσφυγες έλαβαν προστασία από τα ίδια τους τα κράτη κατά τη διαδικασία της ανταλλαγής (Βουτυρά, 2006).

Οι νεήλυδες⁶⁹ που κατέφτασαν στην Ελλάδα το 1922 κατάγονταν από διαφορετικές πόλεις που σημαίνει πως είχαν διαφορετικές συνήθειες, ήθη-έθιμα και τρόπο ζωής στις πατρογονικές τους εστίες (Legg, 1969). Δεν εκλάμβαναν τον εαυτό τους, ως ανθρώπους με κοινές συνιστάμενες, εξαιτίας των διαφορετικών καταβολών που τους ξεχώριζαν στην Μικρά Ασία (οικονομική θέση, κοινωνική τάξη, εμπειρίες και προέλευση). Μετά την υπογραφή της Σύμβασης ανταλλαγής πληθυσμών στον όρο πρόσφυγας προστέθηκε και η ιδιότητα του ανταλλάξιμου (Hirschon, 2003). Η ιδιότητα του ανταλλάξιμου αποδιδόταν σε

της Μικτής Επιτροπής 7 Δεκεμβρίου 1923 και 21 Ιουνίου 1924. Άρθρον 7: Οι μετανάσται θέλουσιν αποβάλει την ιθαγένειαν της εγκαταλειπομένης παρ' αυτών χώρας και αποκτήσει τήν της χώρας προς ην κατεύθυνονται, άμα τη αφίξει των εις το έδαφος ταύτης. Οι μετανάσται οίτινες εγκατέλειψαν ήδη τήν μεν ή τήν ετέραν των δύο χωρών και μί αποκτήσαντες εισέτι τήν νέαν αυτών υπηκοότητα, θέλουσιν αποκτήσει την υπηκοότητα ταύτην κατά την χρονολογίαν της υπογραφής της παρούσης συμβάσεως (Τσιτσελίκης, 2006:560).

⁶⁸ Ήταν η ημερομηνία έναρξης των συρράξεων του Α' Βαλκανικού Πολέμου (μεταξύ Ελλάδας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας).

⁶⁹ Χρησιμοποιείται ως συνώνυμο του πρόσφυγα, οι νεόφερτοι.

ένα άτομο, εφόσον πληρούσε τα κριτήρια της υπηκοότητας (ελληνικής ή τουρκικής, αντίστοιχα) και της θρησκείας (Συρίγος & Κλάψης, 2023). Παράλληλα, ο όρος ανταλλάξιμος συνέπιπτε με το θέμα της αποζημίωσης των περιουσιών και στο σημείο αυτό, οι ανταλλάξιμοι διαφοροποιούνταν, δεν εκλαμβάνονταν ως ένα ενιαίο σύνολο, αλλά ως άτομα που διέθεταν διαφορετικού ύψους περιουσίες (κινητές και ακίνητες) στις περιοχές που εγκατέλειψαν. Με την έλευση τους στα ελληνικά λιμάνια καταγράφονταν με σκοπό την απόκτηση της προσφυγικής ταυτότητας και στη συνέχεια συνδέθηκαν με την ΕΑΠ, ώστε να λάβουν αποζημίωση (Σαλβάνου, 2018).

Ο όρος πρόσφυγας και ανταλλάξιμος εκλαμβάνονταν με διαφορετικό τρόπο από τους Μικρασιάτες. Ως πρόσφυγες θεωρούνταν όσοι ήρθαν στην Ελλάδα μετά την οπισθοχώρηση του ελληνικού στρατού και την καταστροφή της Σμύρνης το Σεπτέμβριο του 1922 (Hirschon, 2003). Ως ανταλλάξιμοι θεωρήθηκαν εκείνοι που υποχρεώθηκαν να εκτοπιστούν από τις εστίες τους οργανωμένα με την αρωγή της Διεθνούς Μεικτής Επιτροπής από τον Οκτώβριο του 1923, όπως όρισε η Συνθήκη της Λωζάννης (Μπαλτά, 2003). Ο διαχωρισμός του πρόσφυγα και του ανταλλάξιμου τεκμηρίωσε τη γεωγραφική προέλευση των νεήλυδων και τον χρόνο έλευσης τους στην Ελλάδα.

Στην περίπτωση των Μικρασιατών προσφύγων, ο όρος πρόσφυγας σηματοδοτεί για τους Έλληνες, μια ομάδα με κοινή καταγωγή, εμπειρίες και προέλευση, εντούτοις ο προσφυγικός πληθυσμός που κατέκλυσε την Ελλάδα δεν ήταν μία ομοιογενής ομάδα (Hirschon, 2003). Η άφιξη του 1.220.000 προσφύγων (σύμφωνα με την απογραφή του 1928) είχαν φτάσει στην Ελλάδα τμηματικά και μέσα σε διαφορετικές συνθήκες, διαφοροποιούνταν ως προς την κοινωνική και οικονομική τους θέση. Συγκρότησαν μια ξεχωριστή ταυτότητα, αυτή του πρόσφυγα στον ελλαδικό χώρο (Κατσάπης, 2011). Κατά τη διαδικασία της κοινωνικής ενσωμάτωσης των προσφύγων στην Ελλάδα, το ελληνικό κράτος προσπάθησε να ταξινομήσει την προσφυγική ομάδα σύμφωνα με την εργασιακή απασχόληση (πριν τον ξεριζωμό) και τον τόπο κοινής καταγωγής στις πατρογονικές εστίες, ωστόσο το αίτημα υλοποιήθηκε ελάχιστες φορές, διότι οι νεοφερμένοι εισήλθαν στη χώρα αθρόα, άτακτα και είχαν άμεση ανάγκη για εργασία.

Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες αντιλαμβάνονταν τους εαυτούς ως ξεριζωμένους και διαφορετικούς σε σχέση με τους Έλληνες. Κατά τη διαδικασία ενσωμάτωσής τους, ο προσφυγικός πληθυσμός διαχώρισε τη θέση του σε σχέση με τον ντόπιο ελληνικό πληθυσμό και πολλές φορές, ο διαχωρισμός πυροδότησε διαπληκτισμούς και εχθρότητες. Οι γηγενείς

έκαναν λόγο για *ογλοκρατία* – εξαιτίας της κατάληξης – *όγλου* στα επώνυμα των προσφύγων (Gatrell, 2013). Ταυτοχρόνως, η πρώτη περίοδος μετά την προσφυγική έλευση, ο πρόσφυγας σηματοδοτούσε τον γιαουρτοβαφτισμένο, τον τουρκόσπορο, τον άνθρωπο μιας κατώτερης κοινωνικής θέσης, τον ανήθικο – εξαιτίας της ρεμπέτικης μουσικής, της χρήσης κάνναβης και των γυναικών που χαρακτηρίζονταν από εξωστρέφεια- συνήθειες άγνωστες και ασυμβίβαστες με τον ελληνικό πληθυσμό (Manrogordatos, 1983) & (İğsiz, 2018:3). Ταυτοχρόνως, οι πρόσφυγες προβάλλονταν ως κοσμοπολίτες και μορφωμένοι και θεωρούσαν τους ντόπιους Έλληνες απολίτιστους. Οι γηγενείς αμφισβητούσαν πολλές φορές την ελληνικότητα των νεοφερμένων, εντούτοις οι νεοφερμένοι εκλάμβαναν τους εαυτούς ως τους αυθεντικούς Έλληνες από αρχαιοτάτων καταβολών, λόγω του Α΄ Αποικισμού⁷⁰ και διατυμπάνιζαν πως επέστρεψαν στο σπίτι τους, την μητρόπολη Ελλάδα (Βουτυρά, 2006). Ουσιαστικά οι πρόσφυγες και οι γηγενείς βίωσαν μία ανταγωνιστική και συγκρουσιακή σχέση (Σαλβάνου, 2018). Δεκαετίες μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης, οι πρόσφυγες προτιμούσαν να αποκαλούνται ως Μικρασιάτες ή πρόσφυγες παρουσιάζοντας την ξεχωριστή τους ταυτότητα απέναντι στους γηγενείς, ντόπιους Έλληνες (Hirschon, 2003). Τα άτομα προσφυγικής καταγωγής 2^{ης} και 3^{ης} γενιάς αυτοαποκαλούνται ως πρόσφυγες ή Μικρασιάτες ή Πόντιοι, όμως νιώθουν κομμάτι της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας (Gatrell, 2013).

Ο όρος πρόσφυγας του 1922 έλαβε κοινωνικές και πολιτισμικές προεκτάσεις για τα ελληνικά δεδομένα και αποτέλεσε την ιδεολογική βάση της ελληνικής κοινωνίας του Μεσοπολέμου. Η έννοια του Μικρασιάτη δεν εφαρμόζεται τόσο σε σχέση με το γένος, αλλά με την υποδοχή των προσφύγων από το ελληνικό κράτος (Βουτυρά, 2006). Η προσφυγική ιδιότητα ήταν συνυφασμένη με τον εκτοπισμένο και υποχρεωτικά ξεριζωμένο που η πολιτεία όφειλε να προστατέψει πάση θυσία (Υπουργείον Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, 1926). Ο πρόσφυγας απέκτησε μια συγκεκριμένη θέση στην ελληνική ιστορία ως μάρτυρας αλλά και ήρωας (Σαλβάνου, 2018). Παράλληλα, μετά την εφαρμογή την υποχρεωτικής ανταλλαγής πληθυσμών με την ιδιότητα του πρόσφυγα συνδέθηκε η ιδιότητα του μετανάστη και του ανταλλάξιμου. Συγχρόνως, ο προσφυγικός πληθυσμός απέκτησε πλήρη πολιτικά δικαιώματα (Voutira, 2003). Σημαντικό στοιχείο είναι πως ο προσφυγικός πληθυσμός εξαναγκάστηκε να εκτοπιστεί, ωστόσο ερχόμενος στην Ελλάδα συνέβαλε στην

⁷⁰ Πρώτος Ελληνικός αποικισμός: Η μετανάστευση ομάδων Ελλήνων που έλαβε χώρα προς τα νησιά του Αιγαίου και τα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας. Η μετακίνηση πραγματοποιήθηκε τον 10ο αιώνα (Μπένγκκστον, 1991).

επίτευξη της ομοιογένειας καλύπτοντας το χώρο που άφησαν οι μουσουλμάνοι εκτοπισμένοι και παράλληλα με τη σταδιακή αφομοίωση του προσφυγικού πληθυσμού ο ξεριζωμός του 1922 τοποθετήθηκε στη σύγχρονη ελληνική ιστορία.

Η έννοια του Μικρασιάτη πρόσφυγα ταυτίστηκε για τους Έλληνες με τη γενικότερη έννοια του πρόσφυγα. Κατά τη διαδικασία της κοινωνικής ενσωμάτωσης των προσφύγων στο ελληνικό κράτος, η ονομασία πρόσφυγας απέκτησε ποικίλες και κάποιες φορές αντικρουόμενες προεκτάσεις. Από τη μία πλευρά, οι γηγενείς Έλληνες παρουσίαζαν τους πρόσφυγες ως εξαθλιωμένους, δυστυχισμένους, ζητιάνους, άτομα που χρίζουν άμεσης βοήθειας και ανάγκης και από την άλλη πλευρά ο χαρακτηρισμός του πρόσφυγα λάμβανε περιφρονητική, υποτιμητική και εχθρική διάσταση (Σαλβάνου, 2018). Η διάσταση αυτή κράτησε για δεκαετίες και πολλές φορές ήταν η αιτία για βίαια περιστατικά και αιματηρές συμπλοκές μεταξύ ντόπιων-προσφύγων. Ουσιαστικά, ο προσφυγικός πληθυσμός παγιδεύτηκε ανάμεσα σε δύο πατρίδες. Οι πρόσφυγες είχαν ξεριζωθεί από την Οθωμανική Αυτοκρατορία που δεν ήταν δική τους χώρα, ερχόμενοι στην Ελλάδα που τη θεωρούσαν μητέρα πατρίδα, ωστόσο αυτή η πατρίδα το 1922 δεν ήταν δική τους (Σαλβάνου, 2018). Αυτή η αντίληψη δυσχέρανε ακόμη περισσότερο τις αποσπασματικές και σπανίως αποτελεσματικές δράσεις για την ουσιαστική κοινωνική ενσωμάτωση τους.

στ) Η μικρασιατική ταυτότητα

Η Μικρά Ασία ως γεωγραφικός χώρος αποτελούσε ένα σταυροδρόμι πολιτισμών με τους Έλληνες να κατοικούν σε διάφορες κοινότητες εκεί. Από το τέλος του 18^{ου} αιώνα τα μικρασιατικά παράλια ανέπτυξαν σημαντική δημογραφική αύξηση. Η δυναμική του ελληνικού στοιχείου οφείλεται στο γεγονός πως οι Έλληνες ήταν πολυπληθέστεροι και είχαν μια ιστορική συνέχεια στον μικρασιατικό χώρο από τον 10ο αιώνα π.Χ. (Αναγνωστοπούλου, 2013). Ο ελληνικός πληθυσμός διατηρούσε την απόλυτη πλειοψηφία σε σχέση με τους υπόλοιπους πληθυσμούς στην επαρχία της Σμύρνης και μέσα στην πόλη της Σμύρνης συγκέντρωνε το 58,6% του πληθυσμού της. Στο Αϊβαλί μάλιστα, οι Έλληνες κάλυπταν το σύνολο του πληθυσμού της πόλης. Κυρίαρχο στοιχείο του ελληνικού πληθυσμού ήταν πως μέσα από την αριθμητική του υπεροχή διεύρυνε το πνευματικό του υπόβαθρο, την οικονομική του δύναμη και την θρησκευτική και κοινωνική του οργάνωση (Γκιζελή, 1984). Παράλληλα η εμπορική και πολιτιστική ακμή της Μικράς Ασίας έθεσε τις βάσεις για τον κοσμοπολιτισμό των Μικρασιατών (κυρίως των αστικών πληθυσμών, όπως της Σμύρνης) και τη δόμηση μιας ξεχωριστής ταυτότητας που αποτέλεσε το σήμα κατατεθέν των

προσφύγων. Η προσφυγική εισροή του 1922 στην Ελλάδα αποτελούνταν από Οθωμανούς υπηκόους, χριστιανούς ορθοδόξους ως προς το θρήσκευμα. Ο διαχωρισμός ήταν απολύτως διακριτός και σαφής στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, διότι η Οθωμανική αυτοκρατορία ταξινομούσε διοικητικά τους υπηκόους της με το σύστημα των μιλλέτ (millet), δηλαδή των πολιτικοθρησκευτικών κοινοτήτων (Kontogiorgi, 2006). Τα μιλλέτ λειτουργούσαν βάσει συγκεκριμένων ρυθμίσεων και επικεφαλής τους θεωρούνταν ο θρησκευτικός άρχων. Στο μιλλέτ των Ρωμιών, ως ανώτατη αρχή ορίστηκε ο Οικουμενικός Πατριάρχης (Αναστασιάδου, 2008).

Οι Μικρασιάτες κάτοικοι της Ανατολής κατείχαν ανάλογα και με την προέλευση τους, συγκεκριμένες κοινωνικές θέσεις. Επιχειρηματίες, έμποροι, εργοστασιάρχες, οι εύποροι της Ανατολής είχαν αναπτύξει σχέσεις με την Ελλάδα, είτε λόγω επαγγέλματος και είτε γιατί έστελναν τα παιδιά τους στην Ελλάδα να σπουδάσουν. Η Ελλάδα για αυτό το τμήμα του πληθυσμού δεν αποτελούσε μία άγνωστη χώρα, όπως συνέβη για μία άλλη μερίδα του πληθυσμού που γνώριζε την Ελλάδα μόνο μέσα από διηγήσεις και αφηγήσεις που εκπατρίστηκε βίαια (Γκιζελή, 1984). Κατά τον εκτοπισμό τους, οι περισσότεροι πρόσφυγες δεν κατάφεραν να σώσουν κάτι από την περιουσία τους και να τη μεταφέρουν στην Ελλάδα, αλλά ακόμη και εκείνοι που είχαν κάποια οικονομική άνεση, δεν μπορούσαν να βρουν χώρους που θα τους εξασφάλιζαν μία μόνιμη κατοικία (Kyramargiou, 2021:55).

Ουσιαστικά, η μικρασιατική ταυτότητα αποτέλεσε το σήμα κατατεθέν της προσφυγιάς. Η Μικρά Ασία ήταν το σημείο που χτυπούσε η καρδιά του ελληνισμού και υπέστη τη μεγαλύτερη καταστροφή και τον ξεριζωμό του ελληνικού στοιχείου τον Σεπτέμβριο του 1922. Ο εκτοπισμός του προσφυγικού πληθυσμού από τα μικρασιατικά παράλια Μετέτρεψε όλους τους πρόσφυγες σε Μικρασιάτες/τισσες. Σε φαντασιακό επίπεδο ο πρόσφυγας διέθετε μικρασιατική ταυτότητα, ακόμα και εάν προερχόταν από περιοχές εκτός των Μικρασιατικών παραλίων (Αντερσον, 1997).

ζ) Η συλλογική μνήμη

Σύμφωνα με το M. Halbwachs η συλλογική μνήμη είναι κοινωνική, μάλλον σχετίζεται λιγότερο με το παρελθόν και περισσότερο με το παρόν. Η ανάμνηση είναι μια ανακατασκευή του παρελθόντος με τη βοήθεια δεδομένων που αντλούνται από το παρόν, ανακατασκευή, η οποία έχει προετοιμαστεί από άλλες ανακατασκευές σε προηγούμενες εποχές και εκεί η εικόνα του παρελθόντος έχει υποστεί ριζικές αλλαγές (Halbwachs, 2013). Ο J. Assmann διέκρινε τη λειτουργία της συλλογικής μνήμης ανάμεσα σε επικοινωνιακή

και πολιτισμική. Η επικοινωνιακή μνήμη ταυτίζεται με αυτή του M. Halbwachs, ενώ η πολιτισμική μνήμη μεταφέρεται μέσα από την συνεχή επαναληπτική χρήση κειμένων, εικόνων και τελετουργιών σε βάθος χρόνου (Assmann, 2017). Ο P. Connerton εισήγαγε τον όρο ενσώματη μνήμη, όρος που μεταβιβάζει τη συλλογική μνήμη μέσα από ενσώματες διαδικασίες (Connerton, 1990).

Η έννοια της μνήμης αποτελεί πεδίο μελέτης για πολλούς ιστορικούς. Ο ρόλος της μνήμης στη δημιουργία της εθνικής ταυτότητας μελετήθηκε από τον A. Smith, τον P. Nora και τον E. Hobsbawm. Ο A. Smith θεωρεί πως η μνήμη αποτελεί συνεκτικό στοιχείο στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας. Η συλλογική πολιτισμική ταυτότητα χτίζεται μέσα από τη συνέχεια των διαδόχων γενών, τις κοινές μνήμες των ανθρώπων και την αποδοχή ορισμένων κοινωνικών αντιλήψεων (Smith, 2000). Ο E. Hobsbawm και ο T. Ranger εισήγαγαν την έννοια της επινοημένης παράδοσης, η οποία αναφέρεται σε αναπαραστάσεις και τελετές, που λειτουργούν με αναμνηστικό τρόπο και κατασκευάζουν εθνικές παραδόσεις (Hobsbawm – Ranger, 1983). Ο P. Nora οριοθέτησε την έννοια των «τόπων μνήμης», οι οποίοι με συγκεκριμένες τελετουργίες συμβάλλουν στη συγκρότηση των κοινοτήτων. Ως τόποι μνήμης μπορούν να θεωρηθούν τα μνημεία, τα κείμενα και οι τελετές (Nora, 1989).

Η συλλογική μνήμη κατατάσσεται στην επίσημη και την ανεπίσημη. Η πρώτη δημιουργείται από το κράτος, χρησιμοποιώντας την εισαγωγή θεσμών, την ανέγερση μνημείων και αγαλμάτων, την καθιέρωση εορτών και μνημονικών πρακτικών. Η ανεπίσημη βασίζεται στα κοινά βιώματα των ομάδων που τη συγκροτούν αλλά δεν έχουν άμεση πρόσβαση στα κέντρα εξουσίας (Μπάδα-Ματσούκη, 2010). Σε πολλές περιπτώσεις αυτή η ανεπίσημη μνήμη αμφισβητεί την επικρατούσα αφήγηση της επίσημης μνήμης. Ο M. Foucault την ονόμασε αντιμνήμη (Foucault, 1977).

Τα μέλη μιας κοινότητας συμμετέχουν στην πολιτισμική μνήμη μέσα από τη συχνή παρουσία και την επανάληψη των τελετουργιών που καθορίζουν την ταυτότητα της κοινότητας μέσα από τη περιοδική επανάληψη τους (Assman, 2017). Η διαδικασία της εορτής είναι μια ιδιαίτερη τελετουργία που λαμβάνει συμβολικό χαρακτήρα και εναπόκειται σε κανόνες και κατευθύνει την προσοχή, όσων λαμβάνουν μέρος ενισχύοντας τους με σκέψεις και συναισθήματα ιδιαίτερης σημασίας (Lukes, 1975). Οι συμμετέχοντες των ενσώματων τελετών αναβιώνουν το παρελθόν και κατορθώνουν να ενσωματώνουν το μύθο στο παρόν (Connerton, 1990).

Η προσφυγική μνήμη των ξεριζωμένων της Μικρασιατικής Καταστροφής χαρτογραφήθηκε από το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών. Το Κ.Μ.Σ. συνέλεξε στο διάστημα της δεκαετίας του 1940 έως τη δεκαετία του 1970 προφορικές μαρτυρίες του ξεριζωμού του 1922 από όλη την Ελλάδα (Γαζή, 2022). Η μνήμη για τους εκτοπισμένους της Μικράς Ασίας θεωρείται μία ιδιαίτερη διαδικασία, η οποία συνδέθηκε με την ταυτότητα τους. Διαχρονικά, οι προσφυγικοί πληθυσμοί βιώνουν το αίσθημα της απώλειας του γενέθλιου τόπου τους και για αυτό το λόγο συχνά νοσταλγούν τις χαμένες πατρίδες τους. Ακόμη και στην περίπτωση των Μικρασιατών προσφύγων που εκτοπιστήκαν σε μία χώρα υποδοχής που τη θεωρούσαν πατρίδα τους. Το γεγονός αυτός συνέβαλε στην αποφασιστική ανασυγκρότηση της ζωής τους και την πολιτισμική τους επιβίωση στην Ελλάδα (Hirschon, 2006). Η κουλτούρα μνήμης του προσφυγικού πληθυσμού συγκροτήθηκε αφενός από τους θεσμούς και αφετέρου από τους ιδιώτες (Βαρλάς, 2007). Τα προσφυγικά σωματεία έπαιξαν σημαντικό ρόλο ως φορείς αναπαραγωγής και διάδοσης της πολιτισμικής μνήμης της Μικράς Ασίας. Οι πρόσφυγες χρησιμοποιούσαν κείμενα, εικόνες και γενικότερα τελετουργικές πρακτικές με σκοπό να διατηρήσουν αναλλοίωτα στο χρόνο τα ιστορικά γεγονότα και σύμβολα (Assmann, 2017). Συγχρόνως η σύνδεση των ονομάτων των χαμένων πατρίδων με τις πόλεις και χωριά εγκατάστασης στον ελλαδικό χώρο. Η ονοματοδοσία του επιθέτου νέος και νέα στις περιοχές, όπως για παράδειγμα η Νέα Κίος Αργολίδας που έλκει το όνομα της από την Κίο της Βιθυνίας, σηματοδοτεί τη σύνδεση του νέου και του παλαιού προσδίδοντας διαχρονικότητα (Άντερσον, 1997).

1.2 Συμπεράσματα 1^{ου} κεφαλαίου

Η ιστορική ανάλυση της Κοινωνικής Πολιτικής συμβάλλει στην κατανόηση και την ερμηνεία των πολυσύνθετων παραμέτρων που διαμορφώνουν τις αποφάσεις -αλλά και τις αναβολές των αποφάσεων- που την συνδιαμορφώνουν. Η υιοθέτηση συγκεκριμένων στόχων και μέτρων κοινωνικής πολιτικής διαπλάθεται με βάση τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές ιδιαιτερότητες κάθε κοινωνίας και εποχής.

Στην εποχή του Μεσοπολέμου η εκτεταμένη έλευση των προσφύγων ήταν μακροπρόθεσμα το έναυσμα για τη σταδιακή θέσπιση και εφαρμογή ενός πρωτόγνωρου φάσματος κοινωνικών πολιτικών: υγείας, στέγης, απασχόλησης, ενσωμάτωσης. Η θέσπιση μέτρων, ο σχεδιασμός και τα μέσα άσκησης της κοινωνικής πολιτικής επαναπροσδιορίζονται με βάση τις μεταβαλλόμενες ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες. Στο πρώτο κεφάλαιο προσεγγίστηκαν και συσχετίστηκαν οι έννοιες και το εύρος της Κοινωνικής Πολιτικής, της

κοινωνικής ενσωμάτωσης, της δημόσιας κοινωνικότητας, της ανθρωπιστικής βοήθειας, της φιλανθρωπίας, της αλληλεγγύης και του αλτρουισμού. Έννοιες εν πολλοίς αλληλένδετες που διατρέχουν τη μελέτη και αποτελούν βασικές πτυχές των πολιτικών που υιοθετήθηκαν κατά την έλευση, εγκατάσταση και αποκατάσταση- κοινωνική ενσωμάτωση του προσφυγικού πληθυσμού. Η φιλανθρωπική υποστήριξη, μια συμπληρωματική και επικουρική ενίσχυση της κρατικής μέριμνας, ενίοτε επικρίθηκε ως ιδιοτελής αυτοσκοπός, ζήτημα που θα αναλυθεί στα επόμενα κεφάλαια.

Ο αντίκτυπος του Μεγάλου Πολέμου δημιούργησε μία νέα ιστορική και γεωπολιτική πραγματικότητα με τον κατακερματισμό των μεγάλων αυτοκρατοριών και τη δημιουργία των εθνών-κρατών. Το τέλος της σύρραξης δεν ήταν αναίμακτο. Οι πόλεμοι συνεχίστηκαν και με τη σειρά τους προκάλεσαν κοσμοϊστορικές μετακινήσεις πληθυσμών, έξαρση των ασθενειών, ζητήματα υγείας και υγιεινής. Για την αντιμετώπιση τους ενισχύθηκαν και εξαπλώθηκαν φιλανθρωπικές και ανθρωπιστικές δράσεις που εξελικτικά μετατράπηκαν και ενσωματώθηκαν σε κρατικές. Γενικότερα, οι κρατικές δομές υγείας αναδύθηκαν σε ευρωπαϊκό επίπεδο την περίοδο 1918-1922. Στο ελληνικό κράτος ήταν ιδιαίτερα δαιδαλώδης η διαδικασία ίδρυσης του Υπουργείου Υγείας. Επηρέαστηκε από το πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες του Ελληνικού Μεσοπολέμου.

Η προσφυγική έλευση του 1922 και στη συνέχεια η Συνθήκη της Λωζάννης προκάλεσαν με τη σειρά τους ρηξικέλευθες αλλαγές στο ελληνικό και το τουρκικό κράτος αντίστοιχα, με την οριστική και αμετάκλητη μετακίνηση πληθυσμών με βάση το άρθρο 1 της Ελληνοτουρκικής ανταλλαγής πληθυσμών. Οι δράσεις των ίδιων των προσφύγων αποκτούν βαρύνουσα σημασία καθώς ήδη από τους πρώτους μήνες έλευσης τους οργανώθηκαν κοινωνικά σε συσσωματώσεις, συλλόγους και σωματεία. Η ταυτότητα του πρόσφυγα σφυριλατήθηκε μέσα στους προσφυγικούς συλλόγους. Οι εν λόγω συσσωματώσεις στράφηκαν στις επείγουσες ανάγκες των μελών τους διατυπώνοντας αιτήματα και διεκδικήσεις προς το κράτος. Η προσφυγική ταυτότητα διαμορφώθηκε μέσα από την ίδια την εμπειρία του ξεριζωμού και των δυσχερών συνθηκών έλευσης στην Ελλάδα ξεπερνώντας τις τοπικότητες των ιδιαίτερων προσφυγικών πατρίδων. Ουσιαστικά μετά τον εκτοπισμό δημιουργήθηκε μία νέα ταυτότητα. Ο χαρακτηρισμός του πρόσφυγα ήταν το εισιτήριο για την απόκτηση δημόσιων εγγράφων, ενός στρέμματος γης και περιουσίας. Ήταν εν πολλοίς «το εισιτήριο» για την αποκατάσταση, την οικονομική και κοινωνική τους ενσωμάτωση. Συγχρόνως, ο προσφυγικός πληθυσμός βίωσε τον κοινωνικό έλεγχο και τον

διαχωρισμό κατά την ενσωμάτωσή του με κριτήριο την υγεία και την υγειονομική του κατάσταση.

Τέλος, η μνήμη λειτούργησε ως δημόσια κοινωνικότητα, σφυρηλατώντας την προσφυγική ταυτότητα διαχρονικά. Η προσφυγική ταυτότητα λειτούργησε ως μία ευρεία, φαντασιακή ταυτότητα που κάλυψε όλο τον νεοεισερχόμενο πληθυσμό. Με αυτή την φαντασιακή ταυτότητα αγωνίστηκε, ξεπερνώντας το τραύμα του εκτοπισμού, ώστε να αφομοιωθεί και να ενσωματωθεί στο ελληνικό κράτος. Ο όρος πρόσφυγας και εν γένει η προσφυγιά στη σύγχρονη ελληνική ιστορία ταυτίζεται με θετικό πρόσημο, όταν η υπόμνηση γίνεται για τους πρόσφυγες του 1922. Ο προσφυγικός πληθυσμός του 1922 αφομοιώθηκε πλήρως και η μικρασιατική καταστροφή και ο ξεριζωμός θεωρούνται κομμάτι της νεοελληνικής ιστορίας. Έτσι, η σφαιρική κατανόηση της Μικρασιατικής Καταστροφής και των βαθύτατων συνεπειών της είναι κρίσιμη όχι μόνο ως ιστορικό γεγονός αλλά ως καθοριστική στιγμή στη διαμόρφωση της σύγχρονης ελληνικής ταυτότητας. Ταυτότητα που με τη σειρά της αντικατοπτρίζεται στην προσέγγιση και εφαρμογή της Κοινωνικής Πολιτικής στη σύγχρονη Ελλάδα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΑ ΡΕΥΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20^{ου} ΑΙΩΝΑ

Εισαγωγή

2.1. Προσφυγικά ρεύματα στην αυγή του 20^{ου} αιώνα

2.2. Η εσωτερική πολιτική κατάσταση της Ελλάδας (1914-1922)

2.3. Το προσφυγικό κύμα του 1914. Καταλύτες και αφορμές

2.3.1. Κρατικά μέτρα για την αποκατάσταση των προσφύγων το 1914

2.3.2. Το τέλος του Μεγάλου Πολέμου και οι εξελίξεις στην Ελλάδα

2.3.3. Η συνθήκη των Σεβρών και η Ελληνική απόβαση στην Ιωνία

2.4. Η έξοδος του 1922

2.5. Συμπεράσματα 2^{ου} κεφαλαίου

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΑ ΡΕΥΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20^{ου} ΑΙΩΝΑ

Εισαγωγή

Η Μικρασιατική Καταστροφή, ένα κρίσιμο γεγονός της σύγχρονης ιστορίας της Ελλάδας, ήταν το επιστέγασμα των συγκρούσεων, εσωτερικών και εξωτερικών, που δημιουργήθηκαν πάνω από μια δεκαετία. Ο αριθμός των προσφύγων που εισέρρευσε στην Ελλάδα κατ' αρχάς ως επακόλουθο των βαλκανικών πολέμων, είχαν κινητοποιήσει πριν την Μικρασιατική Καταστροφή τον κρατικό μηχανισμό για την αποκατάσταση των προσφύγων. Η δεκαετία του 1920 σηματοδότησε μια εποχή σημαντικών αλλαγών στο γεωπολιτικό τοπίο της περιοχής. Υπήρξαν σημαντικά κύματα προσφύγων που εισήλθαν στην Ελλάδα στις αρχές του 20ού αιώνα. Αιτία ήταν οι συγκρούσεις και η εχθρότητα μεταξύ των εθνών της βαλκανικής χερσονήσου, που προέκυψαν από την περιφερειακή αντιπαλότητα. Η ανταλλαγή των Ελλήνων από τη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη το 1922 και αντιστοίχως των μουσουλμάνων από την Ελλάδα σηματοδότησε την κορύφωση της συνολικής πληθυσμιακής εξόδου. Η ελληνική κυβέρνηση αναγκάστηκε να λάβει πιο οργανωμένα μέτρα για τη φροντίδα και την αποκατάσταση των προσφύγων μετά την αθρόα άφιξη του προσφυγικού πληθυσμού.

2.1. Προσφυγικά ρεύματα στην αυγή του 20^{ου} αιώνα

Οι δεκαετίες πολεμικές προσπάθειες του Ελληνικού Κράτους και η εξέλιξη των επιχειρήσεων του Ελληνικού Στρατού, κατά το χρονικό διάστημα 1919-1922 είχε ως επακόλουθο την προσφυγική εισροή. Μετά την ήττα και την υποχώρηση των στρατευμάτων ακολούθησε και η εκδίωξη του πληθυσμού η οποία ολοκληρώθηκε με τη Συμφωνία ανταλλαγής πληθυσμών της 30ης Ιανουαρίου 1923 και τη Συνθήκη της Λωζάννης της 24ης Ιουλίου 1923. Περίπου 1.300.000 Έλληνες μετακινήθηκαν την Τουρκία στην Ελλάδα ενώ 350.000 Μουσουλμάνοι Ελληνικής καταγωγής προωθήθηκαν στην Τουρκία (Ladas, 1932). Πρότερα, σύμφωνα με τη Συνθήκη της Neuilly στις 17 Νοεμβρίου 1919, που υπογράφηκε μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας αποφασίστηκε η εθελοντική μετακίνηση πληθυσμών Ελληνικής και Βουλγαρικής καταγωγής, αντίστοιχα, που έφτασε τον αριθμό των 46.000 ατόμων περίπου (Ladas, 1932:138) & (Kontogiorgi, 2006:2). Αυτή ήταν η πρώτη ανταλλαγή πληθυσμών που έγινε υπό τη σκέπη της Κ.τ.Ε. (Venturas, 2022:302).

Σε αυτούς προστέθηκαν και οι Έλληνες που προήλθαν από διάφορες περιοχές της Σοβιετικής Ένωσης, Αρμενίας, κ.α. ο συνολικός αριθμός προσεγγίζει τα 1.400.000 άτομα

(Ladas, 1932) & (Κ.τ.Ε., 1997). Συμπεριλαμβάνοντας και τους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, ο τελικός αριθμός έφτασε περίπου τα 1.500.000 (Πελαγίδης 1994:221). Οι κάτοικοι της Ανατολικής Ρωμυλίας, μιας περιοχής της Βουλγαρίας με σημαντική ελληνική κοινότητα, ήταν οι πρώτοι Έλληνες που πέρασαν τα σύνορα σε μεγάλους αριθμούς τον 20ό αιώνα. Λόγω του ελληνοβουλγαρικού ανταγωνισμού για την κυριαρχία στη Μακεδονία, η οποία βρισκόταν υπό οθωμανική διοίκηση, η αναγκαστική έξοδος στην Ελλάδα το 1906 ήταν αποτέλεσμα της επιθετικότητας των Βουλγάρων. Την ίδια χρονιά πραγματοποιήθηκαν απελάσεις Ελλήνων που ζούσαν στη Ρουμανία, ως αποτέλεσμα της διαμάχης του Κουτσοβλαχικού ζητήματος, η οποία επιδείνωνε τις ελληνορουμανικές σχέσεις (Βερέμης, 2006).

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι που εκτυλίχθηκαν μεταξύ 1912 και 1913 είχαν ήδη ασκήσει σημαντική πίεση στους διαθέσιμους πόρους. Η Ελλάδα σχεδόν διπλασιάστηκε μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Οι ένοπλες συγκρούσεις, αν και απέφεραν εδαφικές επεκτάσεις για την Ελλάδα, ιδίως την προσάρτηση της Μακεδονίας, ενέτειναν ταυτόχρονα τις προϋπάρχουσες προστριβές με τα γειτονικά έθνη, κυρίως με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και τη Βουλγαρία.

Έλληνες που κατοικούσαν στη Βουλγαρία, τη Δυτική Θράκη, το τμήμα της Ανατολικής Μακεδονίας που είχε χαθεί από τη Βουλγαρία και περιοχές που είχαν παραχωρηθεί στη Σερβία ήρθαν στην Ελλάδα μετά την υπογραφή της Συνθήκης του Βουκουρεστίου, που έθεσε τέρμα στους Βαλκανικούς Πολέμους, τον Αύγουστο του 1913. Την περίοδο αυτή κατέφθασε και το πρώτο κύμα Ρώσων μεταναστών. Μετά την είδηση της προσάρτησης της εύφορης Μακεδονίας, Έλληνες από τον Καύκασο άρχισαν να μεταναστεύουν στην Ελλάδα με την ελπίδα να λάβουν στρέμματα γης. Ορισμένοι από αυτούς κατάφεραν να μετεγκατασταθούν στην Κεντρική Μακεδονία (Μαραντζίδης, 2021). Έλληνες πρόσφυγες ήλθαν επίσης κατά το διάστημα αυτό από τη Βόρειο Ήπειρο (κυρίως το 1914), τη Ρουμανία (το 1919 από περιοχές που αποτέλεσαν πεδίο πολεμικών συγκρούσεων), την υπό ιταλική κατοχή Νοτιοδυτική Μικρά Ασία (1919), το Αϊδίνιο και το εσωτερικό της Μικράς Ασίας (1919), καθώς και από τα ιταλοκρατούμενα Δωδεκάνησα (κατά διαστήματα από το 1912 και εξής). Συνολικά, μέχρι και το 1920, είχαν καταφύγει στην Ελλάδα περίπου 800.000 πρόσφυγες. Αυτοί, είτε έφθασαν μόνοι τους, είτε μεταφέρθηκαν με φροντίδα και μέσα που διατέθηκαν για το σκοπό αυτό από το κράτος (ζώα, οχήματα, αμαξοστοιχίες, πλοία) (Αιλιανός, 1921). Επιπλέον, μικρότερες σε μέγεθος μετακινήσεις συνέβησαν μέσα στη δεκαετία του 1910 όπως το 1915-1916 από τη Βόρεια Ήπειρο, το 1916 από την ανατολική

Μακεδονία, το 1919 από τη Ρωσία, τη Ρουμανία, την Αίγυπτο και τα νησιά της Δωδεκανήσου ενώ θα πρέπει να προστεθούν περίπου 70.000 πρόσφυγες μεταξύ του 1919 και 1921 από τη Μικρά Ασία και μέρη που σταδιακά δεν ήλεγχε ο ελληνικός στρατός. Το σύνολο των προσφύγων πριν το 1922 φθάνει τις 500.000 περίπου. Για την αποκατάστασή τους το κράτος δαπάνησε 310.000.000 δρχ. (Πρωτονοτάριος, 1929).

2.2. Η εσωτερική πολιτική κατάσταση της Ελλάδας (1914-1922)

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα – αρχές 20^{ου} αιώνα, ο εθνικισμός και η παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας πυροδότησε εντάσεις στην περιοχή, με αποκορύφωμα τον ελληνοτουρκικό πόλεμο (1919-1922). Η φιλόδοξη «Μεγάλη Ιδέα», που στόχευε στην επέκταση του ελληνικού κράτους στη Μικρά Ασία, έπαιξε κεντρικό ρόλο στις αποφάσεις που ελήφθησαν αυτή την περίοδο (Μαυρογορδάτος, 2012). Η ηγεσία του Ελ. Βενιζέλου και η εξωτερική του πολιτική επηρέαζαν σε μεγάλο βαθμό τα γεγονότα, ιδιαίτερα τις διαπραγματεύσεις του με τις μεγάλες δυνάμεις. Η προτεραιότητα υλοποίησης της Μεγάλης Ιδέας λειτούργησε ως τροχοπέδη στην εφαρμογή μέτρων και στον σχεδιασμό μεταρρυθμίσεων, όπως η πρόνοια και οι υποδομές.

Το νέο κύμα προσφύγων, επομένως, έγινε όχι μόνο ανθρωπιστικό μέλημα αλλά και κοινωνικοπολιτική και οικονομική πρόκληση. Η κατάσταση αυτή περιπλέχτηκε περαιτέρω από την εθνική πολιτική της εποχής, ιδιαίτερα με τον διαχωρισμό μεταξύ βασιλικών και βενιζελικών. Η εισροή των προσφύγων γινόταν συχνά αντιληπτή μέσα από το πρίσμα αυτών των πολιτικών διχασμών, επηρεάζοντας τις πολιτικές και τις αντιδράσεις του κοινού. Η εν λόγω χρονική περίοδος χαρακτηρίστηκε από μια κατάσταση πολιτικής αναταραχής και φατριασμού στο εσωτερικό της χώρας. Οι πολιτικές παρατάξεις επιδόθηκαν σε έντονες συζητήσεις και αντιπαραθέσεις, οι οποίες περιλάμβαναν ένα ευρύ φάσμα θεμάτων που εκτείνονταν από ζητήματα εξωτερικής πολιτικής έως την επιδίωξη κοινωνικών και οικονομικών μεταρρυθμίσεων. Στο διάστημα από το 1924 έως 1928, μεσολάβησαν δέκα διαφορετικοί πρωθυπουργοί, τρεις εκλογικές αναμετρήσεις και έντεκα στρατιωτικά κινήματα (Τσουκαλάς, 2020:66).

Η περίπλοκη δυναμική των συμμαχιών της Ελλάδας με διάφορες ευρωπαϊκές δυνάμεις συνέβαλε στην περαιτέρω σύγχυση της ήδη περίπλοκης κατάστασης που επικρατούσε. Το ελληνικό κράτος βρέθηκε σε κατάσταση εσωτερικής σύγκρουσης, παλεύοντας με το βάρος των ιστορικών του δεσμών τόσο με τη Βρετανία όσο και με τη Γαλλία, ενώ ταυτόχρονα δελεάστηκε από τις προοπτικές σύναψης συμμαχιών με τις Κεντρικές Δυνάμεις, δηλαδή τη

Γερμανία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία (Ριζάς, 2015). Μπροστά σε εσωτερικούς διχασμούς και εξωτερικές απαιτήσεις, η ελληνική διοίκηση αντιμετώπισε το δύσκολο έργο της διατήρησης της σταθερότητας και της ικανής αντιμετώπισης των δυσχερειών που δημιούργησαν οι εχθροπραξίες και η ασταθής πολιτική κατάσταση. Η συρροή των περιορισμών πόρων και του πολιτικού κατακερματισμού εμπόδισε την ικανότητα του κράτους να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τις ανάγκες του πληθυσμού του (Fantauzzo, 2018).

Με την έναρξη του Μεγάλου Πολέμου, η Ελλάδα γνώρισε αξιοσημείωτες μεταβολές στη γεωπολιτική της τοποθέτηση και στις συμμαχίες της, συμβάλλοντας έτσι στην περίπλοκη φύση του εσωτερικού της πολιτικού τοπίου. Παρόλο που το κράτος διακήρυξε αρχικά την ουδετερότητά του εν μέσω των ταραχωδών γεγονότων του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, αντιμετώπισε σημαντική εξωτερική επιρροή τόσο από τις Συμμαχικές Δυνάμεις όσο και από τις Κεντρικές Δυνάμεις. Η δυναμική φύση αυτών των συμμαχιών άσκησε σημαντική επιρροή στο περίπλοκο τοπίο των εσωτερικών πολιτικών υποθέσεων της Ελλάδας. Το πολιτικό περιβάλλον του Βενιζέλου στήριξε την Αντάντ, ενώ αντίθετα ο βασιλιάς και το περιβάλλον παρέμεναν ουδέτεροι, υποστηρίζοντας, εντούτοις, μια φιλογερμανική στάση. Οι προαναφερθείσες διαιρέσεις γνώρισαν αυξημένη ένταση καθώς μαινόταν η σύγκρουση του Α' ΠΠ, συμβάλλοντας ουσιαστικά στην εμφάνιση εσωτερικής διχόνοιας και στην όξυνση της πολιτικής πόλωσης (Fantauzzo, 2018).

Ωστόσο, το 1922, το όνειρο της Μεγάλης Ιδέας κατέρρευσε. Οι ελληνικές δυνάμεις υπέστησαν αποφασιστική ήττα στη Μικρά Ασία, που οδήγησε στην κατάληψη της Σμύρνης από τα τουρκικά στρατεύματα και στη συνέχεια στη μαζική εκτόπιση των ελληνικών πληθυσμών από τις προγονικές τους εστίες. Η καταστροφή της Μικράς Ασίας και η επακόλουθη προσφυγική έλευση στην Ελλάδα, αποτελούν ένα ιστορικό γεγονός, το οποίο σηματοδότησε μια κρίσιμη αλλαγή στη σύγχρονη ελληνική ιστορία, ενώ διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στον σχηματισμό της εθνικής ταυτότητας και επηρέασε βαθιά τον πολιτικό βίο της χώρας (Alpan, 2012).

Η κατάσταση στην Ελλάδα μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, παρουσιάζεται διαχρονικά ως ιδιαίτερα περίπλοκη και επιβαρυσμένη, τόσο σε ανθρωπιστικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο. Από πολιτικής άποψης, η χώρα αντιμετώπισε σοβαρές προκλήσεις, η ήττα στον πόλεμο και η επακόλουθη καταστροφή επέφεραν πολιτική αστάθεια αλλά και ανασφάλεια (Giannuli, 1995). Η άφιξη των προσφύγων επιδείνωσε την ήδη τεταμένη

κοινωνικό-οικονομική κατάσταση, πυροδοτώντας περαιτέρω πολιτικές αναταραχές και αναδιαρθρώσεις (Tuzzolino & Brantley, 2021) καθώς και σημαντικές μεταβολές στη δημογραφική δομή και τον πνευματικό χώρο της Ελλάδας (Alpan, 2012). Οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν σε διάφορα μέρη της Ελλάδας. Περιοχές όπως η Μακεδονία, η Θεσσαλονίκη, ακόμη και τα νησιά, σημείωσαν δραστική αλλαγή στα δημογραφικά τους στοιχεία (Ιακωβίδης, 2011) & (Μαραβελάκης & Βακαλόπουλος, 1955). Οι πόλεις, οι κωμοπόλεις και τα χωριά έπρεπε να προσαρμοστούν σε αυτές τις νέες αφίξεις και οι ίδιοι οι πρόσφυγες έπρεπε να προσαρμοστούν σε ένα νέο περιβάλλον. Οι νεοφερμένοι τις περισσότερες φορές έρχονταν αντιμέτωποι με την εχθρότητα και τις προκαταλήψεις των γηγενών (Κατσάπης, 2011). Αυτή η περίοδος προσαρμογής, τα μέτρα που έλαβε η πολιτεία και η διεθνής κοινότητα για τη διευκόλυνσή της και η πάλη για επιβίωση των προσφύγων έθεσαν τα θεμέλια για τη σύγχρονη Ελλάδα και αναμόρφωσαν τον κοινωνικό-πολιτιστικό ιστό της.

2.3. Το προσφυγικό κύμα του 1914. Καταλύτες και αφορμές

Η ελληνική παρουσία στη Μικρά Ασία ήταν μακραίωνη. Οι Έλληνες ζούσαν στη Μικρά Ασία εδώ και χιλιετίες (Βεργόπουλος, 1978). Μετά τον 12^ο αιώνα, οι μεγάλης κλίμακας εξισλαμισμοί ευθύνονταν σε μεγάλο βαθμό για τη σημαντική μείωση των πυκνών ελληνικών πληθυσμών της αρχαίας και της βυζαντινής εποχής. Ωστόσο, η μετανάστευση από τον μείζονα ελληνικό χώρο τούς έδωσε ώθηση τον 18ο και 19ο αιώνα. Μαζί με την αύξηση του ελληνικού πληθυσμού κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, ο ελληνικός λαός γνώρισε επίσης οικονομική επιτυχία, πνευματική ευημερία και μια θαυμάσια κοινοτική και εκπαιδευτική οργάνωση. Σε μέρη με σημαντικό ελληνικό πληθυσμό δημιουργήθηκαν κοινότητες, σύλλογοι, σχολεία και φιλανθρωπικές οργανώσεις με εξέχουσα φήμη (Αναγνωστοπούλου, 2013) & (Ζουμπουρλής, Ριζάς & Μαργαρίτης, 2019). Η γεωγραφική παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ενέτεινε την εθνική αφύπνιση των Τούρκων, η οποία είχε ξεκινήσει στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Η σκληρή μεταχείριση των μειονοτήτων που κατοικούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία επηρεάστηκε από τον τουρκικό εθνικισμό. Στο στόχαστρο βρέθηκαν ιδίως οι Έλληνες και οι Αρμένιοι, καθώς έλεγχαν την πλειοψηφία του εμπορίου και της βιομηχανίας του έθνους. Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις επιβαρύνθηκαν περαιτέρω από το άλυτο ζήτημα της απόκτησης του ελέγχου των νησιών του ανατολικού Αιγαίου από την Ελλάδα (Ανδριώτης, 2020).

Πριν από την είσοδο της Τουρκίας στον Α'Π.Π., το 1914 έγιναν αθρόες μεταναστεύσεις Μουσουλμάνων της Σερβίας, της Βουλγαρίας και της Ελλάδας προς τη Μικρά Ασία, οι οποίες υποκινήθηκαν σε γενικές γραμμές από την τουρκική κυβέρνηση. Με το πρόσχημα της εκκένωσης της περιοχής δίπλα στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου για στρατιωτικούς σκοπούς τον Μάιο του ίδιου έτους, ο διωγμός επεκτάθηκε στη Δυτική Μικρά Ασία. Οι Γερμανοί, οι οποίοι ήταν σύμμαχοι των Τούρκων, είχαν την ευθύνη της όλης επιχείρησης (Ανδριώτης, 2020). Η αναγκαστική έξοδος των Ελλήνων επιτεύχθηκε αρχικά μέσω μιας σχολαστικής εκστρατείας προπαγανδιστικών ανθελληνικών εφημερίδων στην Τουρκία. Σε βάρος των Ελλήνων διαπράχθηκαν συχνά λεηλασίες και δολοφονίες. Η λειτουργία των εκκλησιών και των σχολείων αναστάλη όταν το Οικουμενικό Πατριαρχείο δήλωσε ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία διώκεται.

Η Ελλάδα αντέδρασε και ξεκίνησε διπλωματικές προσπάθειες για την έναρξη συνομιλιών για εθελοντική ανταλλαγή Ελλήνων μουσουλμάνων και Ελληνορθόδοξων Τούρκων. Για τον έλεγχο της ανταλλαγής, δημιουργήθηκε μια Μικτή Επιτροπή τον Ιούνιο, η οποία όμως απέτυχε λόγω της εισόδου της Τουρκίας στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο τον Οκτώβριο του 1914 (Κlapsis, 2014). Οι καταπιέσεις που υπέστησαν οι Έλληνες έλαβαν διάφορες μορφές. Άρχισαν με τη θέσπιση έκτακτων επιβαρύνσεων και επιτάξεων ειδών για τις ανάγκες του πολέμου. Με αυτόν τον τρόπο τέθηκαν εμπόδια στις εμπορικές δραστηριότητές τους. Παράλληλα, οι πληθυσμοί χωριών ή και ευρύτερων περιοχών μετατοπίστηκαν από τις ακτές προς το εσωτερικό της Μικράς Ασίας. Οι άνδρες όφειλαν να στρατευτούν, όσοι ήταν άνω των 45 ετών, και δεν στρατεύονταν, επάνδρωσαν τα τάγματα εργασίας (αμελέ ταμπουρού).⁷¹ Οι ενέργειες των Τούρκων προκάλεσαν μεγάλο κύμα φυγής προς την Ελλάδα. Στα σπίτια που εγκατέλειψαν οι Έλληνες, μουσουλμάνοι από τη Σερβία, τη Βουλγαρία και την Ελλάδα μετακινήθηκαν σε μεγάλους αριθμούς προς τη Μικρά Ασία τους πρώτους μήνες του 1914, κυρίως με εντολή της τουρκικής κυβέρνησης. Οι διώξεις και οι εκτοπίσεις του ελληνικού στοιχείου συνεχίστηκαν, με μικρότερη όμως ένταση, και κατά τα επόμενα χρόνια, μέχρι το τέλος του πολέμου, το 1918, και επεκτάθηκαν και σε άλλες περιοχές (Μαρμαράς, Πόντος κ.ά.). Οι πρόσφυγες που έφθασαν στην Ελλάδα το διάστημα αυτό ανήλθαν σε πολλές χιλιάδες. Η χώρα βρισκόταν σε ιδιαίτερα δυσχερή κατάσταση, διότι

⁷¹ Τα Αμελέ Ταμπουρού αποτελούσαν τα τάγματα εργασίας. Σε αυτά συμμετείχαν άρρενες Αρμένιοι και Έλληνες υποχρεωτικά. Πολλοί πέθαιναν από κακουχίες, πείνα και αρρώστιες. Όσοι είχαν ηλικία 20-45 ετών μπορούσαν αρχικά να εξαγοράσουν τη στρατιωτική τους θητεία και όσοι δεν πλήρωσαν χαρακτηρίστηκαν λιποτάκτες. Μετά την κατάργηση της δυνατότητας εξαγοράς της θητείας σημειώθηκαν χιλιάδες λιποταξίες και όσοι συνελήφθησαν, εκτελέστηκαν.

από το 1915 και έπειτα βίωσε τον Εθνικό Διχασμό σχετικά με τη συμμετοχή της ή μη στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και ταυτοχρόνως ήταν αναγκασμένη να δέχεται κύματα προσφύγων (Κατσάπης, 2011).

2.3.1. Κρατικά μέτρα για την αποκατάσταση των προσφύγων του 1914

Με την κήρυξη του Α΄ΠΠ ξεκίνησε μία εντονότερη ανάμειξη του κράτους στα θέματα της κοινωνικής προστασίας. Η μεγαλύτερη πρόκληση που αντιμετώπισε το ελληνικό κράτος αφορούσε το ζήτημα της υγείας, καθώς τα προσφυγικά ρεύματα κατέφταναν σε χειρίστες συνθήκες υγιεινής.⁷² Στη Θεσσαλονίκη, ήδη με το πρώτο κύμα προσφύγων το 1914 λειτούργησε η *Κεντρική Επιτροπή προς περίθαλψιν και εγκατάστασιν των εν Μακεδονία επόικων ομογενών*, που φρόντισε την εγκατάσταση 140.000 προσφύγων (Kyramargiou, 2021:53). Βασική φροντίδα της επιτροπής ήταν η άμεση περίθαλψη και εγκατάσταση των προσφύγων σε εγκαταλελειμμένα τουρκικά και βουλγαρικά χωριά της κεντρικής και ανατολικής Μακεδονίας (Βαρλάς, 2000:252). Τον Ιούλιο του 1914 ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη, ο *Οργανισμός*, με σκοπό την άμεση περίθαλψη και στη συνέχεια την εγκατάσταση των προσφύγων σε εγκαταλελειμμένα τουρκικά και βουλγαρικά χωριά της Κεντρικής και Ανατολικής Μακεδονίας. Παρεχόταν συσσίτιο, προσωρινή στέγη και ιατρική περίθαλψη, μέχρι οι πρόσφυγες να βρουν εργασία ή να αποκτήσουν γεωργικό κλήρο (Μαστρογιάννης, 1960:290). Δείγμα της αξίωσης για μακροβιότερες λύσεις εκ μέρους της επιτροπής, ήταν και το ευρύ φάσμα παρεμβάσεων και δραστηριοτήτων, με την δημιουργία διαφόρων υποεπιτροπών σε αρκετές πόλεις της Μακεδονίας με τμήματα που επιφορτίζονταν με την ανοικοδόμηση οικιών, κτηματικών καταμετρήσεων, γραφείων γεωργικής αποκαταστάσεως, και άλλες υπηρεσίες περιθάλψεως (Μαστρογιάννης, 1960:289). Αργότερα την εποχή του Εθνικού Διχασμού άρχισε να δημιουργείται εντονότερα μια διάσταση προσέγγισης στο κομμάτι αυτό, με το βενιζελικό κράτος της Θεσσαλονίκης να παρεμβαίνει ουσιαστικά στην περίθαλψη των προσφύγων όπως με τη δημιουργία του οικισμού της Τριανδρίας, τον πρώτο προσφυγικό οικισμό (Κατσάπης, 2011).

Έχοντας την ευθύνη της μέριμνας των προσφύγων, το ελληνικό κράτος προσπαθεί με κρατικές επιτροπές, όπως η Ανώτατη Διεύθυνση Προσφύγων (ιδρύθηκε το 1916) να μεριμνήσει για τους πρόσφυγες που έφτασαν στην Ελλάδα μετά τους πρώτους διωγμούς που υπέστησαν οι χριστιανικοί πληθυσμοί από την Οθωμανική αυτοκρατορία αλλά και όσους

⁷² Αρχείο Δοξιάδη, Έκθεση Δοξιάδη «Το έργο της περιθάλψεως των προσφύγων το 1922» Μάιος 1923, Μουσείο Μπενάκη 256/φ.3. [5].

εκτοπιστήκαν από περιοχές που είχαν προσαρτήσει οι Βούλγαροι, εξαιτίας του Α΄ΠΠ. Παράλληλα, η συγκεκριμένη επιτροπή φρόντισε για την παροχή συσσιτίων, χορήγηση χρημάτων σε άπορους και άνεργους πρόσφυγες (κυρίως σε παιδιά) και τη στέγαση του προσφυγικού πληθυσμού. Κατά την περίοδο του Εθνικού Διχασμού (1916-1917) η κυβέρνηση Βενιζέλου ίδρυσε στη Θεσσαλονίκη την «Ανωτάτην Διεύθυνσιν Περιθάλψεως». Στις 8 Ιουλίου του 1917 (είχε επικρατήσει ο Βενιζέλος και ο βασιλιάς Κωνσταντίνος είχε εγκαταλείψει την Ελλάδα) ιδρύθηκε το Υπουργείο Περιθάλψεως.⁷³

Η πρώτη επίσημη πολιτική υγείας θεσμοθετείται με την ίδρυση του Υπουργείου Περιθάλψεως το 1917⁷⁴ που αποτελεί μετεξέλιξη της *Ανώτατης Διεύθυνσης Περιθάλψεως οικογενειών επιστράτων και προσφύγων εν μέσω του Α΄ΠΠ και Εθνικού Διχασμού*⁷⁵ (Σαλβάνου, 2022). Η Ανώτατη Διεύθυνση Περιθάλψεως περιέθαλψε τους στρατευμένους και τα φιλανθρωπικά ιδρύματα. Εντούτοις, η δράση του ήταν περιορισμένη, καθώς η υγειονομική περίθαλψη των προσφύγων εξαρτιόταν από την υγειονομική υπηρεσία του Υπουργείου Εσωτερικών στην Αθήνα (Κορμά, 2020:511). Ωστόσο, η ίδρυση της Ανώτατης Διεύθυνσης Περιθάλψεως υπήρξε ο προάγγελος του Υπουργείου Περιθάλψεως (Μαστρογιάννης, 1960:289). Το Υπουργείο Περιθάλψεως περιλάμβανε στις αρμοδιότητές του και την κοινωνική πρόνοια. Το προαναφερθέν Υπουργείο προσανατολίστηκε στην περίθαλψη των οικογενειών των εφέδρων,⁷⁶ των θυμάτων πολέμου και των προσφύγων ένεκα του Α΄ΠΠ. Αναγνωρίστηκε το δικαίωμα περιθάλψεως στους ανίκανους για εργασία, παροχή χρηματικού βοηθήματος, εργασίας, ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης εξαιτίας του πολέμου ή άπορους τραυματίες πολέμων από τους Βαλκανικούς έως το 1918 (Μαστρογιάννης, 1960:290). Θεσπίστηκαν νόμοι που παρείχαν βοηθήματα και παροχές

⁷³ Ν/Δ περί της αρμοδιότητος του Υπουργείου Περιθάλψεως και περί της οργάνωσης των υπηρεσιών αυτού. ΦΕΚ αρ. 136/10-07-1917

⁷⁴ Ν/Δ της 14ης Ιουνίου 1917, το οποίο κυρώθηκε με τον νόμο 748 της 19ης Αυγούστου 1917. Οι αρμοδιότητες του καθορίστηκαν με το νομοθετικό διάταγμα της 8ης Ιουλίου 1917 και συμπληρώθηκε με τους νόμους 752 της 19ης Αυγούστου 1917 και 757 της 23ης Αυγούστου 1917. Στην εγκύκλιο αρ. 10980 της 25ης Σεπτεμβρίου 1917 του Υπουργείου Περιθάλψεως συγκεντρώθηκαν όσα είχαν νομοθετηθεί έως τότε για την περίθαλψη των προσφύγων (Ανδριώτης, 2020:118).

⁷⁵ Εθνικός Διχασμός: Η διαμάχη μεταξύ πρωθυπουργού Ελευθερίου Βενιζέλου και Βασιλιά Κωνσταντίνου σχετικά με την είσοδο της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο το 1914. Ο μεν πρωθυπουργός Βενιζέλος υποστήριξε τη συμμετοχή της Ελλάδας στον Α΄Π.Π. στο πλευρό της Αντάντ (Συμμαχικές Δυνάμεις), ενώ ο βασιλιάς Κωνσταντίνος ενέμενε στη σταθερή ουδετερότητα της χώρας, καθώς τον ένωναν συγγενικοί δεσμοί με τον Κάιζερ της Γερμανίας (το αντίμαχο δέος της Αντάντ). Ο διχασμός ήταν ιδιαίτερα οξύς και έφτασε στα πρόθυρα εμφυλίου πολέμου (Legg, 1969).

⁷⁶ Ν/Δ 759/1917 «περί περιθάλψεως των θυμάτων του πολέμου»

στους εφένδρους, στους ανάπηρους και στις οικογένειες των θυμάτων πολέμου.⁷⁷ Με το νόμο 1319 του 1918 ιδρύθηκε σχολή επαγγελματικής εκπαίδευσης αναπήρων πολέμου υπό την επωνυμία Στέγη Πατρίδος.⁷⁸ Η Στέγη Πατρίδος ξεκίνησε τη λειτουργία της στις 18 Απριλίου του 1918 ως σχολή Επαγγελματικής εκπαίδευσης Αναπήρων Πολέμου υπό τη διεύθυνση του συνδέσμου Περιθάλψεως Αναπήρων. Κύριο μέλημα της ήταν η περίθαλψη των τραυματιών, η παροχή τεχνητών μελών (στην περίπτωση του ακρωτηριασμού) και την εκμάθηση μιας τέχνης για μελλοντική εργασία (Μαστρογιάννης, 1960:291). Παράλληλα, θεσπίστηκαν συμπληρωματικοί νόμοι που κάλυπταν τις οικογένειες των επιστράτων, των τραυματιών και των θυμάτων πολέμου.⁷⁹ Παράλληλα λειτούργησαν τα ορφανοτροφεία για ορφανά παιδιά των θυμάτων πολέμου στην Ανατολική Μακεδονία.⁸⁰

Λίγες μέρες πριν τη Μικρασιατική καταστροφή (στις 27 Αυγούστου του 1922) το Υπουργείο μετονομάστηκε σε Υπουργείο Υγιεινής και Κοινωνικής Πρόνοιας⁸¹ με στόχο τη συνολική κρατική περίθαλψη, δημόσια και κοινωνική υγιεινή, την ενίσχυση και ουσιαστικά θεσμοθέτησε την κατακερματισμένη πολιτική υγείας του ελληνικού κράτους (Venieris, 1997). Στις 14 Δεκεμβρίου 1922 η κυβέρνηση Σ. Γονατά εξέδωσε νομοθετικό διάταγμα *περί ιδρύσεως Υπουργείου Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως*, στο οποίο ενσωματώθηκε το ιδρυθέν το 1917 *Υπουργείον Περιθάλψεως*. Στο Υπουργείο συγκροτήθηκε Γενική Διεύθυνση Υγιεινής με προϊστάμενο ιατρό υγεινολόγο, ενώ ακολούθησε η έκδοση σειράς νομοθετημάτων, τα οποία ρύθμιζαν τη λειτουργία του Υπουργείου (Μαστρογιάννης, 1960:298).

Η δικτατορία Θ. Πάγκαλου προχώρησε στην κατάργηση του *Υπουργείου Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως* και στην ίδρυση *Ανωτάτης Διευθύνσεως Προσφύγων*.⁸² Παράλληλα, η Διεύθυνση Υγιεινής και το Τμήμα Προστασίας Απόρων του καταργηθέντος Υπουργείου μεταφέρθηκαν στο Υπουργείο Εσωτερικών, το Τμήμα Αγαθοεργών Ιδρυμάτων στο Υπουργείο Παιδείας και το Τμήμα Προστασίας Θυμάτων Πολέμου στο Υπουργείο

⁷⁷ Ν/Δ 1486/1918 «περί διοργανώσεως της υπηρεσίας κατασκευής και προμήθειας τεχνητών μελών των αναπήρων πολέμου εν Ελλάδι» & Ν/Δ 1960/1920 «Περί περιθάλψεως πολέμου».

⁷⁸ Ν.Δ. 1505/27-8-1918

⁷⁹ Ν/Δ 743/1917 και 744/1917 «περί παροχής περιθάλψεως εις τας οικογένειας των υπό τα όπλα υπηρετούντων ανδρών».

⁸⁰ Ν/Δ 2501/1919 «περί ιδρύσεως του Εθνικού ιδρύματος Περιθάλψεως και μορφώσεως ορφανών και απόρων Ανατολικής Μακεδονίας».

⁸¹ Ν/Δ 2882/1922 που ψηφίστηκε στις 16/07/1922. Περί μεταρρυθμίσεως και συμπληρώσεως του Υπουργείου της Περιθάλψεως μετονομαζομένου εις Υπουργείον Υγιεινής και Προνοίας. Αθήνα: ΦΕΚ 122, 1922. Τον Ιούλιο του 1922 δεν εφαρμόστηκε, εξαιτίας της Μικρασιατικής Καταστροφής.

⁸² Ν/Δ 5/2/1926

Στρατιωτικών. Εντούτοις, το νομοθέτημα αυτό δεν υλοποιήθηκε, καθώς η εφαρμογή του νόμου συνέπλεε με την Μικρασιατική καταστροφή και των σοβαρών συνεπειών της (Μαστρογιάννης, 1960:298-299).

Μετά τη λήξη του Α'Π.Π., ο προσφυγικός πληθυσμός είχε το δικαίωμα να αιτηθεί βοήθεια δωρεάν μετακίνησης, ώστε να επιστρέψει στις πατρογονικές του εστίες. Η επιστροφή των προσφύγων στη Μικρά Ασία ξεκίνησε τους τελευταίους μήνες του 1918 μετά τον τερματισμό του πολέμου για την Τουρκία. Τον Οκτώβριο του 1918 συστάθηκε στην Κωνσταντινούπολη, η Πατριαρχική Επιτροπή, με σκοπό την οργάνωση του επαναπατρισμού των εκτοπισμένων, με τη βοήθεια του Πατριαρχείου και της ελληνικής κυβέρνησης. Η παλιννόστηση έγινε τμηματικά, με τη μέριμνα του Υπουργείου Περιθάλψεως, και επιτράπηκε αρχικά να επιστρέψουν οι ευπορότεροι και οι πρόσφυγες οι προερχόμενοι από ορισμένες μόνο περιοχές της Δυτικής Μικράς Ασίας. Οι περισσότεροι επέστρεψαν στις εστίες τους μετά την απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη, τον Μάιο του 1919. Μέχρι το τέλος του 1920 η πλειονότητα των προσφύγων είχε επιστρέψει στη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη (Ανδριώτης, 2020). Επίσης, σε κάποιες περιοχές, σε σπίτια Ελλήνων είχαν εγκατασταθεί Μουσουλμάνοι πρόσφυγες από τις βαλκανικές χώρες. Στα πλαίσια της Ύπατης Αρμοστείας Σμύρνης ιδρύθηκε η «Υπηρεσία Παλιννοστήσεως και Περιθάλψεως», η οποία βοηθούσε όσους επέστρεφαν να αποκατασταθούν στα σπίτια τους και τις ασχολίες τους. Το Υπουργείο Περιθάλψεως ιδρύθηκε τον Ιούλιο του 1917 για να φροντίσει τις επείγουσες ανάγκες των οικογενειών εφένδρων και όσων είχαν χάσει δικά τους πρόσωπα στον πόλεμο (Μαστρογιάννης, 1960:289). Σε μια περίοδο σοβαρών δυσκολιών, το υπουργείο αυτό ήταν απαραίτητο για την οργάνωση και την εντατικοποίηση της φροντίδας για τους πρόσφυγες. Παρά τις δύσκολες συνθήκες, υπήρξε σημαντική αύξηση της περίθαλψης των προσφύγων μεταξύ 1917 και 1921 (Γκλαβίνας, 2015). Καθ' όλη τη διάρκεια αυτής της περιόδου, σχεδόν 450.000 πρόσφυγες έλαβαν κρίσιμη βοήθεια, αποδεικνύοντας τη σταθερή αφοσίωση τόσο των ιδιωτών όσο και των κρατικών οργανώσεων για την ανακούφιση των δεινών όσων ξεριζώθηκαν από τις εστίες τους (Ανδριώτης, 2020).

Για πρώτη φορά θεσμοθετήθηκε η περίθαλψη και για τις οικογένειες των εφένδρων που βρίσκονταν στο μέτωπο και για τις οικογένειες των θυμάτων του πολέμου.⁸³ Μολονότι η Ελλάδα βρισκόταν σε πολεμική αναμέτρηση (Α' Παγκόσμιος Πόλεμος) και οι οικονομικές

⁸³ Ν.Δ. 759/1917 «περί περιθάλψεως των θυμάτων του πολέμου»

συνθήκες ήταν αντίξοες, η φροντίδα για τους πρόσφυγες ήταν περισσότερο οργανωμένη από το 1917 έως το 1921 (Γκλαβίνας, 2015). Σύμφωνα με στοιχεία των υπηρεσιών του Υπουργείου Περιθάλψεως, δέχτηκαν περίθαλψη κατά διαστήματα περίπου 450.000 πρόσφυγες. Η μέριμνα για τους πρόσφυγες περιλάμβανε χρηματική ενίσχυση και μάλιστα υπήρχε πρόβλεψη για ξεχωριστό επίδομα σε ιερείς, δασκάλους και επιμελείς μαθητές (Αιλιανός, 1921). Οι συνθήκες που βρήκαν στην πατρίδα τους ήταν άσχημες, καθώς πολλά σπίτια, εκκλησίες και σχολεία είχαν μερικώς ή εντελώς καταστραφεί.

Επιπροσθέτως, υπήρξε φροντίδα για παροχή συσσιτίου. Για τον λόγο αυτό, οργανώθηκαν καθημερινά συσσίτια είτε από το κράτος είτε από το Πατριωτικό Ίδρυμα σε συνοικίες των πόλεων όπου ήταν συγκεντρωμένοι πολλοί πρόσφυγες. Ταυτοχρόνως, ιδιαίτερη μεία υπήρξε για ιατροφαρμακευτική περίθαλψη. Διορίστηκαν γιατροί, φαρμακοποιοί και μαίες, χορηγήθηκαν φάρμακα και νοσηλεία σε νοσοκομεία, δημόσια ή ειδικά διαμορφωμένα για την περίθαλψη των προσφύγων. Τα ειδικά νοσοκομεία διέκριναν πρόσφυγες και γηγενείς με κριτήριο την υγεία και την υγιεινή. Η στέγαση των προσφύγων έλαβε χώρα σε προσωρινά καταλύματα, (σκηνές ή παραπήγματα), σε δημόσια και σε επιταγμένα ή μισθωμένα ιδιωτικά κτίρια. Παράλληλα, παρασχέθηκαν ενδύματα και κλινοσκεπάσματα στον προσφυγικό πληθυσμό, καθώς και επιπρόσθετη βοήθεια για εύρεση εργασίας (Ανδριώτης, 2020).

Η φροντίδα που παρασχέθηκε στους πρόσφυγες περιλάμβανε ένα ευρύ φάσμα μέτρων για την κάλυψη των άμεσων και μακροπρόθεσμων αναγκών τους. Στο πλαίσιο αυτής της ολοκληρωμένης στρατηγικής, η οικονομική βοήθεια διανεμήθηκε για να παράσχει κάποια επίφαση σταθερότητας παρά τις αναταράξεις τους. Η διανομή προμηθειών στους χώρους καταυλισμού εξασφάλιζε την κάλυψη των θεμελιωδών διατροφικών αναγκών των προσφύγων. Δεδομένης της αξίας της υγείας, η ιατρική περίθαλψη επεκτάθηκε μέσω της διανομής φαρμάκων και της κατασκευής προσωρινών νοσοκομείων για την κάλυψη των αναγκών τους σε υγειονομική περίθαλψη. Οι πρωτοβουλίες για τη δημιουργία προσωρινών καταλυμάτων καθορίστηκαν από τον επείγοντα χαρακτήρα της κατάστασης. Για να βοηθηθούν τα άμεσα ζητήματα έκθεσης και πόνου, δόθηκαν ρούχα και κλινοσκεπάσματα. Αναγνωρίζοντας την ανάγκη επίτευξης οικονομικής ανεξαρτησίας, οι προσπάθειες επικεντρώθηκαν επίσης στην παροχή βοήθειας στους πρόσφυγες για την εξεύρεση δυνατοτήτων εργασίας, ώστε να ανακτήσουν το αίσθημα του ελέγχου και της σταθερότητας στη ζωή τους. Το Υπουργείο Περιθάλψεως διευκόλυνε επίσης τη μετακίνηση των προσφύγων, παρέχοντας δωρεάν μεταφορά τόσο σε μεμονωμένα άτομα όσο και σε ομάδες. Εκτός από την προσφορά στέγης, η προσπάθεια αυτή προσπάθησε επίσης να υποστηρίξει

όσους ήθελαν να επιστρέψουν στις αρχικές τους τοποθεσίες, εφόσον το επέτρεπαν οι συνθήκες (Ανδριώτης, 2020).

2.3.2. Το τέλος του Μεγάλου Πολέμου και οι εξελίξεις στην Ελλάδα

Μετά τη λήξη των εχθροπραξιών το 1918, οι πρόσφυγες επέστρεψαν στις εστίες τους και η *Υπηρεσία Ανοικοδομήσεως Ανατολικής Μακεδονίας* μερίμνησε για την επανεγκατάστασή τους. Το Νοέμβριο του 1919 υπογράφηκε η συνθήκη του Νεϊγύ, που προέβλεπε την παραχώρηση της Δυτικής Θράκης από τη Βουλγαρία στην Ελλάδα. Στη συνθήκη ήταν συνημμένο το *Σύμφωνο περί αμοιβαίας μεταναστεύσεως μεταξύ Ελλάδος και Βουλγαρίας*. Με βάση αυτό, αναχώρησαν από την Ελλάδα περίπου 50.000 Βούλγαροι και από τη Βουλγαρία περίπου 30.000 Έλληνες (περίπου 20.000 ακόμη Έλληνες είχαν μεταναστεύσει πριν από την υπογραφή της συνθήκης). Την περίοδο 1919-1921, λόγω της Ρωσικής Επανάστασης και της κατάληψης ρωσικών επαρχιών από τους Τούρκους, μεγάλο μέρος των Ελλήνων της Ρωσίας κατέφυγε στα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας και από εκεί διαπεραιώθηκε στην Ελλάδα. Χαρακτηριστικά στον Πειραιά έφταναν ατμόπλοια με πρόσφυγες από τη Ρωσία. Το ελληνικό κράτος για την περίθαλψη τους όρισε ειδικές επιτροπές από τον Μάιο έως τον Σεπτέμβριο του 1919 στο Λαύριο, στις Σπέτσες, στην Ύδρα, την Αίγινα, την Κόρινθο, το Ξηροχώρι, τον Αλμυρό, την Άνδρο, την Πύλο και την Αταλάντη (Ανδριώτης, 2020:71).

2.3.3. Η συνθήκη των Σεβρών και η Ελληνική απόβαση στην Ιωνία⁸⁴

Το τέλος του Α'Π.Π. βρήκε την Ελλάδα στο πλευρό των νικητών και τον Ελευθέριο Βενιζέλο να υπογράφει τη Συνθήκη των Σεβρών στις 28 Ιουλίου/10 Αυγούστου του 1920. Με βάση αυτή τη συνθήκη η Ελλάδα αποκτούσε την Ανατολική Θράκη και τα δύο νησιά Ίμβρο και Τένεδο, συγχρόνως επιβεβαίωνε την κυριαρχία της στα νησιά του Αιγαίου και αποκτούσε τη διοίκηση της περιοχής της Σμύρνης. Η Ελλάδα είχε την ευκαιρία να προσαρτήσει τη Σμύρνη στα επόμενα πέντε χρόνια μέσω δημοψηφίσματος. Συμπερασματικά, η συνθήκη ήταν ευνοϊκή προς την Ελλάδα και αποτελούσε το επιστέγασμα της Μεγάλης Ιδέας, της βασικής πολιτικής ιδεολογίας του Βενιζέλου. Οι εθνικές βλέψεις των Ελλήνων της Μικράς Ασίας φάνηκε ότι γίνονταν πραγματικότητα. Από

⁸⁴ Η Ιωνία είναι η παράλια περιοχή της Μικράς Ασίας που κατοικήθηκε από τους Ίωνες (αρχαία ελληνικά φύλα της Βορειοδυτικής Πελοποννήσου, της Αττικής και της Εύβοιας) κατά τη διάρκεια του πρώτου ελληνικού αποικισμού (μέσα 11ου αιώνα – αρχές 9ου).

την άλλη πλευρά η Μεγάλη Συνέλευση της Άγκυρας και η πρώτη εθνική τουρκική συνέλευση την απέρριψαν (Ριζάς, 2015).

Ο ελληνικός στρατός αποβιβάστηκε στη Σμύρνη στις 15 Μαΐου 1919, σύντομα, ωστόσο, η ελληνική παρουσία επεκτάθηκε και σε άλλες περιοχές, γύρω από την κατεχόμενη ζώνη. Σε αυτή την πολεμική προσπάθεια είχε τη στήριξη της Μεγάλης Βρετανίας, ενώ οι υπόλοιπες Μεγάλες Δυνάμεις (Γαλλία και Ιταλία) ήταν αρνητικές. Συγκεκριμένα, η Ιταλία κατήγγειλε το ιταλοελληνικό σύμφωνο του 1920 και η Γαλλία υπέγραψε τον Μάιο του 1920 ανακωχή με την Άγκυρα. Από την άλλη πλευρά η Σοβιετική Ένωση υποστήριζε το εθνικό κίνημα του Μουσταφά Κεμάλ με το σύμφωνο του Αυγούστου του 1920. Ο Μουσταφά Κεμάλ υποστηρίχθηκε από το μεγαλύτερο μέρος των ευρωπαϊκών δυνάμεων και προχώρησε στην αντεπίθεση του στην ελληνική στρατιωτική απόβαση (Γκιζελή, 1984).

2.4. Η έξοδος του 1922

Η έξοδος των προσφύγων της Μικράς Ασίας είχε ως αποτέλεσμα πλήθος μεταβολών και αναδιαρθρώσεων στην εσωτερική δομή της χώρας. Συγκεκριμένα, η Ελλάδα, η οποία τότε αριθμούσε περίπου 5 εκατομμύρια κατοίκους, βρέθηκε αντιμέτωπη με την πρόκληση να ενσωματώσει περίπου 1,2 εκατομμύρια πρόσφυγες (Kritikos, 1999). Αυτοί οι πρόσφυγες προέρχονταν κυρίως από τη Μικρά Ασία, την Ανατολική Θράκη και τον Πόντο, και η μετακίνησή τους προς την Ελλάδα ήταν αποτέλεσμα της ήττας στη Μικρασιατική Εκστρατεία και της επακόλουθης υπογραφής της Συνθήκης της Λωζάνης το 1923. Αυτό το μαζικό κύμα προσφύγων επέφερε σημαντικές δημογραφικές, κοινωνικές και πολιτισμικές αλλαγές στην ελληνική κοινωνία.

Το Νοέμβριο του 1920 το κόμμα των Φιλελευθέρων ηττήθηκε στις εκλογές. Ο ελληνικός λαός κουρασμένος από τους συνεχείς πολέμους και από την εθνική πολιτική του Βενιζέλου επανάφερε στην εξουσία τα βασιλικά κόμματα τα οποία ήταν συντηρητικά και ως βασικό προεκλογικό σύνθημα είχαν την υπόσχεσή τους για ειρήνη (Γκιζελή, 1984). Μόλις, τα φιλοβασιλικά κόμματα ανήλθαν στην εξουσία, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος επέστρεψε στην Ελλάδα. Αυτό έδωσε την αφορμή στους Συμμάχους να εκφράσουν καθαρότερα την αλλαγή της στάσης τους απέναντι στην Ελλάδα. Συγχρόνως το εθνικό κίνημα των Τούρκων του Μουσταφά Κεμάλ γινόταν διαρκώς ισχυρότερο τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό της Τουρκίας (Βερέμης-Κολιόπουλος, 2006). Η Γαλλία ενθάρρυνε φανερά το κίνημα του Κεμάλ από την άλλη, ενώ ο φιλογερμανός βασιλιάς προκαλούσε τη συνεχή καχυποψία της Αγγλίας. Ο μικρασιατικός πόλεμος έληξε τον Αύγουστο του 1922 με ήττα και υποχώρηση

του ελληνικού στρατού. Χιλιάδες πρόσφυγες, ακολουθώντας το στρατό, άρχισαν να φτάνουν στην Ελλάδα (Ανδριώτης, 2020). Από τις 13 έως τις 18 Σεπτεμβρίου 1922, ο τουρκικός στρατός επιδόθηκε σε κάθε καταστροφική ενέργεια, μεταξύ άλλων φόνους και αιτιμώσεις, εναντίον των Ελλήνων στη Σμύρνη (Ζουμπουρλής, Ριζάς & Μαργαρίτης, 2019).

Οι ελληνικοί πληθυσμοί που κατέφυγαν στην Ελλάδα μετά την υποχώρηση του ελληνικού στρατού, την έξοδο και την επίσημη ανταλλαγή πληθυσμού προέρχονταν από διάφορες περιοχές της Μικράς Ασίας. Σημαντικό ποσοστό αυτών των πληθυσμών, σε πρώτο στάδιο μετακινήθηκαν στα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου, λόγω της γειννίας με τα παράλια της Μικράς Ασίας και στη συνέχεια προωθήθηκαν στην ηπειρωτική Ελλάδα. Στο βόρειο τμήμα της, η μικρασιατική χερσόνησος βρέχεται από τη Μαύρη Θάλασσα, τον Βόσπορο, την Προποντίδα και τον Ελλήσποντο. Δυτικά από το Αιγαίο Πέλαγος, νότια και νοτιοανατολικά από την Κιλικία (Γκιζελή, 1984). Ήδη, πριν από τον Αύγουστο του 1922, ελληνικοί πληθυσμοί της Μικράς Ασίας (Πόντου, Κιλικίας, Καππαδοκίας) είχαν εγκαταλείψει τα σπίτια τους και είχαν καταφύγει στη Σμύρνη ή την Ελλάδα. Μετά την καταστροφή της Σμύρνης σειρά είχαν τα Βουρλά, το Αϊβαλί και τα Μοσχονήσια. Διώξεις σημειώθηκαν και στη βορειοδυτική Μικρά Ασία (Προποντίδα και αλλού). Αιχμαλωτοί στρατιώτες και ντόπιοι άνδρες 18-45 ετών συγκεντρώθηκαν σε στρατόπεδα και σχηματίστηκαν πορείες αιχμαλώτων και ομήρων προς το εσωτερικό της Μικράς Ασίας. Πολλοί πέθαναν από κακουχίες και αστία (Hirschon, 2003).

Η Ανατολική Θράκη, η οποία είχε προσαρτηθεί στην Ελλάδα με τη Συνθήκη των Σεβρών, παραδόθηκε και πάλι στους Τούρκους στις 23 Σεπτεμβρίου του 1922 χάρη σε διπλωματική επιστολή των Συμμάχων (Καλαντζής, 2008). Στους κατοίκους της, δόθηκε προθεσμία ενός μήνα για να εκκενώσουν την περιοχή. Με αυτόν τον τρόπο είχαν τη δυνατότητα να πάρουν μαζί τους όσα μπορούσαν να μεταφέρουν από την κινητή περιουσία τους. Οι Έλληνες της χερσονήσου της Καλλίπολης έφυγαν αργότερα. Συνολικά, το φθινόπωρο του 1922 έφθασαν στην Ελλάδα περίπου 900.000 πρόσφυγες (ανάμεσά τους και 50.000 Αρμένιοι). Περίπου 200.000 Έλληνες παρέμεναν στην Καππαδοκία και γενικότερα στην Κεντρική και Νότια Μικρά Ασία. Αυτοί μεταφέρθηκαν στην Ελλάδα το 1924 και το 1925 με τη φροντίδα της Μικτής Επιτροπής. Ένα τμήμα των Ελλήνων του Πόντου κατέφυγε στη Ρωσία. Παράλληλα υποχρεώθηκαν σε ανταλλαγή και οι μουσουλμάνοι από την Ελλάδα (Ανδριώτης, 2020).

Η παρουσία του πλέον ενός εκατομμυρίου προσφύγων στην Ελλάδα προκάλεσε ρηξικέλευθες εξελίξεις στο κράτος, στην κοινωνία, στην οικονομία, στην πολιτική και στις

ιδεολογίες (Ρήγος, 1999). Αυτό που δικαίως θεωρείται ως το μακρύτερο οδοιπορικό στην ιστορία ξεκίνησε με τις διώξεις του 1922. Και στις δύο πλευρές του Αιγαίου, δύο εκατομμύρια μουσουλμάνοι και χριστιανοί εκτοπίστηκαν βίαια. Αυτή η μαζική μετακίνηση πυροδοτήθηκε μετά την ανάκαμψη της Τουρκίας από την ήττα της στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και την επακόλουθη νίκη της επί των Ελλήνων στη Μικρά Ασία. Τα πρώτα θύματα ήταν οι Έλληνες που ζούσαν στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας (Travlos, 2020). Κοντά στα 1,2 εκατομμύρια πρόσφυγες αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους και να μετακομίσουν στην Ελλάδα. Ένα μέρος αυτών των προσφύγων μετεξελίχθηκε σε μικρή εργατική δύναμη στον βιομηχανικό τομέα στην περιοχή της Αθήνας και του Πειραιά. Οι υπόλοιποι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν σε διάφορες αστικές και αγροτικές περιοχές, κυρίως στη Μακεδονία και τη Θράκη (Ψαλιδόπουλος, 2006).

2.5. Συμπεράσματα 2^{ου} κεφαλαίου

Η Ελλάδα βίωσε μια άνευ προηγουμένου αστάθεια και αναταραχή στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η οποία χαρακτηρίστηκε από σημαντικές προσφυγικές ροές. Οι γεωπολιτικές διενέξεις, οι εδαφικές αλλαγές και τα επακόλουθα των Παγκοσμίων Πολέμων συνδέθηκαν στενά με τα κύματα προσφύγων που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Η Ελλάδα αναγκάστηκε να αντιμετωπίσει τα τεράστια ζητήματα που προκάλεσε ο απόηχος των Βαλκανικών πολέμων και ο Μεγάλος Πόλεμος. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και ο Α΄Π.Π. προκάλεσαν ένα κύμα προσφύγων το 1914, το οποίο λειτούργησε ως καταλύτης για τη μετέπειτα αλυσίδα γεγονότων. Αναδείχθηκε η περίπλοκη αλληλεπίδραση μεταξύ των εγχώριων πολιτικών δυνάμεων και των ξένων συγκρούσεων. Ο ξεριζωμός πολλών ομάδων, ιδίως των ελληνικής καταγωγής και άλλων εθνοτήτων, αποκάλυψε το πολύπλοκο πολιτισμικό μωσαϊκό των Βαλκανίων και τις δυσκολίες της κοινωνικής ενσωμάτωσης κατά τη διάρκεια μιας κρίσης. Μια άλλη σημαντική περίοδος της ελληνικής ιστορίας αναδείχθηκε από τον ελληνοτουρκικό πόλεμο και τις συνέπειές του το 1922. Η πίεση στους πόρους, τις υποδομές και τον κοινωνικό ιστό της Ελλάδας επιδεινώθηκε από την τεράστια αποχώρηση ελληνικών στρατευμάτων και πολιτών από τη Μικρά Ασία. Παρά τις δυσκολίες, η Ελλάδα επέδειξε ανθεκτικότητα και προσαρμοστικότητα. Οι άμεσες επιπτώσεις της μετεγκατάστασης μειώθηκαν σημαντικά λόγω των μέτρων έκτακτης ανάγκης, της διεθνούς συνεργασίας και της βοήθειας.

Οι επιπτώσεις του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και των Βαλκανικών Πολέμων άσκησαν βαθιά και εκτεταμένη επίδραση στον ιστό της ελληνικής κοινωνίας και στα θεμέλια των υποδομών

της. Οι παρατεταμένες εχθροπραξίες εξάντλησαν τους πόρους του έθνους, διέκοψαν ζωτικής σημασίας εμπορικές οδούς και προκάλεσαν μια κατάσταση οικονομικής αστάθειας. Οι ανάγκες του πολέμου, με τις συνακόλουθες απαιτήσεις για ανθρώπινο δυναμικό, πόρους και δημοσιονομική στήριξη, άσκησαν σημαντικές πιέσεις στο ήδη εύθραυστο οικονομικό πλαίσιο της Ελλάδας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Εισαγωγή

3.1. Η Συνθήκη της Λωζάννης. Η ανταλλαγή των πληθυσμών

3.2. Πολιτογράφηση και τα δικαιώματα των προσφύγων

3.3. Ελληνοτουρκικές συνθήκες (1924-1930)

3.4. Το ζήτημα των περιουσιών. Αποζημίωση και συμψηφισμός

3.5. Συμπεράσματα 3^ο κεφαλαίου

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Εισαγωγή

Οι Μεγάλες Δυνάμεις χειρίστηκαν το λεγόμενο ανατολικό ζήτημα και ιδιαίτερα τις σχέσεις Ελλάδας – Τουρκίας. Ορόσημο της δεκαετίας αυτής, ήταν η υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης αλλά και των συμπληρωματικών της Συμβάσεων που καθόρισαν τα ελληνοτουρκικά. Η Συνθήκη της Λωζάννης αποτελεί την πρώτη συνθήκη υποχρεωτικής ανταλλαγής πληθυσμών, προσπαθώντας να πετύχει τη λήξη των εχθροπραξιών και την ομογενοποίηση της Ελλάδας και της Τουρκίας. Βασικό κριτήριο για την ανταλλαγή αποτέλεσε η υπηκοότητα αλλά και η θρησκεία. Κατά τη διαδικασία της ανταλλαγής προέκυψαν πολλά προβλήματα, όπως αυτό της Ένατης Δήλωσης που δημιούργησε πληθώρα ζητημάτων στο ελληνικό κράτος, καθώς δεν μπορούσε να διαθέσει τα απαραίτητα κτήματα για την προσφυγική αποκατάσταση. Η εφαρμογή της συνθήκης της Λωζάννης συνάντησε το δυσεπίλυτο ζήτημα της διευθέτησης των περιουσιών των ανταλλαξιμίων. Εν τέλει εφαρμόστηκε ο συμψηφισμός των περιουσιών μετά από παρέμβαση του Ελ. Βενιζέλου το 1928.

3.1. Η Συνθήκη της Λωζάννης. Η ανταλλαγή των πληθυσμών.

Η τεταμένη δεκαετία 1920-1930 για τις ελληνοτουρκικές διαφορές σηματοδοτήθηκε από την Συνθήκη των Σεβρών που, αν και παρέμεινε ανεφάρμοστη και δεν κυρώθηκε ποτέ από τις ενδιαφερόμενες χώρες (Συρίγος 2015:43). Το «Σύνδρομο της Συνθήκης των Σεβρών», όπως ονομάστηκε η ανασφάλεια αλλά και η συνεχής προσπάθεια της Τουρκίας να διαφύγει της μειονεκτικής θέσης που την τοποθέτησε η Συνθήκη του 1920, χαρακτήρισε την τουρκική εξωτερική πολιτική αυτής της δεκαετίας, αλλά ταυτόχρονα έφερε και την Ελλάδα σε δυσμενή θέση διαπραγματεύσεων (Συρίγος & Κλάψης, 2023:20). Ένα πρωταρχικό παράδειγμα των διπλωματικών αυτών προσπαθειών, ήταν η συμμετοχή της Ελλάδας στις μεταπολεμικές διαπραγματεύσεις και στην υπογραφή συμφωνιών όπως η Συνθήκη της Λωζάννης το 1923. Ωστόσο, όταν αναφερόμαστε στη Συνθήκη της Λωζάννης, λανθασμένα δημιουργείται η εντύπωση ότι μείζον θέμα ρύθμισής της ήταν οι ελληνοτουρκικές σχέσεις (Συρίγος & Κλάψης, 2023:48). Αντιθέτως, τα ζητήματα που διακυβούνταν ήταν πολύ περισσότερα και πολύ μεγαλύτερα, ξεπερνώντας τα τοπικά και περιφερειακά συμφέροντα της Ελλάδας και της Τουρκίας. Για τον λόγο αυτό και για την επίτευξη συμφωνίας επενέβησαν οι Μεγάλες Δυνάμεις με διακριτά και ξεχωριστά συμφέροντα. Οι πολιτικές περιπλοκές παρουσίασαν σημαντικά εμπόδια. Η ανταλλαγή πληθυσμού, αν και κρίθηκε

απαραίτητη, ήταν ένα τεράστιο υλικοτεχνικό εγχείρημα και συχνά βυθιζόταν σε διαφωνίες και διοικητικές επιπλοκές. Η διασφάλιση ότι τόσο η Ελλάδα όσο και η Τουρκία τηρούν τους συμφωνηθέντες όρους ήταν μια πρόκληση.

Οι προηγούμενες συνθήκες ανταλλαγής πληθυσμών ήταν σε εθελούσια βάση. Η πιο πρόσφατη συνθήκη του Νεϊγύ το 1919 μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας αφορούσε προαιρετική μετανάστευση μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας και παράλληλα τη ρευστοποίηση των περιουσιών (Γκιζελή, 1984). Η Συνθήκη της Λωζάννης διέφερε εξαιτίας του υποχρεωτικού της χαρακτήρα αλλά και στον αριθμό των ανταλλαξιμών. Αυτή η συνθήκη επέβαλε την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών, συνθήκη η οποία επηρέασε πάνω από δύο εκατομμύρια άτομα. Ο αριθμός αυτός περιλάμβανε περίπου 1,5 εκατομμύριο Χριστιανούς από τα Οθωμανικά εδάφη και 400.000 Μουσουλμάνους από τις πρώην Οθωμανικές επαρχίες που προσαρτήθηκαν από την Ελλάδα κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων του 1912-1913. Μετά την κατάρρευση του δυτικού μετώπου στη Μικρά Ασία τον Αύγουστο του 1922, η εκτεταμένη απώλεια αμάχων κατέστη εμφανής, με τις επιθέσεις εναντίον αμάχων να συχνότερες από τα πρώτα στάδια της σύγκρουσης (Exertzoglou, 2016). Η εν λόγω συνθήκη δέχτηκε μεγάλη κριτική κυρίως από νομικούς, γιατί καθιέρωνε την υποχρεωτική μετανάστευση των πληθυσμών. Κατηγορήθηκε, λοιπόν, πως παραβιάζει το δικαίωμα της ανθρώπινης ελεύθερης βούλησης (Τσιτσελίκης, 2006). Συγχρόνως, η Σύμβαση ανταλλαγής πληθυσμών βρήκε πολλούς υποστηρικτές, καθώς θεωρούσαν πως η Τουρκία δεν υπήρχε περίπτωση να δεχθεί πίσω τους πρόσφυγες (Γκιζελή, 1984). Ανταλλάξιμοι θεωρήθηκαν όσοι ήλθαν στην Ελλάδα μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης από την κεντρική Μικρά Ασία και τον Πόντο.

Ανταλλάξιμα κτήματα

Τα ανταλλάξιμα κτήματα ήταν οι περιουσίες των ορθοδόξων και των μουσουλμάνων που αναγκάζονταν υποχρεωτικά να φύγουν από τις εστίες τους. Η συνθήκη της Λωζάννης όριζε στο άρθρο 9 πως για την διευθέτηση της εγκαταλειπόμενης περιουσίας των δυο πλευρών αρμόδια θα ήταν η Μεικτή Επιτροπή. Το ίδιο καθεστώς ίσχυε και για τα εκκλησιαστικά και τα φιλανθρωπικά ιδρύματα. Σύμφωνα με το άρθρο 10 της παρούσας συνθήκης, η Μεικτή Επιτροπή απέκτησε την πλήρη εξουσιοδότηση να επανεκτιμήσει τις απαλλοτριωμένες περιουσίες από τις 18 Οκτωβρίου (1912) στην Ελλάδα και την Τουρκία.

3.2. Πολιτογράφηση και τα δικαιώματα των προσφύγων

Έπειτα από μια δεκαετία σχεδόν αδιάκοπης συμμετοχής των δύο χωρών σε πολεμικές συγκρούσεις, μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης, τέθηκε επίσημα η παύση των εχθροπραξιών και η έναρξη ανασυγκρότησης και ανοικοδόμησης του εσωτερικού των κρατών, καθώς τόσο οι πληγές που μετρούσαν όσο και τα νέα δεδομένα έχρηζαν αντιμετώπισης (Ladas, 1932). Από τη μία πλευρά, η Ελλάδα είχε να αντιμετωπίσει έναν υπέρογκο αριθμό προσφύγων που είχαν εισέλθει στην Ελλάδα, τόσο μετά την υπογραφή της Συνθήκης και της Σύμβασης ανταλλαγής πληθυσμών όσο και νωρίτερα κατά τη διάρκεια των εχθροπραξιών. Το όραμα της Μεγάλης Ιδέας ήταν παρελθόν, ενώ το ελληνικό κράτος προσπαθούσε να ανασυγκροτηθεί εσωτερικά. Από την άλλη πλευρά, η Τουρκία, έχοντας απομακρυνθεί αισθητά από την ταπεινωτική Συνθήκη των Σεβρών, επιθυμούσε μέσω του νεοσύστατου κεμαλικού κράτους να ανοικοδομήσει ένα νέο τουρκικό έθνος, με την ταυτόχρονη κοινωνική ενσωμάτωση ενός μεγάλου αριθμού μεταναστών αλλά και την αντιμετώπιση των μειονοτικών εξεγέρσεων (Συρίγος & Κλάψης, 2023).

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι παράλληλα με τις διαπραγματεύσεις στο πλαίσιο της Συνθήκης της Λωζάννης, που ξεκίνησαν επίσημα τον Ιανουάριο του 1923, λάμβαναν χώρα διμερείς διαπραγματεύσεις Ελλάδας – Τουρκίας με κύρια ζητήματα την ανταλλαγή πληθυσμών και την απελευθέρωση και επιστροφή των αιχμαλώτων και των ομήρων στις οικογένειές τους (Συρίγος & Κλάψης, 2023:52). Το τέλος των διαπραγματεύσεων σήμανε επί της ουσίας την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης στις 24 Ιουλίου 1923, παράλληλα με την υπογραφή και 17 συμβάσεων και δηλώσεων που ρύθμιζαν ειδικότερα ζητήματα και εξειδίκευαν σημεία της Συνθήκης (Συρίγος & Κλάψης, 2023:52-53).

Αναφορικά με το ζήτημα της ανταλλαγής πληθυσμών, να τονιστεί ότι τουλάχιστον ως προς τους ελληνικούς πληθυσμούς, μεγάλα τμήματα είχαν εγκαταλείψει τις εστίες τους στη Μικρά Ασία αλλά και την Καππαδοκία και τον Πόντο, πολύ νωρίτερα από την υπογραφή της Συνθήκης του 1923, με αποτέλεσμα, λανθασμένα, να μην υπολογίζονται στους ανταλλάξιμους πληθυσμούς (Συρίγος & Κλάψης, 2023:52). Η διμερής σύμβαση που υπογράφηκε έξι μήνες πριν την υπογραφή της Συνθήκης, τον Ιανουάριο του 1923, καθόριζε τα θέματα της ανταλλαγής των πληθυσμών, αλλά στόχευε και στην προστασία των μειονοτικών δικαιωμάτων των μουσουλμανικών πληθυσμών που παρέμειναν στην Τουρκία. Καθώς, όμως, η αναφορά στα δικαιώματα των δεύτερων κρίθηκε ελλιπής, γινόταν μνεία στα δικαιώματά τους και σε άρθρα της Συνθήκης (Συρίγος & Κλάψης, 2023:54). Αρχιτέκτονες

του ελληνοτουρκικού Συμφώνου της ανταλλαγής πληθυσμών ήταν ο F. Nansen, ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο Μουσταφά Κεμάλ. Επιθυμούσαν την ανταλλαγή, ώστε να ομογενοποιηθούν η Ελλάδα και η Τουρκία, αντίστοιχα (Drange, 2019:105). Παράλληλα, η Ελλάδα όφειλε να εξασφαλίσει μόνιμες λύσεις για την προσφυγική κοινωνική ενσωμάτωση (Kyriamargiou, 2021:55). Σημαντικό χαρακτηριστικό της ανταλλαγής πληθυσμών, το οποίο μαρτυρά και τη δυσκολία προσαρμογής των επόμενων χρόνων, ήταν η υποχρεωτικότητα της ανταλλαγής, καθώς οι ανταλλάξιμοι πληθυσμοί δεν είχαν το δικαίωμα παραμονής στις στον τόπο καταγωγής τους (Συρίγος, 2015:52-53).

Βασικό κριτήριο για την ανταλλαγή των πληθυσμών ήταν τόσο η ελληνική και τουρκική υπηκοότητα όσο και η θρησκεία, καθώς με τη Σύμβαση επιβαλλόταν η υποχρεωτική ανταλλαγή των Τούρκων υπηκόων, ελληνικού ορθόδοξου θρησκευματος, των εγκατεστημένων επί των τουρκικών εδαφών, και των Ελλήνων υπηκόων, μουσουλμανικού θρησκευματος, των εγκατεστημένων επί των ελληνικών εδαφών (Συρίγος & Κλάψης, 2023:65). Η ανωτέρω υποχρεωτικότητα συνοδευόταν, επομένως, και από μία αναδρομικότητα, καθώς στη ρύθμιση αυτή υπαγόntonταν και όλα τα άτομα που είχαν εγκαταλείψει τις εστίες τους μετά το 1912 (Συρίγος & Κλάψης, 2023:66). Συνεπώς, η ρύθμιση αυτή περικλείει κυρίως τους Έλληνες που είχαν απομακρυνθεί από το τωρινό τουρκικό κράτος και τους απαγορευόταν να επιστρέψουν στις εστίες τους. Από τον γενικό κανόνα της υποχρεωτικής ανταλλαγής εξαιρέθηκαν οι Έλληνες κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης και οι μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης, καθώς και οι Έλληνες κάτοικοι της Ίμβρου και της Τενέδου (Συρίγος & Κλάψης, 2023:70).

3.3. Ελληνοτουρκικές συνθήκες (1924-1930)

Συμπληρωματική της Σύμβασης της ανταλλαγής των πληθυσμών, 6 μήνες πριν την υπογραφή της Συνθήκης Ειρήνης της Λωζάννης, ήταν η Ένατη Δήλωση, δηλαδή μία ειδική δήλωση της Ελλάδας προς τους Μουσουλμάνους, οι οποίοι είτε κατοικούσαν ανέκαθεν στην Ελλάδα είτε είχαν εγκαταλείψει νωρίτερα από το 1912 την Ελλάδα, ότι παρέμεναν άθικτα τα δικαιώματα ιδιοκτησίας τους και ακόμα απολάμβαναν το δικαίωμα της ελεύθερης διαθέσεως της ιδιοκτησίας τους (Συρίγος & Κλάψης, 2023:70-71). Αυτό που προσπάθησε να κάνει η Τουρκία και τελικά το πέτυχε ήταν να συμπεριλάβει στους δικαιούμενους της Ένατης Δήλωσης άτομα που αναμφισβήτητα έπρεπε να θεωρηθούν ανταλλάξιμα. Η αύξηση του αριθμού των δικαιούμενων της Ένατης Δήλωσης δημιούργησε ακόμα περισσότερα

προβλήματα στο ελληνικό κράτος, το οποίο αδυνατούσε να παρέχει κτήματα για την αποκατάσταση των προσφύγων (Συρίγος & Κλάψης, 2023:71).

Αν και κατ' αρχάς φάνηκε ότι η Σύμβαση ανταλλαγής πληθυσμών και μετέπειτα η Συνθήκη Ειρήνης καθόρισαν όλα τα ζητήματα αναφορικά με τη μετακίνηση και μετεγκατάσταση των πληθυσμών, ωστόσο κατά την εφαρμογή των ρυθμίσεων παρουσιάστηκαν πλείστα ζητήματα τα οποία χαρακτηρίστηκαν ως δυσεπίλυτα. Αρχικά, ένα πρώτο ζήτημα που ανέκυψε ήταν η ερμηνεία του άρθρου 2 της Σύμβασης αναφορικά με τον όρο των «εγκατεστημένων», δηλαδή των Ελλήνων που δεν θα υπάγονται στην ανταλλαγή. Η Τουρκία, θέλοντας να αυξήσει τον αριθμό των μη ανταλλάξιμων Ελλήνων, ερμήνευσε το άρθρο αυτό ως «τους Έλληνες που ήταν εγγεγραμμένοι πριν από το 1918 στο δημοτολόγιο της Κωνσταντινούπολης (Συρίγος & Κλάψης, 2023:74). Με την ερμηνεία αυτή επεδίωξε να μειώσει τον αριθμό των Ελλήνων Μουσουλμάνων που θα εισέρχονταν στην Τουρκία και θα ζητούσαν να εγκατασταθούν σε κάποια ιδιοκτησία. Παράλληλα, στην προσπάθειά της αυτή επεδίωξε να μην αποδεχθεί την επάνοδο των Ελλήνων που είχαν αναχωρήσει από την Κωνσταντινούπολη τον Φεβρουάριο του 1922, ως «εχθροί» της Τουρκικής Δημοκρατίας, καθώς είχαν αναχωρήσει από την Κωνσταντινούπολη με πλαστά διαβατήρια υπό τον φόβο της κεμαλικής κυβέρνησης (Συρίγος & Κλάψης, 2023:74).

Το πιο σημαντικό, ίσως, πρόβλημα ερμηνείας και εφαρμογή της Συμβάσεως ήταν εκείνο της αποτίμησης της αξίας των ανταλλάξιμων περιουσιών, καθώς οι αξιώσεις εκατέρωθεν ήταν πολύ σημαντικές. Αρχικά, αναφορικά με τις κινητές περιουσίες, το πρόβλημα εντοπίστηκε με την ερμηνεία του όρου της κινητής περιουσίας, καθώς υπήρχαν πολλά αντικείμενα τα οποία μπορούσαν να συμπεριληφθούν σε αυτόν. Το μέγεθος της κινητής περιουσίας των Ελλήνων ήταν πολύ μεγαλύτερο σε σχέση με το αντίστοιχο της τουρκικής πλευράς με αποτέλεσμα οι Έλληνες να εγείρουν πολλές αξιώσεις έναντι της Τουρκίας αναφορικά με το ύψος αλλά και το περιεχόμενο της κινητής περιουσίας (Συρίγος & Κλάψης, 2023:76).

Σε μία από τις προσπάθειές τους να επιλύσουν τα ανακύπτοντα προβλήματα, οι δύο πλευρές συμφώνησαν να αποδώσουν στους Τούρκους και τους Έλληνες υπηκόους αντίστοιχα όλα τα ακίνητα που τους ανήκαν και τους είχαν αφαιρεθεί από την έναρξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Το πρόβλημα εμφανίστηκε στην ελληνική πλευρά, η οποία δεν μπορούσε να τηρήσει τα συμπεφωνημένα καθώς το μεγαλύτερο μέρος των περιουσιών στον ελληνικό χώρο είχαν ήδη παραχωρηθεί στους πρόσφυγες (Συρίγος & Κλάψης, 2023:77). Με την

συμφωνία της Άγκυρας το 1925 επιλύθηκαν εν μέρει κάποια ζητήματα, χωρίς επί της ουσίας να μεταβληθούν οι οικονομικοί όροι της προηγούμενης συμφωνίας. Ειδικότερα, η Τουρκία αποκτούσε πλέον το δικαίωμα να εξαγοράσει το σύνολο των ακινήτων των Ελλήνων υπηκόων που βρίσκονταν στην Τουρκία με αντίστοιχους όρους με εκείνους που εξαγόραζε η Ελλάδα την περιουσία των Τούρκων πολιτών (Συρίγος & Κλάψης, 2023:78).

Η Συμφωνία της Άγκυρας δεν εφαρμόστηκε ποτέ και στη συνέχεια αντικαταστάθηκε με την Συμφωνία των Αθηνών το 1926. Με την τελευταία αυτή συμφωνία η ελληνική πλευρά αποκτούσε δικαίωμα εξαγοράς της ακίνητης περιουσίας των Μουσουλμάνων υπηκόων της Ένατης Δήλωσης, πλην αυτών που κατοικούσαν στη Δυτική Θράκη. Από την άλλη πλευρά, η Τουρκία μπορούσε να εξαγοράσει την ακίνητη περιουσία των Ελλήνων υπηκόων της Ένατης Δήλωσης. Η εκατέρωθεν εξαγορά αυτή θα βρισκόταν σε αμοιβαία αντιστοιχία, ενώ μετά το τέλος της, τα αμοιβαίως οφειλόμενα ποσά θα συμψηφίζονταν (Συρίγος & Κλάψης, 2023:79). Επί της ουσίας τόσο η Συμφωνία της Άγκυρας το 1925 όσο και της Αθήνας το 1926, ουδέποτε εφαρμόστηκαν στην πράξη.

Η οριστική διευθέτηση επήλθε το 1928 με την ανάμειξη του Ελευθερίου Βενιζέλου και την αποδοχή της ιδέας του συμψηφισμού των εκατέρωθεν ανταλλάξιμων περιουσιών. Ο ίδιος είχε αντιληφθεί ότι η διευθέτηση των ελληνοτουρκικών εκκρεμοτήτων που σχετιζόνταν με την εφαρμογή της Σύμβασης της Λωζάννης για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών, ήταν καθοριστικής σημασίας για την ελληνοτουρκικές σχέσεις. Πάνω στην ιδέα αυτή και με σαφή υποχώρηση των ελληνικών διεκδικήσεων, υπογράφηκε το 1930 το Οικονομικό Σύμφωνο, το οποίο διευθετούσε όλες τις οικονομικές διαφορές μεταξύ Άγκυρας και Αθηνών, χωρίς να αφήνει ανεπίλυτα προβλήματα (Συρίγος & Κλάψης, 2023:82). Επί της ουσίας, ο συμβιβασμός αυτός ήταν επώδυνος για την ελληνική πλευρά, δεδομένου ότι η αξία των περιουσιακών στοιχείων των Ελλήνων που ζούσαν στην Τουρκία πριν το 1922 υπερτερούσε της αξίας των περιουσιών που είχαν εγκαταλείψει οι Μουσουλμάνοι στην Ελλάδα (Συρίγος & Κλάψης, 2023:84).

Στην πραγματικότητα το Οικονομικό Σύμφωνο δεν ήταν ο τελικός αλλά ο απαραίτητος ενδιάμεσος σταθμός στην πορεία της ελληνοτουρκικής προσέγγισης, την οποία είχε οραματιστεί ο Βενιζέλος. Από την οριστική διευθέτηση των διαφορών Ελλάδας και Τουρκίας που προέκυψε από την υπογραφή της Σύμβασης και της Συνθήκης Ειρήνης της Λωζάννης και την ανταλλαγή πληθυσμών, διαφάνηκε το γεγονός ότι η διαπραγματευτική θέση της Ελλάδας ήταν ασθενέστερη από εκείνη της Τουρκίας και δεν είχε την υποστήριξη

των Μεγάλων Δυνάμεων, όπως πίστευε και γι' αυτό οι υποχωρήσεις που έκανε κατά την διάρκεια της δεκαετίας του 1920 για χάρη τής αμοιβαίας συμφωνίας, ήταν σαφώς μεγαλύτερες από εκείνες της Τουρκίας, καταλαμβάνοντας το status του ηττημένου (Συρίγος & Κλάψης, 2023:84). Συμπληρωματικά ως προς το στοιχείο αυτό να προστεθεί το γεγονός ότι η συμπεριφορά της Τουρκίας διαπνεόταν από το Εθνικό Σύμφωνο αλλά και από την προγενέστερη ήττα με τη Συμφωνία των Σεβρών (Zürcher, 2004).

3.4. Το ζήτημα των περιουσιών. Αποζημίωση και συμψηφισμός

Η Συνθήκη της Λωζάννης αφορούσε πέρα από την ανταλλαγή των πληθυσμών και το ζήτημα των περιουσιών. Επιβλήθηκε η αναγκαστική απαλλοτρίωση των ακινήτων των ελληνικών περιουσιών στην Τουρκία και των τουρκικών στην Ελλάδα (Legg, 1969). Εντάχθηκαν, επίσης, και η εκκλησιαστική περιουσία και τα θρησκευτικά ιδρύματα. Με αυτόν τον τρόπο κόπηκαν οριστικά οι δεσμοί μεταξύ Ελλάδας – Τουρκίας. Το πρόβλημα ήταν οι διαδικασίες αξιολόγησης των προς ανταλλαγή περιουσιών. Με βάση τις διατάξεις η Σύμβαση της Λωζάννης ανατέθηκε στη Μικτή Επιτροπή η διενέργεια μιας γενικής εκτίμησης περιουσιών που εγκαταλείφθηκαν από τους ανταλλάξιμους Έλληνες και Τούρκους. Η Σύμβαση όρισε πως οι πρόσφυγες θα λάβουν αποζημίωση ίσης αξίας με αυτά που είχαν εγκαταλείψει. Οι οφειλές των δύο κρατών θα αποσαφηνίζονταν και το κράτος το οποίο θα χρωστούσε στο άλλο θα εξοφλούσε στο άλλο τη διαφορά για να αποδοθεί ως αποζημίωση. Η συγκεκριμένη διάταξη ίσχυε και κατά τη σύμβαση του Νείγυ (Γκιζελή, 1984). Για την αντιμετώπιση όλων των προβλημάτων που ανέκυψαν από τη Σύμβαση αλλά και από τη Συνθήκη Ειρήνης της Λωζάννης, αλλά και για την εν γένει ομαλή εφαρμογή των επιβαλλόμενων ρυθμίσεων, συστάθηκε μία Μεικτή Επιτροπή με ευρύτερες αρμοδιότητες (Συρίγος & Κλάψης, 2023:66-67). Ιδρύθηκε με βάση το άρθρο 11 της Σύμβασης της Λωζάννης με έδρα την Κωνσταντινούπολη. Την αποτελούσαν έντεκα μέλη εκ των οποίων οι τέσσερεις ήταν Έλληνες, οι τέσσερεις Τούρκοι και τρία μέλη - πολίτες ουδέτερων κρατών κατά τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο με αρμοδιότητα τον καθορισμό του τρόπου μεταναστεύσεως των πληθυσμών και της εκτίμησης της ακίνητης περιουσίας των ανταλλαξιμών. Ανέλαβε την εκκαθάριση των λογαριασμών, ωστόσο, επί της ουσίας αποτελεσματώθηκε σε άγονες συζητήσεις, έχοντας να αντιμετωπίσει και την απαίτηση των Τούρκων να παραγραφούν οι αμοιβαίες απαιτήσεις, μολονότι η αξία των ελληνικών περιουσιών ήταν πολλαπλάσια αξίας από εκείνη των τουρκικών (Βερέμης, 2005).

Η ίδρυση της Μεικτής Επιτροπής

Το άρθρο 11 της Συνθήκης θέσπισε τη σύσταση της Μεικτής Επιτροπής με σκοπό τη ρύθμιση της Ανταλλαγής και της εκκαθάρισης της περιουσίας των ατόμων που εγκατέλειψαν την Ελλάδα και την Τουρκία, αντίστοιχα. Η Μεικτή Επιτροπή ιδρύθηκε με έδρα την Ελλάδα και την Τουρκία και όφειλε να ξεκινήσει τη λειτουργία της ένα μήνα μετά την υπογραφή της Σύμβασης της ανταλλαγής πληθυσμών. Τα μέλη της ήταν τέσσερα, το ένα Ελληνικής ή Τουρκικής υπηκοότητας, αντίστοιχα, και τα άλλα τρία μέλη προέρχονταν από το συμβούλιο της Κ.τ.Ε. και συγκεκριμένα από χώρες που παρέμειναν ουδέτερες κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1914-1918) (Τσουλούφης, 1989). Πρόεδρος της Επιτροπής ορίστηκε να είναι άτομο των ουδετέρων χωρών. Στη συνέχεια η Μεικτή Επιτροπή απέκτησε το δικαίωμα σύστασης υποεπιτροπών στις περιοχές που διεξάγονταν οι διαδικασίες ανταλλαγής. Τα μέλη των υποεπιτροπών καθορίστηκαν ως εξής: ένας Τούρκος, ένας Έλληνας και ο πρόεδρος, που καθορίστηκε από την αρμόδια Επιτροπή. Ουσιαστικά τα άρθρα 9 και 10 της Συνθήκης έτειναν προς επίλυση του ζητήματος της ανταλλαγής των περιουσιών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας.

Στα άρθρα 12 και 13 της Συνθήκης της Λωζάννης θεσπίστηκαν οι αρμοδιότητες της Μεικτής επιτροπής. Η επιτροπή απέκτησε πλήρη δικαιώματα βάσει του συμφώνου και ανέλαβε και την κυριότητα στην εκκαθάριση των περιουσιών. Ως μέσο και μέτρο εκκαθάρισης των περιουσιών καθορίστηκε ο χρυσός. Υπήρξε μέριμνα σχετικά με τις διαφορές, έτσι, η επιτροπή θεσμοποιήθηκε να επιλύει τις διαφορές των αμφιλεγόμενων διαφορών διεξάγοντας επιτόπια έρευνα. Στο άρθρο 14 της Συνθήκης αναλυόταν διεξοδικά η απόδοση της αποζημίωσης και ποιοι ήταν οι αρμοστές σε περίπτωση διαφορών και διαμαχών. Το κόστος της αποζημίωσης χρεωνόταν το κράτος στο οποίο διεξήχθη η ανταλλαγή απέναντι στη χώρα που ανήκαν οι μετανάστες. Η αποζημίωση καθοριζόταν με βάση το ποσό το οποίο προέκυπτε από την εκκαθάριση της περιουσίας. Για να καθοριστεί με ακρίβεια το ποσό η ελληνική και η τουρκική κυβέρνηση υποχρεώνονταν να καταστήσουν εξαμηνιαίο κατάλογο με τα οφειλόμενα ποσά. Στο σημείο αυτό ξεκαθαρίστηκε η απόδοση των αποζημιώσεων (η καταβολή των χρημάτων τοις μετρητοίς, σε δόσεις ή υπογραφή δανείων) και ποιοι θα ήταν οι επίσημοι αρμοστές σε περίπτωση οικονομικών διαφορών. Για την ελληνική πλευρά καθορίστηκε η Διεθνής Επιτροπή, ενώ για την Τουρκική το Συμβούλιο του Δημοσίου χρέους. Σχετικά με τους εξαιρεθέντες της Ανταλλαγής συνέχισαν χωρίς κανένα εμπόδιο να κατέχουν τις περιουσίες τις οποίες είχαν και πριν την υπογραφή της Συνθήκης. Οι δαπάνες συντηρήσεως και λειτουργίας της Μεικτής Επιτροπής και των οργάνων της επρόκειτο να

επιβάρυναν και τις δύο Κυβερνήσεις (ελληνική και τουρκική, αντίστοιχα). Το έργο της Μεικτής Επιτροπής ως προς την εκκαθάριση των περιουσιών προχώρησε με βραδείς ρυθμούς. Έτσι, υιοθετήθηκε μια προσωρινή λύση. Οι πρόσφυγες με την άφιξη τους στην Ελλάδα είχαν δηλώσει τα περιουσιακά τους στοιχεία στα κατά τόπους Γραφεία Ανταλλαγής έως το τέλος του 1925. Συνεπώς, χρησιμοποιήθηκαν αυτές οι δηλώσεις, ώστε να δοθεί προκαταβολή της αξίας της περιουσίας των ανταλλαγέντων που εγκαταλείφθηκε στην Τουρκία. Τα περιουσιακά στοιχεία που επιδέχονταν αποζημίωση ήταν τα αγροτικά και αστικά ακίνητα, τα κινητά αγαθά που δεν πουλήθηκαν στην Τουρκία αλλά ούτε μεταφέρθηκαν στην Ελλάδα και τα καλλιεργήσιμα κτήματα με τα προϊόντα τους, μαζί και τα έσοδα τα οποία έχασε ο ανταλλάξιμος. Η προκαταβολή χορηγήθηκε σε όσους δεν είχαν μέχρι εκείνη τη στιγμή αποκατασταθεί.

Νομικά, η Συνθήκη της Λωζάννης όφειλε να διασφαλίσει τα δικαιώματα των προσφύγων και να τους αποζημιώσει για τις περιουσίες τις οποίες έχασαν. Ωστόσο, η συνθήκη της Λωζάννης παραβιάστηκε επανειλημμένα. Η Μεικτή Επιτροπή δεν κατάφερε να λειτουργήσει, όπως ορίστηκε, και εν τέλει η εκκαθάριση των ανταλλάξιμων περιουσιών κατέστη ένα δυσχερές και δυσβάσταχτο έργο που πολλές φορές συνέτεινε στη διατάραξη των σχέσεων μεταξύ Ελλάδας – Τουρκίας. Ο υποχρεωτικός χαρακτήρας της Ανταλλαγής σηματοδότησε τις προθέσεις αντίστοιχα, της Οθωμανικής αυτοκρατορίας – Ελλάδας. Οι δύο χώρες μέσω της Ανταλλαγής προσπάθησαν να ομογενοποιήσουν τα σύνορα τους και να πετύχουν τη δημιουργία του έθνους-κράτους τους. Οι ακαδημαϊκοί Δικαίου της δεκαετίας του 1920 ερμήνευσαν τον υποχρεωτικό χαρακτήρα της Ανταλλαγής ως στροφή στο παρελθόν και ως μια κατάφωρη καταπάτηση των ανθρώπινων δικαιωμάτων και της ατομικής ελευθερίας, εφόσον ήταν οριστική και αμετάκλητη (Seferiades, 1928). Ουσιαστικά, ο υποχρεωτικός χαρακτήρας της Ανταλλαγής αποσκοπούσε στην ομογενοποίηση Ελλάδας και Τουρκίας, ώστε οι δύο χώρες να εξαλείψουν τις μειονότητες. Η Συνθήκη της Λωζάννης έδωσε τη δυνατότητα σε Ελλάδα και Τουρκία να ασχοληθούν με τα εσωτερικά τους προβλήματα και να μορφοποιήσουν τα έθνη-κράτη τους. Εντούτοις, κατά την έμπρακτη εφαρμογή της Συνθήκης και οι δύο πλευρές παραβίασαν τα άρθρα της, ιδιαίτερα στο θέμα των ανταλλαξιμων περιουσιών. Η σύσταση των Μεικτών Επιτροπών δεν εκπλήρωσε το στόχο της (την εξομάλυνση της καταμέτρησης και αξιολόγησης των περιουσιών), έτσι η διαδικασία στην πράξη κατέστη χρονοβόρα. Αφενός, η κλίμακα των

περιουσιών ήταν τόσο μεγάλη, σύμφωνα με τα στοιχεία της Μεικτής Επιτροπής⁸⁵ και αφετέρου, η Ελλάδα και η Τουρκία προσπάθησαν να επωφεληθούν οικονομικά από την απόδοση των περιουσιών (Τσιτσελίκης, 2006).

Για αυτό το λόγο συνάφθηκαν επιμέρους συνθήκες σε μια προσπάθεια επίλυσης των διαφορών που προέκυψαν κατά την εφαρμογή της διαδικασίας της ανταλλαγής (Δημητριάδη, 1936). Η οριστική διευθέτηση του ζητήματος επήλθε με τη Συμφωνία της Άγκυρας της 10^{ης} Ιουνίου 1930. Οι διαπραγματεύσεις ξεκίνησαν στη Γενεύη τον Μάιο του 1928, όπου συναντήθηκαν οι υπουργοί Εξωτερικών Ελλάδας και Τουρκίας προσπαθώντας να ξεκαθαρίσουν όλες τις εκκρεμότητες. Κατά την πρόοδο των εργασιών διαφάνηκε πως η λύση του συμψηφισμού των περιουσιών ήταν, ίσως, η μοναδική λύση, ώστε να ομαλοποιηθούν οι σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών σύμφωνα με την τοποθέτηση της Ελληνικής και Τουρκικής κυβέρνησης, καθώς και των ουδέτερων μελών της Μεικτής Επιτροπής. Η συμφωνία της Άγκυρας επικυρώθηκε στην Ελλάδα με το νόμο 4793 της 3ης Ιουλίου 1930.⁸⁶ Κατά το πρώτο άρθρο της συμφωνίας, η κινητή και ακίνητη περιουσία που εγκατέλειψαν οι ανταλλάξιμοι μουσουλμάνοι στην Ελλάδα περιήλθε στην ελληνική κυβέρνηση. Κατά το αντίστροφο, οι περιουσίες των ανταλλάξιμων Ελλήνων που αφέθηκαν στην Τουρκία πέρασαν στην κατοχή της τουρκικής κυβέρνησης. Με την συμφωνία της Άγκυρας ολοκληρώθηκε η Ανταλλαγή των πληθυσμών και οι περιουσίες περιήλθαν νόμιμα στην απόλυτη κατοχή των δύο Κυβερνήσεων. Η περιουσία των Ελλήνων που εγκαταλείφθηκε στην Τουρκία ήταν κατά πολύ μεγαλύτερη από την αντίστοιχη μουσουλμανική στην Ελλάδα, γεγονός που προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων από τον προσφυγικό κόσμο της Ελλάδας (Πρωτονοτάριος, 1929). Ωστόσο, η συμφωνία αποτέλεσε μια ρεαλιστική προσέγγιση των συνθηκών της εποχής απαλείφοντας και οριστικά εκκαθαρίζοντας τις οικονομικές υποχρεώσεις μεταξύ των δύο χωρών.

Από πλευράς της Ελλάδας, εκπρόσωπος ορίστηκε ο Α. Πάλλης. Εξέφρασε τις βαθιές του ανησυχίες σε σχέση με τις δυσχέρειες του έργου της Μικτής Επιτροπής στον πρωθυπουργό, Α. Μιχαλακόπουλο τον Μάιο του 1925 (Πάλλης, 1934). Συστάθηκε το 1924 η Γενική Διεύθυνση Ανταλλαγής Πληθυσμών που υπαγόταν στο Υπουργείο Γεωργίας. Για την αποτελεσματικότερη λειτουργία της, ιδρύθηκαν κατά τόπους Γραφεία Ανταλλαγής

⁸⁵ «Παράρτημα των πρακτικών της συνεδρίας της ολομέλειας της 12ης Σεπτεμβρίου [1928]. Έκθεσις, δηλώσεις και σχέδια αποφάσεων υποβαλλόμενα υπό των ουδέτερων μελών εις την Μικτήν Επιτροπήν Ανταλλαγής των ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών τη 12η Σεπτεμβρίου 1928».

⁸⁶ ΦΕΚ 226 «Περί κυρώσεως της εν Λαζάννη υπογραφείσης συμβάσεως περί ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών πληθυσμών και της υπ' αριθμού 9 Δηλώσεως»

Πληθυσμών. Πράγματι, το έργο της Μικτής Επιτροπής κατέστη δυσχερές και χρονοβόρο και εν τέλει δεν ολοκλήρωσε το βασικό του στόχο (Γκιζελή, 1984). Το έργο της εκτίμησης των περιουσιών προχωρούσε αργά και η δυσφορία του προσφυγικού κόσμου, που βρισκόταν σε απόγνωση, μεγάλωνε. Έτσι, υιοθετήθηκε η λύση να δοθεί μια προκαταβολή μέχρι την τελική αποπληρωμή της αξίας της περιουσίας που εγκαταλείφθηκε στην Τουρκία, αφού πρώτα το ελληνικό Δημόσιο προέβαινε σε προσωρινή εκτίμησή της. Η Εθνική Τράπεζα ανέλαβε να πληρώσει στους ανταλλάξιμους την προκαταβολή αυτή. Η προσωρινή εκτίμηση των περιουσιών έγινε με βάση τις δηλώσεις που υποβλήθηκαν στα κατά τόπους Γραφεία Ανταλλαγής. Οι αιτήσεις των δικαιούχων θα εξετάζονταν από ειδικές επιτροπές προσφύγων, συμπατριωτών των ενδιαφερομένων. Εάν θεωρούνταν ανακριβείς, προβλεπόταν αναθεώρησή τους από ένα Ανώτατο Συμβούλιο. Καθορίστηκαν επίσης τα περιουσιακά στοιχεία για τα οποία καταβαλλόταν αποζημίωση. Η προκαταβολή θα δινόταν σ' εκείνους που δεν είχαν μέχρι τότε αποκατασταθεί. Για την οριστική εκτίμηση των περιουσιών που εγκαταλείφθηκαν στην Τουρκία συστάθηκαν Πρωτοβάθμιες Επιτροπές Εκτίμησης και Δευτεροβάθμιες Επιτροπές, για προβλήματα που ενδεχομένως ανέκυπταν. Με την πάροδο του χρόνου η ολοκλήρωση του έργου της εκτίμησης των περιουσιών φαινόταν όλο και πιο μακρινή. Το έργο ήταν τεράστιο και επιπλέον η όλη διαδικασία υπονομευόταν από την τουρκική πλευρά. Μια από τις βασικές της αρμοδιότητες ήταν η εκκαθάριση της κινητής και ακίνητης περιουσίας των εκατέρωθεν ανταλλαξίμων, αφού προηγουμένως προέβαινε στην εκτίμηση της αξίας των υπό εκκαθάριση περιουσιών (Συρίγος & Κλάψης, 2023:67). Με την έκδοση μίας βεβαίωσης από την Επιτροπή για το ύψος της περιουσίας που στερήθηκαν οι ανταλλάξιμοι θα αθροίζόταν η οφειλή της χώρας στην οποία παρέμενε η περιουσία προς την χώρα η οποία υποδεχόταν τους πρόσφυγες (Συρίγος & Κλάψης, 2023:67). Σε περίπτωση που μετά την συνολική εκκαθάριση των περιουσιών οι παραμένουσες περιουσίες δεν ήταν ίσης αξίας, τότε, η μία χώρα θα όφειλε να καταβάλει τη διαφορά στην άλλη. Φυσικά η διαδικασία αυτή εγκυμονούσε διάφορους κινδύνους και ενείχε τον κίνδυνο να εκτιμηθούν με λάθος τρόπο οι περιουσίες, με αποτέλεσμα οι βεβαιώσεις να μην ανταποκρίνονται στην πραγματική αξία των περιουσιών (Συρίγος & Κλάψης, 2023:70).

Σε πρώτη φάση η διαδικασία αποζημίωσης των ανταλλαξίμων για τις περιουσίες που άφηναν στις πατρογονικές τους εστίες είχε οριστεί με τρόπο που επί της ουσίας δεν θα αποζημιώνονταν σε χρήμα αλλά σε υλικά αγαθά, ήτοι περιουσία ίσης αξίας με εκείνη που είχαν αναγκαστεί να εγκαταλείψουν και είχε αναγραφεί στη βεβαίωση που είχε εκδοθεί από

την Επιτροπή (Συρίγος & Κλάσης, 2023:70). Το πρόβλημα που εντοπίστηκε στην πραγματική διευθέτηση του ζητήματος αποζημίωσης των ανταλλάξιμων περιουσιών, ήταν ότι σε πολλές περιπτώσεις, και ειδικά στην περίπτωση της Ελλάδας, το κράτος υποδοχής δεν είχε την πρακτική δυνατότητα να προσφέρει στους μετακινηθέντες πληθυσμούς περιουσία, ίσης αξίας και ίδιας φύσεως, με αυτή που αναγράφηκε στις βεβαιώσεις (Συρίγος & Κλάσης, 2023:70). Παρατηρήθηκε, συνεπώς, το φαινόμενο η διαδικασία που είχε οριστεί να μην είναι εφικτό να τηρηθεί κατά γράμμα, αφήνοντας μετέωρους πολλές φορές τους πρόσφυγες.

Το ζήτημα των αποζημιώσεων ήταν ιδιαίτερα κρίσιμο για τον νεοεισερχόμενο πληθυσμό, καθώς είχε άμεσο αντίκτυπο στην κάλυψη ζωτικών συμφερόντων τους στην Ελλάδα. Με τη συγκεκριμένη αποζημίωση είχαν τη δυνατότητα να αγοράσουν είτε ένα οίκημα ή ακίνητη περιουσία, είτε μπορούσαν να αποπληρώσουν τα σπίτια που είχαν δεσμεύσει από την ΕΑΠ και το κράτος. Η ΕΑΠ είχε δεχθεί το συγκεκριμένο τρόπο για την αποπληρωμή των χρεών και μάλιστα, μετά τη διάλυσή της, όσοι πρόσφυγες δεν είχαν ξεχρεώσει την ΕΑΠ, τα χρέη τους συμψηφίστηκαν με τα υπόλοιπα (Κολιαδήμου, 2014). Οφείλαν να τα αποπληρώσουν στην αγροτική τράπεζα της Ελλάδος στη τμήμα είσπραξης προσφυγικών χρεών. Εκτός της κάλυψης των βιοτικών και στοιχειωδών προσφυγικών αναγκών, η αποζημίωση που πρόσμεναν ο προσφυγικός πληθυσμός κατοχύρωνε τα υλικά υπάρχοντα που στερήθηκαν οι ξεριζωμένοι, προσπαθώντας να αλλάξουν την εικόνα του εξαθλιωμένου (Βαρλάς, 2007). Εντούτοις, υπήρξαν κάποιοι πρόσφυγες που δεν αποδέχονταν την εφαρμογή της Συνθήκης της Λωζάννης και για αυτό τον λόγο δεν κατέθεταν αποδοχή απώλειας της περιουσίας τους.

Η Συνθήκη της Λωζάννης όρισε πως το έργο της εκτίμησης των περιουσιών θα το αναλάμβανε η Μεικτή Επιτροπή Ανταλλαγής, η οποία στη συνέχεια επιμέρισε τις αρμοδιότητές της. Τον Μάιο του 1924 συστήθηκε η Γενική Διεύθυνση Ανταλλαγής Πληθυσμών, η οποία υπαγόταν στο υπουργείο Γεωργίας, προκειμένου να βοηθήσει στην καταγραφή. Συγχρόνως, οι αρμοδιότητές της κατανεμήθηκαν περαιτέρω, με την ίδρυση των κατά τόπους Γραφείων Ανταλλαγής Πληθυσμών, επικεφαλής των οποίων ήταν ο οικονομικός έφορος ή ο ανώτερος δημόσιος υπάλληλος. Παράλληλα, στα περιφερειακά Γραφεία Ανταλλαγής Πληθυσμών συμμετείχαν τα προσφυγικά σωματεία με ένα συμβούλιο αποτελούμενο από τέσσερις πρόσφυγες. Ταυτόχρονα, συγκροτήθηκε το Γνωμοδοτικό Συμβούλιο, το οποίο εισηγούνταν για κάθε ζήτημα που προέκυπτε σχετικά με την εφαρμογή της Σύμβασης της Λωζάννης (Τσιτσελίκης, 2006).

Η εφαρμογή των διατάξεων της Σύμβασης της Λωζάννης και της ανταλλαγής πληθυσμών ήταν ένα δυσεπίλυτο ζήτημα, με αποτέλεσμα να δοκιμάζονται οι σχέσεις Ελλάδας και Τουρκίας έως το 1930. Έτσι, καταρτίστηκε το Γενικό Μητρώο Ανταλλαξίμων το 1926 για την αποζημίωση των περιουσιών, ώστε να διευκολυνθεί η διαδικασία. Συντάχθηκε στα πρότυπα των εκκλησιαστικών επαρχιών και των κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Συγχρόνως, ιδρύθηκε η Εκτιμητική Επιτροπή σε κοινότητες, όπου είχαν εγκατασταθεί πρόσφυγες. Οι επιτροπές ήταν τετραμελείς – τα τρία μέλη ήταν πρόσφυγες-, κυρίως τα πιο επιφανή της κοινότητας, ενώ το τέταρτο ήταν διορισμένο από το Υπουργείο Γεωργίας και εκτελούσε χρέη γραμματέα (Τσιτσελίκης, 2006).

Για την οριστική εκτίμηση των περιουσιών συστήθηκαν 1.114 Πρωτοβάθμιες Επιτροπές Εκτίμησης, μία ή και περισσότερες για τις 934 χριστιανικές κοινότητες της Τουρκίας και 52 Δευτεροβάθμιες Επιτροπές (31 στην Αθήνα και 21 στην επαρχία). Το 1927 δημιουργήθηκαν 20 Δευτεροβάθμιες Επιτροπές (Εφετεία Ανταλλαγής – 8 στην Αθήνα και 12 στην επαρχία) (Ανδριώτης, 2020). Το 1926, επίσης ιδρύθηκαν τα κατά τόπους Μεικτά Επαρχιακά Συμβούλια, με βάση τις εκκλησιαστικές επαρχίες της πρώην Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τα οποία υπάγονταν στο υπουργείο Γεωργίας. Τα μέλη κάθε Μεικτού Επαρχιακού Συμβουλίου ήταν αιρετά και προέκυπταν ύστερα από εκλογές των προσφύγων κάθε επαρχίας. Στη διοίκηση των Μεικτών Επαρχιακών Συμβουλίων λάμβαναν μέρος μέλη των τοπικών συλλόγων των προσφυγικών συνοικισμών. Τα συμβούλια κατέγραφαν τα περιουσιακά στοιχεία των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων και των ιδρυμάτων. Μέσα σε αυτά περιλαμβάνονταν τα θρησκευτικά κειμήλια των επαρχιών, η γνωμοδότηση και η χορήγηση πληροφοριών για την περιουσιακή κατάσταση των δικαιούχων ανταλλαξίμων και η έκδοση πιστοποιητικών προσφυγικής ιδιότητας. Τα συγκεκριμένα συμβούλια λειτουργούσαν βοηθητικά, έχοντας συμβουλευτικό ρόλο με σκοπό να διευκολύνουν το έργο της εκτίμησης των περιουσιών. Οι δικαιούχοι, εάν θεωρούσαν πως αδικούνταν, είχαν το δικαίωμα να υποβάλλουν έφεση, η οποία εξετάζονταν από το Ανώτατο Συμβούλιο. Το 1927 ιδρύθηκε το Ταμείο Ανταλλάξιμων Κοινοτικών και Κοινωφελών Περιουσιών, για τη συγκέντρωση και τη διάθεση των περιουσιών των νομικών προσώπων (ιδρύματα, νοσοκομεία, σχολές), ενώ η διοίκηση του ταμείου απαρτιζόταν αποκλειστικά από πρόσφυγες (Μπαλτά, 2006).

Το θέμα της απονομής των αποζημιώσεων έλαβε τέλος με την υπογραφή της Σύμβασης της Άγκυρας και το συμψηφισμό της ανταλλάξιμης περιουσίας. Στην πράξη ο συμψηφισμός των περιουσιών ήταν εις βάρος των προσφύγων που ήλθαν στην Ελλάδα και οι οποίοι είχαν εγκαταλείψει περιουσίες μεγαλύτερης αξίας. Η Σύμβαση της Άγκυρας αποτέλεσε και

οικονομικό σύμφωνο μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, το οποίο υπογράφηκε τον Ιούνιο του 1930 και ολοκληρώθηκε τον Οκτώβριο του ίδιου χρόνου με το Σύμφωνο Φιλίας, Ουδετερότητας και Διαιτησίας. Παράλληλα, υπογράφηκαν τα πρωτοκόλλα που αφορούσαν τον περιορισμό των ναυτικών εξοπλισμών, τη σύμβαση εμπορίου, εγκατάστασης και ναυτιλίας (Βερέμης, 1980). Το γεγονός αυτός διέρρηξε τις σχέσεις Βενιζέλου και προσφύγων, ωθώντας την πλειονότητα της προσφυγικής ψήφου στις εκλογές του 1932 και 1933 προς άλλα κόμματα (Μαυρογορδάτος, 2017). Οι προσφυγικές αντιδράσεις ήταν άμεσες. Η Παμπροσφυγική Οργάνωση Αμύνης Δικαιούχων Ανταλλαξίμων καλούσε τα προσφυγικά σωματεία σε συσπείρωση και σε μαζικές αντιδράσεις πανελλαδικά και μαζί με άλλα προσφυγικά σωματεία έκανε μια ατελέσφορη έκκληση προς την Κ.τ.Ε.. Το ελληνοτουρκικό σύμφωνο της Άγκυρας ίσχυσε κανονικά, παρά τις προσφυγικές αντιδράσεις (Μπαλτά, 2006).

Η επίσκεψη του Τούρκου πρωθυπουργού Ι. Ινονού τον Οκτώβριο του 1931 υπήρξε η αφορμή για να φανούν οι κοινωνικές και ταξικές διαφορές μεταξύ των προσφύγων. Κάποια κεντρικά προσφυγικά σωματεία με έγγραφο στον Ινονού δήλωναν την αντίθεσή τους στη Συμφωνία της Άγκυρας και απαιτούσαν την ουσιαστική και έμπρακτη διαπραγμάτευση μεταξύ Ελλάδας – Τουρκίας. Ωστόσο, υπήρξε και μερίδα προσφύγων, κυρίως, αστών που θεώρησε την επίσκεψη του Ινονού ως ένα καλό οινό στις σχέσεις των δύο χωρών. Μάλιστα, κάποια από τα κατά τόπους προσφυγικά σωματεία στην Ελλάδα χαιρέτησαν με ενθουσιασμό την επίσκεψη του Τούρκου πρωθυπουργού (Βερέμης, 2005).

Η αρχική πεποίθηση της ελληνικής πλευράς ότι οι ελληνικές περιουσίες ήταν πολλαπλάσιας αξίας από τις τουρκικές υποχώρησε μετά την αποτυχία εξεύρεσης λύσης τον Ιούνιο του 1925 και τον Δεκέμβριο του 1926 (Συρίγος, 2015). Ωστόσο, ο απώτερος σκοπός ήταν πολύ μεγαλύτερος και εξασφάλιζε συμφέροντα και δικαιώματα που ξεπερνούσαν την προστασία των μειονοτήτων. Αν και η συνθήκη αυτή εφαρμόστηκε από την πρώτη στιγμή πλημμελώς σε αρκετά θέματα, αποτέλεσε, ωστόσο σημείο αναφοράς στις ελληνοτουρκικές σχέσεις και έχει προσλάβει τεράστιες διαστάσεις (Συρίγος, 2015). Η ελληνοτουρκική συνεννόηση αποτέλεσε τον θεμέλιο λίθο της ελληνικής και τουρκικής εξωτερικής πολιτικής σχεδόν καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930, ανεξάρτητα από τις αλλαγές των εκατέρωθεν κυβερνήσεων (Συρίγος & Κλάψης, 2023b).

3.5. Συμπεράσματα 3^ο κεφαλαίου

Το τρίτο κεφάλαιο παρουσίασε το ελληνοτουρκικό πλαίσιο συνθηκών από το 1922 έως το 1930. Ο λόγος ύπαρξης του είναι πως οι συνθήκες που υπεγράφησαν μεταξύ Ελλάδα – Τουρκίας καθόρισαν το μέλλον των δύο χωρών. Εφαρμόστηκε υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών και παράλληλα τα δύο κράτη όφειλαν να μεριμνήσουν για την αποζημίωση των ανταλλάξιμων πληθυσμών. Το σημείο αυτό ήταν ιδιαίτερο δύσκολο στην εφαρμογή του, διότι δεν λειτουργούσε ένα κτηματολόγιο (με σύγχρονους όρους, δεν υπήρχαν ξεκάθαροι τίτλοι ιδιοκτησίας γεγονός που δυσχέραινε το έργο των επιτροπών ανταλλαγής). Παράλληλα και οι δύο πλευρές είχαν αξιώσεις να καρπωθούν τις περιουσίες. Η ελληνική πλευρά υποστήριζε πως οι περιουσίες που άφησαν οι Έλληνες στη Μικρά Ασία άξιζαν πολύ περισσότερο από αυτές που οι Μουσουλμάνοι εγκατέλειψαν στην Ελλάδα. Παράλληλα, η ύπαρξη γηγενών ακτημόνων που επιζητούσαν γη για να εργαστούν και να επιβιώσουν δυσχέραινε το έργο της ανταλλαγής των περιουσιών. Για αυτό το λόγο η εφαρμογή της συνθήκης ήταν ένα δυσεπίλυτο ζήτημα που απασχόλησε κυρίως τις ελληνικές αρχές τα επόμενα χρόνια με αποτέλεσμα να ισοσταθμιστούν οι περιουσίες Ελλήνων και Τούρκων, ως μία λύση ανάγκης για να προχωρήσουν οι σχέσεις των δύο κρατών. Οι συνθήκες που υπεγράφησαν μεταξύ 1922-1930 χάραξαν τις ελληνοτουρκικές σχέσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ 1922

Εισαγωγή

4.1. Κρατική παρέμβαση στην προσφυγική αποκατάσταση

4.2. Οι διεθνείς οργανισμοί ως φορείς της προσφυγικής αποκατάστασης

4.3. Η οργάνωση της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ)

4.3.1. Η δημιουργία προσφυγικών ομάδων

4.3.2. Η αγροτική αποκατάσταση

4.3.3. Η αστική αποκατάσταση

4.4. Πηγές προσφυγικών δανείων

4.5. Αντιδικίες, συνεργασίας και διαπραγματεύσεις κατά την προσφυγική αποκατάσταση

4.6. Συμπεράσματα 4^{ου} κεφαλαίου

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ 1922

Εισαγωγή

Η εφαρμογή της συνθήκης της Λωζάννης και η αθρόα έλευση του άνω των 1.220.000 προσφύγων στην Ελλάδα, απαιτούσε από τη χώρα τον άμεσο σχεδιασμό της αποκατάστασης του προσφυγικού πληθυσμού. Η Ελλάδα προερχόταν από μία ταραγμένη πολεμική αλλά και κοινωνικά έκρυθμη δεκαετία. Το τέλος των Βαλκανικών αναμετρήσεων, του Εθνικού Διχασμού, του Μεγάλου Πολέμου και της Μικρασιατικής εκστρατείας είχαν αφήσει τη χώρα σε δυσχερή οικονομική, κοινωνική και πολιτική κατάσταση. Ο προσφυγικός πληθυσμός είχε άμεση ανάγκη από τα στοιχειώδη μέσα επιβίωσης. Στην προσπάθεια αποκατάστασης του προσφυγικού πληθυσμού, οι ελληνικές κυβερνήσεις σχεδίαζαν μέτρα κοινωνικής πολιτικής με την αρωγή του διεθνούς παράγοντα. Προσέτρεξαν στην Κ.τ.Ε. και στους διεθνείς οργανισμούς αναζητώντας οικονομική στήριξη, χορήγηση δανείων, τεχνογνωσία και ανθρώπινο δυναμικό με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ). Παράλληλα το ελληνικό κράτος συνεισέφερε στο μέγιστο δυνατό παρέχοντας πόρους, μέσα και ανθρώπους. Στα τέλη του 1923, μεταβιβάζονταν στην ΕΑΠ, μαζί με το προσωπικό τους, το Τμήμα Εποικισμού της Διεύθυνσης Εποικισμού του Υπουργείου Γεωργίας, η Γενική Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας, η Διεύθυνση Εποικισμού Θράκης και τα κατά τόπους Γραφεία Εποικισμού καθώς και οι αρμοδιότητες της Διεύθυνσης Εποικισμού για την προσφυγική αποκατάσταση. Ουσιαστικά, η Διεύθυνση Εποικισμού ανέλαβε την υλοποίηση ενός νέου προγράμματος αγροτικής μεταρρύθμισης που συνέχιζε την προηγούμενη βενιζελική προσπάθεια υπό το βάρος αυτή τη φορά της επιτακτικής προσφυγικής αποκατάστασης. Παράλληλα το εγχείρημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης και της προσφυγικής αποκατάστασης ήταν ιδιαίτερα δυσχερές. Οι συνεργασίες, οι αποφάσεις που έπρεπε να ληφθούν πολλές φορές προκάλεσαν προστριβές μεταξύ εγχώριων και διεθνών φορέων αλλά και μεταξύ γηγενών και προσφύγων.

4.1. Κρατική παρέμβαση στην προσφυγική αποκατάσταση

Η διαδικασία αποκατάστασης και κοινωνικής ενσωμάτωσης των προσφύγων απαιτούσε συντονισμένες προσπάθειες σε διάφορα επίπεδα και αποτέλεσε μέρος μιας ευρύτερης εθνικής στρατηγικής για την οικονομική ανάπτυξη και την επιβολή κοινωνικού ελέγχου (Τζεδόπουλος, 2003). Επρόκειτο για μια πρόκληση που ήταν καθ' όλα νέα για τις ελληνικές αρχές. Η ανάγκη για την ανάπτυξη νέων οργανωτικών δομών και μεθόδων ήταν επιτακτική,

αλλά η έλλειψη ειδίκευσης αποτελούσε ένα σημαντικό εμπόδιο στην αντιμετώπιση της κρίσης (Tuzzolino & Brantley, 2021). Το πρώτο διάστημα της προσφυγικής άφιξης, οι ελληνικές αρχές προσπάθησαν να παράσχουν δωρεάν γεύματα, να εξομαλύνουν τις προσφυγικές αφίξεις στα λιμάνια στέλνοντας τον προσφυγικό κόσμο στο εσωτερικό της χώρας (Kyramargiou, 2021:55).

Η πρώτη αντίδραση της ελληνικής κυβέρνησης στην πρόκληση του προσφυγικού κύματος ήταν η κατάσχεση 8000 ακινήτων κοντά στην πρωτεύουσα για τη διαμονή των νεοφερμένων (Λοΐζος, 1994). Οι πρόσφυγες συχνά αναγκάζονταν να διαμένουν σε πρόχειρες και εγκαταλελειμμένες δομές, όπως αποθήκες, εγκαταλελειμμένα κτίρια, σχολεία, εκκλησίες, θέατρα και ακόμα στρατόπεδα. Στις πρώτες στιγμές της μικρασιατικής καταστροφής, οι ενέργειες των ελληνικών αρχών εστίασαν στη συγκέντρωση τροφίμων και χρηματικών πόρων για την περίθαλψη των προσφύγων που αποβιβάζονταν από τα πλοία «Καρνάκ» και «Φρυγία», τα οποία ήταν τα πρώτα διεθνή ατμόπλοια που έφτασαν στον Πειραιά. Εξίσου κρίσιμη ήταν η προσπάθεια παροχής καταλύματος, μέσω της διάθεσης των ελεύθερων χώρων στον Πειραιά, όπως τα καταφύγια της πόλης, οι προτεσταντικές εκκλησίες και ορισμένες αίθουσες του Τζάνειου Νοσοκομείου, για τη φιλοξενία των προσφύγων (Γκιζέλη, 1997).

Η κοινωνική ενσωμάτωση των προσφύγων αποτέλεσε μια τεράστια πρόκληση, καθώς ο προσφυγικός πληθυσμός, πέρα από απογοητευμένος, χωρίς πόρους και συχνά με σοβαρές ψυχολογικές πληγές, διακρίνονταν από μια ετερογένεια. Μεταξύ τους, οι πρόσφυγες παρουσίαζαν διαφορετικές κοινωνικές καταβολές, πολιτιστικά έθιμα, διαλέκτους ακόμη και γλώσσες, με περίπου 100.000 από αυτούς να μιλούν τουρκικά. Πέραν αυτού, η διαμόρφωση μιας ιδεολογικής αντίληψης στην Ελλάδα, γνωστής ως «χαμένη πατρίδα», συνεισέφερε σημαντικά στην εμφάνιση ενός νοσταλγικού τρόπου σκέψης για τα παρελθόντα γεγονότα (Alpan, 2012).

Η Μικρασιατική Καταστροφή οδήγησε σε μια άνευ προηγουμένου μετακίνηση ανθρώπων στην Ελλάδα. Με μια υποδομή κακώς προετοιμασμένη για μια τέτοια εισροή, το κράτος αντιμετώπισε πιεστικές προκλήσεις που κυμαίνονταν από τη στέγαση μέχρι την απασχόληση (Ανδριώτης, 2020). Επιπλέον, απαιτούνταν η δημιουργία νέων υποδομών, η παροχή στέγασης, τροφής, ιατρικής φροντίδας και εργασίας, επιβαρύνοντας περαιτέρω την πληγείσα ελληνική οικονομία και κοινωνία, με τη συνδρομή τόσο της κυβέρνησης όσο και διεθνών οργανισμών (Tuzzolino & Brantley, 2021). Ένα άλλο κρίσιμο ζήτημα ήταν η

αντιμετώπιση των επιδημιών και των μολυσματικών νόσων που επηρέαζαν τους πρόσφυγες, όπως η ευλογιά, η δυσεντερία και ο τύφος. Η πιο σοβαρή επιδημία τύφου στην Ελλάδα σημειώθηκε κατά την περίοδο 1919-1923 (Ανδριώτης, 2020). Συγχρόνως στον τομέα της οικονομίας, η προσφυγική έλευση σε συνδυασμό με τον πληθωρισμό επέβαλαν την άμεση κρατική πρωτοβουλία (Σακελλαρόπουλος, 2011:92). Ιδρύθηκε η Τράπεζα της Ελλάδος το 1927 με βάση το Πρωτόκολλο της Γενεύης της 15^{ης} Σεπτεμβρίου του 1927 και άρχισε τη λειτουργία της τον Μάιο του 1928. Μία από τις βασικές τις λειτουργίες ήταν η έκδοση χαρτονομισμάτων από μία κρατική τράπεζα (Η Ιστορία της Τράπεζας της Ελλάδος, Ιστορική αναδρομή, χ.χ.).

Οι ελληνικές κυβερνήσεις έθεσαν σε λειτουργία ειδικές επιτροπές και οργανισμούς, οι οποίοι ανέλαβαν την ευθύνη για την καταγραφή του αριθμού των προσφύγων, την παροχή ανθρωπιστικής βοήθειας και την ενσωμάτωσή τους στο ελληνικό κοινωνικό σύνολο (Tuzzolino & Brantley, 2021). Παράλληλα, το κράτος προχώρησε σε νομοθετικές πρωτοβουλίες για την ευκολότερη κοινωνική ενσωμάτωση των προσφύγων, με τη θέσπιση νόμων και κανονισμών επιτάχυνε την αναγνώριση και επίλυση διαφόρων κοινωνικών ζητημάτων, όπως η κοινωνική υγεία και η στέγαση, που ήταν σημαντικά για την εξέλιξη του κοινωνικού κράτους (Τζεδόπουλος, 2003). Από τα προσωρινά αυτά καταλύματα, συχνά έλειπαν βασικές ανέσεις και υποδομές. Παράλληλα, υπήρχαν και περιπτώσεις προσφύγων που κατέφευγαν στην ύπαιθρο, όπου έμεναν υπό σκληρές συνθήκες, χωρίς κανονική στέγαση, εκτεθειμένοι στα στοιχεία της φύσης και στις δυσκολίες που αυτό συνεπάγεται. Αυτές οι συνθήκες αντανακλούσαν την απελπισία και τις προκλήσεις που αντιμετώπιζαν οι πρόσφυγες κατά την αρχική τους εγκατάσταση στη νέα τους πατρίδα (Ανδριώτης, 2020). Τις αρχικές ανάγκες των προσφύγων αντιμετώπισε εν μέρει το Υπουργείο Περιθάλψεως, το οποίο αργότερα ονομάστηκε Υπουργείο Υγιεινής και Κοινωνικής Πρόνοιας και στη συνέχεια Αντιλήψεως. Επιπρόσθετα, το Ανώτατο Τεχνικό Συμβούλιο επί της Περιθάλψεως και Εγκαταστάσεως των προσφύγων είχε επίσης ενεργό ρόλο στην υποστήριξη και εγκατάστασή τους (Ανδριώτης, 2020).

Σημαντικό ρόλο διαδραμάτιζαν η σύσταση και η λειτουργία της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ), η δομή της και ο ρόλος των διεθνών οργανισμών στην αποκατάσταση των προσφύγων σε συνδυασμό με τις παρεμβάσεις της Πολιτείας, τις προκλήσεις που αντιμετώπισε και τις συνεργατικές προσπάθειες Ελλάδας, ΕΑΠ και διεθνών φορέων.

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, η Ελλάδα, αν και οικονομικά ταλαιπωρημένη και πολιτικά ασταθής, βρέθηκε ξαφνικά αντιμέτωπη με την πρόκληση να φιλοξενήσει και να αποκαταστήσει έναν τεράστιο αριθμό προσφύγων, που αντιστοιχεί σχεδόν στο ένα τέταρτο του προπολεμικού πληθυσμού της (Ανδριώτης, 2020). Οι δύσκολες συνθήκες στις οποίες βρέθηκαν αυτοί οι πρόσφυγες, με χιλιάδες άστεγους, εξαθλιωμένους και τραυματισμένους, κατέστησαν αναγκαία την άμεση κρατική παρέμβαση. Δεδομένης της κλίμακας και του επείγοντος της κατάστασης, το ελληνικό κράτος έπρεπε να σχεδιάσει και να εφαρμόσει γρήγορα στρατηγικές για την αποκατάσταση των προσφύγων. Οι αρχικές προσπάθειες επικεντρώθηκαν στην αντιμετώπιση άμεσων αναγκών όπως τροφή, στέγη και ιατρική περίθαλψη. Αυτοσχέδιες κατασκηνώσεις ιδρύθηκαν σε διάφορες περιοχές, ιδιαίτερα γύρω από αστικά κέντρα όπως η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη (Λοΐζος, 1994).

Ένα κρίσιμο βήμα που έκανε η ελληνική κυβέρνηση, με την υποστήριξη διεθνών οργανισμών, ήταν η πρωτοβουλία διανομής γης. Με απόφαση της επαναστατικής κυβέρνησης τον Φεβρουάριο του 1923 επιτρεπόταν η αναγκαστική απαλλοτρίωση ακινήτων για γεωργική αποκατάσταση ακτημόνων και προσφύγων και πριν από την καταβολή αποζημίωσης στον ιδιοκτήτη. Οι απαλλοτριώσεις γαιοκτησιών τερματίστηκαν το 1932, αλλά οι διαδικασίες διανομής, εκκαθάρισης των αποζημιώσεων και εξόφλησης των χρεών διήρκεσαν για πολλά χρόνια ακόμη. Έως το 1932 είχαν απαλλοτριωθεί 1.729 αγροκτήματα και είχαν αποκατασταθεί 140.000 οικογένειες ακτημόνων, ενώ ένα ποσοστό από τις απαλλοτριώσεις είχε χρησιμοποιηθεί για την αποκατάσταση προσφύγων (<https://archives1922.gak.gr/index.php/u-108>, προσπελάστηκε στις, 16/08/2023).

Επίσης, παραχωρήθηκαν στους πρόσφυγες οικόπεδα, τόσο σε αστικές όσο και σε αγροτικές περιοχές, με στόχο την τελική οικονομική τους αυτάρκεια. Η πολιτική αυτή είχε διπλούς στόχους – την ελάφρυνση της πίεσης στα αστικά κέντρα και την αναζωογόνηση του αγροτικού τομέα. Οι κρατικές παρεμβάσεις έδειξαν κάποια σημαντικά επιτεύγματα, υπήρχαν και αξιοσημείωτες ελλείψεις. Η ταχύτητα των επεμβάσεων μερικές φορές οδήγησε σε βιαστικές αποφάσεις, με αποτέλεσμα να υπάρχουν ανισότητες στην κατανομή της γης, με κάποιους πρόσφυγες να λαμβάνουν καλλιεργήσιμες εκτάσεις ενώ άλλοι να έχουν άγονα οικόπεδα (Μαραβελάκης, & Βακαλόπουλος, 1993). Υπήρχαν επίσης περιπτώσεις δυσαρέσκειας των ντόπιων κατοίκων, καθώς οι πόροι φαινόταν να εκτρέπονται για την επανεγκατάσταση προσφύγων, μερικές φορές εις βάρος των αναγκών του τοπικού πληθυσμού. Επιπλέον, η πολιτική αστάθεια των δεκαετιών του 1920 και του 1930, που χαρακτηρίστηκε από πραξικοπήματα και αντιπραξικοπήματα, σήμαινε ότι συχνά υπήρχε

έλλειψη συνεπούς πολιτικής για την αποκατάσταση των προσφύγων. Η ταλάντευση μεταξύ βασιλικών και βενιζελικών κυβερνήσεων οδήγησε σε αλλαγές στις προσφυγικές πολιτικές, επηρεάζοντας τη συνέχεια και την αποτελεσματικότητα των προσπαθειών αποκατάστασης.

Η αναγκαιότητα αποφυγής μιας νέας καταστροφής, οδήγησε το ελληνικό κράτος ύστερα από τη Μικρασιατική Καταστροφή, να αναλάβει έναν επιπλέον ρόλο: την αποκατάσταση των προσφύγων η οποία αποτέλεσε και πολιτική προτεραιότητα εκείνη την περίοδο παράλληλα με τις πολιτικές εκπαίδευσης, οικονομίας, υγείας κ.ά. Το ειδικό Ταμείο Περιθάλαψης Προσφύγων (ΤΠΠ),⁸⁷ λειτούργησε από το Δεκέμβριο του 1922 μέχρι το Μάιο του 1925⁸⁸ και ως αυτόνομος οργανισμός ανέλαβε την αστική ενσωμάτωση των προσφύγων, μέσω κατασκευής οικημάτων, είχε την ευθύνη για τη διαχείριση των κεφαλαίων που συγκεντρώνονταν μέσω δημόσιων εκκλήσεων για βοήθεια, δωρεών, κληροδοτημάτων, καθώς και από κρατικές επιδοτήσεις (Ανδριώτης, 2020). Το πρώτο έργο που ανέλαβε το ΤΠΠ ήταν η ανέγερση ξύλινων κατοικιών σε μια έκταση 100 στρεμμάτων στην περιοχή που βρίσκεται στα όρια του Παγκρατίου, ανοίγοντας το δρόμο στη δημιουργία νέων περιοχών όπως η Νέα Σμύρνη (Ψαλιδόπουλος, 2006). Εάν και οι προβλέψεις για το ΤΠΠ ήταν ευοίωνες, τελικά το διοικητικό συμβούλιο οργανικά συνδεδεμένο με τις υπηρεσίες των υπουργείων και η εκπροσώπηση των προσφύγων σ' αυτό ήταν ελάχιστη. Το συμβούλιο ήταν επιφορτισμένο με τη γενική διοίκηση και τη διαχείριση των πόρων του Ταμείου αποτελούνται από 10 μέλη, από τα οποία έξι ήταν υψηλόβαθμοι δημόσιοι υπάλληλοι, τρεις ήταν απλοί πολίτες διορισμένοι με βασιλικό διάταγμα.⁸⁹

Με βασικό άξονα το ΤΠΠ, που ιδρύθηκε το Νοέμβριο του 1922 λειτουργώντας ως το 1925, ξεκίνησε η προσωρινή στέγαση των αφιχθέντων προσφύγων με την ανέγερση κυρίως ξύλινων παραπηγμάτων και αυτοσχέδιων κατασκευών σε πλατείες, οικόπεδα, σχολεία, δημόσια κτίρια κ.ά. Ταυτόχρονα, αξιοσημείωτη ήταν και η επίταξη άδειων σπιτιών ανά την επικράτεια ενώ υπήρξαν σπίτια που μοιράστηκαν οι ένοικοι με τους πρόσφυγες. Οι κατοικίες που κατασκεύασε το ΤΠΠ παρουσίασαν μεγάλη ποικιλία τύπων από απλά ξύλινα παραπήγματα, που θεωρούνταν προσωρινές κατοικίες μέχρι ευρύχωρα διώροφα σπίτια.

⁸⁷ Ν/Δ της 9ης Νοεμβρίου 1922, «Περί συστάσεως Ταμείου Περιθάλαψης Προσφύγων» Φ.Ε.Κ. Α' 227/1922. Τροποποιήθηκε με το Ν.Δ. της 2ας Φεβρ. 1923, (Φ.Ε.Κ. Α' 44/1923) και Ν.Δ. της 18ης Οκτ. 1923 (Φ.Ε.Κ. Α' 298/1923)

⁸⁸ Ν/Δ 6/9/1925 νομοθετικό διάταγμα κατάργησης του Ταμείου Περιθάλαψης Προσφύγων (ΤΠΠ)

⁸⁹ Ν/Δ της 9ης Νοεμβρίου 1922, «Περί συστάσεως Ταμείου Περιθάλαψης Προσφύγων» Φ.Ε.Κ. Α' 227/1922. Τροποποιήθηκε με το Ν.Δ. της 2ας Φεβρουαρίου. 1923, (Φ.Ε.Κ. Α' 44/1923) και Ν.Δ. της 18ης Οκτ. 1923 (Φ.Ε.Κ. Α' 298/1923)

Πάντως, οι περισσότεροι από τους οικισμούς που οικοδόμησε το ΤΠΠ ήταν ξύλινα οικήματα. Η δικαιολογία ήταν ότι παρότι στην Ελλάδα τέτοια σπίτια θεωρούνταν προσωρινά και κατάλληλα μόνο για την θερινή περίοδο, πολλοί από τους πρόσφυγες δεν συμερίζονταν την άποψη αυτή, δεδομένου ότι στην Μικρά Ασία τα ξύλινα σπίτια ήταν πολύ διαδεδομένα (Γκιζελή, 1984:138). Το ΤΠΠ θεωρούσε ως μονάδα μέτρησης το δωμάτιο και όχι ολόκληρο το σπίτι (Γκιζελή, 1984).

Σε αρκετές πόλεις δημιουργήθηκαν εξειδικευμένες υπηρεσίες για τη φροντίδα των προσφύγων, ενώ τον Οκτώβριο του 1922, επανασυστάθηκε το Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως, το οποίο με τη σειρά του ίδρυσε το Κεντρικό Τμήμα Προσφύγων. Ταυτόχρονα, το ελληνικό κράτος ανέλαβε πρωτοβουλίες για την εξεύρεση των απαραίτητων οικονομικών πόρων, περιλαμβάνοντας την αναζήτηση διεθνών δανείων και την εφαρμογή φορολογικών μέτρων για την υποστήριξη των προσφυγικών προγραμμάτων. Η κυβέρνηση επένδυσε επίσης στη δημιουργία νέων κοινοτήτων, εκπαιδευτικών δομών, ιατρικών κέντρων και άλλων βασικών υποδομών για την κοινωνική ενσωμάτωση των προσφύγων, με την εφαρμογή εκπαιδευτικών πολιτικών για τα παιδιά των προσφύγων και την κοινωνική τους ένταξη, στοχεύοντας την αποτελεσματική ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κοινωνία (Tuzzolino & Brantley, 2021).

Οι αρχικές και βασικές ανάγκες των προσφύγων για ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, διατροφή και στέγαση, διεκπεραιώθηκαν κατά κύριο λόγο από το Υπουργείο Περιθάλψεως και πιο συγκεκριμένα από το Ανώτατο Τεχνικό Συμβούλιο επί της Περιθάλψεως και Εγκαταστάσεως των Προσφύγων και το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων μέχρι και την παύση λειτουργίας του το 1925 και τη μετακύλιση των αρμοδιοτήτων στη Διεύθυνση Προνοίας και Αποκατάστασης Προσφύγων. Επιπλέον συστήθηκε, το Συμβούλιο Προνοίας και Στεγάσεως Προσφύγων. Ειδικότερα για την αστική αποκατάσταση, συστάθηκε στο πλαίσιο του Υπουργείου Υγιεινής Πρόνοιας και Αντιλήψεως, τον Ιανουάριο του 1923 η *Διεύθυνσις Αστικής Εγκαταστάσεως Προσφύγων* (Ανδριώτης, 2020) και λίγους μήνες αργότερα η αυτόνομη τετραμελής Επιτροπή Αστικής Αποκαταστάσεως των προσφύγων. Το νομοθετικό πλαίσιο της προσφυγικής στεγαστικής αποκατάστασης έδινε το δικαίωμα στις ευπορότερες προσφυγικές οικογένειες να ιδρύουν συνεταιρισμούς. Έως το 1933 είχαν ιδρυθεί 320 τέτοιου είδους οικοδομικοί συνεταιρισμοί αστών προσφύγων με 10.500 μέλη σε όλη τη χώρα (Λεοντίδου, 1989).

4.2. Οι διεθνείς οργανισμοί και ο ρόλος τους στην αποκατάσταση των προσφύγων

Στον απόηχο της Μικρασιατικής Καταστροφής, έγινε φανερό ότι η Ελλάδα, παρά τις καλύτερες προσπάθειές της, δεν μπορούσε να διαχειριστεί μόνη της την προσφυγική κρίση. Το μέγεθος της κρίσης απαιτούσε συντονισμένη διεθνή αντίδραση. Πέρα από τα εθνικά σύνορα, οι διεθνείς οργανισμοί διαδραμάτισαν κρίσιμο ρόλο στη διαμόρφωση των προσπαθειών αποκατάστασης των προσφύγων. Η Κ.τ.Ε., ο πρόδρομος των Ηνωμένων Εθνών, ανέλαβε ηγετικό ρόλο στην κινητοποίηση διεθνούς βοήθειας (Κ.τ.Ε., 1997). Η άφιξη ενός τεράστιου αριθμού εξαθλιωμένων προσφύγων, όπου στοιβάζονταν σε κάθε σημείο της ελληνικής Επικράτειας, κίνησε το ενδιαφέρον της Κ.τ.Ε.. Η αδυναμία ανάληψης του έργου της υποστήριξης και αποκατάστασής τους αποκλειστικά από την Ελλάδα και η τραγική ανθρωπιστική κατάσταση των προσφύγων κλόνισε τις δυτικές κοινωνίες. Προβλήθηκε η επιτακτική ανάγκη ανάληψης δράσης από ανθρωπιστικές οργανώσεις, αλλά και από την ίδια την Κ.τ.Ε. προκειμένου να αντιμετωπιστεί η κρίση (Τούντα-Φεργάδη, 2009:68-72). Η Κ.τ.Ε. δραστηριοποιήθηκε με σκοπό την αντιμετώπιση της ανθρωπιστικής διάστασης, καθώς η Κ.τ.Ε. όφειλε να αμβλύνει τις έντονες ανησυχίες για τις επιπτώσεις που θα είχε τόσο στην ίδια την Ελλάδα όσο και στην ευρύτερη Βαλκανική χερσόνησο η μικρασιατική πλημμυρίδα (Κ.τ.Ε., 1997:13-15). Κύρια επιδίωξη ήταν η σταθερότητα των συνόρων και η εξασφάλιση της ειρήνης.

Η αποτύπωση της ισχύουσας κατάστασης από τον F. Nansen, σε συνδυασμό με την υποβολή αιτήματος από την ελληνική κυβέρνηση για την παροχή υλικοτεχνικής, οικονομικής και ηθικής συμπαράστασης, οδήγησε στη σύσταση επιτροπών για την εξέταση των απαιτήσεων του εγχειρήματος, των οικονομικών παραμέτρων, των εγγυήσεων του Ελληνικού Κράτους αλλά και την πρακτική προετοιμασία του όλου σχεδίου (Κ.τ.Ε. 1997:19). Τον Φεβρουάριο του 1923 η ελληνική κυβέρνηση έπειτα από προτροπή του Nansen ζήτησε δάνειο από την Κ.τ.Ε. (Venturas, 2022:306). Συγκεκριμένα, στις 2 Φεβρουαρίου του 1923 στη συνεδρίαση του Συμβουλίου της Κοινωνίας των Εθνών (Κ.τ.Ε.) ο Dr. F. Nansen⁹⁰ παρουσίασε τη

⁹⁰ Ο Fr. Nansen γεννήθηκε στη Νορβηγία το 1861 και διακρίθηκε ως επιστήμονας, πολιτικός εξερευνητής, διπλωμάτης και ανθρωπιστής. Έγινε γνωστός για το όραμα και το έργο του σχετικά με τους πρόσφυγες. Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο Nansen ηγήθηκε της πρώτης μεγάλης ανθρωπιστικής επιχείρησης της Κοινωνίας των Εθνών, τον επαναπατρισμό 450.000 αιχμαλώτων πολέμου. Ο Nansen υπηρέτησε ως ο πρώτος Ύπατος Αρμοστής για τους Πρόσφυγες της Κοινωνίας των Εθνών, από το 1920 έως το 1930, και βοήθησε εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες να επιστρέψουν στις εστίες τους. Οι προσπάθειές του έδωσαν τη δυνατότητα σε πολλούς ακόμη ανθρώπους να διαμείνουν νόμιμα και να βρουν εργασία στις χώρες όπου είχαν βρει καταφύγιο. Ο

δυσχερή κατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα και ο N. Πολίτης αντιπρόσωπος της Ελλάδας προχώρησε σε αίτηση χορήγησης διεθνούς δανείου. Η Κ.τ.Ε. ανέθεσε στον J. Proctor, αναπληρωτή του Υπατου αρμοστή να μεταβεί στην Ελλάδα με σκοπό να εξετάσει την κατάσταση και στη συνέχεια να την παρουσιάσει. Ο γενικός διευθυντής της Κ.τ.Ε., Sir E. Drummond, συμβούλεψε την ελληνική αντιπροσωπεία να απευθυνθεί στην οικονομική επιτροπή, ένα όργανο της Κ.τ.Ε. που είχε τεθεί υπό την επιρροή της τράπεζας της Αγγλίας, για να καταφέρει να λάβει το δάνειο (Venturas, 2022:306). Ο Nansen στις 23 Απριλίου 1923 πρότεινε στο συμβούλιο της Κ.τ.Ε. τη δημιουργία ενός διεθνούς φορέα υπό την αιγίδα της Κ.τ.Ε. που θα αναλάμβανε την προσφυγική αποκατάσταση και την κοινωνική ενσωμάτωση στην Ελλάδα (Venturas, 2022:306). Στο πλαίσιο αυτό του Συμβουλίου συγκροτήθηκε η λεγόμενη ελληνική υποεπιτροπή με μέλη του συμβουλίου και αντιπροσώπους της Μ. Βρετανίας, της Γαλλίας, της Ιταλίας και της Ελλάδας στο συμβούλιο. Μαζί με τον Proctor στάλθηκε και ο Parmentier προκειμένου να εξετάσει την οικονομική βοήθεια που θα χρειαζόταν η Ελλάδα. Proctor και Parmentier αποφάσισαν θετικά στο αίτημα της Ελλάδας για οικονομική ενίσχυση (Ανδριώτης, 2020:205). Το Σχέδιο Αποκατάστασης εγκρίθηκε στις 9 Ιουλίου 1923 και προσδιορίστηκαν οι οικονομικοί πόροι που θα υποστήριζαν το έργο του, πόροι που θα προέρχονταν από εξωτερικό δανεισμό του Ελληνικού Κράτους. Η Οικονομική επιτροπή της Κ.τ.Ε. συμφώνησε με το σχέδιο της Ελληνικής υποεπιτροπής το οποίο βασίστηκε στις προτάσεις των δύο ξένων απεσταλμένων και των εκπροσώπων της ελληνικής κυβέρνησης, Α. Μιχαλακόπουλου και Δ. Κακλαμάνου (Ανδριώτης, 2020:205).

Το Πρωτόκολλο συνεργασίας μεταξύ Κ.τ.Ε. και Ελληνικού Κράτους υπογράφηκε στη Γενεύη στις 29 Σεπτεμβρίου 1923 και αποφασίστηκε η δημιουργία ενός νέου φορέα, Refugee Settlement Committee (RSC)/ Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων ΕΑΠ (Κ.τ.Ε., 1997:17-19). Μέσο για την επίτευξη αυτού του σκοπού ήταν η ίδρυση Επιτροπής όπου θα αντιμετώπιζε τα προβλήματα και θα διευθετούσε τις όποιες ανάγκες, σε συνδυασμό με την ύπαρξη χρηματοδότησης ανεξάρτητης από τις πολιτικές διεργασίες στην Ελλάδα. Οι

Nansen είχε αντιληφθεί ότι ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι πρόσφυγες ήταν η έλλειψη διεθνώς αναγνωρισμένων εγγράφων ταυτοποίησης. Η λύση που έδωσε στο ζήτημα, γνωστή ως *διαβατήριο Nansen*, ήταν το πρώτο νομικό εργαλείο για την παροχή διεθνούς προστασίας στους πρόσφυγες. Όταν ξέσπασε λιμός στη Ρωσία το 1921-1922, ο Nansen οργάνωσε ένα πρόγραμμα παροχής ανθρωπιστικής βοήθειας σε εκατομμύρια ανθρώπους που επηρεάστηκαν από αυτόν. Για το αξιοσημείωτο έργο του, το 1922 του απονεμήθηκε το Βραβείο Νόμπελ Ειρήνης. Ο Νάνσεν συμμετείχε επίσης στις διαπραγματεύσεις που οδήγησαν το 1923 στη Συνθήκη της Λωζάνης μεταξύ της ελληνικής και της τουρκικής κυβέρνησης, ενώ αργότερα προσπάθησε να συμβάλει στην εξεύρεση λύσης στην αρμένικη κρίση. Πέθανε το 1930 (<https://www.unhcr.org/gr/27999-poiios-itan-o-fridtjof-nansen.html>, προσπελάστηκε στις 05/01/24).

εξωτερικές πολιτικές κινήσεις και οι συμβάσεις με την Ελλάδα για την επίλυση του προσφυγικού ζητήματος, συμπεριελάμβαναν την επικύρωση σημαντικών διεθνών συμφωνιών και την επιδίωξη βοήθειας και υποστήριξης από τη διεθνή κοινότητα. Αυτές οι ενέργειες στόχευαν την ένταξη των προσφύγων, τη μείωση της οικονομικής επιβάρυνσης που βίωνε η Ελλάδα και την εξασφάλιση της διεθνούς νομιμοποίησης και αναγνώρισης της προσφυγικής κρίσης (Tuzzolino & Brantley, 2021). Στις 30 Ιανουαρίου του 1925 το ελληνικό κράτος με την ΕΑΠ σύναψαν νέα συμφωνία που αφορούσε τα ζητήματα στελέχωσης της ΕΑΠ, τη συνεργασία με τους κρατικούς φορείς, την ίδρυση οκταμελούς μικτού συμβουλίου αποτελούμενου από τρία στελέχη της ΕΑΠ, δύο των υπουργείων Γεωργίας, Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως και τρεις πρόσφυγες. Το εν λόγω συμβούλιο θα είχε συμβουλευτικό ρόλο για τις σημαντικές αποφάσεις της Επιτροπής (Ανδριώτης, 2020:206).

Η επιδείνωση των συνθηκών δημόσιας υγείας στην Ελλάδα, λόγω της έλλειψης νοσοκομειακών υποδομών, ιατρικού προσωπικού και φαρμακευτικών προμηθειών, ώθησε την ελληνική κυβέρνηση να ζητήσει βοήθεια από την Οργάνωση Υγείας της Κοινωνίας των Εθνών. Σε ανταπόκριση, η Κ.τ.Ε. απέστειλε στην Ελλάδα τον Γάλλο γιατρό και συνταγματάρχη Γκοτιέ, ως επίτροπό της (Ανδριώτης, 2020:177). Η προμήθεια κινίνης ήταν το μείζον πρόβλημα, εξαιτίας της έξαρσης της ελονοσίας, παρόλο που η Ελλάδα εισήγαγε το ¼ της παγκόσμιας παραγωγής κινίνης κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:350). Στη Μακεδονία είχαν προσχεδιαστεί να ιδρυθούν αγροτικά ιατρεία που θα κάλυπταν 500 με 800 οικογένειες (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:353). Τελικά ιδρύθηκαν κοντά στα 59 αγροτικά ιατρεία, που προσλάμβαναν από κοινού έναν γιατρό για να παρέχει τις ιατρικές τους υπηρεσίες στους ανθρώπους που τον πλήρωναν. Το συγκεκριμένο σχέδιο προτάθηκε από την Υπηρεσία Εποικισμού. Μετά τη διάλυση της ΕΑΠ μεταβιβάστηκαν στο Υπουργείο Υγιεινής, όπου και υποβαθμίστηκαν. Παρέμειναν μόνο 33 αγροτικά ιατρεία (Kontogiorgi, 2006:241). Εντούτοις, ο Ch. Eddy θεώρησε πως ο θεσμός γνώρισε επιτυχία και για αυτό το λόγο πρότεινε και την αλλαγή της δικαιοδοσίας από την ΕΑΠ στο κράτος, θεωρώντας πως το υγειονομικό προσωπικό γνωρίζει σε βάθος τις ασθένειες και τη θεραπεία τους. Ωστόσο, οι ελληνικές αρχές προσέφυγαν στην επιτροπή επιδημιών της Κ.τ.Ε. για βοήθεια στον υγειονομικό έλεγχο των προσφύγων στα τέλη του 1930 (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:354).

Ο Ερυθρός Σταυρός μαζί με διάφορες άλλες φιλανθρωπικές οργανώσεις συνέβαλαν στην παροχή ουσιαστικής βοήθειας προς τους πρόσφυγες, διαθέτοντας τροφή, ιατρική περίθαλψη

και καλύπτοντας άλλες θεμελιώδεις ανάγκες (Tuzzolino & Brantley, 2021). Μάλιστα, μεταξύ άλλων τα τμήματα του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού Θεσσαλονίκης, Βόλου, Ρεθύμνου και Πύργου, είχαν σημαντικότερη δράση. Η δραστηριότητα του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού εκτεινόταν σε όλη την επικράτεια της Ελλάδας, η οποία ήταν χωρισμένη σε δώδεκα περιοχές. Σε αυτές τις περιφέρειες, ο οργανισμός ανέλαβε την ευθύνη για την καθημερινή φροντίδα και υποστήριξη χιλιάδων προσφύγων (Ανδριώτης, 2020:183).

Στην Ελλάδα, φιλανθρωπικές οργανώσεις από τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής είχαν αξιοσημείωτη παρουσία και ήδη συνέβαλαν σημαντικά, από την εποχή του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Στην Αθήνα, τον Σεπτέμβριο του 1922, ιδρύθηκε η Athens American Relief Committee/Αμερικανική επιτροπή ανθρωπιστικής βοήθειας, με στόχο τη διανομή τροφίμων, ενδυμάτων και φαρμάκων από τις ΗΠΑ. Επιπρόσθετα, οι American Friends of Greece/Αμερικανοί φίλοι της Ελλάδας και η American Committee for Aid to Greece and to the refugees of Near East/Αμερικανική επιτροπή παροχής βοήθειας στην Ελλάδα και στη Μέση Ανατολή, διοργάνωναν εργαστήρια χειροτεχνίας για πρόσφυγες γυναίκες, με τα προϊόντα τους να πωλούνται στις ΗΠΑ. Η Fatherless Children of Greece Committee προσέφερε οικονομική βοήθεια σε περίπου 2000 ορφανά παιδιά. Η American Committee for Aid to Greece and to the Refugees of the Near East και η Fatherless Children of Greece Committee/Η επιτροπή ορφανών (από πατέρα) παιδιών εντάχθηκαν στη Near East Relief. Στη Θεσσαλονίκη, δημιουργήθηκαν παρόμοιες οργανώσεις, ενώ η Αμερικανική Γεωργική Σχολή συνέβαλε επίσης σημαντικά (Ανδριώτης, 2020).

Επίσης, χρηματοδοτούμενη από το Παπικό Κράτος και υπό την επιμέλεια του Καθολικού Αρχιεπισκόπου των Αθηνών, Λουδοβίκου Πετί, η Παπική Στέγη Προσφύγων στην Καστέλα του Πειραιά ξεκίνησε τη λειτουργία της το φθινόπωρο του 1922. Η εν λόγω δομή προσέφερε σημαντική βοήθεια σε πρόσφυγες μέσω διανομής χρημάτων, ενδυμάτων και τροφίμων, φιλοξενώντας περίπου 1230 άτομα. Η πρωτοβουλία αυτή αντανάκλα, επίσης, τη σημαντική συμβολή της Καθολικής Εκκλησίας στην ανθρωπιστική βοήθεια και την προσφορά αλληλεγγύης προς τους πρόσφυγες εκείνης της περιόδου (Ανδριώτης, 2020). Η Near East Relief (NER) ήταν ένας άλλος κρίσιμος διεθνής οργανισμός που συμμετείχε. Αρχικά ιδρύθηκε για να βοηθήσει Αρμένιους και Έλληνες θύματα των εκκαθαρίσεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο το 1914, η NER επέκτεινε τις δραστηριότητές του για να βοηθήσει τους Μικρασιάτες πρόσφυγες, εστιάζοντας κυρίως στη φροντίδα ορφανών, την ιατρική βοήθεια και τη διανομή τροφίμων (Βαρλάς, 2000:256). Άλλοι οργανισμοί όπως ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός και διάφοροι ευρωπαϊκοί

ανθρωπιστικοί φορείς παρείχαν ζωτικούς πόρους και τεχνογνωσία, αναγνωρίζοντας την επιτακτική ανάγκη να ανακουφιστεί ο ανθρώπινος πόνος (Γιαννακόπουλος, 1992).

Η οικονομική βοήθεια ήταν μια άλλη κρίσιμη πτυχή. Η Κ.τ.Ε. διευκόλυνε το δάνειο για τους πρόσφυγες το 1924, ως ένα σημαντικό πακέτο χρηματικής βοήθειας προς την ελληνική κυβέρνηση. Αυτό το δάνειο, που χρησιμοποιήθηκε κυρίως για έργα επανεγκατάστασης και αποκατάστασης προσφύγων (Λοΐζος, 1994). Παράλληλα, στο ζήτημα της εργασίας, οι διεθνείς οργανισμοί ενθάρρυναν τις γυναίκες να συμμετέχουν σε εργαστήρια υφαντικής και ραπτικής (Μαυρογορδάτος, 1981).

4.3. Η οργάνωση της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ)

Στον απόηχο της Μικρασιατικής Καταστροφής του 1922, με τη μαζική εισροή προσφύγων να ξεχύνονται στα ελληνικά εδάφη, η ανάγκη για ένα δομημένο, αφοσιωμένο όργανο που θα επιβλέπει την αποκατάστασή τους έγινε πιο εμφανής από ποτέ. Αυτή η πιεστική αναγκαιότητα άνοιξε τον δρόμο για τη σύσταση της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ) βάσει του πρωτοκόλλου της Γενεύης στις 28 Σεπτεμβρίου του 1923 με έδρα την Αθήνα, ως αυτόνομος οργανισμός ανέλαβε με τη βοήθεια του κράτους όχι μόνο το τεράστιο έργο της στέγασης αλλά και αυτό της παραγωγικής απασχόλησης των προσφύγων (Τεκμήρια από το Ιστορικό αρχείο της Τράπεζας της Ελλάδος, 2021:63). Στις 29 Σεπτεμβρίου 1923, το Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών, υπέγραψε το Καταστατικό για την ίδρυση της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ), με έδρα την Αθήνα και κύριο έργο τη διασφάλιση εργασίας -με παραγωγικό χαρακτήρα- και μόνιμης κατοικίας για τους πρόσφυγες. Ένα χρόνο αργότερα, τον Σεπτέμβριο του 1924, υπογράφηκε στη Γενεύη μια πρόσθετη πράξη, η οποία επέτρεπε στην Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων να αποκτήσει την ιδιοκτησία και τη διαχείριση αγροτικών και αστικών κτημάτων στην Ελλάδα. Η ΕΑΠ διοικείται από τετραμελές συμβούλιο και διαχειρίστηκε την ανταλλάξιμη μουσουλμανική περιουσία, μοναστηριακή και δημόσια γη, την επιταγμένη γη με βάση την αγροτική μεταρρύθμιση το 1924, όπως και τα δύο προσφυγικά δάνεια που έλαβε η Ελλάδα το 1924 και το 1928. Παράλληλα, το ελληνικό κράτος παρέδωσε στην ΕΑΠ χώρο γύρω από τις πόλεις για τον προσφυγικό εποικισμό, όπως και το διοικητικό και το τεχνικό προσωπικό των Υπουργείων Περιθάλψεως και Γεωργίας (Kyramargiou, 2021:57). Αυτό ενίσχυσε σημαντικά την εξουσία της Επιτροπής (Γκιζελή, 1992).

Η ΕΑΠ ήταν αυτόνομος οργανισμός, με έδρα την Αθήνα, με δικό της καταστατικό υπαγόμενη στην Κ.τ.Ε.. Το Διοικητικό Συμβούλιο (ΔΣ) απαρτιζόταν από τέσσερα μέλη,

δύο διορισμένα από την ελληνική κυβέρνηση και δύο από την Κ.τ.Ε., με την προϋπόθεση έγκρισής τους από το Συμβούλιο της Κ.τ.Ε., ενώ ο πρόεδρος της θα έπρεπε, υποχρεωτικά, να είναι πολίτης των ΗΠΑ (Venturas, 2022:306). Αποστολή της ήταν η χωροταξική κατανομή των προσφύγων στην Επικράτεια, η εξασφάλιση επαρκούς στέγης, η χορήγηση κλήρων στους αγρότες και η εξασφάλιση εργασίας σε όσους απαιτούνταν με σκοπό την ανάπτυξη της αυτονομίας τους (Κ.τ.Ε., 1926:18). Δόθηκε έμφαση, κυρίως, στην αγροτική αποκατάσταση με την αστική να ακολουθεί.

Το διοικητικό συμβούλιο λάμβανε τις αποφάσεις ανάληψης δράσης ενώ κάθε τρεις μήνες υποβάλλονταν αναφορές προόδου προς την ελληνική κυβέρνηση και προς το Συμβούλιο της Κ.τ.Ε.. Με σκοπό την ταχύτερη διεκπεραίωση των θεμάτων αποφασίστηκε το μεσαίο και το κατώτερο στελεχιακό δυναμικό να απαρτίζεται από δημόσιους υπαλλήλους, οι οποίοι είχαν πολύ καλή γνώση των τοπικών ιδιαιτεροτήτων και συνθηκών. Η διεύθυνση της ΕΑΠ ανατέθηκε, σε δύο Έλληνες, οι οποίοι επιλέχθηκαν από την κυβέρνηση της Ελλάδας, και σε δύο ξένους, τους οποίους διόρισε η Κ.τ.Ε. (Kontogiorgi 2006:80-83). Πρώτος πρόεδρος ορίστηκε ο Αμερικανός Η. Morgenthau, ο οποίος είχε διοικητικές εμπειρίες στον αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό και στη φιλανθρωπική οργάνωση Near East Relief. Επιπρόσθετα, στα μέλη της ΕΑΠ συμπεριλαμβανόταν ο Βρετανός συνταγματάρχης Campbell, ο οποίος είχε εμπειρία σε θέματα διοίκησης. Από ελληνικής πλευράς, τα μέλη της ΕΑΠ ήταν ο Στ. Δέλτα και ο Π. Αργυρόπουλος (Λοΐζος, 1994). Παράλληλα, η ΕΑΠ είχε δεσμευτεί να συντάσσει εκθέσεις ανά τρίμηνο για να παρουσιάζει τα πεπραγμένα της στις ελληνικές αρχές (Τεκμήρια από το Ιστορικό αρχείο της Τράπεζας της Ελλάδος, 2021:68-69). Αντίγραφο του έργου αυτού λάμβανε και η Κ.τ.Ε..⁹¹

Η ΕΑΠ δεν ήταν απλώς μια απάντηση σε μια ανθρωπιστική κρίση αλλά και μια στρατηγική απόφαση. Στην αρχική φάση κυριαρχούσε η ανθρωπιστική πτυχή της παροχής άμεσης ανακούφισης, το μακροπρόθεσμο όραμα ήταν να αξιοποιηθούν οι δεξιότητες και το εργατικό δυναμικό των προσφύγων για την ενίσχυση του κοινωνικοοικονομικού ιστού της Ελλάδας. Εντούτοις, η εργατική τάξη ήταν μικρή, ανίσχυρη και χωρίς οργάνωση (Τσουκαλάς, 2020). Η αφομοίωση των προσφύγων έπρεπε να συστηματοποιηθεί, να οργανωθεί και να κατευθυνθεί (Λοΐζος, 1994). Οργανωμένη αποτελεσματικά, η ΕΑΠ προβλέφθηκε ως ένα ολοκληρωμένο όργανο με μια πολύπλευρη προσέγγιση για την

⁹¹ Ο γενικός γραμματέας της ΕΑΠ προς την Α.Ε. τον κ. πρόεδρον του Υπουργικού Συμβουλίου, Αθήναι 7 Μαρτίου 1925. Αρχείο Πολιτικό Γραφείου Πρωθυπουργού ΦΑΚ 759-760, ΓΑΚ Αθηνών.

αποκατάσταση των προσφύγων. Η δομή σχεδιάστηκε με διάφορες υποεπιτροπές και τμήματα (Βεργόπουλος, 1978). Η ΕΑΠ έδωσε μεγαλύτερη βαρύτητα στην αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων, ενώ στην αστική εξασφάλισε μόνο στέγη και όχι εργασία πλην μόνων κάποιων εξαιρέσεων. Επίσης, στην αγροτική αποκατάσταση, ο γεωργικός κλήρος που λάμβανε μια προσφυγική οικογένεια ήταν κατά μέσο όρο τα 30-35 στρέμματα, τα οποία δεν επαρκούσαν για να επιβιώσει μια οικογένεια. Συγχρόνως οι υποδομές (τα αποστραγγιστικά έργα, οι αποξηράνσεις) δεν υπήρχαν με αποτέλεσμα οι καλλιέργειες να πλημμυρίζουν συχνά. Οι πρόσφυγες της αγροτικής αποκατάστασης δεν είχαν τη δυνατότητα να επιβιώσουν χωρίς μια συνεχή κρατική στήριξη. Μέχρι το τέλος του 1929 είχαν αποκατασταθεί αγροτικά 143.951 οικογένειες που απαρτιζόνταν από 570.156 άτομα (Κωστής, 2017:146). Οι άστοι πρόσφυγες αντιμετώπιζαν μεγαλύτερα προβλήματα επιβίωσης. Όταν το 1930 διαλύθηκε η ΕΑΠ και το έργο της μεταβιβάστηκε στο υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας, 30.000 οικογένειες προσφύγων στις πόλεις ήταν ανέστιοι (Κωστής, 2017:145). Τα αποτελέσματα αυτών των προβλημάτων φάνηκαν στο τέλος του Μεσοπολέμου κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής (Κωστής, 1992:32). Επίσης, ο προσφυγικός πληθυσμός είχε να αντιμετωπίσει την εχθρότητα των γηγενών που καταπατούσαν συχνά την παραχωρούμενη γη. Πολλές φορές οι γηγενείς αντιδρούσαν με βιαιότητα εναντίον των προσφύγων και δεν ήταν λίγες οι φορές που οι πρόσφυγες έφεψαν θύματα ληστείας (Κωστής, 2022).

Η Ε.Α.Π. δεν ήταν ο μόνος οργανισμός που ασχολούνταν με την εγκατάσταση των προσφύγων, αλλά ήταν ο πιο σημαντικός: διέθετε πλήρη αυτονομία και ελευθερία δράσης, ενώ η διοίκησή της, υπό την κοινή εποπτεία της Κοινωνίας των Εθνών και του ελληνικού κράτους, ήταν ισχυρή και είχε ένα εκτεταμένο δίκτυο γραφείων σε ολόκληρη την επικράτεια της Ελλάδας (Λοΐζος, 1994). Αναγνωρίζοντας την περίπλοκη σημασία της στέγασης για την ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία, είχε επανειλημμένα τονίσει ότι η μακροχρόνια έλλειψη της κατάλληλης προσφυγικής ενσωμάτωσης και η περιθωριοποίηση των προσφύγων, ενδεχομένως, να παραμόνευε κινδύνους για την κοινωνία (Γκιζέλη, 1992).

Για την αποτελεσματικότερη λειτουργία της η ΕΑΠ διαχωρίστηκε σε τρεις διευθύνσεις (Κ.τ.Ε., 1997:19-20):

- α. Αγροτική Διεύθυνση, στελεχωμένη με προσωπικό της ΕΑΠ και του Υπουργείου Γεωργίας.
- β. Αστική Διεύθυνση, στελεχωμένη με προσωπικό της ΕΑΠ και του Υπουργείου Αρωγής.

γ. Οικονομική Διεύθυνση, στελεχωμένη με προσωπικό της Εθνικής Τράπεζας, στη διάθεση της ΕΑΠ.

Για την αντιμετώπιση των ποικίλων αναγκών σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας, η ΕΑΠ δημιούργησε επικουρικές επιτροπές στις προσφυγικές περιοχές. Δεδομένης της γεωγραφικής ποικιλομορφίας της Ελλάδας και του γεγονότος ότι οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν σε διάφορες περιοχές της χώρας, ιδρύθηκαν περιφερειακές ενότητες της ΕΑΠ. Αυτές οι μονάδες ήταν υπεύθυνες για την εφαρμογή των πολιτικών που χαράσσονταν από τον κεντρικό φορέα και την προσαρμογή τους με βάση τις περιφερειακές ανάγκες και ιδιαιτερότητες (Ιακωβίδης, 2011). Αυτές οι περιφερειακές οντότητες, έχοντας από πρώτο χέρι γνώση της επικράτειάς τους, έλαβαν τεκμηριωμένες αποφάσεις σχετικά με τη στέγαση, τη διανομή γης και τις ευκαιρίες απασχόλησης (Γιαννακόπουλος, 1992). Παράλληλα, συστάθηκαν πολλές υποεπιτροπές για να εμβαθύνουν σε συγκεκριμένους τομείς. Υπήρχαν μεταξύ άλλων υποεπιτροπές στέγασης και εγκατάστασης, υγείας και υγιεινής και εκπαίδευσης. Λαμβάνοντας υπόψη τη διαφοροποίηση μεταξύ αστικών και αγροτικών πληθυσμών, η ΕΑΠ επικεντρώθηκε στην παροχή εργασίας για τους πρόσφυγες, η οποία να συνδέεται με την προηγούμενη επαγγελματική τους δραστηριότητα (Λοΐζος, 1994). Η ΕΑΠ προσπάθησε να διευκολύνει τους αγρότες πρόσφυγες να εγκατασταθούν σε περιοχές όπου θα μπορούσαν να συνεχίσουν τις γνωστές σε αυτούς καλλιέργειες. Για παράδειγμα, καλλιεργητές δημητριακών τοποθετήθηκαν σε πεδινές περιοχές της Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης, καπνοπαραγωγοί σε κατάλληλα εδάφη στην Ανατολική Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη, αμπελουργοί στην Κρήτη και μελισσοκόμοι σε περιοχές όπως το Σουφλί, η Έδεσσα και άλλες (Πελαγίδης, 1997:79). Παράλληλα και προκειμένου η δραστηριοποίηση της ΕΑΠ, στην επαρχία να είναι αποτελεσματικότερη, για την επιτάχυνση αντιμετώπισης των προβλημάτων, σε τοπικό επίπεδο, αποφασίστηκε η ίδρυση Γραφείων Εποικισμού, Επιμελητειών, Επιστασιών, κατανεμημένα ως εξής (Κ.τ.Ε., 1997:19-20 & Ανδριώτης, 2020:206):

α. Στη Γενική Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας (Δυτικής-Κεντρικής-Ανατολικής), δεκαπέντε.

β. Στη Γενική Διεύθυνση Εποικισμού Θράκης, επτά.

γ. Στη Γενική Διεύθυνση Εποικισμού Παλαιάς Ελλάδας, Ηπείρου και Νήσων, δεκαοκτώ διαμοιρασμένα στις ακόλουθες περιφέρειες (Αποστόλου, 2007:37):

(1) Ήπειρο: τρία.

- (2) Θεσσαλία: τρία.
- (3) Κρήτη: τέσσερα.
- (4) Λέσβο: ένα
- (5) Λήμνο: ένα
- (6) Πελοπόννησο: δύο
- (7) Στερεά Ελλάδα: τέσσερα.

Η στρατηγική της ΕΑΠ να κατευθύνει τους πρόσφυγες προς τον αγροτικό τομέα στόχο είχε την αύξηση της αγροτικής παραγωγής για τη διατροφή του πληθυσμού. Ωστόσο η έμφαση αυτή, στην εγκατάσταση των αγροτών προσφύγων στις περιοχές αυτές αφορούσε όχι μόνο την ανακούφιση των πόλεων από τον υπερπληθυσμό, αλλά και την πρόληψη της διάδοσης ασθενειών και την αποφυγή κοινωνικών ταραχών (Ανδριώτης, 2020). Σε αυτό το πλαίσιο, παρείχε στους νέους αγρότες παραγωγικό εξοπλισμό, ζώα, σπόρους και βασικά εργαλεία. Στους πρόσφυγες διανεμήθηκαν εκτάσεις γης κατά μέσο όρο 30-35 στρέμματα, ενώ έργα, όπως η αποξήρανση και ο αναδάσμος, δρομολογήθηκαν από την ΕΑΠ, επεκτείνοντας έτσι την καλλιεργήσιμη γη. Τα μέτρα αυτά, διευκόλυναν την κοινωνική ενσωμάτωση των προσφύγων στις αγροτικές δραστηριότητες (Ψαλιδόπουλος, 2006). Παράλληλα, η ΕΑΠ προχώρησε στη χρηματοδότηση και στον εξοπλισμό μικρών βιοτεχνικών επιχειρήσεων ταπητουργίας, κι επιπλέον παρασχέθηκε βοήθεια στους πρόσφυγες με τη μορφή δανείων, προκειμένου να προχωρήσουν στην παραγωγή διακοσμητικών αντικειμένων, κεραμικών και προϊόντων παραδοσιακής τέχνης (Λοϊζος, 1994). Ταυτόχρονα, η ΕΑΠ αλλά και τα γραφεία εποικισμού που είχε συστήσει πανελλαδικά ήλεγχαν την επαγγελματική δραστηριότητα των προσφύγων. Εάν είχαν αποκατασταθεί ως πρόσφυγες και εάν όντως εργάζονταν ως αγρότες. Ανάλογοι έλεγχοι γίνονταν και πριν την εγκατάσταση των προσφύγων σε αγροτικούς ή αστικούς συνοικισμούς.

Μέχρι τα τέλη Ιουλίου του 1929, η ΕΑΠ είχε ολοκληρώσει την κατασκευή περισσότερων από 10.000 κατοικιών στην περιοχή της Αθήνας και της ευρύτερης ζώνης με την αποκατάσταση των προσφύγων να γίνεται σύμφωνα με την προηγούμενη οικονομική και κοινωνική τους κατάσταση, ώστε να μην αντιμετωπίζονται ως ομοιογενές σύνολο (Γκιζέλη, 1992). Παρά την αναπόφευκτη ομοιομορφία εντός των κρατικών προσφυγικών οικισμών, υπήρχαν ορισμένες αδιόρατες διαφοροποιήσεις μεταξύ τους. Οι κατοικίες διέφεραν από οικισμό σε οικισμό, τόσο σε μέγεθος όσο και σε λειτουργικότητα και κατασκευή. Το

ανθρώπινο δυναμικό που κατοικούσε σε αυτούς τους χώρους προερχόταν από διάφορα κοινωνικοοικονομικά επίπεδα, ενώ ο τρόπος επιλογής των κατοίκων για τον εκάστοτε οικισμό, δεν ήταν πάντα σαφής, ωστόσο φαίνεται να υπήρχε μια διαφοροποίηση μεταξύ οικονομικά αδύναμων προσφύγων, μικροτεχνιτών και μικροαστών, με διαφορετικές προοπτικές για εργασιακή αποκατάσταση και κοινωνική ανέλιξη (Γκιζέλη, 1992).

Όσον αφορά το πρωτεύον κεφάλαιο της στεγαστικής αποκατάστασης των προσφύγων, είτε στην ύπαιθρο (αποκατάσταση αγροτών) είτε στις πόλεις (αστική αποκατάσταση), μια πρώτη ένδειξη των νέων δεδομένων που προκάλεσε η άφιξη των προσφύγων δίνουν οι αριθμοί αύξησης του πληθυσμού. Ενδεικτικά, στην Αθήνα αναφέρεται ότι το 1920 κατοικούσαν 317.219 άτομα, που αυξήθηκαν σε 459.211 το 1928, και αυτό λόγω της επιδίωξης του κράτους να προωθήσει τον αστικό και αγροτικό πληθυσμό στην επαρχία και στην ύπαιθρο και να αποθαρρύνει την τάση συγκέντρωσης στις τότε μεγάλες πόλεις. Κατ' επέκταση, σε γενικές γραμμές, η στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων διακρίθηκε σε δύο βασικές ενότητες: την αγροτική και την αστική. Η ΕΑΠ σε συνεργασία με το Υπουργείο Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως προχώρησαν στην οργάνωση των προσφυγικών συνοικισμών και το κτίσιμο οικιών μέσω των απαλλοτριώσεων οικοπέδων. Το κράτος είχε δημιουργήσει το Ταμείο Αρωγής τον Δεκέμβριο του 1922, το οποίο λειτούργησε ως το Μάιο του 1925 (Κ.τ.Ε., 1997:133). Συγχρόνως μετεξελίχτηκε στο Υπουργείο Αρωγής και έως το 1926 αποτέλεσε τον κρατικό μηχανισμό για τη στεγαστική προσφυγική αποκατάσταση στα αστικά κέντρα. Η ΕΑΠ δημιούργησε 37 επιτροπές/γραφεία σε όλη την Ελλάδα με σκοπό τη σταδιακή προσφυγική αποκατάσταση και την κοινωνική ενσωμάτωση (Κ.τ.Ε., 1997). Οι συνοικισμοί κτίστηκαν με σκοπό την ανέγερση σταθερότερων προσφυγικών κατοικιών. Η ΕΑΠ στο έργο της όφειλε να συνεργαστεί με κρατικούς φορείς, κυρίως με το Υπουργείο Πρόνοιας. Σταδιακά στο Υπουργείο Πρόνοιας υπήχθησαν οι προσφυγικοί συνοικισμοί (Μιτζάλης, 2014). Συνεπώς, τα κόστη και τα έξοδα των προσφυγικών συνοικισμών αποστέλλονταν στις τοπικές επιτροπές, οι οποίες προωθούσαν τα αιτήματα τους στις κατά τόπου αντιπροσωπείες της ΕΑΠ. Για την υλοποίηση της αγροτικής αποκατάστασης οι πρόσφυγες όφειλαν να συστήσουν προσφυγικές ομάδες, έτσι ώστε να εγκατασταθούν.⁹²

4.3.1. Η δημιουργία προσφυγικών ομάδων

Η δημιουργία των προσφυγικών ομάδων ορίστηκε με αναγκαστικό νομοθετικό διάταγμα της 6ης Ιουλίου 1923. Η κοινότητα δημιουργούταν από νομικά σχηματισμένη ομάδα, η

⁹² Ν/Δ 06/07/1923 περί αγροτικής εγκαταστάσεως προσφύγων

οποία επιλεγόταν από τον προϊστάμενο εποικισμού της περιοχής. Επίσης, ο ίδιος νόμος όρισε πως οι επικεφαλής των προσφυγικών σωματείων όφειλαν να συγκροτήσουν συμβούλια, ώστε να λαμβάνουν εφόδια, τρόφιμα κλπ., καθώς ήταν αδύνατο η ΕΑΠ να επικοινωνεί εξατομικευμένα ένα με την κάθε προσφυγική ομάδα. Μάλιστα, η πράξη συγκρότησης του συμβουλίου επιβαλλόταν να κατατεθεί στα κατά τόπους Πρωτοδικεία, γιατί έτσι μόνο η ομάδα μπορούσε να εγκατασταθεί (Κ.τ.Ε. 1997:44). Η προσφυγική ομάδα, όταν έφτανε στον τόπο εγκατάστασης λάμβανε σχετικό έγγραφο από τον εκπρόσωπο της κυβέρνησης. Στη συνέχεια πολλά από αυτά τα προσφυγικά συμβούλια λειτούργησαν ως γεωργικοί συνεταιρισμοί.

4.3.2. Η αγροτική αποκατάσταση

Η κοινωνική ενσωμάτωση των προσφύγων καθορίστηκε από την ανάγκη της χώρας για την αύξηση της αγροτικής παραγωγής, την εξασφάλιση αυτάρκειας, τη βελτίωση της θέσης της στη διεθνή αγορά αγροτικών προϊόντων και έμμεσα, στην εισροή πόρων από το εμπόριο, προκειμένου να διευκολυνθεί η εξόφληση των ληφθέντων δανείων (Κ.τ.Ε., 1997:19-20). Δόθηκε προτεραιότητα στην ενίσχυση των μικρών ιδιοκτησιών, στη δημιουργία μεικτών κέντρων μικρής και μεγάλης καλλιέργειας, στην κατασκευή αρδευτικών και υδρευτικών έργων και στην ενίσχυση των γεωργικών και κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων, στόχοι που απορρόφησαν το 86,35% των συνολικών πόρων (Πελαγίδης, 1994:41). Προκρίθηκε η άμεση εγκατάστασή τους σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις, κυρίως, στη Μακεδονία (όπου δαπανήθηκε το 72% των συνολικών δαπανών) και στη Θράκη και στην αποθάρρυνση συγκέντρωσής τους στις πόλεις (Αποστόλου, 2007:39). Το αποτέλεσμα ήταν η επικράτηση του ελληνικού στοιχείου σε περιοχές που κατοικούσαν μαζί με τους Έλληνες και μωαμεθανοί, Βούλγαροι και Εβραίοι (Τσουκαλάς, 2020:58).

Η υποβολή προτάσεων ίδρυσης οικισμών γινόταν είτε μέσω της ΕΑΠ, είτε μέσω των αρμόδιων Υπηρεσιών του Κράτους (Κ.τ.Ε., 1997:44). Όμως, η αδυναμία προσδιορισμού των ειδικών αναγκών και η έλλειψη πολυάριθμου εξειδικευμένου προσωπικού, οδηγούσε πολλές φορές στην ύπαρξη λαθών και διενέξεων με τις άλλες ομάδες προσφύγων ή γηγενών κατοίκων. Επιβραδυντικό ρόλο διαδραμάτισαν και χρόνιες παθογένειες του Ελληνικού πολιτικού συστήματος, όπως ήταν οι πολιτικές παρεμβάσεις και τα προσωπικά και μη συμφέροντα.

Η επιλογή της κατάλληλης τοποθεσίας για την ίδρυση νέων οικισμών γινόταν μέσα από τη συνεργασία της Επιτροπής με τους εκπροσώπους των προσφύγων ή επιμέρους προσφυγικών

ομάδων. Προκρίθηκε η δημιουργία οικισμών από άτομα με ομοειδή χαρακτηριστικά, όπως π.χ. προέλευση, επάγγελμα, κ.α.. Ο προϊστάμενος του Γραφείου Εποικισμού κάθε περιοχής ήταν εκείνος που επέλεγε τα άτομα τα οποία θα μπορούσαν να απαρτίσουν μια συμπαγή ομάδα και να αποτελέσουν τη βάση ενός νέου οικισμού.

Ακολουθώς προσδιορίζονταν οι ανάγκες του κάθε οικισμού, η έκταση και το είδος των κλήρων όπου θα διαμοιραζόταν στους νέους κατοίκους προκειμένου να εξασφαλιστεί η αυτάρκειά τους και η οικονομική τους επιβίωση. Συχνά, αντιπρόσωποι των οικογενειών, με έξοδα της Επιτροπής, επισκέπτονταν τον επιλεγμένο χώρο προκειμένου να επιβεβαιώσουν την καταλληλότητά του και την πλήρωση των κριτηρίων, όπου αυτά μπορούσαν να ικανοποιηθούν. Κατόπιν, μετά την άφιξη στον προκαθορισμένο χώρο οι εκπρόσωποι κάθε ομάδας παρελάμβαναν τον καθορισμένο χώρο με την υπογραφή σχετικών πρακτικών χωρίς να υπάρχει πλήρης οριοθέτηση και τοπογραφική αποτύπωσή του.

Η ΕΑΠ καθόριζε το είδος της παραχωρούμενης αγροτικής έκτασης ανάλογα με τον αριθμό των μελών της κάθε οικογένειας και συναρτήσει και του είδους, της έκτασης, της αξίας του παραχωρούμενου κλήρου, του είδους των καλλιεργειών ή των δέντρων που περιέχονταν σε αυτό, της φύσης του εδάφους, της απόστασης από αστικά κέντρα. Η ΕΑΠ θεωρούσε ως μονάδα οικογένειας τα τέσσερα άτομα προσαυξημένα κατά το 1/5 για κάθε επιπλέον μέλος. Σε περίπτωση που η πρότερη επαγγελματική εξειδίκευση των προσφύγων ήταν τεχνικής ή αλιευτικής φύσεως τους δίδονταν κλήρος που αποτελούσε το μισό έως το ¼ του κανονικού. Στις οικογένειες που είχαν απωλέσει τους άνδρες ή αμφότερους τους γονείς δίνονταν ζώα ή πουλερικά προς ενίσχυση της ικανότητας επιβίωσής τους. Επειδή ήταν λογικό να μην υπάρχει απόλυτη ισορροπία στην κατανομή των κλήρων η Επιτροπή ενίσχυε τους αδικηθέντες στη διανομή, με τη χορήγηση μέσων για την ανάπτυξη της οικιακής κτηνοτροφίας (Κ.τ.Ε., 1997:45-47).

Η παραχώρηση, στη διάθεση της ΕΑΠ το καλοκαίρι του 1924, 5.000.000 στρεμμάτων κρατικής γης, περιουσιών ανταλλαγόντων Τούρκων-Βουλγάρων, απαλλοτριωμένων/ αγορασμένων/ενοικιασμένων εκτάσεων, κ.ά. διευκόλυνε σημαντικά το έργο της κατάτμησής τους σε μικρές γαίες και την απόδοσή τους στους νέους δικαιούχους. Η παραχώρηση γινόταν έναντι χαμηλότοκου δανείου που αποπληρώνονταν στην Αγροτική Τράπεζα. Η διανομή ήταν προσωρινή, έως την πλήρη εξόφλησή τους και την απόκτηση οριστικών τίτλων κυριότητας. Τα προβλήματα ακριβούς οριοθέτησης των αγροτεμαχίων και προστριβών με τους γηγενείς κατοίκους ήταν εμφανέστατα. Συνήθως αντιμετωπιζόνταν,

είτε μέσω της συνεργασίας ΕΑΠ και κράτους, είτε μέσω των ίδιων των πρωταγωνιστών γηγενών –ντόπιων (Κ.τ.Ε., 1997:38-40).

Επιπλέον, η ΕΑΠ παρείχε στους πρόσφυγες σπίτια ή υλικά οικοδόμησης, αμοιβές για οικοδόμους ή ξυλουργούς, ζώα, σπόρους, γεωργικά μηχανήματα και εργαλεία που ήταν απαραίτητα για την ανάπτυξη τους (Kontogiorgi, 2006). Αυτά αποδίδονταν κατ' αναλογία με τον αριθμό των ατόμων που υπήρχαν σε κάθε οικογένεια. Έως το 1928 η ΕΑΠ κατάφερε να στεγάσει το σύνολο των αγροτικών οικογενειών (Αποστόλου, 2007:40). Δόθηκε προτεραιότητα στην αξιοποίηση των υφιστάμενων εγκαταλειμμένων πρώην Τούρκικων και Βουλγάρικων οικισμών (76%) και λιγότερο στην οικοδόμηση νέων (24%), ως η ευκολότερη και αποτελεσματικότερη μέθοδος επίτευξης του οικιστικού στόχου, με τον συνολικό αριθμό τους να φτάνει τους 2085 το 1928, (Αναγνώστου, 2007:43-44). Αν και οι διαθέσιμοι πόροι της ΕΑΠ ήταν περιορισμένοι προκρίθηκε αρχικά η κατασκευή και η διαχείριση των οικισμών και ακολούθως η κατασκευή νέων, μεμονωμένων οικιών, με αυτές να φτάνουν τις 130.000 έως το 1930. Καθώς η εξασφάλιση των βασικών αναγκών των προσφύγων ήταν το πρωταρχικό μέλημα, επιπλέον ανάγκες, όπως π.χ. η δημιουργία σχολείων, περιορίστηκε σε ορισμένες μόνο περιοχές (Κ.τ.Ε., 2017:25-32).

Σημαντικά προβλήματα εντοπιζόταν σε επιμέρους περιπτώσεις όπου η ΕΑΠ προσπαθούσε για την επίλυσή τους προχωρώντας ακόμα και σε αναδιανομή της γης. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι εύφορες περιοχές όπου η υπερσυγκέντρωση προσφύγων είχε ως αποτέλεσμα την αναγκαστική διανομή μικρότερων κλήρων με επαμφοτερίζοντα αποτελέσματα για τους ίδιους, χωρίς η Επιτροπή να μπορεί να συμβάλει ιδιαίτερα σε αυτό. Αντίθετα, παρά τις προσπάθειες των αρμόδιων μελών της, η διάθεση κλήρων σε περιοχές με προβλήματα υγειονομικής φύσεως π.χ. έλη, κλπ. συντέλεσαν στην εκκένωσή τους από τους επιλεγέντες πρόσφυγες και απαιτήθηκε η λήψη αντιελονοσιακών μέτρων για την ύπαρξη εκ νέου δυνατότητας αξιοποίησής τους (Κ.τ.Ε., 1997:49).

Στις περιοχές της Παλαιάς Ελλάδας, η κατάτμηση των ιδιοκτησιών σε πολύ μικρούς κλήρους είχε ως αποτέλεσμα την ταλαιπωρία των προσφύγων και την εμφάνιση αντιδράσεων. Η συμπεριφορά των ίδιων των δικαιούχων και η μεταβολή των οικογενειακών συνθηκών ελέω θανάτων, αδυναμίας αποπληρωμής των οφειλών, εγκληματικής συμπεριφοράς, είχαν ως αποτέλεσμα την απώλεια του κλήρου ή τη διάθεσή του σε άλλον συγγενή. Ειδική επιτροπή αποτελούμενη από Δικαστικό λειτουργό, γεωπόνο και τον επικεφαλής του Γραφείου Εποικισμού αναλάμβανε την επίλυση των προβλημάτων και τη

δικαιότερη, στο μέτρο του δυνατού, επίλυση των θεμάτων που ανέκυπταν. Έως την 1/1/1929 η ΕΑΠ είχε δημιουργήσει 7 συνοικισμούς στον νομό Αχαΐοήλιδος έχοντας εγκαταστήσει 475 οικογένειες και 1.706 άτομα και στο Άργος είχε δημιουργήσει δύο συνοικισμούς, εγκαθιστώντας 389 οικογένειες, δηλαδή κοντά στους 1.488 ανθρώπους (Πρωτονοτάριος, 1929:92).

Η διάχυση των προσφύγων στην Ελλάδα ήταν αθρόα. Η Κ.τ.Ε. προώθησε τη συνεργασία μεταξύ των προσφύγων, ώστε να συγκροτηθούν προσφυγικές ομάδες. Υπήρξε μια σχετική μέριμνα να εγκατασταθούν κάτοικοι που ζούσαν στις ίδιες περιοχές στην Μικρά Ασία, όμως αυτό κατέστη εφικτό σε λίγες περιπτώσεις. Οι ομάδες μεταξύ τους εξέλεξαν τον πρόεδρο τους και στη συνέχεια, όφειλαν να βρουν το κατάλληλο μέρος, για να εγκατασταθούν. Έπειτα, η προσφυγική ομάδα έκανε αίτηση στο Υπουργείο Γεωργίας, είτε αυτόνομα είτε μέσω της ΕΑΠ. Εάν η αίτηση γινόταν δεκτή, τότε οριζόταν η έκταση, το είδος της αγροτικής εκμετάλλευσης και γενικά οι ανάγκες του υπό ίδρυση οικισμού. Η διανομή της γης οριζόταν με βάση τα μέλη της κάθε της οικογένειας έδαφος και την ποιότητα της καλλιέργειας. Δεν έλειπαν οι λανθασμένες επιλογές, εξαιτίας του λιγοστού κατάλληλου τεχνικού προσωπικού σε σχέση με τις ανάγκες της αποκατάστασης. Το έργο της αγροτικής αποκατάστασης δυσχέραινε περισσότερο, εξαιτίας των ανταγωνισμών μεταξύ προσφύγων και ντόπιων αλλά και μεταξύ του προσφυγικού πληθυσμού (Κ.τ.Ε. 1997:43).

Τον Αύγουστο του 1927 η ΕΑΠ διενέργησε απογραφή στα γραφεία της Υπηρεσίας Πρόνοιας και Αντιλήψεως με την ανάληψη του νέου διοικητικού συμβουλίου της ΕΑΠ. Το 1925, ο Ch. Howland, ο Αλ. Πάλλης και ο Αχ. Λάμπρος αντικατέστησαν τα αρχικά μέλη της ΕΑΠ, που παραιτήθηκαν (Morgenthau, 1994). Η απογραφή αυτή διενεργήθηκε σε όλη την Ελλάδα κατά νομό και περιλάμβανε αστούς πρόσφυγες, οι οποίοι διαιρέθηκαν σε τέσσερεις κατηγορίες, η πρώτη περιλάμβανε κατά προσέγγιση 39.450 επαρκώς στεγασθέντες, που διαβιούσαν σε μόνιμους συνοικισμούς και ακίνητα ιδιόκτητα ή ανταλλάξιμα σε καλή κατάσταση. Η δεύτερη 26.288 μετρίως στεγασθέντες, που κατοικούσαν σε ανταλλάξιμα οικήματα αμφιβόλου στερεότητας ή παραπήγματα, που όμως μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως κατοικίες. Η τρίτη, 35.667 στους κακώς στεγασθέντες, που κατοικούσαν σε τρώγλες, ερειπωμένες κατοικίες, αποθήκες, εκκλησίες κτλ. και η τέταρτη 23.077 όσους κατοικούν σε ενοίκιο ή σε σπίτια εκτός των προσφυγικών συνοικισμών είτε ως υπηρέτες είτε ως ιδιοκτήτες (Ladas, 1932).

Μέχρι και το 1930 είχαν αποκατασταθεί 145.758 οικογένειες με την αγροτική αποκατάσταση, κυρίως στην Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη, καθώς εκεί υπήρχαν οι περισσότερες καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Συνολικά η ΕΑΠ διέθεσε κοντά στα 5.000.000 στρέμματα για την ολοκλήρωση της αγροτικής αποκατάστασης, περίπου 4.800.000 στη Μακεδονία και τη Θράκη και 552.802 στην υπόλοιπη Ελλάδα (Νοταράς, 1934). Δημιουργήθηκαν 2.085 συνοικισμοί πανελλαδικά (Ανδριώτης, 2020). Στη μελέτη του, ο Νοταράς ανέφερε, πως αγροτικοί προσφυγικοί συνοικισμοί ήταν 2.085, εκ των οποίων 1.088 στη Μακεδονία, οι 623 στη δυτική Θράκη, οι 212 στην Κρήτη, οι 55 στη Θεσσαλία, οι 47 στη Στερεά Ελλάδα και στην Εύβοια, οι 25 στην Ήπειρο, 20 στην Πελοπόννησο και 15 στη Λήμνο (Νοταράς, 1934).

Παραδείγματα αστικών οικοδομημάτων της ΕΑΠ

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΕΣ	ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΙ	ΟΛΟΚΛΗΡΩΜΕΝΕΣ ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ	ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ ΥΠΟ ΑΝΕΓΕΡΣΗ
ΑΘΗΝΑ	ΒΥΡΩΝΑΣ	1.414	-
	ΥΜΗΤΤΟΣ	-	550
	ΚΑΙΣΑΡΙΑΝΗ	1.388	200
	ΝΕΑ ΙΩΝΙΑ	2.814	-
	ΠΕΡΙΣΣΟΣ	-	350
ΠΕΙΡΑΙΑΣ	ΚΟΚΚΙΝΙΑ	4.484	-
	ΚΑΡΑΒΑΣ	-	550
	ΕΛΕΥΣΙΝΑ	480	-
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	ΑΓΡΙΑ ΒΟΛΟΥ	50	-
	ΞΗΡΟΚΑΜΠΟΣ ΒΟΛΟΥ	1.112	300
	ΛΑΡΙΣΑ	-	68
	ΚΑΡΔΙΤΣΑ	-	45
	ΤΡΙΚΑΛΑ	-	80
ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ	ΛΑΜΙΑ	-	80
	ΛΕΙΒΑΔΙΑ	-	55
	ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ	-	65
	ΣΤΥΛΙΔΑ	-	40
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	ΑΡΓΟΣ	-	63
	ΚΟΡΙΝΘΟΣ	-	435
	ΠΑΤΡΑ	-	300
	ΠΥΡΓΟΣ	-	100

	ΝΑΥΠΛΙΟ	-	90
	ΤΡΙΠΟΛΗ	-	35
ΣΥΝΟΛΟ		11.742	3.406

(Πρωτονοτάριος, 1929:93).

Ωστόσο, η διαδικασία χορήγησης τίτλων ιδιοκτησίας στους πρόσφυγες εντασσόταν σε μια ευρύτερη εθνική πολιτική, η οποία είχε ως κύριο στόχο την ομαλή αφομοίωσή τους στην ελληνική κοινωνία. Η διαδικασία αυτή ξεκίνησε με την πολιτογράφηση των προσφύγων. Οι πολιτικές αυτές κοινωνικής ενσωμάτωσης, μαζί με τις πολιτισμικές ομοιότητες ανάμεσα στους Μικρασιάτες πρόσφυγες και τους γηγενείς, πιθανόν συνέβαλαν στο μετριασμό των κοινωνικό-οικονομικών δυσκολιών που συνήθως συνοδεύουν την πληθυσμιακή διαφορετικότητα, όπως τα ζητήματα συντονισμού, εμπιστοσύνης και διαχείρισης των δημοσίων αγαθών (Ψαλιδόπουλος, 2006). Η διαδικασία εγκατάστασης των προσφύγων αντιμετώπισε δυσκολίες και δεν ήταν τόσο ομαλή όσο αρχικά είχε σχεδιαστεί. Πολλοί από αυτούς μετακινούνταν από περιοχή σε περιοχή, αναζητώντας τον καταλληλότερο τόπο για μόνιμη διαμονή. Ιδιαίτερα στο κομμάτι της Πελοποννήσου μια συχνή μετακίνηση ήταν από το Βέλο στη Γαστούνη (Λούρπας, 2012). Επιπλέον, αρκετοί πρόσφυγες που δεν είχαν γεωργική εμπειρία, επέλεξαν να εγκατασταθούν ως αγρότες για να επωφεληθούν από τα δάνεια και τις παροχές της ΕΑΠ. Πολλοί πρόσφυγες, επίσης δήλωναν επαγγέλματα συναφή με αγροτικές εργασίες με σκοπό να επωφεληθούν της αγροτικής αποκατάστασης. Χαρακτηριστικό έγγραφο από τη διεύθυνση της αγροτικής εγκατάστασης της ΕΑΠ προς το Γραφείον Εποικισμού Αχαϊοήλιδος ανέφερε την περίπτωση ενός πρόσφυγα, που εργαζόταν ως σταφιδομεσίτης και είχε εγγραφεί στην προσφυγική ομάδα του Ρίου. Η διεύθυνση αγροτικής εγκατάστασης της ΕΑΠ απαίτησε τη διαγραφή του και την εξόφληση τυχόν δανείων του (εάν είχε λάβει), καθώς εξηγούσε πως όσοι έλαβαν την αγροτική αποκατάσταση, ήταν αγρότες και όσοι επαγγελματίες είχαν άμεση συνάφεια με τις ανάγκες των γεωργών.⁹³ Οι επαγγελματίες που ανήκαν σε προσφυγικές αγροτικές ομάδες, υποχρεώνονταν να παίρνουν ελαττωμένο γεωργικό κλήρο σε σχέση με τους γεωργούς της επαγγελματικής ομάδας.⁹⁴

⁹³ ΕΑΠ διεύθυνση αγροτικής εγκατάστασης, Γραφείον Πελοποννήσου και Νήσων προς το Γραφείον Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αθήναι 27^η Οκτωβρίου 1925. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, συνοικισμός Ρίου, Κυτίο 3. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, ΓΑΚ Αχαΐας

⁹⁴ ΕΑΠ διεύθυνση αγροτικής εγκατάστασης, Γραφείον Πελοποννήσου και Νήσων προς το Γραφείον Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αθήναι 27^η Οκτωβρίου 1925. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, συνοικισμός Ρίου, Κυτίο 3. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, ΓΑΚ Αχαΐας

Η ΕΑΠ για να προχωρήσει στην αγροτική αποκατάσταση τηρούσε συγκεκριμένα μέτρα και υποχρεώσεις στο ζήτημα των υλικών και των τεχνικών έργων. Όφειλε να συγγράψει τις υποχρεώσεις τις, τις διαστάσεις των οικιών, όπως και το υλικό με το οποίο χτίστηκαν τα δωμάτια και οι μεσοτοιχίες τους. Ο εργολάβος που αναλάμβανε την οικοδόμηση των συνοικισμών επωμιζόταν τα έξοδα αλλά και την ποιότητα των υλικών (που είχαν συγκεκριμένες προδιαγραφές), εάν ένα υλικό θεωρείτο ακατάλληλο ο εργολάβος όφειλε να το απορρίψει. Η τεχνική υπηρεσία της ΕΑΠ ήταν αρμόδια να υποδεικνύει τον τρόπο κατασκευής και ο εργολάβος όφειλε να τον ακολουθήσει. Για παράδειγμα πριν παραδοθούν κουφώματα και σιδερικά, ο εργολάβος όφειλε να παραδώσει δείγμα του στην ΕΑΠ να εγκριθεί και στη συνέχεια να προχωρήσει. Παράλληλα υπήρχαν λεπτομερείς οδηγίες για την κατασκευή ακόμη και των εστιών (κουζινών) και των αποχωρητηρίων. Στη συνέχεια συγκεκριμένες οδηγίες για τον τρόπο διατίμησης και για τις προθεσμίες που οφείλει να παραδώσει το έργο του ο εργολάβος. Με βάση τον κανονισμό έπρεπε εντός εξήντα ημερών να παραδώσει το έργο του και στην περίπτωση που αργούσε να αποζημιώσει την ΕΑΠ με 1500 δρχ. την ημέρα. Σε περίπτωση που η παράταση ξεπερνούσε την περίοδο των 30 ημερών θεωρείτο έκπτωτος. Μετά την ολοκλήρωση του έργου του συγκροτείτο επιτροπή από την ΕΑΠ, ώστε να παραλάβει τον συνοικισμό και τα οικήματα προσωρινά. Η διαδικασία αυτή όφειλε να πραγματοποιηθεί με την επιστασία του εργολάβου εντός είκοσι ημερών. Μετά την προσωρινή παραλαβή ο εργολάβος λάμβανε τις χρηματικές του εγγυήσεις. Σε διάστημα τριών μηνών, ο εργολάβος όφειλε να επισκευάσει όλες τις κακοτεχνίες που τυχόν είχαν οι συνοικισμοί και τα σπίτια. Εάν δεν το έκανε του αφαιρούνταν χρήματα από τις εγγυήσεις του. Μετά το πέρας του τριμήνου γινόταν η οριστική παραλαβή με παρουσία του εργολάβου και από μια επιτροπή που οριζόταν από την ΕΑΠ. Τότε και ο εργολάβος έπαιρνε το ποσό που είχε κρατηθεί από τις εγγυήσεις του και υποχρεωνόταν σε κράτηση υπέρ του μετοχικού ταμείου των πολιτικών υπαλλήλων.⁹⁵ Στη συνέχεια, οι εργολάβοι εξέδιδαν τιμολόγιο με τα έξοδα του συνοικισμού.⁹⁶

⁹⁵ Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, Διεύθυνσις αγροτικής εγκαταστάσεως. Συγγραφή υποχρεώσεων, Εν Αθήναις τη 5^η Νοεμβρίου 1925, οι συμβαλλόμενοι Δημ. Τανταλίδης & Τιμ. Πασχαλίδης με τον τμηματάρχη τεχνικού αγροτικής της ΕΑΠ. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική Αποκατάσταση, Προσφυγικός συνοικισμός Ρίου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ:ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 3, ΓΑΚ Αχαΐας

⁹⁶ ΕΑΠ, Τιμολόγιον Προσφυγικός Συνοικισμός Ρίου/Πατρών, Εν Αθήναις 5 Σεπτεμβρίου 1925, ο Τμηματάρχης τεχνικού αγροτικής της ΕΑΠ και οι συμβαλλόμενοι Δημ. Τανταλίδης & Τιμ. Πασχαλίδης με τον τμηματάρχη τεχνικού αγροτικής της ΕΑΠ. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική Αποκατάσταση, Προσφυγικός συνοικισμός Ρίου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ:ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 3, ΓΑΚ Αχαΐας

Ο ρόλος των τραπεζών και κυρίως της Εθνικής Τράπεζας, ήταν καθοριστικός στη διαχείριση της αποκατάστασης των προσφύγων μετά τη διάλυση της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων. Κατά τη δεκαετία του 1920, η Εθνική Τράπεζα ανέλαβε σημαντικό ρόλο στη διαχείριση μουσουλμανικών κτημάτων και συνέβαλε στη διευθέτηση μερικής αποζημίωσης των προσφύγων. Ωστόσο, οι ελπίδες για πλήρη αποζημίωση, όπως ορίζονταν στη σύμβαση της Λωζάννης, διαψεύστηκαν με την υπογραφή του Ελληνοτουρκικού Συμφώνου Φιλίας και της οικονομικής συμφωνίας της Άγκυρας, που προέβλεπε τον συμψηφισμό των αφετηριακών περιουσιών, προκαλώντας δυσαρέσκεια στους πρόσφυγες (Γιαννακόπουλος, 1992).

4.3.3. Η αστική αποκατάσταση

Άλλοι πάλι επιδίωκαν τη μετακίνηση προς τα αστικά κέντρα, με στόχο να αναγνωριστούν ως «αστοί» και να λάβουν τις αντίστοιχες αποζημιώσεις που προορίζονταν για αυτή την κατηγορία (Λοΐζος, 1994). Η ΕΑΠ πέτυχε την πλειοψηφία των στόχων της, χάρη στη διοικητική δομή της και χάρη στην αποτελεσματική διαίρεση των λειτουργιών της σε ειδικευμένες υπηρεσίες. Μεταξύ αυτών, οι πιο σημαντικές ήταν οι υπηρεσίες Εποικισμού, Κτηματογράφησης και Μηχανικής Καλλιέργειας. Ένας άλλος κρίσιμος παράγοντας για την επιτυχία της ΕΑΠ ήταν η εξαιρετική διαχείριση των πόρων της και η αποκλειστική χρήση τους για την παραγωγική εγκατάσταση των προσφύγων (Λοΐζος, 1994).

Το έργο της ΕΑΠ ολοκληρώθηκε τον Δεκέμβριο 1930 με την Κ.τ.Ε. και την ελληνική κυβέρνηση να συμφωνούν για τη διάλυσή της και τη μεταβίβαση με ειδική σύμβαση, στο Ελληνικό Κράτος, των περιουσιακών της στοιχείων και των στοιχείων της οργανωτικής της δομής όπως π.χ. ήταν οι Διευθύνσεις, τα Εποικιστικά Γραφεία, κ.α. Μετά την διάλυση της ΕΑΠ το 1930, την αποκατάσταση των προσφύγων ανέλαβε το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας. Οι επίσημοι τίτλοι ιδιοκτησίας των ακινήτων των προσφυγικών συνοικισμών, τα λεγόμενα παραχωρητήρια, εκδόθηκαν από τις κατά τόπους Υπηρεσίες του Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 και έπειτα. Σε αντίθεση με τους πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην ύπαιθρο, οι πρόσφυγες που είχαν εγκατασταθεί σε αστικά κέντρα (650.000), εκτός από τη στέγαση, δεν είχαν κανένα μέσο για να εξασφαλίσουν την επιβίωσή τους (Kontogiorgi, 2006:103) και δεν υποστηρίχθηκαν επαρκώς από την ΕΑΠ καθώς διατέθηκαν μόλις το 13,7% των υπαρχόντων κονδυλίων για την κάλυψη των αναγκών τους (Πελαγίδης, 1994:41).

Η προσπάθεια του ελληνικού κράτους για τον διορισμό τους σε δημόσιες υπηρεσίες, οργανισμούς, τράπεζες και ιδιωτικές επιχειρήσεις δεν κάλυψε παρά μικρό αριθμό αυτών, με την πλειονότητα του προβλήματος να παραμένει στα χέρια των μελών της Επιτροπής. Οι μειωμένοι πόροι επέτρεψαν την περιορισμένη ενασχόλησή της με την επαγγελματική αποκατάσταση, καθώς δόθηκε προτεραιότητα στην κάλυψη των άμεσων βιοτικών αναγκών, όπως ήταν η στέγαση. Παράλληλα, επιχειρήθηκε η επιστροφή πολλών εξ' αυτών στην ύπαιθρο, με πενιχρά όμως αποτελέσματα. Εξαίρεση αποτέλεσε η παροχή επιδοτήσεων σε εργατικό προσωπικό με ιδιαίτερες ικανότητες όπως π.χ. ταπητουργοί και κεραμοποιοί, στους οποίους χορηγήθηκαν χαμηλότοκα δάνεια για την ανάπτυξη εργαστηρίων (Αποστόλου, 2007:52).

Για την αντιμετώπιση του προβλήματος της στέγασης η Ελληνική Κυβέρνηση κατασκεύασε και η ΕΑΠ παρέδωσε αριθμό σπιτιών και διαμερισμάτων, όπου στεγάστηκαν ένα μικρό μέρος των οικογενειών των αστικών προσφύγων. Η παραχώρησή τους είχε τη μορφή προσωρινών τίτλων ιδιοκτησίας και η αποπληρωμή του χρέους γινόταν στην Εθνική Τράπεζα με την περίοδο αποπληρωμής να μην υπερβαίνει τα δεκαπέντε χρόνια. Στους περισσότερο εύπορους αστούς πρόσφυγες χορηγούνταν χαμηλότοκα δάνεια για την ανέγερση ιδιόκτητων κατοικιών (Αποστόλου, 2007:50).

Η ύπαρξη οργανωμένων προσφυγικών συνοικισμών των μεγάλων πόλεων, που αναπτύχθηκαν με τη μέθοδο της αυτοστέγασης, σε περιοχές εκτός σχεδίου πόλεων, οι οποίοι παρείχαν μια προσωρινή λύση στο στεγαστικό πρόβλημα με τον περισσότερο από τον μισό αστικό πληθυσμό, έως και το τέλος του 1930, να διαβιεί ακόμα σε παραπήγματα (Κ.τ.Ε., 1997:25). Με την ίδρυση περιορισμένου αριθμού ιατρείων και σχολείων από την ΕΑΠ ολοκλήρωσε τις δράσεις της στις αστικές περιοχές, καθώς τα έσοδα από τις δανειακές συμβάσεις δεν επαρκούσαν για την κάλυψη όλων των αναγκών (Αποστόλου, 2007:49-53). Σε σχέση με την αστική αποκατάσταση έως την 1/1/1929 η ΕΑΠ είχε δημιουργήσει 63 κατοικίες στο Άργος, 435 κατοικίες στην Κόρινθο, 300 κατοικίες Πάτρα, 100 στον Πύργο, 90 στο Ναύπλιο και 35 στην Τρίπολη (Πρωτονοτάριος, 1929:93).

4.4. Πηγές προσφυγικών δανείων

Η Μικρασιατική καταστροφή του 1922 έθεσε την έναρξη ενός νέου κεφαλαίου στην ιστορία των Ελλήνων, ιδίως σε ότι αφορά τον τομέα της διαχείρισης προσφυγικών πληθυσμών και της οικονομικής ανασυγκρότησης. Μετά την ήττα του ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία και τη Συνθήκη της Λωζάννης το 1923 που ακολούθησε, η Ελλάδα βρέθηκε αντιμέτωπη με

την πρόκληση της απορρόφησης και κοινωνικής ενσωμάτωσης του υπεράριθμου προσφυγικού κύματος. Χρησιμοποιήθηκαν χρήματα του προϋπολογισμού, καθώς και βοήθεια διεθνών και φιλανθρωπικών οργανισμών. Τον Νοέμβριο του 1923 χορηγήθηκε στην Ελλάδα το ποσό του 1.εκ. λιρών στερλινών ως πρώτη δόση του δανείου. Στη συνέχεια τον Ιούνιο του 1923, η οικονομική επιτροπή της Κ.τ.Ε. παρουσίασε την αναφορά της περιγράφοντας τους όρους που δίνονταν δάνειο στην Ελλάδα για την ομαλή εγκατάσταση των προσφύγων, ύψους τριών και έξι εκ. λιρών στερλινών. Τελικά, υπογράφηκε δάνειο 10.000.000 λιρών και το ελληνικό δημόσιο εξουσιοδοτήθηκε να προβεί στις σχετικές διαδικασίες. Η αποπληρωμή του δανείου θα επιτυχανόταν μέσα από τη διαχείριση των ακολούθων εσόδων: των κρατικών μονοπωλίων, των δασμών των τελωνείων, του φόρου χαρτοσήμου και οιοπνεύματος (Κ.τ.Ε., 1997:159). Προκειμένου να χειριστεί αποτελεσματικά την εκτεταμένη ανθρωπιστική κρίση, η Ελλάδα βρέθηκε να έχει ανάγκη από σημαντικούς οικονομικούς πόρους, ωστόσο, τα κονδύλια δεν επαρκούσαν. Επιπλέον, παρά τη μεταρρύθμιση του φορολογικού συστήματος το 1919,⁹⁷ η ελληνική κυβέρνηση ήταν αντιμέτωπη με περιορισμένες δυνατότητες στην είσπραξη εσόδων μέσω της φορολογίας. Κατά συνέπεια, η ελληνική κυβέρνηση δεν είχε άλλη επιλογή από το να ζητήσει βοήθεια από διεθνείς πηγές και να στηριχθεί σε δάνεια (Τεκμήρια από το Ιστορικό αρχείο της Τράπεζας της Ελλάδος, 2021).

Με τον κρατικό προϋπολογισμό να μην επαρκεί και τη συμμετοχή των διεθνών οργανισμών να περιορίζεται στη θεραπεία των άμεσων αναγκών των προσφύγων, κατέστη επιτακτική η σύναψη ομολογιακού δανείου προς κάλυψη των επείγουσών αναγκών της χώρας. Ο Ύπατος Αρμοστής της Κ.τ.Ε. για τους πρόσφυγες Dr. F. Nansen αναφέρει ότι *είναι: αναγκαία όσο ποτέ η χορήγηση διεθνούς δανείου για την ανακούφιση των προσφύγων* (Ψυχούλα-Κοντογιάννη, 2015:39). Σύμφωνα με τη σχετική έκθεση της Κ.τ.Ε. (1997) εγκρίθηκε η χορήγηση δανείου ύψους 12.300.000 λιρών με επιτόκιο 7%, υπό τον όρο ότι θα το διαχειριζόταν η ΕΑΠ σε παραγωγικά έργα και η ελληνική κυβέρνηση θα έδινε γη για την αποκατάσταση των προσφύγων. Το δάνειο εγγυήθηκε η Διεθνής Οικονομική Επιτροπή (ΔΟΕ) που είχε εγκατασταθεί στην Ελλάδα ένα χρόνο μετά τον ατυχή Ελληνοτουρκικό πόλεμο, του 1897 (Venturas, 2022:308).

⁹⁷ Η φορολογική μεταρρύθμιση του Ελευθέριου Βενιζέλου το 1919 αποτέλεσε μία σημαντική προσπάθεια εκσυγχρονισμού της ελληνικής οικονομίας και του φορολογικού συστήματος. Είχε ως στόχο την αύξηση των κρατικών εσόδων και τη δικαιότερη κατανομή του φορολογικού βάρους (Νιφορόπουλος, 2017).

Η υπογραφή της σύμβασης έγινε στις 19 Σεπτεμβρίου 1924 στο Λονδίνο μεταξύ του Ελληνικού Δημοσίου και των τραπεζικών οίκων Hambro's Bank Ltd, Speyer & Co και Εθνικής Τράπεζας. Οι 7.500.000 λίρες εκδόθηκαν στο χρηματιστήριο του Λονδίνου, 11.000.000 δολάρια από το χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης και 2.500.000 λίρες από το Χρηματιστήριο Αθηνών. Η πώληση των ομολόγων διήρκησε από τις 19 Απριλίου 1925 έως τις 31 Δεκεμβρίου 1929. Για την κάλυψη των άμεσων αναγκών της Επιτροπής η Τράπεζα της Αγγλίας έδωσε δύο ισόποσες προκαταβολές των 1.000.000 λιρών τον Νοέμβριο 1923 και τον Μάιο 1924, ενώ μια τρίτη όμοια δόση δόθηκε από την Τράπεζα της Ελλάδας τον Ιούλιο του 1924.

Η αποπληρωμή του δανείου γινόταν μέσω των εσόδων από τα κρατικά μονοπώλια, τους δασμούς των καπνικών προϊόντων και των τελωνείων και επιμέρους φόρων. Επιπρόσθετα έσοδα που προέκυπταν από την εξόφληση των χρεών των προσφύγων σε βάθος 15ετίας καθώς από τη μεμονωμένη πώληση τεμαχίων γης, από την Επιτροπή, σε μη πρόσφυγες κάλυπταν τα τοκοχρεωλύσια και η εξυπηρέτηση του δανείου γινόταν κανονικά (Κ.τ.Ε., 1997:160-162). Μια σημαντική πηγή στήριξης προήλθε με τη μορφή δανείου που χορηγήθηκε από την Κ.τ.Ε.. Από τον Φεβρουάριο του 1923, η Ελλάδα απευθύνθηκε στην Κ.τ.Ε. ζητώντας δάνειο, γεγονός που οδήγησε την Κ.τ.Ε. να συστήσει και να αποστείλει μια επιτροπή αξιολόγησης της ανάγκης για δανεισμό (Ψαλιδόπουλος, 2006). Το ελληνικό κράτος, ενόσω προσπαθούσε να διαχειριστεί την εκτεταμένη εισροή των προσφύγων από τη Μικρά Ασία, αντιμετώπισε σημαντικές δυσκολίες, οι οποίες αφορούσαν την έλλειψη οικονομικών μέσων, την ανεπάρκεια των υποδομών και την έλλειψη εμπειρίας στην οργάνωση. Η επιβάρυνση της ελληνικής οικονομίας ήταν σημαντική, καθώς η ανάγκη για αποκατάσταση και κοινωνική ενσωμάτωση ενός μεγάλου αριθμού προσφύγων απαιτούσε μεγάλους οικονομικούς πόρους, τους οποίους το κράτος δυσκολευόταν να εξασφαλίσει. Παράλληλα, η χώρα δεν διέθετε τις απαραίτητες υποδομές για να υποδεχθεί και να ενσωματώσει αυτόν τον μεγάλο αριθμό ανθρώπων, αντιμετωπίζοντας έλλειψη σε κατάλληλες στεγαστικές δομές, ιατρική φροντίδα, εκπαιδευτικές εγκαταστάσεις και άλλες βασικές υπηρεσίες (Tuzzolino & Brantley, 2021).

Πρωταρχικός στόχος αυτού του δανείου ήταν η διευκόλυνση της ανοικοδόμησης και αποκατάστασης περιοχών που είχαν πυκνοκατοικηθεί από τους πρόσφυγες. Τον Μάιο του 1924, εκδόθηκε δάνειο 12.300.000 λιρών (Κωστής, 2017:137). Η δομή της χρηματοδοτικής συμφωνίας προέβλεπε την εξόφληση του δανείου μέσω ενός επιτοκίου ύψους 7% διαχρονικά, για περίοδο σαράντα ετών. Το εν λόγω δάνειο απέβλεπε στη διάθεση

οικονομικών πόρων για την υλοποίηση έργων εγκατάστασης, με εμφανή προτίμηση προς τις αγροτικές εγκαταστάσεις. Στη διάθεση της ΕΑΠ ετέθησαν 9.970.016 λίρες (Κωστής, 2017:137). Εκτός από την παροχή άμεσων οικονομικών πόρων, το δάνειο αυτό συνέβαλε επίσης στην κοινωνική ενσωμάτωση της Ελλάδας στο διεθνές οικονομικό σύστημα, καθώς επέβαλε αυστηρούς κανονισμούς στη διαχείριση και επιστροφή του (Easton-Calabria, 2017).

Χαρακτηριστικά ο πρόεδρος του Υπουργικού Συμβουλίου τον Μάρτιο στις 14 Μαρτίου του 1925 με επιστολή του στην ΕΑΠ ζητά να μάθει πως κατανεμήθηκε το υπόλοιπο του δανείου των 5.900.000 λιρών Αγγλίας.⁹⁸ Ο γενικός γραμματέας της ΕΑΠ απάντησε διεξοδικά πως επιμερίστηκε το υπόλοιπο του δανείου, κυρίως για τον αγροτικό εποικισμό των περιοχών. Το μεγαλύτερο μέρος των χρημάτων (2.700.000 λίρες Αγγλίας) δόθηκαν για τον αγροτικό εποικισμό της Μακεδονίας. Για τον αγροτικό εποικισμό της Θράκης 315.000 λίρες και για τον αγροτικό εποικισμό της υπόλοιπης Ελλάδας 720.000 λίρες Αγγλίας. Τα υπόλοιπα χρήματα καταμερίστηκαν 300.000 λίρες Αγγλίας σε ανειλημμένες υποχρεώσεις της αστικής αποκατάστασης που αφορούσαν τη στέγαση που είχε αναλάβει η ΕΑΠ και 1.080.000 στην αστική προσφυγική εγκατάσταση σε όλη τη χώρα. Επιπλέον, η ΕΑΠ κράτησε ως αποθεματικό για έκτακτα έξοδα 785.000 λίρες Αγγλίας. Στη συνέχεια ο γενικός γραμματέας εξηγούσε το σκεπτικό του καταμερισμού το δανείου και ολοκλήρωσε την επιστολή του, ελπίζοντας πως οι ενέργειες της ΕΑΠ συμβάδιζαν με τις προθέσεις της ελληνικής κυβέρνησης.⁹⁹ Οι ελληνικές αρχές προσπαθούσαν να τηρήσουν μία συγκεκριμένη σταθερή οικονομική πολιτική κατά την προσφυγική αποκατάσταση και ενσωμάτωση. Αυτό φαίνεται και από τον τρόπο χορήγησης και διανομής των επιδομάτων. Το Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως κατένειμε τα επιδόματα έπειτα από εξακρίβωση των απαραίτητων στοιχείων των δικαιούχων σε όλη τη χώρα. Τον εν λόγω Υπουργείο είχε τοποθετήσει επιτροπές πανελλαδικά.¹⁰⁰

Μετά την πτώση της δικτατορίας του Παγκάλου, το 1927, κατά τη διάρκεια της οικουμενικής κυβέρνησης του Αλέξανδρου Ζαΐμη, η ελληνική κυβέρνηση ζήτησε ένα συμπληρωματικό δάνειο. Εξαιτίας της ασταθούς πολιτικής κατάστασης της χώρα, η Κ.τ.Ε.

⁹⁸ Επιστολή του προέδρου του Υπουργικού συμβουλίου προς την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, Αθήνας τη 14η Μαρτίου 1925, Αρχείο Πολιτικό Γραφείου Πρωθυπουργού ΦΑΚ 759-760, ΓΑΚ Αθηνών

⁹⁹ Επιστολή του γενικού γραμματέα της ΕΑΠ προς τον Πρόεδρο της κυβέρνησης, Αθήναι 11η Μαρτίου 1925. Αρχείο Πολιτικό Γραφείου Πρωθυπουργού ΦΑΚ 759-760, ΓΑΚ Αθηνών

¹⁰⁰ Επιστολή του γενικού γραμματέα Παν. Χρυσανθάκη προς τον Πολιτικό Γραφείον κ. Πρωθυπουργού, εν Αθήναις τη 11η Μαρτίου 1925. Αρχείο Πολιτικό Γραφείου Πρωθυπουργού ΦΑΚ 759-960, ΓΑΚ Αθηνών

αρνήθηκε να δώσει το δάνειο. Τα όργανα της Κ.τ.Ε. άλλαξαν γνώμη, όταν η Ελλάδα συμφώνησε στην συναίνεση μιας ευρείας νομισματικής και τραπεζικής μεταβολής που θα συμπεριέλαβε και τα πολεμικά χρέη της. Λόγω της δυσχερούς οικονομικής κατάστασης του Ελληνικού Κράτους το 1927 αποφασίστηκε η εκ νέου προσφυγή στην Κ.τ.Ε. με σκοπό τη σύναψη νέου δανείου ύψους 9.000.000 λιρών το οποίο συνάφθηκε στις 15 Σεπτεμβρίου 1927 και έμεινε γνωστό ως Τριμερές δάνειο ή δάνειο Σταθεροποίησης¹⁰¹ από το οποίο μόνο το 1/3 διατέθηκε για την κάλυψη των αναγκών των προσφύγων (Κωστής, 2017:137). Τα υπόλοιπα έξι εκατομμύρια κατανεμήθηκαν ισομερώς, ώστε να εξοφληθούν ληξιπρόθεσμες οφειλές του κρατικού προϋπολογισμού και να ενισχυθεί η Εθνική Τράπεζα Μέρος της δανειακής συμφωνίας συνίστατο στην υποχρέωση της ελληνικής κυβέρνησης και της Εθνικής Τράπεζας να προβούν σε σταθεροποίηση της δραχμής σε ισοτιμία και να υλοποιήσουν μια ολοκληρωμένη αναδιοργάνωση στον τομέα της νομισματικής και τραπεζικής πολιτικής (Τούντα-Φρεγάδη, 2009:164).

Τα λεγόμενα προσφυγικά δάνεια, σηματοδότησαν την αρχή μιας νέας περιόδου όπου ξένα χρηματικά κεφάλαια άρχισαν να ρέουν ξανά προς την Ελλάδα. Ωστόσο, αν και η Ελλάδα επανάκτησε τη δυνατότητα δανεισμού, η κοινωνική ενσωμάτωση των Μικρασιατών προσφύγων στην οικονομία της δεν είχε τα προβλεπόμενα αποτελέσματα, ιδίως σε σχέση με τις δαπάνες που υπήρχαν (Ψαλιδόπουλος, 2006). Η παροχή οικονομικής βοήθειας έθεσε ένα πλήθος προκλήσεων που έπρεπε να αντιμετωπιστούν. Ο σημαντικός δανεισμός και η επακόλουθη κλιμάκωση των επιτοκίων όχι μόνο επιδείνωσαν την ήδη εύθραυστη κατάσταση της οικονομίας, αλλά συνέβαλαν και στο αυξανόμενο δημόσιο χρέος. Αυτό, με τη σειρά του, επέφερε τεράστιο βάρος στους οικονομικούς πόρους της χώρας και εμπόδισε την ικανότητά της να διαχειρίζεται και να υποστηρίζει αποτελεσματικά την εισροή προσφύγων (Ανδριώτης, 2020).

Η μικρασιατική προσφυγική κρίση του 1922 όχι μόνο έφερε στην Ελλάδα τεράστιες κοινωνικό-πολιτιστικές προκλήσεις αλλά επέβαλε και πρωτοφανείς οικονομικές πιέσεις. Η κατάσταση αυτή υπογράμμισε την επείγουσα ανάγκη για σημαντικούς οικονομικούς πόρους για την αποκατάσταση και την ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία. Ως εκ

¹⁰¹ Η συμμαχική κυβέρνηση Αλ. Ζαΐμη, με υπουργούς εξωτερικών και οικονομικών τους Αν. Μιχαλακόπουλο και Γ. Καφαντάρη αντίστοιχα, μετά από πολλές συζητήσεις με τον Οργανισμό της Γενεύης και της βρετανικής κυβέρνησης πέτυχε την υπογραφή και τη σύναψη του Τριμερούς Δανείου. Το τριμερές δάνειο, όπως δηλώνει και η ονομασία αποσκοπούσε στην ισοσκελίση του προϋπολογισμού, στη σταθεροποίηση της δραχμής και στην ολοκληρωτική κάλυψη των προσφυγικών προβλημάτων. Συγχρόνως ρυθμίστηκαν τα πολεμικά χρέη της Ελλάδας προς την Αγγλία (Τούντα-Φρεγάδη, 2009:235).

τούτου, τα δάνεια για την προσφυγική αποκατάσταση ήταν ιδιαίτερος σημαντικά για την αντιμετώπιση της κατάστασης. Το κύμα των προσφύγων που έφτασαν από τη Μικρά Ασία είχε απόλυτη ανάγκη από είδη πρώτης ανάγκης: στέγαση, τροφή, ένδυση και ιατρική περίθαλψη. Οι άμεσες απαιτήσεις για τόσο εκτεταμένους πόρους ξεπέρασαν τις υπάρχουσες δημοσιονομικές δυνατότητες της Ελλάδας (Γιαννακόπουλος, 1992). Οι πρόσφυγες χρειάζονταν πόρους για μακροπρόθεσμη αποκατάσταση – επαγγελματική κατάρτιση, παραχωρήσεις γης για γεωργία και πρωτοβουλίες επανεγκατάστασης. Τέτοιες προσπάθειες απαιτούσαν ουσιαστικές και διαρκείς οικονομικές ενέσεις. Η δημιουργία υποδομών σε περιοχές που δέχτηκαν μεγάλη εισροή προσφύγων ήταν απαραίτητη. Αυτό περιλάμβανε όχι μόνο σπίτια, αλλά και σχολεία, νοσοκομεία, δρόμους και άλλες βασικές εγκαταστάσεις. Το κόστος αυτών των έργων ήταν σημαντικό και ξεπέρασε τα διαθέσιμα κρατικά κονδύλια (Λάδης, 2002). Για να διασφαλιστεί ότι οι πρόσφυγες έγιναν συνεισφέροντα μέλη της ελληνικής κοινωνίας, ήταν ζωτικής σημασίας οι επενδύσεις σε τομείς που προσφέρουν ευκαιρίες απασχόλησης. Η διευκόλυνση της εισόδός τους στο εργατικό δυναμικό θα τους εξασφάλιζε όχι μόνο την κοινωνική ενσωμάτωση αλλά και την ανύψωση της οικονομίας (Λαμψίδης, 1992).

Αναγνωρίζοντας την επείγουσα κατάσταση, το ελληνικό δημόσιο εξέδωσε ομόλογα που στόχευαν ειδικά στη χρηματοδότηση της προσφυγικής αποκατάστασης (Βεργόπουλος, 1978). Τα δάνεια για τους πρόσφυγες αναδείχθηκαν καθοριστικά στη διαδικασία αποκατάστασης. Ενώ αντιμετώπιζαν άμεσες ανάγκες, ο αντίκτυπός τους είχε πολύ βαθύτερη απήχηση, τονώνοντας την οικονομική δραστηριότητα και διευκολύνοντας μεγάλης κλίμακας έργα υποδομής. Το τεράστιο μέγεθος της κρίσης συγκέντρωσε τη διεθνή προσοχή. Οργανισμοί όπως η Κ.τ.Ε. προσέφεραν δάνεια για να βοηθήσουν την Ελλάδα στις προσπάθειες αποκατάστασης. Η υποστήριξη τέτοιων αξιόπιστων διεθνών φορέων εξασφάλισε όχι μόνο οικονομική βοήθεια αλλά και τεχνογνωσία και καθοδήγηση (Κ.τ.Ε., 1997). Συγχρόνως, η ελληνική διασπορά και πολλές φιλανθρωπικές οντότητες παγκοσμίως, συγκινημένες από τις οδυνηρές ιστορίες των προσφύγων, συνέβαλαν γενναιόδωρα. Οι συνεισφορές κυμαίνονταν από χρηματικές δωρεές έως πόρους όπως ρούχα, τρόφιμα και ιατρικές προμήθειες, όπως το Ίδρυμα Rockefeller ήταν αξιόλογοι συνεισφέροντάς κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου (Λοΐζος, 1994).

Η στρατηγική αξιοποίηση των προσφυγικών δανείων είχε βαθιές και διαρκείς συνέπειες, τόσο στην προσφυγική κοινότητα όσο και στο ευρύτερο οικονομικό τοπίο της Ελλάδας. Με τους οικονομικούς πόρους, αντιμετωπίστηκαν άμεσα οι άμεσες ανάγκες των προσφύγων,

όπως τροφή, ρουχισμός, στέγη και ιατρική περίθαλψη (Ανδριώτης, 2020). Καθώς οι πρόσφυγες άρχισαν να ενσωματώνονται στο εργατικό δυναμικό, είτε μέσω της γεωργίας είτε μέσω άλλων επαγγελμάτων, υπήρξε μια αξιοσημείωτη ώθηση στην παραγωγικότητα. Οι νέοι οικισμοί έγιναν κόμβοι οικονομικής δραστηριότητας, οδηγώντας σε συνολική άνοδο της ελληνικής οικονομίας. Η αγροτική απόδοση, ιδιαίτερα, σημείωσε σημαντική άνοδο με την ένταξη των αγροτών προσφύγων (Λαμπιδής, 1992). Εντούτοις, η γραφειοκρατία, η πολιτική αστάθεια και η αδυναμία σχηματισμού ενός ισχυρού κυβερνητικού σχήματος ήταν οι βασικοί παράγοντες. Η οικονομική βάση της χώρας ήταν αρκετά αδύναμη για να προωθήσει από μόνη της την σταθερότητα. Ένας άλλος κρίσιμος παράγοντας, ιδιαίτερα για τους πρόσφυγες, ήταν η ισοτιμία του νομίσματος και η σταθερότητα των συναλλαγών. Με την ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδας (1927) έγινε προσπάθεια αντιμετώπισης των ζητημάτων (Ψαλιδόπουλος, 2006).

Παρ' όλα αυτά η συμβολή του στην αντιμετώπιση του προσφυγικού προβλήματος ήταν ουσιώδης καθώς, παράλληλα με την αποκατάσταση των προσφύγων, κατασκευάστηκαν σημαντικά έργα υποδομής, που βελτίωσαν το επίπεδο της χώρας (Τούντα-Φεργάδη, 2009:237-238). Η ανάλυση της σχέσης μεταξύ της προσφυγικής βοήθειας και της δημοσιονομικής μεταρρύθμισης στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του 1920, αποκαλύπτει ότι οι όροι των διεθνών δανείων που εκδόθηκαν, ενεχόταν να κυοφορούν διάχυτες και αρνητικές συνέπειες, τόσο για την οικονομική σταθερότητα και ανάπτυξη όσο και για τους ίδιους τους πρόσφυγες. Αν και η ιδέα ότι τα δάνεια μπορεί να έχουν αρνητικές επιπτώσεις δεν είναι πρωτοφανής, η περίπτωση των ελληνικών προσφυγικών δανείων αναδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο ακόμα και τα δάνεια που εκδίδονται βάσει της ανάγκης για ανθρωπιστική βοήθεια μπορούν να οδηγήσουν σε επιβαρυντικές και επικίνδυνες υποχρεώσεις (Easton-Calabria, 2017).

4.5 Αντιδικίες, συνεργασίες και διαπραγματεύσεις κατά την προσφυγική αποκατάσταση

Η διαδικασία αποκατάστασης της μαζικής εισροής προσφύγων στην Ελλάδα δεν ήταν χωρίς πολυπλοκότητες και προστριβές. Διεθνείς φορείς, οι ελληνικές κυβερνήσεις και άλλες σχετικές επιτροπές βρέθηκαν αλληλένδετες σε διαπραγματεύσεις, συνεργατικές προσπάθειες και κατά καιρούς σε διαμάχες και αντιπαραθέσεις. Η σχέση του ελληνικού κράτους με την ΕΑΠ την περίοδο μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή αποτελεί ακόμη μια ενδιαφέρουσα απεικόνιση περίπλοκης συνεργασίας και αντιπαραθέσης, κατά την

προσφυγική αποκατάσταση και την κοινωνική ενσωμάτωση. Η ΕΑΠ, ένας οργανισμός με νομικό καθεστώς και διεθνή εποπτεία, ιδρύθηκε για να παρέχει στέγαση και παραγωγική απασχόληση στους πρόσφυγες στην Ελλάδα. Λόγω των οικονομικών προκλήσεων της χώρας και της συντριπτικής εισροής προσφύγων, η κυβέρνηση βρέθηκε ανίκανη να αντιμετωπίσει μόνη της το έργο της αποκατάστασης, απαιτώντας τη βοήθεια από την ΕΑΠ (Γιαννακόπουλος, 1992). Η ΕΑΠ πέρα από τα προβλήματα που αντιμετώπιζε είχε να διαχειριστεί συχνά κρίσεις με τους κυβερνητικούς αξιωματούχους και την τοπική αυτοδιοίκηση. Η ασταθής πολιτική ελληνική κατάσταση και οι συχνές προστριβές για την άσκηση της κυβέρνησης επέτειναν τα προβλήματα και άφηναν ανοιχτά τα περιθώρια για απάτες, εκμετάλλευση και ενίσχυση των πελατειακών σχέσεων (Ventura, 2022:308-309).

Ο Ελ. Βενιζέλος, έπαιξε καθοριστικό ρόλο σε αυτές τις αλληλεπιδράσεις συμβάλλοντας στη συνεργασία με διεθνείς φορείς. Παρά τις διαφορές που προέκυψαν, είναι σημαντικό να τονιστεί ότι όλες οι οντότητες, είτε είναι το ελληνικό κράτος είτε οι διεθνείς οργανισμοί, μοιράζονταν έναν κοινό στόχο - την ανθρώπινη και αποτελεσματική αποκατάσταση των προσφύγων. Αυτό το κοινό όραμα άνοιξε συχνά τον δρόμο για συμβιβασμό και συνεργασία (Γιαννακόπουλος, 1992). Όπως εξηγούσε και ο γενικός γραμματέας της ΕΑΠ, Α. Αδοσίδης η κοινή γραμμή και η συνεργασία της ΕΑΠ και των ελληνικών κυβερνήσεων θα επιλύαν το προσφυγικό ζήτημα με ταχύ τρόπο.¹⁰²

Παρά την αρχική τους συνεργασία, οι αντιπαραθέσεις στη σχέση της ΕΑΠ με το ελληνικό κράτος, προέκυψαν λόγω διαφορών στις πολιτικές προσεγγίσεις και στη διαχείριση των πόρων, καθώς και λόγω πιέσεων και αντιδράσεων από τον τοπικό πληθυσμό και τις πολιτικές ομάδες. Όπως αναφέρεται στην ιδρυτική συμφωνία, η ΕΑΠ ανέλαβε την ευθύνη αποκατάστασης αγροτικών και αστικών περιοχών, με επίκεντρο την εγκατάσταση προσφύγων στις παραμεθόριες περιοχές της Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης, προκειμένου να ενισχυθούν τα σύνορα (Ανδριώτης, 2020). Τυπικά το ελληνικό κράτος είχε δεσμευτεί απέναντι στην ΕΑΠ να παρέχει όλο το εργατικό δυναμικό και τα απαραίτητα μέσα, έτσι ώστε να διεκπεραιώσει το έργο της. Εντούτοις, οι ασταθείς ελληνικές κυβερνήσεις και οι συνεχείς κυβερνητικές αλλαγές δυσχέραναν τη συνεργασία ελληνικών αρχών και ΕΑΠ (Venturas, 2022:308). Παράλληλα, η διαδικασία διαμόρφωσης εθνών-κρατών στην ανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη ενσωματώθηκαν σε μια μακροπρόθεσμη διαδικασία προώθησης οικονομικών και πολιτικών στρατηγικών με βάση

¹⁰² Η προσφυγική αποκατάσταση, (12 Σεπτεμβρίου, 1925). *Νεολόγος Πατρών*, αριθμ. φύλλου 354, σελ. 1

τα δυτικά πρότυπα των ευρωπαϊκών Μεγάλων Δυνάμεων. Μετά το τέλος του Μεγάλου Πολέμου, οι διεθνείς ενώσεις, όπως η Κ.τ.Ε. προέβαλαν την ανθρωπιστική του αρωγή ως αναγκαία δράση σε ανθρωπιστικές κρίσεις (Venturas, 2022:310-311).

Μία από τις κύριες προκλήσεις ήταν η παραχώρηση γης για τους πρόσφυγες. Ενώ υπήρχε ευρεία συναίνεση για την ανάγκη διανομής γης, προέκυψαν διαφωνίες σχετικά με το ποιες εκτάσεις θα έπρεπε να διατεθούν για προσφυγικούς οικισμούς. Ορισμένοι τοπικοί πληθυσμοί αντιστάθηκαν στην παραχώρηση γαιών κοντά τους σε πρόσφυγες, οδηγώντας σε εντάσεις και, κατά καιρούς, νομικές προκλήσεις. Ο προσφυγικός πληθυσμός κατά τη διαδικασία της αποκατάστασης και της κοινωνικής του ενσωμάτωσης προέβαλε άμεσα τις απαιτήσεις του και τις διεκδικήσεις του. Πολλές φορές παρακώλυε το έργο της ΕΑΠ. Πολλοί πρόσφυγες εγκατέλειπαν τις παραχωρούμενες από την ΕΑΠ οικίες, επειδή βρίσκονταν σε ορεινές περιοχές ή επειδή βρίσκονταν κοντά στα βόρεια σύνορα του ελληνικού κράτους. Τα εγκατέλειπαν με σκοπό να εγκατασταθούν στις πόλεις. Επίσης, μέρος των προσφύγων αρνήθηκε να πληρώσει τα χρέη του προς την ΕΑΠ ή παράνομα εγκαθίσταντο σε σπίτια που είχαν ανεγερθεί. Άλλοι πρόσφυγες έλαβαν χώρο στα περίχωρα των πόλεων για να κτίσουν τις παράγκες τους ή έκτιζαν παράνομα οικίες σε αγροτικούς κλήρους (Venturas, 2022:309). Η ΕΑΠ σε συνεργασία με το ελληνικό κράτος, την ιδιωτική πρωτοβουλία και τη Κ.τ.Ε. συνδύασε παλαιότερους και νεότερους νόμους σε σχέση με την αγροτική μεταρρύθμιση προσπάθησε να επιτύχει την προσφυγική αποκατάσταση και ενσωμάτωση. Οι δυσκολίες ήταν πολλές, όπως η νοσηρότητα του πληθυσμού και οι δυσχερείς συνθήκες υγιεινής. Παράλληλα η άρχουσα τάξη της χώρας εκμεταλλευόταν τις ασυνεννοησίες μεταξύ ΕΑΠ και ελληνικού κράτους, για να εξυπηρετήσει τα δικά της συμφέροντα (Venturas, 2022:311).

Παράλληλα το ελληνικό κράτος συνεργαζόμενο με την ΕΑΠ έως και το 1930 διεύρυνε την επιβίωση της τάξης των μικροϊδιοκτητών γης που συμπεριέλαβε γηγενείς και πρόσφυγες. Η ΕΑΠ είχε τη δυνατότητα να επηρεάσει την αγροτική αποκατάσταση μέσω των δικαιωμάτων, των προνομίων που της είχαν εκχωρηθεί, όπως επίσης και λόγω της εκταμίευσης του προσφυγικού δανείου. Η αστική αποκατάσταση παρουσίαζε πληθώρα δυσχερειών, όπως έλλειψη χρηματοδότησης, απουσία τεχνικών υποδομών. Επίσης, στις πόλεις οι πρόσφυγες είχαν να αντιμετωπίσουν και την ανεργία. Πολλοί από αυτούς διαβιούσαν σε παραγκουπόλεις μέχρι και τη δεκαετία του 1950 (Venturas, 2022:310).

Όμως, η διάλυση της ΕΑΠ το 1930, δεν επέτρεψε την απόδοση των τίτλων ιδιοκτησίας σε όλους τους πρόσφυγες, καθώς άφησε ημιτελές το έργο της στον αστικό ιστό της χώρας. Το υπουργείο Γεωργίας όρισε συνεργεία και ελεγκτές της τοπογραφικής υπηρεσίας, έτσι ώστε να ελέγχουν εάν έχουν αποδοθεί οι κλήροι στους δικαιούχους ή εάν έχουν γίνει τυχόν λάθη σε στρέμματα.¹⁰³ Η τοπογραφική υπηρεσία του Υπουργείου Γεωργίας ανέλαβε να διασταυρώσει την ορθή εκτίμηση των στρεμμάτων και την οριστική παράδοση των αγροκτημάτων.¹⁰⁴ Από το 1932 οι προσφυγικές αγροτικές ομάδες καταργήθηκαν και τη θέση τους πήραν οι επιτροπές διανομών.¹⁰⁵ Στην επιτροπή διανομών ανατέθηκε ο ρόλος της διανομής των κτημάτων, ορίζοντας ως μέλος τον πρόεδρο της κοινότητας στην οποία υπαγόταν ο προσφυγικός συνοικισμός του υπό διανομή κτήματος.¹⁰⁶ Η Διεύθυνση Εποικισμού ανέλαβε τα εκκρεμή ζητήματα των απαλλοτριώσεων και της αγροτικής αποκατάστασης των προσφύγων, δηλαδή τις αναδιανομές αγροκτημάτων, κύρωση οριστικών διανομών, συμπλήρωση προσφυγικών κλήρων και τη δικαστική εκκαθάριση αμφισβητήσεων ανταλλάξιμου χαρακτήρα κλήρων

(<https://archives1922.gak.gr/index.php/u-108>, προσπελάστηκε στις 16/12/2023).

Καθώς προέκυψαν οι προκλήσεις εν μέσω της προσφυγικής κρίσης μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, η ανάγκη για αποτελεσματική συνεργασία έγινε επιτακτική. Η πολυδιάστατη φύση της κρίσης -που εκτείνεται σε κοινωνικούς, οικονομικούς και πολιτικούς τομείς- απαιτούσε μια ενιαία προσέγγιση από όλα τα ενδιαφερόμενα μέρη. Το πλαίσιο λειτουργίας της ΕΑΠ στόχευε να διασφαλίσει ότι κάθε πρόσφυγας, ανεξάρτητα από το υπόβαθρο, τις δεξιότητες ή τις άμεσες ανάγκες του, θα είχε ευκαιρίες να ξαναχτίσει τη ζωή του και να συνεισφέρει στη νέα του πατρίδα. Όμως πολλοί πρόσφυγες βρέθηκαν τελικά σε τόπους εγκατάστασης και εργασίας που δεν σχετιζόνταν άμεσα με την προηγούμενη κοινωνικό-οικονομική θέση και την απασχόλησή τους, λόγω χάρη άτομα που δραστηριοποιούνταν σε αστικά επαγγέλματα και μετά τον εκτοπισμό μετατράπηκαν σε αγρότες, για να επιβιώσουν.

¹⁰³ Υπουργείον Γεωργίας δ/σις τεχνικών έργων προς τους ελεγκτάς και τους προϊσταμένους συνεργείων της τοπογραφικής υπηρεσίας, Αθήναι τη 17^η Φεβρουαρίου 1932. Αρχείο υπουργείου Γεωργίας, Διεύθυνση Τοπογραφικής Υπηρεσίας, ΓΑΚ Αθηνών, Κεντρική υπηρεσία

¹⁰⁴ Υπουργείον Γεωργίας προς την τοπογραφικήν υπηρεσίαν, Εν Αθήναις τη 2^η Φεβρουαρίου 1932, Αρχείο υπουργείου Γεωργίας, Διεύθυνση Τοπογραφικής Υπηρεσίας, ΓΑΚ Αθηνών, Κεντρική υπηρεσία

¹⁰⁵ Υπουργείον Γεωργίας, Δ/σις Γεωργίας, Τμήμα Εποικισμού, Γραφείον απαλλοτριώσεων, ο υπουργός Χ. Βάλλας προς τα γεωργικά περιφέρειας (πλην Μακεδονίας-Θράκης), Εν Αθήναις τη 28^η Ιουλίου 1932. Αρχείο υπουργείου Γεωργίας, Διεύθυνση Τοπογραφικής Υπηρεσίας, ΓΑΚ Αθηνών, Κεντρική υπηρεσία

¹⁰⁶ Υπουργείον Γεωργίας, Δ/σις Γεωργίας, Τμήμα Εποικισμού, Γραφείον απαλλοτριώσεων, ο υπουργός Χ. Βάλλας προς τα γεωργικά περιφέρειας (πλην Μακεδονίας-Θράκης), Εν Αθήναις τη 28^η Ιουλίου 1932. Αρχείο υπουργείου Γεωργίας, Διεύθυνση Τοπογραφικής Υπηρεσίας, ΓΑΚ Αθηνών, Κεντρική υπηρεσία

Συμπερασματικά, η αποκατάσταση των προσφύγων μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή ήταν ένα ταξίδι που σηματοδεύτηκε από συνεργασίες και διαμάχες. Το τεράστιο μέγεθος της πρόκλησης εξασφάλιζε ότι οι διαφωνίες ήταν αναπόφευκτές. Ωστόσο, ο πρωταρχικός στόχος της διασφάλισης της ευημερίας των προσφύγων εξασφάλιζε ότι, τις περισσότερες φορές, η συνεργασία υπερίσχυε έναντι της σύγκρουσης. Επιπροσθέτως τα δάνεια ήταν απαραίτητα για την αποκατάσταση των προσφύγων, καθώς η ελληνική οικονομία βρισκόταν υπό κατάρρευση.

4.6. Συμπεράσματα 4^ο κεφαλαίου

Ο άμεσος απόηχος της Μικρασιατικής Καταστροφής ήταν γεμάτος εντάσεις και έκτακτα μέτρα. Ωστόσο, όσο περνούσαν τα χρόνια, η δυναμική μεταξύ προσφύγων, ελληνικού κράτους και διεθνών φορέων άρχισε να εξελίσσεται. Οι αρχικές προσπάθειες επικεντρώθηκαν κυρίως στην παροχή βοήθειας έκτακτης ανάγκης. Ωστόσο, καθώς οι πρόσφυγες άρχισαν να εγκαθίστανται, η εστίαση μετατοπίστηκε στην κοινωνική ενσωμάτωση και αφομοίωσή τους στην ελληνική κοινωνία. Συμπερασματικά, ενώ οι συνεισφορές της ΕΑΠ στην αντιμετώπιση της προσφυγικής κρίσης μετά το 1922 ήταν αξιέπαινες και καθοριστικές, δεν ήταν χωρίς περιορισμούς. Η ΕΑΠ κοστολογούσε πρώτα και στη συνέχεια παραχωρούσε στους πρόσφυγες. Παρά τη λήψη διεθνούς βοήθειας και τη δόμηση αποτελεσματικών συστημάτων δανείων, η ΕΑΠ συχνά αντιμετώπιζε περιορισμούς πόρων, οδηγώντας σε καθυστερήσεις και περιστασιακά λάθη στις προσπάθειες αποκατάστασης. Όπως και με πολλές προσπάθειες μεγάλης κλίμακας, η ΕΑΠ δεν ήταν απρόσβλητη από γραφειοκρατικά εμπόδια. Αυτά περιστασιακά επιβράδυναν τις διαδικασίες, προκαλώντας αγωνία στους ήδη τραυματισμένους προσφυγικούς πληθυσμούς. Η εισροή επηρέασε καταλυτικά τις οικονομικές εξελίξεις.

ΜΕΡΟΣ Β: Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Πελοπόννησο: άφιξη, πολιτικές εγκατάστασης και ένταξης, κοινωνική οργάνωση και σχέσεις

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ: ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ

Εισαγωγή

5.1. Η οικονομία της Πελοποννήσου, 1880-1920

5.2. Προσφυγικές αφίξεις πριν την εισροή του 1922 στην Πελοπόννησο

5.2.1. Καταγραφή του προσφυγικού πληθυσμού της Πελοποννήσου. Ελληνικές απογραφές και διεθνή στοιχεία

5.2.2. Η καταγωγή των προσφύγων

5.3. Το πρώτο διάστημα. Οι αφίξεις

5.3.1. Η στέγαση και υγιεινή των νεήλυδων. Πρόχειρες λύσεις

5.3.2. Υγειονομική και κοινωνική μέριμνα

5.3.3. Προσφυγική εργασία

5.4. Συμπεράσματα 5^{ου} κεφαλαίου

ΜΕΡΟΣ Β: Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Πελοπόννησο: άφιξη, πολιτικές εγκατάστασης και ένταξης, κοινωνική οργάνωση και σχέσεις

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ: ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ

Εισαγωγή

Η Πελοπόννησος αποτέλεσε τμήμα της Παλαιάς Ελλάδας βάσει των γεωγραφικών ορίων της χώρας, όπως αυτά διαμορφώθηκαν από το 1830 μέχρι το τέλος των Βαλκανικών πολέμων. Το εύφορο, γεωργικό και κτηνοτροφικό περιβάλλον της Πελοποννήσου σε συνδυασμό με την πρώιμη βιομηχανική ανάπτυξη συγκροτούσαν μία υπολογίσιμη οικονομικά δύναμη στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Η σταφίδα, ο μαύρος χρυσός πλούτισε τους παραγωγούς. Ωστόσο η υπερπαραγωγή της σταφίδας σε συνδυασμό με την ασταθή ζήτηση οδήγησαν πολλές φορές σε ζημιά και ώθησαν τους κατοίκους της Πελοποννήσου στην υπερατλαντική μετανάστευση. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η αγροτική οικονομία βυθίστηκε στη στασιμότητα εξαιτίας των πολεμικών αναμετρήσεων. Με την έναρξη του Μεγάλου Πολέμου ήρθαν στην Πελοπόννησο οι πρώτοι πρόσφυγες από τα μικρασιατικά παράλια, δημιουργώντας τις πρώτες τους εστίες. Με τη λήξη του Α΄ ΠΠ οι περισσότεροι πρόσφυγες της Πελοποννήσου επέστρεψαν στις εστίες τους και με τη μαζική έξοδο του 1922 πολλοί από αυτούς γύρισαν στην Πελοπόννησο σε περιοχές που ήδη γνώριζαν. Ο αριθμός των προσφύγων υπολογίζεται κατά προσέγγιση, διότι παρότι διενεργήθηκαν απογραφές και από ελληνικούς αλλά και από ξένους φορείς, η συνεχής κινητικότητα των προσφύγων αλλά και η θνησιμότητα απέδωσαν επισφαλή συμπεράσματα.

5.1. Η οικονομία της Πελοποννήσου, 1880-1920

Ο χαρακτήρας της οικονομίας του νεοσύστατου νεοελληνικού κράτους ήταν γεωργικός και κτηνοτροφικός. Η Πελοπόννησος ή αλλιώς Παλαιά Ελλάδα με βάση τα γεωγραφικά όρια του ελληνικού βασιλείου, έτσι όπως είχαν διαμορφωθεί μέχρι τους Βαλκανικούς πολέμους ήταν μία γεωγραφική περιοχή με αστικά κέντρα, κυρίως λιμάνια. Οι αγροί της ήταν εύφοροι, αλλά με ένα βασικό πρόβλημα, τα έλη και τους χειμάρρους (Ροδάς, 1925). Οι κυριότερες καλλιέργειες και κτηνοτροφικές δραστηριότητες η επέκταση της καλλιέργειας των αμπελώνων ως αντισταθμιστική οικονομική δραστηριότητα στις επαρχίες της Πυλίας, της Τριφυλίας, της Καλαμάτας.

Συγκεκριμένα, η οικονομική ανάπτυξη της Μεσσηνίας στηρίχθηκε στον πρωτογενή τομέα παραγωγής. Στην πλειοψηφία τους οι κάτοικοι ήταν αγρότες που ασχολήθηκαν με την

καλλιέργεια της σταφίδας. Η αύξηση του εξαγωγίμου προϊόντος παρατηρήθηκε μετά το 1860. Εκεί, άκμασαν 2 βυρσοδεψία με εγκαταστάσεις μεγάλων μηχανών, ένας αλευρόμυλος, 4 ελαιουργεία, 1 μεταξουργείο, 4 μακαρονοποιεία, 3 εργοστάσια σιδηροβιομηχανίας, 2 εργοστάσια οινοποιίας και οινοπνευματοποιίας. Επίσης, λειτουργούσε σαπωνοποιείο, πυρηνοελαιουργείο (Λιναρδάκη), παγοποιείο, 2 εργοστάσια κονσερβών και μαρμελάδων, 2 εργοστάσια τούβλων και κεράμων, 1 εργοστάσιο φανελοποιίας, 2 χαλβαδοποιίες, 2 μεταξοϋφαντήρια και ο κυλινδρόμυλος Μεσσηνίας «Ευαγγελίστρια» εξασφαλίζοντας μεγάλη παραγωγή αλεύρων, μειώνοντας τα έξοδα (Ροδάς, 1925:99) & (Σόλαρης, 2014:88). Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου υπήρξε βιομηχανική ανάπτυξη στους κλάδους της μεταξουργίας, Αφοί Μαλεύρη, μονή Καλογραιών, Αφοί Στασινόπουλοι, Αφοί Χριστόπουλοι, της καπνοβιομηχανίας Αφοί Δαμηλάτη, αφοί Καρέλια, Κ. Πτωχούλης, Ηλ. Τσιλιβής, της οινοπνευματοποιίας, Γεωργική Βιομηχανία ΑΕ (Μήλιτση – Νίκα & Θεοφιλοπούλου - Στεφανούρη, 2010:92), οι οποίες αποτελούσαν την πιο δυναμική περιοχή ανάπτυξης εμπορικών δραστηριοτήτων (Πετμεζάς, 2003).

Παράλληλα, διαδεδομένη ήταν η ελαιοκαλλιέργεια σε όλη τη νότιο Ελλάδα, κυρίως στα παράκτια όπου το κλίμα ήταν ευνοϊκότερο. Η καλλιέργεια αυτή ήταν χρήσιμη ως ζωοτροφή αλλά και πηγή κέρδους. Δυστυχώς, εξαγόταν μόνο ως πρώτη ύλη σε σαπωνοποιείες της Γαλλίας και της Ιταλίας και επίσης ως προϊόν για ραφινάρισμα κι αυτό γιατί δεν υπήρχαν στην Ελλάδα τα κατάλληλα μηχανήματα στα ελαιοτριβεία. Άρα το βρώσιμο ελαιόλαδο καταναλωνόταν στην εγχώρια αγορά και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (Πετμεζάς, 2003). Την βάση του κτηνοτροφικού κεφαλαίου στην Πελοπόννησο αλλά και στην υπόλοιπη ηπειρωτική χώρα αποτέλεσε η χοιροτροφία και η αιγοτροφία.

Από το 1861 έως το 1911 η σταφιδοπαραγωγή, η οποία ανέκαθεν ήταν υπολογίσιμη αγροτική δραστηριότητα στην Πελοπόννησο (Αχαΐα, Κορινθία, Καλαμάτα, Πυλία, Τριφυλλία, Σπάρτη κλπ.) έφτασε στο απόγειό της. Η καλλιέργεια της σταφίδας αποτέλεσε για τις αγροτικές οικογένειες πηγή πλούτου, οικονομικής δύναμης και κοινωνικής επιρροής. Η παραγωγή και εμπορία της σταφίδας στο εξωτερικό κυρίως ενίσχυσε οικονομικά και δημογραφικά τις αντίστοιχες περιοχές. Η κρίση της παραγωγής επήλθε στα τέλη του 19^{ου} αι., όταν η ζήτηση από το εξωτερικό μειώθηκε κατά πολύ χωρίς να καταφέρουν οι αγρότες αντίστοιχη μείωση στην παραγωγή. Συγκεκριμένα η μονοκαλλιέργεια της σταφίδας στη Βόρεια Πελοπόννησο περιορίστηκε, όταν η Γαλλία άρχισε να ανακάμπτει από τη φυλλοξήρα (Μπουρίκος, 2008:10). Κατάφεραν να επιβιώσουν όμως επειδή στράφηκαν

στην επεξεργασία του πλεονάζοντος προϊόντος για την παρασκευή αλκοολούχων ποτών. Ειδικότερα, η αποκλειστική χρήση της σταφίδας ως εξαγωγίμο προϊόν προκάλεσε την απόλυτη εξάρτησή της από την διεθνή αγορά. Την εξάρτηση αυτή ενίσχυσε η αστάθεια στις ποσότητες που εξάγονταν, καθώς οι συγκυριακές ανάγκες κατανάλωσης προκαλούσαν απότομες διακυμάνσεις της ζήτησης με αποτέλεσμα οι τιμές πώλησης του προϊόντος να αυξομειώνονται, ευνοώντας την διατήρηση του φαινομένου της κερδοσκοπίας.

Στην συνέχεια όμως, η αποκατάσταση των γαλλικών αμπελώνων και η ανταγωνιστική είσοδος της σταφιδοπαραγωγής άλλων χωρών στις παραδοσιακές αγορές της ελληνικής σταφίδας δρομολογούν την έναρξη της μεγάλης σταφιδικής κρίσης που έπληξε την πλειοψηφία των πελοποννησιακών επαρχιών, αλλά και την ελληνική οικονομία γενικότερα. Η απότομη μείωση της ζήτησης από την γαλλική αγορά και ταυτόχρονα η συνεχιζόμενη υπερπαραγωγή της σταφίδας προκάλεσαν την συσσώρευση τεράστιων ποσοτήτων αδιάθετου προϊόντος στις αποθήκες της χώρας, καθώς και την δραματική πτώση των τιμών πώλησης στα διεθνή κέντρα κατανάλωσης. Η συνθήκη αυτή με την σειρά της προκαλεί αλυσιδωτές αρνητικές επιπτώσεις στην οικονομική και κοινωνική ζωή των περιφερειών παραγωγής της σταφίδας. Οι πρώτες ενδείξεις για την επικείμενη έξαρση της σταφιδικής κρίσης εμφανίζονται από την περίοδο 1891-1892, όταν σημειώθηκε πτωτική τάση των εξαγωγών της κορινθιακής σταφίδας. Ένα χρόνο αργότερα, η παραγωγή αυξήθηκε κατά 54%, ενώ η εξαγωγή μόνο κατά 16%. Η πτώση της ζήτησης διαρκώς μεγαλώνει και το μόνο παρήγορο στοιχείο για τους παραγωγούς ήταν ότι αυτή η πτώση σημειώθηκε σταδιακά και όχι απότομα. Και παρόλο που στις Η.Π.Α. η ζήτηση εμφάνισε μικρή ανοδική τάση, εκτός από τη διετία 1894-1896 καθώς και στην Ολλανδία και στην Γερμανία οι εισαγωγές διπλασιάστηκαν, κυρίως από το 1893 και έπειτα, και επομένως η ζήτηση από αυτές τις χώρες κυμάνθηκε σε υψηλά επίπεδα για αρκετά χρόνια, το γεγονός αυτό δεν επαρκούσε για να καλυφθεί το κενό που προκάλεσε το κλείσιμο της γαλλικής αγοράς. Το ελληνικό κράτος προχώρησε στην εφαρμογή θεσμών υποστήριξης, όπως η Σταφιδική Τράπεζα το 1899 και η Προνομιάχος εταιρεία προστασίας της παραγωγής και εμπορίας της σταφίδας το 1905 (Μπουρικός, 2008:10).

Στα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα δεν σημειώθηκαν εντυπωσιακές αλλαγές, παρά το γεγονός ότι είχαν συστηθεί οργανισμοί για αποτελεσματικότερη διαχείριση της κρίσης (Σταφιδική Τράπεζα). Στα 1900, η ασθένεια του περονόσπορου έπληξε και πάλι μεγάλο μέρος των αμπελώνων της Πελοποννήσου, προκαλώντας μείωση της παραγωγής και άνοδο των τιμών πώλησης όσων ποσοτήτων εμπορευματοποιήθηκαν ένα χρόνο αργότερα. Όμως και αυτή η

ανάταση του δείκτη τιμών, ήταν προσωρινή. Στη διάρκεια του έτους 1902 οι τιμές της σταφίδας ακολουθούν και πάλι πτωτική πορεία. Ένα χρόνο αργότερα, μολονότι μια μικρή αύξηση των τιμών πώλησης της σταφίδας στις αγορές των Η.Π.Α. και της Γαλλίας αναπτέρωσε τις ελπίδες για γενικότερη άνοδο του δείκτη τιμών του προϊόντος, στην πράξη κάτι τέτοιο δεν συνέβη (Χουμεριανός, 2000).

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα – αρχές του 20^{ου} αιώνα το λιμάνι της Πάτρας εξήγαγε ανθρώπους, ως μετανάστες κυρίως προς την Αμερική ως απόρροια της σταφιδικής κρίσης (Τουργέλη, 2020). Στις αρχές του 20ου αιώνα η Πάτρα αποτελούσε μια πόλη που άφηνε πίσω της, την Μπελ Εποκ για να χαράξει μία διαφορετική πορεία, αυτή της αστικοποίησης, της βιομηχανίας και των δημοσίων έργων. Η Πάτρα στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα ήταν το κέντρο της εξαγωγής σταφίδας και ένα από τα σημαντικότερα λιμάνια της Μεσογείου (Ροδάς, 1925). Θέση την οποία έχασε στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα εξαιτίας της σταφιδικής κρίσης (Τουργέλη, 2020). Ιδιαίτερα μετά το 1864 και την ένωση των Ιονίων Νήσων με την Ελλάδα, η Πάτρα πρωταγωνίστησε εμπορικά και διεθνώς με την Αγγλία, γεγονός που αποδεικνύεται με την έλευση σημαντικών χρηματικών κεφαλαίων στην αγροτική παραγωγή. Παράλληλα, το λιμάνι της πόλης αναβαθμίστηκε με σημαντικά έργα, όπως η ολοκλήρωση του μόλου της Αγίου Νικολάου.¹⁰⁷ Όλο τον 19^ο αιώνα, η σταφίδα ήταν το προϊόν που αποτέλεσε τον άξονα γύρω από τον οποίο περιστρεφόταν κάθε οικονομική δραστηριότητα στην πόλη, αφού το εμπόριο της σταφίδας πραγματοποιούνταν μεταξύ ενδοχώρας και αγοράς εξωτερικού. Συγκεκριμένα, το 1896, ο αριθμός των εργατών στα εργοστάσια σταφίδας της Πάτρας ανήλθε περίπου στους 800 (Μιτζάλης, 2006).

Η βιομηχανική ανάπτυξη της περιόδου, είχε παρόλα αυτά συγκυριακό χαρακτήρα. Ο βιομηχανικός τομέας ενθαρρύνθηκε στα χρόνια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Αναπτύχθηκαν δηλαδή τομείς όπως η αλευροβιομηχανία, η υποδηματοποιία και η υφαντουργία, μια ανάπτυξη προερχόμενη από τον πόλεμο και όχι αποτέλεσμα ποιοτικών αλλαγών των δομών της ελληνικής οικονομίας. Στους νομούς Αχαΐας και Ήλιδας το 1920 υπάρχουν 1.660 βιομηχανικές επιχειρήσεις. Περίπου 1.126 επιχειρήσεις ήταν καταστήματα επεξεργασίας προϊόντων γεωργίας, κτηνοτροφίας και αλιείας με χαμηλό εκμηχανισμό. Υπάρχει επίσης ένα 14% υφαντικών βιομηχανιών, από το οποίο μονάχα το 5,6% χρησιμοποίησε μηχανικά μέσα. Συνολικά απασχολήθηκαν στην βιομηχανία 8.054 άτομα,

¹⁰⁷ Η Πάτρα μετατράπηκε σε πόλο έλξης και έλευσης Ελλήνων της διασποράς και ξένων που την αναβάθμισαν πολιτισμικά (Μιτζάλης, 2014). Επίσης, αποτέλεσε μία πόλη με μεγάλη μουσική και καλλιτεχνική δραστηριότητα ήδη από το 1892, έτος που ιδρύθηκε η φιλαρμονική εταιρεία (Ροδάς, 1925) & (Πολίτης, 2004).

εκ των οποίων το 21,3% κοντά στους 1.721 είναι εργοδότες. Οι γυναίκες συμμετείχαν σε ποσοστό 4% ως εργοδότες και 20,5% ως εργάτες (Μιτζάλης, 2006).

Γι αυτόν ακριβώς τον λόγο, η μετανάστευση αποτέλεσε ευκαιριακό μεν, αλλά μοναδικό δε για τους περισσότερους μηχανισμό εκτόνωσης της κοινωνικής δυσaréσκειας, αφού αρκετοί Πελοποννήσιοι αγρότες αποφάσισαν να αναχωρήσουν για το εξωτερικό αναζητώντας μια καλύτερη τύχη. Στην διάρκεια της περιόδου 1890-1914, μετανάστευσαν 35.000 περίπου άνθρωποι, κυρίως, προς τις Η.Π.Α. Σύμφωνα με στοιχεία του Υπουργείου Εξωτερικών για την περίοδο 1900-1904, το μεγαλύτερο μέρος των αγροτών που αποφάσισαν να ξενιτευτούν αποτελούνταν από άτομα νεαρής ηλικίας (Χουμεριανός, 2000). Υπολογίστηκε, πως η Πελοπόννησος στις αρχές του 20^{ου} αιώνα αποτέλεσε τη βασική πηγή εκροής μεταναστών προς την Αμερική. Το ποσοστό εξόδου των μεταναστών άγγιξε κοντά στο 56.51% για την περίοδο μεταξύ 1890 έως 1911 (Τουργέλη, 2020:28). Η μεταναστευτική κίνηση άγγιξε ολόκληρη την Πελοπόννησο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Μετανάστες έφευγαν από τα περισσότερα λιμάνια της Πελοποννήσου, από την Πάτρα, το Αίγιο, το Κατάκολο και την Καλαμάτα. Ουσιαστικά, τα λιμάνια που λειτουργούσαν ως δίκτυο για τη μεταφορά και την εξαγωγή της σταφίδας από το λιμάνι της Πάτρα λειτουργούσαν ως δίκτυα για την εξαγωγή μεταναστών – εργατικού δυναμικού (Τουργέλη, 2020:96).

Η σταφιδική-οικονομική κρίση της Πελοποννήσου, εκφράστηκε με έντονες διαμαρτυρίες των αγροτών. Συγκεκριμένα, το 1893 πραγματοποιούνται μεγάλες κινητοποιήσεις στην διάρκεια των οποίων καταγγέλλεται η διοίκηση της Ε.Τ.Ε. για τις ανεπαρκείς χορηγήσεις δανείων προς τους σταφιδοπαραγωγούς. Οργανώνονται συλλαλητήρια στις μεγαλύτερες πόλεις και κωμοπόλεις της Πελοποννήσου, ενώ πλήθος ψηφισμάτων και αναφορών προς την βουλή, την κυβέρνηση και τον βασιλιά περιγράφουν την τραγική οικονομική κατάσταση στην οποία έχουν περιέλθει οι καλλιεργητές όλων των επίμαχων περιφερειών. Κύριο αίτημα της περιόδου είναι πρώτον, η αύξηση των δανείων και δεύτερον, ο δικαιότερος τρόπος κατανομής τους. Ταυτόχρονα ζητείται από τους αρμόδιους φορείς της τράπεζας να ανασταλούν οι διώξεις κατά των οφειλετών της μέχρις ότου βελτιωθούν οι τιμές πώλησης της σταφίδας. Συγχρόνως ζητείται η λήψη μέτρων προκειμένου να παταχθεί η τοκογλυφία και κάθε μορφή κερδοσκοπίας μέσω της άμεσης δανειοδότησης, χωρίς να απαιτείται η μεσολάβηση μεγαλεμπόρων ή μεγαλοκτηματιών, οι οποίοι έπρεπε να εγγυηθούν για τους μικροπαραγωγούς. Οι διαδηλώσεις και οι διαμαρτυρίες των αγροτών εναντίον της κυβέρνησης συνεχίζονται αμείωτες με αποκορύφωμα αυτές του 1903. Η παραπάνω κατάσταση, τελικά, δεν διαμορφώνει άμεσα όρους θεσμικής πολιτικής και κοινωνικής

οργάνωσης (αγροτικό κόμμα, συνεταιρισμοί), κυρίως εξαιτίας της διάρκειας της έντασης της κρίσης και της αδυναμίας των αγροτών να αρθρώσουν ένα αυτόνομο διαπραγματευτικό λόγο. Παράλληλα, σοβαρό ρόλο διαδραμάτισε η έλλειψη δυνατότητας του κυρίαρχου πολιτικού συστήματος να εκτονώνει τις εντάσεις και να ενσωματώνει τους αγρότες, μέσω επίσημων κρατικών δομών (Χουμεριανός, 2000:173).

Συνοπτικά μιλώντας για τα κύρια χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας και όχι μόνο της Πελοποννήσου στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η ελληνική αγροτική οικονομία σε βορρά και νότο εισήλθε σε μια σταθερή πορεία εισοδηματικής κρίσης και οικονομικής στασιμότητας. Η παραγωγικότητα της εργασίας και οι στρεμματικές αποδόσεις μειώθηκαν, χωρίς άμεση προοπτική ανάκαμψης. Η υπερατλαντική μετανάστευση επέτρεψε την προσωρινή και παροδική επιβίωση του συστήματος αλλά όχι την άρση των αδιεξόδων. Ο συνδυασμός της χρόνιας σταφιδικής κρίσης (1893-1914), των επιδεινούμενων κοινωνικών συγκρούσεων στις μεγάλες γαιοκτησίες και των μεγάλων οικονομικών προκλήσεων που έθετε η οικολογική κατάσταση στα βόρεια πεδινά απαιτούσαν μεγάλης κλίμακας παρεμβάσεις στο κοινωνικό και οικονομικό πεδίο. Οι πολεμικές συγκρούσεις (Βαλκανικοί πόλεμοι, Α' παγκόσμιος πόλεμος) και οι δραματικές οικονομικές και δημογραφικές επιπτώσεις τους, με κορύφωση την γιγάντια ανταλλαγή πληθυσμών, επέτειναν το πρόβλημα και η αγροτική οικονομία εγκλωβίστηκε από τότε και σε όλη την διάρκεια του Μεσοπόλεμου σε ύφεση (Πετμεζάς, 2012).

Γενικά στην Πελοπόννησο με τα όμοια οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά, με εξαίρεση την ίδρυση ενός σχετικά μικρού αριθμού σημαντικών βιομηχανικών μονάδων, οι οποίες αποτέλεσαν και τις πρώτες εστίες εκβιομηχάνισης, τα περιορισμένα βιομηχανικά κεφάλαια προσανατολίστηκαν σε επενδύσεις έντασης εργασίας με μικρή χρήση μηχανών και υψηλό κόστος παραγωγής, ενώ παράλληλα δημιουργήθηκε ένα πλήθος μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων, κυρίως από τους προσφυγικούς πληθυσμούς, που εγκαταστάθηκαν στα αστικά συγκροτήματα (Μιτζάλης, 2006). Ταυτόχρονα, ο νέος νόμος 2948 με το άρθρο 2 *περί αναγκαστικής απαλλοτρίωσης ιδιωτικών ή δημοτικών κτημάτων υπέρ βιομηχανιών* έθεσε τις βάσεις για την επέκταση του χώρου των αναπτυσσόμενων βιομηχανιών έδωσαν το δικαίωμα της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης των μικρών ιδιοκτησιών. Πολλές φορές αυτές ήταν αυθαίρετες, και για αυτό το λόγο δημιουργούσαν έναν ασφυκτικό κλοιό γύρω τους (Χατζηιωσήφ, 1993:282).

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα η ελληνική αγροτική οικονομία σε βορρά και νότο εισήλθε σε μια σταθερή πορεία εισοδηματικής κρίσης, οικονομικής στασιμότητας και διαρθρωτικού κοινωνικού αδιεξόδου. Η παραγωγικότητα της εργασίας και οι στρεμματικές αποδόσεις μειώθηκαν, χωρίς άμεση προοπτική ανάκαμψης. Η υπερατλαντική μετανάστευση επέτρεψε την προσωρινή και παροδική επιβίωση του συστήματος αλλά όχι την άρση των αδιεξόδων. Ο συνδυασμός της χρόνιας σταφιδικής κρίσης, των επιδεινούμενων κοινωνικών συγκρούσεων στις μεγάλες γαιοκτησίες και των μεγάλων οικονομικών προκλήσεων, απαιτούσαν μεγάλης κλίμακας παρεμβάσεις στο κοινωνικό και οικονομικό πεδίο. Οι πολεμικές συγκρούσεις και οι δραματικές οικονομικές και δημογραφικές επιπτώσεις τους, με κορύφωση την γιγάντια ανταλλαγή πληθυσμών, επέτειναν το πρόβλημα και η αγροτική οικονομία εγκλωβίστηκε στον Μεσοπόλεμο σε μια δραματική ύφεση. Η διέξοδος δεν μπορούσε να έρθει και εν τέλει δεν ήρθε, από την απομονωμένη δράση των οικονομικών υποκειμένων, δηλαδή των παραγωγών, των γαιοκτημόνων και των εμπόρων. Η κρατική παρέμβαση, άμεση ή έμμεση, ήταν απαραίτητη για την επιβίωση του συστήματος. Η αγροτική μεταρρύθμιση και τα μεγάλα δημόσια αντιπλημμυρικά και αποστραγγιστικά έργα συνδυάστηκαν με την ίδρυση κρατικών φορέων και ειδικών οργανισμών, τα οποία, παρά τα πολλά προβλήματα που συνάντησαν, ήταν απαραίτητα για την τελική ανατροπή του διαρθρωτικού αδιεξόδου. Αυτή όμως η ανατροπή δεν ολοκληρώθηκε παρά μόνο στην δεκαετία του 1960 και μάλιστα παράλληλα με ένα δεύτερο κύμα μετανάστευσης στο εξωτερικό και αγροτικής εξόδου.

5.2. Προσφυγικές αφίξεις πριν την εισροή του 1922 στην Πελοπόννησο

Ο πρώτος διωγμός του 1914 έφερε στην περιοχή της Πελοποννήσου προσφυγικό πληθυσμό εξ Ανατολής, που μετά το πέρας του Μεγάλου Πολέμου επέστρεψε στη Μικρά Ασία. Στην Πάτρα εντοπίστηκαν μαθητές που φοιτούσαν στα σχολεία ήδη από το 1914. Συγχρόνως το 1914 το Δημοτικό Συμβούλιο του Δήμου Πατρέων στη συνεδρίαση με αρ. 115 της 30/12/1914 συζήτησαν το ζήτημα της στέγασης των προσφύγων.¹⁰⁸ Σύμφωνα με τη δημοτική αρχή, μέχρι εκείνη την εποχή οι πρόσφυγες που είχαν φιλοξενηθεί στην Πάτρα ήταν κοντά στους 300, ωστόσο πολλοί από αυτούς είχαν μετακινηθεί και ο αριθμός τους κατά τη χρονική στιγμή της συνεδρίασης είχε μειωθεί σε 100. Επίσης, από το συγκεκριμένο οίκημα ο Δήμος Πατρέων διεκδικούσε από το κράτος χρήματα για την επισκευή του και τη χρήση του ως χώρο για τη διαμονή προσφύγων. Ο Δήμαρχος Πατρέων Δ. Ανδρικόπουλος-

¹⁰⁸ Συνεδρίασις 30^{ης} Δεκεμβρίου 1924, Πρακτικά Δημοτικού συμβουλίου Πατρών

Μπουκαούρης επικαλείται το γεγονός πως σε άλλες πόλεις του νομού Αχαϊοήλιδος, όπως ο Πύργος, η κυβέρνηση μίσθωνε τα οικήματα στα οποία έμεναν οι πρόσφυγες. Η εισήγησή του ήταν να απαιτηθεί να καταβληθεί ανάλογο μίσθωμα και για τα δημοτικά οικήματα της Πάτρας. Η πρότασή του έγινε ομόφωνα δεκτή (Λάζαρης, 2007:151). Ο προσφυγικός πληθυσμός που είχε καταφύγει στην Πάτρα είχε στεγαστεί σε ένα δημοτικό οίκημα από το οποίο ο δήμος καρπωνόταν χρήματα, διότι το μίσθωνε περίπου 8.000 με 6.000 δρχ. κατ' έτος. Έτσι το δημοτικό συμβούλιο δέχθηκε παμψηφεί την πρόταση του δημάρχου να καταβληθεί ενοίκιο για τις προσφυγικές κατοικίες από την κυβέρνηση (Λάζαρης, 2007:151). Συγχρόνως, υπήρξε μέριμνα για την υγεία των προσφύγων και την καταπολέμηση της ευλογιάς που έπληττε την Πάτρα τον Νοέμβριο του 1914 (Λάζαρης, 2007:150). Το 1921 εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες στην Πάτρα. Το Υπουργείο Περιθάλψεως έστειλε 1.500 πρόσφυγες μετά την αποχώρηση των ελληνικών στρατευμάτων από τη Νικομήδεια στην Πάτρα, που εγκαταστάθηκαν κυρίως στο Στρούμπειο, στις κρατικές αποθήκες στο λιμάνι και στα ξύλινα παραπήγματα του Κρωββ και Στίβενς (Μιτζάλης, 2009:29). Η Πάτρα τότε ανατολικά εκτεινόταν μέχρι την πλατεία Βουδ και το ελαιοτριβείο Σινούρη στην οδό Μπουκαούρη (Πελοπόννησος, 2004).

Η Μεσσηνία αποτέλεσε τόπο υποδοχής προσφύγων ήδη από την περίοδο των Βαλκανικών πολέμων και του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, καθώς τότε καταγράφεται η άφιξη 485 προσφύγων από το 1914 έως το 1916, κυρίως από τα Δαρδανέλια και το Ρένκιοι (Μηλίτση-Νίκα & Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, 2008:65). Η προσφυγική εισροή του 1914 ήταν ήπια και έγινε δεκτή από τους Μεσσήνιους, που τους αξιοποίησαν ως εργατικό δυναμικό, λόγω των γνώσεων τους στις καλλιέργειες.¹⁰⁹ Οι προσφυγικοί συνοικισμοί χρονολογούνταν από το 1914, αλλά οι περισσότεροι δημιουργήθηκαν για να στεγάσουν τους Μικρασιάτες πρόσφυγες του 1922. Οι συνοικισμοί αυτοί ήταν ξύλινοι στην αρχή, πέτρινοι στη συνέχεια και στήθηκαν στις παρυφές της πόλης από την ΕΑΠ και από το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας. Παράλληλα στην Καλαμάτα δημιουργήθηκαν τα πρώτα ξύλινα παραπήγματα για πρόσφυγες στη δυτική παραλία της πόλης, περιοχές Κορδία και Ανάληψη (Μηλίτση-Νίκα & Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, 2010). Εκεί έμειναν κυρίως πρόσφυγες από την περιοχή των Δαρδανελίων (Σωτηρόπουλος, 2021:51). Οι προαναφερθέντες συνοικισμοί επανδρώθηκαν μετά τη Μικρασιατική καταστροφή και την έλευση του μαζικού προσφυγικού κύματος.

¹⁰⁹ Σημεία Καλαμών, 24 Σεπτεμβρίου 1914, αρ. φύλλου 213 σελ. 2

Στην Κορινθία είχαν έρθει πρόσφυγες από το 1914 και παρέμειναν έως το 1919 με την αποβίβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη και την επιστροφή του στη Μικρά Ασία. Το 1922 οι πρόσφυγες που είχαν έρθει ήδη από το 1914 στις περιοχές της Κορινθίας, επέστρεψαν εκεί. Στην Κορινθία οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν λόγω της καλλιέργειας της σουλτανίνας (Σοφρωνιάδου, 2013). Στην Κόρινθο από το 1919 είχε ιδρυθεί γυναικεία συσσωμάτωση, η οποία ίδρυσε την φιλόπτωχο αδελφότητα κυριών Κορίνθου, που ενίσχυσαν οικονομικά τις άπορες οικογένειες της Κορίνθου. Η συγκεκριμένη συσσωμάτωση βοήθησε την Near East Relief στον αγώνα της κατά της ελονοσίας με εράνους (Ροδάς, 1925). Επιπλέον στην περιοχή του Βέλου είχαν καταφύγει πρόσφυγες ήδη το 1914 που ωστόσο επέστρεψαν στις εστίες τους στην Μικρά Ασία και επανήλθαν στο Βέλο μετά τη Μικρασιατική καταστροφή.¹¹⁰

5.2.1. Οι πρόσφυγες της Καταστροφής του 1922. Καταγραφή του προσφυγικού πληθυσμού της Πελοποννήσου. Ελληνικές απογραφές και διεθνή στοιχεία

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ	161.227
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	47.170
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	55.659
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	296.823
ΔΥΤΙΚΗ ΘΡΑΚΗ	90.619
ΗΠΕΙΡΟΣ ΚΑΙ ΙΟΝΙΑ ΝΗΣΙΑ	37.928
ΚΥΚΛΑΔΕΣ ΚΑΙ ΚΡΗΤΗ	61.160
ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΑΙΓΑΙΟ	117.550
ΣΥΝΟΛΟ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ	868.136

ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗ ΕΙΚΟΝΑ ΠΡΙΝ ΤΗΝ ΥΠΟΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΛΩΖΑΝΝΗΣ

Παράρτημα στο ενημερωτικό δελτίο Νο3, Η κατανομή του προσφυγικού πληθυσμού σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας.. Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, κτύο 19, φάκελος 14, διεθνείς δραστηριότητες του οργανισμού, 1922, Αρχείο Ινστιτούτου Hoover

Η προσφυγική πλημμυρίδα υπερχείλισε την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Το λιμάνι του Πειραιά μετατράπηκε σε ένα μεγάλο καταυλισμό και υπολογίζεται πως τον Σεπτέμβριο του 1922 έφτασαν εκεί περίπου 40.000 πρόσφυγες. Για αυτό το λόγο, ήδη από τις 5 Σεπτεμβρίου του 1922 αποφασίστηκε η διασπορά του προσφυγικού πληθυσμού και στην περιφέρεια. Η τελική αποβίβαση πραγματοποιούνταν, αφού το πλοίο είχε προσεγγίσει αρκετά λιμάνια έως ότου βρεθεί το λιμάνι αποβίβασης. Οι λιμενικές αρχές απαιτούσαν έγγραφα ταυτοποίησης από τον προσφυγικό πληθυσμό, γεγονός που χρονοτριβούσε τη διαδικασία αποβίβασης του

¹¹⁰ Αρχείο Σημερινής εγκατάστασης, ερευνήτρια Κ.Μ.Σ. Δονδολίνου Σ., 20/4/60

προσφυγικού πληθυσμού (Ανδριώτης, 2020). Οι συνθήκες του ταξιδιού ήταν ιδιαίτερες δυσχερείς, καθώς ταξίδευαν κυριολεκτικά συνωστισμένοι και στοιβαγμένοι για πάρα πολλές ημέρες (Morgenthau, 1994).

ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ	595.420
ΘΡΑΚΗ	204.580
ΣΥΝΟΛΟ	800.000

ΣΥΝΟΛΟ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΠΟΙ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1922 (Ανδριώτης, 2020:131).

Στην Πελοπόννησο αφίχθηκαν 52.659 πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία. Ενδεικτικά, ο μεγαλύτερος πληθυσμός συγκεντρώθηκε στην Πάτρα (11.600), στο Αίγιο (6.100), στην Καλαμάτα (5.750), στον Πύργο (5.000) και στο Γύθειο (3.700). Ταυτοχρόνως, βρίσκονταν σε αναμονή περί του 47.000 πρόσφυγες, που θα έρχονταν στην Ελλάδα, από τον Πόντο μέσω της Κωνσταντινούπολης, τη Μερσίνη και την Αλεξανδρέττα (τουρκ. İskenderun). Αυτοί θα διασπείρονταν στα Ιόνια νησιά, στην Ήπειρο και στην Πάτρα.¹¹¹

ΠΕΡΙΟΧΕΣ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ
ΠΑΤΡΑ	11.600
ΑΙΓΙΟ	6.100
ΚΑΛΑΜΑΤΑ	5.750
ΠΥΡΓΟΣ	5.000
ΓΥΘΕΙΟ	3.700
ΣΥΝΟΛΟ	32.150

Παράρτημα ανακοίνωσης Νο3, κατάλογος προσφύγων στην Ελλάδα, III Πελοπόννησος, Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κυτίο 19, φάκελος 14, δραστηριότητες διεθνούς ανθρωπιστικής βοήθειας, 1922. Αρχείο Ινστιτούτου Hoover

Παράλληλα, το πρώτο δεκαήμερο του Απριλίου του 1923 διεξήχθη απογραφή από το Τμήμα Στατιστικής του Υπουργείου Υγιεινής Πρόνοιας και Αντιλήψεως, η οποία επικυρώθηκε στις 18 Οκτωβρίου του 1923. Η συγκεκριμένη απογραφή ήταν οικειοθελής, και ήταν στη διακριτική ευχέρεια των προσφύγων, εάν θα συμμετείχαν ή όχι. Τα επίσημα αποτελέσματα της δημοσιεύθηκαν μαζί με τα στατιστικά στοιχεία της απογραφής του 1928. Στην απογραφή του 1923 αντικατοπτρίστηκε ο αριθμός των προσφύγων που κατέφτασαν μετά την Μικρασιατική καταστροφή, αλλά πριν την υπογραφή της Σύμβασης της Λωζάννης. Η καταγραφή έγινε με βάση το φύλο και τη γεωγραφική περιοχή εγκατάστασης, χωρίς

¹¹¹ Παράρτημα ανακοίνωσης Νο3, Διανομή προσφύγων σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας. Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, κυτίο 19, φάκελος 14, διεθνείς ανθρωπιστικές δραστηριότητες, 1922. Αρχείο Ινστιτούτου Hoover

αναφορά στην περιοχή προέλευσης. Σύμφωνα με τα στοιχεία στην Ελλάδα κατέφτασαν 786.431 εκ των οποίων 46.841 ήρθαν στην περιοχή της Πελοποννήσου. Η πλειονότητα του Μικρασιατικού πληθυσμού κατευθύνθηκε στον τότε ενιαίο νομό Αχαΐας και Ήλιδος 18.788 πρόσφυγες και στον νομό Αργολιδοκορινθίας 11.915. Στη συνέχεια περίπου 9.000 πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στον νομό Μεσσηνίας και μικρότερος μέρος του προσφυγικού πληθυσμού, κοντά στους 4.000 έφτασε στην γεωγραφική περιφέρεια της Λακωνίας και ακόμα λιγότεροι, στην Αρκαδία 2.811. Από την απογραφή του 1923 προέκυψε πως η σύνθεση του προσφυγικού πληθυσμού και συγκεκριμένα πως οι γυναίκες – πρόσφυγες ήταν πολυαριθμότερες έναντι των ανδρών, οι οποίοι ήταν άνω των 50 ετών (Kontogiorgi, 2006).

ΝΟΜΟΙ	ΑΡΡΕΝΕΣ	ΘΗΛΕΙΣ	ΣΥΝΟΛΟ
ΑΡΓΟΛΙΔΟΣ ΚΑΙ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ	4.993	6.920	11.913
ΑΡΚΑΔΙΑΣ	1.090	1.721	2.811
ΑΧΑΪΑΣ ΚΑΙ ΗΛΙΔΟΣ	8.173	10.615	18.788
ΛΑΚΩΝΙΑΣ	1.756	2.248	4.004
ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ	4.308	5.015	9.323
ΣΥΝΟΛΟ	20.320	26.519	46.839

Βασίλειον της Ελλάδος, υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, Τμήμα Στατιστικής. Απογραφή προσφύγων ενεργηθείσα κατ' Απρίλιο 1923, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1923.

Ένα χρόνο μετά την επίσημη ελληνική απογραφή, σε αναφορά του S. Brainerd, καταμετρήθηκαν 24.200 Μικρασιάτες συνολικά στην Πελοπόννησο. Οι πρόσφυγες ταξινομούνται με κριτήριο αυτούς που έχουν τα στοιχειώδη για να επιβιώσουν και αυτούς που βρίσκονται σε κατάσταση ένδειας. Ως ενδεείς χαρακτηρίζονται, κυρίως, οι χήρες με τα παιδιά, τα ορφανά, οι άρρωστοι και οι ηλικιωμένοι. Οι ευπαθείς ομάδες διασκορπίστηκαν σε όλη την Πελοπόννησο με προτίμηση το Άργος, το Ναύπλιο, την Πάτρα και την Κόρινθο. Τα περισσότερα προβλήματα αντιμετώπισαν οι μητέρες με τα μικρά παιδιά, εάν και τουλάχιστον στην αρχή δέχθηκαν τη βοήθεια του γηγενούς πληθυσμού.

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	ΑΦΙΞΕΙΣ	ΠΑΡΕΜΕΙΝΑΝ	ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΝΔΕΙΑΣ
ΚΟΡΙΝΘΟΣ	6.000	2.143	943
ΤΡΙΠΟΛΗ	2.500	1.500	200
ΓΥΘΕΙΟ	5.000	915	40
ΣΠΑΡΤΗ	4.600	1.100	300
ΑΡΓΟΣ	3.500	1.350	700
ΝΑΥΠΛΙΟ	1.700	1.431	800
ΣΥΝΟΛΟ	23.300	8.439	2.983

Αναφορά του Salmon, Brainerd P., 1924, Ειδικός επίτροπος, Υπουργείο Δημοσίας Περίθαλψης, Αρχείο Ινστιτούτου Hoover, CA 94305_6010.

Ωστόσο, στην αναφορά του B. Salmon¹¹² παρατηρείται μία ραγδαία μείωση του προσφυγικού πληθυσμού από τους 23.300 παρέμειναν οι 8.439.¹¹³ Η μείωση του πληθυσμού των προσφύγων ερμηνεύεται ποικιλοτρόπως. Οι νεοφερμένοι μετακινούνταν συνεχώς, αναζητώντας καλύτερες συνθήκες επιβίωσης, εργασίας και στέγασης. *Στη Χίο έμεινα ένα χρόνο. Μετά πήγα Πάτρα, Κόρινθο και τελικά στο Βέλο. Εκεί έκανα μερικά χρόνια, έχω και σπίτι. Από το Βέλο ήρθα στην Αθήνα και μετά πήγα στην Αλεξανδρούπολη, στην αδελφή μου, κι άνοιξα εστιατόριο. Σε λίγο μου κήκε το μαγαζί κι άνοιξα άλλο εξοχικό. Εντωμεταξύ αρρόστησα και ξαναγύρισα στο Βέλο. Εκεί καλλιεργούσα περιβόλια. Έφυγα όμως πάλι κι ήρθα στην Αθήνα για καλύτερα». (Μαρτυρία Νικολάου Παπανικολάου από το χωριό Σαζάκι στη χερσόνησο της Ερυθραίας, απέναντι από τη Χίο). Η Έξοδος*

«Την άλλη μέρα του Φωτός, Ιανουάριο του 1923, πρωτοβγήκαμε στην Ελλάδα. Μόλις βγήκαμε, περιμένανε κυρίες και μας μοιράσανε ψωμιά και τυριά. Την ίδια μέρα μας βάλανε στο τραίνο και μας πήγανε στην Τρίπολη. Τις δύο πρώτες βραδιές μείναμε μέσα στην Τρίπολη. ... Κι εγώ έρημη ήμουνα και είχα και τρία παιδιά μαζί μου. ... Ο γιός μου ήρθε στην Τρίπολη για να μας πάρει να μείνουμε όλοι στην Αθήνα. ... Άμα βγήκαμε στον Πειραιά, δεν είχαμε πού να μείνουμε. Δύο νύχτες κοιμηθήκαμε στο σταθμό, στο ύπαιθρο. Τρέξαμε, πήγαμε στα Υπουργεία και τότε μας πήρανε και μας βάλανε στο εργοστάσιο του Στρίγγου, σε κάτι αποθήκες μέσα, στον Πειραιά. Εκεί ήτανε και άλλοι πρόσφυγες, από της Σμύρνης τα μέρη όλοι...». (Μαρτυρία Μαριάνθης Καραμουσά από το χωριό Μπαγάρασι κοντά στα Σώκια). Η Έξοδος (έκδοση του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών), τόμ. Α', σσ. 76-77, 193-195.

Επιπλέον το πρώτο διάστημα υπήρξε μεγάλο ποσοστό θνησιμότητας του προσφυγικού πληθυσμού, εξαιτίας της έξαρσης των επιδημιών και των δυσχερών συνθηκών υγιεινής του προσφυγικού πληθυσμού. Επίσης, η ανέγερση προσφυγικών συνοικισμών στην περιφέρεια

¹¹² Ο Brainerd Salmon θεωρείται μία αμφιλεγόμενη προσωπικότητα φιλέλληνα. Συστήνεται ως πρόεδρος του Αμερικανικού Εμπορικού Επιμελητηρίου στην Ελλάδα, θέση η οποία αμφισβητείται (<https://nataliavogeikoff.com/tag/edward-capps/> προσπελάστηκε στις 25/08/2023). Ωστόσο στις 5 Ιανουαρίου του 1923, ο B. Salmon προτάθηκε από τον Ed. Capps να οριστεί ως σύνδεσμος/επιτετραμμένος μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και των αμερικανικών ανθρωπιστικών οργανώσεων για τη δημόσια περίθαλψη. Τότε, ο Ελ. Βενιζέλος διαπραγματευόταν στη Λωζάννη τους όρους της συνθήκης ειρήνης. Capps στον Βενιζέλο, Μουσείο Μπενάκη, έγγραφο Ελευθερίου Βενιζέλου, 5 Ιανουαρίου, 1923. Μετά τη σύσταση της American Friends of Greece το 1923, ορίστηκε ως ειδικός επίτροπος της Washington D.C. του Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας (υπουργός Απ. Δοξιάδη).

¹¹³ Αναφορά του Salmon, Brainerd P., 1924, Ειδικός επίτροπος, Υπουργείο Δημοσίας Περίθαλψης, Αρχείο Ινστιτούτου Hoover, CA 94305_6010.

καθυστερούσε σε συνδυασμό με την αμεσότερη παράδοση των συνοικισμών στην Αθήνα και η επανένωση των οικογενειών που οδηγούσε τις οικογένειες στα μεγάλα αστικά κέντρα (Εξοδος, τ. Α, 2016:194). Συγχρόνως, οι εφημερίδες της εποχής επιβεβαιώνουν τη συνεχή μετακίνηση των προσφύγων, καθώς τα πλοία αναγκάζονταν να κάνουν στάσεις, εξαιτίας των δυσμενών καιρικών συνθηκών.¹¹⁴ Η καταμέτρηση του S. Brainerd, όπως και οι ελληνικές απογραφές δεν ήταν υποχρεωτικές, με εξαίρεση αυτή του 1928, συνεπώς θεωρούνται επισφαλείς.

Σταθερότερα είναι τα αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού του 1928, καθώς ήταν οργανωμένη και υποχρεωτική ταξινομώντας τους πρόσφυγες με κριτήριο το φύλο, την περιοχή προέλευσης, την περιοχή εγκατάστασης στην Ελλάδα και τη δήλωση επαγγέλματος (αγρότης ή αστός). Στην Ελλάδα κατέφυγαν 1.221.850 πρόσφυγες και στην Πελοπόννησο εγκαταστάθηκαν κοντά στους 28.362, ενώ ο ντόπιος πληθυσμός ανερχόταν σε 1.053.327.¹¹⁵ Στην απογραφή του 1928 παρουσιάζεται ο αριθμός των προσφύγων που κατέφυγαν πριν και μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, καθώς και ο τόπος προέλευσης τους, δηλαδή ποιοι είχαν καταγωγή από την Μικρά Ασία, τη Θράκη, τον Πόντο, την Κωνσταντινούπολη και σε ποιες περιοχές της Ελλάδας εγκαταστάθηκαν. Σύμφωνα με την απογραφή του 1928 στην Ελλάδα εισέρευσαν 1.221.849 πρόσφυγες (εκ των οποίων 673.025 αστικής προέλευσης και 578.824 γεωργικής). Συγκεκριμένα από τη Μικρά Ασία ήταν 626.954 και από αυτούς οι 37.728 είχαν έρθει στην Ελλάδα πριν τη Μικρασιατική Καταστροφή. Οι περισσότεροι εγκαταστάθηκαν στη Μακεδονία 232.319, στη Στερεά Ελλάδα και στην Εύβοια 233.895, ενώ στην Πελοπόννησο εγκαταστάθηκαν 28.362 πρόσφυγες. Στην απογραφή του 1928 η διαφορά μεταξύ ανδρών – γυναικών είναι σαφώς μικρότερη -σε σχέση με την απογραφή του 1923- καθώς είχε υπογραφεί η επίσημη ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών με τη Σύμβαση της Λωζάννης. Ο ελληνικός πληθυσμός αυξήθηκε, ο μέσος όρος κατοίκων άγγιξε τους 48,4 ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο (Kayser, 1968). Εντούτοις, η πλειονότητα των ερευνητών υποστηρίζει πως ο αριθμός των προσφύγων, που έφτασε στην Ελλάδα μετά το 1922, ήταν πολύ μεγαλύτερος (Κατσάπης, 2002). Μαζί με αυτές τις απογραφές πρέπει να συνυπολογιστούν και Αρμένιοι πρόσφυγες που είχαν διασκορπιστεί σε όλη τη χώρα.

¹¹⁴ *Πρόσφυγες εκ Κωνσταντινουπόλεως θα κατανεμηθούν εις Αιτωλοακαρνανίαν*. Εφημ. Φως, 16/11/1922. Το ατμόπλοιο Ματθαίος αναγκάζεται να καταπλεύσει στην Πάτρα, εξαιτίας τρικυμίας και να μην φτάσει στον προορισμό του, το Κρυονέρι.

¹¹⁵ Ελληνική Δημοκρατία, υπουργείο Εθνικής Οικονομίας - Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (ΓΣΥΕ) - Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1933

Χαρακτηριστικά υπάρχει γράμμα της Near East Relief προς τον Α.Ε.Σ. για μία ομάδα Αρμενίων που ζει στην Μεθώνη τον Φεβρουάριο του 1923.¹¹⁶

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑΤΑ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	638.253	52.2%
ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ	306.193	25.1%
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	28.362	2.3%
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	34.659	2.8%
ΚΡΗΤΗ	33.900	2.8%
ΗΠΕΙΡΟΣ	8.179	0.7%
ΚΥΚΛΑΔΕΣ	4.782	0.4%
ΙΟΝΙΑ ΝΗΣΙΑ	3.301	0.3%
ΔΥΤΙΚΗ ΘΡΑΚΗ	107.607	8.8%
ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΑΙΓΑΙΟ	56.613	4.6%
ΣΥΝΟΛΟ	1.221.849	100%

Ελληνική Δημοκρατία, υπουργείο Εθνικής Οικονομίας - Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (ΓΣΥΕ) - Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928: Πραγματικός και νόμιμος πληθυσμός - Πρόσφυγες, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1933.

Με βάση την επίσημη απογραφή του 1928 στην Πελοπόννησο παρέμειναν 28.362 πρόσφυγες. Ο αριθμός του προσφυγικού πληθυσμού σχεδόν υποδιπλασιάζεται σε σχέση με την απογραφή του 1923, συνεπώς το ποσοστό του προσφυγικού πληθυσμού που παραμένει στην Πελοπόννησο ανέρχεται κοντά στο 2,3 % με βάση τις απογραφές.¹¹⁷ Η μείωση του προσφυγικού ποσοστού συμβαδίζει με τις συχνές μετακινήσεις του προσφυγικού πληθυσμού, την αναζήτηση εργασίας, στέγης και εν γένει τη βελτίωση της ποιότητας ζωής.¹¹⁸ Επίσης, η Πελοπόννησος δεν ήταν μια περιφέρεια που προσφερόταν για μόνιμη εγκατάσταση. Οι κλήροι ήταν λίγοι και μπορούσαν να καλύψουν 400-500 οικογένειες. Εντούτοις, η Πελοπόννησος είχε έλλειψη από εργατικά χέρια, λόγω των καλλιεργειών σταφίδαμπέλων, της ελιάς και του καπνού. Οι συγκεκριμένες καλλιέργειες λάμβαναν χώρα σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους, εξασφαλίζοντας πρόσκαιρη εργασία στον προσφυγικό πληθυσμό. Ωστόσο δεν επέτρεπε τη μόνιμη εγκατάσταση του προσφυγικού

¹¹⁶ R.Knapp, διευθυντής της Near East Relief Athens προς τον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό, οδός Κοραή 5, Αθήνα. 28 Φεβρουαρίου 1923. Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, κουτί 19, φάκελος 14, διεθνείς ανθρωπιστικές οργανώσεις, 1922, Αρχείο Ινστιτούτου Hoover.

¹¹⁷ Ελληνική Δημοκρατία, υπουργείο Εθνικής Οικονομίας - Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (ΓΣΥΕ) - Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1933

¹¹⁸ Η Έξοδος, Κ.Μ.Σ. ερευνήτρια Λουκοπούλου Ι., 31.10.66, περιφέρεια Σμύρνης

πληθυσμού και όξυνε τους διαξίφισμούς ντόπιων-γηγενών (Κοντογιώργη, 1992:50). Ωστόσο, τα δημογραφικά στοιχεία είναι επισφαλής, διότι η κινητικότητα των προσφύγων ήταν ιδιαίτερα αυξημένη και πολλοί πρόσφυγες επέστρεφαν στην Αθήνα προσδοκώντας πως στην πρωτεύουσα ή σε κάποιο άλλο αστικό κέντρο, θα είχαν καλύτερη επαγγελματική αποκατάσταση (Λάζαρης, 2007).

Πρόσφυγες στην Πελοπόννησο

NOMOI	ΑΡΡΕΝΕΣ	ΘΗΛΕΙΣ	ΣΥΝΟΛΟ
ΑΡΓΟΛΙΔΟΣ ΚΑΙ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ	3.339	3.281	7.436
ΑΡΚΑΔΙΑΣ	404	438	842
ΑΧΑΪΑΣ ΚΑΙ ΗΛΙΔΟΣ	5.854	6.971	12.825
ΛΑΚΩΝΙΑΣ	669	643	1.312
ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ	1.818	1.902	3.720
ΣΥΝΟΛΟ	12.084	13.235	26.135

Ελληνική Δημοκρατία, υπουργείο Εθνικής Οικονομίας - Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (ΓΣΥΕ) - Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, Πραγματικός και Νόμιμος πληθυσμός-Πρόσφυγες. Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1933

Γηγενής πληθυσμός της Πελοποννήσου

NOMOI	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ
ΑΧΑΪΑΣ ΚΑΙ ΗΛΙΔΟΣ	320.623
ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ ΚΑΙ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ	174.320
ΑΡΚΑΔΙΑΣ	165.141
ΛΑΚΩΝΙΑΣ	144.336
ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ	247.907
ΣΥΝΟΛΟ	1.052.327

Μερικά χαρακτηριστικά της απογραφής του Μαΐου 15&16, 1928. Buckalew, Frank R. Τίτλος: Σημειώσεις, περίπου 1929. Ινστιτούτο Hoover, Stanford, California & Ελληνική Δημοκρατία, υπουργείο Εθνικής Οικονομίας - Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (ΓΣΥΕ) - Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, Πραγματικός και Νόμιμος πληθυσμός-Πρόσφυγες. Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1933

Ποσοστό προσφύγων σε πόλεις της Πελοποννήσου

ΠΟΛΕΙΣ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΚΟΡΙΝΘΟΣ	18.7%
ΝΑΥΠΛΙΟ	11%
ΑΡΓΟΣ	12.2%
ΠΑΤΡΑ	10.7%
ΠΥΡΓΟΣ	4%
ΚΑΛΑΜΑΤΑ	12.3%
ΣΠΑΡΤΗ	3.7%
ΓΥΘΕΙΟ	4.4%

Ελληνική Δημοκρατία, υπουργείο Εθνικής Οικονομίας - Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (ΓΣΥΕ) - Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, Πραγματικός και Νόμιμος πληθυσμός-Πρόσφυγες. Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1933

Παράλληλα, ο προσφυγικός πληθυσμός μετακινούνταν σε δυσχερείς συνθήκες με αποτέλεσμα να παρουσιάζονται υψηλά ποσοστά θνησιμότητας. Ωστόσο, μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών παρουσιάστηκε σημαντική αύξηση στον ελληνικό πληθυσμό. Τη συγκεκριμένη άνοδο του πληθυσμού την έχει ανάγκη η Ελλάδα, καθώς είχε χάσει μεγάλο αριθμό ανθρώπων, κυρίως ανδρών, με τη μαζική φυγή μεταναστών προς της ΗΠΑ στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, εξαιτίας της σταφιδικής κρίσης στην περιοχή της Πελοποννήσου (Κοτζαμάνης – Ανδρουλάκη, 2009).

Ωστόσο, οι απογραφές του 1923 και 1928 δεν μπορούν να χαρακτηριστούν αξιόπιστες (Hirschon, 2006). Δεν ήταν εύκολο να αποτυπωθεί ένα έγκαιρο αποτέλεσμα απογραφών, καθώς η θνησιμότητα εκείνη την περίοδο ήταν ιδιαίτερα υψηλή εξαιτίας των δυσκολιών, της ασταθούς ψυχικής υγείας και των ασθενειών που έφεραν οι πρόσφυγες κατά την μετάβασή τους στην Ελλάδα (Pentzopoulos, 1962). Τα στοιχεία αποδεικνύουν πως κατά τους πρώτους εννέα μήνες της έλευσης τους κοντά στους 6.000 πρόσφυγες έχασαν τη ζωή τους (Πολύζος, 1973). Επίσης, υπήρξαν περιπτώσεις προσφύγων που μετακινούνταν στο εσωτερικό της χώρας και έτσι στάθηκε αδύνατη η πλήρης καταμέτρησή τους (Κ.τ.Ε., 1997). Ταυτόχρονα, όσοι πρόσφυγες είχαν και άλλη υπηκοότητα έφυγαν για χώρες του εξωτερικού προς τις ΗΠΑ, την Αίγυπτο και τη Γαλλία (Ρήγος, 1999). Επιπλέον, πολλοί πρόσφυγες έτρεφαν ελπίδες επιστροφής στις εστίες τους και έτσι δεν λάμβαναν μέρος στις επίσημες απογραφές του κράτους ως πρόσφυγες. Για αυτό το λόγο οι πρώτες απογραφές των προσφύγων θεωρούνται ιδιαίτερα επισφαλείς ως προς τα δεδομένα τους. Πολλοί πρόσφυγες δεν ήρθαν οργανωμένα στην Ελλάδα ή μετακινούνταν τόσο γρήγορα που δεν κατέστη

δυνατή η καταμέτρησή τους. Οι αριθμοί των απογραφών από το 1922 έως το 1928 προέρχονται από διαφορετικούς φορείς παρουσιάζουν αναντιστοιχίες στα αριθμητικά δεδομένα, στοιχείο που επιβεβαιώνει την προβληματική των απογραφών. Συνεπώς τα απογραφικά στοιχεία λαμβάνονται υπόψη κατά προσέγγιση. Η αναξιοπιστία των απογραφών και των στατιστικών δεδομένων σχολιαζόταν και από τους εκπροσώπους των αμερικανικών οργανώσεων, όπως για παράδειγμα από τον F. Buckalew.¹¹⁹ Η υπηρεσία των στατιστικών απογράφων μεταφέρθηκε από το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας στο Γενικό Στατιστικό τμήμα του Υπουργείου Εσωτερικών το καλοκαίρι του 1926.¹²⁰ Εξαιτίας αυτής της μεταφοράς έχουν χαθεί σημαντικά στοιχεία για τον αριθμό των προσφύγων που διέμεναν στην Ελλάδα.

5.2.2. Η καταγωγή των προσφύγων

Ο προσφυγικός πληθυσμός που βρήκε καταφύγιο στην Πελοπόννησο προέρχεται από πολλές και διαφορετικές περιοχές. Οι περισσότεροι πρόσφυγες του νομού Αχαΐας και Ηλίδας 10.860 κατάγονταν από τη Σμύρνη, τα Καραμπουρνα, τον Πόντο, την Κύζικο, τον Πάνορμο, την Καππαδοκία και την Κωνσταντινούπολη (Λάζαρης, 2009). Στο νομό Αργολιδοκορινθίας εγκατασταθήκαν 6.443 πρόσφυγες από σχεδόν τις ίδιες περιοχές προέλευσης με τον προηγούμενο νομό, δηλαδή τη Σμύρνη, τα Καραμπουρνα και ολόκληρη τη χερσόνησο της Ερυθραίας. Επίσης στην Αργολιδοκορινθία ήρθαν πρόσφυγες από τη Βιθυνία και μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών εισέρευσαν και άλλοι από την Κιλικία, την Παμφυλία και την Καππαδοκία. Έπειτα στον νομό Μεσσηνίας εισήλθαν 3.523 πρόσφυγες, οι οποίοι προέρχονταν από το Αϊβαλί, τη Σμύρνη, τη Βιθυνία και τον Πόντο. Στο νομό Λακωνίας έφτασαν 824 άτομα από την περιοχή της Σμύρνης, το Αϊβαλί, το Ελγιδήρ της Πισιδίας, την Κωνσταντινούπολη, και την Καππαδοκία. Τέλος, ο νομός Αρκαδίας με 736 νεοφερμένους, οι οποίοι προέρχονταν κατά βάση από την Κωνσταντινούπολη. Στην Πελοπόννησο εισήλθαν πρόσφυγες από όλη τη Δυτική και τη Βορειοδυτική Μικρά Ασία, τον Πόντο και την Κιλικία.

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ ΚΑΙ ΗΛΙΔΟΣ	ΣΜΥΡΝΗ, ΚΑΡΑΜΠΟΥΡΝΑ, ΠΟΝΤΟ, ΚΥΖΙΚΟ, ΠΑΝΟΡΜΟ, ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΑ, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΟΚΟΡΙΝΘΙΑΣ	ΣΜΥΡΝΗ, ΚΑΡΑΜΠΟΥΡΝΑ, ΒΙΘΥΝΙΑ, ΚΙΛΙΚΙΑ, ΠΑΜΦΥΛΙΑ, ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΑ

¹¹⁹ Μέλος της Near East Relief

¹²⁰ Υπόμνημα. Απογραφές προσφύγων. Buckalew, Frank R. Τίτλος: σημειώσεις, περίπου July, 5, 1926. Ινστιτούτο Hoover, Stanford, California

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ	ΑΪΒΑΛΙ, ΣΜΥΡΝΗ, ΒΙΘΥΝΙΑ ΚΑΙ ΠΟΝΤΟΣ
ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ	ΣΜΥΡΝΗ, ΑΪΒΑΛΙ, ΠΟΝΤΟΣ, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ, ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΑ
ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

Πηγή: Ελληνική Δημοκρατία, υπουργείο Εθνικής Οικονομίας - Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (ΓΣΥΕ) - Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1933

5.3. Το πρώτο διάστημα. Οι αφίξεις

Η άφιξη των προσφύγων άλλαξε τα δεδομένα στον ιστό των πόλεων αλλά και στην κοινωνία. Από τον Σεπτέμβριο του 1922 και έπειτα, πρόσφυγες διασπάρθηκαν σε όλη την Πελοπόννησο, την Ήπειρο και την Αιτωλοακαρνανία. Από την αποβίβαση μέχρι την εγκατάσταση των προσφύγων ακολουθήθηκε συγκεκριμένο τυπικό σε όλα τα λιμάνια της χώρας. Συνήθως, η εγκατάστασή τους είχε προαποφασιστεί προσωρινά σε μία αποθήκη ή σχολείο ή εκκλησία ή κάποιο άλλο δημόσιο κτίριο που εξυπηρετούσε και στη συνέχεια υποβάλλονταν σε ιατρικές εξετάσεις (Ανδριώτης, 2020). Η κοινωνική διάσταση της προσφυγικής έλευσης ήταν τόσο έντονη, που οι εφημερίδες μετέβαλαν το περιεχόμενο τους καλύπτοντας σχεδόν όλη τους τη θεματολογία και ασχολήθηκαν ως επί το πλείστον με τα προσφυγικά θέματα. Ο τύπος υποδείκνυε στις φιλόνηθρες κυρίες της Πάτρας τον ρόλο τους, πως πρέπει να συνδράμουν άμεσα τον προσφυγικό πληθυσμό να χωρίσουν την πόλη σε ζώνες, ορίζοντας επιτροπές βοήθειας.¹²¹ Οι φιλόνηθρες κυρίες της Πάτρας ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμα του αχαϊκού τύπου. Συγχρόνως υπήρξαν από τα μέσα Σεπτέμβρη του 1922 δημοσιεύματα γηγενών στον Τύπο που συκοφαντούσαν τους πρόσφυγες ως οκνηρούς και νωχελικούς, τονίζοντας πως η φιλανθρωπία και τα κρατικά επιδόματα είναι για τα παιδιά και τους ηλικιωμένους.¹²²

Η έλευση του προσφυγικού στις πόλεις της Πελοποννήσου ενεργοποίησε τόσο τις δημοτικές αρχές όσο και τις τοπικές κοινότητες που επέδειξαν άμεσα αλληλεγγύη και βοήθεια στις προσπάθειες εγκατάστασης των προσφύγων μέσα από αυθόρμητες πρωτοβουλίες. Το πρώτο διάστημα (Σεπτέμβριος 1922 έως την υπογραφή της ελληνοτουρκικής Ανταλλαγής πληθυσμών στις 30 Ιουνίου του 1923) η πλειονότητα των γηγενών μερίμνησε για τους πρόσφυγες συλλέγοντας χρήματα, είδη διατροφής, ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης και κλινοσκεπάσματα. Κοντά σε αυτά, φορείς του ελληνικού κράτους, όπως το Ταμείο

¹²¹ Καθήκοντα επιβαλλόμενα, (23 Σεπτεμβρίου, 1922). *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φύλλου 154, σελ. 1

¹²² *Νεολόγος Πατρών*, (16 Σεπτεμβρίου, 1922), αρ. φύλλου 147, σελ. 1-2

Περιθάλψεως Προσφύγων άρχισε να λαμβάνει μέτρα υπέρ της προσφυγικής στέγασης μαζί με την τοπική αυτοδιοίκηση και τη διεθνή ανθρωπιστική αρωγή. Η στέγαση του προσφυγικού πληθυσμού είχε προσωρινό χαρακτήρα και πραγματοποιήθηκε κυρίως με την επίταξη δημοσίων κτιρίων, δηλαδή σχολείων, ναών, ιδρυμάτων, αποθηκών, τρένων, γηπέδων και ιδιωτικών οικημάτων. Στην Πάτρα συσπειρώθηκαν οι κάτοικοι υπέρ των προσφύγων υποδεικνύοντας τρόπους προς την επαναστατική επιτροπή του 1922 για την εξοικονόμηση χρημάτων. Επίσης απαιτούσαν την επίταξη των κέντρων διασκέδασης, των θεάτρων για τη στέγαση των προσφύγων και για την καταπολέμηση της ανεργίας μάλιστα, ζητούσαν να εξαναγκαστούν να επενδύσουν οι εύποροι, για να δημιουργήσουν μεγάλες βιομηχανικές μονάδες, ώστε να δημιουργηθούν θέσεις εργασίας. Το υπουργείο Περιθάλψεως επέβαλε την επίταξη όλων των κενών διαμερισμάτων, απαιτώντας από τους ιδιοκτήτες τους να δηλώσουν τα διαμερίσματα στην Αστυνομική διεύθυνση της περιοχής τους. Παράλληλα, με τη δήλωση των κενών διαμερισμάτων οι ιδιοκτήτες θα ζητούσαν και ένα λογικό ενοίκιο.¹²³

Η Πάτρα λόγω της γεωγραφικής της θέσης και τους λιμανιού της μετατρέπεται σε πόλος έλξης της προσφυγικής εισροής στην Πελοπόννησο. Το τυπικό της προσφυγικής αποβίβασης ήταν συγκεκριμένο. *«Χθές την πρωίαν κατέπλευσε το ατιμόπλοιον Παρνασσός προερχόμενον εκ Χίου με υπερχιλίους πρόσφυγας έκ Μ. Ασίας. Ευθύς ως κατέπλευσεν το ατιμόπλοιον, ανήλθεν επ' αυτού ο λιμενάρχης κ. Παπαδόπουλος, απηγορεύθη δε η είσοδος πολιτών εις τον λιμενοβραχίονα Άγ. Νικολάου. Γενομένης υγειονομικής επιθεωρήσεως, ήρχισεν η αποβίβασις των προσφύγων εις την προκουμαίαν. Κατά την αποβίβασιν παρέστησαν ο κ. Νομάρχης, ο Αστυνομικός Διευθυντής κ. Καλυβίτης και ο κ. Λιμενάρχης. Επίσης κατά την αποβίβασιν παρέστη και ο αστυνόμος κ. Λεονταρίτης, παρασχών πάσαν βοήθειαν εις τους πρόσφυγας. Οι πρόσφυγες ούτοι εστεγάσθησαν εις τας κενάς αποθήκας σίτου, ως είχε αποφασισθή τούτο, κατόπιν συνεννοήσεως του κ. Νομάρχου μετά του Διευθυντού των Γεν. Αποθηκών κ. Ν. Γκότση. Οι εύποροι πρόσφυγες θ' αναχωρήσουν δι' Αθήναις κατ' εκφρασθείσαν υπ' αυτών επιθυμίαν. Οι προσφυγές εμβολιάζονται υπό του ιατρού κ. Πηλού δι' αντιπανωλικού ορρού».*¹²⁴ Τα πλοία κατέφταναν καθημερινά, προαναγγέλλοντας την άφιξη περισσότερων προσφύγων. Ο προσφυγικός πληθυσμός στεγαζόταν άναρχα σε αποθήκες απέναντι από το τελωνείο. Από αυτούς πολλοί εύποροι πρόσφυγες και όσοι είχαν

¹²³ Ανακοινωθέν (13/10), υπ' αριθμ. 104410 τηλεγραφική εγκύκλιο διαταγή του Υπουργείου Περιθάλψεως, Πάτρα τη 13^η Οκτωβρίου 1922, Ι. Καλυβίτης (Μαρινέλλης, 2009:88).

¹²⁴ Εκ του Γραφείου της Κεντρικής Επιτροπής, (21 Σεπτεμβρίου, 1922). *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φύλλου 152, σελ. 1 & Μαρινέλλης (2009) :104

συγγενείς στην πρωτεύουσα ζήτησαν να επιστρέψουν εκεί.¹²⁵ Σε αυτό συνηγορούσε και ο νομάρχης Αχαϊοήλιδος που ζητά διευκόλυνση για την επιστροφή των προσφύγων.¹²⁶ Στα τέλη του Σεπτεμβρίου 1922 αναμένονταν να φτάσουν στην Πάτρα κοντά στους 8.000 πρόσφυγες.¹²⁷

Τα πλοία δε σταματούσαν να αποβιβάζουν πρόσφυγες. Ως αποτέλεσμα, οι τοπικές αρχές της Πάτρας αδυνατούσαν να στεγάσουν όλους τους πρόσφυγες, έστω και πρόχειρα με αποτέλεσμα να κοιμούνται οι περισσότεροι έξω κατάχαμα, προκαλώντας την οργή των κατοίκων της αχαϊκής πρωτεύουσας.¹²⁸ Η αγγλική κοινότητα της Πάτρας παρουσίασε την κατάσταση στο λιμάνι της Πάτρας με τα πλοία να καταφτάνουν γεμάτα με πρόσφυγες και το ζήτημα της εξεύρεσης στέγης γίνεται επιτακτικότερο. Συγκεκριμένα στις 09/10/1922 το βρετανικό πλοίο *Pania* αποβίβασε στην Πάτρα 5.000 πρόσφυγες από τη Μυτιλήνη με σκοπό να διανεμηθούν στο Κρυονέρι και στην ευρύτερη περιοχή του Μεσολογγίου.¹²⁹ Πολλοί από αυτούς αποφάσισαν να παραμείνουν στην Πάτρα και να μη μετεγκατασταθούν σε κάποια άλλη περιοχή. Οι αφίξεις του προσφυγικού πληθυσμού δεν σταμάτησαν εκεί αλλά συνεχίστηκαν σε όλη τη διάρκεια του Οκτωβρίου. Για αυτό το λόγο επιτάχτηκαν τα δύο γυμνάσια αρρένων της Πάτρας.¹³⁰ Παράλληλα, οι προμήθειες σε φαγητό λιγόστευαν και ο νομάρχης Αχαϊοήλιδος, Μεταξάς ανησυχούσε για την επικείμενη άφιξη περισσότερων προσφύγων.¹³¹ Στα τέλη του 1922 προστέθηκαν, ακόμη 6.000 πρόσφυγες στην Πάτρα. Κάποιοι από αυτούς μετακινήθηκαν προς το Ναύπλιο. Ο υπουργός Περιθάλψεως Απ. Δοξιάδης έκανε έκκληση προς την αχαϊκή κοινωνία για την υποδοχή, τη μέριμνα και την περίθαλψη των προσφύγων.¹³²

¹²⁵ *Νεολόγος Πατρών*, (21 Σεπτεμβρίου, 1922), αρ. φύλλου 152, σελ. 2

¹²⁶ *Νεολόγος Πατρών*, (22 Σεπτεμβρίου, 1922), αρ. φύλλου 153, σελ. 1

¹²⁷ *Νεολόγος Πατρών*, (22 Σεπτεμβρίου, 1922), αρ. φύλλου 153, σελ. 1

¹²⁸ Αφίξεις προσφύγων, (23 Σεπτεμβρίου, 1922), *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φύλλου 154, σελ. 1

¹²⁹ Hoyland, υποπρόξενος στον Ο. Lidley, Άγγλο διπλωμάτη στην Αθήνα, περιέχεται στην αποστολή του κ. Lindley's 587 στις 12 Οκτωβρίου 1922. Φάκελος R1762/48/24921/24921 – προκαταρκτική αρωγή στην περιοχή της Πάτρας. <https://archives.ungeneva.org/preliminary-relief-measures-in-the-patras-district/download> προσπελάστηκε στις 15/08/2022

¹³⁰ Αφίξεις προσφύγων, (29 Σεπτεμβρίου, 1922), *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φύλλου 160, σελ. 1

¹³¹ Hoyland, υποπρόξενος στον Ο. Lidley, Άγγλο διπλωμάτη στην Αθήνα, περιέχεται στην αποστολή του κ. Lindley No. 587, 12 Οκτωβρίου 1922, φάκελος R1762/48/24921/24921 – προκαταρκτική αρωγή στην περιοχή της Πάτρας. <https://archives.ungeneva.org/preliminary-relief-measures-in-the-patras-district/download> προσπελάστηκε στις 15/08/2022

¹³² *Νεολόγος Πατρών*, (4 Δεκεμβρίου, 1922), αριθμ. φύλλου 325, σελ. 1-2

ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗ ΕΙΣΡΟΗ ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ	ΟΝΟΜΑΤΑ ΠΛΟΙΩΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ
20/09/1922	Χίος, Ροζίτα	1.500
21/9/1922	Παρνασσός	2.000
21/9/1922	Αγγελική	1.200
22/9/1922	Λιβόρνο	5.000
28/9/1922	Παβία	5.000, κατέληξε στο Κρυονέρι
29/9/1922	Έλενα	793
30/9/1922	Μεγάλη Ελλάς	άγνωστος αριθμός
7/10/1922	Μενέλαος	700, πήγε στη Ναύπακτο
8/10/1922	Καύκασος	800
14/10/1922	Ανδρέας	5.000
16/11/1922	Ματθαίος	3.000
23/12/1922	Ιωάννης	5.500
24/12/1922	Καλυψώ Βεριώτη	6.000
20/3/1923	Σύρος	296
ΣΥΝΟΛΟ		36.789

(Μαρινέλλης, 2009:50)

Πληθυσμός της Πάτρας από το 1896 έως το 1929

Έτος	1907	1917	1920	1927	1928	1929
Πληθυσμός	37.895	46.000	52.174	64.690	61.278	64.636

Στατιστικές Κίνησης Πληθυσμού, ΥΕΟ/ΓΣΥΕ

5.3.1. Η στέγαση και υγιεινή των νεήλυδων. Πρόχειρες λύσεις

Το πρώτο διάστημα κρίθηκε αναγκαίο να καλυφθούν οι κατεπείγουσες ανάγκες περίθαλψης των προσφύγων, δηλαδή η στέγαση, η υγειονομική τους περίθαλψη, η σίτιση και η ένδυση. Οι επιδημίες που απειλούσαν γηγενείς και πρόσφυγες ήταν ο εξανθηματικός τύφος, η ευλογιά, η ελονοσία και η φυματίωση. Για την αντιμετώπισή τους, οι αρχές προχωρούσαν σε απολυμάνσεις και αποφθειριάσεις (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:349). Το κράτος με την ίδρυση του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων (ΤΠΠ) μαζί με τους φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης (νομαρχίες και δημάρχους), τους συλλόγους, τα σωματεία, τους ιδιώτες και τις ξένες ανθρωπιστικές οργανώσεις συνέβαλαν τα μέγιστα για να αποκατασταθεί προσωρινά ο προσφυγικός πληθυσμός. Ο πληθυσμός κατανεμήθηκε σε όλες τις πόλεις της Ελλάδας.

Νομός Αχαϊοήλιδος: Πάτρα

Οι αρχές της Πάτρας κατά την έλευση των πρώτων προσφυγικών караβιών το 1922 διενήργησαν υγειονομικό έλεγχο στους πρόσφυγες, στη συνέχεια, τους μετέφεραν σε κενές αποθήκες σιταριού, σταφίδας και ελάχιστοι από τον προσφυγικό πληθυσμό στεγάστηκαν σε ξενοδοχεία. Οι πρόσφυγες, πριν την αποβίβασή τους, επιθεωρούνταν η υγεία τους και εμβολιάζονταν με αντιπανωλικό ορό από τον ιατρό Πηλό.¹³³ Στη συνέχεια αποβιβάζονταν συνήθως με πλωτό μέσο στην προκουμαία του Αγίου Νικολάου και με τη συνοδεία των αστυνομικών και λιμενικών τοποθετούνταν σε μέρη προσωρινές στέγασης, ασθενείς και υγιείς, μαζί χωρίς κανέναν διαχωρισμό: *τοποθετήθηκαν σαρδεληδοόν εν ταις ειρημέναις αποθήκες, υγραίς και ανηλίσις και εστρωμέναις με τσιμέντο, και στερουμέναις και αποχωρητηρίων, χωρίς θέρμανση και σίτηση, αφού ούτε ολίγην πίγουλην βρασμένην με ολίγον λάδι δεν τους δόθηκε* (Μαρινέλλης, 2009:189). Ο προσφυγικός πληθυσμός παρουσίαζε μία εξαθλιωμένη εικόνα. Οδηγούνταν σε κενές αποθήκες σταφίδας και σιταριού όπως στις αποθήκες Σολλάρι απέναντι από το Τελωνείο, κατόπιν απόφασης του Μεταξά, νομάρχη Αχαϊοήλιδος και του Ν. Γκότση, διευθυντή των γενικών αποθηκών.¹³⁴ Οι συνθήκες ήταν χειρίστες, χωρίς τουαλέτες, θέρμανση και φαγητό (Ροδάς, 1925). Ήδη από τον Οκτώβριο του 1922 ο δήμος Πατρέων παρείχε στους νεήλυδες νοσηλεία στο Δημοτικό Νοσοκομείο, στο Βρεφοκομείο και τις καθημερινές τους δαπάνες σε γάλα, κρέας και άρτο. Συνολικά τα έξοδα έφταναν τις 6.30 κατ' άτομο, χωρίς να υπολογιστεί το κόστος των φαρμάκων. Παράλληλα, η δημοτική αρχή αύξησε την παροχή ύδατος και σε σημεία που στερούνταν (Λάζαρης, 2007:241).

Τον Μάιο του 1923, σύμφωνα με έκθεση του Νομάρχη Αχαϊοήλιδος, σε ολόκληρο τον νομό βρίσκονται περίπου 20.000 πρόσφυγες.¹³⁵ Από αυτούς έχουν βρει εργασία μόνο οι 4.000. Ανάμεσά τους 6.500 παιδιά και 2.500 γέροντες (Λάζαρης, 2007:243). Παράλληλα τον ίδιο μήνα προσέλκυσαν το λιμάνι της Πάτρας ακόμη 60 πρόσφυγες που λιμοκτονούσαν στο Μεγανήσι της Λευκάδας και πάνω στην απελπισία τους ήρθαν στην Πάτρα αναζητώντας εργασία έναντι οποιασδήποτε αμοιβής (Λάζαρης, 2007). Η Πάτρα, πριν από τον ερχομό των προσφύγων ήταν μια πόλη που αριθμούσε κάτι περισσότερο από 50.000 κατοίκους. Το 1925, σύμφωνα με άλλη αναφορά, βρίσκονταν στην Πάτρα 12.000 πρόσφυγες. Εκείνη την

¹³³ *Νεολόγος Πατρών*, (21 Σεπτεμβρίου, 1922), αρ. φύλλου 152, σελ. 2

¹³⁴ *Νεολόγος Πατρών*, (6 Σεπτεμβρίου, 1922), αρ. φύλλου 137, σελ. 1

¹³⁵ Έκθεση νομάρχη Αχαϊοήλιδος, Γενικά Αρχεία του Κράτους. Τμήμα Γ.Α.Κ. Αχαΐας, Αρχείο ΔΤΥΝΑ Τμήμα Πολεοδομικών Εφαρμογών

περίοδο οι περισσότεροι ζούσαν σε παλιές σταφιδαποθήκες. Από αυτούς οι 3000 κατοικούσαν στις αποθήκες του σταφιδέμπορου Σολλάρι, οι 77 στην αποθήκη του Τασσόπουλου, οι 142 στις δυο αποθήκες του Βουρλούμη, οι 49 στου Θωμόπουλου, οι 73 στου Αθανασίου, οι 128 στου Καρανικολού, οι 167 στου Ζωγιάπουλου, οι 32 στου Αλεξόπουλου, οι 30 στου Τσικλητήρα, οι 119 στου Σαρατσόπουλου, οι 40 στου Μικρούτσικου, οι 59 στου Κατσούλη και οι 104 στου Τοπάλη. Αρκετοί είχαν εγκατασταθεί και σε σχολεία, ενώ 442 πρόσφυγες βρίσκονταν σε καταυλισμό στο Πτωχοκομείο (Μαρινέλλης, 2009:189 & Μιτζάλης, 2014:20). Άλλοι κοντά στους 450 στεγάστηκαν στο σχολείο του Αγίου Γεωργίου, στο διδακτήριο θηλέων, στο πρώτο ελληνικό σχολείο και στο δεύτερο Γυμνάσιο. Η υγιεινή των σχολείων ήταν καλύτερη αναλογικά με τη διαβίωση στις αποθήκες, ωστόσο ο προσφυγικός πληθυσμός υπέφερε από τις δύσκολες καιρικές συνθήκες (Ροδάς, 1925). Έως το 1925 τα σχολεία στέγασαν τον προσφυγικό πληθυσμό, παρακλύδοντας την εκπαιδευτική διαδικασία. Επίσης, κάποια σχολεία λειτούργησαν ως νοσοκομεία.

Οι πρόσφυγες μετά την αποβίβασή τους στοιβάζονταν σε δυσχερείς συνθήκες στις αποθήκες Σολλάρι απέναντι από τις αποθήκες του Τελωνείου και στο Στρούμπειο. Εκεί αναγκάστηκαν να μείνουν έως το 1925, όπου και ξεκίνησε η εγκατάστασή τους στον πρώτο συνοικισμό Πατρών. Σύμφωνα με τον Ροδά στις τρεις αποθήκες του Σολλάρι έμειναν συνολικά 301 άτομα όλοι μαζί, άνδρες, γυναίκες, ευπαθείς ομάδες, ηλικιωμένοι και ασθενείς (Ροδάς, 1925:25). Οι συνθήκες διαμονής περιγράφονται ως άθλιες, οι άνθρωποι ήταν εκτεθειμένοι στις καιρικές συνθήκες και δεν υπήρχαν αποχωρητήρια. Στο Στρούμπειο διανεμήθηκε συσσίτιο στους πρόσφυγες, τουλάχιστον τον πρώτο καιρό της προσφυγικής έλευσης (Μαρινέλλης, 2009:72). Παράλληλα, πολλοί πρόσφυγες αναγκάζονταν να κοιμούνται σε εξωτερικούς χώρους.

Η πρώτη κρατική αντίδραση στο ζήτημα της στέγασης ήταν η διανομή σκηνών με στόχο την προσωρινή στέγαση των προσφύγων. Στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη ήταν μία συνήθης τακτική, ωστόσο στην Πάτρα δεν εφαρμόστηκε σε μεγάλο βαθμό. Το ΤΠΠ δεν ενέκρινε κάποιο κονδύλι για την τοποθέτηση αντίσκηνων στην Πάτρα (Μπακάμπασης, χ.χ.). Η έλλειψη χώρων οδήγησε στην εφαρμογή της επίταξης. Το νομοθετικό διάταγμα περί παραχωρήσεως δημοσίων κτημάτων και αναγκαστική απαλλοτριώσεως ιδιωτικών τοιούτων στις 09/06/23 έδωσε το πράσινο φως για τη στέγαση των προσφύγων μέσω αναγκαστικής απαλλοτριώσεως ακινήτων με αντίτιμο είτε οικιακές εργασίες είτε κανονικό μίσθωμα. Επιτάχθηκαν δύο Γυμνάσια Αρρένων, τα θέατρα και οι κινηματογράφοι από το κράτος για

τη στέγαση των προσφύγων. Στη συνέχεια ανέλαβαν εγχώριοι σύλλογοι να μεριμνήσουν για τα πρόχειρα καταλύματα των προσφύγων.

Τα πρώτα ξύλινα παραπήγματα του Πτωχοκομείου κατασκευάστηκαν από τη Λιμενική Επιτροπή Πατρών τον Φεβρουάριο του 1923, στην παραλιακή οδό Ιτεών, (σημερινή ακτή Δυμαίων) με σκοπό την αποσυμφόρηση των προσφύγων από το κέντρο και την αποδέσμευση των δημόσιων χώρων προσωρινής εγκατάστασης στο κέντρο της πόλης (Μαρινέλλης, 2009:189). Ο συνωστισμός των προσφύγων στις αποθήκες είχε ως αποτέλεσμα την ραγδαία εξάπλωση των ασθενειών, συνεπώς προτάθηκε η αποσυμφόρηση των αποθηκών του λιμανιού με την ίδρυση των ξύλινων σπιτιών του Πτωχοκομείου (Ροδάς, 1925). Η απόφαση ελήφθη από τον νομάρχη Αχαϊοήλιδος Τσάκωνα και τον δήμαρχο Πατρέων Δημ. Ανδρικόπουλο-Μπουκαούρη. Στα τέλη Μαρτίου του 1923 το έργο της κατασκευής του προσφυγικού συνοικισμού ολοκληρώθηκε από τον εργολάβο Α. Τσαγγάρη, μαζί με τους πρόσφυγες και με υλικά όπως ξύλα και λαμαρίνες ξεκίνησε την κατασκευή των παραγκών του Πτωχοκομείου. Εξ ου και μετά από χρόνια ο συνοικισμός ονομάστηκε παράγκες (Μαρινέλλης, 2009:190). Στα τέλη του Μαΐου του 1923 μεταφέρθηκαν εκεί προσφυγικές οικογένειες από το σχολείο του Καρανικολού, του Α΄ Γυμνασίου και του Ασύλου Αστέγων, αφού πρώτα πέρασαν από τα απολυμαντήρια στις αποθήκες του Κρώββ (Μαρινέλλης, 2009:190). Στις παράγκες του Πτωχοκομείου εγκαταστάθηκαν κοντά στους 442 πρόσφυγες. Το καλοκαίρι η ζωή τους ήταν καλύτερη, λόγω του καθαρού αέρα και του νερού, ωστόσο το χειμώνα τα πράγματα δυσκόλευαν, εξαιτίας του κρύου. Μέχρι το 1925 περίπου 12.000 πρόσφυγες της Πάτρας διέμεναν κυρίως σε αποθήκες (Ροδάς, 1925) & (Λάζαρης, 2007).

Η πρώτη προσωρινού χαρακτήρα, εγκατάσταση προσφύγων στον Συνοικισμό του Πτωχοκομείου το 1923 συνέπιπτε με την ίδρυση δύο δημοτικών σχολείων του Θ΄ Δημοτικού Σχολείου Αρρένων Πατρών και του Ζ΄ Δημοτικού Σχολείου Θηλέων Πατρών. Η αρχική τους στέγαση έγινε σε ξύλινο παράπηγμα, αντίστοιχο των προοριζόμενων για κατοικία των προσφύγων της περιοχής, πίσω από τον Ιερό Ναό των Αγίων Αποστόλων, στην περιοχή που ήταν γνωστή και ως παράγκες, εξαιτίας των κατασκευών τους. Σύμφωνα με τα μαθητολόγια των σχολείων το ποσοστό των μαθητών προσφυγικής καταγωγής, τουλάχιστον κατά τα πρώτα έτη λειτουργίας (διάστημα 1923-1925), ανερχόταν σχεδόν στο μισό του συνολικού αριθμού των μαθητών.¹³⁶ Από τα μαθητολόγια αντλήθηκαν στοιχεία για την εργασία των

¹³⁶ Μαθητολόγιο Ζ΄ Δημοτικού Σχολείου Θηλέων Πατρών. Αρχείο EDU005.01 - Αρχείο Ζ΄ Δημοτικού Σχολείου Θηλέων Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

προσφύγων. Στο πρώτο διάστημα παρατηρήθηκε πληθώρα επαγγελματιών, όπως γεωργός, κτηματίας, βυρσοδέψης, εργάτης, κοσμηματογράφος, παντοπώλης, κηπουρός, ιερέυς, μαραγκός, τσαγκάρης, ξενοδόχος, έμπορος, μανάβης, κουρέας, κηπουρός, κρεοπώλης και κτίστης. Τα δύο αυτά σχολεία λειτούργησαν ημιανεξάρτητα μέχρι και την συγχώνευσή τους το σχολικό έτος 1929-1930, οπότε και μετονομάστηκαν σε 14^ο Δημοτικό Σχολείο Πατρών (μικτό). Χρηματοδοτήθηκαν από το δήμο Πατρέων, όπως και τα υπόλοιπα σχολεία της Πάτρας.¹³⁷ Από τη δεκαετία του 1930 αυξήθηκαν οι μαθητές και στο επάγγελμα πατρός αυξήθηκε το επάγγελμα του εργάτη.¹³⁸ Αυτό εξηγείται, διότι η συνοικία των Αγίων Αποστόλων γειτνίαζε με πολλά εργοστάσια.¹³⁹ Το 12^ο Δημοτικό Σχολείο Πατρών ιδρύθηκε το 1929, ως συνέχεια του Ε΄ Δημοτικού Σχολείου Θηλέων Πατρών. Από το 1932 στεγάστηκε σε ιδιόκτητο διδακτήριο που ανεγέρθηκε το ίδιο έτος για τις ανάγκες του σχολείου. Το διδακτήριο ήταν διώροφο, με έξι ή επτά αίθουσες διδασκαλίας και σχολικό κήπο, ενώ γειτνίαζε με Γ και Δ Γυμνάσιο Αρρένων.¹⁴⁰ Στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1920 ιδρύθηκε το 17^ο δημοτικό σχολείο Πατρών μετά από την ένωση του 10^ο δημοτικού Θηλέων και του 10^ο αρρένων του σχολικού συγκροτήματος Δροσιάς της Πάτρας. Τα δύο αυτά θεωρούνταν προσφυγικά και εξυπηρετούσαν τους μαθητές και τις μαθήτριες του αστικού προσφυγικού συνοικισμού Πατρών, Προσφυγικά. Μετά τη συγχώνευση των δύο σχολείων το 17^ο δημοτικό ονομάστηκε προσφυγικό ήταν μεικτό και λειτούργησε κατά το σχολικό έτος 1929-1930 (μεταρρύθμιση Βενιζέλου).

Η κατάσταση δυσχέρανε με τη συνεχή άφιξη του προσφυγικού πληθυσμού όλο τον Σεπτέμβριο του 1922.¹⁴¹ Κατά κύριο λόγο οι πρόσφυγες περιφέρονταν στους δρόμους, τις πλατείες, στις γειτονιές της πόλης, όπως έξω από το Στρούμπειο, το σχολείο του Καρανικολού, σε στοές της πλατείας Γεωργίου και Όλγας, σε παλαιά βαγόνια του σιδηροδρομικού σταθμού του Αγίου Διονυσίου (ήδη είχαν καταληφθεί από Πόντιους πρόσφυγες) (Λάζαρης, 2007).¹⁴² Το Υπουργείο Πρόνοιας προσέφερε στην πρώτη τριετία (1922-1925) κρατικό ημερήσιο επίδομα, περίπου 2 δρχ. κατά άτομο και διένειμε ψωμί. Ωστόσο, το συγκεκριμένο επίδομα διακόπηκε στις αρχές του 1923 και διανεμήθηκε μόνο σε γέροντες και παιδιά. Για αυτό το λόγο μέλη του Παμμικρασιατικού συλλόγου Πατρών

¹³⁷ Συνεδρίασις 28^{ης} Δεκεμβρίου 1927, (Λάζαρης 2008:66-67)

¹³⁸ Αρχείο 14^{ου} Δημοτικού Σχολείου Πατρών. ΦΑΚ: EDU005.01, ΓΑΚ Αχαΐας

¹³⁹ Αρχείο 14^{ου} Δημοτικού Σχολείου Πατρών. ΦΑΚ: EDU005.01, ΓΑΚ Αχαΐας

¹⁴⁰ Αρχείο 12^{ου} Δημοτικού Σχολείου Πατρών. ΦΑΚ: EDU005.01, ΓΑΚ Αχαΐας

¹⁴¹ *Νεολόγος Πατρών*, (23 Σεπτεμβρίου, 1922), αρ. φύλλου 154, σελ. 1

¹⁴² *Νεολόγος Πατρών*, (4 Μαρτίου, 1923), αρ. φύλλου 46, σελ. 1

στέλνουν αίτηση στο πολιτικό γραφείο πρωθυπουργού της κυβέρνησης στα τέλη Φεβρουαρίου του 1925 ζητώντας χορήγηση επιδομάτων.¹⁴³ Συνεχίστηκαν τα συσσίτια, δόθηκε αλεύρι, όσπρια και ζυμαρικά, όπως επίσης προϊόντα προσωπικής υγιεινής, π.χ. σαπούνι (Μιτζάλης, 2006).

Ο Νεολόγος Πατρών ήδη από τις 4/9/1922 καλούσε το αχαϊκό κοινό να συνεισφέρει με χρήματα και είδη πρώτης ανάγκης μέσα από τα φύλλα τους καθημερινά. Συγχρόνως, στα φύλλα τους η έλευση των προσφύγων έγινε μείζον ζήτημα καλύπτοντας σχεδόν όλη τη θεματολογία με ιστορίες προσφύγων που έφτασαν στην Πάτρα και ζητούσαν άμεσα βοήθεια.¹⁴⁴ Παράλληλα, όπως αποκαλύπτουν αποκόμματα από τον Νεολόγο της Πάτρας, ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1922, πρώτα οι συντάκτες της εφημερίδας καλούν τους Πατρινούς σε έρανο υπέρ ενίσχυσης των προσφύγων και μετά από λίγες μέρες άρθρο επικροτεί την κίνηση του εμπορικού συλλόγου να διανείμει στους πρόσφυγες ρούχα και παπούτσια. Χαρακτηριστικά στο φύλλο της 6ης Σεπτεμβρίου 1922, που ανακοινώθηκε πως η εφημερίδα πρόκειται να διεξάγει εράνους προτρέποντας τους Πατρινούς να συνδράμουν. Ο έρανος ξεκίνησε από την ίδια εφημερίδα με κατάθεση 250 δραχμών. Συγχρόνως διεξήχθησαν θεατρικές παραστάσεις, κινηματογραφικές προβολές και ποδοσφαιρικοί αγώνες τα έσοδα των οποίων κατατέθηκαν υπέρ των προσφύγων (Μαρινέλλης, 2009:40). Επιπλέον σε επόμενα φύλλα του Νεολόγου παρατηρήθηκαν οι ιδιωτικές φιλανθρωπικές πρωτοβουλίες, οι οποίοι διέθεσαν τις οικίες τους, τα στρέμματά τους, καθώς και οικονομική ενίσχυση.

Στο πρώτο φιλανθρωπικό κάλεσμα η εφημερίδα συγκεντρώνει 3.323 δραχμές ενώ στις 8 Σεπτεμβρίου του 1922 συλλέγονται 8.638 δραχμές. Στη συνέχεια στα φύλλα του Νεολόγου έως τις 22/9/1922, με εξαίρεση το φύλλο της 20ης Σεπτεμβρη, υπήρξαν συνεχείς εκκλήσεις προς τους Πατρινούς να συνδράμουν και να βοηθήσουν τους πρόσφυγες. Βαθμιαία οι εισφορές υπερδιπλασιάστηκαν, αγγίζοντας τις 33.625 δραχμές στα τέλη Σεπτεμβρη. Συμπερασματικά από τη μελέτη των φύλλων του Νεολόγου κατά το πρώτο διάστημα άφιξης (χρονικό διάστημα 6/9/1922 έως στις 22/9/1922), επιβεβαιώθηκε πως οι πρώτες ομάδες των προσφύγων στην Πάτρα έχαιραν φιλανθρωπικής υποδοχής από τους γηγενείς, δίνοντας χρήματα, παραχωρώντας σπίτια και κτήματα, καθώς και κάποιες φορές υλικά αγαθά, όπως κλινοσκεπάσματα. Οι γηγενείς που συνόδραμαν τους πρόσφυγες προέρχονταν από κάθε

¹⁴³ Αίτηση Παμμικρασιατικού συνδέσμου προς το Υπουργείο Περιθάλψεως, Πάτραι 27/2/1925. Αρχείο Πολιτικό Γραφείου Πρωθυπουργού ΦΑΚ 759-760, ΓΑΚ Αθηνών

¹⁴⁴ *Νεολόγος Πατρών*, (11 Σεπτεμβρίου, 1922), αρ. φύλλου 142, σελ. 1-2

λογής κοινωνικά στρώματα. Κάποιοι επέλεξαν να συνεισφέρουν με χρήματα και να διατηρήσουν την ανωνυμία τους.¹⁴⁵ Παράλληλα την τελευταία μέρα του Σεπτεμβρίου δημοσιεύτηκε η επιστολή της πρόσφυγα Αθ. Κανελλίδου. Η Κανελλίδου συνεχάρη την αχαϊκή κοινωνία για τη φιλανθρωπική της στάση, ιδιαίτερα τον Εισαγωγικό σύλλογο και την αστυνομία.¹⁴⁶

Στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκαν οι εφημερίδες Τηλέγραφος και «Το Φως» της Πάτρας στα φύλλα τους μεταξύ Σεπτεμβρίου – Οκτωβρίου. Στην εφημερίδα «Φως» δημοσιεύθηκαν κυρίως αναζητήσεις μελών οικογενειών. Παράλληλα δόθηκαν κάποια στοιχεία για την προσωρινή εγκατάσταση των προσφύγων, στις αποθήκες στην παραλιακή της Πάτρας πρόσφυγες, καθώς και σε σχολεία όπως προκύπτει από τον τύπο στο δημοσίευμα της εφημερίδας «Το Φως» στις 29 Οκτωβρίου 1922. Συγχρόνως στον Τηλέγραφο συγκεντρώθηκαν 194.000 δρχ. μέχρι τις 23/09/1922. Τα χρήματα προσφέρθηκαν κυρίως από επιφανείς επιχειρηματίες του αχαϊκού κόσμου που μέσα από τη συνεισφορά τους, προσέλαβαν στις επιχειρήσεις τους πρόσφυγες με χαμηλά ημερομίσθια. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, ο Δρούλιας που ήταν ιδιοκτήτης εργοστασίου σταφιδοσυσκευασίας (Λάζαρης, 1986:176).

Στις πρωτοβουλίες των φιλανθρωπικών δράσεων πρωταγωνίστησαν εύποροι κάτοικοι της Πάτρας προσφέροντας δωρεάν τις κατοικίες τους για τη στέγαση των προσφύγων, όπως και οι φαρμακοποιοί χορήγησαν δωρεάν φάρμακα (Μιτζάλης, 2014:26). Ο *Νεολόγος* στο φύλλο της 6^{ης} Σεπτεμβρίου αναφέρει Πατρινό, που διατηρώντας την ανωνυμία του, διέθεσε την εξοχική κατοικία του στην περιοχή του Ρίου σε προσφυγική οικογένεια. Το παράδειγμα ακολούθησαν και άλλοι εύρωστοι Πατρινοί επιχειρηματίες, όπως ο Μαραγκόπουλος και Γεροκωστόπουλος, που παραχώρησαν τα σπίτια τους, ο μεν Μαραγκόπουλος την έπαυλη του στη θέση Παπαδιαμαντοπούλου και το Μαραγκοπούλειο ορφανοτροφείο και ο δε Γεροκωστόπουλος το οίκημα του ονόματι Μπαράκα (Μαρινέλλης, 2014:63). Ο Μαραγκόπουλος μεσολάβησε για τη στέγαση των νεήλυδων στο Γυμναστήριο του Παναχαϊκού στον «Μικρό Γύρο» περίπου χίλιους πρόσφυγες.¹⁴⁷ Σκοπός του Μαραγκόπουλου ήταν να αποφευχθεί ο συνωστισμός και η μετάδοση των ασθενειών. Για

¹⁴⁵ Υπέρ προσφύγων, (18 Σεπτεμβρίου, 1922), *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φύλλου 159, σελ. 2

¹⁴⁶ Αθ. Κανελλίδου, Η ευγνωμονούσα πρόσφυγξ, 30 Σεπτεμβρίου 1922, *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φύλλου 161, σελ.1

¹⁴⁷ Η χθεσινή συγκέντρωσις εις εισαγωγικόν σύλλογον, (1 Οκτωβρίου, 1922), *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φύλλου 162, σελ. 1

αυτό το λόγο χώρισε τον Γύρο του Παναχαϊκού γυμναστηρίου σε ξύλινα διαμερίσματα (Μαρινέλλης, 2009:102). Παράλληλα, επώνυμοι κάτοικοι και εταιρείες ενίσχυσαν τους νεοφερμένους ήταν ο σταφιδέμπορος Φλαμπουριάρης, ο οποίος οργάνωσε συσσίτια, η Εμπορική και Βιομηχανική Εταιρεία Πατραϊκή, ο Β. Μαραγκόπουλος¹⁴⁸ και αρκετοί άλλοι (Μαρινέλλης, 2009:63). Στους πρώτους μήνες και η αγγλική παροικία Πατρών συνέδραμε με παροχή στέγης και ειδών πρώτης ανάγκης.¹⁴⁹ Ο πρόξενος της Αγγλίας κ. Χόϊδανδ έλαβε την πρωτοβουλία για την αρωγή των προσφύγων. Στην Πάτρα συστάθηκε επιτροπή από Άγγλους υπηκόους της πόλης, τους Θ. Βουδ, τον Γ. Κρώββ (πρόεδρος της επιτροπής), τον Ρ. Χάνκοκ, την Α. Μόρφου και τον Ρ. Σάρτζεντ. Μεριμνήσαν για την περίθαλψη 250 προσφύγων που στεγάστηκαν στο σχολείο του Ζωϊοπούλου. Η επιτροπή της αγγλικής παροικίας παρακολουθούσε καθημερινά την καθαριότητα των προσφύγων, τη διανομή του συσσιτίου και την ιατρική περίθαλψη (Μαρινέλλης, 2009:105).

Ωστόσο η δράση της δεν ενισχύθηκε περαιτέρω, διότι από τα κεντρικά γραφεία της κοινότητας στην Αθήνα θεωρήθηκε πως η κατάσταση των προσφύγων σε άλλες μεγάλες πόλεις της Ελλάδας ήταν σε δυσχερέστερη θέση από αυτή των προσφύγων της Πάτρας.¹⁵⁰ Συγχρόνως, πατρινοί σύλλογοι συνέδραμαν αναλαμβάνοντας πρωτοβουλία, όπως ο Εισαγωγικός Σύλλογος Πατρών που συνέλεξε ρούχα και υποδήματα. Οι αστυνομικοί υπάλληλοι διενέργησαν εράνους. Γρήγορα η προσφυγική αρωγή των ντόπιων οργανώθηκε με τη συνεργασία των συλλόγων, των επιχειρηματιών απέναντι στην κρατική αδυναμία οικονομικής συνεισφοράς των νεοφερμένων. Έτσι, ιδρύεται η Κεντρική Επιτροπή Περιθάλψεως προσφύγων που αποτελούνταν από 14 μέλη, κυρίως από τον Εισαγωγικό Σύλλογο Πατρών και σταδιακά εγγράφηκαν πληθώρα επιχειρήσεων, κοντά στις 54. Η Κεντρική Επιτροπή Περιθάλψεως διένειμε χρήματα στον προσφυγικό πληθυσμό (Μαρινέλλης, 2009:61-62). Ταμίας της Κεντρικής Επιτροπής Περίθαλψης προσφύγων ήταν

¹⁴⁸ Ο Β. Μαραγκόπουλος ήταν βιομήχανος ιδρυτής φανελοποιίας. Διακρίθηκε για τη φιλανθρωπία του κατά την έλευση και την προσφυγική ενσωμάτωση των προσφύγων στην Πάτρα (Μαρινέλλης, 2009:102).

¹⁴⁹ Hoyland, υποπρόξενος στον Ο. Lindley, British Legation Athens, περιέχεται στην αποστολή του κ. Lindley No. 587, 12 Οκτωβρίου 1922, Φάκελος R1762/48/24921/24921 – Προκαταρκτική αρωγή στην περιοχή της Πάτρας.

<https://archives.ungeneva.org/preliminary-relief-measures-in-the-patras-district/download>

προσπελάστηκε στις 15/08/2022

¹⁵⁰ Ο. Lindley στον ευγενή Curzon του Kedleston, K.G. βρετανός διπλωμάτης, περιέχεται στην αποστολή του κ. Lindley No. 587 23 Οκτωβρίου 1922, φάκελος R1762/48/24921/24921 – Προκαταρκτική αρωγή στην περιοχή της Πάτρας.

<https://archives.ungeneva.org/preliminary-relief-measures-in-the-patras-district/download>

προσπελάστηκε στις 15/08/2022

ο Δ. Γιαννουλόπουλος και γενικός ταμίας ο Μ. Κόλλας.¹⁵¹ Έσοδα υπέρ των προσφύγων συλλέχθηκαν και από το εξωτερικό. Σε επιστολή του ο Δ. Χαραλαμπίδης έστειλε υπέρ των προσφύγων 40.000δρχ. στην Κεντρική Επιτροπή Προσφύγων με σκοπό την κάλυψη επειγουσών αναγκών.¹⁵² Ο Χαραλαμπίδης δραστηριοποιούνταν με εισαγωγές και εξαγωγές μικρών ψαριών με έδρα τη Γαλλία.¹⁵³ Επίσης στην Κεντρική Επιτροπή Περιθάλψεως των εκ Μικράς Ασίας προσφύγων συμμετείχαν ο Σ. Δογάνης, Χ. Βλαχούτσικος, Βλ. Αντωνόπουλος, ο Σπ. Σταυρουλόπουλος, Αναστ. Αναστασόπουλος, Β. Μαραγκόπουλος, ο Τ. Στεφανόπουλος, ο Ανδρ. Αργυρόπουλος, ο Ι. Μουστάκης, ο Κ. Δρούλιας, ο Π. Κρητικός, ο Σ. Τσουκνόπουλος και ο Χρ. Γεωργακόπουλος (Μαρινέλλης, 2009:62).

Παράλληλα οργανώθηκε και μια επιτροπή πολιτών που συγκέντρωσε τρόφιμα και ρούχα. Η εν λόγω επιτροπή απαρτίστηκε κυρίως από γυναίκες οι οποίες περιήλθαν όλη την πόλη της Πάτρας συλλέγοντας ενδύματα. Στη συνέχεια χώρισαν την πόλη σε 31 τομείς ανάλογα με τους χώρους που έμεναν οι πρόσφυγες αναλαμβάνοντας να τους διανεμήσουν ό,τι είχαν περισυλλέξει. Παράλληλα, κινητοποιήθηκε ο Εξαγωγικός Σύλλογος Ερμής της Πάτρας υπέρ των προσφύγων, που κατάρτισε ξεχωριστή επιτροπή. Η εν λόγω επιτροπή συνεργάστηκε με την κεντρική Επιτροπή Περιθάλψεως προσφύγων συγκεντρώνοντας περίπου 68.000 δρχ. τον Οκτώβριο του 1922. Η Φιλαρμονική Εταιρεία Πατρών διοργάνωσε τον Δεκέμβριο του 1922 συναυλία υπέρ των προσφύγων συλλέγοντας το ποσό των 1.800 δρχ. και το διέθεσαν στην Κεντρική Επιτροπή Περιθάλψεως προσφύγων.¹⁵⁴ Παράλληλα, ο μουσικός σύνδεσμος Ορφεύς διέθεσε τμήμα των εισπράξεων του στην Κεντρική Επιτροπή Περιθάλψεως Προσφύγων περίπου 590 δραχμές μετά από συναυλία που διοργανώθηκε υπέρ

¹⁵¹ D.N. Charalampopoulos προς τον Δ. Γιαννουλόπουλο ταμία της Κεντρικής Περιθάλψεως Προσφύγων, Patraste 14/11/1922, Επιτροπή (Ταμείο) Περιθάλψεως Προσφύγων Πατρών. Γενικά Αρχεία του Κράτους - Τμήμα ΓΑΚ Αχαΐας: Αρχείο (Ιδιωτικό) της Οικογένειας Κόλλα (1829 – μέσα του 20ου αιώνα).

¹⁵² D.N. Charalampopoulos προς τον Δ. Γιαννουλόπουλο ταμία της Κεντρικής Περιθάλψεως Προσφύγων, Patraste 14/11/1922, Επιτροπή (Ταμείο) Περιθάλψεως Προσφύγων Πατρών. Γενικά Αρχεία του Κράτους - Τμήμα ΓΑΚ Αχαΐας: Αρχείο (Ιδιωτικό) της Οικογένειας Κόλλα (1829 – μέσα του 20ου αιώνα).

¹⁵³ D.N. Charalampopoulos προς τον Δ. Γιαννουλόπουλο ταμία της Κεντρικής Περιθάλψεως Προσφύγων, Patraste 14/11/1922, Επιτροπή (Ταμείο) Περιθάλψεως Προσφύγων Πατρών. Γενικά Αρχεία του Κράτους - Τμήμα ΓΑΚ Αχαΐας: Αρχείο (Ιδιωτικό) της Οικογένειας Κόλλα (1829 – μέσα του 20ου αιώνα).

¹⁵⁴ Φιλαρμονική Εταιρεία Πατρών προς την Εν Πάτρας, Επιτροπή Περιθάλψεως Προσφύγων, εν Πάτρας τη 16^η Ιανουαρίου 1923, Γενικά Αρχεία του Κράτους - Τμήμα ΓΑΚ Αχαΐας: Αρχείο (Ιδιωτικό) της Οικογένειας Κόλλα (1829 – μέσα του 20ου αιώνα).

των προσφύγων καταβάλλοντας όλους τους κρατικούς δασμούς ως όφειλε.¹⁵⁵ Στις συνεδριάσεις τους οι σύλλογοι των γηγενών, εισαγωγικός, εργατικός και εξαγωγικός στόχευσαν στην ικανοποίηση των στοιχειωδών προσφυγικών αναγκών (Μαρινέλλης, 2009:59).

Τα συσσίτια και η παροχή τροφίμων συνεχίστηκαν απρόσκοπτα. Το Υπουργείο Πρόνοιας, ενώ διένειμε άρτο και ατομικό επίδομα 2 δρχ., από 01/01/1923 το διένειμε μόνο στους ηλικιωμένους και στα παιδιά (Μιτζάλης, 2014). Παράλληλα, ο Α.Ε.Σ. και η δημοτική αρχή αποφάσισαν την δωρεάν παροχή τροφίμων και την ίδρυση γραφείου ευρέσεως εργασίας, ώστε να εξομαλυνθεί η προσφυγική κοινωνική ενσωμάτωση.¹⁵⁶ Επίσης, εργάτες όπως σοβατζήδες, εργάτες ξηράς, σύλλογος ιδιοκτητών τετράτροχων κάρων συνεισφέρον χρήματα και στάθηκαν κοντά στον προσφυγικό πληθυσμό με ψηφίσματα και συλλαλητήρια.

Οι κινήσεις αυτές ήταν σχεδόν ατελέσφορες, διότι υπήρξαν δυσεπίλυτα προβλήματα κατά την εφαρμογή όλων αυτών των πρωτοβουλιών. Στην Πάτρα η Κεντρική Επιτροπή Περιθάλψεως καθυστερούσε τη διανομή του ποσού που είχε συγκεντρώσει (Μαρινέλλης, 2009). Επίσης, ο τοπικός τύπος σε δημοσιεύματά του καυτηρίασε τη θέση της Κεντρικής Επιτροπής και τη σχέση με την προσφυγική περίθαλψη. Συγχρόνως, οι πρόσφυγες ζούσαν σε άθλιες συνθήκες και η φιλανθρωπία σύμφωνα με τα δημοσιεύματα του Νεολόγου ήταν ατελέσφορη. Σύμφωνα με τα δημοσιεύματα υπήρχαν αίθουσες, όπως αυτές των χοροεσπερίδων που θα μπορούσαν να επιταχθούν υπέρ της προσωρινής στέγασης των προσφύγων. Παράλληλα, ενώ το φιλανθρωπικό κίνημα ήταν ισχυρό ήδη μαρτυρίες της εποχής παρουσίασαν και μία διαφορετική όψη της στάσης των γηγενών προς τους πρόσφυγες ήδη από τα τέλη του 1922. Μαρτυρία, Δεκέμβριος 1922: *Χειμώνας καιρός. Χριστουγεννιάτικα. Τι σπουδαίοι άνθρωποι κι εκείνοι! Άπονοι, πολύ άπονοι άνθρωποι οι Πατριναίοι. Πεινασμένοι, κουρασμένοι και ταλαιπωρημένοι από το δρόμο, ακούσαμε να μας καλωσορίζουν. «Τι θέλετε στον τόπο μας, Τουρκόσποροι; Να πάτε στο Βενιζέλο σας. Μας έβαλαν να κοιμηθούμε σε ανοιχτά υπόστεγα.* (Μαρτυρία Χαράς Λιουδάκη, 1992:50).

¹⁵⁵ Πατραϊκός Μουσικός Σύνδεσμος προς την Κεντρική Επιτροπή Περιθάλψεως Προσφύγων, εν Πάτραις τη 19^η Οκτωβρίου 1922, Γενικά Αρχεία του Κράτους - Τμήμα ΓΑΚ Αχαΐας: Αρχείο (Ιδιωτικό) της Οικογένειας Κόλλα (1829 – μέσα του 20ου αιώνα).

¹⁵⁶ *Νεολόγος Πατρών*, (19 Ιανουαρίου, 1923), αρ. φύλλου 18, σελ. 1-2

Εντούτοις μαρτυρίες και από το αρχείο της Εξόδου του Κ. Μ.Σ. κάνουν λόγο για καλή υποδοχή από τους γηγενείς στην Πάτρα.¹⁵⁷

Αίγιο

Το Αίγιο παρουσιάζεται ως μία εύφορη πόλη στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ως το κέντρο της παραγωγής σταφίδας, που εξέλιξε τη διαδικασία αποξήρανσης και συσκευασίας της. Η ανάδειξη του Αιγίου ως σημαντική πόλη επεξεργασίας της σταφίδας βελτίωσε την κοινωνική θέση των κατοίκων της περιοχής. Παράλληλα, η πόλη είχε ήδη αναπτυχθεί βιομηχανικά, διότι ήδη από το 1917, καθώς εκεί λειτουργούσε εργοστάσιο ξυλείας και από το 1921 εργοστάσιο σαπωνοποιίας. Επίσης, στο Αίγιο έδρευε το εργοστάσιο γλυκών του κουταλιού που πουλούσε τα προϊόντα του σε όλη τη χώρα. Αρχικά, η σκέψη ήταν το εργοστάσιο να κτιστεί στην Πάτρα και όχι στο Αίγιο, ωστόσο η γεωγραφική θέση του Αιγίου και η καλύτερη παροχή ύδρευσης της πόλης άλλαξε τα δεδομένα. Ταυτοχρόνως, η εμπορική κίνηση στο λιμάνι του Αιγίου έφερε κοντά στα 12.000.000 εκατομμύρια έσοδα στο ελληνικό κράτος κατά το 1924, εάν και αποτέλεσε ένα λιμάνι όχι κατάλληλα επισκευασμένο και στην πάροδο του χρόνου δημιουργήθηκαν μεγάλα προβλήματα στη διαδικασία εξαγωγής προϊόντων (Ροδάς, 1925).

Στο Αίγιο κατέφτασαν αρκετοί πρόσφυγες γύρω στα μέσα του Σεπτεμβρίου και τον Οκτώβριο του 1922.¹⁵⁸ Οι πρώτες αφίξεις κυρίως έμειναν σε αποθήκες και σε επιταγμένες κατοικίες έως το 1930 με ενοίκιο.¹⁵⁹ Οι Αιγιώτες αντέδρασαν άμεσα με επιχείρημα πως η πόλη τους δεν μπορεί να ανταποκριθεί στην έλευση του προσφυγικού φαινομένου. Εντούτοις, ο τύπος παρακίνησε τους ντόπιους να σταθούν πλάι στον προσφυγικό πληθυσμό, διοργανώνοντας εράνους. Όπως και στην Πάτρα, ο τύπος στάθηκε κοντά στον προσφυγικό πληθυσμό, ξεκινώντας τις εκκλήσεις προς τους Αιγιώτες υπενθυμίζοντας πως είναι καθήκον τους ο έρανος.¹⁶⁰ Δημιουργήθηκε και επιτροπή διαχείρισης του ποσού των εράνων.¹⁶¹ Παράλληλα, τον οβολό τους πρόσφεραν επιφανείς Αιγιώτες, όπως ο Α. Δρούλιας, (Αιγιώτης σταφιδέμπορος με έδρα την Πάτρα που συνέδραμε με 60.000), ο Ι. Αρβανίτης, ο Π. Στρομπούλης και ο Ι. Παναγιωτόπουλος (Μαρινέλλης, 2009:227). Σημαντικές συνδρομές έγιναν από πολλούς τοπικούς φορείς, συλλόγους και ιδιώτες, όπως, ο Βλαχούτσικος, ο

¹⁵⁷ Κ.Μ.Σ, Αρχείο Έξοδος, ερευνήτρια Γορανίτη Σοφία, 14.12.1965, Περιφ. Σμύρνης, τμήμα Σμύρνης, Ικικιοϊ, Πληροφορητής Καράμπολας Γιώργος

¹⁵⁸ Αρχείο Σημερινής Εγκατάστασης, Ερευνητής Ερμ. Ανδρεάδης, Αίγιο, 16/3/1965, Κ.Μ.Σ.

¹⁵⁹ Αρχείο Σημερινής Εγκατάστασης, Ερευνητής Ερμ. Ανδρεάδης, Αίγιο, 16/3/1965, Κ.Μ.Σ.

¹⁶⁰ Υπέρ των προσφύγων, (11 Σεπτεμβρίου, 1922), *Έρευνα Αίγιον*, αρ. φύλλου 57, σελ. 1-2

¹⁶¹ Επίκαιρα. Καθήκον και υποχρέωσις (2 Οκτωβρίου, 1922), *Έρευνα Αίγιον*, αρ. φύλλου 69, σελ. 1

Μαραγκόπουλος, ο Σταυρουλόπουλος, ο Μανωλόπουλος, ο Μάμμος, ο Εμπορικός Οίκος Πατρών και Αιγίου φτάνοντας το ποσό των 10.000 δρχ. Συγχρόνως, ο Σύλλογος Αιγιαλέων της Νέας Υόρκης, *Αρατος*, συνέδραμε με 1.000 δρχ. υπέρ των προσφύγων. Η εφημερίδα Έρευνα Αιγίου στις 23 Οκτωβρίου του 1922 έγραψε πως οι Αιγιώτες, μαζί με την τοπική αυτοδιοίκηση και την εκκλησία φρόντισαν τον νεοεισερχόμενο πληθυσμό παρέχοντας στέγη και μάλιστα ξεκίνησαν να εργάζονται άμεσα.¹⁶² Ωστόσο οι πόροι των τοπικών φορέων (δημοτικών και νομαρχιακών αρχών) ήταν πενιχροί, χωρίς να υπάρχει μεγάλη βοήθεια από το κράτος. Χαρακτηριστικό της αύξησης του πληθυσμού ήταν πως το Κτηματικό του συνεταιρισμού της Κάτω Αχαΐας ζητούσε να εισάγει ελεύθερα νωπά κρέατα και οπωρολαχανικά, λόγω της ραγδαίας αύξησης του πληθυσμού που η ντόπια παραγωγή δεν μπορεί να καλύψει.¹⁶³

Συνολικά κατέφταναν στο Αίγιο κοντά στους 2.000 πρόσφυγες. Στο σιδηροδρομικό σταθμό του Αιγίου εγκαταστάθηκαν 150 άτομα, οι οποίοι ζούσαν στις πλέον χειρίστες συνθήκες. Η δημοτική αρχή ήταν ανέτοιμη για να αποκαταστήσει τον προσφυγικό πληθυσμό και το μοτίβο προσωρινής διαμονής σε αποθήκες και στην παραλία, όπως στην Πάτρα, επαναλαμβάνεται. Οι πρόσφυγες του Αιγίου το 1925 κατοικούσαν στην αποθήκη Κούμαρη (παρέμεναν κοντά στα 134 άτομα), όλοι μαζί ασθενείς και υγιείς σε άσχημες συνθήκες. Το αποχωρητήριο ήταν ουσιαστικά στη θάλασσα και πολλές φορές, όταν το χρησιμοποιούσαν υπήρχε ο κίνδυνος, ιδίως για τις γυναίκες να πέσουν στη θάλασσα. Στην αποθήκη του Γάτου έμειναν 14 άτομα, σε ξύλινα παραπήγματα κοντά στο καφενείο Μάππα στην παραλία ζούσαν άλλες έξι οικογένειες που ουσιαστικά έμεναν πάνω σε χαλίκια. Παράλληλα ο προσφυγικός πληθυσμός διένειμε σε σκηνές και σε παραπήγματα στην περιοχή της Δεξαμενής και οικοδομικές εκτάσεις στο σημείο οικοδόμησης του μετέπειτα προσφυγικού συνοικισμού της Τεμένης. Οι συνθήκες υγιεινής χειροτέρευσαν όσο πλησίασε ο χειμώνας του 1922 και ο προσφυγικός πληθυσμός αναγκάζεται να βρει μια στέγη. Επιτάχθηκαν κάποια σπίτια, σχολεία και σταφιδαποθήκες του Αιγίου μέχρι να βρεθεί μία οριστική λύση.

Η μεταφορά του μαθητικού πληθυσμού του Αιγίου στις εκκλησίες και διακοπή των εργασιών στις σταφιδαποθήκες εξόργισε τους Αιγιώτες, καθώς οι μαθητές επιθυμούσαν να επιστρέψουν στις σχολικές αίθουσες, οι εκκλησίες να είναι ελεύθερες για τη θρησκευτική λειτουργία και οι σταφιδαποθήκες ανοιχτές για τους εμπόρους. Μέχρι το Σεπτέμβριο του

¹⁶² Έρευνα Αίγιον, (23 Οκτωβρίου, 1922), αρ. φύλλου 62, σελ. 1-2

¹⁶³ Ο υπουργός Κ. Σταμούλης προς το Υπουργείον Γεωργίας, Διεύθυνσις Α', Τμήμα Α', αριθ. Πρωτ. 141177, Αθήναι 29 Οκτωβρίου 1925. Αρχείο Πολιτικού Γραφείου Πρωθυπουργού ΦΑΚ :780-782, ΓΑΚ Αθηνών

1923 δεν είχε λυθεί το πρόβλημα και τα μαθήματα λάμβαναν χώρα σε ακατάλληλους χώρους με αποτέλεσμα να απειληθεί η υγεία των μαθητών (Ζουρόπουλος, 2022). Συγχρόνως, οι σχολικές αίθουσες δεν ήταν κατάλληλοι για στέγαση, διότι το χειμώνα βρίσκονταν εκτεθειμένοι στη βροχή. Στο 1ο Γυμνάσιο Αιγίου παρέμεναν 39 άτομα στο 1ο Ελληνικό σχολείο και στα υπόγεια του ακόμα 25 άτομα και στο υπόγειο Σκούτζου (στην αγορά του Αιγίου) 32 άτομα. Συγχρόνως σε ένα σπίτι κάτω από την εκκλησία της Τρυπητής κατοικούσαν 9 άτομα σε άθλιες συνθήκες. Στην οικία του Πετμεζά άλλα 100 άτομα, κυρίως γυναίκες. Κυρίαρχο πρόβλημα ήταν και εδώ, οι συνθήκες υγιεινής που ήταν τόσο άσχημες, οι οχετοί είχαν πλημμυρίσει το υπόγειο και όσοι περνούσαν από το σημείο μύριζαν τις ακαθαρσίες. Το χειμώνα οι συνθήκες υγιεινής έγιναν χειρόστες εξαιτίας της λάσπης και της υγρασίας. Πολλά προσφυγόπουλα κυκλοφορούσαν ξυπόλητα χωρίς τα στοιχειώδη μέσα επιβίωσης (Ζουρόπουλος, 2022). Σε όλα τα σημεία διαμονής του προσφυγικού πληθυσμού που αναφέρθηκαν οι συνθήκες ήταν τόσο δυσάρεστες, γεγονός που επηρέασε άμεσα την υγεία του προσφυγικού και του εγχώριου πληθυσμού (Ροδάς, 1925).

Το αποτέλεσμα ήταν η ραγδαία εξάπλωση ασθενειών στον προσφυγικό πληθυσμό. Εάν και οι συνθήκες ήταν οι πλέον ακατάλληλες για τη διαμονή των προσφύγων, εντούτοις ο Ροδάς σημειώνει πως δεν υπήρξαν κρούσματα πανώλης και χολέρας (Ροδάς, 1925:52). Ο πρόεδρος της επιτροπής προσφύγων Αιγίου προσπάθησε να συλλέξει πόρους και μαζί με τον διευθυντή της Αστυνομίας Αιγίου να διενεργήσουν εράνους, ώστε να επισκευαστούν οι οχετοί, καθώς ήταν μεγάλη εστία μόλυνσης και εμφάνισης της χολέρας και της πανούκλας (Ροδάς, 1925).

Δήμος Λετρινών (σημερινός Πύργος)

Ο νομός Ηλείας υπήρξε τόπος εγκατάστασης σημαντικού αριθμού προσφύγων, λόγω των μοναστηριακών κυρίως εκτάσεων που ήταν διαθέσιμες για διανομή. Μάλιστα, σύμφωνα με την απογραφή του 1923 στην επαρχία Ηλείας είχαν συρρεύσει 4526 πρόσφυγες (1992 άνδρες και 2534 γυναίκες). Το μεγαλύτερο προσφυγικό κύμα δέχτηκε ο τότε δήμος Λετρινών (σημερινός Πύργος) με 1567 άτομα και ακολούθησε η Αμαλιάδα με 643, το Κρικκούκι (σημερινό Πελόπιο) με 177, τα Λεχαινά με 143 και η Ανδραβίδα με 138.

Προέρχονταν κυρίως από το Ναζλί της Μικράς Ασίας.¹⁶⁴ Το 1925 στην περιοχή καταμετρήθηκαν 880 οικογένειες, οι οποίες διασπάρθηκαν σε όλο τον νομό.

Ο Δήμος Λετρινών (δηλαδή ο Πύργος) χαρακτηρίστηκε από μεγάλη εμπορική κίνηση, λόγω της εξαγωγής σταφίδας, του καπνεργοστασίου Καραβασίλη και την εταιρεία οίνων και οινοπνευμάτων. Πολλοί Μικρασιάτες πρόσφυγες του Πύργου εργάστηκαν στο εν λόγω καπνεργοστάσιο, που βρισκόταν στο οικοδομικό τετράγωνο απέναντι από το θέατρο «Απόλλων», ενώ αξίζει να σημειωθεί ότι με την καπνοκαλλιέργεια ασχολήθηκαν αρχικά και οι πρόσφυγες των Λεχαιών, στην περιοχή των Αγίων Θεοδώρων, στις αποθήκες των σταφίδων και στα αγροκτήματα. Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου τα Λεχαινά αποτελούσαν το οικονομικό και διοικητικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής στον αγροτικό τομέα, στην παραγωγή σταφίδας, του ελαιόλαδου, των σιτηρών και των τυροκομικών προϊόντων. Συγχρόνως, το λιμάνι της Κυλλήνης, παρά την κάμψη του εμπορίου της σταφίδας και τα νέα δίκτυα που συνέδεαν τα Λεχαινά με την πρωτεύουσα, συνέχισε να έχει κίνηση.

Στην περιοχή των Λεχαιών στη μονή Μπάσια εγκαταστάθηκαν 40 οικογένειες και ασχολήθηκαν με την καπνοκαλλιέργεια που κατάφεραν να καλλιεργήσουν καπνό άριστης ποιότητας. Στην Κυλλήνη εγκαταστάθηκαν 100 οικογένειες από την Κάτω Παναγιά¹⁶⁵ του Τσεσμέ, οι οποίοι αποξήραναν το έλος της Κυλλήνης και στη συνέχεια το καλλιεργήσαν (Ροδάς, 1925). Παράλληλα, στην Αμαλιάδα ζούσαν 400 άτομα σε άσχημες συνθήκες. Συγκεκριμένα διέμεναν σε αποθήκη κοντά στο σιδηροδρομικό σταθμό της Αμαλιάδας, όπου οι συνθήκες θύμιζαν τις αποθήκες τους Σολλάρι στην Πάτρα (Ροδάς, 1925). Οι 400 αυτοί άνθρωποι είχαν συγκροτήσει το Σύνδεσμο Προσφύγων Αμαλιάδος, ο οποίος επικοινωνούσε με τις Αρχές προκειμένου να διευθετήσει τα ζωτικά ζητήματα της ομάδας τους. Ο σημαντικός αριθμός της προσφυγικής ομάδας πέτυχε την αναβάθμιση της κοινότητας Αμαλιάδας σε δήμο.¹⁶⁶ Στη Ζαχάρω σε οικοτροφείο των ορφανών του πολέμου φιλοξενήθηκαν μερικά προσφυγόπουλα (Ροδάς, 1925:89). Στο οίκημα Γκάβα 15 οικογένειες, που αποτελούνταν από 58 άτομα. Στις οικοδομές Παπαχριστόπουλου 8 οικογένειες, δηλαδή 40 άτομα. Στου Θεόδωρου Δούρου 7 οικογένειες, αποτελούμενες από

¹⁶⁴ Ελληνική Δημοκρατία, υπουργείο Εθνικής Οικονομίας - Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (ΓΣΥΕ) - Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1933.

¹⁶⁵ Χωριό της Ερυθραίας απέναντι από την Χίο.

¹⁶⁶ Σύνδεσμος προσφύγων Αμαλιάδος προς Πολιτικό γραφείο πρωθυπουργού, 19 Μαρτίου 1924, Αρχείο Πολιτικό γραφείου Πρωθυπουργού, ΓΑΚ Κεντρική υπηρεσία

30 άτομα. Σε διάφορα επιταγμένα δωμάτια της πόλης 10 οικογένειες, αποτελούμενες από 58 άτομα. Στο Κατάκολο ζούσαν 12 οικογένειες, που αριθμούσαν 59 άτομα, κυρίως γυναίκες. Σε διάφορα χωριά του Πύργου είχαν εγκατασταθεί 189 οικογένειες, που αποτελούνταν από 1108 άτομα.

Αντίστοιχα γεγονότα καταγράφονται και στην περιοχή του Πύργου. Στις πρώην φυλακές Μυλωνόπουλου σε άθλιες συνθήκες διέμεναν 32 οικογένειες προσφύγων από το Νεοχώριο της Νικομήδειας περίπου 114 άτομα. Στην αποθήκη Μυλωνόπουλου στεγάστηκαν 26 οικογένειες, δηλαδή κοντά στα 112 άτομα στο σύνολο. Ο Ροδάς γράφει για τη φιλανθρωπία που επέδειξαν συγκεκριμένοι κάτοικοι του Πύργου στους γέροντες πρόσφυγες που διέμεναν στις πλέον δυσχερείς συνθήκες στην αποθήκη Μυλωνόπουλου. Στο ξενοδοχείο Βακαλοπούλου 18 οικογένειες, κοντά στα 80 άτομα, των οποίων οι συνθήκες διαβίωσης, σε σχέση με τους υπόλοιπους πρόσφυγες ήταν καλύτερες. Εντούτοις, η ιδιοκτήτρια του ξενοδοχείου πάσχιζε να μεταφέρει τις προσφυγικές οικογένειες σε άλλο μέρος. Στο οίκημα Γιαννέλη παρέμειναν 11 οικογένειες από την Αρμενία (κοντά στα 65 άτομα). Στο οίκημα Γκάβα 15 οικογένειες, κοντά στα 58 άτομα. Στις οικοδομές Παπαχριστόπουλου 8 οικογένειες, δηλαδή 40 άτομα. Στο οίκημα του Θ. Δούρου 7 οικογένειες και περίπου 30 άτομα. Παράλληλα, έχουν επιταχθεί 10 δωμάτια, που φιλοξένησαν 58 άτομα. Στο Κατάκολο παρέμειναν 12 οικογένειες περίπου 59 άτομα, κυρίως γυναίκες. Στα περίχωρα του Πύργου 189 οικογένειες και κοντά στα 1108 άτομα. Υπήρξαν οικογένειες που μίσθωσαν οικήματα εντός του Πύργου, 99 οικογένειες με περίπου 685 άτομα (Ροδάς, 1925:83). Οι ασθένειες θέριζαν, συγκεκριμένα ο τύφος και η ελονοσία, εξαιτίας του κάμπου της Ηλείας που ήταν γεμάτος με έλη. Ο προσφυγικός πληθυσμός που έλαβε αγροτική αποκατάσταση στον κάμπο της Ηλείας αγωνίστηκαν για να μετατρέψουν το έλος σε καλλιεργήσιμη γη για λαχανικά, βαμβάκι και σουσάμι (Ροδάς, 1925).

Με βάση τον Ροδά ο προσφυγικός πληθυσμός του Πύργου ανέρχεται στους 2.049 ανθρώπους, τον Σεπτέμβριο του 1925. Από το 1924 ξεκίνησαν οι διαδικασίες για την οικοδόμηση μόνιμου συνοικισμού, ωστόσο μέχρι τις 4 Σεπτεμβρίου του 1925 δεν είχε υλοποιηθεί (Ροδάς, 1925). Μέσα στην πόλη του Πύργου μίσθωναν οικήματα, 99 οικογένειες, που αριθμούσαν 685 άτομα. Αρκετές από αυτές τις οικογένειες είχαν βρει εργασία στο καπνεργοστάσιο Καραβασίλη, στις αποθήκες σταφίδας και στα χωράφια. Κατά τη δεκαετία του 1960, οι ερευνητές του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών Ζ. Κυριτσοπούλου και Χρ. Σαμουηλίδης εντόπισαν στον Πύργο περίπου 45 οικογένειες, που

προέρχονταν κυρίως από την Αττάλεια και τη Νικομήδεια.¹⁶⁷ Οι υπόλοιπες εκατοντάδες οικογένειες, είχαν φύγει από τον Πύργο, κατά τις περασμένες δεκαετίες και είχαν αναζητήσει αλλού μόνιμο τόπο εγκατάστασης. Πολλοί Ατταλειώτες είχαν βρει στέγη στη συνοικία Ατταλειώτικα της Αθήνας.¹⁶⁸ Τη δεκαετία του 1960 οι ερευνητές του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών εντόπισαν περίπου 13 οικογένειες προσφύγων στις συνοικίες Καραμανλού και Καλίτσα, προερχόμενες κυρίως από την Αττάλεια. Αξίζει να σημειωθεί ξανά ότι Ατταλειώτες είχαν εγκατασταθεί πέραν του Πύργου και της Αμαλιάδας και στη Γαστούνη.¹⁶⁹

Γαστούνη

Η πρώτη κατοικία των προσφύγων στη Γαστούνη ήταν το σχολείο στη σημερινή πλατεία Ελευθερίας, που στέγασε κοντά στις 30 – 40 οικογένειες, τις πρώτες αφίξεις στην περιοχή (Λούρμπας, 2012:111). Με βάση τις αρχικές καταστάσεις άφιξης των προσφύγων στη Γαστούνη καταγράφηκαν κοντά στις 880 οικογένειες (Λούρμπας, 2012:299). Στη Γαστούνη, όπου έδρευε και το Γραφείο Εποικισμού του νομού Αχαΐοήλιδος, το κοινοτικό συμβούλιο αποφάσισε να συνεισφέρει με χρηματικό ποσό υπέρ των προσφύγων που αφίχθηκαν στη Γαστούνη 5.000 δρχ. στις 14 Οκτωβρίου του 1922 (Λούρμπας, 2012:49). Παράλληλα, στις 29 Ιουλίου του 1923 το κοινοτικό συμβούλιο Γαστούνης μετά από πρόσκληση του προέδρου Γ. Σισίνη, ο οποίος πρότεινε την εγκατάσταση των προσφύγων σε 15.000 στρέμματα γης που μέχρι εκείνη τη στιγμή τα χρησιμοποιούσαν για βοσκή ζώων και τα οποία ανήκαν σε συγκεκριμένους τσιφλικάδες. Η πρόταση του κοινοτικού συμβουλίου ήταν να απαλλοτριωθούν οι γαίες από την κυβέρνηση και να εγκατασταθούν περίπου 300 οικογένειες. Το συμβούλιο αποδέχτηκε πλήρως την πρόταση η οποία μεταβιβάστηκε στην κυβέρνηση (Λούρμπας, 2012:48). Απαλλοτριώθηκαν 400 στρέμματα του κτήματος Χρ. Σισίνη στη Γαστούνη και στην Κυλλήνη και δόθηκαν σε κάθε οικογένεια κοντά στα 20 με 25 στρέμματα, μαζί με άλογα και γεωργικά εργαλεία (Λούρμπας, 2012:56). Εν γένει οι σχέσεις προσφύγων – γηγενών δεν ήταν καλές, παρόλο που υπήρξαν δείγματα ανθρωπιάς από μεριάς συγκεκριμένων ντόπιων, όπως του Αν. Σπηλιόπουλου¹⁷⁰ και τον

¹⁶⁷ *Σημερινή Εγκατάσταση των προσφύγων στον Πύργο Ηλείας*, Αρχείο Σημερινής Εγκατάστασης, Χρ. Σαμουηλίδης, 25/5/68, ΚΜΣ

¹⁶⁸ *Σημερινή Εγκατάσταση των προσφύγων στον Πύργο Ηλείας*, Αρχείο Σημερινής Εγκατάστασης, Χρ. Σαμουηλίδης, 25/5/68, ΚΜΣ

¹⁶⁹ *Σημερινή Εγκατάσταση των προσφύγων στον Πύργο Ηλείας*, Αρχείο Σημερινής Εγκατάστασης, Χρ. Σαμουηλίδης, 25/5/68, ΚΜΣ

¹⁷⁰ Ο Αν. Σπηλιόπουλος ήταν διευθυντής της Εταιρίας Mac Andrews and Forbes Company που εμπορευόταν γλυκόριζα από το λιμάνι της Κυλλήνης (Λούρμπας, 2012:167).

γιατρό Διον. Λάτση που φρόντισε οικονομικά να σπουδάσουν τα παιδιά μιας προσφυγικής οικογένειας. Ενδιαφέρον είναι πως στις δύο προηγούμενες περιπτώσεις, οι δύο άνδρες που βοήθησαν είχαν διατελέσει αξιωματικοί στο μέτωπο της Μικράς Ασίας και είχαν βοηθηθεί από τους Μικρασιάτες κατά την παραμονή τους εκεί. Επίσης, υπήρξαν και ντόπιοι κάτοικοι της Γαστούνης που προσπάθησαν να εξασφαλίσουν καθαρό νερό για τους πρόσφυγες και να τους βοηθήσουν, όπως μπορούσαν, όπως ο Ιω. Λούρμπας, όταν εξελέγη πρόεδρος της Κοινότητας της Γαστούνης (Λούρμπας, 2012). Το ζήτημα των απαλλοτριώσεων δεν έληξε με απλό τρόπο, καθώς έως το 1932 το ζήτημα απασχολούσε γηγενείς και πρόσφυγες που καλούνται να επιλύουν το ζήτημα στην αίθουσα του Πρωτοδικείου Ηλείας.¹⁷¹ Το ζήτημα των απαλλοτριώσεων και της οριστικής αποκατάστασης των προσφύγων θα πάρει έκταση έως και τη δεκαετία του 1950.

Νομός Μεσσηνίας: Καλαμάτα

Στο λιμάνι της Καλαμάτας εισέπλευσαν πρόσφυγες στα τέλη Σεπτεμβρίου του 1922, από τη Μυτιλήνη. Το γεγονός πως το λιμάνι της πόλης ήταν γνωστό, όπως επίσης ότι ήταν ένα βιομηχανικό κέντρο έκαναν την πόλη ένα διαμετακομιστικό κέντρο προσφύγων. Με την υπογραφή του ελληνοτουρκικού συμφώνου πέρασαν από την Καλαμάτα 9.300 άτομα και οριστικά εγκαταστάθηκαν κοντά στα 2.200 στους οκτώ προσφυγικούς οικισμούς της Καλαμάτας και της Μεσσήνης (Μηλίτση-Νίκα & Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, 2008:53). Σύμφωνα με την έρευνα του λιμενάρχη Ξένου, ο προσφυγικός πληθυσμός που εισήλθε εκείνη την εποχή στην Καλαμάτα ήταν υγιής. Υπερτερούσαν τα γυναικόπαιδα. Οι πρόσφυγες που πλεόναζαν μεταφέρθηκαν στην Πύλο και στην Κυπαρισσία.¹⁷² Ο προσφυγικός πληθυσμός της Μεσσηνίας αριθμούσε κοντά στους 3.600 κατοίκους σύμφωνα με την απογραφή του 1928 (Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, 1933). Οργανωμένο κρατικό σχέδιο προσφυγικής εγκατάστασης, δεν υπήρξε και η νομαρχία Μεσσηνίας επιφορτίστηκε να ενσωματώσει τους νεοφερμένους που παρέμειναν στον νομό.

Στη Μεσσηνία παρουσιάστηκε η ίδια κατάσταση σε σχέση με τον προσφυγικό πληθυσμό, όπως και στην υπόλοιπη Πελοπόννησο. Το λιμάνι της Καλαμάτας κατέκλυσε πρόσφυγες, όπως συνέβη και στην Πάτρα. Ο προσφυγικός πληθυσμός στοιβάχθηκε σε αποθήκες του λιμανιού, σε σχολεία, ναούς και κενά διαμερίσματα της πόλης και οι τοπικές αρχές

¹⁷¹ Απαλλοτριώσεις κτημάτων Γαστούνης, (17 Μαΐου, 1932), *Πατρὶς Πύργου*, Αριθ. 17, σελ. 1-2

¹⁷² Ειδήσεις της ημέρας, Άφιξις προσφύγων, εικόνες πόνου και δυστυχίας. *Σημαία Καλαμών*, (27 Σεπτεμβρίου, 1922), αρ. φύλλου 2751, σελ. 1

προσπάθησαν να καλύψουν τις ανάγκες τους (Ροδάς, 1927:34). Οι πρόσφυγες διασκορπίστηκαν κυρίως στην Καλαμάτα και στη Μεσσήνη. Μικρός αριθμός προσφυγικού πληθυσμού εγκαταστάθηκε στα Φιλιατρά και στην Πύλο, ήδη από το 1922.¹⁷³ Οι πρώτες αφίξεις των προσφύγων στην περιοχή της Καλαμάτας έλαβαν χώρα στις 21 Σεπτεμβρίου του 1922 που έφτασαν 1.500 πρόσφυγες από το λιμάνι της Σύρου. Στις 27 Σεπτεμβρίου αποβιβάστηκαν στο λιμάνι της Καλαμάτας άλλοι 800 πρόσφυγες, κυρίως γυναίκες και παιδιά. Λίγες μέρες αργότερα ο νομάρχης Μεσσηνίας Παπαδόπουλος σύστησε επιτροπή περιθάλαψης προσφύγων με επικεφαλής, τον μητροπολίτη Καλαμών Μελέτιο και με μέλη τον δήμαρχο Π. Σαλιά, τον πρόεδρο του εμπορικού επιμελητηρίου Ι. Σταματελάκη και τον πρόεδρο του εμπορικού συλλόγου Π. Κωστόπουλο (Μηλίτση-Νίκα & Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, 2008:52). Εντούτοις, σε λίγους μήνες θα συστήσει το Υπουργείο Περιθάλαψης δική του επιτροπή προσφύγων στην Καλαμάτα με εξέχοντα μέλη της τοπικής κοινωνίας (Μηλίτση-Νίκα & Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, 2008:52).

Ο προσφυγικός πληθυσμός στεγάστηκε προσωρινά σε πρόχειρα καταλύματα σε δημόσια κτίρια, όπως σχολεία, αποθήκες, εκκλησίες και στη Λαϊκή σχολή (Μηλίτση-Νίκα & Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, 2008). Επί τρία χρόνια (1922-1925) πρόσφυγες κατέκλυσαν το λιμάνι της Καλαμάτας και είτε έμεναν στην πόλη και στα περίχωρα της Μεσσηνίας, είτε διασκορπίστηκαν στην υπόλοιπη Ελλάδα. Το 1925 παρέμειναν κοντά στους 3.000 πρόσφυγες, κυρίως γυναίκες και παιδιά, χήρες και ορφανά ζώντας σε άσχημες συνθήκες υγιεινής. Στις αποθήκες Σάλμα-Κατσαρομάλη έμεναν 20 οικογένειες από τη Νικομήδεια, στην αποθήκη Αντωνακοπούλου 140 ανταλλάξιμοι από το Μπαξέκιοϊ της Κωνσταντινούπολης, στην αποθήκη Καραμπατέα 25 χήρες και ορφανά, στην αποθήκη Μπαλή έμεναν 30 άτομα σε τραγική κατάσταση χωρίς αποχωρητήριο, στην αποθήκη Τσουπελάκη ζούσαν σε ένα δωμάτιο πέντε οικογένειες (κοντά στα 27 άτομα) από το Αϊβαλί άνευ αποχωρητηρίου και στην αποθήκη Βαρβουτσή πίσω από την παραλία εγκαταστάθηκαν 40 άνθρωποι από την Προποντίδα και τον Πόντο. Επιπλέον, επιτάχθηκαν οι οικίες Κοταροπούλου και Μουνδρέα και τα σχολεία, Γ' Ελληνικό σχολείο, το δημοτικό σχολείο αρρένων παραλίας (διέμεναν εκεί 100 άτομα), το δημοτικό σχολείο θηλέων (250 άτομα).¹⁷⁴ Επίσης, πρόσφυγες έμεναν στις αποθήκες του Μπουγά, του Νικολόπουλου, του Κανούσου,

¹⁷³<https://eleftheriaonline.gr/local/politismos/history/item/137130-prosfyges-stin-pylo?fbclid=IwAR0HDK11IJ9wx5YkiYwuefTMPIM9YRGBEtomMfCALbioazhy1G9xOTQejBM>, προσπελάστηκε στις 27/10/2017

¹⁷⁴ *Σημαία Καλαμών*, (12 Οκτωβρίου, 1922), αρ. φύλλου 2264, σελ. 1

του Παπαδέα και του Φοίφα.¹⁷⁵ Συγχρόνως στη σχολή Καλαμαρά παρέμειναν 70 ανταλλάξιμοι, στο οίκημα Κοντραφούρη πίσω από το σιδηροδρομικό σταθμό έμειναν 50 χήρες και ορφανά από το Αϊβαλί. Ο συνοικισμός Φυτείας ανοικοδομήθηκε τον Ιούλιο του 1925 και εκεί παρέμειναν 16 οικογένειες. Στο συνοικισμό Αγίου Ιωάννου σε 13 παραπήγματα τοποθετήθηκαν 52 οικογένειες. Στους προαναφερθέντες συνοικισμούς η κατάσταση υγιεινής ήταν καλύτερη. Στη θέση Λιναρδάκη,¹⁷⁶ στην παραλία παρέμειναν 32 οικογένειες σε οκτώ παραπήγματα και κοντά στη συγκεκριμένη θέση ανοικοδομείται συνοικισμός με 110 πέτρινα σπίτια, 260 δωμάτια στα οποία τοποθετήθηκαν οικογένειες που διέμεναν σε αποθήκες, κυρίως, χήρες και ορφανά στο κτήμα Πανταζόπουλου. Σύμφωνα με τον Ροδά, οι πρόσφυγες της Καλαμάτας ήταν κυρίως γυναίκες και παιδιά Αϊβαλιωτών (Ροδάς 1925:136).

Αρχικά, η προσφυγική άφιξη αντιμετωπίστηκε με πρωτοβουλίες τοπικού επιπέδου. Η νομαρχία Μεσσηνίας σύστησε επιτροπή με πρόεδρο τον Μητροπολίτη Καλαμάτας Μελέτιο και με βασικό μέλος τον πρόεδρο του εμπορικού συλλόγου Καλαμάτας Π. Κωστόπουλο (Μηλίτση-Νίκα & Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, 2008). Η επιτροπή προχώρησε στην προσωρινή στέγαση σε σχολεία, αποθήκες, εκκλησίες και λοιπά δημόσια και κενά κτίρια. Η τοπική επιτροπή έλαβε προσωρινά μέτρα στέγασης και όσοι δεν μπορούσαν να εξασφαλίσουν έστω μία πρόχειρη στέγη στέλλονταν σε γύρω περιοχές όπου υπήρχε έλλειψη εργατικού δυναμικού. Συγχρόνως, η τοπική επιτροπή Μεσσηνίας αποφάσισε την χορήγηση ενός χρηματικού επιδόματος, δύο δραχμών ημερησίως. Στο θέμα της διατροφής διενεργήθηκαν συσσίτια και εφαρμόστηκε η διανομή βασικών αγαθών με δελτία. Εν συνεχεία έστειλε πολλούς πρόσφυγες στα κτήματα και στους αγρούς, ώστε να εργαστούν. Συγχρόνως το Υπουργείο Περιθάλψεως διένειμε στους πρόσφυγες είτε ανά άτομο είτε ανά οικογένεια χρηματική ενίσχυση κοντά στις 2 δρχ. μαζί με ένα βιβλιάριο, καθώς διενεργήθηκαν συσσίτια από τον Σύλλογο κυριών της πόλης και παροχή βασικών αγαθών με δελτία. Όμως από τις αρχές του 1923 το Υπουργείο Περιθάλψεως αποφάσισε το χρηματικό βοήθημα να χορηγηθεί μόνο σε παιδιά κάτω των 12 ετών, στους αναπήρους και ανάκανους για εργασία (Μηλίτση-Νίκα & Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, 2008).

¹⁷⁵ *Σημεία Καλαμών* (20 Σεπτεμβρίου, 1922), αρ. φύλλου, σελ.1, (22 Οκτωβρίου 1922) αρ. φύλλου 3273, σελ.1 & (29 Νοεμβρίου, 1922), αρ. φύλλου 2803, σελ. 1

¹⁷⁶ Η θέση Λιναρδάκη πρόκειται για το ελαιουργείο-σαπωνοποιείο Λιναρδάκη-Στρούμπου που είχε ιδρυθεί το 1898 (Μηλίτση-Νίκα & Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, 2006:15).

Με την προαιρετική προσφυγική απογραφή στη Μεσσηνία έγινε προσπάθεια καταγραφής και ελέγχου της προσφυγικής έλευσης. Παράλληλα η νομαρχία Μεσσηνίας έψαξε ευκαιρίες αραιώσης του προσφυγικού πληθυσμού προς τις αγροτικές περιοχές της Μεσσηνίας και της Ηλείας. Ήδη από τα τέλη Δεκεμβρίου του 1922 έφυγαν οι πρώτοι 800 πρόσφυγες για τα Κρέστενα και τη Ζαχάρω. Αντίστοιχα, στις αρχές του 1923 εγκαταστάθηκαν προσφυγικές οικογένειες σε διαθέσιμες αγροτικές εκτάσεις στην Ηλεία. Οι κοινοτικές αρχές οικισμών του νομού ζητούσαν εργατικό δυναμικό, κυρίως, για εποχιακή αγροτική εργασία, κάτι που εκμεταλλεύτηκε η κεντρική διοίκηση, στην προσπάθεια της να αραιώσει τους πρόσφυγες από την πόλη της Καλαμάτας.¹⁷⁷ Επί παραδείγματι ο πρόεδρος της κοινότητας Γαργαλιάνων ζήτησε 300 πρόσφυγες για αγροτικές εργασίες. Στον τοπικό τύπο γραφόταν πως αναμένονταν ακόμη 3.000 πρόσφυγες από το λοιμοκαθαρτήριο της Μακρονήσου που διασκορπίστηκαν σε όλες τις περιοχές της Μεσσηνίας, 1.000 στους Γαργαλιάνους, 300 στα Φιλιατρά και 200 στον Μελιγαλά (Μηλίτση-Νίκα & Θεοφιλοπούλου-Σταφανούρη, 2008:72). Τα στοιχεία επιβεβαιώθηκαν και από το αρχείο του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού.

Το ζήτημα των επιδημιών και των ασθενειών ήταν ιδιαίτερα δύσκολο. Παρουσιάστηκαν ασθένειες όπως η πνευμονία, η βρογχίτιδα λόγω της υγρασίας και της διαμονής των προσφύγων δίπλα στη θάλασσα (ανατολική και δυτική παραλία Καλαμάτας) και παράλληλα οι επιδημικές ασθένειες έπληξαν ανεξαιρέτως όλο τον πληθυσμό (μηνιγγίτιδα, δάγκειος πυρετός, ελονοσία και φυματίωση). Για αυτό το λόγο η Νομαρχία Μεσσηνίας και το Δημοτικό Συμβούλιο Καλαμάτας έλαβε την απόφαση να ενισχύσει την καθαριότητα. Στόχος του Υπουργείου Περιθάλψεως ήταν να εκκενώσει τα σχολεία και τις εκκλησίες από τον προσφυγικό πληθυσμό, εξαιτίας των δυσμενών καιρικών συνθηκών και τοποθετώντας τους, στους Στρατώνες (συνοικισμός Αγίου Κωνσταντίνου) στην Καλαμάτα. Οι πρόσφυγες της Καλαμάτας παρέμειναν στο σημείο αυτό ολόκληρο το 1924 και το Υπουργείο Περιθάλψεως έστειλε 23 σκηνές για να καλύψει τις ανάγκες. Παράλληλα, έγινε εκ νέου προσπάθεια μετακίνησης του προσφυγικού πληθυσμού από τον νομάρχη και τον υγειονομικό διευθυντή σε καταλληλότερα μέρη, με σκοπό την αποφυγή έξαρσης και μετάδοσης μολυσματικών ασθενειών, όπως της βροχοπνευμονίας, της φυματίωσης, του δάγκειου πυρετού, της ελονοσίας και της μηνιγγίτιδας, εντός του προσφυγικού πληθυσμού (Μηλίτση-Νίκα & Θεοφιλοπούλου-Σταφανούρη, 2008:72). Η Νομαρχία Μεσσηνίας προχώρησε στη λήψη προληπτικών μέτρων, για την αποφυγή διασποράς ασθενειών, αραιώνοντας τον προσφυγικό

¹⁷⁷ *Σημεία Καλαμών*, (10 Ιανουαρίου, 1923), αρ. φύλλου 2843, σελ. 2

πληθυσμό και ενισχύοντας την καθαριότητα.¹⁷⁸ Οι ιατροί έκαναν συνεχείς εκκλήσεις στους πολίτες για καθημερινή απολύμανση με καυτό νερό.¹⁷⁹ Το πρόβλημα, ωστόσο, δεν μειώθηκε αλλά ενισχύθηκε με πολλαπλά κρούσματα. Στο σημείο αυτό, η αστυνομία υποχρέωσε τους γιατρούς να αναφέρουν επισήμως κάθε ύποπτο κρούσμα. Επίσης οι καταστηματάρχες όφειλαν να ενημερώνουν τις αρχές για την υγεία των εργαζομένων τους επισήμως (Μπιτσάνης, 2022).

Αντίστοιχα, ο προσφυγικός πληθυσμός της Μεσσηνίας ταλαιπωρήθηκε από την πνευμονία, τη βρογχοπνευμονία, τη βρογχίτιδα, δυσεντερία, ο τύφος, τη μηνιγγίτιδα, την ελονοσία, το δάγκειο πυρετό και τη φυματίωση. Μεγάλο πρόβλημα στην εξάπλωση των ασθενειών και των επιδημιών ήταν η έλλειψη καθαριότητας. Η Νομαρχία Μεσσηνίας παρείχε στους πρόσφυγες δωρεάν ιατροφαρμακευτική και νοσοκομειακή πρόσβαση, επίσης ενίσχυσε την καθαριότητα και προχώρησε στην κατασκευή αποχωρητηρίων και λουτήρων, ώστε ο προσφυγικός πληθυσμός να μη συνωστίζεται. Ο Ιατροφαρμακευτικός σύλλογος περιέθαλψε τους πρόσφυγες με γιατρούς της πόλης, όπως τον Αλειφέρη, τον Δουράκη, Δούση, Καίσαρη και Σαραντάκη, στην αποθήκη Μασουρίδου τον γιατρό Μασουρίδη, στην αποθήκη Μπουγά τον γιατρό Παλαμάρα, στην αποθήκη Νικολοπούλου τον γιατρό Μέντζα, στην οικία Κοταροπούλου τον ιατρό Σπηλιώτη, στην οικία Μουνδρέα τον γιατρό Σ. Μοσχούτη, στο σχολείο Καλυβίων τον γιατρό Κάρτσωνα, στην αποθήκη Κουνούσου τον γιατρό Παπαβασιλείου και στην οικία Κουτραφούρη τον γιατρό Σταματόπουλο (Μηλίτση – Νίκα & Θεοφιλοπούλου – Σταφανούρη, 2008). Συγχρόνως, ο Α.Ε.Σ. διένειμε στο εθνικό ορφανοτροφείο Καλαμών αλεύρι, κλινοσκεπάσματα, συμπυκνωμένο γάλα.

Στη συνέχεια προτάθηκε στον στρατιωτικό διοικητή Καλαμών να νοσηλεύονται πρόσφυγες στο Στρατιωτικό νοσοκομείο.¹⁸⁰ Λίγο αργότερα προχώρησε η ίδρυση νοσοκομειακού παραρτήματος στη Δημοτική Σχολή Θηλέων Καλυβίων στις παρυφές της πόλης, για κοινά νοσήματα, ενώ για λοιμώδη νοσήματα νοσοκομείο και απομονωτήριο στην εκκλησία των Αγίων Σαράντα Μαρτύρων ή ναός του αγίου Ηλία Αρδούνη (Μηλίτση-Νίκα & Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, 2003).

Η ΕΑΠ και οι υπηρεσίες του Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας φρόντισαν για την αστική αποκατάσταση και την ανέγερση των προσφυγικών συνοικισμών. Τον Απρίλιο του 1925

¹⁷⁸ Υγειονομικά μέτρα κατά των επιδημικών ασθενειών, *Σημαία Καλαμών*, (22 Δεκεμβρίου, 1922), αρ. φύλλου, 2826, σελ.2

¹⁷⁹ Ο κίνδυνος εκ του εξανθηματικού τύφου, *Θάρρος*, (11 Φεβρουαρίου, 1923), αρ. φύλλου 7342, σελ. 1

¹⁸⁰ Μέτρα διά τους ασθενείς πρόσφυγες, *Σημαία Καλαμών*, (9 Νοεμβρίου, 1922), αρ. φύλλου 2787, σελ. 1

είχαν ήδη κατασκευαστεί 28 ξύλινα παραπήγματα με 4 δωμάτια στην παραλία της πόλης, στα οποία παρέμειναν 112 οικογένειες, κοντά στα 500 άτομα (Ροδάς, 1925:135-136). Κατασκευάστηκαν 16 ξύλινα παραπήγματα στη θέση των επερχόμενων συνοικισμών, στις περιοχές της ανατολικής και δυτικής Παραλίας, στον Αβραμόγιαννη, στη πλατεία Άρεως και στη συνοικία Φυτείας.¹⁸¹ Στην περιοχή της Φυτείας (ή αλλιώς οδός Ακρίτα) τοποθετήθηκαν 16 οικογένειες αλλά δεν προχώρησε στην κατασκευή λίθινων οικιών κατά τη δεκαετία του 1930, αλλά παρέμειναν τα ξύλινα παραπήγματα. Οι πρόσφυγες του συνοικισμού της περιοχής της Φυτείας ζητούσαν πισσόχαρτο λόγω φθοράς του υπάρχοντος στα παραπήγματα, για να καταφέρουν να προφυλαχθούν από τις καιρικές συνθήκες (Μηλίτση-Νίκα & Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, 2008).

Παράλληλα με την επίσημη εφαρμογή του νόμου για τις επιτάξεις, το Υπουργείο Περιθάλψεως επέσπευσε τη στέγαση των προσφύγων. Μεγάλο μέρος των προσφύγων που βρίσκονταν στη Λαϊκή Σχολή, στο τελωνείο, στα σχολεία και στους ναούς μεταφέρθηκαν στα τέλη του 1922, στα 8 παραπήγματα της πλατείας Άρεως ή Πλατείας Συντάγματος, στα νότια του 9^{ου} Πεζικού Συντάγματος τα κτίρια του οποίου κατασκευάστηκαν το 1909.¹⁸² Βέβαια δεν έλειψαν οι αντιδράσεις πολλών ιδιοκτητών που δεν συμμορφώνονταν με τον νόμο περί επιτάξεων.¹⁸³

Οι ανησυχίες των πολιτών δεν ήταν παράλογες, διότι εντοπίστηκαν κρούσματα εξανθηματικού τύφου ανάμεσα σε πρόσφυγες που κατοικούσαν στη Λαϊκή Σχολή και στην αποθήκη Μηλιού, στη θέση του Παλαιού Συντάγματος, οδήγησε τις αρχές σε εσπευσμένες κινήσεις για τον περιορισμό της επιδημίας. Μετά την κατάλληλη απολύμανση και αποφθειρίαση, αποφασίστηκε να μεταφερθούν όλοι οι πρόσφυγες έξω από την πόλη, σε σκηνές ή σε παραπήγματα στη θέση Φραγκοπήγαδο, στην περιοχή Ράχες. Οι νοσήσαντες απομονώνονταν στην εκκλησία Μεταμορφώσεως του Σωτήρος που βρίσκεται στο σημείο. Όμως οι πρόσφυγες αντέδρασαν στη μετακίνησή τους και οι τοπικές αρχές γνωστοποίησαν το πρόβλημα στο Υπουργείο δηλώνοντας την πρόθεσή τους να τους μεταφέρουν με τη βία. Τελικά, βρέθηκε μια συμβιβαστική λύση να μεταφερθούν όσοι συμβίωναν με τους αρρώστους στο Φραγκοπήγαδο και οι υπόλοιποι να εγκατασταθούν σε σκηνές στην οδό Ακρίτα (συνοικισμός Φυτείας) και στη δυτική όχθη του Νέδοντα κοντά στη θάλασσα.

¹⁸¹ Σύστασις προσφυγικών επιτροπών. Οι έρανοι, τα γενικά ζητήματα, η στέγασις. *Σημαία Καλαμών*, (13 Δεκεμβρίου, 1922), αρ. φύλλου 2817, σελ. 2

¹⁸² *Σημαία Καλαμών*, (13 Οκτωβρίου, 1922), αρ. φύλλου 2791, σελ.1

¹⁸³ Η στέγασις των προσφύγων, μέτρα διά τον επισιτισμόν. Συστάσεις του στρατιωτικού διοικητού κ. Μπενάκη, *Σημαία Καλαμών*, (27 Οκτωβρίου, 1922), αρ. φύλλου 2277, σελ. 1

Εντούτοις, αρκετοί πρόσφυγες αντιδρούσαν στη μεταφορά τους εκτός της πόλης, δηλαδή όσοι είχαν απομείνει στην αποθήκη Μηλιού και στη Λαϊκή Σχολή και ζητούσαν να μεταφερθούν σε άλλα οικήματα και όχι σε σκηνές. Όσοι είχαν ήδη μεταφερθεί στο Φραγκοπήγαδο ζητούσαν με δική τους επιτροπή να μεταφερθούν αλλού, γιατί στερούνταν υγιούς και επαρκούς ύδατος (Χρυσανθακοπούλου, 2019:35).

Οι τοπικές αρχές απειλούσαν πάλι διά της βίας και ο προσφυγικός πληθυσμός συμμορφώθηκε. Τις επόμενες μέρες ανακοινώθηκαν θάνατοι ενοίκων της Λαϊκής σχολής και του Φραγκοπήγαδου. Για να προφυλαχθούν οι υγιείς πρόσφυγες στήθηκαν σκηνές 55 σκηνές στο συνοικισμό Φυτείας στην οδό Ακρίτα. Χαρακτηριστικό επεισόδιο για τα προβλήματα επιβίωσης που αντιμετώπιζαν οι νεοφερμένοι, κυρίως κατά το πρώτο διάστημα της άφιξής τους, ήταν η οργάνωση πορείας διαμαρτυρίας από τους πρόσφυγες της Μεσσηνίας προς την Καλαμάτα για τον ελλιπή επισιτισμό τους.¹⁸⁴

Συγχρόνως, υπήρξε μέριμνα για τα προσφυγόπουλα στο Εθνικό Ορφανοτροφείο Καλαμών, το οποίο ήταν ορφανοτροφείο αρρένων.¹⁸⁵ Το Εθνικό Ορφανοτροφείο Αρρένων ιδρύθηκε από το Υπουργείο Περιθάλψεως και συντηρούνταν από επιδόματα του Δημοσίου, τον δήμο, τις ενορίες αλλά και τις ιδιωτικές δωρεές. Εκεί, τα παιδιά προετοιμάζονταν ώστε να εξασκήσουν μία τέχνη επαγγελματικά (Ροδάς, 1925:134-135). Τον Απρίλιο του 1924 επιλέχτηκε μέσω δημοπρασίας η οικία Π. Μαγκουρίλου, στο τέρμα της δυτικής πλευράς της Καλαμάτας. Τελικά η λειτουργία του με διευθυντή τον Δ. Τσιρλιάρα άρχισε από την 15η Νοεμβρίου 1924. Στο ορφανοτροφείο μεταφέρθηκαν αρχικά 30 και το 1925 στο ορφανοτροφείο ζούσαν 45 προσφυγόπουλα Το 1927 το ίδρυμα μεταφέρθηκε στο μέγαρο Π. Παπαδόπουλου στην περιοχή Πενταχώρι (Ροδάς, 1925).

Νομός Κορινθίας: Κόρινθος

Με βάση την απογραφή του 1928 κατεγράφησαν στην επαρχία Κορινθίας 3.743 Μικρασιάτες πρόσφυγες, εκ των οποίων οι 421 ήρθαν πριν τη Μικρασιατική Καταστροφή και οι υπόλοιποι μετά (Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, 1933:411-433). Στο σύνολο τους η απογραφή των προσφύγων του 1923 καταμέτρησε 2.500 πρόσφυγες. Στην πόλη της Κορίνθου διέμεναν περίπου 2.500 Μικρασιάτες πρόσφυγες. Στην Κόρινθο παρουσιάζεται η εικόνα των προσφύγων ως μία μάζα ανθρώπων πεταγμένη στην κεντρική

¹⁸⁴ Πρόσφυγικά παράπονα, *Σημεία Καλαμών*, (3 Ιανουαρίου, 1923), αρ. φύλλου 2836, σελ. 1

¹⁸⁵ Νόμος 2851/1922 «Περί ιδρύσεως Εθνικών Ορφανοτροφείων και Οικοτροφείων Απόρων Μαθητών» και το βασιλικό διάταγμα της 17ης Δεκεμβρίου 1922 (ΦΕΚ 272/15-12-1922)

αγορά της πόλης. Εκεί, βρέθηκαν 20 οικογένειες κυρίως γυναίκες και παιδιά. Συγχρόνως πρόσφυγες διέμειναν στην άκρη της πόλης στη σιδηροδρομική γραμμή της πόλης σε ξύλινα παραπήγματα. Οι συνθήκες υγιεινής τους είναι οι χειρίστες, εξαιτίας του κρύου και της υγρασίας (Ροδάς, 1925:258). Παράλληλα, η πολιτική ηγεσία είχε υποσχεθεί πως θα λύσει το πρόβλημα, εντούτοις μέχρι τον Δεκέμβριο του 1925 η κατάσταση παραμένει η ίδια (Ροδάς, 1925). Οι συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων κατά την άφιξή τους στην Κόρινθο ήταν χειρίστες σε σχέση με την άφιξη στην Πάτρα και στην Καλαμάτα. Στην περιοχή της Κορινθίας, οι συνθήκες διαβίωσης ήταν ιδιαίτερα δυσχερείς για τους πρόσφυγες που διέμειναν στην πόλη της Κορίνθου. Όσοι είχαν καταφύγει σε άλλες περιφέρειες του νομού, όπως οι 350 στο Βραχάτι, οι 850 στο Βέλο, οι 900 στο Κιάτο, οι 340 στο Ξυλόκαστρο και οι 44 στο Δερβέني ζούσαν με καλύτερους επαγγελματικούς όρους στα κτήματα των εν λόγω περιοχών. Ωστόσο έρχοζε άμεσης ανάγκης η δημιουργία ενός προσφυγικού συνοικισμού μεταξύ Κιάτου και Διμηνιού, ώστε να εξασφάλιζε ο προσφυγικός πληθυσμός άμεσα στέγη (Ροδάς, 1925).

Σπουδαίο κίνητρο για την επιλογή της Κορινθίας ως τόπο εγκατάστασης υπήρξε η σταφιδοκαλλιέργεια, λόγω της σουλτανίνας και η αμπελοκαλλιέργεια (Σοφρωνιάδου 2013). Τους πρώτους μήνες έλευσης στις περιοχές της Κορινθίας ζούσαν σε δημόσια κτίρια, στην κεντρική πλατεία, σε σκηνές, σε επιταγμένα σπίτια γηγενών, όπως άλλωστε συνέβη και στις υπόλοιπες περιοχές της ελληνικής επικράτειας (Σοφρωνιάδου 2013). Η πλειονότητα του προσφυγικού πληθυσμού ζούσε σε σκηνές στην κεντρική πλατεία της Κορίνθου (σημερινή πλατεία Δερβενακίων), στους δρόμους της πόλης, σε δημόσια κτίρια, σχολεία, εκκλησίες, στον σιδηροδρομικό σταθμό της πόλης και σε πρόχειρα καταλύματα που υπήρχαν στις αυλές των σπιτιών των γηγενών και συνήθως οι πρόσφυγες τα νοίκιαζαν (Σοφρωνιάδου, 2013:351). Οι σχέσεις προσφύγων και Κορίνθιων δεν ήταν αρμονικές. Η άφιξη τουρκόφωνων προσφύγων από την Καπαδοκία στην Κόρινθο μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης, ενδεχομένως να συνετέλεσε στη δημιουργία κλίματος καχυποψίας από τους ντόπιους. Παράλληλα, ο προσφυγικός πληθυσμός της Κορίνθου θεωρούσε τους ντόπιους ως κατώτερους πολιτισμικά (Σταματοπούλου, 2017).

Το ζήτημα της εξάπλωσης των λοιμωδών νόσων ταλάνισε και την Κόρινθο, εξαιτίας του κινδύνου της μετάδοσης της ευλογιάς στον προσφυγικό συνοικισμό της Κορίνθου. Προτάθηκαν μέτρα, όπως η εποπτεία του προσφυγικού συνοικισμού από υγειονομικούς ελεγκτές, όπως και η παροχή επιδομάτων στον προσφυγικό πληθυσμό για τη βελτίωση της

υγειονομικής κατάστασης. Συγχρόνως ελήφθησαν μέτρα καθαριότητας της πόλης.¹⁸⁶ Στο ζήτημα της στέγασης των προσφύγων, τη δεκαετία του 1950, το δημοτικό συμβούλιο του Δήμου Κορινθίων αποφάσισε να δώσει δωρεάν στο Δημόσιο ακίνητο, για την ανέγερση οικιών και τη στέγαση προσφύγων που δεν είχαν αποκατασταθεί και έμεναν σε παραπήγματα.¹⁸⁷ Το υπουργείο Οικονομικών αποδέχτηκε τη δωρεά και κοινοποίησε έγγραφο προς τον οικονομικό έφορο Κορίνθου το 1955.¹⁸⁸

Νομός Λακωνίας

Πύλη εισόδου των προσφύγων στη Λακωνία ήταν το Γύθειο, σημαντικό λιμάνι κατά την περίοδο του μεσοπολέμου. Οι πρώτοι 500 πρόσφυγες έφθασαν στο Γύθειο, το οποίο αποτελούσε την κύρια είσοδο για το εσωτερικό της Λακωνίας, τον Οκτώβριο του 1922, προερχόμενοι από τον Πειραιά (Λαδής, 2002). Με βάση τις οικογενειακές καταστάσεις των προσφύγων στην περιοχή της Λακωνίας κατέφτασαν πρόσφυγες από τα Αλάτσανα και γενικότερα από την περιοχή της Κρήνης (νοτιοδυτική πλευρά της Ερυθραίας), την επαρχία της Κολωνίας του Πόντου, από την εκκλησιαστική επαρχία του Καρς, την Τραπεζούντα, το Αϊδίνι, την Αττάλεια και την Έφεσο.¹⁸⁹ Η πρώτη απογραφή των προσφύγων, που έγινε τον Απρίλιο του 1923, έδειξε ότι στη Λακωνία έφθασαν 4004 πρόσφυγες, οι οποίοι κατανεμήθηκαν ως εξής: στη Σπάρτη, στις Κροκεές, στο Ξηροκάμπι, στη Νεάπολη στην επαρχία Γυθείου, στην επαρχία Λακεδαίμονος, στην επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς και στην επαρχία Οιτύλου.¹⁹⁰ Σχετικά με τους προσφυγικούς οικισμούς του Γυθείου και της Νέας Κίου αξίζει να σημειωθεί πως οι εργασίες ίδρυσης τους ξεκινούν από το 1926 και έπειτα. Γεγονός που επιβεβαιώνει πως οι πρόσφυγες, προτού έρθουν στην Πελοπόννησο, περιπλανήθηκαν για αρκετά χρόνια μέχρι να βρουν σταθερό τόπο εγκατάστασης. Αντίστοιχα στο Γύθειο και στη Νέα Λιβερά έρχονται πρόσφυγες μετά την επίσημη ανταλλαγή πληθυσμών τον Μάιο του 1923.

¹⁸⁶ Ψήφισμα αριθμ. 54, υπεβλήθη στη Νομαρχία Κορίνθου, Νέα Κόρινθος 7 Δεκεμβρίου 1922. Αρχείο Δήμου Κορινθίων, Βιβλίο πρακτικών Δημ. Συμβουλίου. ΑΒΕ :1, ΑΕΕ: Δημ. 1.1. ΓΑΚ Κορινθίας.

¹⁸⁷ Ο νομάρχης Κορινθίας προς το Υπουργείο Εσωτερικών, εν Κορίνθω τη 9^η Σεπτεμβρίου 1954, περί παραχωρήσεως οικοπέδου διά την ανέγερση προσφυγικών οικογενειών. Αρχείο Δήμου Κορινθίων, Βιβλίο πρακτικών Δημ. Συμβουλίου. ΑΒΕ :1, ΑΕΕ: Δημ. 1.1. ΓΑΚ Κορινθίας

¹⁸⁸ Ο γενικός διευθυντής του Υπουργείου Οικονομικών προς τον κ. Οικονομικόν έφορον Κορίνθου, εν Αθήναις τη 5^η Φεβρουαρίου 1955. Αρχείο Δήμου Κορινθίων, Βιβλίο πρακτικών Δημ. Συμβουλίου. ΑΒΕ :1, ΑΕΕ: Δημ. 1.1. ΓΑΚ Κορινθίας

¹⁸⁹ Οικογενειακές καταστάσεις προσφύγων. Αρχείο Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας, ΓΑΚ Λακωνίας.

¹⁹⁰ Απογραφή προσφύγων ενεργηθείσα κατ' Απρίλιο 1923, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1923 Βασίλειον της Ελλάδος, υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, Τμήμα Στατιστικής.

Χαρακτηριστικά, η εφημερίδα Λακωνία στις αρχές του 1923, γράφει «κατέπλευσε εις τον λιμένα μας το φορτηγόν ατιμόπλοιον Βενιζέλος επί του οποίου επέβαινον 1200 πρόσφυγες εκ της περιφέρειας του Πόντου». Πριν την αποβίβαση του ο προσφυγικός πληθυσμός είχε αναγκαστικά περάσει από το λοιμοκαθαρητήριο της Μακρονήσου¹⁹¹ (Σαλβάνου, 2022). Στη Λακωνία διέμεναν 674 οικογένειες, περίπου 2.369 άτομα, στην πόλη της Σπάρτης 500 άτομα και, οι υπόλοιποι, κυρίως στο Γύθειο. Στα χωριά της Λακωνίας εγκαταστάθηκαν 258 οικογένειες, περί τα 659 άτομα και 30 οικογένειες¹⁹² στα απαλλοτριωθέντα κτήματα της μονής Καστρίου (Ροδάς, 1925:201). Ο νομογεωπόνος Π. Μπούρας ζητούσε από τη διεύθυνση εποικισμού του Υπουργείου Γεωργίας τα κτήματα της μονής Καστρίου, βεβαιώνοντας πως η περιοχή των μοναστηριακών κτημάτων είναι κατάλληλη για την προσφυγική εγκατάσταση. Ζητούσε να αποσταλούν τα αναγκαία χρήματα στον προσφυγικό πληθυσμό για την αγορά εργαλείων και ζώων, με σκοπό να ευδοκιμήσει η αγροτική εγκατάσταση των νεοφερμένων.¹⁹³ Συγχρόνως, ο γενικός γραμματέας της ΕΑΠ Κ. Μαλούχος απέστειλε στην διεύθυνση εποικισμού Αργολιδοκορινθίας (μετά από συνεννόηση με τον νομογεωπόνο Λακωνίας) του Υπουργείου Γεωργίας επιστολή με την οποία ανακοίνωνε πως τα κτήματα της Μονής Ζωοδόχου Πηγής-Καστρίου Λακεδαίμονος ήταν κατάλληλα για την εγκατάσταση τριάντα οικογένειες Ποντίων προσφύγων που είχαν ήδη εγκατασταθεί στη Λακωνία. Συγχρόνως, ο Μαλούχος έστειλε τηλεγραφήματα στο Υπουργείο Γεωργίας, με σκοπό να προβεί άμεσα στην επίταξη των κτημάτων και να μεταβιβάστουν στην κυριότητα της ΕΑΠ.¹⁹⁴ Το υπουργείο Γεωργίας με τη διαταγή αρ.72006/1924 επίταξε 600 στρέμματα της Μονής Καστρίου με 2.000 ελαιόδεντρα και οπωροφόρα δέντρα.¹⁹⁵ Εντούτοις, έγγραφο της Μονής Καστρίου προς το Υπουργείο Γεωργίας παρουσίαζε διαφορετικά τα πράγματα. Τα έγγραφα της μονής έγραφαν, πως τα κτήματα της Μονής Καστρίου μπορούσαν να θρέψουν μόνο εννέα οικογένειες, έναντι των

¹⁹¹ <https://www.makronissos.org/istoria-eos-to-1946/> 05/02/2023

¹⁹² Αγροτική Δ/σιν ΕΑΠ προς το σ/ον Υπουργείον Γεωργίας, Δ/σιν Εποικισμού Αθήνας, εν Σπάρτη τη 12-6-24. Αρχείο Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας, ΓΑΚ Λακωνίας.

¹⁹³ Ο νομογεωπόνος Λακωνία Π. Μπούρας προς το σ/ον Υπουργείον Γεωργίας, Δ/σιν Εποικισμού Αθήνας, εν Σπάρτη τη 11-1-24. Αρχείο Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας, ΓΑΚ Λακωνίας.

¹⁹⁴ Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, αγροτική εγκατάσταση, ο γενικός γραμματέας κατ' εντολήν Κ. Μαλούχος προς το Υπουργείον Γεωργίας (Δ/σιν Εποικισμού), Αθήνα 18 Ιουνίου 1924. Αρχείο Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας, ΓΑΚ Λακωνίας.

¹⁹⁵ Το Ηγουμενοσυμβούλιον της Ιεράς Μονής Καστρίου (Μητρόπολις Σπάρτης) προς το Υπουργείον Γεωργίας, Μονή Καστρίου τη 5^η Φεβρουαρίου 1924. Αρχείο Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας, ΓΑΚ Λακωνίας.

σαρантаοκτώ που είχαν εγκατασταθεί γύρω από τη Μονή.¹⁹⁶ Μάλιστα επέρριπταν ευθύνες στον νομογεωπόνο Λακωνίας για τη μη ορθή πληροφόρηση των στρεμμάτων και της χωρητικότητας. Η Νέα Λιβερά ως οικισμός του Δήμου Καστορίου καταγράφηκε στην απογραφή του 1928. Το 1928 έγινε η πρώτη διανομή κλήρων που οριστικοποιήθηκε το 1938, αλλά η κατάσταση εκκρεμούσε έως το 1943.

Ο αγώνας για την επιβίωση των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην Λακωνία στάθηκε δύσκολος, χρειάστηκε καιρός και πολύς αγώνας για να μπορέσουν να εξασφαλίσουν, τα απαραίτητα, για τις βασικές τους ανάγκες. Ταυτοχρόνως, οι πρόσφυγες έπρεπε να αντιμετωπίσουν τόσο την προβληματική στάση του Κράτους, που ενδιαφερόταν κατά κύριο λόγο για την εγκατάσταση των προσφύγων στη Μακεδονία, όσο και τις έντονες αντιδράσεις αρκετών ντόπιων, ακτημόνων και μη που ζητούν να μην εγκατασταθούν πρόσφυγες στα κτήματα. Έτσι, οι πρόσφυγες συσπειρώθηκαν και ίδρυσαν τον Παμπροσφυγικό Σύλλογο Λακωνίας στις 12 Νοεμβρίου 1929.¹⁹⁷ Ένα χρόνο μετά ιδρύθηκε ο αστικός συνοικισμός του Γυθείου σε μια περιοχή που ήταν βαλτότοπος. Για πολλά χρόνια η καθημερινή επιβίωση και η εξεύρεση εργασίας στο συνοικισμό των προσφύγων ήταν δύσκολη. Πολλοί από αυτούς εργάστηκαν ως λιμενεργάτες, εργάτες στα κτήματα, αρτοποιοί, εφαλωματοποιοί, φωτογράφοι και ό,τι μπορούσε να κάνει κάποιος για να επιβιώσει. Οι ντόπιοι τους αντιμετώπιζαν με εχθρότητα και δυσπιστία και απέφευγαν τις συναναστροφές μαζί τους.

Νομός Αργολίδας

Η Αργολίδα υπήρξε τόπος προσφυγικής εγκατάστασης. Συγκεκριμένα, πρόσφυγες δέχτηκε το Άργος, στη Νέα Κίο και στο Ναύπλιο. Η έλευση των προσφύγων στο Ναύπλιο έλαβε χώρα σε διάφορες χρονικές περιόδους. Αμέσως μετά την κατάρρευση του Μικρασιατικού μετώπου, το φθινόπωρο του 1922, ήρθαν οι πρώτοι πρόσφυγες κάτω από ιδιαίτερα δύσκολες συνθήκες. Έπειτα, το Δεκέμβριο του 1923 ήλθαν οι «ανταλλάξιμοι» με ναυλωμένα καράβια και σε κάπως καλύτερες συνθήκες από τους πρώτους. Στην αρχή οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν προσωρινά στο Νοσοκομείο και τους παλιούς Στρατώνες στην Ακροναυπλία, στην παλαιά Αστυνομία, στο κτίριο της Γαλλικής Σχολής, μετέπειτα εργοστάσιο παγοποιίας των αδελφών Κόκκινου, στο Πολύγωνο, αλλά και σε ακατοίκητα

¹⁹⁶ Το Ηγουμενοσυμβούλιον της Ιεράς Μονής Καστρίου (Μητρόπολις Σπάρτης) προς το Υπουργείον Γεωργίας, Μονή Καστρίου τη 5η Φεβρουαρίου 1924. Αρχείο Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας, ΓΑΚ Λακωνίας.

¹⁹⁷ Ίδρυση Παμπροσφυγικού συλλόγου Λακωνίας, Ιδιωτικό αρχείο Ευάγγ. Παπαγιαννόπουλου ΙΔΙΩΤ. 58.1.1.-2, ΓΑΚ Λακωνίας.

σπίτια. Παράλληλα, το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας και η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ) φρόντιζαν για την εξεύρεση κατάλληλου χώρου για την ανέγερση των προσφυγικών κατοικιών που θα έδινε λύση στο πρόβλημα της μόνιμης στέγασης των προσφύγων. Στην Αργολίδα παρέμειναν 1.000 πρόσφυγες στο Ναύπλιο και 720 στο Άργος κοντά στο κτίριο της παλιάς αστυνομίας Ναυπλίου.

Η νοσηρότητα προσφύγων και γηγενών ήταν φαινόμενο που έπληξε όλη την Πελοπόννησο ήδη από την αρχή της συμβίωσης τους. Στο Ναύπλιο, ο νομάρχης Αργολίδος και Κορινθίας διέταξε τον δήμαρχο Ναυπλιέων με βάση την εγκύκλιο 37880 να του αναφερθεί η υγειονομική κατάσταση της περιοχής του Ναυπλίου και η τυχόν ύπαρξη επιδημικών ασθενειών.¹⁹⁸ Η απάντηση του δημάρχου είναι πως αγνοούσε την υγειονομική κατάσταση των προσφύγων και πως εξαιτίας της πολιτειακής μεταβολής (από τις 14 Νοεμβρίου του 1922 είχε αναλάβει την κυβέρνηση ο Στυλιανός Γονατάς επαναστατικό δικαίω), ο υπεύθυνος επί του θέματος ήταν ο ανώτατος αξιωματικός του στρατού.¹⁹⁹

Αρκαδία: Τρίπολη

Στο νομό Αρκαδίας κατέφτασαν κοντά στους 1.500 πρόσφυγες από την Μικρά Ασία, την Ανατολική Θράκη και τον Πόντο. Μετά την καταστροφή της Σμύρνης και την κατάρρευση του μετώπου, οι πρώτοι πρόσφυγες που έφτασαν στην Τρίπολη με το τραίνο, αφού πρώτα είχαν προσεγγίσει το Ναύπλιο, έμειναν σε στρατώνες. Παράλληλα πολλοί πρόσφυγες έμειναν σε εκκλησίες, συγκεκριμένα στην εκκλησία του Άγιου Βασιλείου. Οι πρόσφυγες που έφτασαν στην Τρίπολη εγκαταστάθηκαν, έστω και προσωρινά, σε δημόσια κτήρια που στέγαζαν προηγουμένως διάφορες δημόσιες υπηρεσίες κυρίως, σε ανήλιαγες αποθήκες και εγκαταλελειμμένα κτίσματα, τα οποία όμως κτίρια, βρίσκονταν σε άθλια κατάσταση, και συνεπώς ήταν εντελώς ακατάλληλα για τη στέγασή τους (Σταυρίδης, 2019:3-4). Οι ντόπιοι έδωσαν κουβέρτες, έτσι ώστε οι πρόσφυγες να τις χρησιμοποιήσουν ως διαχωριστικά, για να μπορέσουν οι οικογένειες να συμβιώσουν.²⁰⁰ Ένα κομμάτι ύφασμα χρησιμοποιούνταν ως διαχωριστικό, ως τοίχος ανάμεσα στην κάθε οικογένεια.

Στην Τρίπολη στο καθολικό σχολείο έμειναν 120 πρόσφυγες στην οδό Κολοκοτρώνη, κυρίως χήρες και ορφανά από τη Σμύρνη, το Αϊβαλί και το Τσεσμέ. Οι συνθήκες διαβίωσης

¹⁹⁸ Ο νομάρχης Αχαΐας και Ήλιδος προς το δήμαρχο Ναυπλιέων, εν Ναυπλίω τη 25η Νοεμβρίου 1922. ΚΕΦ: ΔΗΜ.001.002 - Αρχείο Δήμου Ναυπλιέων, ΓΑΚ Αργολίδας

¹⁹⁹ Ο Δήμαρχος Ναυπλιέων προς τον νομάρχη Αχαΐας και Ήλιδος, εν Ναυπλίω τη 5η Δεκεμβρίου 1922. ΚΕΦ: ΔΗΜ.001.002 - Αρχείο Δήμου Ναυπλιέων, ΓΑΚ Αργολίδας

²⁰⁰ Κ.Μ.Σ. Ερευνήτρια Ελένη Γαζή, 15.6.1962, Καρία, περιφ. Σώκια Μπαγάρασι, Αρχείο Έξοδος

και εκεί δυσχερείς. Συγχρόνως, 70 πρόσφυγες διέμειναν στο παλαιό ταχυδρομείο Τρίπολης σε δύσκολες συνθήκες και εκεί. Το βαρύ κρύο και το ιδιαίτερα ζεστό καλοκαίρι της Τρίπολης επέτειναν τις δυσκολίες του προσφυγικού πληθυσμού (Ροδάς, 1925). Στην Τρίπολη η ίδια κατάσταση με τα προβλήματα υγείας και υγιεινής με τα αποχωρητήρια, τη δυσσομία και τις ασθένειες (Ροδάς, 1924:171). Τους επόμενους κατά σειρά πρόσφυγες που ήλθαν στην Τρίπολη, το Δημόσιο τους εγκατέστησε σε διάφορα ιδιωτικά ακίνητα (όπως καταστήματα κλειστά, εξωτερικές αποθήκες που βρίσκονταν στις αυλές κάποιων σπιτιών, υπόγεια κατοικιών κλπ.), υπό την προϋπόθεση ότι όλα τα παραπάνω είχαν και κάποια αυτοτέλεια, κυρίως ως προς την είσοδό τους. Για το σκοπό αυτό, οι κρατικές αρχές προέβησαν σε επίταξη των παραπάνω χώρων που ανήκαν σε ιδιώτες, μέχρις ότου πραγματοποιηθεί η πλήρης αποκατάστασή τους (Σταυρίδης, 2019:5-6).

5.3.2. Υγειονομική και κοινωνική μέριμνα

Η υγιεινή και ιατροφαρμακευτική περίθαλψη που έλαβαν οι πρόσφυγες κατά την περίοδο της άφιξης τους ήταν πρόχειρη και ασταθής. Τα πρώτα μέτρα που έλαβε για την αντιμετώπιση της κατάστασης η επαναστατική κυβέρνηση του Σεπτεμβρίου του 1922 περιλάμβανε την απαγόρευση της ελεύθερης μετακίνησης των προσφύγων, την αραίωση του πληθυσμού, την ίδρυση απολυμαντικών σταθμών και αποφθειριάσεως με λουτήρες και απολυμαντικούς κλιβάνους, απομονωτήρια, ίδρυση νοσοκομείων λοιμωδών και μη στις πόλεις με τη μεγαλύτερη προσφυγική προσέλευση και την οργάνωση ενός μιας ευρείας κλίμακας εμβολιασμού. Η Διεύθυνση Υγείας μετά τους πρώτους μήνες της εγκατάστασης των προσφύγων, προσπάθησε να ανταποκριθεί στις πιεστικές υγειονομικές ανάγκες με την ίδρυση νοσοκομείων (κυρίως στη Βόρεια Ελλάδα) και την ίδρυση λαϊκών ιατρείων (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:352).

Η ασταθής πολιτική κατάσταση λειτούργησε ανασταλτικά στην αναδιαμόρφωση της υγειονομικής προσέγγισης του 1923. Τα δημοτικά και κοινοτικά ιατρεία αποτέλεσαν τη βάση του υγειονομικού συστήματος. Οι δημοτικοί και οι κοινοτικοί γιατροί παρέιχαν ιατρική βοήθεια στους άπορους λαμβάνοντας μέτρα για την καταστολή των μολυσματικών ασθενειών και στη συνέχεια όφειλαν να γνωστοποιήσουν στους νομιάτρους τα ύποπτα περιστατικά για τη δημόσια υγεία. Η έλλειψη οικονομικών πόρων δεν βοήθησε το εγχείρημα (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:352). Η ίδρυση νοσοκομείων (κεντρική και Βόρεια Ελλάδα) δεν έφερε τα επιθυμητά αποτελέσματα, διότι διέθεταν μικρό αριθμό κλινών. Επίσης, ένα επόμενο μέτρο ήταν ο θεσμός των γιατρών προσφύγων που διατηρούσαν

ιατρεία στους προσφυγικούς συνοικισμούς. Η φαρμακευτική κάλυψη των προσφύγων καλύφθηκε από τα ιατρεία και τα λαϊκά φαρμακεία που λειτούργησαν με πιστώσεις (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:353).

Συγχρόνως, πολλές φορές οι ανθρωπιστικές και οι φιλανθρωπικές δραστηριότητες που δημιουργήθηκαν στην Αττική δεν προχωρούσαν και στις επαρχιακές πόλεις, με αποτέλεσμα τη μετάδοση σοβαρών επιδημικών ασθενειών, όπως τύφο, φυματίωση, γρίπη, ευλογιά, ελονοσία. Παράγοντες που συνεπικουρούσαν στην εξάπλωση τους ήταν οι άσχημες συνθήκες διαβίωσης, όπως η υγρασία και η έλλειψη υγιεινής διατροφής (Κορμά, 2012). Από όλο τον πληθυσμό κινδύνευαν, κυρίως οι ηλικιωμένοι και τα παιδιά, πρόσφυγες και γηγενείς, διότι ζούσαν σε ανθυγιεινές, άθλιες συνθήκες στο διάστημα μεταξύ 1922 έως 1925. Ως κύριο πρόβλημα εντοπίστηκε η πρόσκαιρη παραμονή τους σε σημεία που ήταν εκτεθειμένα στις καιρικές συνθήκες και η μη έγκαιρη εγκατάσταση τους σε σπίτια και συνοικισμούς. Τα προβλήματα υποδομών, όπως αυτό της ύδρευσης, της αποχέτευσης και επίσης, η έλλειψη βασικών κανόνων υγιεινής λειτουργούσαν καταλυτικά στην έξαρση της δυσεντερίας και του τύφου μέχρι και το 1928 (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:349). Οι κρατικές αρχές προχώρησαν στην παραχώρηση δωρεάν ιατρικών παροχών και νοσοκομειακής περίθαλψης, για να αντιμετωπίσουν την κατάσταση (Ανδριώτης, 2003). Το πρόβλημα της υγιεινής ήταν εμφανέστατο και δυσεπίλυτο που το Υπουργείο Προνοίας είχε διασπείρει τις υπηρεσίες του σε όλη την Πελοπόννησο ακόμα και στο Ναύπλιο. Στο Ναύπλιο το Υπουργείο Προνοίας είχε συστήσει ξεχωριστό τμήμα ειδικών υπηρεσιών.²⁰¹ Παρόλο που η ΕΑΠ προχώρησε στην ανέγερση των προσφυγικών συνοικισμών (κυρίως αγροτικών) έως το 1930, το πρόβλημα της οριστικής προσφυγικής στέγασης δεν είχε λυθεί (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:349).

Πάτρα

Στην Πάτρα ήδη από τον Μάρτιο του 1922 υπήρξε έξαρση πανούκλας που προκάλεσαν την ανησυχία της πατρινής κοινωνίας. Το ζήτημα της νοσηρότητας είχε απασχολήσει την αχαϊκή κοινωνία ήδη από τον Ιανουάριο του 1923. Στο δημαρχείο της Πάτρας πραγματοποιήθηκε σύσκεψη με σκοπό ο δήμαρχος να ενημερώσει τους προξένους της Αγγλίας, της Αμερικής και της Γαλλίας για την υγιεινή των προσφύγων και εν γένει της πόλης. Μαζί τους

²⁰¹ Παραρτήματα του Πατριωτικού Συνδέσμου, Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κωδ. 19, φάκελος 15, Ελληνικές ανθρωπιστικές οργανώσεις (ανεπίσημες) δραστηριότητες 1922-1923, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover.

παραβρέθηκαν και ο νομάρχης Τσάκωνας, ο στρατιωτικός διοικητής Βλαχογιάννης, ο διευθυντής της Αστυνομίας Καλυβίτης, ο υγειονομικός επιθεωρητής Οικονόμου και τα μέλη της επιτροπής περιθάψεως προσφύγων Χαραλαμπόπουλος, Σταυρουλόπουλος, Τούλας και Κατσάμπας. Ο πρόξενος της Αγγλίας Χόυλανδ διαβεβαίωσε πως θα βοηθήσει με αποτελεσματικά μέτρα την προσφυγική περίθαλψη. Παράλληλα, ο δήμαρχος παρουσίασε τα μέτρα που έλαβε η πόλη, όπως η απολύμανση και η εξεύρεση των απαιτούμενων υλικών μέσων (Μαρινέλλης, 2009:152-153).

Ο υγειονομικός επιθεωρητής Θ. Αγγελόπουλος έκανε έρευνα στην πόλη και κατέληξε στο συμπέρασμα πως ο κίνδυνος της πανώλης στην Πάτρα, ήταν ιδιαίτερα σοβαρός και πως η έλλειψη νοσοκομείων δυσχέραινε την υγειονομική κατάσταση της πόλης (Ροδάς, 1925). Η δημοτική αρχή της Πάτρας αποφάσισε την ανέγερση νοσοκομείου το οποίο μετά από πολλές περιπέτειες, λειτούργησε τους πρώτους μήνες του 1926 (Ροδάς, 1925). Παράλληλα και ο ιατρικός σύλλογος της πόλης συνέδραμε στην αντιμετώπιση των υγειονομικών κινδύνων. Η αθρόα εισροή των προσφύγων αποτέλεσε την αφορμή για τη χώρα για την εφαρμογή ριζικών αλλαγών και στον τομέα της δημόσιας υγείας. Η κυβέρνηση του Στ. Γονατά, για να αντιμετωπίσει την κατάσταση προέβη στην ίδρυση του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, ενσωματώνοντας το Υπουργείο Περιθάψεως που είχε συσταθεί από το 1917.²⁰²

Η υγεία ήταν βασικό πρόβλημα, καθώς οι πρόσφυγες κατέφτασαν σε πολύ άσχημη κατάσταση ταξιδεύοντας σε άθλιες συνθήκες υγιεινής, όπως άλλωστε και για όλους σχεδόν τους Μικρασιάτες πρόσφυγες στην περιοχή της Ελλάδος. Ο Α.Ε.Σ. στο θέμα της υγείας παρείχε ιατροφαρμακευτικές προμήθειες, είδη διατροφής και βοήθησε στο κομμάτι της εκπαίδευσης νοσοκόμων σε συνεργασία με την αμερικανική οργάνωση Νοσοκομεία Αμερικανίδων κυριών και τη Near East Relief η οποία εκπαίδευσε και επάνδρωσε τα νοσοκομεία με νοσηλεύτριες. Τους πρώτους μήνες έλευσης των προσφύγων παρατηρήθηκε έντονη προσφορά αρωγής από τον ντόπιο πληθυσμό προς τον προσφυγικό.

Δημιουργούνται *έκτακτα* νοσοκομεία. Το σχολείο Αθανασοπούλειο στην οδό Αιώνας άλλαξε σε νοσοκομείο προσφύγων. Το Αθανασοπούλειο λειτούργησε υποδειγματικά με ιατρό τον Σπ. Σταυρόπουλο μαζί με την Ε. Πέττα και τον Κ. Καββαδία (Μιτζάλης,

²⁰² Νομοθετικό Διάταγμα 13/14-12-1922. Περί ιδρύσεως Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως και ενσωματώσεως εις αυτό του Υπουργείου Περιθάψεως. Αθήνα: ΦΕΚ269, 1922

2014:29)²⁰³ & (Μαρινέλλης, 2009:109). Επίσης, λειτούργησε το νοσοκομείο *Ευλογιώντων* κοντά στο Κάστρο, όπως και το οίκημα Τρεμπέλα λειτούργησε ως νοσοκομείο στο πάνω μέρος της σκάλας Αγ. Νικολάου (Μιτζάλης, 2014:29). Το νοσοκομείο Τρεμπέλα χρησιμοποιήθηκε ως νοσοκομείο προσφύγων το 1922 (Μαρινέλλης, 2009:103). Ταυτοχρόνως, η αγγλική παροικία ίδρυσε πρόχειρο νοσοκομείο και το διέθεσε στις ανάγκες της Κεντρικής Επιτροπής.²⁰⁴ Ο Α.Ε.Σ. στην εκπνοή του 1922 ανέλαβε την υγειονομική περίθαλψη των προσφύγων συνεργαζόμενος με το Υπουργείο Πρόνοιας. Από κοινού ζήτησαν το οικόπεδο στην Άνω Πόλη για τη δημιουργία λουτρών, όμως το αίτημα δεν υλοποιήθηκε. Η δημοτική αρχή αντιπρότεινε ένα οικόπεδο στην περιοχή των Ψηλών Αλωνιών, που όπως δεν ήταν εύκολο να απαλλοτριωθεί. Παράλληλα, η αντιπροσωπεία του Α.Ε.Σ. ζήτησε τέσσερα παραπήγματα για να τα χρησιμοποιήσει ως ιατρεία για τη διάγνωση επιμέρους ασθενειών, ωστόσο η δημοτική αρχή δεν ανταποκρίθηκε άμεσα, με την πρόφαση πως δεν υπήρχαν διαθέσιμοι χώροι και πρότεινε χώρους περιμετρικά της κάτω πόλης (πλατεία Μαρούδα, Ομοιοίας, Αγ. Γεωργίου και Αγ. Ανδρέα) (Μαρινέλλης, 2009).

Στα τέλη του 1922 ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός ανέλαβε την υγειονομική περίθαλψη των προσφύγων σε συνεργασία με το Υπουργείο Πρόνοιας. Στην Πάτρα σχολεία και λοιπά δημόσια κτίρια μετατράπηκαν σε νοσοκομεία (Μιτζάλης, 2014). Η κατάσταση αξιολογήθηκε ως ανησυχητική και ο Νομάρχης Αχαϊοήλιδος Τσάκωνας επικοινωνήσε άμεσα με το Υπουργείο Πρόνοιας, ζητώντας χρηματική βοήθεια για τη στέγαση των προσφύγων, κατορθώνοντας έτσι την αραίωση του προσφυγικού πληθυσμού με σκοπό να αντιμετωπιστεί η εξάπλωση των μεταδοτικών ασθενειών (Μιτζάλης, 2014:30). Παράλληλα δημοσιεύτηκε η επιστολή του στον τύπο κάνοντας έκκληση για τη ψήφιση νομοθετικού διατάγματος που θα χορηγούσε τη λιμενική επιτροπή 500.000 χιλιάδες για την ανέγερση παραπηγμάτων, έτσι ώστε να αραιώσει ο πληθυσμός και οι πρόσφυγες να στεγαστούν καταλλήλως.²⁰⁵ Η λιμενική επιτροπή αποδέχτηκε την πρόταση του Τσάκωνα και καθορίστηκε συγκεκριμένη περιοχή ανέγερσης των παραπηγμάτων. Κατά τους υπολογισμούς του νομάρχη θα εγκαθίστατο 3.000 πρόσφυγες και ακόμη 1.000 στο χώρο του αεροδρομίου.

²⁰³ Νοσοκομείων των προσφύγων, (30 Οκτωβρίου, 1922), *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φύλλου 191, σελ.1

²⁰⁴ Μέρμναι διά τους πρόσφυγας, (1 Οκτωβρίου, 1922), *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φύλλου 162, σελ.1

²⁰⁵ Αι δυσχέρειαι διά την εγκατάστασιν των προσφύγων, (18 Ιανουαρίου, 1923), *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φύλλου 17, σελ.2

Συγχρόνως, ο Α.Ε.Σ. στα μέσα Ιανουαρίου του 1923 ζητούσε τη διασπορά του προσφυγικού πληθυσμού, προτείνοντας τη στέγαση τους στην περιοχή του αεροδρομίου αρκετά χιλιόμετρα εκτός Πατρών. Παράλληλα, ο αμερικανικός οργανισμός ζητούσε έκδοση Προεδρικού Διατάγματος που να εκχωρεί στην Λιμενική Επιτροπή 500.000 δρχ. για παραπήγματα.²⁰⁶ Συγχρόνως, ο Α.Ε.Σ. ανέλαβε την υγειονομική επιτήρηση της Πάτρας και των προσφύγων με γιατρούς τον Ξανθόπουλο και τον Οικονόμου ως αντιπρόσωπους του Α.Ε.Σ. αλλά και της ελληνική κυβέρνησης. Η Πάτρα διαιρέθηκε σε 10 τμήματα με 10 γιατρούς και 30 στρατιωτικούς νοσοκόμους. Στο κάθε τμήμα ιδρύθηκε υγειονομικός σταθμός που εκεί παρέμεναν ένας γιατρός και ένας νοσοκόμος, ως υπεύθυνοι για την υγιεινή της περιφέρειάς τους, που θα ήταν οι πλέον αρμόδιοι για να αναφέρουν τα ενδεχόμενα κρούσματα στον Υγειονομικό επιθεωρητή και τον Α.Ε.Σ (Μαρινέλλης, 2009:156) & (Μιτζάλης, 2014:31).²⁰⁷

Τον Ιανουάριο του 1923 επισκέφτηκε την Πάτρα ο υπουργός Περιθάλψεως γιατρός Α. Δοξιάδης,²⁰⁸ ο οποίος επιθεώρησε τις συνθήκες στις οποίες ζούσε ο προσφυγικός πληθυσμός. Ο Δοξιάδης συνεχάρη την επιτροπή περιθάλψεως προσφύγων διαμέσου του Γιαννουλόπουλου, τον Μαραγκόπουλο και τα μέλη της επιτροπής Κυριών της Πάτρας για το φιλεύσπλαχνο έργο τους προς τους πρόσφυγες παροτρύνοντας τους να το συνεχίσουν (Μαρινέλλης, 2009:123).²⁰⁹ Στη συνέχεια, σε εκδήλωση που διοργανώθηκε υπέρ του υπουργού, ο πρόεδρος του Εισαγωγικού Συλλόγου, Δογάνης, επαίνεσε το έργο της επιτροπής περίθαλψης προσφύγων στην Πάτρα αλλά επέκρινε τη δημοτική αρχή Ανδρικόπουλου - Μπουκαούρη για απραξία. Ο Δημ. Ανδρικόπουλος - Μπουκαούρης υπερασπίστηκε τη θέση του εξηγώντας πως δεν υπήρχαν οι επαρκείς οικονομικοί πόροι για να ενισχυθεί η αποκατάσταση των προσφύγων στην Πάτρα, ανακοινώνοντας πως μόλις επιτρέψουν τα οικονομικά του Δήμου θα ενίσχυε την προσφυγική αποκατάσταση και ενσωμάτωση. Τον Φεβρουάριο του 1923 τέθηκαν σε λειτουργία, επίσημα, το Λοιμοκαθαρητήριο (αποθήκες Κρωββ και Στίβενς) που από εκεί ελέγχονταν υποχρεωτικά όλοι οι πρόσφυγες που έφτασαν στην Πάτρα αλλά και όσοι επιθυμούσαν να μεταναστεύσουν στο εξωτερικό (Μαρινέλλης, 2009:105) & (Σαλβάνου, 2022). Συγχρόνως

²⁰⁶ Αι δυσχέρειαι διά την εγκατάστασιν των προσφύγων, (18 Ιανουαρίου, 1923), *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φύλλου 17, σελ.2

²⁰⁷ *Νεολόγος Πατρών*, (24 Ιανουαρίου,1923), αρ. φύλλου 23, σελ. 1-2

²⁰⁸ Ο Απ. Δοξιάδης ήταν γιατρός που αναδιοργάνωσε την υγεία στην Ελλάδα μετά το 1920. Διατέλεσε μετά το 1922 υπουργός και υφυπουργός Υγιεινής κατά το 1922-1924 και 1928-1929 (Σαλβάνου, 2022:128).

²⁰⁹ *Νεολόγος Πατρών*, (23 Ιανουαρίου, 1923), αρ. φύλλου 22, σελ.1

περί τους 300 πρόσφυγες έλαβαν δωρεάν ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και 32 παιδιά νοσηλεύτηκαν στο Δημοτικό Βρεφοκομείο με δημοτικά έξοδα.²¹⁰ Με απόφαση που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα της Κυβερνήσεως²¹¹ διατάχθηκαν οι μυοκτονίες και υποχρεωτική εξέταση στα πλοία που απέπλεαν από την Πάτρα και την Καλαμάτα.

Ταυτοχρόνως προέκυψαν πολλά προβλήματα νοθείας κατά τη διαδικασία παροχής τροφίμων και συγκεκριμένα κατά την παροχή ψωμιού και αλευριού. Η επιτροπή του Α.Ε.Σ. στην Πάτρα αντιλαμβανόμενη τη νοθεία του ψωμιού, διέκοψε την παροχή αλευριού τον Ιανουάριου του 1923 (Μαρινέλλης, 2009:160). Νοθεία και στο γάλα επικαλέστηκε και το Εργατικό Κέντρο Πατρών.²¹² Ο αστυνομικός του αγορανομικού τμήματος Δ. Γκότσης διενήργησε έλεγχο στους γαλακτοπώλες (Μαρινέλλης, 2009:159).²¹³ Κοντά σε αυτά τον πρώτο καιρό της έλευσης των νεοφερμένων και το Εργατικό κέντρο Πατρών υπερασπίστηκε τον προσφυγικό πληθυσμό στηλιτεύοντας φαινόμενα αισχροκέρδειας, όπως τη νοθεία του αλευριού που παρείχε ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός από τους Ι. Γκείβελι διευθυντή της κρατικής επιτροπής περίθαλψης προσφύγων στην Πάτρα και τον Ιορδ. Στανίδη, υπάλληλο της υπηρεσίας αυτής. Συγκεκριμένα οι δύο προαναφερθέντες είχαν καταδικαστεί σε φυλάκιση, διότι είχαν λάβει από τον Α.Ε.Σ. άλευρα και άλλα είδη για 14.000 πρόσφυγες και είχαν διαθέσει μόνο τα 10.000. Το τεταμένο πολιτικό κλίμα με τη στρατιωτική επανάσταση του 1922 του Πλαστήρα, Γονατά και Φωκά άφηνε το περιθώριο για την κατάργηση της νομιμότητας. Συγκεκριμένα ο Γκείβελις με τον Στανίδη αποφυλακίστηκαν και ο Γκείβελις μετέβη στην Αθήνα, για να αναλάβει ανώτερη θέση στο Υπουργείο Υγιεινής, χωρίς να έχει κλείσει η υπόθεση των καταχρήσεων. Το ζήτημα της νοθείας των αλεύρων και του άρτου απασχολούσε την αχαϊκή κοινωνία, την τοπική αυτοδιοίκηση και την επιτροπή περίθαλψης προσφύγων (Πατρών). Ξέσπασαν διαμάχες μεταξύ της επιτροπής περίθαλψης προσφύγων και του νομάρχη Αχαϊοήλιδος Θ. Ασπρογέρακα σχετικά με την διαδικασία παρασκευής του άρτου. Εν συνεχεία η επιτροπή περιθάλψεως προσφύγων παραιτήθηκε μετά τις δημοσιεύσεις του νομάρχη Αχαϊοήλιδος στον Τύπο, υποβάλλοντας την παραίτησή της στον υπουργό Υγιεινής και Κοινωνικής Πρόνοιας, Απ. Δοξιάδη. Οι λόγοι της παραίτησης αναλύθηκαν ως εξής: Ο Θ. Ασπρογέρακας συκοφαντούσε και κατηγορούσε επίσημα την επιτροπή περίθαλψης προσφύγων και ενώ η επιτροπή τον κάλεσε επανειλημμένως να αναρέσει τις θέσεις του, εκείνος αρνήθηκε (Μαρινέλλης, 2009:172-

²¹⁰ Συνεδρίασις 9^{ης} Απριλίου 1923, Δημοτικό Συμβούλιο Πατρών

²¹¹ ΦΕΚ 19ης Ιουλίου 1924, αρ. φύλλου 163

²¹² Καταχρήσεις εις τον εφοδιασμόν Πατρών, (29 Νοεμβρίου, 1922), *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φύλλου 321, σελ.3

²¹³ Επιθεώρησις γάλακτος, (27 Ιανουαρίου, 1923), *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φύλλου 26, σελ. 2

173). Παραιτήθηκε σύσσωμη η επιτροπή Περιθάλψεως προσφύγων: Σ. Δογάνης, Π. Μαλεβίτης, Γ. Νάζλας, Μιχ. Κόλλας, Βλ. Αντωνόπουλος, Β. Μαραγκόπουλος, Σπ. Σταυρουλόπουλος, Τακ. Στεφανόπουλος, Δημ. Χαραλαμπόπουλος, Αν. Αναστασόπουλος, Περ. Κρητικός, Ι. Μουστάκης, Θ. Χατζηχρήστου, Θ. Κακάζης και Χρ. Κατσάμπας. Στη συνέχεια ο Θ. Ασπρογέρακας παραιτήθηκε στον υπουργό Εσωτερικών Γ. Παπανδρέου (Μαρινέλλης, 2009:173). Μάλιστα, ο ίδιος ο υπουργός πήρε θέση με τηλεγράφημά του προς την Επιτροπή Περιθάλψεως Προσφύγων Πάτρας, εκφράζοντας τη λύπη του και παρακινώντας την επιτροπή να συνεχίσει το έργο της περίθαλψης και της αρωγής προς τους πρόσφυγες της Πάτρας (Μαρινέλλης, 2009:174). Παράλληλα η επιτροπή απάντησε στον Γ. Παπανδρέου πως θα συνέχιζε να βοηθά τον προσφυγικό λαό της Πάτρας (Μαρινέλλης, 2009:175).

Συγχρόνως, το εργατικό κέντρο Πατρών προχώρησε στη συνδρομή του προσφυγικού πληθυσμού με χρηματικό ποσό. Παράλληλα, στη γενική συνέλευση του Εργατικού κέντρου Πατρών ψηφίστηκαν μέτρα από τα μέλη του για την αντιμετώπιση της προσφυγικής αποκατάστασης, όπως η επιβολή δυσβάστακτης φορολογίας, σε όσους πλούτισαν κατά τη διάρκεια της Μικρασιατικής εκστρατείας, έτσι ώστε να συντηρηθούν οι νεοφερμένοι πρόσφυγες, οι οικογένειες των εφέδρων και όσων σκοτώθηκαν στις μάχες. Επίσης, τα μέλη του Εργατικού κέντρου Πατρών απαίτησαν την επίταξη των μεγάρων, των επαύλεων, των θεάτρων και εν γένει όλων των κέντρων διασκέδασης με σκοπό τη στέγαση των προσφύγων. Στο ζήτημα της εργασίας ψήφισαν τον εξαναγκασμό της άμεση εκταμίευσης κεφαλαίων με σκοπό τη δημιουργία βιομηχανικών επιχειρήσεων και θέσεων εργασίας. Ακόμα, ψήφισαν την κατάργηση των άσκοπων δημοσίων δαπανών και την παροχή άφθονου ψωμιού προς κάλυψη όλων των αναγκών.²¹⁴ Σε ψήφισμα, επίσης, προέβησαν και οι σιδηροδρομικοί υπάλληλοι απαιτώντας τη φορολόγηση στα πολεμικά κέρδη, ώστε να διατεθούν στη συντήρηση και αποζημίωση των προσφύγων.²¹⁵ Συγχρόνως και οι σοβατζήδες κατέβαλαν χρήματα, 280 δρχ. υπέρ των προσφύγων (Μαρινέλλης, 2009:90).

Αίγιο

Σύμφωνα με τον Ροδά, παρόμοια κατάσταση επικράτησε και στο Αίγιο στο ζήτημα της υγείας. Ο γιατρός, ο Γ. Γεωργιάδης επισκεπτόταν τους πρόσφυγες, με πενιχρό εισόδημα από

²¹⁴ Ανακοίνωση του προϊσταμένου Παναγ. Αδάμ. Ψήφισμα του Εργατικού Κέντρου Πατρών, Αρχείο Παμμικρασιατικού Συνδέσμου Πατρών & δημοσίευση στο Νεολόγο Πατρών στις 2/10/1922

²¹⁵ Ψήφισμα σιδηροδρομικών υπαλλήλων, Επαναστατική Επιτροπή-Αθήνας, δημοσίευση στο Νεολόγο Πατρών στις 20/09/1922

το δημόσιο. Λάμβανε ως αμοιβή 40 δραχμές, ενώ τα έξοδα μετακίνησης του άγγιζαν τις 60 δραχμές (Ροδάς, 1925:50). Ταυτοχρόνως, υπήρξαν προβλήματα στη διανομή της κινίνης, γεγονός που επέτεινε το πρόβλημα υγείας των προσφύγων, ιδίως των παιδιών και των γυναικών. Τα προβλήματα προκλήθηκαν, εξαιτίας γραφειοκρατικής κωλυσιεργίας, ενώ είχαν ζητηθεί επισήμως από το φαρμακείο Βλαχοπούλου του Αιγίου από τις 23 Ιουνίου του 1925, εν τέλει έφτασαν στο Αίγιο στα τέλη του Ιουλίου. Επίσης, προβλήματα προέκυψαν, διότι δεν υπήρξε αρμόδια αρχή να παραλάβει τα φάρμακα, καθώς ο φαρμακοποιός απουσίαζε με άδεια (Ροδάς, 1925:51). Το πρόβλημα της διανομής φαρμάκων επιβεβαιώθηκαν και από τα αρχεία του ειδικού επιτρόπου του ελληνικού υπουργείου Υγιεινής Πρόνοιας και Αντιλήψεως.²¹⁶

Καλαμάτα

Παρομοίως, με την Πάτρα, ο ημερήσιος Τύπος της πόλης (οι εφημερίδες Σημαία, Θάρρος, Μεσσηνιακός Κήρυξ, η Ηχώ) και ο τοπικός πληθυσμός στις πρώτες αφίξεις των προσφύγων στάθηκε αρωγός στο έργο της προσφυγική περίθαλψης. Σημειώθηκαν φιλανθρωπικοί χοροί, λαχειοφόρες αγορές και έρανοι (Ροδάς 1927). Παράλληλα, οι εφημερίδες γράφουν *«πως αποτελεί χρέος των πολιτών να ενσωματώσουν και να υποδεχτούν τους πρόσφυγες ως νέους Μεσσήνιους, οι οποίοι θα αποβούν χρήσιμοι κοινωνικοί παράγοντες, εάν εργαστούν, εκπαιδευτούν και τους δοθούν τα κατάλληλα εφόδια και προφυλαχθούν από την οκνηρία»*. Διενεργήθηκε έρανος μεταξύ των πολιτών, συγκεντρώνοντας το ποσό των 700.000 δρχ. (Ροδάς, 1925:134-135). Κοντά σε αυτά, οι τοπικοί σύλλογοι και σωματεία συνέδραμαν. Ο Σύλλογος Κυριών της Καλαμάτας εξασφάλισε ενδύματα, εσώρουχα και κλινοσκεπάσματα και ο σύλλογος Ραπτών έδωσε στην Επιτροπή κοντά στις 643 δρχ.²¹⁷ Ο τοπικός τύπος της Καλαμάτας και ιδιαίτερα η εφημερίδα *Σημαία Καλαμών* προσπάθησαν να κινητοποιήσουν τους ντόπιους περισσότερο με συνεχή δημοσιεύματα για τη δύσκολη κατάσταση των προσφύγων.²¹⁸ Παράλληλα, σημειώθηκαν φιλανθρωπικές πρωτοβουλίες ντόπιων και στην περιοχή της Καλαμάτας, κυρίως στους πρώτους μήνες άφιξης των προσφύγων.

²¹⁶ Υπηρεσιακό σημείωμα προς δημόσιαση στην εφημερίδα του Ερυθρού Σταυρού, Παρασκευή 4 Ιανουαρίου, υπογραμμένο από τον D.O. Hibbard διοικητικό γραμματέα, Michael Melas ερευνητής, William J. Rapp ερευνητής, φάκελος Salmon, Brainerd P. Τίτλος: Γραπτά, 1923-1924, Αρχείο Ινστιτούτο Hoover, εκδόσεις για την Ελλάδα, CA 94305_6010.

²¹⁷ Εισφορά υπέρ των προσφύγων, *Σημαία Καλαμών*, (12 Οκτωβρίου, 1922), αρ. φύλλου 2764, σελ. 1

²¹⁸ Έρανοι εν νησίω υπέρ των προσφύγων, *Σημαία Καλαμών*, (7 Οκτωβρίου, 1922) αρ. φύλλου 2760, σελ. 1 & Η στέγασις των προσφύγων. Τα ληφθέντα μέτρα, *Σημαία Καλαμών*, (23 Οκτωβρίου, 1922), αρ. φύλλου 2774, σελ. 1

Διενεργήθηκαν έρανοι και φιλανθρωπικές εκδηλώσεις.²¹⁹ Στο φιλανθρωπικό έργο πρωτοστάτησαν ο μητροπολίτης Μεσσηνίας, ο ημερήσιος τύπος των Καλαμών, όπως το Θάρρος, η Σημαία, ο Μεσσηνιακός Κήρυξ, η Ηχώ που καθημερινά έγραφαν για τη δυσχερή κατάσταση των προσφύγων και προσπαθούσαν να δημιουργήσουν ευνοϊκό κλίμα προς τον προσφυγικό πληθυσμό, «οι νέοι συμπολίτες μας, οι νέοι Μεσσήνιοι, πρέπει να γίνουν χρήσιμοι κοινωνικοί παράγοντες και δι' εαυτούς και διά την νέαν των πατρίδα. Αλλά δια ν' αποβώσι τοιούτοι, πρέπει να τους δώσωμεν στέγην, να τους δώσωμεν εργασίαν, να τους δώσωμεν τα μέσα της ζωής, να τους εκπαιδεύσωμεν, να τους προφυλάξωμεν την υγείαν και την ηθικήν».²²⁰ Παράλληλα, ο τύπος της πόλης προέτρεπε την επιτροπή να συμπεριλάβει τα προσφυγόπουλα στην εκπαίδευση, έτσι, ώστε να μην αλωνίζουν ανεξέλεγκτα «ανά την πόλιν επαιτούντα», «η Επιτροπή να τα κατανείμη εις τα διάφορα σχολεία της πόλεως».²²¹

Παρόλο που οργανώθηκε μια συντονισμένη προσπάθεια υπέρ του προσφυγικού πληθυσμού της Καλαμάτας, παρουσιάζονταν καθημερινά όλο και περισσότερα προβλήματα. Στη Μεσσήνη ο γιατρός που ανέλαβε την περίθαλψη των προσφύγων παραιτήθηκε, εξαιτίας της πληθώρας των περιστατικών ενώ αντίστοιχα μέλη του Συλλόγου Κυριών της Καλαμάτας παραιτήθηκαν από τη διανομή συσσιτίου στον προσφυγικό πληθυσμό.²²² Στις 20 Οκτωβρίου η κατάσταση έγινε δυσκολότερη, καθώς έφτασαν στο λιμάνι της Καλαμάτας 8.000 πρόσφυγες από την Κωνσταντινούπολη. Οι 3.000 προορίζονταν να παραμείνουν στην πόλη, ενώ οι υπόλοιποι μετακινήθηκαν στον νομό Μεσσηνίας. Συγκεκριμένα μετακινήθηκαν 718 στη Μεσσήνη, 200 στη Μεθώνη, 300 στην Κορώνη, 100 στο Πεταλίδι και 75 στη Λογκά.²²³ Τα αποθέματα των τροφίμων στα μέσα Νοέμβρη σχεδόν εξαντλήθηκαν και ανέλαβε η Κ.τ.Ε. να χορηγήσει τρόφιμα στους πρόσφυγες και στη συνέχεια ανέλαβε ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός μέχρι την αποχώρησή του στα μέσα Ιουνίου του 1923.

Η εφημερίδα Σημαία ήδη από τις αρχές Οκτωβρίου φιλοξενούσε σε μόνιμη βάση τη στήλη των προσφύγων, όπου αναζητούσαν χαμένα συγγενικά τους πρόσωπα. Σχεδόν καθημερινά τα πρώτα χρόνια της προσφυγικής έλευσης, στα φύλλα της Σημαίας, υπήρχαν δημοσιεύσεις

²¹⁹ Η πρώτη συναυλία της Κυριακής διά το γάλα των προσφυγοπαίδων, *Σημαία Καλαμών*, (14 Δεκεμβρίου, 1922), αρ. φύλλου 2818, σελ. 1

²²⁰ Σώσατε τα προσφυγόπουλα, *Σημαία Καλαμών*, (13 Οκτωβρίου, 1922), αρ. φύλλου 2763, σελ. 1

²²¹ Σώσατε τα προσφυγόπουλα, ανάγκη μεθοδικής εργασίας, *Σημαία Καλαμών*, (1 Οκτωβρίου, 1922), αρ. φύλλου 2755 σελ. 1

²²² Πρόσφυγες ευγνωμονούντες, *Σημαία Καλαμών*, (11 Οκτωβρίου, 1922), αρ. φύλλου 2763, σελ. 1

²²³ Ειδήσεις της ημέρας, η στέγασις των προσφύγων. Τα ληφθέντα μέτρα, *Σημαία Καλαμών*, (23 Οκτωβρίου, 1922), αρ. φύλλου 2774, σελ. 1

για έκθετα βρέφη σε διάφορα σημεία της πόλης. Μια πρώτη ένδειξη της σχέσης των άρτι αφιχθέντων με τους ντόπιους έδωσε μια μεμονωμένη επιστολή που δημοσιεύεται στις 11 Οκτωβρίου του 1922 με αποστολέα πρόσφυγα από το Αϊβαλί, ο οποίος ευχαριστούσε τους κατοίκους της Λάμπαινας (Λέζι) Μεσσηνίας για τη βοήθειά τους.²²⁴ Μερικά χρόνια μετά μια ευχαριστήρια επιστολή του Συλλόγου των Εν Καλάμαις Αλυτρώτων (με πρόεδρο τον Νικ. Ψιακή και αντιπρόεδρο τον Ι. Άννινο) προς τον οφθαλμίατρο Καμπούρογλου που εγχείρισε δύο γυναίκες πρόσφυγες αφιλοκερδώς φανέρωσε πτυχές των κοινωνικών σχέσεων που διαμορφώνονται ανάμεσα στους Καλαματιανούς και στους πρόσφυγες (Χρυσανθακοπούλου, 2019).

Χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει πως δεν καταγγέλθηκαν φαινόμενα αισχροκέρδειας και στην Καλαμάτα. Ο νομάρχης Μεσσηνίας κ. Παπαδόπουλος, όταν έμαθε πως κάποιοι αρτοποιοί κρύβουν εσκεμμένα το ψωμί, περιόδευσε ο ίδιος κάνοντας επιτόπια έρευνα. Παράλληλα, η νομαρχία Μεσσηνίας προχώρησε στην επίταξη αλεύρων και προχώρησε σε εισαγωγές αλεύρων από το εξωτερικό. Παράλληλα, ο Α.Ε.Σ ανέλαβε το επισιτιστικό έργο στην Καλαμάτα και στις γύρω περιοχές, ήδη από τον Δεκέμβριο του 1922. Ο προϊστάμενος του Α.Ε.Σ. της τοπικής επιτροπής της Καλαμάτας Ch. Lewis οργάνωσε την ίδρυση σταθμού τροφίμων στο κέντρο της Καλαμάτας. Παράλληλα, ταξινόμησε την προσφυγική ομάδα με βάση την ηλικία, το φύλο και την παραγωγική τους ετοιμότητα.²²⁵

5.3.3. Προσφυγική εργασία

Η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων ήταν ένα δυσεπίλυτο ζήτημα. Ο προσφυγικός πληθυσμός δεν αποτέλεσε μία ενιαία μάζα με κοινά χαρακτηριστικά και αυτό αποδείχθηκε σε όλες τις πτυχές της ενσωμάτωσής του. Οι εύρωστοι πρόσφυγες κατάφεραν να εξασφαλίσουν εργασία δημιουργώντας δικές τους επιχειρήσεις, ενώ οι υπόλοιποι πολλές φορές άλλαζαν συνεχώς επαγγέλματα με σκοπό τον βιοπορισμό. Ωστόσο, οι περισσότεροι ζούσαν σε άθλια οικονομική κατάσταση και μετατρέπονταν σε αντικείμενα εκμετάλλευσης. Με την θεσμοθέτηση της ΕΑΠ οι πρόσφυγες εργάστηκαν κυρίως σε αγροτικές εργασίες, στη βιομηχανία -όπου ήταν εφικτό- και κάποιοι ίδρυσαν τις δικές τους μικρές ως επί των πλείστων, επιχειρήσεις (Αγριαντώνη & Πανσελήνα, 2003).

²²⁴ Πρόσφυγες ενγλωμονόντες, *Σημεία Καλαμών*, (11 Οκτωβρίου, 1922), αρ. φύλλου 2763, σελ. 1

²²⁵ Τα μέτρα του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού διά τους πρόσφυγες, *Σημεία Καλαμών*, (24 Δεκεμβρίου, 1922), αρ. φύλλου 2828, σελ. 2

Παράλληλα, ο προσφυγικός πληθυσμός έδειχνε τη εργασιακή διαθεσιμότητά του με αγγελίες στις εφημερίδες σε ειδικές στήλες, Στην Πάτρα υπάρχει ειδική αναφορά στον Νεολόγο, ήδη από τις 15/10/1922.²²⁶ Στη συγκεκριμένη στήλη ως τόπο κατοικίας αναφέρθηκαν οι προσωρινοί τόποι εγκατάστασής τους (Αποθήκαι Βουρλούμη Αριθ.4, Αποθήκαι Βουρλούμη Αριθ. 5, Αποθήκαι Θωμοπούλου, Αποθήκαι Αθανασίου, Σχολείον Κουτσουδάκη).

Η Μικρασιατική Καταστροφή προσέφερε φθινό εργατικό δυναμικό έτοιμο να απασχοληθεί σε οποιαδήποτε εργασία. Επίσης, φθινά εργατικά χέρια, ήλθαν κατά χιλιάδες, όχι μόνο από τους πρόσφυγες, αλλά και από τους παλιούς πολεμιστές, που μετά από μια ολόκληρη δεκαετία συνεχούς επιστράτευσης βρίσκονται μετά την καταστροφή του 1922 ξεκομμένοι από τις παλιές παραγωγικές εργασίες τους, αλλά και από τους αγρότες, οι οποίοι μετά την εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης μετανάστευσαν στα αστικά κέντρα (Μιτζάλης, 2006).

Οι πρόσφυγες που διέμεναν στην Πελοπόννησο αναγκάστηκαν σε συχνές μετακινήσεις, ώστε να εξασφαλίσουν δουλειά και να καταφέρουν να αποκατασταθούν. Σύμφωνα με την Κοντογιώργη, οι προσφυγικές μετακινήσεις για την εξασφάλιση εργασίας εξέφρασαν περισσότερο την κοινωνική ταυτότητα των προσφύγων, δηλαδή τον τρόπο που επιθυμούσαν να ενσωματωθούν και όχι το επάγγελμα που δήλωναν (Kontogiorgi, 2006:115). Σύμφωνα με τον Α. Πάλλη η διανομή της γης στην Πελοπόννησο αποτελούσε πρόβλημα για τους γηγενείς, συνεπώς οι πρόσφυγες συναντούσαν πολλές δυσκολίες στην περιοχή. Είχαν τη δυνατότητα να εξασφαλίσουν προσωρινή εργασία στις αγροτικές καλλιέργειες αλλά όχι μόνιμη.²²⁷ Για αυτό το λόγο οι μετακινήσεις του προσφυγικού πληθυσμού εντός της Πελοποννήσου ήταν συχνές.

Στα επόμενα χρόνια πρόσφυγες από τη Μεσσηνία μετακινήθηκαν σε όλη την Πελοπόννησο ύστερα από σχετικό αίτημα τους στη κεντρική διοίκηση αλλά και στην ΕΑΠ. Η μετακίνηση συνήθως αποφασιζόταν, όταν συνέτρεχαν επαγγελματικοί λόγοι. Το καλοκαίρι του 1924, 40 προσφυγικές οικογένειες μετακινήθηκαν στο Άγιον Όρος. Τον 1925 μετακόμισαν 170 περίπου προσφυγικές οικογένειες από την Μεσσήνη, στην Μανωλάδα Ηλείας για να αποκατασταθούν ως αγρότες. Συγκεκριμένα, το Νοέμβριο του 1924, 110 οικογένειες

²²⁶ Πρόσφυγες ζητούντες εργασία, (15 Οκτωβρίου, 1922), *Νεολόγος Πατρών*, Αρ. φύλλου 176, σελ. 3

²²⁷ Το προσφυγικό πρόβλημα στην Ελλάδα από τον Α.Α. Pallis Ο.Β.Ε. πρώην διευθυντή της αγροτικής αποκατάστασης στη Μακεδονία, Αθήνα 21 Νοεμβρίου 1922. Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κτυίο 19, φάκελος 16, Οικονομική αποκατάσταση των προσφύγων 1922-1923, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover, σελ.4

προσφύγων που προέρχονταν από το χωριό Ντομούζ Ντερέ της περιφέρειας Κωνσταντινουπόλεως, στην Ανατολική Θράκη, έφυγαν από την πατρίδα τους και αρχικά εγκαταστάθηκαν στο Νησί (Μεσσήνη) Μεσσηνίας και τον Απρίλιο του 1925 μια επιτροπή τους επισκέφθηκε τη Νέα Μανωλάδα και μετά από συνεννόηση με τους ντόπιους πέτυχαν την εγκατάστασή τους τον Αύγουστο του 1925 σε έκταση 1.500 στρεμμάτων που ανήκε στο μοναστήρι του Μεγάλου Σπηλαίου²²⁸ (Ροδάς, 1925). Αρχικά οι πρόσφυγες έμεναν σε σκηνές το 1926, στη συνέχεια δημιούργησαν καλύβες και το 1927 τοποθετήθηκαν σε πλινθόκτιστες κατοικίες. Το 1926 αναφέρθηκε η μετακίνηση 250 ατόμων αλιέων προσφύγων προς τον Πειραιά ύστερα από διαταγή της Ανωτάτης Διεύθυνσης Προσφύγων, με στόχο να απασχοληθούν επαγγελματικά στην κυρίως εργασία τους. Επίσης τον Ιούνιο του 1926 η Διεύθυνση Εποικισμού (ΕΑΠ) επέτρεψε δημοσία δαπάνη τη μετακίνηση 5 οικογενειών προσφύγων στην Ανάβυσσο Αττικής (Χρυσανθακοπούλου, 2019:31).

Με την απόφαση της 10ης Ιουνίου 1932 του Υπουργείου Γεωργίας, καθορίστηκαν προς διάθεση 115 γεωργικοί και 2 επαγγελματικοί κλήροι. Η έκταση των κλήρων καθορίστηκε με βάση τον αριθμό των μελών της κάθε οικογένειας. Ορίστηκαν προς διάθεση πέντε κατηγορίες αγροτεμαχίων, η έκταση των οποίων ήταν συνολικά 17 έως 18 στρέμματα περίπου. Σύμφωνα με την έκθεση της οριστικής διανομής του συνοικισμού, οι κληρούχοι έλαβαν 112 οικόπεδα, ενώ 11 αδιάθετα οικόπεδα και οι κοινόχρηστοι χώροι παραδόθηκαν στον πρόεδρο της κοινότητας. Ο συνοικισμός αποτελούνταν από 18 οικοδομικά τετράγωνα. Το κάθε οικόπεδο είχε έκταση περίπου 500 τ. μ. Η συνολική έκταση του οικισμού ανήλθε στα 152.026 τ. μ (Χρυσανθακοπούλου, 2019:29-30).

Στο ζήτημα της εργασίας οι πρόσφυγες είχαν να αντιμετωπίσουν τους γηγενείς που στην πλειονότητά τους ήταν άνεργοι. Στην Πάτρα, άνδρες - γυναίκες πρόσφυγες δούλεψαν ως γεωργοί και καπνοκαλλιεργητές, άλλοι σε εργοστάσια και κάποιοι σε εργοστάσια επεξεργασίας σταφίδας με ημερομίσθιο 15 δραχμές την ημέρα και δουλεύοντας κοντά στις 12-14 ώρες την ημέρα. Πολλές γυναίκες δούλεψαν σε υφαντουργεία και ως υπηρέτριες στα σπίτια των αφεντικών τους (Λάζαρης, 2007). Ο προσφυγικός πληθυσμός λειτούργησε ως φθινό εργατικό δυναμικό. Πολλοί πρόσφυγες, γυναίκες και άνδρες δούλεψαν με εξευτελιστικά μεροκάματα, για να εξασφαλίσουν εργασία. Γεγονός που επέτρεψε στους εργοδότες να προλαμβάνουν τον προσφυγικό πληθυσμό σε θέσεις εργασίας αντί των γηγενών. Το ζήτημα αυτό όξυνε τις αντιπαραθέσεις μεταξύ γηγενών και προσφύγων. Για

²²⁸ Υπ. αριθμόν απόφαση 78088/1925 του Υπουργείου Γεωργίας

αυτό το λόγο, η έλευση των προσφύγων διαμόρφωσε δύο τάσεις στο Εργατικό κέντρο Πατρών. Η μία που ζητούσε την εργατική απομόνωση και αποπομπή των προσφύγων, υποστηρίζοντας πως υποβαθμίζουν τα εργατικά ημερομίσθια και πως εξαιτίας των ασθενειών που έφεραν απειλείται ολόκληρη η Πάτρα. Η άλλη τάση ζητούσε την κατάργηση της εκμετάλλευσής τους και απαιτούσε να παρασχεθούν στον προσφυγικό πληθυσμό ίσες αμοιβές και δικαιώματα.

Συνεπώς το πρώτο διάστημα υπήρξε ένα κύμα συμπόνοιας και φιλανθρωπίας στην περιοχή της Πάτρας, το οποίο μεταβλήθηκε στην πορεία, διότι επικράτησε η αντίληψη πως η παραμονή των προσφύγων ήταν προσωρινή. Μόλις, οριστικοποιήθηκε η παραμονή του προσφυγικού πληθυσμού στην Ελλάδα με την υπογραφή της Σύμβασης της Λωζάννης (30 Ιανουαρίου 1923), τα δεδομένα μεταβλήθηκαν επηρεάζοντας άμεσα τις σχέσεις γηγενών – προσφύγων και κατ'επέκταση την ομαλή κοινωνική ενσωμάτωση του προσφυγικού πληθυσμού. Οι νεοαφιχθέντες αντιμετωπίστηκαν ως απειλή για τους ντόπιους, ιδιαίτερα στο ζήτημα της εύρεσης εργασίας. Στην Πάτρα το κλίμα μεταστράφηκε και δεν έλειψαν οι κινητοποιήσεις εναντίον του προσφυγικού εργατικού δυναμικού από τους εργάτες της πόλης. Χαρακτηριστικά, σε επιστολή του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στις 11 Μαρτίου του 1923, οι εργαζόμενοι από την Πάτρα μέσα από τα συνδικάτα τους προσπάθησαν να περιφρουρήσουν τις εργασίες τους από τους πρόσφυγες. Η επιστολή κατέληξε με ανησυχία από τη μεριά του γενικού διευθυντή της Πάτρας του Α.Ε.Σ., ο οποίος φοβάται για το μέλλον των προσφύγων, καθώς ο οργανισμός επρόκειτο να αποχωρήσει τον Ιούνιο του 1923 από την περιοχή.

Το περιστατικό που δυσχέρανε ακόμη περισσότερο τη θέση των κοριτσιών ήταν οι καταγγελίες του Παμμικρασιατικού Συνδέσμου Πατρών για την εκμετάλλευση των προσφύγων γυναικών από τις φιλάνθρωπες κυρίες της Πάτρας. Στο ζήτημα έλαβε θέση του Υπουργείου Υγιεινής αλλά και ο νομάρχης Αχαϊοήλιδος, Ε. Παπαντωνίου. Στα τέλη του 1922 η Μόρφυ (Αγγλίδα υπήκοος διαμένουσα στην Πάτρα) ίδρυσε το εργοστάσιο εργόχειρων (Μαρινέλλης, 2009:248). Εκεί εργάζονταν σχεδόν πενήντα προσφυγοπούλες και η Μόρφυ τους είχε παράσχει μηχανές και 20.000 δραχμές. Ωστόσο τα έξοδα ήταν πολλά και η Μόρφυ ζήτησε την αρωγή γηγενών κυριών, της Τριάντη, της Μυλωνά, της Μουστάκη και της Μπάλοβιτς. Με μεγάλη προθυμία οι κυρίες συνέδραμαν το έργο της Μόρφυ και όταν η ιδρύτρια αποχώρησε για το Λονδίνο ανέλαβαν εξ ολοκλήρου τη διοίκηση και τη διαχείριση του εργοστασίου (Μαρινέλλης, 2009:249).

Η ίδρυση του εργαστηρίου κεντημάτων στην Πάτρα από τις εύπορες κυρίες της Πάτρας, η Μόρφυ, η Αν. Τριάντη και η Βιργ. Μυλωνά προκάλεσε μεγάλες αντιπαραθέσεις μεταξύ του Παμμικρασιατικού συλλόγου και της διεύθυνσης του εργοστασίου (Λάζαρης, 1986:182). Στο εργαστήριο κεντητικής δούλεψαν πολλές κοπέλες προσφυγικών οικογενειών κερδίζοντας το ημερομίσθιο τους. Ωστόσο, μία επιστολή του προέδρου του Μικρασιατικού συλλόγου Πατρών, Α. Πετρά, προς τον γενικό γραμματέα του υπουργείου Υγιεινής, κ. Χρυσανθάκη έκανε τις κυρίες που ίδρυσαν το εν λόγω εργοστάσιο να το σταματήσουν.²²⁹ Το ζήτημα που προκάλεσε τη διακοπή του εργοστασίου ήταν πως ο πρόεδρος του Μικρασιατικού συλλόγου Πατρών, Α. Πετράς, ζήτησε να αυξηθεί το ημερομίσθιο των εργαζομένων, το οποίο κυμάνθηκε από 6 έως 12 δρχ., διότι το εργαστήριο κεντημάτων παρουσίαζε κέρδη και οι ιδρύτριες του εργοστασίου δεν ελέγχονταν από κάποιο κρατικό φορέα για τα ημερομίσθια που κατέβαλαν (Λάζαρης, 1986:183) & (Μαρινέλλης, 2009:247). Παράλληλα, το διοικητικό συμβούλιο του Παμμικρασιατικού υποστήριζε πως τα αντίστοιχα ημερομίσθια στην Αθήνα έφταναν τις 10 με 35 δρχ. ημερησίως με την παροχή ενός συσσιτίου, επιβεβαιώνοντας πως οι εργάτριες της Πάτρας πληρώνονταν αρκετά λιγότερο. Το έγγραφο απεστάλη από τον πρόεδρο του Παμμικρασιατικού Α. Πετρά και τον γενικό γραμματέα Κ. Νικολαΐδη στον γενικό γραμματέα του Υπουργείου Υγιεινής Χρυσανθάκη. Με τη σειρά του το υπουργείο κοινοποίησε το έγγραφο στον νομάρχη Αχαϊοήλιδος Ε. Παπαντωνίου (Μαρινέλλης, 2009:247). Ο νομάρχης στάθηκε στο πλευρό των ιδρυτριών του εργοστασίου εγκωμιάζοντας το έργο τους, απαντώντας στην επιστολή του Υπουργείου Υγιεινής.²³⁰ Παράλληλα κατήγγειλε τη διοίκηση του Παμμικρασιατικού για φθόνο και επιθυμία ιδιοποίησης το εργοστασίου εργοχείρων. Συγχρόνως, ο νομάρχης έγραφε, πως οι προσφυγοπούλες εργάτριες δεν παραπονέθηκαν για τον μισθό τους (Μαρινέλλης, 2009:249). Με τη διάλυση του εργοστασίου καταβλήθηκαν στις εργάτριες 15 ημερομίσθια από τη διοικούσα επιτροπή (Μαρινέλλης, 2009:250). Η επιστολή του νομάρχη πυροδότησε την αντίδραση του Παμμικρασιατικού που επιτέθηκε εναντίον του και παρόλο το κύμα συμπαραστάσης που δέχτηκε ο νομάρχης Ε. Παπαντωνίου απολύθηκε στις 19/7/1925 και αντικαταστάθηκε από τον Α. Μάρκελλο (Μαρινέλλης, 2009:251). Παράλληλα το ζήτημα της διαχείρισης του εργοστασίου προκάλεσε τριγμούς εντός της διοίκησης του

²²⁹ Ο πρόεδρος του Παμμικρασιατικού Α. Πετράς & ο γεν. γραμματέας Κ. Νικολαΐδης προς τον κ. Χρυσανθάκη, Γενικών Γραμματέαν Υπουργείον Υγιεινής Αθήνας, Εν Πάτραις τη 29^η Απριλίου 1925. Αρχείο Παμμικρασιατικού Συνδέσμου Πατρών.

²³⁰ Ο νομάρχης Αχαϊοήλιδος Ε. Παπαντωνίου προς το Υπουργείο Υγιεινής κ.λπ., Διεύθυνσιν ΙΥ, τμήμα ΙΑ, Γραφείον 1^{ον} Αθήνας, εν Πάτραις τη 9^η Ιουνίου 1925.

Παμμικρασιατικού συλλόγου. Ο Σ. Ασλανίδης μέλος του διοικητικού συμβουλίου του Παμμικρασιατικού παραιτήθηκε στις 21 Ιουνίου του 1925 γράφοντας δημόσια επιστολή. Στο κείμενο του επέρριψε ευθύνες στη διοικητική αρχή του Παμμικρασιατικού για το κλείσιμο του εργαστηρίου κεντητικής, κατηγορώντας τον για αγνωμοσύνη προς τις ιδρύτριες του εργοστασίου (Μαρινέλλης, 2009:255-253). Οι μομφές του Παμμικρασιατικού εναντίον του νομάρχη, Ε. Παπαντωνίου συνεχίστηκαν. Το προεδρείο του Παμμικρασιατικού κατηγόρησε τον νομάρχη για υπεξαίρεση χρημάτων στον *Τηλέγραφο*, όταν εκείνος διαχειριζόταν τα χρήματα του ταμείου Περιθάλψεως (Μαρινέλλης, 2009:253). Στη συγκεκριμένη κατηγορία ανασκεύασε ο Χρ. Κατσάμπας, παλαιότερο μέλος του Ταμείου Περιθάλψεως, υπερασπιζόμενος τον νομάρχη πως επιδείκνυε ειλικρινές ενδιαφέρον για την προσφυγική αποκατάσταση και την ενσωμάτωση (Μαρινέλλης, 2009:254).

Οι ιδρύτριες θεώρησαν προσβολή το περιεχόμενο της επιστολής (πως εκμεταλλεύονταν τις εργάτριες) και διέκοψαν τις εργασίες του εργοστασίου δωρίζοντας την περιουσία του στο εθνικό ορφανοτροφείο Θηλέων Πατρών.²³¹ Συγχρόνως υπήρχε διαμάχη για το ζήτημα της στέγασης του διοικητικού συμβουλίου του Παμμικρασιατικού συνδέσμου και της διεύθυνσης του εργαστηρίου κεντητικής Πατρών. Ο Παμμικρασιατικός διεκδικούσε τη συγκεκριμένη αίθουσα ισχυριζόμενος πως εκπροσωπεί 15.000 πρόσφυγες και έτσι χρειάζεται μία ευρύχωρη αίθουσα. Επίσης, το διοικητικό συμβούλιο του Παμμικρασιατικού στόχευε στην ανάληψη του διοικητικού συμβουλίου του εργαστηρίου κεντητικής, διώχνοντας με αυτόν τον τρόπο τις ιδρύτριες (Μαρινέλλης, 2009:247-248). Μετά σκόπευε να πουλά τα κεντήματα στην Αθήνα, στα αμερικανικά εργαστήρια εργοχείρων.²³² Ωστόσο, ο γενικός γραμματέας του Υπουργείου Υγιεινής εξέδωσε την υπ. αριθμ. απόφαση 37198 προς τον Νομάρχη Αχαϊοήλιδος απαιτώντας τον να δοθεί ο χώρος στη διεύθυνση του εργαστηρίου κεντητικής. Γεγονός που έκανε το διοικητικό συμβούλιο του Παμμικρασιατικού να αναλάβει άμεσα δράση, για να αναιρεθεί η απόφαση. Το 1925 το εργοστάσιο επαναλειτούργησε με το κεφάλαιο της πρώτης περιόδου λειτουργίας (40.000 δρχ.) εντούτοις δεν υπήρξε εκ νέου ο ενθουσιασμός των ιδρυτριών της πρώτης περιόδου. Ο προσφυγικός κόσμος της Πάτρας εξέφρασε τη λύπη του και τόνισε την άμεση ανάγκη

²³¹ Β. Μυλωνά & Α. Τριάντη προς τον Αξιότιμον κ. νομάρχη Αχαϊοήλιδος, εν Πάτραις τη 5^η Ιουνίου 1925 (Μαρινέλλης, 2009:248).

²³² Ο πρόεδρος του Παμμικρασιατικού Α. Πετράς & ο γεν. γραμματέας Κ. Νικολαΐδης προς τον κ. Χρυσανθάκη, Γενικόν Γραμματέαν Υπουργείου Υγιεινής Αθήνας, Εν Πάτραις τη 29η Απριλίου 1925. Αρχείο Παμμικρασιατικού Συνδέσμου Πατρών.

αναζωπύρωσης του εργοστασίου κεντημάτων από τις κυρίες της αχαϊκής κοινωνίας, διότι οι εργαζόμενες κατάφερναν να εξασφαλίσουν βασικά αγαθά επιβίωσης στις οικογένειές τους (Ροδάς, 1925).

Οι επιστολές του Α.Ε.Σ ήταν λεπτομερείς στο θέμα της εργασίας στην περιοχή της Πελοποννήσου. Οι εργαζόμενοι του οργανισμού στην Ελλάδα έγραφαν αναλυτικές, εκθέσεις, επιστολές και τηλεγραφήματα προς τη διοίκηση του οργανισμού στην Αθήνα αναλύοντας την επικρατούσα κατάσταση, συγκρίνοντας την ποιότητας εργασίας γηγενών – προσφύγων, όπως επίσης ερευνούσαν τις πιθανότητες εύρεσης εργασίας από περιοχή σε περιοχή. Οι επιστολές προέρχονταν από τις περιοχές της Μεσσηνίας, της Τρίπολης και της Αχαΐας όπου πολλοί πρόσφυγες εργάστηκαν στους νομούς αυτούς την εποχή του θέρους συλλέγοντας καρπούς και μόλις τελείωναν την απασχόλησή τους εκεί, μετακινούνταν σε άλλο νομό.

Στην Καλαμάτα υπήρξε παράδειγμα άμεσης επαγγελματικής ενσωμάτωσης πρόσφυγα από το Αϊβαλί που άνοιξε κατάστημα γυναικείων ενδυμάτων σε κεντρικό σημείο της πόλης.²³³ Η ΕΑΠ, ενώ, αποφάσισε την ίδρυση ταπητουργείου για την απασχόληση των προσφύγων, τελικά δεν πραγματοποιήθηκε. Στη συνέχεια δόθηκαν χρηματικά ποσά σε πρόσφυγες για να ιδρύσουν τις δικές τους επιχειρήσεις και παράλληλα η υποεπιτροπή της ΕΑΠ μαζί με τις τοπικές αρχές προέτρεψε τον προσφυγικό πληθυσμό να απασχοληθεί στη μεσσηνιακή ενδοχώρα, που εκεί χρειαζόνταν ενίσχυση του εργατικού δυναμικού. Ουσιαστικά, γίνονταν προσπάθειες οι πρόσφυγες να απασχοληθούν σε εργασίες του πρωτογενούς τομέα, όπως τη σηροτροφεία, δίνοντας άδεια στους πρόσφυγες να εκθρέψουν μεταξοσκώληκες (Χρυσανθακοπούλου, 2019:61-62).

Έρευνα C.A. Lewis διευθυντή του Α.Ε.Σ. στην Καλαμάτα στις 2 Απριλίου 1923 καταγράφει το θέμα της επαγγελματικής απασχόλησης στη Νότια Πελοπόννησο στον διοικητή των κεντρικών γραφείων του Α.Ε.Σ. στην Αθήνα.²³⁴ Η έρευνα ξεκινούσε με την παρουσίαση της Μεσσηνίας, που περιγράφεται, ως μια περιοχή με πολλές αμπελοκαλλιέργειες και οπωροφόρα δέντρα. Οι δουλειές περιγράφονταν, ως ιδιαίτερα επίπονες, καθώς οι μέθοδοι εργασίας θεωρήθηκαν ξεπερασμένες. Τα κέντρα παραγωγής οπωροφόρων καρπών στην

²³³ Σημαία Καλαμών, (8 Οκτωβρίου, 1922), αρ. φύλλου 2761, σελ. 1

²³⁴ Ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, Καλαμάτα, C.A. Lewis, 2 Απριλίου 1923, Θέμα: Η ανεργία στην νότια Πελοπόννησο στον διοικητικό υπάλληλο του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στην Αθήνα. Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κωτίο 19, φάκελος 16, οικονομική αποκατάσταση των προσφύγων 1922-1923, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover, σελ.1

περιοχή της Μεσσηνίας ήταν η Καλαμάτα, τα Φιλιατρά, οι Γαργαλιάνοι, η Κυπαρίσσια, ο Μελιγαλάς και η Κορώνη. Εκεί, συγκεντρώθηκαν 15.000 εργαζόμενοι, άνδρες και γυναίκες εργάστηκαν, ολοκλήρωσαν τη δουλειά τους σε δέκα ημέρες και έφυγαν για να δουλέψουν σε άλλη περιοχή. Από αυτούς 3.000 δούλεψαν στους Γαργαλιάνους και 5.000 στα Φιλιατρά ολοκληρώνοντας τη συλλογή των καρπών εσπευσμένα.²³⁵ Η συλλογή των καρπών ήταν μία προσωρινή εργασία, ωστόσο οι αγρότες επένδυναν στη ταχύτατη εργασία και για αυτό το λόγο για τα δεδομένα της εποχής, οι μισθοί κυμάνθηκαν σε καλά επίπεδα, 80-100 δρχ., σε σχέση με τα δεδομένα της εποχής, την ημέρα και το ύψος τους δεν μειώθηκε παρόλο που υπήρχε πληθώρα εργατών, λόγω της προσφυγικής άφιξης. Έτσι μετακινήθηκαν οι εργάτες μέσω του τρένου και όπου γνώριζαν ότι επρόκειτο να λάβουν καλές αμοιβές, σταματούσαν και εργάζονταν. Η έρευνα του C.A. Lewis συνεχίστηκε και έγραφε, πως εάν και η δουλειά ήταν απλή, δεν μπορούσαν όλοι να την κάνουν. Πολλοί πρόσφυγες αδυνατούσαν να ανταπεξέλθουν και ο προϊστάμενος της νότιας Πελοποννήσου τους χαρακτήρισε νωθρούς σε σχέση με τους γηγενείς.²³⁶ Επίσης, οι πρόσφυγες δεν απαιτούσαν υψηλούς μισθούς, όπως οι γηγενείς κάτι που συνέφερε τους εργοδότες, ωστόσο οι κάτοχοι των κλήρων προτιμούσαν να γίνει η δουλειά τους γρήγορα και με ορθό τρόπο.²³⁷ Παράλληλα, ο Lewis έκανε μία διαπίστωση και έναν καταμερισμό ανάμεσα στους πρόσφυγες. Παρατήρησε πως περίπου 1.700 πρόσφυγες από τη Θράκη που δούλεψαν στην Κυπαρίσσια ήταν καλύτεροι εργάτες σε σχέση με τους Μικρασιάτες, ωστόσο δεν είχαν εξοικειωθεί με τις αγροτικές εργασίες. Επίσης, στην έρευνα τους ο Lewis διαπίστωσε πως οι Έλληνες του Πόντου και οι Αρμένιοι είχαν τις επαγγελματικές προδιαγραφές για να δουλέψουν ως τεχνίτες και μάστορες και όχι ως αγρότες. Μάλιστα ο συντάκτης της έρευνας άσκησε κριτική στην ποιότητα της εργασίας των προσφύγων ανάλογα με την περιοχή καταγωγής τους. Λόγου χάρι οι πρόσφυγες από τη Θράκη θεωρήθηκαν αποδοτικότεροι από τους Μικρασιάτες. Οι Έλληνες του Ευξείνου Πόντου δήλωσαν έμποροι και μάστορες, έτσι τις περισσότερες φορές οι εργοδότες δεν τους

²³⁵ Ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, Καλαμάτα, C.A. Lewis, 2 Απριλίου 1923, Θέμα: Η ανεργία στην νότια Πελοπόννησο στον διοικητικό υπάλληλο του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στην Αθήνα. Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κυτίο 19, φάκελος 16, οικονομική αποκατάσταση των προσφύγων 1922-1923, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover, σελ.1

²³⁶ Ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, Καλαμάτα, C.A. Lewis, 2 Απριλίου 1923, Θέμα: Η ανεργία στην νότια Πελοπόννησο στον διοικητικό υπάλληλο του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στην Αθήνα. Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κυτίο 19, φάκελος 16, οικονομική αποκατάσταση των προσφύγων 1922-1923, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover, σελ.2

²³⁷ Ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, Καλαμάτα, C.A. Lewis, 2 Απριλίου 1923, Θέμα: Η ανεργία στην νότια Πελοπόννησο στον διοικητικό υπάλληλο του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στην Αθήνα. Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κυτίο 19, φάκελος 16, οικονομική αποκατάσταση των προσφύγων 1922-1923, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover, σελ.2

προσλάμβαναν για αγροτικές εργασίες. Αναφέρθηκε, επίσης, και πως όσοι δούλεψαν ως αμπελοκαλλιεργητές στη Μικρά Ασία αντιμετώπισαν δυσκολία στις καλλιεργητικές μεθόδους που εφαρμόζονταν στην Ελλάδα, καθώς διέφεραν, από αυτές που ήδη γνώριζαν.

Έτσι, πολλοί γαιοκτήμονες δεν τους προσλάμβαναν για δουλειά, παρόλο που θα πλήρωναν μικρότερο ημερομίσθιο, καθώς δεν είχαν το χρόνο και την υπομονή να τους μάθουν. Στη Μεσσηνία λοιπόν, σύμφωνα με την επιτόπια έρευνα του Lewis, από το εργατικό δυναμικό της περιοχής, λίγοι εργάτες ήταν προσφυγικής καταγωγής. Οι εργοδότες απαξίωναν τελείως τη δουλειά των προσφύγων σε σχέση με αυτή των γηγενών, όσον αφορά τις αγροτικές εργασίες.²³⁸ Στις περιοχές της Μεσσηνίας, οι εργασίες διαρκούσαν από τον Απρίλιο έως τον Δεκέμβριο, ξεκινώντας με το σκάψιμο των κλημάτων, το γέμισμα τους και οι αγροτικές εργασίες συνεχίζονταν με τη συγκομιδή των σύκων, των καρπών και των ελαιόδεντρων. Από τον Δεκέμβριο έως τα μέσα του Μαρτίου δεν πραγματοποιούνταν αγροτικές εργασίες. Το ζήτημα ήταν πως στη Μεσσηνία υπήρχε επαρκές εργατικό δυναμικό από τους ήδη γηγενείς και ουσιαστικά δεν υπήρχε διαθέσιμος χώρος για τους πρόσφυγες.²³⁹ Σύμφωνα με την έρευνα του Lewis, το προσφυγικό εργατικό δυναμικό είχε άσχημη φήμη, ως προς την ανικανότητα του να δουλέψει σε αγροτικές εργασίες, είτε εξαιτίας της νωθρότητάς τους είτε εξαιτίας της άγνοιάς τους σε τέτοιου είδους εργασίες. Στο τέλος της επιστολής, ο Lewis, σχολίαζε πως οι πρόσφυγες υποσιτίζονταν, έτρωγαν ψήγματα φαγητού, περίπου στα 100 δράμια την ημέρα, οπότε ήταν δύσκολο να αναλαμβάνουν σκληρές αγροτικές εργασίες.²⁴⁰

Αρχικά, η κινητικότητα των προσφύγων ήταν μεγάλη, καθώς ήθελαν οι ίδιοι να διαπιστώσουν τις δυνατότητες που προσέφερε κάθε περιοχή, προκειμένου να καταλήξουν εκεί όπου θεωρούσαν, ότι υπήρχαν οι προσφορότεροι όροι για την εγκατάσταση και την επιβίωσή τους. Παράλληλα, τον Απρίλιο του 1923, ο Α.Ε.Σ. ανακοίνωσε τη διακοπή της βοήθειας προς τον προσφυγικό πληθυσμό της Λακωνίας και για αυτό το λόγο η Νομαρχία

²³⁸ Ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, Καλαμάτα, C.A. Lewis, 2 Απριλίου 1923, Θέμα: Η ανεργία στην νότια Πελοπόννησο στον διοικητικό υπάλληλο του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στην Αθήνα. Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κυτίο 19, φάκελος 16, οικονομική αποκατάσταση των προσφύγων 1922-1923, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover, σελ.2

²³⁹ Ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, Καλαμάτα, C.A. Lewis, 2 Απριλίου 1923, Θέμα: Η ανεργία στην νότια Πελοπόννησο στον διοικητικό υπάλληλο του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στην Αθήνα. Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κυτίο 19, φάκελος 16, οικονομική αποκατάσταση των προσφύγων 1922-1923, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover, σελ.3

²⁴⁰ Ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, Καλαμάτα, C.A. Lewis, 2 Απριλίου 1923, Θέμα: Η ανεργία στην νότια Πελοπόννησο στον διοικητικό υπάλληλο του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στην Αθήνα. Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κυτίο 19, φάκελος 16, οικονομική αποκατάσταση των προσφύγων 1922-1923, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover, σελ.4

Λακωνίας παρότρυνε τους πρόσφυγες να οργανωθούν σε επαγγελματικές ομάδες (ανάλογα με την εργασία που μπορούσαν να κάνουν) και να αναζητήσουν εργασία.²⁴¹

Αντίστοιχα και στην Μεσσηνία οι γηγενείς ασκούσαν κριτική στην ποιότητα εργασίας των προσφύγων. Δημοσιεύματα στον τύπο προέτρεπαν τον προσφυγικό πληθυσμό να μη επαναπαύεται στα κρατικά επιδόματα αλλά να εξασφαλίσει τη δουλειά του, επισημαίνοντας πως τα επιδόματα είναι για τους αδύναμους και τους άπορους.²⁴² Το Υπουργείο Περιθάλψεως αποφάσισε από τον Φεβρουάριο του 1923, πως δικαιούχοι του επιδόματος περιθάλψεως είναι μόνο οι ανήμποροι και όσοι δεν μπορούσαν να εργαστούν και εκείνοι, αλλά και οι οικογένειές τους, οι κάτω των 14 ετών και όσοι παρά τις προσπάθειές, παρέμεναν άνεργοι.²⁴³ Η εφημερίδα *Σημαία*, τον Ιανουάριο του 1923, ανέδειξε το ζήτημα της εργασίας, ως ένα από τα πιο σημαντικά και πως οι πρόσφυγες όφειλαν να δουλέψουν έναντι οποιασδήποτε αμοιβής. Εργασίες για τους πρόσφυγες υπήρχαν κυρίως στην ύπαιθρο.²⁴⁴

Σταδιακά, οι νεήλυδες της Καλαμάτας συμμετείχαν στην εργατική τάξη της πόλης. Σύμφωνα με τον τοπικό τύπο την ημέρα του Δημοψηφίσματος για τη δημοκρατία στις 13 Απριλίου του 1924²⁴⁵ εργάτες της πόλης απηύθυναν έκκληση στον προσφυγικό εργατικό

²⁴¹ Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, κυτίο 19, φάκελος 13, Ελληνική κυβέρνηση– Δραστηριότητες για τους πρόσφυγες, 1923, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover.

²⁴² Προς τους πρόσφυγες, *Σημαία Καλαμών*, (4 Οκτωβρίου, 1922) αρ. φύλλου 2757, σελ.1

²⁴³ Το προσφυγικόν επίδομα καταργείται, *Σημαία Καλαμών*, (20 Ιανουαρίου, 1923), αρ. φύλλου 2853, σελ. 2

²⁴⁴ Lewis A.C. περιφερειακός διοικητής του Αμερικανικού Ερυθρού, Καλαμάτα στον ταγματάρχη Ulio διοικητικός υπάλληλος, Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού. Θέμα: Η κατάσταση της ανεργίας, Νότια Πελοπόννησος, κυρίως για την περιοχή της Τρίπολης, 9η Ιουνίου 1923, Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κυτίο 19, φάκελος 16, οικονομική προσφυγική αποκατάσταση 1922-1923, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover.

²⁴⁵ Μέσα σε συνθήκες πολιτικής αστάθειας η Δ΄ Συντακτική Συνέλευση το 1924 ανακήρυξε την αβασίλευτη δημοκρατία (Βερέμης - Κολιόπουλος, 2006). Ο Αλ. Παπαναστασίου επιθυμούσε αρχικά να ανακηρυχθεί το πολίτευμα και στη συνέχεια να πραγματοποιηθεί το δημοψήφισμα. Εντούτοις, ο Ελ. Βενιζέλος ήταν υπέρ του δημοψηφίσματος και στη συνέχεια να ανακηρυχθεί το πολίτευμα της δημοκρατίας. Οι διαφωνίες οδήγησαν στην παραίτηση του πρωθυπουργού Ελ. Βενιζέλου (Αλιβιζάτος, 2011). Η πρωθυπουργία ανατέθηκε στον Γ. Καφαντάρη, ο οποίος συμεριζόταν τις απόψεις του Βενιζέλου σχετικά με το ζήτημα της ανακήρυξης της δημοκρατίας. Αναγκάστηκε να παραιτηθεί, διότι οι ακραιφνείς δημοκρατικοί επέμεναν στην άμεση ανακήρυξη της δημοκρατίας, διαφορετικά απειλούσαν με κίνημα (Βούρος, 2014). Η παραίτηση Καφαντάρη έφερε μεγαλύτερες ενδοκομματικές συγκρούσεις μεταξύ των Φιλελευθέρων και κύριο ζήτημα ήταν η ψήφος εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση Αλ. Παπαναστασίου (Βερέμης, 2005). Ο Κουντουριώτης κάλεσε τον Παπαναστασίου να σχηματίσει κυβέρνηση. Ο Παπαναστασίου κατάφερε να κερδίσει ψήφο εμπιστοσύνης και υπέβαλε στις 25 Μαρτίου του 1924 σχέδιο ψηφίσματος για έκπτωση της βασιλικής δυναστείας Γκλύξμπουργκ και την ανακήρυξη της αβασίλευτης Δημοκρατίας. Όλα τα κόμματα αναγνώρισαν το νέο πολίτευμα πλην του Λαϊκού Κόμματος του Παναγή Τσαλδάρη που αμφισβήτησε την εγκυρότητα του δημοψηφίσματος (Αλιβιζάτος, 2011).

κόσμο για το ζήτημα των ημερομισθίων. Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις συμπεριέλαβαν στα μέλη τους και τους πρόσφυγες διεκδικώντας από κοινού. Ενδεικτικά, η Ένωση Φορτοεκφορτωτών Θαλάσσης και Αποθηκών Ξηράς Καλαμών ζητά την πραγματοποίηση έργων υποδομής στους εργατικούς και στους δύο προσφυγικούς συνοικισμούς Παραλίας (ανατολικός και δυτικός). Η ενεργός συμμετοχή τους των προσφύγων στο εργατικό κίνημα της πόλης της Καλαμάτας έφερε ως αποτέλεσμα πως οι 3 από τους 6 δολοφονημένους λιμενεργάτες προσφυγικής καταγωγής της αιματηρής εξέγερσης τον Μάιο του 1934, οι Π. Μπλίκος, Ι. Κολλιτσιδάκης και Β. Γιαρετσινός (Κουμάντος, 1997:123). Τα προβλήματα των προσφύγων ήταν πολλά, έπρεπε να αντιμετωπίσουν την έλλειψη εργασίας και τον ανταγωνισμό των ντόπιων. Γεγονός που τους έφερε σε άσχημες συνθήκες υποσιτισμού. Σε αντίστοιχη κατάσταση με τη Μεσσηνία βρισκόταν η Βάτικα, οι Μολάοι και η Μονεμβασιά στην ανατολική Πελοπόννησο.

Ο προσφυγικός πληθυσμός αντέκρουσε τις κατηγορίες που διαδόθηκαν εις βάρος του. Κατά τους πρώτους μήνες της άφιξης των προσφύγων, δημοσιεύματα του τοπικού τύπου κατήγγειλαν πως, οι νεήλυδες δεν αναζητούσαν εργασία και πως επαναπαύτηκαν στην κρατική και τοπική ενίσχυση. Σε επιστολή τους, οι πρόσφυγες που ζούσαν στην Καλαμάτα δημοσίευσαν στον τύπο επιστολή με υπογραφή «*άπαντες οι εν Καλάμαις πρόσφυγες*».²⁴⁶ Δήλωναν πως δεν δύνανται να βρουν εργασία και ότι οι αμοιβές τους ήταν πενιχρές. Συγχρόνως διαμαρτυρήθηκαν για τη διαστρέβλωση της αλήθειας.²⁴⁷

Τάσεις εκμετάλλευσης σημειώθηκαν μεταξύ προσφύγων και ντόπιων στο ζήτημα της εργασίας. Στις αρχές του 1924 στην Καλαμάτα πρόσφυγες κατήγγειλαν τους Καλαματιανούς πως ενοχλούν προσφυγοπούλες και παιδιά που διαμένουν στα παραπήγματα των Στρατώνων. Το 1925 συνέβη αιματηρό επεισόδιο μεταξύ Καλαματιανών και προσφύγων, διότι ντόπιοι επιχείρησαν να εισβάλλουν σε σκηνές που έμεναν προσφυγοπούλες. Από την πλευρά των προσφύγων ελάχιστα περιστατικά σημειώνονται στον τοπικό τύπο της Καλαμάτας. Χαρακτηριστικά δημοσιεύτηκε ληστεία από πρόσφυγες στον Μελιγαλά.²⁴⁸ Επίσης, σημειώθηκαν περιστατικά αυτοκτονίας των προσφύγων, που έπασχαν από ψυχονευρωτικές διαταραχές (Χρυσανθακοπούλου, 2019:55-56).

²⁴⁶ *Σημαία Καλαμών*, (22 Ιανουαρίου, 1923), αρ. φύλλου 2855, σελ. 1

²⁴⁷ *Σημαία Καλαμών*, (22 Ιανουαρίου, 1923), αρ. φύλλου 2855, σελ. 1

²⁴⁸ Ληστεία υπό προσφύγων, *Σημαία Καλαμών*, (5 Οκτωβρίου, 1922), αρ. φύλλου 2758, σελ. 2

Η έρευνα συνεχίστηκε με την κατάσταση στη Λακωνία, στις περιοχές της Σπάρτης και του Γυθείου, καθώς την εποχή που συντάχθηκε η έκθεση (Απρίλιος 1923), ήταν η περίοδος συλλογής πορτοκαλιών. Ωστόσο, μετά από το πέρας αυτής της περιόδου δεν υπήρξε πρόβλεψη για άλλη προγραμματισμένη εργασία.²⁴⁹ Στην Αρκαδία τα πράγματα ήταν δυσκολότερα, παρόλο που υπήρξε καλλιέργεια καρπών και πορτοκαλιών σε μικρότερες ποσότητες από αυτές της Μεσσηνίας, εξαιτίας της αγριότητας του εδάφους. Έτσι η εύρεση εργασίας ήταν δύσκολη. Η έκθεση του Lewis κλείνοντας σχολιάζει πως το κυριότερο πρόβλημα των προσφύγων ήταν η αλλαγή επαγγελματικής πορείας σε σχέση με αυτή που έκαναν στις πατρογονικές τους εστίες. Διότι, στην περιοχή της Πελοποννήσου δεν υπήρχαν, πολλές ευκαιρίες πέρα από τις γεωργικές εργασίες. Επαγγελματική απασχόληση είχαν εξασφαλίσει κυρίως όσοι δούλευαν ως τεχνίτες στη Μικρά Ασία και λίγοι υπάλληλοι σε δημόσιες υπηρεσίες. Οι πρόσφυγες που υπέφεραν περισσότερο ήταν όσοι, είχαν μικρό επιχειρήσεις στην Μικρά Ασία και κατά την έλευση τους στην Πελοπόννησο, δεν είχαν ούτε ένα μικρό κεφάλαιο, για να ξεκινήσουν την επιχείρησή τους.²⁵⁰

Παρόμοια αναφορά του Α.Ε.Σ. είχε συνταχθεί σχετικά με την περιοχή της Τρίπολης στις 7 Ιουνίου 1923.²⁵¹ Ο προϊστάμενος του Α.Ε.Σ., C. A. Lewis, στη νότια Πελοπόννησο, πρότεινε ευκαιρίες ανάπτυξης που θα μπορούσαν να προσφέρουν οι νεοφερμένοι στην Τρίπολη. Έγινε μια συγκεκριμένη πρόταση για κατασκευή εργοστασίου χαλιών, κάτι που ο διευθυντής του Α.Ε.Σ θεώρησε πως οι πρόσφυγες θα δούλευαν επιτυχώς, λόγω της ανάπτυξης της ταπητουργίας στην περιοχή της Μ. Ασίας. Εάν και πολλοί έμποροι της Τρίπολης ήταν θετικοί στη δημιουργία του εργοστασίου, ωστόσο το εγχείρημα αδυνατούσε να ολοκληρωθεί εξαιτίας εξεύρεσης οικονομικών πόρων.²⁵² Τα οικονομικά προβλήματα που

²⁴⁹ Ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, Καλαμάτα, C.A. Lewis, 2 Απριλίου 1923, Θέμα: Η ανεργία στην νότια Πελοπόννησο στον διοικητικό υπάλληλο του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στην Αθήνα. Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κωδικός 19, φάκελος 16, οικονομική αποκατάσταση των προσφύγων 1922-1923, Αρχείο Ινστιτούτου Hoover, σελ.4

²⁵⁰ Ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, Καλαμάτα, C.A. Lewis, 2 Απριλίου 1923, Θέμα: Η ανεργία στην νότια Πελοπόννησο στον διοικητικό υπάλληλο του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στην Αθήνα. Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κωδικός 19, φάκελος 16, οικονομική αποκατάσταση των προσφύγων 1922-1923, Αρχείο Ινστιτούτου Hoover, σελ.4

²⁵¹ Ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, Καλαμάτα, C.A. Lewis, 2 Απριλίου 1923, Θέμα: Η ανεργία στην νότια Πελοπόννησο στον διοικητικό υπάλληλο του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στην Αθήνα. Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κωδικός 19, φάκελος 16, οικονομική αποκατάσταση των προσφύγων 1922-1923, Αρχείο Ινστιτούτου Hoover, σελ.4

²⁵² Lewis A.C, διοικητικός υπάλληλος του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, Καλαμάτα στον ταγματάρχη Ullo, διοικητικό υπάλληλο, Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός. Θέμα: Η ανεργία στη Νότια Πελοπόννησο, ιδιαίτερα στην Τρίπολη, 9^η Ιουνίου 1923, Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κωδικός 19, φάκελος 16, Οικονομική προσφυγική αποκατάσταση 1922-1923, Αρχείο Ινστιτούτου Hoover.

αντιμετώπιζε η Ελλάδα τη δεδομένη στιγμή, όπως η υποτίμηση του νομίσματος, δυσχέραιναν περισσότερο την κατάσταση για τη δημιουργία του εργοστασίου σύμφωνα με τον Lewis. Ωστόσο, ο προϊστάμενος του οργανισμού ανέφερε, πως ο νομάρχης της Αρκαδίας τον διαβεβαίωσε πως θα προσπαθούσε να το δημιουργήσει.²⁵³ Παράλληλα, ο Lewis αξιολόγησε τον διαχωρισμό των προσφύγων που εφάρμοσε στέλνοντας τους σε χωριά της Αρκαδίας. Ως αποτελέσματα επεσήμανε, πως οι ευκαιρίες απασχόλησης εκεί, για τους πρόσφυγες ήταν ευνοϊκότερες, καθώς οι συνθήκες διαβίωσης ήταν καλύτερες, οι ντόπιοι συμπεριφέρονταν φιλόξενα και με αλληλεγγύη σε σχέση με τις μεγάλες πόλεις και δεν επρόκειτο να αφήσουν τους πρόσφυγες να πεθάνουν από την πείνα, όπως χαρακτηριστικά ανέφερε το τηλεγράφημα.²⁵⁴ Στη συνέχεια η επιστολή του Α.Ε.Σ κατέληξε με τους πρόσφυγες που δούλευαν στην Αρκαδία και στην Λακωνία, όπου, ο διοικητής Lewis ανέφερε πως ιδιαίτερα οι γυναίκες πρόσφυγες δούλευαν στο κομμάτι του θερισμού. Ιδιαίτερα στο νότιο τμήμα της Λακωνίας υπήρχε μεγάλη πληθώρα καπνών, για να εξασφαλίσουν εργασία οι πρόσφυγες. Στο Γύθειο λειτουργούσε μεγάλη εταιρεία καπνών, που απασχολούσε προσφυγοπούλες στο κομμάτι του τεμαχισμού και της ξήρανσης των φύλλων, εντούτοις διαμάχες μεταξύ των μετόχων του εργοστασίου διέκοψαν την εργασία των κοριτσιών.²⁵⁵ Στη Μεσσηνία που θεωρείται κατά τον Lewis το ευπορότερο και πλουσιότερο μέρος της περιοχής εποπτείας του, τώρα είχαν μείνει σύκα και σταφίδες, έτσι οι πρόσφυγες δεν είχαν τη δυνατότητα να απασχοληθούν εκεί. Παράλληλα, ο Lewis κλείνει την αναφορά του, διακόπτοντας τις δραστηριότητες του στην περιοχή. Η ημερομηνία της επιστολής ήταν η 9η Ιουνίου 1923, δηλαδή τον μήνα που είχε δηλώσει η κεντρική διοίκηση του Α.Ε.Σ. πως θα αποχωρήσει από την Ελλάδα.²⁵⁶ Μάλιστα ο Lewis σε δημοσιεύματα της

²⁵³ Lewis A.C, διοικητικός υπάλληλος του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, Καλαμάτα στον ταγματάρχη Υλιο, διοικητικό υπάλληλο, Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός. Θέμα: Η ανεργία στη Νότια Πελοπόννησο, ιδιαίτερα στην Τρίπολη, 9η Ιουνίου 1923, Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κυτίο 19, φάκελος 16, Οικονομική προσφυγική αποκατάσταση 1922-1923, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover.

²⁵⁴ Lewis A.C, διοικητικός υπάλληλος του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, Καλαμάτα στον ταγματάρχη Υλιο, διοικητικό υπάλληλο, Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός. Θέμα: Η ανεργία στη Νότια Πελοπόννησο, ιδιαίτερα στην Τρίπολη, 9η Ιουνίου 1923, Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κυτίο 19, φάκελος 16, Οικονομική προσφυγική αποκατάσταση 1922-1923, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover.

²⁵⁵ Lewis A.C, διοικητικός υπάλληλος του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, Καλαμάτα στον ταγματάρχη Υλιο, διοικητικό υπάλληλο, Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός. Θέμα: Η ανεργία στη Νότια Πελοπόννησο, ιδιαίτερα στην Τρίπολη, 9η Ιουνίου 1923, Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κυτίο 19, φάκελος 16, Οικονομική προσφυγική αποκατάσταση 1922-1923, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover.

²⁵⁶ Lewis A.C, διοικητικός υπάλληλος του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, Καλαμάτα στον ταγματάρχη Υλιο, διοικητικό υπάλληλο, Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός. Θέμα: Η ανεργία στη Νότια Πελοπόννησο, ιδιαίτερα στην Τρίπολη, 9η Ιουνίου 1923, Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κυτίο 19, φάκελος 16, Οικονομική προσφυγική αποκατάσταση 1922-1923, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover.

εφημερίδας *Σημιαία* δήλωσε πως οι ελληνικές αρχές οφείλουν να κατανοήσουν πως η ανθρωπιστική παροχή των διεθνών οργανισμών αποτελούσε μία προσωρινή λύση.²⁵⁷

Χαρακτηριστικά, επιστολή του H.Wolfe διοικητή του Α.Ε.Σ στην Πάτρα στις 11 Μαρτίου του 1923 παρουσίασε την κατάσταση των προσφύγων της Πάτρας διαμένοντας ο ίδιος στην περιοχή από τον Οκτώβριο του 1922.²⁵⁸ Οι συνθήκες στις οποίες ζούσαν οι πρόσφυγες ήταν οι πλέον αντίξοες. Δεν είχαν σε καμία περίπτωση ενσωματωθεί και η μόνη βοήθεια που λάμβαναν ήταν από τον Α.Ε.Σ. Επιπλέον, ο Wolfe ανέδειξε το πρόβλημα της ανεργίας που μάστιζε την Πάτρα. Για αυτό το λόγο οι γηγενείς εργαζόμενοι από την Πάτρα μέσα από τα συνδικάτα τους προσπάθησαν να περιφρουρήσουν τις εργασίες τους από τους πρόσφυγες.²⁵⁹ Η κατάσταση στο κομμάτι της απασχόλησης ήταν ιδιαίτερα προβληματική, καθώς και οι Πατρινοί αδυνατούσαν να βρουν δουλειά και έτσι μέρος της κοινής γνώμης στρέφεται εναντίον των νεοφερμένων, θεωρώντας ότι τους αρπάζουν τις δουλειές. Ο Wolfe ήταν ιδιαίτερα απαισιόδοξος σχετικά με τον εάν οι πρόσφυγες στην Πάτρα κατάφεραν να ενσωματωθούν στην πόλη σε τρεις με έξι μήνες από τη στιγμή που έγραψε την εν λόγω επιστολή.²⁶⁰ Συνεπώς, η κατάσταση των προσφύγων παρουσιαζόταν ως αξιολύπητη και το ελληνικό κράτος δεν ενίσχυε τη θέση τους. Πέρα από κάποιες εξαιρέσεις, οι νεήλυδες δεν είχαν ούτε χρήματα, ούτε γη, ούτε εργασία.²⁶¹

Το έργο του Α.Ε.Σ. στην περιοχή της Αχαιοήλιδος ήταν η φροντίδα σχεδόν 40.000 προσφύγων. Ο αριθμός φαινόταν υπερβολικός σε σχέση με τις απογραφές της εποχής. Ο Α.Ε.Σ εξασφάλιζε φαγητό, αλλά ο Wolfe φοβόταν για την τύχη των προσφύγων, θεωρούσε πως η κατάσταση τους ήταν τόσο δεινή που κάποιοι βρίσκονταν αντιμέτωποι με τον θάνατο μέσα στους επόμενους μήνες.²⁶² Η επιστολή κατέληξε με ανησυχία από τη μεριά του γενικού

²⁵⁷ Σημειώσεις, *Σημιαία Καλαμών*, (27 Δεκεμβρίου, 1922), αρ. φύλλου 2830, σελ. 1

²⁵⁸ Henry Wolfe διοικητής του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στον αναπληρωτή διοικητή, Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός στην Αθήνα, 11 Μαρτίου 1923. Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κωδ. 19, φάκελος 16, Προσφυγική οικονομική αποκατάσταση 1922-1923, Αρχείο Ινστιτούτου Hoover, σελ.1 Νο24.

²⁵⁹ Henry Wolfe διοικητής του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στον αναπληρωτή διοικητή, Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός στην Αθήνα, 11 Μαρτίου 1923. Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κωδ. 19, φάκελος 16, Προσφυγική οικονομική αποκατάσταση 1922-1923, Αρχείο Ινστιτούτου Hoover, σελ.1 Νο24.

²⁶⁰ Henry Wolfe διοικητής του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στον αναπληρωτή διοικητή, Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός στην Αθήνα, 11 Μαρτίου 1923. Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κωδ. 19, φάκελος 16, Προσφυγική οικονομική αποκατάσταση 1922-1923, Αρχείο Ινστιτούτου Hoover, σελ.1 Νο24.

²⁶¹ Henry Wolfe διοικητής του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στον αναπληρωτή διοικητή, Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός στην Αθήνα, 11 Μαρτίου 1923. Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κωδ. 19, φάκελος 16, Προσφυγική οικονομική αποκατάσταση 1922-1923, Αρχείο Ινστιτούτου Hoover, σελ.2 Νο24.

²⁶² Henry Wolfe διοικητής του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στον αναπληρωτή διοικητή, Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός στην Αθήνα, 11 Μαρτίου 1923. Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κωδ. 19, φάκελος 16, Προσφυγική οικονομική αποκατάσταση 1922-1923, Αρχείο Ινστιτούτου Hoover, σελ.2 Νο24.

διευθυντή της Πάτρας του Α.Ε.Σ., για την επικείμενη αποχώρηση του οργανισμού από την περιοχή (1 Ιουλίου 1923).²⁶³ Πρότεινε πως ο αμερικανικός οργανισμός όφειλε να βρει μία λύση, διότι οι πρόσφυγες της περιοχής θα εξαθλιώνονταν περισσότερο. Οι περισσότεροι πρόσφυγες επιθυμούσαν να γυρίσουν πίσω στις περιοχές από τις οποίες εκπατρίστηκαν. Η επιστολή έκλεισε χωρίς καμία ελπίδα από τη μεριά του Wolfe πως οι πρόσφυγες της Πάτρας θα ενσωματώνονταν με τον γηγενή πληθυσμό.²⁶⁴ Εντούτοις, ο Wolfe διοικητής της Πάτρας θεωρούσε πως οι πρόσφυγες στην περιοχή της Πάτρας δεν θα επιβίωναν χωρίς τη στήριξη του οργανισμού.²⁶⁵ Ο Lewis θεωρούσε πως τα πράγματα στη Νότια Πελοπόννησο ήταν ομαλά για τον προσφυγικό πληθυσμό, εάν και υπήρχαν κάποιες δυσχέρειες. Ωστόσο, στις επιστολές του με την κεντρική διοίκηση του Α.Ε.Σ. δεν προέβλεπε κάποια πρόταση για περαιτέρω παραμονή του οργανισμού.²⁶⁶

Αντίθετα, στο Αίγιο τα πράγματα ήταν καλύτερα για τον προσφυγικό πληθυσμό. Οι γυναίκες κυρίως εργάστηκαν στις αποθήκες σταφίδας τους μήνες που χρειάζονταν να γίνει η επεξεργασία και η συσκευή της (Αύγουστος, Σεπτέμβριος και Οκτώβριος) (Ροδάς, 1925). Σύμφωνα με τη μαρτυρία του σταφιδεμπόρου Σ. Μαθία, η έλευση των προσφύγων έλυσε ένα μείζον εργατικό ζήτημα, αυτό της επεξεργασίας και της συσκευασίας της σταφίδας, διότι οι ντόπιοι δούλευαν στις αποθήκες επεξεργασίας σταφίδας (Ροδάς, 1925:53). Συγχρόνως, οι πρόσφυγες δούλεψαν στη χαρτοποιία Αιγίου από το 1924, καθώς έγιναν και ιδιοκτήτες επιχειρήσεων (Ζουρόπουλος, 2022).

Στην Τρίπολη ο προσφυγικός πληθυσμός δημιούργησε μικρά καταστήματα και ένα μικρό ταπητουργείο που δημιουργήθηκε από τον Χ. Χατζηχρήστο. Εκεί εργάστηκαν τρεις οικογένειες (Ροδάς, 1925:171). Αντίστοιχα, στο Γύθειο έγινε απόπειρα δημιουργίας εργοστασίου ταπητουργίας το 1923, από τον ταπητουργό Χ. Χρηστίδη και Ν. Ευσταθίου με

²⁶³ Henry Wolfe διοικητής του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στον αναπληρωτή διοικητή, Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός στην Αθήνα, 11 Μαρτίου 1923. Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κωδικός 19, φάκελος 16, Προσφυγική οικονομική αποκατάσταση 1922-1923, Αρχείο Ινστιτούτου Hoover, σελ.2 Νο24.

²⁶⁴ Henry Wolfe διοικητής του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στον αναπληρωτή διοικητή, Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός στην Αθήνα, 11 Μαρτίου 1923. Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κωδικός 19, φάκελος 16, Προσφυγική οικονομική αποκατάσταση 1922-1923, Αρχείο Ινστιτούτου Hoover, σελ.3 Νο24.

²⁶⁵ Henry Wolfe διοικητής του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στον αναπληρωτή διοικητή, Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός στην Αθήνα, 11 Μαρτίου 1923. Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κωδικός 19, φάκελος 16, Προσφυγική οικονομική αποκατάσταση 1922-1923, Αρχείο Ινστιτούτου Hoover, σελ.3 Νο24.

²⁶⁶ Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, Καλαμάτα, C.A. Lewis, 2 Απριλίου 1923, θέμα: Η ανεργία στη νότια Πελοπόννησο, στον διοικητικό υπάλληλο του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στην Αθήνα. Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κωδικός 19, φάκελος 16, Προσφυγική οικονομική αποκατάσταση 1922-1923, Αρχείο Ινστιτούτου Hoover, σελ.1

3 αργαλειούς, με καταγωγή από το Ντενιζλί και τη Σπάρτη της Πισιδίας, αντίστοιχα. Ο νομάρχης Λακωνίας Τζανής στόχευσε στην ενίσχυση της ελληνικής βιομηχανίας για να εξασφαλίσει εργασία σε γηγενείς και πρόσφυγες στην περιοχή του. Για αυτό το λόγο ήταν θετικό αίτημα του Ευσταθίου και του παραχωρήθηκαν τα δύο διαμερίσματα της επαγγελματικής σχολής στο Γύθειο και το υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας στη Σπάρτη παραχωρώντας δάνειο 42.000 δρχ. για την αγορά των απαραίτητων υλικών. Οι εργασίες του ταπητουργείου Σπάρτης ξεκίνησαν το 1923 για την κατασκευή 80-100 μέτρων, εξυπηρετώντας παραγγελίες από τον Αθήνα και τον Πειραιά. Στο συγκεκριμένο εργοστάσιο εργάστηκαν 35 γυναίκες προσφυγικής καταγωγής. Ωστόσο, υπήρξαν προβλήματα με την επαγγελματική σχολή, η οποία ζήτησε τη μία αίθουσα εκ των δύο για δική της χρήση. Έτσι, η ταπητουργία αρέστηκε στη μία αίθουσα (Ροδάς, 1925:200).

Οι περισσότεροι πρόσφυγες της Κορινθίας βιοπορίστηκαν ως έμποροι ενώ άλλοι ως ζαχαροπλάστες και καφεκόπτες, ψαράδες και κυρίως αμπελοκαλλιεργητές και γεωργοί. Στην Κορινθία ευδοκίμωσε η σταφιδοκαλλιέργεια, λόγω της σουλτανίνας και η αμπελοκαλλιέργεια (Σοφρωνιάδου, 2013:389). Για αυτό το λόγο, πολλοί πρόσφυγες εργάστηκαν στα κτήματα ντόπιων αλλά στη συνέχεια κατάφεραν να αποκτήσουν δική τους γη. Συχνά οι εκτάσεις που αγόραζαν ήταν ακατάλληλες αλλά με μεγάλη προσπάθεια, σκληρή δουλειά και υπομονή και με καλλιεργητικές μεθόδους φερμένες από τη Μικρά Ασία, τις μετέτρεπαν σε κτήματα οπωροφόρων και σταφίδας και σε περιβόλια (Σοφρωνιάδου, 2013:391). Οι περισσότεροι πρόσφυγες αγόραζαν γη μεταξύ της Ιωνίας Κορίνθου και του Ισθμού όπου, πράγματι, η γη ήταν πιο άγονη και άρα η αξία της μικρότερη (Σοφρωνιάδου, 2013:392). Πολλοί πρόσφυγες για να καταφέρουν να επιβιώσουν, έκαναν δουλειές διαφορετικές από αυτές που είχαν στην πατρίδα τους. Οι Μικρασιάτισσες εργάστηκαν, κυρίως, ως μαγείρισσες, πλύστρες ή μοδίστρες στις οικογένειες των ντόπιων με χαμηλό ημερομίσθιο. Βοηθούσαν, όμως, και στα κτήματα της οικογένειας ή ως εποχιακές εργάτριες στον τρύγο, στον θερισμό και στο μάζεμα των ελιών ενώ πολλές έγιναν υφάντρες και πλέχτρες. Ακόμα και τα παιδιά της προσφυγικής οικογένειας εργάζονταν ως λούστροι και λιανοπωλητές ή μαθητευόμενοι σε ντόπιους επαγγελματίες. Μετά το σεισμό του 1928, που ισοπέδωσε την Κόρινθο, κατά την ανοικοδόμησή της πολλοί πρόσφυγες βρήκαν δουλειές στις οικοδομές και έγιναν κτίστες, σοβατζήδες και ελαιοχρωματιστές (Σοφρωνιάδου, 2013:395).

Οι συνθήκες διαμονής των προσφύγων στην περιοχή της Αργολίδας δεν ήταν καλές (Ροδάς, 1925). Όμως, στην Αργολίδα προγραμματίστηκε η ανοικοδόμηση μίας αμιγούς

προσφυγικής περιοχής, η Νέα Κίος. Η Νέα Κίος άρχισε να κτίζεται το 1927 σε μία ελώδη έκταση.²⁶⁷ Η Κίος, περιοχή της Προποντίδας, ήταν μία από τις πιο ισχυρές σηροτροφικές αγορές της Ανατολής. Η πρωτοβουλία για την ίδρυση της Νέας Κίου στην Ελλάδα, ελήφθη από τους πρόκριτους της Κίου, που σκέφτηκαν τη συγκέντρωση όλων των σηροτρόφων σε έναν συνοικισμό. Η επιλογή του συγκεκριμένου σημείου έγινε, διότι το έδαφος ήταν κατάλληλο για την καλλιέργεια της σηροτροφίας. Ο αγροτικός συνοικισμός της Νέας Κίου δημιουργήθηκε 6 χλμ. εκτός του κέντρου του Ναυπλίου.²⁶⁸ Οι πρόσφυγες της Κίου, μετά την Μικρασιατική καταστροφή του 1922 μεταφέρθηκαν στην Καλαμαριά όπου έμειναν λίγα χρόνια και μετά ξεκίνησαν οι περισσότεροι για την Αργολίδα όπου τους δόθηκε χώρος για να εγκατασταθούν, στα παράλια του Αργολικού, σε έναν ακατοίκητο τόπο που τον χρησιμοποιούσαν ως βοσκότοπο.

Η Μακεδονία ήταν η πρωτοπόρος στην μεταξοσκωληκοτροφία, αλλά και στην Πελοπόννησο δημιουργήθηκε μια ισχυρή μονάδα μεταξοσκωληκοτροφίας στην περιοχή της Νέας Κίου στην Αργολίδα. Στην μεγάλη πεδιάδα του Άργους εγκαταστάθηκαν οικογένειες, τα οποία διέθεταν την κατάλληλη υποδομή για την ανάπτυξη της σηροτροφίας, έχοντας έτσι δημιουργήσει τα πρώτα κλωστήρια και υφαντήρια (Κ.τ.Ε., 1997:120). Οι πρώτες ενέργειες μεταξύ ΕΑΠ και ελληνικού κράτους ξεκίνησαν τον Μάρτιο του 1923. Το ελληνικό κράτος όφειλε να παραχωρήσει τα συγκεκριμένα στρέμματα και η ΕΑΠ να δημιουργήσει τον αγροτικό συνοικισμό και τη δημιουργία του σηροτροφικού κέντρου. Υπήρξαν προστριβές μέχρι την απόφαση δημιουργίας και εκταμίευσης χρημάτων για τη δημιουργία του σηροτροφικού κέντρου. Αρχικά, η ΕΑΠ απέρριψε το αίτημα για τη δημιουργία σηροτροφικού κέντρου, διότι τα έξοδα θα άγγιζαν τα 42.500.000 δραχμές. Οι πρόσφυγες πάσχιζαν για τη δημιουργία του σηροτροφικού κέντρου και κατέφυγαν στην Κ.τ.Ε.. Έτσι, τον Αύγουστο του 1924, η Κ.τ.Ε. αποφάσισε τη χορήγηση 190.000 λίρων στερλινών. Τα χρήματα θα τα έδινε το ελληνικό κράτος στην ΕΑΠ για τη δημιουργία του σηροτροφικού κέντρου (Ροδάς, 1925).

5.4. Συμπεράσματα 5^ο κεφαλαίου

Η εγκατάσταση των προσφύγων σε συγκεκριμένες περιοχές καθορίστηκε βάσει συγκεκριμένων συνθηκών και επηρεάστηκε από διάφορους παράγοντες, όπως τη διαθεσιμότητα γης και στέγης, τις μεγάλες ιδιοκτησίες, οι οποίες βρίσκονταν κυρίως σε

²⁶⁷ Αρχείο Σημερινής Εγκατάστασης, πληροφορητής Ερμ. Ανδρεάδης, Νέα Κίος Άργους, 5/11/1969, Κ.Μ.Σ.

²⁶⁸ Αρχείο Σημερινής Εγκατάστασης, Αγρό συνοικισμός Νέα Κίος, Κ.Μ.Σ.

περιοχές που προϋπήρχαν τσιφλίκια και μεγάλες ιδιοκτησίες θρησκευτικών ιδρυμάτων (μουσουλμανικών ή χριστιανικών). Τις ατέλειες των ελληνικών απογραφών συμπλήρωσε σε μεγάλο μέρος το έργο του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στην Ελλάδα με λεπτομερείς αναφορές σχετικά με τη σύνθεση του προσφυγικού πληθυσμού. Συγκεντρωτικός πίνακας του φορέα συμπληρώνει την εικόνα της Πελοποννήσου από το 1922 έως τέλη του 1924. Η Πελοπόννησος λειτούργησε ως ένα ευμετάβλητο περιβάλλον.

Ο αριθμός των προσφύγων γνώρισε αλλεπάλληλες μεταβολές, αποτέλεσμα των συνεχών πληθυσμιακών μετακινήσεων εντός και εκτός Πελοποννήσου. Το μεγάλο πρόβλημα των προσφύγων ήταν η έλλειψη σταθερής κατοικίας, διότι ο προσφυγικός πληθυσμός αντιμετωπίστηκε ως ένα πρόσκαιρο πρόβλημα. Συνεπώς, για μεγάλο διάστημα, οι πρόσφυγες μετακινούνταν και διαβιούσαν σε άθλιες συνθήκες, χωρίς προγραμματισμένες προοπτικές εγκατάστασης. Το ποσοστό της προσφυγικής εγκατάστασης στην Πελοπόννησο ήταν μικρό, ωστόσο λόγω της γεωμορφολογίας της Πελοποννήσου, είχε τη δυνατότητα να επιφέρει αλλαγές επί τα βελτίω στην εν λόγω περιοχή. Παράλληλα, τα λιμάνια της Πελοποννήσου ήταν πολυσύχναστα και εμπορικά κέντρα και για αυτό το λόγο, οι πόλεις είχαν ενισχυθεί με εσωτερικούς μετανάστες. Με την άφιξη τους οι πρόσφυγες έμπαιναν υποχρεωτικά σε καραντίνα και σε απολυμαντήρια, έως ότου αποδειχθεί η υγειονομική τους κατάσταση.

Οι πόλεις της Πελοποννήσου διέθεταν το επαγγελματικό υπόβαθρο, για να αποκατασταθούν οι νεήλυδες, ωστόσο ο προσφυγικός πληθυσμός αντιμετώπισε μείζονα προβλήματα ανεργίας και κοινωνικής ενσωμάτωσης. Οι πρώτες αντιδράσεις και τα πρώτα μέτρα που ελήφθησαν με την προσφυγική έλευση χαρακτηρίστηκαν από αυθορμητισμό και έντονο συναίσθημα αλληλεγγύης από τους γηγενείς Πελοποννήσιους. Ο Τύπος λειτούργησε ως ένα πρόσφορο έδαφος έκφρασης των προσφυγικών αιτημάτων, κυρίως οι εφημερίδες που είχαν βενιζελικό προσανατολισμό. Ο ντόπιος πληθυσμός βοήθησε τους πρόσφυγες προσφέροντας χρήματα, φαγητό, φάρμακα μέχρι και οικίες. Ωστόσο όλο αυτό το ευνοϊκό κλίμα στήριξης μεταβλήθηκε στα επόμενα χρόνια, όταν οι πρόσφυγες μαζί με τους γηγενείς έπρεπε να ενσωματωθούν. Το ζήτημα της στέγασης αποτέλεσε ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο σε όλη την Πελοπόννησο. Ο προσφυγικός πληθυσμός στεγαζόταν σε αποθήκες, σε δημόσια κτίρια και στη συνέχεια η κρατική μηχανή προχώρησε σε επιτάξεις οικιών. Τη διετία 1922-1923 τα σχολεία παρέμειναν κλειστά ή υπολειπολογήσαν. Χρειάστηκε να ξεκινήσει η ανέγερση των προσφυγικών συνοικισμών και να επιβάλει το Υπουργείο Παιδείας εγκυκλίους, με σκοπό να επισπευσθεί η εκκένωση των σχολικών αιθουσών. Οι κατά τόπους νομαρχίες

βοήθησαν τον προσφυγικό πληθυσμό χορηγώντας επιδόματα, τα οποία όμως από τις αρχές του 1923 διανεμήθηκαν μόνο στις ευπαθείς ομάδες του προσφυγικού πληθυσμού (χήρες, ορφανά και ηλικιωμένους). Μάλιστα, γίνεται προσπάθεια συνεργασίας και διοχέτευσης του προσφυγικού πληθυσμού σε όλη την έκταση του νομού Αχαΐοήλιδος, με μετακινήσεις από την Πάτρα στη Γαστούνη (και το αντίθετο) με σκοπό την εξασφάλιση στέγης και εργασίας.

Ο Α.Ε.Σ. διαδραμάτισε μεγάλο ανθρωπιστικό έργο, διανέμοντας άμεσα τρόφιμα, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, ενδύματα και κλινοσκεπάσματα, παρά τη βραχύβια παραμονή του στην Ελλάδα. Η νοσηρότητα ήταν ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα που αντιμετώπισε ο προσφυγικός πληθυσμός και ο Α.Ε.Σ. κλήθηκε να επιλύσει. Εντός της διοίκησης του Α.Ε.Σ. υπήρξαν διχογνωμίες για το εάν πρέπει να παραμείνει ή να αποχωρήσει η αμερικανική οργάνωση από την Ελλάδα. Επί παραδείγματι ο Wolfe διοικητής της Πάτρας θεωρούσε πως οι πρόσφυγες στην περιοχή της Πάτρας δεν θα επιβιώσουν χωρίς τη στήριξη του οργανισμού. Ο Lewis θεωρεί πως τα πράγματα στη Νότια Πελοπόννησο ήταν ομαλά για τον προσφυγικό πληθυσμό, εάν και υπήρχαν κάποιες δυσχέρειες. Ωστόσο, στις επιστολές του με την κεντρική διοίκηση του Α.Ε.Σ. δεν προέβαλε κάποια πρόταση για περαιτέρω παραμονή του οργανισμού.

Παράλληλα το ζήτημα της στέγασης, της υγείας και της υγιεινής κατά τη δεκαετία του 1920 ήταν ένα καίριο θέμα. Ο προσφυγικός πληθυσμός ταξίδεψε σε άθλιες συνθήκες υγιεινής και έφτασε σε μια χώρα που ήδη μαστιζόταν από μεγάλη έξαρση ασθενειών. Η αθρόα προσφυγική έλευση σε συνδυασμό με την πρόχειρη μαζική στέγαση έφερε μεγάλη νοσηρότητα και θνησιμότητα στον προσφυγικό πληθυσμό. Η αντίδραση του προσφυγικού πληθυσμού ήταν άμεση, επιδιώκοντας την εξασφάλιση κατάλληλων οικιών και την ανέγερση προσφυγικών συνοικισμών. Ο κρατικός μηχανισμός, οι φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης αλλά και οι διεθνείς οργανισμοί δούλεψαν και έλαβαν μέτρα περιορισμού του φαινομένου με αποστολή ιατρικού και νοσηλευτικού προσωπικού. Συγχρόνως, οι ντόπιοι γιατροί κατέβαλαν κάθε δυνατή προσπάθεια, για να περιορίσουν την εξάπλωση των ασθενειών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ: ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΗ ΒΟΗΘΕΙΑ

6.1.1. Το φιλανθρωπικό πλαίσιο και η ανθρωπιστική βοήθεια στην Αμερική και στη Δυτική Ευρώπη στα τέλη του 19^{ου} – αρχές 20^{ου} αιώνα

6.1.2. Το φιλανθρωπικό πλαίσιο στην Ελλάδα (τέλη 19^{ου} – αρχές 20^{ου})

6.2. Η αμερικανική βοήθεια

α) Διεθνής Ερυθρός Σταύρος

β) Η δράση του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού

γ) Η αποχώρηση του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού

δ) Near East Relief/Περίθαλψις Εγγύς Ανατολής

ε) Η λειτουργία του ορφανοτροφείου της Κορίνθου

στ) American Women's Hospitals/ Νοσοκομεία Αμερικανίδων Κυριών

ζ) American Friends of Greece/ Αμερικανοί φίλοι της Ελλάδας

η) Βοήθεια από τις ευρωπαϊκές χώρες

6.3. Εγγώριοι φιλανθρωπικοί οργανισμοί

6.4. Συμπεράσματα 6^{ου} κεφαλαίου

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ: ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΗ ΒΟΗΘΕΙΑ

Εισαγωγή

Οι συλλογικές δράσεις και οι εθελοντικές ενέργειες, έχουν απασχολήσει σε μεγάλο βαθμό ερευνητές και επιστήμονες. Ωστόσο με αρκετές διαφοροποιήσεις ανάλογα με την ιστορική χρονική στιγμή και τις εκάστοτε συνθήκες που επικρατούσαν στις κοινωνίες. Ήδη από τον 19^ο αιώνα, κυρίως στις ΗΠΑ αλλά και στην Ευρώπη είχαν δημιουργηθεί φιλανθρωπικοί σύλλογοι και οργανισμοί μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα που έθεταν την ανθρωπιστική βοήθεια σε νέες βάσεις. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ιδρύθηκαν τα πρώτα μεγάλα φιλανθρωπικά ιδρύματα με σκοπό να συνεισφέρουν υπέρ των ευπαθών ομάδων με τη φοροαπαλλαγή και διαδραματίζοντας πολιτικό ρόλο. Η φιλανθρωπία κατά τη διάρκεια του Μεγάλου πολέμου ενισχύθηκε. Οι αμερικανικές ανθρωπιστικές οργανώσεις απέκτησαν ενεργό ρόλο με τον Ερυθρό Σταυρό να πρωτοστατεί με τη συνδρομή του στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Επίσης, στη φιλανθρωπία και στην ανθρωπιστική βοήθεια συνέδραμαν οργανισμοί και σύλλογοι με τοπική και διεθνή εμβέλεια.

6.1.1. Το φιλανθρωπικό πλαίσιο και η ανθρωπιστική βοήθεια στην Αμερική και στη Δυτική Ευρώπη στα τέλη του 19^{ου} – αρχές 20^{ου} αιώνα.

Πρωταρχικά, η έννοια της φιλανθρωπίας συνδέθηκε με την αγάπη του θεού προς τον άνθρωπο με βάση τα ιερά κείμενα των μονοθεϊστικών θρησκειών. Το ανθρωπιστικό πνεύμα καλλιεργήθηκε στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, όταν διατυπώθηκε η έννοια πως της σωτηρίας μέσω της θρησκευτικής πίστης, της μετάνοιας και της μεταστροφής. Παράλληλα, το κίνημα του Διαφωτισμού δίδαξε τους ανθρώπους να περιθάλλουν τους αδύναμους. Κοντά σε αυτά και οι διακηρύξεις της Αμερικανικής Επανάστασης έδωσαν έμφαση στην ισότητα μεταξύ των ανθρώπων (Trattner, 1973:26). Στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, η φιλανθρωπία ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τη χριστιανική θρησκεία διαμέσου των εκκλησιών. Ο χριστιανισμός ανέτρεψε τις μέχρι τότε αντιλήψεις για τη φιλανθρωπία, διότι δίδαξε την αγάπη προς το συνάνθρωπο, ανεξαρτήτως, εάν ήταν εχθρός ή φίλος (Σταθόπουλος, 2005:120). Συγχρόνως, όλο και περισσότεροι άνθρωποι προσέφεραν φιλανθρωπικό έργο ως ιεραπόστολοι. Παράλληλα, οι άνθρωποι έκαναν φιλανθρωπικές πράξεις και εκτός της εκκλησίας (Bremmer, 1988:20). Κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα η εκκλησία έδωσε τη θέση της στους φιλάνθρωπους της Αμερικής Carnegie, Rockefeller και τον Ford. Ο Carnegie και ο Rockefeller δημιούργησαν ιδρύματα και προσπαθούσαν να πείσουν τους πλούσιους να

ακολουθήσουν το παράδειγμα τους. Αυτό αποτέλεσε το σημείο καμπής για τη φιλανθρωπία. Αύξησε τον αριθμό των ιδρυμάτων και οδήγησε στην επαγγελματική φιλανθρωπία (Bremmer, 1988:30).

Ήδη, από την εποχή του Τοκεβίλ, οι δράσεις που ανέπτυξαν τα διάφορα σωματεία αποτέλεσαν έναν βασικό δείκτη ανάπτυξης για την δημοκρατία και τις κοινωνίες (De Tocqueville, 2008). Οι οργανώσεις αυτές, στο τέλος του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ταυτίστηκαν, ως ιεραρχημένες ως επί το πλείστον μορφές, κατά κύριο λόγο με τις μεσαίες τάξεις της κοινωνίας. Στην ουσία, αποτέλεσαν ομάδες που μέσα από αυτές διαμορφώθηκαν και οι κοινωνικές σχέσεις, με γνώμονα το κοινό καλό και δράσεις βοήθειας προς τους αδύνατους, οι οποίες και οργανώθηκαν σε γειτονιές, σε κοινότητες, σε χώρους εργασίας και αλλού. Πολλοί είναι οι επιστήμονες οι οποίοι, ασχολούμενοι με τις κοινωνικές αυτές μορφές για πολλά χρόνια, προσπάθησαν να αξιολογήσουν ή και να κατηγοριοποιήσουν τις δράσεις τους (Tarrow, 1994). Αξίζει να αναφερθεί ότι οι ομάδες και οι σύλλογοι αυτοί μετασχηματίστηκαν και επηρεάστηκαν κατά ένα μεγάλο ποσοστό, λόγω των αλλαγών που είχαν συμβεί στις κοινωνίες. Η δράση τους, ωστόσο, δέχθηκε αρκετές κριτικές, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις οι ομάδες αυτές χαρακτηρίστηκαν ως βοηθητικές ή συμπληρωματικές, οι οποίες λειτουργούσαν παράλληλα με το εκάστοτε κράτος αλλά και σε συνεννοήσεις με αυτό για το βέλτιστο δυνατό αποτέλεσμα (Evers & Laville, 2004).

Κατά το τέλος του 19^{ου} αιώνα, στις ΗΠΑ και σε χώρες της Δ. Ευρώπης, διάφοροι σύλλογοι άρχισαν να αναπτύσσονται, με ανάλογες αξίες και στόχους για παροχή κάθε είδους βοήθειας σε αδύναμες ή και αποκλεισμένες ομάδες του πληθυσμού, όπως οι γυναίκες, οι άποροι και εν γένει οι ευπαθείς κοινωνικές ομάδες (Kocka & Mitchell, 1993). Στις ΗΠΑ, ανέκαθεν οι σχέσεις της κυβέρνησης με οργανώσεις μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα ήταν δυναμικές, αλλά και ιδιαίτερα πολύπλοκες. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα-αρχές του 20^{ου} επήλθαν αρκετές αλλαγές, που διαμόρφωναν την ενασχόληση και τον τρόπο συμμετοχής στα κοινά (History of Philanthropy, 2007). Πιο συγκεκριμένα, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, οι φιλανθρωπικές οργανώσεις άρχισαν να οργανώνονται πάνω σε νέες βάσεις ακολουθώντας μια συστηματική προσπάθεια και προσέγγιση των πραγμάτων.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσε το ψήφισμα του 1917, μέσω του οποίου δινόταν η δυνατότητα στους πολίτες των ΗΠΑ να έχουν εκπτώσεις στους φόρους που πλήρωναν, όταν προχωρούσαν σε διάφορες φιλανθρωπίες. Την εποχή εκείνη υπήρξαν μεγάλοι επιχειρηματίες μεταξύ των οποίων και ο A. Carnegie, οι οποίοι δώρισαν πολλά χρήματα για

σκοπούς βοήθειας και φιλανθρωπίας. Δεν ήταν τυχαίο το γεγονός ότι ο ίδιος καλούσε τους πιο πλούσιους να ενισχύσουν με οικονομική βοήθεια τους αδύναμους και φτωχούς, θέτοντας έτσι τα θεμέλια της σύγχρονης φιλανθρωπίας. Παράλληλα με τον Carnegie, και ο Rockefeller προχώρησε στις αρχές του 20ού αιώνα, καθώς και άλλοι, σε προσφορές και δωρεές, δημιουργώντας τα πρώτα αμερικανικά ιδρύματα, που από τη μια πλευρά είχαν ως σκοπό να βοηθήσουν τους αδύναμους στον κόσμο και από την άλλη, με αυτόν τον τρόπο, απέφευγαν τη φορολογία, αλλά και να αναμειχθούν και σε πολιτικά θέματα της χώρας τους, όπως για παράδειγμα το ίδρυμα Rockefeller, τη δεκαετία του '40 αναμείχθηκε σε μεγάλο βαθμό, κυρίως στο Νότο με θέματα αγροτικής πολιτικής (Berman, 1984).

Ωστόσο, οι ηγέτες, αλλά και απλοί πολίτες που ανήκαν στο εργατικό κίνημα επέκριναν και τάσσονταν κατά αυτών των ενεργειών, γιατί τόνιζαν ότι τα χρήματα που δίνονταν σε φιλανθρωπίες δεν ανήκαν στους αποδέκτες των φιλανθρωπικών δράσεων. Χαρακτηριστικά να αναφέρουμε ότι υπήρξαν πολλοί που υποστήριζαν ότι οι νόμοι ευνοούσαν τους ισχυρούς της κοινωνίας, όπως τους ιδιοκτήτες χαλυβουργείων και άλλων επιχειρήσεων και οργανισμών και ήταν ευνοϊκοί απέναντι στους ίδιους και στις δράσεις που ανέπτυσσαν. Όλες αυτές οι ενέργειες είχαν απήχηση και σε κάποιες χώρες της Ευρώπης και με αυτόν τον τρόπο ανέκυπταν θεμελιώδη ερωτήματα για κοινωνικά θέματα, όπως η πρόνοια, η υγεία και η εργασία.

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ωστόσο, οικονομικά εύρωστοι επιχειρηματίες στις ΗΠΑ δημιούργησαν εκ νέου τα πρώτα φιλανθρωπικά ιδρύματα, τα οποία είχαν πιο γερές βάσεις, αλλά και πολύ καλύτερους στόχους και οράματα σε σχέση με τον προηγούμενο αιώνα. Πλέον, το κύριο μέλημά τους ήταν εκτός από την προστασία της περιουσίας τους από τη φορολογία, τη δημιουργία μιας καλύτερης φήμης στον πληθυσμό, αλλά και η απόκτηση ενός νέου μέσου, για να προχωρούν τα οράματά τους. Τότε, οι φιλάνθρωποι, είχαν βρει τον τρόπο να επηρεάζουν κυβερνήσεις και διεθνείς οργανισμούς, μέσα από διάφορους τρόπους, και δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στο μυαλό των πολιτών η φιλανθρωπία συνδυάστηκε σε πολλές περιπτώσεις με το κέρδος, με τις πολιτικές βλέψεις και την πολιτική επιρροή. Δηλαδή, από τη μια πλευρά τα κράτη διέθεταν λιγότερα ποσά για την ενδυνάμωση της παιδείας, των απόρων και εν γένει των ευπαθών ομάδων και, από την άλλη, ο πλούτος συσσωρευόταν κυρίως σε κάποιες ομάδες ατόμων, που ήταν προνομιούχοι (Τσαγκάρης, 2020).

Οι ΗΠΑ, τότε, ενίσχυσαν αρκετές φιλανθρωπικές δραστηριότητες, όπως για παράδειγμα χορηγώντας περίπου 400 εκατομμύρια στον Ερυθρό Σταυρό, για τη συνδρομή του στον πόλεμο, μέσα από συγκεντρώσεις χρημάτων που προέρχονταν όχι μόνο από τους οικονομικά εύρωστους πληθυσμούς, αλλά και από τους απλούς πολίτες (Trattner, 1979). Στη Δυτική Ευρώπη η ανάπτυξη της αστικοποίησης ξεκίνησε με πολλές εκδηλώσεις φιλανθρωπίας στους ασθενέστερους πληθυσμούς. Η εμφάνιση των εργατικών κομμάτων, συσπείρωσε τους εργάτες σε ομάδες και σε συνδικάτα που αλληλοβοηθούσαν²⁶⁹ (Hobsbawm, 1992). Παράλληλα τελούνταν πολλές πράξεις για τη βοήθεια των φτωχών και για την παροχή οικονομικής βοήθειας. Ήταν εμφανές το ρεύμα βοήθειας και αρωγής κυρίως από πλούσιες και αριστοκρατικές οικογένειες τους προς φτωχούς και τους άπορους πληθυσμούς, καθώς και στα παιδιά (Αλεξίου, 2008). Επίσης, ήταν σημαντικό να σημειωθεί ότι άνθρωποι που ανήκαν στις ασθενέστερες τάξεις και εργάζονταν ως υπηρέτες, εργάτες, έπαιρναν μέρος σε οργανώσεις με σκοπό τη βοήθεια και τη φιλανθρωπία, για να βοηθήσουν συνανθρώπους τους, λειτουργώντας υπέρ του κοινωνικού συμφέροντος (Prochaska, 2000). Οι κοινωνικές μεταβολές δημιούργησαν πλήθος προβλημάτων, όπως για παράδειγμα, ενήλικες και παιδιά έμειναν άστεγοι και αδυνατούσαν να βρουν μέχρι και τα στοιχειώδη αγαθά επιβίωσης. Έτσι, για την προστασία τους ιδρύθηκαν και ενισχύθηκαν πολλά ορφανοτροφεία και άσυλα.

Το βασικό κίνητρο των ιθυνόντων δεν ήταν η φιλανθρωπία (τουλάχιστον αρχικά), αλλά κυρίως, επεδίωκαν την αποτροπή κοινωνικών προβλημάτων και συγκρούσεων στο εσωτερικό των χωρών τους (Procacci, 1996). Βασικός στόχος τους ήταν να καταφέρουν να ενσωματώσουν τις ευπαθείς κοινωνικά ομάδες στους κρατικούς κανόνες και αξίες. Κάτι που γίνονταν με διάφορες μεθόδους και παρεμβάσεις, όπως στη Μ. Βρετανία, έτσι ώστε να καταφέρουν να αναπτύξουν καλύτερες σχέσεις και να καταλάβουν τον τρόπο ζωής των ανθρώπων αυτών που ζούσαν στη φτώχεια και πάλευαν καθημερινά για το ημερομίσθιο τους. Επίσης, μέσα στο φιλανθρωπικό τους έργο εντάσσονταν και η εκμάθηση διαφόρων δεξιοτήτων σε αυτούς τους ανθρώπους και ιδιαίτερα σε εκείνους που στερούνταν οικονομικών πόρων, ώστε να μπορούν να χειριστούν κάποια προβλήματα από μόνοι τους. Όμως, όλα αυτά προσέδωσαν στη φιλανθρωπία το χαρακτήρα ενός μηχανισμού, που βασιζόταν σε σχέσεις εξάρτησης κατά έναν τρόπο και, κατά συνέπεια, βασιζόταν και στην καλλιέργεια ενός πελατειακού χαρακτήρα (Τσάκουρης, 1995). Υπήρξε ένα είδος αντίφασης, από τη μια πλευρά το κράτος βοηθούσε τους αδύναμους πληθυσμούς, ενώ από την άλλη

²⁶⁹ Πρόκειται για άλλη μορφή δράσης σε σχέση με την αστική φιλανθρωπία.

πλευρά προσπαθούσε με κάθε τρόπο να ενισχύσει την εκμετάλλευση, όπως αυτή συνδέθηκε με τη γενικότερη έννοια του καπιταλισμού (Gough, 2008).

Σε χώρες, όπως η Ιταλία, η Αγγλία, η Γαλλία υπήρξε μεγάλη ριζοσπαστικοποίηση των εργατών, που θα μπορούσε να λάβει μεγάλες διαστάσεις και πολλά προβλήματα, σε περίπτωση που δεν υπήρχαν οι ανάλογες κοινωνικές πολιτικές. Για παράδειγμα στην Αγγλία, κατά τη βικτωριανή περίοδο, η φιλανθρωπία λειτούργησε ως κοινωνικός έλεγχος μια προβληματική, στην ουσία πρακτική και δεν θα ήταν εφικτό να ισχύσει πέρα από μια μικρή μόνο περίοδο, όπως και έγινε στην προκειμένη περίπτωση (Thompson, 1990).

Στη στροφή του αιώνα και μετά το τέλος του Μεγάλου Πολέμου, ο ανθρωπισμός διασπάρθηκε σε όλο τον δυτικό πολιτισμό με σκοπό τον εκπολιτισμό. Ο εκπολιτισμός αυτός συνδέθηκε με την οικονομική ανάπτυξη, τον εκμοντερνισμό με σκοπό την αυτάρκεια και την αυτοβοήθεια. Στο θέμα της προσφυγικής αποκατάστασης δόθηκε μεγαλύτερη έμφαση στη διάσωση και στην αρωγή με σκοπό τη σταθερή αποκατάσταση σε αγροτικές περιοχές. Ο στόχος ήταν να γίνει ο προσφυγικός πληθυσμός αυτάρκης και να επιτευχθεί η οικονομική ανάπτυξη και η ενδυνάμωση της εθνικής ενότητας (Venturas, 2022:305).

6.1.2. Το φιλανθρωπικό πλαίσιο στην Ελλάδα στα τέλη του 19^{ου} – αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Οι δράσεις που αφορούν την ανάπτυξη της φιλανθρωπίας ήταν σημαντικές, ιδιαίτερα κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα σε σχέση με την κατάσταση του ελληνικού κράτους. Επρόκειτο, δηλαδή, για την εποχή που για πρώτη φορά η φτώχεια αναγνωρίστηκε ως κοινωνικό φαινόμενο και αντιμετωπίστηκε. Πιο αναλυτικά, στην Αθήνα οργανώθηκαν φιλανθρωπικές εταιρείες και σύλλογοι για το σκοπό αυτό, με σκοπό να κάνουν δωρεές, να ιδρύσουν ιδρύματα, αλλά και να προστατέψουν τους ασθενέστερους πληθυσμούς. Για παράδειγμα, δημιουργήθηκαν εταιρείες με σκοπό να χορηγούν χαμηλότοκα δάνεια ή, ακόμα, και άτοκα (ωστόσο με κάποιο ενέχυρο) για να βοηθήσουν τους φτωχούς. Επίσης δημιουργήθηκαν και κάποιες εταιρείες, όπως η λεγόμενη «*Ελεήμων Εταιρεία*», με σκοπό να προωθήσει ειδικά βοηθήματα προς τους φτωχούς ως δωρεές. Αυτό γινόταν, ωστόσο, μετά από έρευνες στα σπίτια άπορων οικογενειών, έτσι ώστε να διαπιστωθεί η κατάστασή τους, ώστε να βοηθηθούν. Επίσης δημιουργήθηκε και το Πτωχοκομείο με σκοπό να βοηθήσει κυρίως ανήμπορους ανθρώπους, όπως ηλικιωμένους και ανάπηρους να εισαχθούν σε αυτό. Εκτιμήθηκε ότι το 1876, τα ανήμπορα άτομα που εισήλθαν σε αυτό ήταν 170. Πολύ σημαντικό επίσης έργο αγαθοεργίας έγινε και απέναντι στα φτωχά και απόκληρα παιδιά που περιπλανιούνταν στους δρόμους. Έτσι δημιουργήθηκαν ορφανοτροφεία, βρεφοκομεία,

όπως το Δημοτικό Βρεφοκομείο το 1859, για την καταπολέμηση της θνησιμότητας, που την περίοδο εκείνη η πραγματικότητα ήταν ότι αποδεκάτιζε τα εγκαταλελειμμένα παιδιά. Παράλληλα πολλοί εύποροι φιλόανθρωποι επεδίωξαν να βοηθήσουν τα παιδιά που δεν είχαν γονείς, προσφέροντάς τους την ψευδαίσθηση ενός οικογενειακού περιβάλλοντος. (Κορασίδου, 1995)

Τα φιλανθρωπικά σωματεία συστάθηκαν στην Ελλάδα αλλά και στην Οθωμανική αυτοκρατορία με βάση το πρότυπο του δυτικού κόσμου (Μαμώνη & Ιστικοπούλου, 2002). Τα μέλη των αστικών τάξεων αποτελούσαν συνήθως τους πρωτοστάτες της ίδρυσης των φιλανθρωπικών σωματείων. Τα κίνητρα τους, κυρίως ήταν η επίτευξη ενός συγκεκριμένου κοινωνικού ρόλου που υπαγορευόταν από το κοινωνικό κύρος και τη χριστιανική ηθική και τη σύνδεση της με τη σωτηρία της ψυχής (Kanner, 2004). Οι δράσεις των φιλανθρωπικών σωματείων στόχευαν στον περιορισμό και την καταστολή σοβαρών κοινωνικών παθογενειών, όπως η φτώχεια, η εγκληματικότητα, η επαιτεία και η πορνεία. Οι φιλανθρωπικές δράσεις είχαν συγκεκριμένους στόχους, όπως η σύσταση ορφανοτροφείων, ασύλων, οργάνωση συσσιτίων και εράνων. Οι φιλανθρωπικές οργανώσεις αναπτύχθηκαν μέσα από τις αξίες και τις κοινωνικές αρετές της εργατικότητας, της πειθαρχίας, της εγκράτειας και της χριστιανικής ηθικής, με σκοπό να σώσουν και να ενθαρρύνουν τους κοινωνικά ευάλωτους ανθρώπους. Παράλληλα, η φιλανθρωπική δραστηριοποίηση λειτουργούσε και ως μέτρο κοινωνικού ελέγχου εγκληματικών κοινωνικών παθογενειών. Εν γένει, τα φιλανθρωπικά σωματεία ήταν σύνθετες και πολύπλευρες και λειτουργούσαν υποστηρικτικά, όχι μόνο ως κοινωνικός έλεγχος και αλλά και ως πρόληψη. Παράλληλα, η φιλανθρωπία συνδέθηκε με το γυναικείο φύλο. Οι γυναίκες βάσει του μητρικού ενστίκτου και του ρόλου τους ως μητέρες θεωρήθηκαν οι πλέον κατάλληλες να προστατέψουν τους κοινωνικά αποκλεισθέντες (Κορασίδου 1995). Ταυτοχρόνως, δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που οι φιλανθρωπικές δράσεις εξυπηρετούσαν την ανάπτυξη και τη διατήρηση του κοινωνικού γοήτρου και της εξυπηρέτησης ιδιοτελών σκοπών.

Η κοινωνική ενσωμάτωση της αθρόας προσφυγικής εισροής του Σεπτεμβρίου του 1922, δεν ήταν μία εύκολη υπόθεση. Οι συνέπειες αυτού του γεγονότος ήταν πολλαπλές, όπως οικονομικές, κοινωνικές και άλλες και ήταν γεγονός ότι δεν μπορούσαν τα προβλήματα να λυθούν, καθώς φαινόταν ότι η κατάσταση ήταν μη διαχειρίσιμη. Την ίδια στιγμή είχαν δημιουργηθεί τραύματα στους πληθυσμούς αυτούς από τις μνήμες και τις δύσκολες εικόνες που άφηναν πίσω τους (Γιαννακόπουλος & Κιτρομηλίδης, 1992). Ο εισερχόμενος πληθυσμός είχε να αντιμετωπίσει πολλά προβλήματα, μεταξύ των οποίων αρρώστιες, όπως

ελονοσία, φυματίωση και προβλήματα επιβίωσης. Παράλληλα, το 1922 εκδηλώθηκαν και διαφόρων ειδών δύσκολες ασθένειες, όπως για παράδειγμα σε μερικά μέρη της χώρας υπήρξε έξαρση της ελονοσίας και του τύφου μεταξύ των προσφύγων, κυρίως σε όσους εγκαταστάθηκαν στη Θράκη και στη Μακεδονία. Για παράδειγμα, πολλοί θάνατοι της συγκεκριμένης εκείνης περιόδου πιθανώς ήταν αποτέλεσμα των δύο αυτών επιδημιών (Πελαγίδης, 1994). Δεν ήταν τυχαίο ότι η δημιουργία αυτής της ανθρωπιστικής κρίσης, ήταν μία από τις πιο άσχημες του αιώνα αυτού. Αυτό συνέβη, διότι το ελληνικό κράτος βρισκόταν σε μια δύσκολη χρονική στιγμή, καθώς ήταν αρκετά αποδιοργανωμένο, κι έτσι δεν ήταν καθόλου εύκολο να μπορεί να διαχειριστεί τη δεδομένη χρονική στιγμή έναν τόσο μεγάλο αριθμό προσφύγων χωρίς τη βοήθεια από τρίτους.

6.2. Η αμερικανική βοήθεια

Η Αμερικανική βοήθεια ήταν παρούσα στην Ελλάδα από το τέλος του Μεγάλου Πολέμου έως το 1929. Ιδιαίτερα τον Σεπτέμβριο του 1922 και κατά την καταστροφή της Σμύρνης, η αμερικανική κοινότητα αλλά και η ελληνική κυβέρνηση του Νικ. Τριανταφυλλάκου αναζήτησε την υποστήριξη αμερικανικών ανθρωπιστικών οργανισμών για την άμεση εκκένωση της Σμύρνης με αμερικανικά πλοία. Ο Α.Ε.Σ. και η Ν.Ε.Ρ προσέτρεξαν να βοηθήσουν στην εκκένωση της Σμύρνης, στην μεταφορά και την παροχή των αναγκαίων αγαθών στους κατοίκους της. Στο πρώτο κάλεσμα ο Α.Ε.Σ. και η Ν.Ε.Ρ ξόδεψαν κοντά στα 25.000 δολάρια για τους πρόσφυγες (Klapsis, 2011). Παράλληλα, τον Οκτώβριο του 1922 ο Ελευθέριος Βενιζέλος έκανε ευρεία έκκληση αναζητώντας ανθρωπιστική βοήθεια σε όλη την οικουμένη για του πρόσφυγες της Μικράς Ασίας, δηλώνοντας πως κυρίως η Αμερική είχε τη δυνατότητα να προστρέξει την ενδεή Ελλάδα που δεν μπορούσε μόνη της να στεγάσει και εν γένει να περιθάλψει τους πρόσφυγες. Ήδη από τις πρώτες μέρες του μικρασιατικού ξεριζωμού και της έλευσης των προσφύγων στην Ελλάδα, η συνεισφορά των αμερικανικών ανθρωπιστικών οργανώσεων ήταν ζωτικής σημασίας και τον Ιανουάριο του 1923 ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄ εξέφρασε τις θερμότερες ευχαριστίες του στον Αμερικανό πρόεδρο Harding για τη γενναιόδωρη προσφορά της Αμερικής. Μέχρι τον Μάρτιο του 1923 πάνω από 530.000 πρόσφυγες είχαν λάβει αρωγή από τον Α.Ε.Σ. και πάνω από 290.000 είχαν εμβολιαστεί κατά του τύφου και της χολέρας (Klapsis, 2011).

Η συνεχής προσφυγική εισροή μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης έφεραν το ελληνικό κράτος αντιμέτωπο με τη προσφυγική μάζα και για να αντιμετωπίσει την κατάσταση το ελληνικό κράτος προσπάθησε να περιθάλψει τους μυριάδες πρόσφυγες

συνδυαστικά με την εγχώρια και τη διεθνή φιλανθρωπία σε ένα θεσμικό πλαίσιο το οποίο βρισκόταν ακόμα στη διαδικασία της διαμόρφωσης. Μετά το τέλος του Α΄ ΠΠ η ίδρυση της Κ.τ.Ε. το 1921 σύστησε το ειδικό γραφείο Περιθάλψεως για τις χώρες που αντιμετώπιζαν ανυπέρβλητες δυσκολίες, χωρίς να έχουν τα μέσα να τις αντιμετωπίσουν (Σαλβάνου, 2022). Προς το τέλος Σεπτεμβρίου του 1922, είχαν διατεθεί περίπου 300.000 δολάρια για την υποστήριξη των Ελληνικών προσφυγικών πληθυσμών, από αμερικανικές ομάδες αντιμετώπισης κρίσεων, οι οποίες εξακολούθησαν να λειτουργούν ενεργά σε περιοχές όπου συγκεντρώθηκαν μαζικά οι πρόσφυγες, όπως η Σμύρνη και τα Μουδανιά. Παράλληλα, πολεμικά πλοία των ΗΠΑ, παρείχαν αποφασιστική βοήθεια στην διαδικασία εκκένωσης των Ελλήνων από τις εν λόγω πόλεις, ενώ διέθεσαν επίσης αλεύρι και άλλα απαραίτητα εφόδια σε διάφορες περιοχές όπου υπήρχε σημαντικός αριθμός προσφύγων (Κlapsis, 2011).

Παράλληλα, ιδρύθηκαν σύλλογοι –πέρα από τους προσφυγικούς- και των γηγενών ειδικά, για να βοηθήσουν στην αρωγή και τη συγκέντρωση τροφίμων, ρουχισμού, κλινοσκεπασμάτων και στη διοργάνωση συσσιτίων και εράνων (Ανδριώτης, 2020). Μαζί με την Κ.τ.Ε. δραστηριοποιήθηκαν πληθώρα ξένων φιλανθρωπικών οργανώσεων, όπως ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός, ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, η American Women's Hospitals, η Near East Relief, η Young Men's Cristian Association, η All British Appeal, η Imperial War Relief Fund, το Save the Children Fund, ο Βρετανικός Ερυθρός Σταυρός, ο Σουηδικός Ερυθρός Σταυρός η Union de Secours aux Enfants, η Secours Françaises aux victimes du Proche Orient, η Society of Friends, η British Relief Committee, η American Bible Society, η British and Foreign Bible Society (Ανδριώτης, 2020:182). Από το 1927 έως το 1928 δραστηριοποιήθηκε το Rockefeller foundation μετά από συμφωνία με την ελληνική κυβέρνηση και την Κ.τ.Ε., για να βοηθήσει την υγειονομική ανασυγκρότηση της χώρας (Rodogno, 2022:53). Το ελληνικό κράτος παρείχε υποστήριξη στις αμερικανικές ανθρωπιστικές οργανώσεις. Το ελληνικό κράτος παρείχε φοροαπαλλαγές και ελαφρύνσεις με το προεδρικό διάταγμα τις 9ης Οκτωβρίου 1927 (Ανδριώτης, 2020:201). Σημειώθηκαν θάνατοι φιλανθρώπων που πέθαιναν στις περιοχές που είχαν προσβληθεί από τις ασθένειες και τις επιδημίες (Αιλιανός, 1921).

Οι ιθύνοντες των ελληνικών υπουργείων με επιστολές και τηλεγραφήματα ζητούσαν την αμερικανική βοήθεια και εν συνέχεια βοήθησαν την δραστηριοποίησή τους στη χώρα με κάθε μέσο. Χαρακτηριστικά, ο Μ. Τσαμαδός έκανε έκκληση στη Near East Relief να

συνεχίσει το ανθρωπιστικό της έργο, επαινώντας το έργο της.²⁷⁰ Έκθεση του Α. Πάλλη τον Νοέμβριο του 1922, εξηγούσε, τη δυσχερή κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει η Ελλάδα. Σύμφωνα με τον Α. Πάλλη, ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός προετοίμαζε να ξοδέψει 10.000.000 δολάρια, η Κ.τ.Ε. 100.000 λίρες Αγγλίας εκ των οποίων τα μισά χρήματα είχαν χορηγηθεί από την αγγλική κυβέρνηση. Σύμφωνα με αναφορά του Α. Πάλλη αυτά τα χρήματα θα ήταν σωτήρια για την ελληνική οικονομία, καθώς θα ισοσταθμίζονταν με τις πιστώσεις σε δολάρια και λίρες Αγγλίας.²⁷¹ Ο Ed. Capps δημοσίευσε στους Times της Νέας Υόρκης ένα εκτενές άρθρο τον Νοέμβριο του 1922 εξηγώντας την οικονομική κατάρρευση του ελληνικού κράτους, εξαιτίας της Μικρασιατικής καταστροφής. Σκοπός του ήταν να ενημερώσει την Αμερικανική κυβέρνηση και τον αμερικανικό λαό για την κατάσταση στην Ελλάδα δύο μήνες μετά τον ξεριζωμό των Μικρασιατών.

Ο B. Salmon έγραφε στις Οκτωβρίου του 1923, την 1 Νοεμβρίου του 1923 και στις 18 Ιανουαρίου του 1924, προς τις αμερικανικές ανθρωπιστικές οργανώσεις εξηγώντας τη δεινή κατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα, πως η εργασία των γυναικών ήταν κακοπληρωμένη και πως κάποιοι ζουν στα όρια της απόλυτης φτώχειας.²⁷² Ο B. Salmon στις (18/01/1924) ολοκλήρωσε την επιστολή του προς τον President Ray Lyman Wilbur αξιολογώντας το ανθρωπιστικό έργο των αμερικανικών ανθρωπιστικών οργανώσεων. Αναφέρει πως τη δεδομένη στιγμή ο Α.Ε.Σ. υστερούσε σε πρωτοβουλίες και δράσεις, ενώ η Near East Relief ήταν σε θέση να κάνει περισσότερα.²⁷³ Κατά τον B. Salmon το 25% των προσφύγων είχε ήδη ενταχθεί στην οικονομική ζωή και κοντά στις 600.000 ήταν ενδεείς και απειλούνταν από τον επερχόμενο χειμώνα. Ζητούσε την παραμονή του Α.Ε.Σ. και την αρωγή της N.E.R. στους ενήλικες (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:357). Ο B. Salmon έκανε λόγο για την προσφορά του ελληνικού κράτους στον προσφυγικό πληθυσμό. Ανέφερε πως προσπαθούσε τα μέγιστα, ωστόσο χωρίς εξωτερική βοήθεια δεν θα είχε καταφέρει να

²⁷⁰ Στην Near East Relief, 20 Αυγούστου 1923, 151 5η Οδός, Νέα Υόρκη υπογεγραμμένο από τον M.Tsamados, Έλληνας διπλωμάτης, στον φάκελο του Salmon, Brainerd P., Τίτλος: Γραπτά, 1923-1924, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover, Εκδόσεις για την Ελλάδα, CA 94305_6010.

²⁷¹ Το προσφυγικό πρόβλημα στην Ελλάδα από τον Α.Α. Pallis O.B.E. πρώην διευθυντή αποκατάστασης στη Μακεδονία, Αθήνα 21 November 1922, Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κούτιο 19, φάκελος 16, προσφυγική οικονομική αποκατάσταση 1922-1923, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover, σελ.2.

²⁷² Brainerd B. Salmon, Αθήνα, Ελλάδα 1/18/1924 στον πρόεδρο Ray Lyman Wilbur, Πανεπιστήμιο του Stanford, Καλιφόρνια, Salmon, Brainerd P. φάκελος, Τίτλος: Γράμματα, 1923-1924, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover, Εκδόσεις για την Ελλάδα, CA 94305_6010.

²⁷³ Brainerd B. Salmon, Αθήνα, Ελλάδα 1/18/1924 στον πρόεδρο Ray Lyman Wilbur, Πανεπιστήμιο του Stanford, Καλιφόρνια, Salmon, Brainerd P. φάκελος, Τίτλος: Γράμματα, 1923-1924, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover, Εκδόσεις για την Ελλάδα, CA 94305_6010.

αντιμετωπίσει τα προβλήματα των προσφύγων.²⁷⁴ Στις 24 Ιανουαρίου του 1924 ο Ed. Capps²⁷⁵ μαζί με τον Ελ. Βενιζέλο, τον Γ. Ρούσσο²⁷⁶ και τον Απ. Δοξιάδη²⁷⁷ υπέγραψαν από κοινού επιστολή, γράφοντας πως η κατάσταση των προσφύγων ήταν ιδιαίτερα κρίσιμη.²⁷⁸ Οι ελληνικοί και οι ευρωπαϊκοί οργανισμοί μπορούσαν να βοηθήσουν κοντά στους 40.000 πρόσφυγες. Ο προσφυγικός πληθυσμός είχε ανάγκη από τη γενναιοδωρία των Αμερικανών (Rodogno, 2022).

Στο θέμα της υγειονομικής περίθαλψης, της ίδρυσης και της οργάνωσης των ορφανοτροφείων η American Women's Hospitals, η Near East Relief και ο Α.Ε.Σ. συνεργάστηκαν.²⁷⁹ Η δράση της Near East Relief υλοποιήθηκε υπό τις οδηγίες της American Women's Hospitals.²⁸⁰ Η NER σε συνεργασία με τη AHW περιέθαλπαν 18.000 ορφανά σε 39 νοσοκομεία σε όλη την Ελλάδα. Επίσης, οι δύο προηγούμενες οργανώσεις ένταξαν τα ορφανά σε εμβολιαστικό πρόγραμμα ενάντια σε ασθένειες, όπως φυματίωση το τράχωμα. Παράλληλα, η Near East Relief συνεργάστηκε με τον Α.Ε.Σ. στην Ελλάδα, παρέχοντας το προσωπικό της στη διάθεσή του.²⁸¹ Χαρακτηριστική περίπτωση το λοιμοκαθαρτήριο της Μακρονήσου, όπου η AWH διένειμαν συσσίτια των προσφύγων σε συνεργασία με τον Α.Ε.Σ. Ταυτοχρόνως, υπάρχουν οικονομικές δοσοληψίες και συνεννοήσεις σχετικές με τη διανομή των τροφίμων και των αποθεμάτων μεταξύ των δύο οργανισμών, όπως φαίνεται

²⁷⁴ Brainerd B. Salmon, Αθήνα, Ελλάδα 1/18/1924 στον πρόεδρο Ray Lyman Wilbur, Πανεπιστήμιο του Stanford, Καλιφόρνια, Salmon, Brainerd P. φάκελος, Τίτλος: Γράμματα, 1923-1924, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover, Εκδόσεις για την Ελλάδα, CA 94305_6010

²⁷⁵ Ο Ed. Capps ήταν καθηγητής κλασικών σπουδών και πρόεδρος της ελληνικής επιτροπής του Α.Ε.Σ. από το 1918 έως το 1920. Επίσης, διατέλεσε πρόεδρος της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών από το 1918 έως το 1939. Τον Ιούνιο του 1920 διορίστηκε ως πληρεξούσιος υπουργός των Ηνωμένων Πολιτειών στην Ελλάδα από τον Αμερικανό πρόεδρο W. Wilson. Παράλληλα, την περίοδο 1923 έως 1925 διατέλεσε πρόεδρος της οργάνωσης, Αμερικανοί Φίλοι της Ελλάδος (<https://nataliavogeikoff.com/tag/edward-capps/>, προσπελάστηκε στις 21/09/2023).

²⁷⁶ Ο Γ. Ρούσσο διατέλεσε υπουργός εξωτερικών.

²⁷⁷ Ο Απ. Δοξιάδης διατέλεσε υπουργός Περιθάλψεως.

²⁷⁸ Διευθυντής των διεθνών υποθέσεων στον Mr. C.B. Fowle. 1 Ιανουαρίου 1923, Αθήνα. Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κωδ. 19, φάκελος 14, διεθνείς δραστηριότητες περίθαλψης, 1922, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover.

²⁷⁹ Περίγραμμα των δραστηριοτήτων των νοσοκομείων Αμερικανίδων κυριών θεωρημένο το 1923 Parmelee, Ruth A., 1923-1952. Τίτλος: Ruth A. Parmelee, σχετικά με τα νοσοκομεία Αμερικανίδων Κυριών 1923-1952. Αρχεία Ινστιτούτου Hoover.

²⁸⁰ Περίγραμμα των δραστηριοτήτων των νοσοκομείων Αμερικανίδων κυριών θεωρημένο το 1923 Parmelee, Ruth A., 1923-1952. Τίτλος: Ruth A. Parmelee, σχετικά με τα νοσοκομεία Αμερικανίδων Κυριών 1923-1952. Αρχεία Ινστιτούτου Hoover.

²⁸¹ Διευθυντής των διεθνών επιχειρήσεων στον κ. C.B. Fowle, 1 Ιανουαρίου 1923, Αθήνα. Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κωδ. 19, φάκελος 14, διεθνείς δραστηριότητες περίθαλψης, 1922, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover.

και στη μεταξύ τους αλληλογραφία.²⁸² Ο Α.Ε.Σ. συνέδραμε και την Α.Υ.Σ. με προμήθειες και δωρεές στις δράσεις του οργανισμού στην Ελλάδα.²⁸³ Παράλληλα με τον Α.Ε.Σ. συνεργάστηκε η American School of Classical Studies της Αθήνας. Καταλυτική ήταν η συνεισφορά του Αμερικανικού και Βρετανικού Ερυθρού Σταυρού. Αντίστοιχα, η αμερικανική οργάνωση American Women's Hospitals έθεσε τις βάσεις για τη θεσμοθέτηση των πολιτικών υγείας. Αξιοσημείωτο παράδειγμα το νοσοκομείο του φορέα στην Κοκκινιά που τον Δεκέμβριο του 1934 μετονομάστηκε σε Λαϊκό νοσοκομείο και μεταβιβάστηκε στο ελληνικό δημόσιο.²⁸⁴

α) Διεθνής Ερυθρός Σταυρός

Ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός ανέπτυξε ένα σημαντικό έργο για να παράσχει ανάλογη βοήθεια στην Ελλάδα την περίοδο μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, βοηθώντας στην ανακούφιση της δυστυχίας και τη θλίψη και τον πόνο προσφύγων. Για το λόγο αυτό, ο εν λόγω οργανισμός είχε προχωρήσει στην εγκατάσταση πέντε νοσοκομείων, στην περιοχή της Αθήνας και του Πειραιά, για να εξυπηρετούν πρόσφυγες και για το λόγο αυτά δαπανούσαν περίπου το ποσό των 110.000 δραχμών το μήνα. Το πολυσήμαντο έργο του, όμως, δεν σταμάτησε εκείνη. Πολλά τρόφιμα που έρχονταν από τους αντίστοιχους ανά τον κόσμο Ερυθρούς Σταυρούς, τα μοίραζαν σε πρόσφυγες. Ωστόσο, επιδόθηκε και σε ένα άλλο πολύ ουσιαστικό έργο που ήταν ο εντοπισμός αιχμαλώτων των Τούρκων (Bierstadt, 1997)

β) Η δράση του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού

Ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός από το 1917 (είσοδος της Αμερικής στον πόλεμο) υλοποίησε μεγάλο αριθμό αποστολών στην Ευρώπη. Στην Ελλάδα συγκροτήθηκε η ελληνική επιτροπή του Α.Ε.Σ. τον Ιούνιο του 1918 με επικεφαλής τον Ed. Carrs μετά από έκκληση του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού. Η Ελληνική Επιτροπή του Α.Ε.Σ. πραγματοποίησε τον επαναπατρισμό περισσότερων από 100.000 χιλιάδων Ελλήνων που είχαν απελαθεί στη Βουλγαρία του 1917 (Στο όνομα της ανθρωπιάς, Αμερικανική

²⁸² J.A. Ullo διοικητικός υπάλληλος στον κ. H.C. Jaquith, The Near East Relief Αθήνα, 3 Φεβρουαρίου 1923. Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κωτίο 20, φάκελος 4-6 Near East Relief 1922-1923, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover.

²⁸³ Νοσοκομεία Αμερικανίδων Κυριών, Parmelee, Ruth A., 1885-1973. Τίτλος: Αρχείο Ruth A. Parmelee , 1922-1945. M.D. Parmelee, Ruth A., 1885-1973. Τίτλος: Αρχείο Ruth A. Parmelee, 1922 – 1945, Κωτίο Νο.3, Νο προσθήκης 74099-8.10

²⁸⁴ Ιατροφαρμακευτικές δραστηριότητες των νοσοκομείων Αμερικανίδων κυριών στην Ελλάδα από το 1933 έως το 1937, Parmelee, Ruth A., 1885-1973. Τίτλος: Ruth A. Parmelee Νοσοκομεία Αμερικανίδων κυριών, Γενικά, 1931-1938. Κωτίο Νο3, Αριθμός πρόσβασης 74099-8.10

ανακουφιστική βοήθεια στην Ελλάδα 1918-1929:33, 2023). Ο Α.Ε.Σ. βοήθησε σημαντικά κυρίως προσφέροντας ένα μεγάλο χρηματικό ποσό, που έφτανε τα 3 εκατ. δολάρια περίπου, για μία περίοδο 8 μηνών, ενώ παράλληλα, για το διάστημα αυτό, ο Ερυθρός Σταυρός των ΗΠΑ ανέλαβε και τη διατροφή σε καθημερινή βάση για περίπου 860.000 πρόσφυγες παρέχοντας 24.000 τόνους φαγητό, ρούχα, κουβέρτες και παπούτσια (Λοΐζος, 1994). Ο Α.Ε.Σ. επέστρεψε μετά τον Μεγάλο Πόλεμο και δραστηριοποιήθηκε στην Ελλάδα από τον Οκτώβριο του 1922 τοποθετώντας επιτροπές του σε όλη τη χώρα, αφού πρώτα είχε λάβει την έγκριση της επαναστατικής κυβέρνησης Πλαστήρα. Ο ίδιος ο Πλαστήρας μέσω διαταγής κάλεσε όλους τους φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης να συνδράμουν αμέριστα το έργο των επιτροπών του Α.Ε.Σ σε όλη τη χώρα.²⁸⁵ Ο εκπρόσωπος του Α.Ε.Σ., J.A. Ulio, είχε τακτική αλληλογραφία με τον Πλαστήρα σχετικά με το ανθρωπιστικό έργο του οργανισμού στην Ελλάδα.²⁸⁶ Ο Πλαστήρας έστειλε επιστολές προς τους φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης ενισχύοντας, το έργο της αμερικανικής ανθρωπιστικής οργάνωσης επισημαίνοντας πως η δράση του οργανισμού βοηθά κυρίως την επισφαλή υγειονομική κατάσταση του κράτους.²⁸⁷ Παράλληλα, χορηγήθηκαν δωρεάν ακτοπλοϊκά εισιτήρια στους επικεφαλής και εργαζόμενους του Α.Ε.Σ. μετά από απόφαση του υπουργού Ε. Κανελλόπουλου.²⁸⁸ Η φιλανθρωπική του δράση οργανώθηκε χωρίζοντας τη χώρα σε 12 περιφέρειες και αναλαμβάνοντας τα τρόφιμα, τα ρούχα και τα κλινοσκεπάσματα που διανέμονταν στον προσφυγικό πληθυσμό. Ο οργανισμός συνεργάστηκε με το Υπουργείου Υγιεινής Προνοίας και Αντιλήψεως, με σκοπό να λάβουν τα αγαθά του Α.Ε.Σ. οικογένειες και άτομα που τα είχαν πραγματικά ανάγκη.²⁸⁹ Οι τοπικές αρχές παραλάμβαναν τα τρόφιμα και τα μοίραζαν ανάλογα με τις κατευθυντήριες γραμμές του Α.Ε.Σ. Ήδη τον Φεβρουάριο του 1923 ο Α.Ε.Σ. είχε δαπανήσει 2.000.000 δολάρια για την προσφυγική μέριμνα στην

²⁸⁵ Διαταγή του Πλαστήρα προς τους κ. Νομάρχες, στρατιωτικούς διοικητές και αστυνομικές διευθύνσεις του κράτους. Αθήνα 30 Ιανουαρίου 1923. Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κωδ. 20, φάκελος 9, Επαναστατική Επιτροπή, 1923, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover

²⁸⁶ J.A. Ulio στον Πλαστήρα, πρόεδρο της Επαναστατικής Επιτροπής, 6 Απριλίου, 1923. Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κωδ. 20, φάκελος 4-6 Near East Relief 1922-1923, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover

²⁸⁷ Ν. Πλαστήρας προς τους νομάρχες, στρατιωτικοί κυβερνήτες και οι αστυνομικοί αρχηγοί, Αθήνα 30 Ιανουαρίου 1923. Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κωδ. 19, φάκελος 13, Ελληνική κυβέρνηση, δραστηριότητες για τους πρόσφυγες 1923, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover, p.1.

²⁸⁸ Ε. Κανελλόπουλος προς την Πανελλήνιον ατμοπλοϊκὴν ἔνωσην Πειραιά, αρ. πρωτοκόλλου 69166. Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κωδ. 19, φάκελος 3, Υπουργείο Οικονομικών, 1922, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover

²⁸⁹ Εγκύκλιος αρ. 98274 του υπουργού Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως Αποστόλου Δοξιάδη της 11ης Δεκεμβρίου 1922.

Ελλάδα.²⁹⁰ Ο Α.Ε.Σ. εξόπλισε 59 νοσοκομεία, επάνδρωσε με 1.751 νοσοκομειακά κρεβάτια. Ο Α.Ε.Σ. πέρα από τις δωρεές ο Α.Ε.Σ. έστειλε και νοσηλευτικό προσωπικό για να βοηθήσει, όπως επίσης και φαρμακευτικό υλικό που ήταν απαραίτητο, όπως φάρμακα και γάζες (Πανταζίδης, 1987). Συγχρόνως, το νοσηλευτικό προσωπικό του Α.Ε.Σ. περιέθαλπε περί τους 400.000 αρρώστους που είχαν ασθενήσει από τύφο, ευλογιά, ελονοσία και χολέρα. Το σύνολο των εξόδων της νοσοκομειακής περίθαλψης έφτασε κοντά στα 2.605.696 δολάρια. Επίσης, και στην Κόρινθο αποφασίστηκαν ψηφίσματα που αναγνωρίζουν τις υπηρεσίες του Α.Ε.Σ. στην Ελλάδα.²⁹¹

Το έργο του, όμως, δεν σταμάτησε εκεί, καθώς έδωσε και χρήματα για τρόφιμα για κάποιους επιπλέον μήνες σε ευάλωτους πληθυσμούς. Συνολικά το έργο του διήρκησε περίπου 9,5 μήνες (Bierstadt, 1997). Συγκεκριμένα, ο Ερυθρός Σταυρός εργάστηκε συστηματικά και για να μπορέσει να ολοκληρώσει το έργο του με συνέπεια. Χώρισε τη χώρα σε 12 ξεχωριστές περιοχές. Σε κάθε περιοχή δημιουργήθηκε μία επιτροπή από διάφορα μέλη (από τους κατοίκους, τις Αρχές), όπου αυτή η επιτροπή ήταν υπεύθυνη για να λειτουργεί μεταξύ των προσφύγων και του Ερυθρού Σταυρού, ενώ το έργο της ήταν και να παραλαμβάνει τα τρόφιμα και να τα μοιράζει ανάλογα και σύμφωνα με τις υποδείξεις του Α.Ε.Σ. Για παράδειγμα, κάθε πρόσφυγας έπρεπε να σιτίζεται με 1.000 θερμίδες την ημέρα, ενώ μητέρες που θηλάζαν, λάμβαναν, επιπλέον, γάλα κάθε εβδομάδα.

Το έργο του Α.Ε.Σ. στον επισιτισμό

ΑΡΙΘΜΟΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΕΣ
176.435	Νοέμβριος 1922
533.240	Μάρτιος 1923
368.584	Ιούνιος 1923

(Eddy, 1931:53)

γ) Η αποχώρηση του Α.Ε.Σ.

Συνολικά στο χρονικό διάστημα που έμεινε ο οργανισμός στην Ελλάδα διένειμε κοντά στους 24.000 τόνους τροφίμων, γάλακτος, αλευριού ρουχισμού, κλινοσκεπασμάτων και φαρμάκων σε περίπου 600.000 πρόσφυγες, ξοδεύοντας κατά προσέγγιση 3.000.000 δολάρια

²⁹⁰ Αντίγραφο στον κ. Wilkinson και στον διακαστή Payne, 24 Φεβρουαρίου 1923. Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κυτίο 20, φάκελος 9, Επαναστατική Επιτροπή, 1923, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover

²⁹¹ Πρακτικό Συνεδρίασης Κοινοτικού Συμβουλίου Νέας Κορίνθου σχετικά με την αναγνώριση των υπηρεσιών του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στην Ελλάδα, Νέα Κόρινθος τη 18^η Μαΐου 1923. Αρχείο Δήμου Κορινθίων. Βιβλίο πρακτικών Δημ. Συμβουλίου. ΑΒΕ :1, ΑΕΕ: Δημ. 1.1. ΓΑΚ Κορινθίας

(Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:357). Παράλληλα, συνέδραμε στον εξοπλισμό 59 νοσοκομείων, 20 κέντρων για την παιδική υγεία και κατά προσέγγιση περιέθαλψε 9.800 αρρώστους (Cassimatis, 1988). Στην Πελοπόννησο, ο Α.Ε.Σ. διένειμε στο Άργος και στο Αίγιο 15 τόνους αλεύρι και σε συνεργασία με τους εγχώριους οργανισμούς, διένειμε φάρμακα και κλινοσκεπάσματα.²⁹² Ωστόσο, δεν θα μπορούσε ο Α.Ε.Σ., όπως και οι υπόλοιποι ανθρωπιστικοί οργανισμοί να αναλάβουν εξ ολοκλήρου την προσφυγική αποκατάσταση και την κοινωνική ενσωμάτωση. Στα τέλη του Ιανουαρίου του 1923 ο συνταγματάρχης του Α.Ε.Σ. William H. Haskell ανακοίνωσε πως ο αμερικανικός οργανισμός πρόκειται να αποχωρήσει από τη χώρα τον Ιούνιο του ίδιου έτους. Η ανακοίνωση έγινε με σκοπό να προετοιμαστούν για την αποχώρηση του Α.Ε.Σ. οι ελληνικές αρχές και οι οργανισμοί που βοηθούσαν την Ελλάδα. Παράλληλα και η Ν.Ε.Ρ. ανακοίνωσε πως σταματούσε την παροχή βοήθειας στους ενήλικες, τον Αύγουστο του 1923 και θα παρέμενε ενεργή μόνο για τα ορφανά και τα ενδεή παιδιά (Klapsis, 2011).

Ο Α.Ε.Σ. σταμάτησε την αρωγή του επισήμως με δημοσιεύματα στον Τύπο στις 30 Ιουνίου του 1923, διότι οι ιθύνοντες του οργανισμού θεωρούσαν πως η οργάνωση είχε εκπληρώσει την αποστολή του στην Ελλάδα παρέχοντας στέγη, σίτιση και ένδυση σε πάνω από 500.000 ανθρώπους (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:358). Επίσης, η διοίκηση του Α.Ε.Σ. φοβούνταν στην ιδέα, πως η συνεχής ανθρωπιστική αρωγή ενδεχομένως να δημιουργούσε μία τάξη επαγγελματιών προσφύγων (Ανδριώτης, 2020). Οι ελληνικές αρχές αντέδρασαν άμεσα προσπαθώντας να πείσουν τους ιθύνοντες του αμερικανικού οργανισμού με επίσημα ανακοινωθέντα να μείνουν στην Ελλάδα, μετά τις 30 Ιουνίου του 1923. Το βασικό επιχείρημα της ελληνικής πλευράς ήταν πως δεν είχε τα μέσα και τους πόρους να ενσωματώσει τον προσφυγικό πληθυσμό 6 μήνες μετά την υπογραφή του ελληνοτουρκικού συμφώνου ανταλλαγής των πληθυσμών, το οποίο μάλιστα δεν είχε οριστικοποιηθεί (Klapsis, 2011). Η διοίκηση του Α.Ε.Σ. δεν άλλαξε την απόφαση της εμμένοντας πως η χώρα οφείλει να καταβάλλει τις δικές τις προσπάθειες σύμφωνα με τα λεγόμενα του αντιπροέδρου του οργανισμού, Ern. P. Bichnell. Εντούτοις, συνέχισε τη διανομή φαρμάκων και φαγητού για τον επόμενο χρόνο. Από το καλοκαίρι του 1923, έως τα τέλη του 1924, διένειμε στην Ελλάδα δέκα τόνους κίνινης (για την αντιμετώπιση διαφόρων ασθενειών, κυρίως της ελονοσίας) και έναν εκατομμύριο μπάρες δημητριακών για τα νοσοκομεία (Ανδριώτης, 2020:199). Παράλληλα, συνέχισε τη διανομή φαγητού σε 400.000 πρόσφυγες,

²⁹²Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κτυίο 19, φάκελος 14, δραστηριότητες διεθνών οργανισμών, 1922, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover

καθώς προγραμματίζε τη συνεργασία του με τη Near East Relief για την από κοινού αρωγή υπέρ των προσφύγων.²⁹³ Συγχρόνως, διανεμήθηκε ένα μικρό μέρος ρουχισμού και προμήθειες φαγητού για τα παιδιά που μοιράστηκαν σε όλες τις τοπικές ελληνικές αρχές (Klapsis, 2011). Συνολικά, το ύψος των εξόδων του Α.Ε.Σ. στην Ελλάδα για την περίοδο δέκα μηνών μετά την καταστροφή της Σμύρνης ανήλθε στα 2.605.696 δολάρια (περίπου 3.000.000 δολάρια). Οι πρόσφυγες ευχαριστούσαν την αμερικανική οργάνωση που τους έσωσε τις ζωές.²⁹⁴ Στις 24 Ιουνίου του 1923 ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄ σε μια τελετή λήξης μαζί με τον Έλληνα πρωθυπουργό, μέλη της κυβέρνησης και άλλου ανώτερους αξιωματούχους παρασημοφόρησε το προσωπικό του ΑΕΣ, αναγνωρίζοντας την συμβολή τους στην αντιμετώπιση της προσφυγικής κρίση (Klapsis, 2011).²⁹⁵ Μετά την αποχώρηση του Α.Ε.Σ. υπολογίστηκε κατά προσέγγιση το ποσό που χρειαζόταν το ελληνικό κράτος για να θρέψει τους πρόσφυγες που δεν ήταν σε θέση να συντηρήσουν τον εαυτό τους. Το ποσό έφτασε τα 12 με 15 εκατομμύρια δραχμές το μήνα σχεδόν 375.000 με 470.000 δολάρια (Klapsis, 2011). Συγχρόνως, η αποχώρηση του Α.Ε.Σ. άσκησε πιέσεις στην Ελλάδα και στην Κ.τ.Ε., ώστε να βρουν μία μόνιμη λύση για την αποκατάσταση και την κοινωνική ενσωμάτωση των προσφύγων (Venturas, 2022:306).

δ) Near East Relief/ Περίθαλψις Εγγύς Ανατολής

Ένας σημαντικός οργανισμός που βοήθησε εκείνη την περίοδο την Ελλάδα, ήταν η American Near East Relief, συμμετέχοντας ενεργά για να συνεισφέρει υπέρ των προσφύγων. Η προσέγγιση της ήταν παιδοκεντρική με την Αμερική να εκπροσωπείται, ως προστάτιδα εκτός των συνόρων της (Καμούζης, 2022). Ο οργανισμός Περίθαλψις Εγγύς Ανατολής δραστηριοποιήθηκε ήδη από το 1915 στο χώρο των ορφανοτροφείων.

Τα πρώτα δύο χρόνια του Α΄ ΠΠ (1914-1915) η Αμερική ήταν μια χώρα ουδέτερη. Τότε ο πρέσβης της Αμερικής στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, Η. Morgenthau κινητοποίησε την κοινή γνώμη της Αμερικής. Το 1915 οργανώθηκε η Αμερικανική Επιτροπή για την

²⁹³Ενδεικτικοί τίτλοι για τους American Friends of Greece, File C1409/305/R.404/1/61/1 – Υπηρεσία Διεθνούς Γραφείου Εργασίας για τους πρόσφυγες – Σχέσεις με τους American Friends of Greece, Washington (κ. Salmon),

<https://archives.ungeneva.org/international-labour-office-refugees-service-relations-with-the-american-friends-of-greece-washington-mr-salmon>, προσπελάστηκε στις 17/10/23

²⁹⁴Ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, Υπηρεσίες νέων, Washington, D.C. Διαθέσιμο για τις πρωινές εφημερίδες, Παρασκευή, 4, Ιανουαρίου 1924. Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κυτίο 19, φάκελος 13, Ελληνική κυβέρνηση– Δραστηριότητες για τους πρόσφυγες, 1923, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover.

²⁹⁵ Αρχείο Ε.Ρ.Τ. Α.Ε., Συλλογή Πέτρου Παυλίδη

Αρμενική και Συριακή βοήθεια από τον Ch. H Dodge²⁹⁶ και τον J. Barton,²⁹⁷ συνεισφέροντας υπέρ των Αρμενίων και των Ασσυρίων (Στο όνομα της ανθρωπιάς. Αμερικανική ανακουφιστική βοήθεια στην Ελλάδα 1918-1929, 2023:43). Μετά το πέρας του Μεγάλου Πολέμου, η ανάγκη για ανθρωπιστική βοήθεια δεν σταμάτησε και το 1919 η Αμερικανική Επιτροπή έλαβε τη διαπίστευση από το Κογκρέσο και ονομάστηκε Περίθαλψις Εγγύς Ανατολής/ Near East Relief (Στο όνομα της ανθρωπιάς. Αμερικανική ανακουφιστική βοήθεια στην Ελλάδα 1918-1929, 2023:48). Ξεκίνησε με προσωπικό 100 εθελοντές στοχεύοντας στην άμεση προσφυγική περίθαλψη, στη δημιουργία ορφανοτροφείων και θέσεων εργασίας. Συγχρόνως, η NER ξεκίνησε μια μεγάλη εκστρατεία συγκέντρωσης 30.000.000 δολαρίων με εκπροσώπους διάσημους της εποχής που ασχολήθηκαν με την εικονογράφηση των αφισών της καμπάνιας (Στο όνομα της ανθρωπιάς. Αμερικανική ανακουφιστική βοήθεια στην Ελλάδα 1918-1929, 2023:48).

Παράλληλα, η Near East Relief από το 1921 οργάνωνε αποστολές για την ανακούφιση των χριστιανικών πληθυσμών της Ανατολής.²⁹⁸ Το 1923, η ελληνοαμερικανική εφημερίδα Εθνικός Κήρυξ ξεκίνησε να συγκεντρώνει χρήματα υπέρ των προσφύγων και με τη βοήθεια της NER συγκέντρωσε κοντά στις 440.000 δολάρια σε ένα χρόνο. Ο οργανισμός αυτός είχε αναπτύξει ήδη παλιότερα σημαντικό έργο στην Αρμενία, όπου βοηθούσε κυρίως ορφανά. Ανάλογο έργο είχε και στην ελληνική περίπτωση, διότι υπήρχαν πολλά ορφανά στην Ελλάδα, παιδιά προσφύγων, που χρειάζονταν βοήθεια και περίθαλψη (Morgenthau, 1994). Η Near East Relief (N.E.R.) δραστηριοποιήθηκε στη σίτηση, την ένδυση, στην ίδρυση ορφανοτροφείων με ένα εκτεταμένο δίκτυο, που παρείχε φροντίδα σε χιλιάδες ορφανά παιδιά. Τα στελέχη του ήταν αρκετά έμπειρα και έτσι κατάφεραν γρήγορα να οργανώσουν ορφανοτροφεία σε διάφορες περιοχές της χώρας, μεταξύ των οποίων Αθήνα, Θεσσαλονίκη, αλλά και σε κάποια νησιά, όπως η Σύρος. Αξίζει να σημειωθεί ότι ακόμη μία πολύ σημαντική βοήθεια του οργανισμού αυτού, ήταν η συγκέντρωση πολλών δεμάτων με ρούχα τα οποία στάλθηκαν από το εξωτερικό και διανεμήθηκαν στους πρόσφυγες. Κάποιοι από τους πρόσφυγες ασχολήθηκαν και με το έργο της επιδιόρθωσης αυτών, αλλά βοήθησαν και στη διαλογή τους. Η οργάνωση ίδρυσε, επίσης, νοσοκομεία και κλινικές, προσφέροντας

²⁹⁶ Επιχειρηματίας και ταμίας της NER (Στο όνομα της ανθρωπιάς. Αμερικανική ανακουφιστική βοήθεια στην Ελλάδα 1918-1929, 2023:26).

²⁹⁷ Προτεστάντης ιεραπόστολος και εκπαιδευτικός, πρόεδρος της NER στο διάστημα 1919 έως 1930 (Στο όνομα της ανθρωπιάς. Αμερικανική ανακουφιστική βοήθεια στην Ελλάδα 1918-1929, 2023:26).

²⁹⁸ Near East Relief, Προς τον Ελληνισμό της Αμερικής, Χριστούγεννα, 1921, ΑΣΚΣΑ Αρχεία, Αρχείο Ιωάννη Γενναδίου.

ιατρικές υπηρεσίες σε πρόσφυγες, πολλοί από τους οποίους υπέφεραν από ασθένειες και τραυματισμούς που προέκυψαν από τα οδυνηρά ταξίδια τους (Βεργόπουλος, 1978).

Μετά την καταστροφή της Σμύρνης η ΝΕΡ μετέφερε την έδρα της στην Αθήνα (προηγούμενη έδρα στην Κωνσταντινούπολη) μεταφέροντας 18.500 παιδιά στην Ελλάδα. Η ΝΕΡ έλαβε δράση τον Αύγουστο του 1922 στην Αθήνα με κύρια φροντίδα την μεταφορά 15.644 ορφανών από τη Μικρά Ασία, την Κωνσταντινούπολη, τη Σαμψούντα, την Τραπεζούντα και τη Σεβάστεια με υπεύθυνη την εκπαιδευτικό D. Sutton.²⁹⁹ Επίσης, η ΝΕΡ είχε αναλάβει δράση ήδη από το 1919 με μια καμπάνια ύψους 30.000.000 δολαρίων με σκοπό την αρωγή των προσφύγων της Αρμενίας, της Συρίας και της Ελλάδας, πριν τη μαζική έξοδο του 1922 (Στο όνομα της ανθρωπιάς. Αμερικανική ανακουφιστική βοήθεια στην Ελλάδα 1918-1929, 2023). Τα 2/5 ήταν Ελληνόπουλα και τα 3/5 Αρμενόπουλα (Ανδριώτης, 2020:185). Ίδρυσε ορφανοτροφεία σε όλη την Ελλάδα, στην Αθήνα, στη Θεσσαλονίκη, στην Κέρκυρα, στην Κεφαλονιά, στη Θάσο, στην Κόρινθο, στα ξενοδοχεία

²⁹⁹ Η D. Sutton γεννήθηκε στο Montclair του New Jersey στις 27 Ιουνίου του 1878. Εκπαιδεύτηκε ως νηπιαγωγός. Το 1918 πήγε στη Γαλλία και δραστηριοποιήθηκε στην ανθρωπιστική βοήθεια και το 1919 επέστρεψε στην Αμερική. Τότε, η Near East Relief έψαχνε εξειδικευμένο προσωπικό, για να κατευθύνει τις εργασίες της, στην Εγγύς Ανατολή. Η ανθρωπιστική οργάνωση προσέγγισε την Sutton και εκείνη έγινε μέλος της εθελοντικά. Πήγε στην Κωνσταντινούπολη το 1920 και έμεινε για έξι μήνες όπου υπηρέτησε σε διάφορες θέσεις και συνεισφέροντας στη θεραπεία του τραχώματος των ματιών. Η επόμενη της αποστολή ήταν να συνδράμει στην περιοχή του Καυκάσου και στους Αρμένιους της περιοχής. Στο Γιερεβάν έμεινε ένα χρόνο ως διευθύντρια της Near East, εκεί. Με το τέλος του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1922 και την ανταλλαγή πληθυσμών εργάστηκε στην Ελλάδα και στην Τουρκία από το 1920 έως το 1926 με ένα μικρό διάλειμμα τριών εβδομάδων στις ΗΠΑ. Στάλθηκε στη Θεσσαλονίκη, όπου διέμεινε και βοήθησε τους πρόσφυγες για δεκατέσσερις μήνες (Αμερικανική σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, ΑΣΚΣΑ, Αρχεία της American Dorothy Horrax Sutton Papers ανακτήθηκε από: <https://www.ascsa.edu.gr/index.php/archives/sutton-finding-aid> στις 10/03/2024).

Τον Δεκέμβριο του 1922 συνόδεψε 900 ορφανά κορίτσια από την Κωνσταντινούπολη στο Λουτράκι, όπου και τέθηκε επικεφαλής του ορφανοτροφείου της περιοχής. Οι συνθήκες του ταξιδιού ήταν χειρίστες. Πολλά ορφανά αρρώστησαν από ανεμοβλογιά. Παράλληλα, όταν το πλοίο με τα 900 ορφανά προσέγγισαν το λιμάνι του Λουτρακίου δεν τους άφησαν να αποβιβαστούν, καθώς στην κωμόπολη βρίσκονταν ήδη 2.000 ορφανά. Το πλοίο της D. Sutton έπλευσε προς την Κόρινθο αλλά τελικά επέστρεψε στο Λουτράκι. Στην πόλη συγκεντρώθηκαν 3.000 ορφανά. Αντιμέτωπισαν πολλές δυσκολίες, όπως την επιδημία ανεμοβλογιάς, την έλλειψη πόσιμου νερού και πολλά θέματα στην εύρεση και λειτουργία των κτιριακών εγκαταστάσεων στέγασης των ορφανών. Στη συνέχεια η Sutton μετακινήθηκε στην Κεφαλονιά, διότι τα κτίρια που στεγάζονταν οι πρόσφυγες ήταν κτίρια ιδιωτών. Στην Κεφαλονιά διεύθυνε το ορφανοτροφείο, ενώ στη συνέχεια μετέβη στη Σύρο για να διευθύνει το ορφανοτροφείο. Στάθηκε δίπλα στους πρόσφυγες έμπρακτα (Στο όνομα της ανθρωπιάς. Αμερικανική ανακουφιστική βοήθεια στην Ελλάδα 1918-1929:68, 2023). Ως αναγνώριση του έργου της στην αποκατάσταση και ενσωμάτωση του προσφυγικού πληθυσμού στην Ελλάδα τιμήθηκε με τον Σταυρό του St Zavierie από τον βασιλιά Γεώργιο της Ελλάδας. Επιπλέον, τιμήθηκε και με τη διάκριση του Ασημένιου Μεταλλίου της Near East. Η D. Sutton πέθανε στο Charlottesville της Virginia στις 18 Νοεμβρίου 1970 (Αμερικανική σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, ΑΣΚΣΑ, Αρχεία της American Dorothy Horrax Sutton Papers ανακτήθηκε από: <https://www.ascsa.edu.gr/index.php/archives/sutton-finding-aid> στις 10/03/2024).

του Λουτρακίου και της Αιδηψού, στη Χαλκίδα, στη Σκάλα Ωρωπού και το μεγαλύτερο ορφανοτροφείο όλων της Ερμούπολης στη Σύρο που λειτούργησε έως το 1934.³⁰⁰ Το ορφανοτροφείο της Σύρου ήταν χωρητικότητας 4.000 ατόμων και εκεί λειτούργησε μια βιομηχανική σχολή προετοιμασίας για τα παιδιά που μπορούσαν να εξασκηθούν κάνοντας πρακτική. Παράλληλα, τα αγόρια και τα κορίτσια των ορφανοτροφείων της Μακεδονίας, είχαν τη δυνατότητα να διδαχτούν σε υγειονομικές εργασίες (όπως η εξολόθρευση των κουνουπιών και η αποξήρανση των ελών). Στα ορφανοτροφεία έμεναν Ελληνόπουλα και Αρμενόπουλα, αγόρια και κορίτσια και εμβολιάζονταν από γιατρούς της NER (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:356). Από τον Οκτώβριο έως τον Δεκέμβριο του 1922 μεταφέρθηκαν 11.281 ορφανά σε διάφορες περιοχές στο Ζάππειο 1.271, στην Πλάκα 475, στην Κέρκυρα 2.329, στον Ωρωπό 1.428, στο Λουτράκι 2.630 και στην Αιδηψό 3.032 (Rodogno, 2022). Τα ορφανοτροφεία της NER λειτουργούσαν υπό την εποπτεία της American Women's Hospitals (Rodogno, 2022). Στο Λουτράκι και στην Αιδηψό διέμεναν κυρίως σε ξενοδοχεία. Οι ντόπιοι αντιμετώπισαν με εχθρότητα τα ορφανά και τις διεθνείς οργανώσεις, κυρίως γιατί πλησίαζε η καλοκαιρινή (δηλαδή τουριστική) περίοδος και τα ξενοδοχεία τους ήταν κατελημμένα με τα ορφανά. Έτσι, τα παιδιά μεταφέρθηκαν σε έναν πιο μόνιμο τόπο εγκατάστασης και μεταφέρθηκαν στην Κόρινθο τον Μάρτιο του 1923.

Στα τέλη του 1924 τα ορφανοτροφεία συγχωνεύτηκαν και παρέμειναν ενεργά της Αθήνας, της Θεσσαλονίκης, της Σύρου, της Καβάλας, της Κορίνθου και της Σκάλας Ωρωπού με δυναμική στο σύνολο τους τα 7.451 ορφανά (4.916 αγόρια και 2.635 κορίτσια) από τα οποία στα τέλη του 1925 παρέμεναν τα 3.192 ορφανά που φιλοξενούνταν στα ορφανοτροφεία της Near East Relief στα τέλη του 1924 (Αμερικανική Περίθαλψις, 1925:11-14). Τα προγράμματα της NER για τα ορφανοτροφεία στην Ελλάδα λειτούργησαν μέχρι το 1929, τα παιδιά μέχρι τότε είχαν τοποθετηθεί σε οικογένειες είτε είχαν ενηλικιωθεί και είχαν ανεξαρτητοποιηθεί. Βασικός χρηματοδότης της NER ήταν το Rockefeller foundation. Στα μέσα της δεκαετίας του 1930 το Rockefeller συνέδραμε και χρηματοδότησε τη λειτουργία ενός εργαστηρίου Υγειονομικής σχολής στη Θεσσαλονίκη και ενίσχυσε την εξυγίανση των περιοχών που είχαν πληγεί από την ελονοσία (Μαστρογιάννης, 1960:389) & (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:391). Από το 1930 η NER συνέχισε ως Ίδρυμα Εγγύς Ανατολής τη δράση της με προγράμματα που αφορούσαν την υγεία, την επαγγελματική εκπαίδευση και την αγροτική ανάπτυξη.

³⁰⁰ Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κυτίο 19, φάκελος 14, δραστηριότητες διεθνών ανθρωπιστικών οργανώσεων, 1922, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover

Ορφανοτροφεία	Αγόρια	Κορίτσια
Ζάππειο	901	-
Παλαιά Ανάκτορα	-	310
Σύρος	1.034	1.321
Κόρινθος	554	904
Σκάλα Ωρωπού	635	-
Καβάλα	1.792	-

(Αμερικανική Περίθαλψις, 1925:11-14).

Πέρα από την άμεση παροχή βοήθειας στα ορφανά η Near East Relief έβαλε τα θεμέλια της μέριμνας των ευπαθών ομάδων στη μεσοπολεμική Ελλάδα, καθώς ιδρύθηκαν για πρώτη φορά το ορφανοτροφείο αρρένων στο Ζάππειο με παράλληλη διαμόρφωση παιδικού νοσοκομείου με οδοντιατρική, ακτινολογική κλινική και μικροβιολογικό εργαστήριο. Αντίστοιχα, οργανώθηκε ορφανοτροφείο θηλέων στα Παλαιά Ανάκτορα μαζί με τον Διεθνή Σύνδεσμο Γυναικών που φιλοξένησε ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1922 ορφανά από τον Καύκασο σε οικοτροφείο που ιδρύθηκε από τους Βαλκανικούς πολέμους. Έως το 1923 στο ορφανοτροφείο διέμεναν 470 κορίτσια (Γαϊτάνου-Γιαννιού, 1926). Παράλληλα, συστάθηκε η πρώτη σχολή Τυφλών και σχολή Κωφάλαλων στην Ελλάδα. Η ίδια η οργάνωση έστειλε πρόσφυγα στην Αμερική, ώστε να εκπαιδευτεί στη νοηματική και στη συνέχεια στάλθηκαν και άλλοι δάσκαλοι με υποτροφία της Ελληνικής κυβέρνησης και της εν λόγω οργάνωσης (Αμερικανική Περίθαλψη Εγγύς Ανατολής, 1926). Τα εν λόγω ορφανοτροφεία παρείχαν γενική και επαγγελματική εκπαίδευση, κυρίως τεχνική και βιομηχανική με αυστηρό οργανωμένο πρόγραμμα. Η Near East Relief κατάφερε έως το 1930 να μεριμνήσει για την περίθαλψη και την εκπαίδευση 18.000 ορφανών και για το επαγγελματικό τους μέλλον, χορηγώντας υποτροφίες σε ορφανά που ολοκλήρωσαν τη στοιχειώδη εκπαίδευση, για να εισαχθούν στις παιδαγωγικές Ακαδημίες, σε άλλα ανώτερα εκπαιδευτικά ιδρύματα, αλλά και σε αμερικάνικα ιδρύματα, όπως το Κολλέγιο Αθηνών (Ανδριώτης, 2020:188).

Συγχρόνως, η Near East Relief συγκρότησε τμήμα υγιεινής με τον Αμερικανό γιατρό Marden και τον Έλληνα γιατρό Λοράνδο, απασχολώντας 6 Έλληνες γιατρούς, 2 Αμερικανίδες και 28 Ελληνίδες νοσοκόμες, 15 φαρμακοποιούς και άλλο βοηθητικό προσωπικό. Με αυτό το ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό η οργάνωση οργάνωσε τις κλινικές των ορφανοτροφείων και παράλληλα τους αγροτικούς σταθμούς βοηθειών της αμερικανικής οργάνωσης. Μία βασική ασθένεια ήταν η φυματίωση, περίπου 238 παιδιά που διέμεναν στα ορφανοτροφεία, είχαν νοσήσει και καταλήξει από τη φυματίωση έως τον Δεκέμβριο του 1924. Έτσι, το 1924 η οργάνωση ίδρυσε σανατόριο, στην Κόρινθο για τα

παιδιά που έπασχαν από φυματίωση. Στην Κόρινθο φιλοξενήθηκαν 2.700 ορφανά Ελλήνων και Αρμενίων μετά τη μεταφορά ορφανοτροφείου Λουτρακίου σε αυτό της Κορίνθου (Ροδάς, 1925). Τα προβλήματα ήταν πολλά υπήρξε μεγάλη έλλειψη οικημάτων και επίσης, η περιοχή ήταν ελώδης, γεγονός που αναζωπύρωνε τις ασθένειες και τον πυρετό. Μάλιστα, και η ίδια η Cushman νόσησε από ελονοσία. Στη συνέχεια η αμερικανική οργάνωση με τις E. Cushman³⁰¹ και A. Carr³⁰² προχώρησαν σε ενέργειες, όπως αποξήρανση των ελών, ενημερωτικές διαλέξεις στους κατοίκους και ίδρυση ιατρείου παρέχοντας κινίνη δωρεάν (Ανδριώτης, 2020). Παράλληλα, η A. Carr δραστηριοποιήθηκε στον τομέα της υγιεινής, κατά των ασθενειών (τύφου, ελονοσίας, της φυματίωσης) ιδρύοντας κέντρα παιδικής πρόνοιας και κλινικές υγείας. Η πόλη της Κορίνθου στις αρχές του 1923 αριθμούσε 6.000 κατοίκους. Στο ορφανοτροφείο της Κορίνθου η Carr κατάφερε να περιορίσει την επιδημία της ελονοσίας με τη βοήθεια της ελληνικής κυβέρνησης, των δημοτικών αρχών και μιας μερίδας ορφανών της Κορίνθου (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:356 & Στο όνομα της ανθρωπιάς. Αμερικανική ανακουφιστική βοήθεια στην Ελλάδα 1918-1929:68, 2023). Παράλληλα προωθήθηκε το σύστημα των υιοθεσιών εξ αποστάσεως. Οικογένειες από την Αμερική υιοθετούσαν ορφανά, δηλαδή αναλάμβαναν τα έξοδα διαβίωσης τους στην Ελλάδα. Τα παιδιά του ορφανοτροφείου αποδεσμεύονταν από αυτό στην ηλικία των 16 χρόνων.

³⁰¹ Η E. Cushman γεννήθηκε στις 20 Ιουλίου πιθανότατα του 1963 στο Burlington της Νέας Υόρκης, Σπούδασε στην Παιδαγωγική Σχολή και εργάστηκε ως δασκάλα, αλλά συνέχισε τις σπουδές της σε ένα νέο πεδίο, στη νοσηλευτική στο Πανεπιστήμιο του Paterson στο New Jersey. Από το 1892 εργάστηκε ως προϊσταμένη νοσηλεύτρια και καθηγήτρια νοσηλευτικής στο κολλέγιο State και στο νοσοκομείο του Κάνσας. Το 1899 μετέβη στην Οθωμανική αυτοκρατορία και εργάστηκε ως προϊσταμένη νοσοκόμα στο αμερικανικό νοσοκομείο της πόλης Τάλας στην Καισάρεια. Κατά τη διάρκεια της Μικρασιατικής καταστροφής η E. Cushman περιέθαλπε πλήθος ορφανά και τα βοήθησε να εγκαταλείψει την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η E. Cushman ήρθε στην Κόρινθο μαζί με περίπου 1700 ορφανά (<https://gnomipoliton.com/2020/05/19/emma-cushman>, προσπελάστηκε στις 14/4/2024). Στην Κόρινθο ανέπτυξε στενές σχέσεις με τους αρχαιολόγους της Αμερικανικής σχολής κλασικών σπουδών. Από την ελονοσία που έπληττε την περιοχή της Κορίνθου νόσησε ακόμη και η ίδια. Αποσύρθηκε το 1928 στους Αγίους Θεοδώρους, όταν το ορφανοτροφείο είχε κλείσει, ενώ συνέδραμε με το νοσηλευτικό της έργο κατά τη διάρκεια των μεγάλων σεισμών της Κορίνθου του 1928 μαζί με 20 ορφανά, τα οποία χρησιμοποίησαν την ξυλουργική (την τέχνη που είχαν μάθει στο ορφανοτροφείο) και κατασκεύασαν ένα ξύλινο/πρόχειρο νοσοκομείο. Πέθανε το 1931 στο Κάιρο της Αιγύπτου (<https://www.lowellmilkcenter.org/programs/projects/view/a-light-in-the-darkness/hero>, προσπελάστηκε στις 13/10/2023).

³⁰² Η A. Carr ήταν μέλος, νοσοκόμα του Α.Ε.Σ. και μεταπήδησε στην οργάνωση Περίθαλψη Εγγύς Ανατολής, όταν ήρθε στην Κόρινθο στις αρχές του 1923. Από το 1930 έως το 1948 ανέλαβε καθήκοντα διευθύντριας Δημόσιας Υγείας του Ιδρύματος Εγγύς Ανατολής (Στο όνομα της ανθρωπιάς. Αμερικανική ανακουφιστική βοήθεια στην Ελλάδα 1918-1929, 2023:16).

Ταυτοχρόνως, η οργάνωση φρόντισε τον εμβολιασμό των παιδιών και την οργάνωση μαθημάτων υγιεινής. Η έλλειψη εκπαιδευτικού προσωπικού αντιμετωπίστηκε με την οργάνωση εκπαίδευσης νοσοκόμων από τα τέλη του 1923 σε διάφορους χώρους των Αθηνών (Παλαιά ανάκτορα και στην Πολυκλινική Αθηνών). Η εκπαίδευση γινόταν από Αμερικανίδες νοσοκόμες και έκαναν πρακτική άσκηση στο νοσοκομείο. Η σχολή ενσωματώθηκε στην Πολυκλινική από το 1926 (Ross-Fry-Sibley, 1929).

Πέρα από το έργο στην εκπαίδευση και στην περίθαλψη, η Near East Relief φρόντισε για την ένωση των οικογενειών αλλά και για την υιοθεσία των ορφανών είτε στην Ελλάδα είτε σε άλλες χώρες, συγκροτώντας το Τμήμα Ανευρέσεως Συγγενών Προσφύγων και την Υπηρεσία Τοποθετήσεως Ορφανών. Μάλιστα με τη λειτουργία το Τμήμα Ανευρέσεως Ορφανών δέχθηκε 12.000 αιτήσεις από πρόσφυγες και έως το 1923 επανένωσε 25.000 πρόσφυγες. Η Υπηρεσία Τοποθετήσεως Ορφανών έδωσε τους γονείς ή συγγενείς τους 7.690 ορφανά σε όλη την Ελλάδα και 204 σε άλλες χώρες, 115 υιοθετήθηκαν από άτεκνες οικογένειες (Αμερικανική Περίθαλψις, 1926).

Η αρωγή της Near East Relief ήταν προσωρινή και για αυτό το λόγο ήταν τόσο προγραμματισμένες οι δομές των ορφανοτροφείων, ώστε τα παιδιά μετά την εκμάθηση των διαφόρων πρακτικών τεχνών να εργαστούν άμεσα. Ήδη από το 1925 στάλθηκαν από το ορφανοτροφείο της Κορίνθου παιδιά προς τη γεωργική σχολή της Καβάλας που άνηκε στην Near East Relief. Επίσης, στην Αίγυπτο, στο Παρίσι και στην αρμένικη κοινότητα της Μασσαλίας πήγαν αρκετά ορφανά σε αρμένικες οικογένειες και υπήρχε μέριμνα και για επόμενες αποστολές (Ροδάς, 1925).

ε) Η λειτουργία του ορφανοτροφείου της Κορίνθου

Οι άνθρωποι που χάραξαν τις στρατηγικές για τη δομική λειτουργία ήταν τρεις Αμερικανοί, επώνυμοι στην Αμερική για τις διασυνδέσεις τους (Rodogno, 2022). Ο John Mott, ο Rudolf Rex Reeder και ο Paul Monroe. Βασικοί πυλώνες της πολιτικής των ορφανοτροφείων ήταν τα ορφανά αγόρια να εξασκηθούν σε χειρωνακτικά και αγροτικά επαγγέλματα. Τα κορίτσια, κυρίως, εξασκούσαν ως νοσηλεύτριες και στα οικιακά με κύριο μέλημα την ανατροφή των παιδιών. Η πολιτική τους στηρίχτηκε στην βιομηχανική και τεχνική εκπαίδευση των ορφανών, ώστε να γίνουν τεχνίτες χωρίς να δίνεται κάποιο ιδιαίτερο ακαδημαϊκό υπόβαθρο στα μαθήματά τους.

Το ορφανοτροφείο της Κορίνθου εικάζεται πως έδρευε στην περιοχή του σημερινού στρατοπέδου. Αποτελείτο από μια συστάδα κτιρίων που στέγασαν κοντά στα 3.000 ορφανά.

Το σανατόριο ήταν κτισμένο στην άκρη των εγκαταστάσεων. Το ορφανοτροφείο δούλευε με ένα συγκεκριμένο ρυθμό και πρόγραμμα. Ήταν χωρισμένο σε θηλέων και αρρένων και σε ελληνικές και αρμένικες τάξεις. Τα αγόρια διδάσκονταν τα μαθήματα του δημοτικού σχολείου, καθώς και τα αγγλικά στην τρίτη και την τετάρτη τάξη στις ελληνικές τάξεις με δάσκαλο, τον Γιαννακάκη. Αντίστοιχα, στο αρμένικο σχολείο μάθαιναν την αρμένικη ιστορία, τα αγγλικά και το ελληνικό πρόγραμμα. Χρήη δασκάλου στο αρμένικο σχολείο εκπλήρωνε ο Μπεγκιάν. Παράλληλα, συστάθηκε τμήμα διαφόρων τεχνών, όπως υποδηματοποιείο, ραφείο (που έραβαν τα ορφανά τα ρούχα τους, ξυλουργείο, σιδηρουργείο, καρεκλοποιείο κ.α. που εκεί συνεργάζονταν όλα τα παιδιά του ορφανοτροφείου (Ροδάς, 1925:246). Ακόμη υπήρχε γεωργικό, κτηνοτροφικό και οπωροκηπευτικών τμήμα στο οποία δάσκαλος ήταν ο Λαζαρίδης. Μάλιστα η Near East Relief θεωρούσε ιδιαίτερα σημαντικό το θέμα της καλλιέργειας των λαχανόκηπων και εγκατάστησε ειδικά μηχανήματα για την άρδευση (Ροδάς, 1925).

Συγχρόνως, τα κορίτσια μάθαιναν οικοκυρικά (αντίστοιχο μάθημα με την Οικιακή οικονομία) που περιλάμβανε κοπτική και ραπτική ρούχων με σκοπό να εργαστούν ως ράπτριες. Επίσης, εκπαιδευόνταν ως νοσοκόμες. Η Cushman έδινε ιδιαίτερη βαρύτητα στην εκμάθηση της νοσηλευτικής στα κορίτσια του ορφανοτροφείου. Παράλληλα, άλλα παιδιά είχαν τη δυνατότητα να ζωγραφίσουν και να συμμετάσχουν στη φιλαρμονική και να κάνουν δημόσιες εμφανίσεις στην Κόρινθο κατά τη διάρκεια των εθνικών εορτών (Ροδάς, 1925). Η Near East Relief είχε προβλέψει και για τη ψυχαγωγία των παιδιών του ορφανοτροφείου δημιουργώντας παιδικό θέατρο και έχοντας στα άμεσα σχέδια της τη δημιουργία κινηματογράφου και γηπέδου ποδοσφαίρου.

Εντούτοις, η αμερικανική οργάνωση δεν παρέλειψε τη δημιουργία παιδικού δικαστηρίου, όπως το εξιστορεί ο Ροδάς, με σκοπό τη συμμόρφωση και τους καλούς τρόπου συμπεριφοράς των ορφανών. Τα ίδια παιδιά συγκροτούσαν μία επιτροπή μεταξύ τους και αξιολογούσαν το παράπτωμα. Η ποινή ήταν το παιδί που τιμωρείται να βγάζει τα ρούχα και να του φορούν μία λινάτσα και να γράφουν πάνω το λόγο της *καταδίκης* του (Ροδάς, 1925:246-247).

Η διατροφή τους επίσης ήταν προγραμματισμένη δύο φορές την εβδομάδα έτρωγαν κρέας, τρεις λαχανικά και τις υπόλοιπες μακαρόνια, φασόλια και ρύζι. Η αμερικανική οργάνωση προμηθευόταν τα εφόδια της από την Αμερική αλλά και από την Ελλάδα. Από την Αμερική προμηθευόταν αλεύρι, γάλα, ζάχαρη, ρύζι, καθώς και τα ενδύματα των ορφανών. Από την

Ελλάδα εφοδιαζόταν με κρέας, λαχανικά, ελιές, τυρί και φρούτα, όλα δηλαδή τα νωπά είδη, όπως επίσης ό,τι χρειαζόταν για επιδιόρθωση και διατήρηση των οικημάτων της. Η Near East Relief ξόδευε κοντά στις 300.000 δρχ. το μήνα για το ορφανοτροφείο.

Η υγιεινή του ορφανοτροφείου ήταν καλή και η υγεία των ορφανών βελτιωνόταν σταδιακά. Μάλιστα τα παιδιά έκαναν γυμναστική δύο ώρες την ημέρα με γυμναστή τον κ. Ευθυμιάδη και το καλοκαίρι κολυμπούσαν στην παραλία του Ξυλοκάστρου. Η υγεία των ορφανών βελτιώθηκε και η θνησιμότητα παρουσίασε πτωτική πορεία στο διάστημα από το 1923 έως το 1925 με τα σταθερά βήματα της NER. Στην Κόρινθο ο ιατρός Λοράνδος επισκεπτόταν κάθε πρωί το ορφανοτροφείο. Το ορφανοτροφείο της Κορίνθου κυρίως μαστιζόταν από ελονοσία που σταδιακά καταπολεμήθηκε. Το ορφανοτροφείο επανδρώθηκε σταδιακά από ένα μικροβιολογικό εργαστήριο και ένα μικρό σανατόριο (Ροδάς, 1925). Παράλληλα, η Near East Relief είχε εξαπλώσει τις δράσεις της και στα υπόλοιπα ορφανοτροφεία της χώρας. Ιδιαίτερα στο νοσοκομείο στο οίκημα του Ζαπείου υπήρχε ειδικό Ακτινολογικό Θεραπευτήριο για την καταπολέμηση των τραχωμάτων. Στο νοσοκομείο του Ζαπείου λάμβαναν χώρα τα πιο σοβαρά περιστατικά (Ανδριώτης, 2020). Επίσης, κάποια δύσκολα περιστατικά του ορφανοτροφείου της Κορίνθου στέλνονταν στο σανατόριο της Θάσου (Ροδάς, 1925).

ΠΟΣΟΣΤΑ ΘΝΗΣΙΜΟΤΗΤΑΣ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΕΣ
1.6%	1923
0.7%	1924
0.4%	1925

(Ross-Fry-Sibley, 1929).

Η Cushman αποφάσισε να φύγει για τη Γενεύη τον Αύγουστο του 1923 για λόγους αποκατάστασης της υγείας της. Κατά την επιστροφή της στην Κόρινθο έπεσε πάνω σε αναταραχή, στο κίνημα της αντεπανάστασης του Γαργαλίδη-Λεοναρδόπουλου. Το εν λόγω κίνημα εδραιώθηκε ευκολότερα στην Πελοπόννησο σε σχέση με την υπόλοιπη Ελλάδα. Στην Κόρινθο τοποθετήθηκε το αρχηγείο των αντεπαναστατών και εξαιτίας της αναταραχής που προκλήθηκε η Cushman άργησε να αποκαταστήσει την τάξη στο ορφανοτροφείο. Το ορφανοτροφείο της Κορίνθου διέκοψε τη λειτουργία του το 1926.

στ) American Women' s Hospitals/Νοσοκομεία Αμερικανίδων Κυριών

Η οργάνωση American Women' s Hospitals (Νοσοκομείο Αμερικανίδων Κυριών) οργανώθηκε από γυναίκες γιατρούς στη Νέα Υόρκη το 1917 με σκοπό την παροχή βοήθειας

σε απόρους (Rodogno, 2022). Οι γυναίκες γιατροί δεν είχαν το δικαίωμα να προσφέρουν τη βοήθεια τους στα πεδία των μαχών, στην Αμερική ή στην Ευρώπη και για αυτό το λόγο αποφάσισαν να ιδρύσουν τη δική τους οργάνωση την American Women's Hospitals. Μέχρι τα τέλη του 1919 είχαν εγγραφεί σε αυτήν πάνω από 1.000 γυναίκες γιατροί (Στο όνομα της ανθρωπιάς. Αμερικανική ανακουφιστική βοήθεια στην Ελλάδα 1918-1929, 2023). Στην Ελλάδα ήλθαν κατά τη διάρκεια του Α΄ΠΠ. Η Ruth Parmelee ήταν η γιατρός που οργάνωσε τα νοσοκομεία. Πρώτα ίδρυσε και διηύθυνε το νοσοκομείο στη Θεσσαλονίκη τον Οκτώβριο του 1922 και στη συνέχεια στην Κοκκινιά, το οποίο είχε δυναμική περίθαλψης 70.000 ατόμων (Lovejoy,³⁰³ 1946) & (Στο όνομα της ανθρωπιάς. Αμερικανική ανακουφιστική βοήθεια στην Ελλάδα 1918-1929, 2023). Οι γιατροί της A.W.H. δραστηριοποιήθηκαν στην καταπολέμηση ασθενειών, όπως ο τύφος, η ελονοσία, το τράχωμα, ο δάγκειος πυρετός και η φυματίωση. Συνεργάστηκε στην ιατρική περίθαλψη των ορφανών με τη Near East Relief και μαζί με τον Α.Ε.Σ. Η AWH ίδρυσε στο κομμάτι τον υγειονομικών σταθμών, αυτόν της Μακρονήσου, για να παρέχει τα όλα τα εφόδια προς τους πρόσφυγες, όπως τροφή, νερό, ξύλα, κάρβουνα και άλλα, μέσα σε ένα διάστημα περίπου 4 μηνών. Στη συνέχεια η A.W.H. σύστησε 8 νοσοκομεία, όπως στην Κοκκινιά, στη Νέα Ιωνία, μαιευτήριο στη Θεσσαλονίκη και σανατόριο στη Θάσο.³⁰⁴ Η οργάνωση AWH συνεργάστηκε με τη NER για τη λειτουργία του σταθμού της Μακρονήσου (Rodogno, 2022). Ένας ακόμη ρόλος της A.W.H ήταν η ενημέρωση του κόσμου με θέματα που αφορούσαν κατά κύριο λόγο την ορθή υγιεινή. Επίσης, στις ομιλίες τους οι γιατροί κάλυπταν θέματα, όπως τη μητρότητα.

Σε σύνολο συμπεριλαμβανομένων και το νοσοκομείων που ιδρύθηκαν εντός των ορφανοτροφείων της Near East Relief, η American Women's Hospitals δραστηριοποιήθηκε σε 39 νοσοκομεία πανελλαδικά, οργανώνοντας και σχολή νοσοκόμων στη Θεσσαλονίκη, η οποία αργότερα μετακόμισε στην Αθήνα (Cassimatis, 1988:126 & Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:358). Σημαντική πρωτοβουλία της οργάνωσης της American Women's Hospitals ήταν η παρουσία εξειδικευμένων νοσοκόμων της οργάνωσης και η δημιουργία

³⁰³ Η Esther Lovejoy ήταν γιατρός πρωτοπόρος στον τομέα της δημόσιας υγείας, πρόεδρος της AWH από το 1919 έως το 1967 (Στο όνομα της ανθρωπιάς. Αμερικανική ανακουφιστική βοήθεια στην Ελλάδα 1918-1929, 2023:28).

³⁰⁴ Τελετή εγκαινίων, 17 Οκτωβρίου 1932, Σχολή νοσηλευτικής, Νοσοκομεία Αμερικανίδων κυριών, Κοκκινιά, Πειραιάς, Ελλάδα, «Γιατί είμαστε» από την Ruth A. Parmelee, M.D. Parmelee, Ruth A., 1885-1973. Τίτλος: Αρχεία, Ruth A. Parmelee, 1922 – 1945, κωδ. No.3, No προσθήκης 74099-8.10.

εκπαιδευτικής ομάδας νοσοκόμων εντός του δημοτικού νοσοκομείου *Ελπίς*.³⁰⁵ Οι υποψήφιες εκπαιδευόμενες νοσοκόμες οφείλαν να πληρούν συγκεκριμένες προϋποθέσεις, για να ενταχθούν στην εκπαίδευση των νοσοκόμων της Α.Υ.Η.³⁰⁶ Η προσφορά των Α.Υ.Η συνεχίστηκε και μετά το 1929 (Στο όνομα της ανθρωπιάς. Αμερικανική ανακουφιστική βοήθεια στην Ελλάδα 1918-1929, 2023).

ζ) American Friends of Greece/ Αμερικάνοι φίλοι της Ελλάδας

Μετά την αποχώρηση του Α.Ε.Σ. από την Ελλάδα, ο Ed. Capps ίδρυσε την American Friends of Greece/ Αμερικάνοι φίλοι της Ελλάδας. Τον Οκτώβριο του 1923, ο Ed. Capps συγκρότησε την οργάνωση American Friends of Greece και ανέλαβε τη θέση του προέδρου. Η Α.Υ.Η. είχε ως βασικούς στόχους, την ενημέρωση, των Αμερικανών για την κατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα, να βοηθήσει τις ήδη υπάρχουσες ανθρωπιστικές οργανώσεις που συνεισέφεραν στο προσφυγικό δράμα και να καταφέρει να συγκεντρώσει χρήματα και είδη πρώτης ανάγκης.³⁰⁷ Η Α.Υ.Η. συγκροτήθηκε από Αμερικανούς φιλέλληνες, ακαδημαϊκούς και επιχειρηματίες. Ανέλαβε κυρίως δράση μετά την απόφαση του Α.Ε.Σ. για τη λήξη παροχής ανθρωπιστικής βοήθειας στην Ελλάδα. Ο Α.Ε.Σ. είχε ανακοινώσει την αποχώρησή του από τη χώρα τον Ιούνιο του 1923, καθώς οι ιθύνοντες του αμερικανικού οργανισμού υποστήριζαν πως η αφομοίωση του προσφυγικού πληθυσμού στην Ελλάδα είχε επιτευχθεί.³⁰⁸ Εντούτοις, η απόφαση του Α.Ε.Σ. να αποχωρήσει, θεωρήθηκε βιαστική και επικρίθηκε. Ο Α.Ε.Σ. δεν αποχώρησε από την Ελλάδα, εξαιτίας της έλλειψης οικονομικών πόρων, αλλά για να προσπαθήσει ο προσφυγικός πληθυσμός της χώρας να σταθεί στα πόδια του και να μετατραπεί σε οικονομικά ανεξάρτητος (Κlapsis). Οι ιθύνοντες του οργανισμού δεν ήθελαν να συνεχίσουν την ανθρωπιστική αρωγή στην Ελλάδα, για να μη δημιουργήσουν επαγγελματίες πρόσφυγες (Ανδριώτης, 2020). Η Α.Υ.Η. με δελτία τύπου παρουσίαζε τις δυσχέρειες των προσφύγων αλλά και του ελληνικού κράτους, αντικρούοντας τα επιχειρήματα και τους ισχυρισμούς του Α.Ε.Σ. πως το προσφυγικό πρόβλημα είχε λυθεί.

³⁰⁵ Σχολεία Αμερικανίδων κυριών, Parmelee, Ruth A., 1885-1973. Τίτλος: Αρχείο Ruth A. Parmelee, 1922-1945. Μ.Δ. Parmelee, Ruth A., 1885-1973. Τίτλος: Αρχεία Ruth A. Parmelee, 1922 – 1945, Κυτίο Νο.4, Προσθήκη Νο 74099-8.10

³⁰⁶ Φ. Κοπανάρης διευθυντής υγιεινής προς τα νοσοκομεία Ελληνίδων κυριών. Τμήμα Ελληνικών, 15/02/1928. Μ.Δ. Parmelee, Ruth A., 1885-1973. Τίτλος: Αρχεία Ruth A. Parmelee, 1922 – 1945, Κυτίο Νο.3, Προσθήκη Νο 74099-8.10

³⁰⁷ <https://nataliavogeikoff.com/2023/04/12/brainerd-p-salmon-american-journalist-and-many-more-and-friend-of-greece/> προσπελάστηκε στις 10/08/2023

³⁰⁸ Salmon στον Morgenthau, Jan. 8, 1924. Αρχεία Bert H. Hill, Αρχεία Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών.

Συγχρόνως με δελτία τύπου οι A.F.G. εξηγούσαν στον αμερικανικό λαό, πως υπήρχαν ακόμα, 300.000 άποροι που χρειάζονταν υποστήριξη και πως τα χρήματα της ΕΑΠ δεν επαρκούσαν για να τους καλύψουν.³⁰⁹ Παράλληλα επέκτεινε τις συνεργασίες της με φιλανθρωπικές ενέργειες με σκοπό την περαιτέρω συγκέντρωση κεφαλαίων. Σκοπός της A.F.G. ήταν να παρακινηθεί και η αμερικανική κυβέρνηση, ώστε να συνδράμει υπέρ των προσφύγων της Μικράς Ασίας.

Ενεργό δράση στην A.F.G. ανέλαβε η Priscilla Carrs (κόρη του Ed. Carrs) που μετακόμισε στην Αθήνα το 1925, για να αναλάβει καθήκοντα διευθύντριας στα εργαστήρια κεντητικής των A.F.G από το 1926 έως το 1940 (Στο όνομα της ανθρωπιάς. Αμερικανική ανακουφιστική βοήθεια στην Ελλάδα 1918-1929, 2023:26). Το 1928 τα εργαστήρια κεντητικής της A.F.G. ενοποιήθηκαν με το τμήμα βιοτεχνιών της NER και μετονομάστηκαν σε Near East Industries. Μετά το 1931 τα εργαστήρια της Near East Industries λειτούργησαν υπό την αιγίδα της Near East Foundation. Σκοπός των εργαστηρίων ήταν να βοηθήσουν τον προσφυγικό πληθυσμό και ιδίως τις γυναίκες. Στα εργαστήρια της Pr. Carrs παρήχθησαν κούκλες, πορτοφόλια, τσάντες και εργόχειρα. Τα έσοδα από τις πωλήσεις δόθηκαν ως εισόδημα στους πρόσφυγες (Στο όνομα της ανθρωπιάς. Αμερικανική ανακουφιστική βοήθεια στην Ελλάδα 1918-1929, 2023). Στα εργαστήρια της A.F.G. απασχολήθηκαν πρόσφυγες από την Ελλάδα. Ιδιαίτερη μνεία έγινε για τις προσφυγικές οικογένειες της Πελοποννήσου, που δούλευαν πάνω στο ακατέργαστο μετάξι.³¹⁰ Το μετάξι που χρησιμοποιούσαν στα εργαστήρια προέρχονταν από κουκούλια που καλλιεργούνταν κοντά στην Καλαμάτα.³¹¹ Ο τρόπος που χρησιμοποιούσε ο A.F.G. για να παρακινήσει τους Αμερικανούς να συνδράμουν ήταν κυρίως φυλλάδια με φωτογραφίες που παρουσίαζαν και εξηγούσαν την κατάσταση του προσφυγικού πληθυσμού στην Ελλάδα. Αποτέλεσαν τη βάση για να πείσουν και να συγκινήσουν τους Αμερικάνους να συνδράμουν.³¹² Σε πολλές

³⁰⁹ American Friends of Greece, για την ανθρωπιστική βοήθεια στην Ελλάδα και στη Μέση Ανατολή 1/12/1923., Αρχείο Bert H. Hill, Αρχείο Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών.

³¹⁰ Μια επίσκεψη στα εργαστήρια των American Friends of Greece από την κ. W. Stuart Thompson, Φάκελος C1409/305/R.404/1/61/1 – Διεθνές Γραφείο Εργασίας – Σχέσεις με τους American Friends of Greece, Washington (κ. Salmon). <https://archives.ungeneva.org/international-labour-office-refugees-service-relations-with-the-american-friends-of-greece-washington-mr-salmon>, προσπελάστηκε στις 17/10/2023.

³¹¹ Thompson Sl. Gladys, Αμερικανική εργαστήρια στην Ελλάδα: Α 1924 ένα πείραμα γίνεται γεγονός 1925, Washington D.C

³¹² American Friends of Greece, για την ανθρωπιστική βοήθεια στην Ελλάδα και στη Μέση Ανατολή. Η σημερινή κατάσταση στην Ελλάδα. C1409/305/R.404/1/61/1 – Διεθνές γραφείο για τους πρόσφυγες- Σχέσεις με τους American Friends of Greece, Washington (κ. Salmon). <https://archives.ungeneva.org/international-labour-office-refugees-service-relations-with-the-american-friends-of-greece-washington-mr-salmon>, προσπελάστηκε στις 17/10/2023

περιπτώσεις η A.F.G. τοποθετούσε στην καμπάνια της και πρόσωπα, όπως τον Fr. Nansen, τον H. Morgenthau, τον Ελ. Βενιζέλο, τον Γ. Ρούσσο και τον Απ. Δοξιάδη, οι οποίοι απευθυνόμενοι στον αμερικανικό λαό έκαναν εκκλήσεις για παροχή βοήθειας, δίνοντας έμφαση στη σημαντική αρωγή που είχε ήδη, προσφέρει η αμερικανική βοήθεια και πόσο ζωτικής σημασίας ήταν η διατήρησή της. Μέσω της A.F.G. έφτασε η βοήθεια του λαού των ΗΠΑ σε τρόφιμα και φάρμακα στον προσφυγικό πληθυσμό (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:358). Ο Fr. Nansen θεωρούσε πως ολόκληρος ο ευρωπαϊκός νότος κινδύνευε από τις επιδημίες και την έλλειψη ρουχισμού και στέγασης (Ladas, 1932). Παράλληλα, οι ευρωπαϊκές οργανώσεις, όπως η βρετανική οργάνωση Save the Children Fund ενεργοποιήθηκαν περισσότερο, όταν ο Α.Ε.Σ. αποχώρησε από την Ελλάδα (Rodogno, 2022).

η) Βοήθεια από τις ευρωπαϊκές χώρες

Η Save the Children Fund έκανε ουσιαστικό έργο σε διάφορες πόλεις και νησιά, όπως στην Αθήνα, στον Πειραιά, στην Πάτρα, στην Ύδρα και στην Κέρκυρα παρέχοντας τρόφιμα σε 70.000 παιδιά περίπου και σε 15.000 ενηλίκους, σε μία περίοδο μερικών μηνών, και το κόστος για όλες αυτές τις ενέργειες ανερχόταν σε 70.000 δραχμές την ημέρα και κοντά στις 50.000 μερίδες συσσιτίου (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:358). Πιο αναλυτικά, για να προωθήσει το έργο της, η ομάδα αυτή ανέπτυξε πέντε εργαστήρια, προσφέροντας από τρόφιμα, μέχρι και περίπου 3.000 κιβώτια που αποτελούνταν από διάφορα είδη ρούχων, αλλά και κουβέρτες καθώς και γάλατα. Επίσης, η Βελγική Επιτροπή Περίθαλψης ξόδεψε ένα πολύ σημαντικό ποσό, για παροχή ανάλογης βοήθειας προς τη χώρα μας που έφτανε στις 210.000 δραχμές περίπου το μήνα (Bierstadt, 1997). Η Σουηδική Επιτροπή, επίσης, ήταν υπεύθυνη για να φροντίζει περίπου 1.500 πρόσφυγες και να τους παρέχει όλα τα απαραίτητα, όπως τροφή, υγειονομική περίθαλψη και ό,τι εφόδια ήταν απαραίτητα, ενώ το έργο της επικεντρώνονταν κυρίως γύρω από τις περιοχές της Αθήνας και του Πειραιά. Παράλληλα, η Ελβετική Επιτροπή είχε στην ευθύνη της περίπου 200 ορφανά, βοηθώντας τα με διάφορους τρόπους, όπως ρούχα, κουβέρτες, σκηνές και τρόφιμα, που όλα αυτά συγκεντρώθηκαν αρχικά στην Ελβετία, στάλθηκαν στην Ελλάδα και τα οποία διαμοιράστηκαν στα παιδιά αυτά. Παράλληλα, στήριξε την πρώτη χρονιά τις μαθήτριες ενός γυναικείου ορφανοτροφείου (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:358). Η Ολλανδία, επίσης, μέσω της ανάλογης επιτροπής της ξεκίνησε ένα ανάλογο έργο στην Ελλάδα για τον ίδιο σκοπό τον Οκτώβριο του 1922 και το οποίο διήρκησε για περίπου 5 μήνες, μέχρι και τον

Φεβρουάριο του 1923. Η επιτροπή αυτή κυρίως συγκέντρωνε κουβέρτες, ρουχισμό καθώς και συμπυκνωμένα γάλατα και τα προωθούσε σε όλη την Ελλάδα (Bierstadt, 1997).

Όπως και στις προηγούμενες περιπτώσεις, οι ελληνικές αρχές βοήθησαν με κάθε τρόπο στο έργο των οργανισμών αυτών διαθέτοντάς τους οικίες, δημόσια κτίρια, ανθρώπινο δυναμικό για να στεγαστούν οι ίδιοι και οι ασθενείς που περιέθαλπαν. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι ελληνικές κυβερνήσεις παραιτήθηκαν από δασμούς με σκοπό να διευκολύνουν το έργο των οργανισμών που μετέφεραν βοηθητικό υλικό και εφόδια (Bierstadt, 1997).

6.3. Εγχώριοι φιλανθρωπικοί οργανισμοί

Κοντά με τους διεθνείς οργανισμούς και παράλληλα με το έργο του υπουργείου Περιθάλψεως υποστήριξαν τους πρόσφυγες και οι εγχώριοι οργανισμοί. Οι εγχώριοι οργανισμοί ήταν η Πανελλήνια Επιτροπή, ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, το Πατριωτικό ίδρυμα Περιθάλψεως, ο Σύνδεσμος για τα δικαιώματα των γυναικών, το Λύκειο των Ελληνίδων, η Πανελλήνια ένωση γυναικών, ο σύνδεσμος Σωτήρ, το Εθνικό Συμβούλιο των Ελληνίδων, ο Διεθνής σύνδεσμος Γυναικών, η Κεντρική Πανελληνία Επιτροπή Εράνων και ο Πατριωτικός Σύνδεσμος που πρόσφεραν κλινοσκεπάσματα, ενδύματα, τρόφιμα, συσσίτια και διεξήγαν και εράνους (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:359).³¹³

Το Εθνικό συμβούλιο των Ελληνίδων δημοσίευε το περιοδικό Ελληνίς και δραστηριοποιήθηκε στη διανομή τροφίμων, στα είδη πρώτης ανάγκης (ζάχαρη, γάλα, ρύζι, σαπούνι, σκεύη μαγειρικής, υποδήματα και φορέματα. Ακολούθως, βοήθησε τον προσφυγικό πληθυσμό να βρει εστίες (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:359). Στη συνέχεια προγραμμάτιζε τη στέγαση των οικογενειών υπό την επίβλεψη της συμβούλου Αν. Παπαδοπούλου με τη διανομή ρούχων, κλινών, σκεπασμάτων και με την επίβλεψη 40 προσφυγικών οικογενειών (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:360). Παράλληλα συνέδραμε και στην προσφυγική εργασία, συστήνοντας εργαστήρια ραφής ματισμού, κεντημάτων και βιβλιοδετικής, όπου εργάζονταν περίπου 250 γυναίκες.

Ο σύνδεσμος για τα δικαιώματα της γυναίκας ίδρυσε γραφείο εύρεσης εργασίας για τις άπορες γυναίκες και ένα ορφανοτροφείο στην Καλλιθέα, την Εθνική Στέγη. Εκεί, εκπαιδεύονταν και διέμεναν 85 γυναίκες πρόσφυγες. Σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν οι ευκατάστατες κυρίες των Αθηνών (Κουντουριώτη, Μπενάκη και Π. Δέλτα). Χάρη στις

³¹³Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κυτίο 19, φάκελος 14, δραστηριότητες διεθνών ανθρωπιστικών οργανώσεων, 1922, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover

πρωτοβουλίες τους ιδρύθηκαν παιδικοί σταθμοί και εργαστήρια άπορων γυναικών, το 1923 και το 1924 χρηματοδοτούμενοι από εράνους των Ελλήνων της Αμερικής. Εκεί, περίπου 300 παιδιά ηλικίας μέχρι 8 ετών εύρισκαν στέγη, τροφή, εκπαίδευση και ιατρική περίθαλψη. Συγχρόνως στον παιδικό σταθμό της που ιδρύθηκε από την Μπενάκη και ήταν υπό την επίβλεψη της Π. Δέλτα παρεχόταν τροφή, ιατρική μέριμνα και φροντίδα σε είκοσι βρέφη που ζούσαν εκεί. Παράλληλα η Μπενάκη είχε ιδρύσει εργαστήριο και εργάζονταν εκεί 100 γυναίκες πρόσφυγες που έραβαν ασπρόρουχα για τους πρόσφυγες. Κοντά σε αυτές τις πρωτοβουλίες ιδρύθηκε η σχολή αδελφών νοσοκόμων που ξεκίνησε, τη λειτουργία της, την 1^η Οκτωβρίου 1924 διαμορφώνοντας τάξη επισκεπτριών νοσοκόμων κοινωνικής υγιεινής (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:360).

Το ΠΠΠ συνέβαλε στην εκλαϊκευση συμβουλών προς τις νέες μητέρες, καθιέρωση βραβείων για τα υγιή βρέφη και γενικότερα προτροπές προς το γενικό πληθυσμό για τη διάδοση των κανόνων ατομικής υγιεινής. Το τελευταίο ήταν ιδιαίτερα δύσκολο εγχείρημα (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:361). Επίσης, το ΠΠΠ από τον Σεπτέμβριο του 1922 οργανώνει τα τμήματα φτωχών, τμήμα εύρεσης εργασίας, μαθητικής πολυκλινικής, βρεφών και συσσιτίων. Συγχρόνως, επέκτεινε τα συσσίτια στην πρωτεύουσα, τον Οκτώβριο του 1922 λειτουργούσαν ένα στη Βαρβάκειο αγορά που προπαρασκεύαζε 8.000 μερίδες την ημέρα και ένα στην Πλάκα με 15.000. Ακολούθως, το ΠΠΠ ανέλαβε την περίθαλψη των προσφυγόπουλων από τον Πόντο, την Ανατολική Θράκη και τη Μικρά Ασία. Προχώρησε στη χορηγία φαρμάκων, τροφών, της εποπτείας του ιατρείου που είχε ιδρυθεί στη Βαρβάκειο. Για να γίνει αποτελεσματικότερο το έργο του χώρισε την Αθήνα σε τριάντα τομείς και το κέντρο της Αθήνας σε έξι τομείς. Κατέβαλε τα έξοδα των προσφύγων σε νοσοκομεία αγγίζοντας τα 24.560 δρχ. Η βοήθεια που παρείχε το ΠΠΠ άγγιξε τα 65.000 άτομα στην πόλη των Αθηνών(Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:362-363).

Τα παραπάνω οργανώνονταν από το ΠΠΠ μέσω της συνεργασίας του με το υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Περιθάλψεως. Στη Βαρβάκειο αγορά το ΠΠΠ επεκτάθηκε οργανώνοντας βρεφοκομικό κέντρο δίνοντας συμβουλές καθαριότητας, ιματισμού, διατροφής και ιατρικής μέριμνας σε νεαρές μητέρες από γιατρούς και νοσηλεύτριες. Οι βρεφοκομικοί σταθμοί του ΠΠΠ επεκτάθηκαν και σε άλλες αθηναϊκές συνοικίες. Το προσωπικό του ΠΠΠ αποτελούνταν από εθελόντριες κυρίες που είχαν παρακολουθήσει μαθήματα υγιεινής από γιατρούς. Με την επέκταση των βρεφικών σταθμών προσλήφθηκαν νοσηλεύτριες που είχαν εκπαιδευτεί από τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό. Το ΠΠΠ δραστηριοποιήθηκε και στο κομμάτι εύρεσης εργασίας σε άπορες κοπέλες, τοποθετήθηκαν

πολλές σε σπίτια ως υπηρέτριες, ιδρύθηκαν εργαστήρια ραπτικής που έκαναν τις παραγγελίες ρούχων και κλινοσκεπασμάτων του στρατού. Παράλληλα το ΠΠΠ συνεργάστηκε και με τους διεθνείς ανθρωπιστικούς οργανισμούς, όπως τον Α.Ε.Σ. λειτουργώντας από κοινού τμήματα ασθενών, βρεφών, συσσιτίων και εύρεσης εργασίας. Το ΠΠΠ μαζί με τον Α.Ε.Σ. ίδρυσαν έξι βρεφονηπιακούς σταθμούς, δύο νηπιαγωγεία και ένα νοσοκομείο παιδών (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:363-364). Στη Θεσσαλονίκη ανέλαβε έργο περισυλλογής και στέγασης ορφανών παιδιών που περιφέρονταν στους δρόμους (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010:364). Η Καλαμάτα, η Πάτρα, η Τρίπολη, η Σπάρτη έλαβαν κουβέρτες από την Πανελλήνια Επιτροπή.³¹⁴ Οι γυναίκες ήταν κυρίως αυτές που δραστηριοποιήθηκαν στην ίδρυση εγχώριων συλλόγων και σωματείων. Παράρτημα του Πατριωτικού Συνδέσμου υπήρχε στην Πάτρα.³¹⁵

Διανομή κλινοσκεπασμάτων

ΚΑΛΑΜΑΤΑ	1.000
ΠΑΤΡΑ	5.000
ΤΡΙΠΟΛΗ	850
ΣΠΑΡΤΗ	1.000

Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κутίο 19, φάκελος 14, διεθνείς ανθρωπιστικές δραστηριότητες, 1922, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover.

6.4. Συμπεράσματα 6^{ου} κεφαλαίου

Η φιλανθρωπία, αλλά και η κάθε είδους βοήθεια, που προσφέρεται σε ευάλωτους πληθυσμούς, ιδιαίτερα σε κρίσιμες περιόδους της ιστορίας, είναι αναγκαία και πολύτιμη. Αυτή συνιστά σε προσφορά διαφόρων αγαθών, όπως χρήματα, τρόφιμα, υγειονομική περίθαλψη και υλικό, που στοχεύει στην βοήθεια και στην αλληλεγγύη. Ωστόσο, πολλές φορές υφίστανται θέματα ανταγωνισμού, διαπλοκής και άλλων συμφερόντων σε τέτοιες οργανώσεις. Δεν είναι τυχαίο ότι πολλοί θεώρησαν ότι οι οικονομικά εύρωστοι εκμεταλλεύτηκαν ανθρωπιστικά κρίσιμες καταστάσεις, για να προωθήσουν τα οράματά τους και σε κάποιες περιπτώσεις προσπάθησαν να έχουν λόγο σε θέματα πολιτικής.

³¹⁴ Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κутίο 19, φάκελος 14, διεθνείς ανθρωπιστικές δραστηριότητες, 1922, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover

³¹⁵ Σχέσεις με τον πατριωτικό σύνδεσμο. Συλλογή Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, κутίο 19, φάκελος 15, ανεπίσημες δραστηριότητες με τις ελληνικές ανθρωπιστικές οργανώσεις 1922-1923, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover

Η φιλανθρωπία απέκτησε σταθερές βάσεις από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα έως τις αρχές του 20^{ου}. Παράλληλα, βέβαια, την εποχή εκείνη, στις ΗΠΑ και σε κάποιες χώρες της Δ. Ευρώπης, η εργατική τάξη αμφισβήτησε το ρόλο τέτοιων οργανώσεων και δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που τάχθηκαν απέναντι στους καπιταλιστές και σε όλους όσους κατείχαν μεγάλα οικονομικά μέσα, γιατί πίστευαν ότι εκμεταλλεύονται τις καταστάσεις για να κερδίζουν οι ίδιοι. Κάτι ανάλογο συνέβη και σε κάποιες ευρωπαϊκές χώρες, με ανάλογα κινήματα και παρόμοιες αντιλήψεις. Ωστόσο, η φιλανθρωπία πρέπει να έχει μία άλλη έννοια, αυτή της βοήθειας και προσφοράς προς τον άλλον χωρίς κανένα όφελος, τουλάχιστον οικονομικό ως προς αυτούς που προσφέρουν απλόχερα με το έργο τους και τις δράσεις τους απέναντι στους αδύναμους πληθυσμούς.

Πολλές φορές οι φιλανθρωπικές δράσεις συνδέθηκαν με φοροαπαλλαγές αποτελώντας ένα κίνητρο που υπήρξε ο αντίλογος της φιλανθρωπίας και η αρνητική κριτική της. Η φιλανθρωπία την εποχή του Carnegie και του Rockefeller επεκτάθηκε από τη μορφή του σωματείου στη δημιουργία των πρώτων ιδρυμάτων. Ένας ακόμη στόχος της φιλανθρωπίας ήταν η αποτροπή των κοινωνικών προβλημάτων. Επίσης η φιλανθρωπία επηρεάστηκε άμεσα από τις κοινωνικές αλλαγές και τις ιδεολογίες. Στην Ελλάδα τα φιλανθρωπικά σωματεία ακολουθούσαν τα βήματα των αντίστοιχων στη Δυτική Ευρώπη και στην Αμερικής. Μία ακόμη σημαντική παράμετρος στη σύσταση των φιλανθρωπικών και ανθρωπιστικών σωματείων ήταν ο ρόλος του φύλου και ιδιαίτερα των γυναικών που υπήρξε καταλυτικός. Ο πατριωτικός σύνδεσμος χαρακτηρίζεται από την παρουσία των γυναικών και τη δραστηριοποίησή τους. Παράλληλα, οι άνθρωποι που έλαβαν μέρος στις ανθρωπιστικές πρωτοβουλίες είχαν διαφορετικές καταβολές και προσδοκίες. Η ανώτερη διοίκηση των ανθρωπιστικών οργανισμών διατηρούσαν απόσταση από τους πρόσφυγες εφαρμόζοντας πολιτικές από πάνω. Τα στοιχεία του Ινστιτούτου Hoover και του Πανεπιστημίου Stanford το επιβεβαιώνουν, καθώς είναι φορείς που άσκησαν κρατική πολιτική. Ιδιαίτερα στο ζήτημα των ορφανοτροφείων, τα ορφανά αποτελούσαν τους παθητικούς αποδέκτες των πολιτικών των ανθρωπιστικών οργανώσεων. Ωστόσο το προσωπικό των οργανισμών πρόσφερε τις υπηρεσίες του, συνήθως με ανιδιοτέλεια.

Η προσφυγική κρίση που δημιουργήθηκε στην Ελλάδα το 1922 αποτέλεσε μια περίοδο-σταθμό για τη χώρα. Η κατάσταση της Ελλάδας ήταν ιδιαίτερα δυσχερής όταν αναγκάστηκε να υποδεχθεί το μεγάλο προσφυγικό κύμα. Σε όλη αυτή την κατάσταση, η βοήθεια των ξένων οργανισμών κρίθηκε στην πάροδο των χρόνων και μέσα από την ιστορία, μία από τις πιο ουσιαστικές βοήθειες που δέχθηκε ποτέ η Ελλάδα, σε μια πολύ κρίσιμη συγκυρία και,

τουλάχιστον τη δεδομένη στιγμή, η εξωτερική βοήθεια ήταν πολύτιμη. Ωστόσο, και η Ελλάδα ήταν αρωγός για να διευκολύνει το έργο και το συντονισμό των ξένων οργανισμών, έτσι ώστε να μπορέσουν να εξομαλυνθούν τα προβλήματα και να καταφέρουν οι πληθυσμοί αυτοί να ενταχθούν στο υπόλοιπο σύνολο, χωρίς περαιτέρω προβλήματα. Η ιατρική περίθαλψη των προσφύγων ενισχύθηκε με τον διορισμό ιατρών, φαρμακοποιών, μαιών και νοσηλευτικού προσωπικού με τη χορήγηση φαρμάκων και τη νοσηλεία είτε σε δημόσια νοσοκομεία είτε σε έκτακτα προσφυγικά. Παράλληλα με την ίδρυση των νοσοκομείων από τους διεθνείς οργανισμούς (κυρίως από την οργάνωση A.W.H.) και η ενίσχυση του νοσοκομειακού εξοπλισμού, των ιατρικών δυνατοτήτων και των θεραπειών θέτουν τη βάση του εκσυγχρονισμού των δομών υγιεινής και κοινωνικής μέριμνας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ: ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΣΤΕΓΗΣ

7.1. Η κοινωνική κατοικία στις αρχές του 20^{ου} αιώνα

7.2. Η κρατική μέριμνα στέγασης, η έλλειψη οικημάτων και οι επιτάξεις

7.3. Οι περιπέτειες για την ανέγερση των προσφυγικών συνοικισμών

7.4. Τα χαρακτηριστικά των συνοικισμών

7.5. Συμπεράσματα 7^{ου} κεφαλαίου

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ: ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΣΤΕΓΗΣ

Εισαγωγή

Η ανέγερση των προσφυγικών συνοικισμών αστικών και αγροτικών αποτέλεσε μία μεγάλη πρόκληση για το ελληνικό κράτος, διότι με αυτόν τον τρόπο θα πετύχαινε την αφομοίωση του προσφυγικού πληθυσμού. Η άφιξη των προσφύγων επέτεινε το μακροχρόνιο οικιστικό πρόβλημα των μεγαλύτερων πόλεων. Το 1918, η Αθήνα διέθετε μόνο 25.000 οικήματα για τα 250.000 άτομα που αποτελούσαν τον συνολικό πληθυσμό της. Ενώ ο πληθυσμός της σχεδόν διπλασιάστηκε μέχρι το 1924, ο αριθμός των οικημάτων αυξήθηκε μόνον κατά 7.252, με ένα μεγάλο μέρος τους να είναι κακής ποιότητας, ενώ υπήρξε άμεση ανάγκη για περίπου 15.000 ακόμη. Οι υπόλοιποι - κατά μεγάλη πλειοψηφία αστικής προελεύσεως - εγκαταστάθηκαν πρόχειρα σε κατασκηνώσεις, σε επιταγμένα δημόσια και ιδιωτικά κτίρια, μέχρι και σε μαούνες αραγμένες στα λιμάνια. Με την έλευση του προσφυγικού πληθυσμού τέθηκε το ζήτημα του σχεδιασμού της λαϊκής κατοικίας. Οι λαϊκές προσφυγικές κατοικίες κτίστηκαν στις παρυφές των πόλεων αφήνοντας το κέντρο στους γηγενείς, δημιουργώντας συγκεκριμένες οικιστικές ζώνες. Οι αστοί πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν σε άλλες περιοχές, όπως το Φάληρο και τη Ν. Σμύρνη. Η ανέγερση των συνοικισμών προσαρμόστηκε σε κανόνες συνοίκησης, εξαιτίας της ελλείψεως χώρου. Ωστόσο διαμορφώθηκε μία ρευστή και ανεπαρκής κοινωνική πολιτική κατοικίας, χωρίς συγκεκριμένο σχεδιασμό. Τα προβλήματα των προσφυγικών συνοικισμών οφείλονταν στη μη λειτουργική τους ανοικοδόμηση και στις ομάδες εκμεταλλευτών που επιδίωκαν να ικανοποιήσουν ίδια συμφέροντα. Οι ασθενέστεροι οικονομικά πρόσφυγες αδυνατούσαν για χρόνια να στεγαστούν αξιοπρεπώς.

7.1. Η κοινωνική κατοικία στις αρχές του 20^{ου} αιώνα

Το ζήτημα της κοινωνικής κατοικίας εμφανίστηκε από το 1922 και έπειτα. Μέχρι τότε κανείς δεν συζητούσε ένα τέτοιο θέμα, γιατί οι καταπιεσμένες τάξεις δεν είχαν συνείδηση του δικαιώματος τους στην κατοικία ούτε στην προσδοκία για την απόκτησή της. Στο ζήτημα της στέγασης και ιδιαίτερα στην κοινωνική κατοικία παρατηρείται πρόοδος αλλά και γενικότερη εξέλιξη στις αντιλήψεις για την οργάνωση του χώρου. Επικρατεί σε πολλές περιπτώσεις ο σχεδιασμός με τις ελάχιστες διαστάσεις, εισαγόμενος από την ευρωπαϊκή πρακτική και προσαρμοζόμενος στην ελληνική πραγματικότητα. Μετά την πρόχειρη στέγαση των προσφύγων, συζητιέται η μορφή της στεγαστικής τους αποκατάστασης και πέρα από την προβληματική σε αισθητικό επίπεδο, σε γενικές γραμμές, η λύση της λαϊκής πολυκατοικίας βρήκε μια σχετικά μεγάλη αποδοχή. Ήταν για τους περισσότερους η λύση

στην ανεξέλεγκτη επέκταση των πόλεων, αλλά και ίσως ένας τρόπος ελέγχου του προσφυγικού στοιχείου. το οποίο θα περιοριζόνταν έτσι στην άμεση περιφέρεια, αφήνοντας το κέντρο της πόλης στους αυτόχθονες, καθαρισμένο από τις τρώγλες και τους προσωρινούς οικισμούς. Οι λαϊκές πολυκατοικίες ήταν συνήθως διώροφες και τριώροφες, ορισμένες με αποχωρητήριο στην κουζίνα ή στον εξώστη, χωρίς ανελκυστήρα με σκάλες ανά 6 ή 8 διαμερίσματα και με πλυντήρια στις ταράτσες ή στις αυλές. Αυτή η νέα τυπολογία που εισήχθη στην Ελλάδα, άλλαξε τον τρόπο ζωής των κατοίκων. Η ομαδική συνοίκηση προϋπόθετε περιορισμένες κινήσεις, ησυχία, άτυπους κανόνες που δύσκολα οι πρόσφυγες τους αποδέχονταν καθώς, όπως ήταν φυσικό, είχαν διαφορετικές συνήθειες. Έτσι συχνά έγιναν προσθήκες και επεκτάσεις των κατοικιών, καταλαμβάνοντας δημόσιο χώρο. Πάντως σε πολλές περιπτώσεις, όπως στην Πάτρα, ο σχεδιασμός των προσφυγικών συνοικισμών έλαβε υπ' όψη τις συνήθειες και την ιδιαιτερότητα της κατάστασης και άφησε μεγάλο ελεύθερο χώρο στην διάθεση των προσφύγων, ενσωματώνοντάς τους έτσι στην νέα πραγματικότητα και ενισχύοντας τις μεταξύ τους σχέσεις αλληλεγγύης (Μιτζάλης, 2006). Παρατηρήθηκαν προβλήματα στέγης στο Άργος, στο Ναύπλιο, στην Πάτρα και στην Κόρινθο.³¹⁶

7.2. Η κρατική μέριμνα στέγασης, η έλλειψη οικημάτων και οι επιτάξεις

Τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι προσφυγικοί συνοικισμοί στο σύνολο τους ήταν η ανεπαρκής ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, οι άσχημες συνθήκες διαβίωσης (στέγασης και διατροφής) και η ελλιπής διατροφή. Οι εφημερίδες παρουσίαζαν τη ζοφερή εικόνα των προσφυγικών συνοικισμών. Ενδεείς πρόσφυγες στοιβάζονταν ο ένας πάνω στον άλλο, σε παραπήγματα με κοινά αποχωρητήρια. Συγχρόνως, οι αρρώστιες μάστιζαν τον προσφυγικό πληθυσμό, ο δάγκειος πυρετός, η φυματίωση και η γαστρεντερίτιδα. Τα παιδιά στα σχολεία υπέφεραν, εξαιτίας της έλλειψης καθαρού αέρα και της ανεπαρκούς σχολικής υγιεινής (Κυριόπουλος 2008). Με την εμφάνιση των ασθενειών το κράτος αναγκάστηκε να εκδώσει νομοθετήματα που αφορούσαν τη δημόσια υγεία (Μαστρογιάννης, 1960:375).

Σε όλη την Ελλάδα σχεδιάστηκαν συνοικισμοί στα αστικά κέντρα, για να επεκταθεί ο προσφυγικός πληθυσμός. Οι συνοικισμοί δημιουργήθηκαν στις παρυφές των πολεοδομημένων ζωνών και γι' αυτό αντιμετώπισαν πολλά προβλήματα, για πολλά χρόνια,

³¹⁶ Υπόμνημα σχετικά με τη διάθεση τον τύπο (φύλλο της Παρασκευής 4^{ης} Ιανουαρίου) του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, υπογεγραμμένο από τον υπεύθυνο γραμματέα, D.O. Hibbard, Michael Melas ερευνητή, William J. Rapp ερευνητή, Salmon, φάκελος Brainerd .P, Τίτλος: Γράμματα, 1923-1924, Αρχεία Ινστιτούτου Hoover, έκδοση για την Ελλάδα CA 94305_6010.

όπως για παράδειγμα δεν εξυπηρετούνταν από κανένα οργανωμένο δίκτυο αποχέτευσης. Ο ηλεκτρισμός πολλές φορές απουσίαζε, η ύδρευση ήταν προβληματική και οι υπόνομοι ανύπαρκτοι. Το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (ΤΠΠ) που ξεκίνησε να αναλαμβάνει τους προσφυγικούς συνοικισμούς, δεν είχε χρόνο να ασχοληθεί με αυτά τα προβλήματα και το πρόγραμμά του δεν περιλάμβανε κανένα έργο υποδομής. Τα έργα που αναλάμβανε περιορίζονταν στο κατάλυμα και μόνο, χωρίς να επεκταθεί στον ευρύτερο συνοικισμό (Γκιζελή, 1984).

Το ζήτημα της στέγασης ήταν από τα πλέον φλέγοντα. Η πρώτη αντίδραση του κρατικού μηχανισμού ήταν η προσωρινή στέγαση σε αποθήκες, σχολεία, άδεια σπίτια, θέατρα, σιδηροδρομικά βαγόνια σε σκηνές, δηλαδή οπουδήποτε υπήρχε διαθέσιμος χώρος. Στη συνέχεια ακολούθησαν οι επιτάξεις οικιών. Με νομοθετικό διάταγμα –ήδη από το 1918 ήταν επίσημη κρατική οδηγία, οι επιτάξεις.³¹⁷ Οι χώροι προσωρινής στέγασης δεν ήταν οι καταλληλότεροι, πολλές φορές δε διέθεταν πόρτες, παράθυρα και κάποιες φορές ούτε αποχωρητήρια. Η πρώτη κρατική αντίδραση στο ζήτημα της στέγασης ήταν η διανομή σκηνών με στόχο την προσωρινή στέγαση των προσφύγων. Στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, ήταν μια τακτική, η τοποθέτηση αντίσκηνων ως προσωρινό κατάλυμα των προσφύγων, ωστόσο στην Πάτρα δεν εφαρμόστηκε σε μεγάλο βαθμό. Το ΤΠΠ δεν ενέκρινε κάποιο κονδύλι για την τοποθέτηση σκηνών στην Πάτρα (Μπακάλμπασης, χ.χ.). προσφύγων, 17/11/1922, τροποποιήθηκε στις Ν/Δ 18/1/1923, Ν/Δ 12/5/1923.

Στην Πάτρα επιτάχθηκαν τα δύο γυμνάσια Αρρένων της πόλης, γεγονός που παρακώλυσε την εκπαιδευτική διαδικασία των μαθητών για μεγάλο χρονικό διάστημα. Συγχρόνως, επιτάχθηκαν τα θέατρα και οι κινηματογράφοι για τη στέγαση των προσφύγων.³¹⁸ Στη συνέχεια ανέλαβαν εγχώριοι σύλλογοι να μεριμνήσουν για τα πρόχειρα καταλύματα των προσφύγων. Ο Μορφωτικός Σύλλογος Κυριών, το Μαραγκοπούλειο Νηπιοτροφείο και το Εθνικό Ορφανοτροφείο Θηλέων διαθέσαν τους χώρους τους, με σκοπό τη στέγαση των προσφύγων (Μαρινέλλης, 2009:101).³¹⁹ Οι ντόπιοι βοήθησαν με κάθε τρόπο, ωστόσο το πρόβλημα της στέγης παρέμεινε δυσεπίλυτο. Το νομοθετικό διάταγμα *περί παραχωρήσεως δημοσίων κτημάτων και αναγκαστική απαλλοτριώσεως ιδιωτικών τοιούτων στις 09/06/23* έδωσε το πράσινο φως για τη στέγαση των προσφύγων μέσω αναγκαστικής

³¹⁷ Ν.Δ. Περί επιτάξεως ακινήτων δι' εγκατάστασιν

³¹⁸ *Νεολόγος Πατρών*, (26 Μαΐου, 1922), αρ. φύλλου 137, σελ. 1-2

³¹⁹ Φιλανθρωπικά αποστολαί, (3 Δεκεμβρίου, 1934), *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φύλλου 320, σελ. 1

απαλλοτριώσης.³²⁰ Η έλλειψη χώρων οδήγησε στην εφαρμογή της επίταξης ακινήτων με αντίτιμο είτε οικιακές εργασίες είτε κανονικό μίσθωμα.

7.3. Οι περιπέτειες για την ανέγερση των προσφυγικών συνοικισμών

Νομός Αχαΐας: Πάτρα

Συνοικισμοί	Έναρξη κατασκευής	Ολοκλήρωση
Πρώτος κρατικός αστικός συνοικισμός Πατρών ³²¹ : οικόπεδα Ρούφου, Γύφτικα	Σεπτέμβριος 1924	Σεπτέμβριος 1925
Δεύτερος κρατικός αστικός Συνοικισμός ³²² : Αγία Φωτεινή	Καλοκαίρι 1925	Νοέμβριος 1925
Αγροτικός προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομείου	Ιούλιος 1925	Σεπτέμβριος 1925
Τρίτος αστικός προσφυγικός συνοικισμός: (τέως Γ ΕΑΠ) Πατρών ³²³	Τέλη 1928	1932

³²⁰ Ν.Δ. Περί παραχωρήσεως δημόσιων κτημάτων και αναγκαστικής απαλλοτριώσεως ιδιωτικών τοιούτων προς αστικήν εγκατάστασιν των προσφύγων, 09/06/23

³²¹ 1^{ος} Κρατικός: Περιήλθεν εις την κυριότητα του Δημοσίου δυνάμει των υπ. Αριθμ. 20919/24, 113800/24 και 7115/26 αποφάσεων Υπουργών Κοιν. Πρόνοιας και Γεωργίας δημοσιευθεισών εις 27/24, 98/24 και 39/26 Φ.Ε.Κ. (τεύχη Β') Κτηματολογικόν διάγραμμα 4480 της 27/12/54, Μηχανικών Ι. Γιαννόπουλου και Π. Γουρζή, ΓΑΚ Αχαΐας

³²² 2^{ος} Κρατικός Πατρών δυνάμει των υπ' αριθμ. 20919/24, 113800/24 και 7115/26 αποφάσεων Υπουργών Κ. Πρόνοιας και Γεωργίας, δημ/σων εις 27/24, 98/24 και 39/26 Φ.Ε.Κ. (τεύχη Β') Κτηματολογικόν διάγραμμα 3286 της 15-12-34, Μηχανικού Π. Δημητρακοπούλου.

³²³ 3^{ος} (τέως ΕΑΠ) Πατρών δυνάμει των υπ' αριθμ. 122866/27 και 25002/28 αποφάσεων Υπουργών Κοιν. Πρόνοιας και Γεωργίας, δημ/σων εις 93/27 και 21/28 Φ.Ε.Κ. (τεύχη Β') Κτηματολογικό διάγραμμα 3671 της 20/11/1930, Μηχανικού Μητσάκη.

Αγροτικός συνοικισμός Ρίου		
Τέταρτος προσφυγικός συνοικισμός: Αγίου Ιωάννου- Καραβά Πατρών ³²⁴	1934	1934
Πέμπτος προσφυγικός συνοικισμός Πτωχοκομείου Πατρών ³²⁵	Φεβρουάριος 1923	Μάρτιος 1923
Έκτος προσφυγικός συνοικισμός Γερανείκων Πατρών ³²⁶		
Συνεταιρισμός, ένωσις και πρόοδος Πατρών (οικόπεδα) ³²⁷		
Κρατικός Ψαροφάι ³²⁸		

³²⁴ 4^{ος} Αγίου Ιωάννου-Καραβά Πατρών, δυνάμει της υπ' αριθμ. 84762/31 αποφάσεως Υπουργών Κοιν. Πρόνοιας και Γεωργίας, δημ/σης εις 123/15-10-31 Φ.Ε.Κ. (τεύχος Β'). Διάγραμμα (κωδ/σις) 4620 της 16-2-57, Μηχανικών Ι. Γιαννοπούλου και Π. Γουρζή.

³²⁵ 5^{ος} (Πτωχοκομείου) Πατρών δυνάμει της υπ' αριθ. 79197/29 αποφάσεως Υπουργών Κοιν. Πρόνοιας και Γεωργίας, δημ/σης εις 75/15-7-29 Φ.Ε.Κ. (τεύχος Ε').- Κτηματολογικόν διάγραμμα 4270 της 25-8-50. Μηχανικών Ι. Γιαννοπούλου και Μ. Καμπουροπούλου. ΓΑΚ Αχαΐας

³²⁶ 6^{ος} Γερανείκων Πατρών, δυνάμει των υπ' αριθμ. 20919/24, 113800/24 και 7115/26 αποφάσεων Υπουργών Κ. Πρόνοιας και Γεωργίας, δημ/σων εις 27/24, 98/24 και 39/26 Φ.Ε.Κ. (τεύχη Β!) Κτηματολογικόν διάγραμμα 4480 της 27-12-54 Μηχανικών Ι. Γιαννοπούλου και Π. Γουρζή. ΓΑΚ Αχαΐας

³²⁷ Συνεταιρισμός Ένωσις και Πρόοδος Πατρών (οικόπεδα) δυνάμει της υπ' αριθμ. 1209/1930 αποφάσεως των Υπουργών Πρόνοιας και Γεωργίας, δημ/σης εις Φ.Ε.Κ. 2/9-1-30 (τεύχος Β!) Κτηματολογικόν διάγραμμα 4022 της 16-2-32, Μηχανικού Βασιλ. Καμπουράκη. ΓΑΚ Αχαΐας

³²⁸ Κρατικός Ψαροφάι Μ2 22.400 οικόπεδα 78 εκ καταχωρήσεως παρά των Υπουργών Οικονομικών κατόπιν υπ' αριθμ. Δ/3253/914/8-5-1958 αποφάσεως. Κτηματολογικόν διάγραμμα 4787 της 2-12-58 Μηχανικού Ι. Γωνιωτάκη, ΓΑΚ Αχαΐας

Οι πρόσφυγες μετά την αποβίβασή τους στοιβάζονταν σε δυσχερείς συνθήκες στις αποθήκες Σολλάρι απέναντι από τις αποθήκες του Τελωνείου και στο Στρούμπειο. Εκεί αναγκάστηκαν να μείνουν έως το 1925, όπου και ξεκίνησε η εγκατάστασή τους στον πρώτο συνοικισμό Πατρών (Ροδάς, 1925). Σύμφωνα με τον Ροδά, στις τρεις αποθήκες του Σολλάρι έμειναν συνολικά 301 άτομα όλοι μαζί, άνδρες, γυναίκες, ευπαθείς ομάδες, ηλικιωμένοι και ασθενείς (Ροδάς, 1925:25). Οι συνθήκες διαμονής περιγράφονταν ως άθλιες, οι άνθρωποι ήταν εκτεθειμένοι στις καιρικές συνθήκες και δεν υπήρχαν αποχωρητήρια. Αντίστοιχα, οι αποθήκες του Βουρλούμη, του Τασσοπούλου, του Θωμοπούλου και του Αθανασίου παρέμειναν κοντά στους 305 πρόσφυγες. Έμειναν όλοι μαζί σε κάποιες περιπτώσεις η υγιεινή ήταν λίγο καλύτερη, ωστόσο και εκεί ο προσφυγικό πληθυσμός ήταν εκτεθειμένος στις δύσκολες καιρικές συνθήκες (Ροδάς, 1925). Παράλληλα τον ίδιο μήνα προσέλκυσαν το λιμάνι της Πάτρας ακόμη 60 πρόσφυγες που λιμοκτονούσαν στο Μεγανήσι της Λευκάδας και πάνω στην απελπισία τους ήρθαν στην Πάτρα αναζητώντας εργασία έναντι οποιασδήποτε αμοιβής (Λάζαρης, 2007).

Μέχρι το 1925 οι πρόσφυγες της Πάτρας στεγάστηκαν, κυρίως, σε αποθήκες περί τους 12.000 (Ροδάς, 1925) & (Λάζαρης, 2007). Ουσιαστικά παρέμειναν περίπου 4.000 πρόσφυγες άνευ στεγαστικής αποκατάστασης και προκλήθηκαν προβλήματα, όπως το στρατιωτικό σώμα που απαιτούσε από την προσφυγική υπηρεσία να φύγουν οι προσφυγικές οικογένειες που ζούσαν στα διαμερίσματα των φυλακών του Αγίου Διονύσιου.³²⁹ Ταυτοχρόνως, οι πρόσφυγες που ζούσαν σε σχολεία, παρακώλυαν την εκπαιδευτική διαδικασία και τα μαθήματα διεξάγονταν στις εκκλησίες, γεγονός που έφερε πολλά προβλήματα όχι μόνο στην εκπαιδευτική διαδικασία αλλά και στην υγεία των μαθητών.³³⁰ Οι γηγενείς κάτοικοι αντέδρασαν άμεσα, απαιτώντας από τον νομάρχη Αχαϊοήλιδος την πλήρη εκκένωση των σχολείων και των αποθηκών του Σολλάρι, για να επιστρέψουν οι 2.000 μαθητές της πόλης στα μαθησιακά τους καθήκοντα στο χώρο του σχολείου.³³¹

Τα πρώτα ξύλινα παραπήγματα του πτωχοκομείου κατασκευάστηκαν από τη Λιμενική Επιτροπή Πατρών, εξαιτίας των κρουσμάτων του τύφου. Ο συνοικισμός του Πτωχοκομείου, χρηματοδοτήθηκε από το Λιμενικό Ταμείο Πατρών και το ΤΠΠ (Ροδάς, 1925). Εκεί, δημιουργήθηκε ο πέμπτος αστικός συνοικισμός Πατρών (Πτωχοκομείο) μεταξύ της σιδηροδρομικής γραμμής και της Ακτής Δυμαίων, στο ύψος του Πτωχοκομείου και της

³²⁹ *Νεολόγος Πατρών*, (14 Ιουνίου, 1925), αρ. φύλλου 265, σελ. 2-3

³³⁰ Σχολεία και πρόσφυγες, (30 Νοεμβρίου, 1925), *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φύλλου 433, σελ. 3

³³¹ Σχολεία και πρόσφυγες, (30 Νοεμβρίου, 1925), *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φύλλου 433, σελ. 3

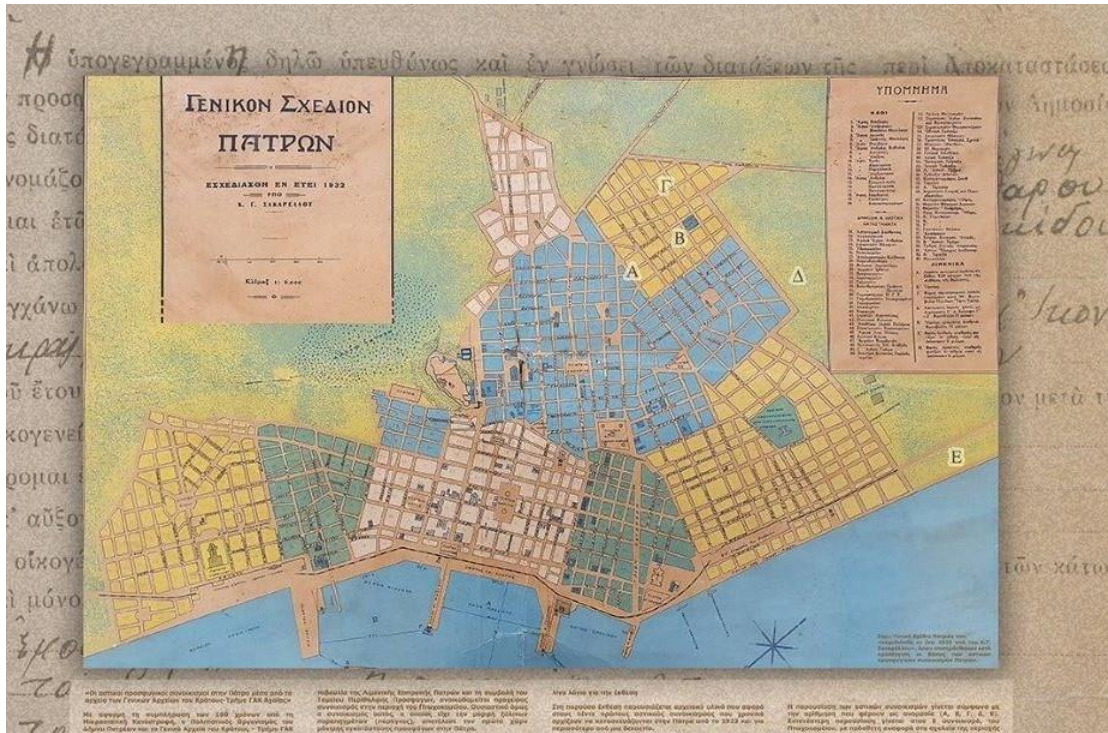
εκκλησίας των Αγίων Αποστολών που εντάχθηκε στο κρατικό οικιστικό πρόγραμμα.³³² Στις παράγκες του πτωχοκομείου ζούσαν 442 πρόσφυγες. Το καλοκαίρι η ζωή τους ήταν καλύτερη, λόγω του καθαρού αέρα και του νερού, ωστόσο το χειμώνα τα πράγματα δυσκόλευαν, εξαιτίας του κρύου. Στον εν λόγω συνοικισμό, οι προσφυγικές οικογένειες αντιμετώπισαν δυσκολίες και πολλές φορές δήλωναν την πρόθεσή τους, σε ολόκληρη τη μεσοπολεμική περίοδο πως επιθυμούσαν να εγκατασταθούν σε άλλους προσφυγικούς συνοικισμούς.

Ο συνωστισμός των προσφύγων στις αποθήκες είχε ως αποτέλεσμα τη ραγδαία εξάπλωση των ασθενειών, έτσι προτάθηκε η αποσυμφόρηση των αποθηκών του λιμανιού με την ίδρυση των ξύλινων σπιτιών του πτωχοκομείου (Ροδάς, 1925). Ο συνοικισμός αυτός κατασκευάστηκε το 1923 με πρωτοβουλία της Λιμενικής Επιτροπής Πατρών στην προσπάθεια να αντιμετωπιστεί η επιτακτική ανάγκη μόνιμης στέγασης και αποδέσμευσης των δημόσιων χώρων προσωρινής εγκατάστασης στο κέντρο της πόλης. Το κίνημα Γαργαλίδη-Λεοναρδόπουλου³³³ της 23ης Οκτωβρίου 1923 καθυστέρησε την ανέγερση των προσφυγικών συνοικισμών. Στην Πάτρα εγκαταστάθηκε ένα τμήμα Ευζώνων, ο τύπος λογοκρίθηκε και παράλληλα η αντεπανάσταση προχώρησε σε συλλήψεις πολιτών και στρατιωτικών (Λάζαρης, 1986). Παράλληλα, το πραξικόπημα του Παγκάλου³³⁴ παρακώλυσε τη διαδικασία αποκατάστασης των προσφύγων, καθώς αυξάνονταν οι τιμές των τροφίμων (Μιτζάλης, 2014).

³³² 5^{ος} Αστικός Προσφυγικός Συνοικισμός (Πτωχοκομείο) Πατρών, δυνάμει της υπ. Αριθ. 79197/29 αποφάσεως Υπουργών Κοιν. Προνοίας και Γεωργίας, δημ/σης εις 75/15-7-29 Φ.Ε.Κ. (τεύχος Β!)-Κτηματολογικόν διάγραμμα 4270 της 25-8-50, μηχανικών Ι. Γιαννοπούλου και Μ. Καμπουροπούλου, Αρχείο Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας, ΓΑΚ Αχαΐας

³³³ Η αλλιώς αντεπανάσταση, το κίνημα μιας ετερόκλητης ομάδας στρατιωτικών που στόχευαν να αναγκάσουν την επαναστατική κυβέρνηση Στ. Γονατά σε παραίτηση χωρίς να καταφύγουν σε άσκηση βίας. Επιθυμούσαν την ανάληψη της εξουσίας από μία κυβέρνηση που θα οδηγούσε τη χώρα σε εκλογές. Το κίνημα δεν εκδηλώθηκε στην πρωτεύουσα, αλλά στην περιφέρεια. Εφημ. Εμπρός, χ.σ. 23/10/1923. Η εφημερίδα Εμπρός είχε αντιβενιζελική πολιτική κατεύθυνση (Τούντα-Φρεγάδη, 2017:3).

³³⁴ Τα χαράματα της 25ης Ιουνίου 1925, ο στρατηγός Θεόδ. Πάγκαλος ανέτρεψε πραξικοπηματικά την κυβέρνηση του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου και ανέλαβε την εξουσία. Στις 30 Ιουνίου του 1925 παρουσιάστηκε στην Εθνοσυνέλευση λαμβάνοντας κοινοβουλευτική νομιμότητα με ψήφους 185 επί συνόλου 208 (Μιχαηλίδης, 2009).

ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΙ ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΙ ΠΑΤΡΑΣ. Προσπελάστηκε από:

<http://gak.ach.sch.gr/ArchCol/archcol-00.html> στις 15/04/2022

Η δημοτική αρχή της Πάτρας μαζί με τη νομαρχία και τον τμηματάρχη του Υπουργείου Πρόνοιας επίστευσαν και αποφάσισαν ατύπως την ανέγερση του πρώτου συνοικισμού Πατρών τον Φεβρουάριο του 1924.³³⁵ Η αρχική τοποθεσία που προτάθηκε από την τοπική αυτοδιοίκηση και τον τμηματάρχη του Υπουργείου της Πρόνοιας Παπαϊωάννου και τον πρόεδρο του Επιμελητηρίου Κρεμμύδη, ήταν τα οικοπέδα της μονής της Αγίας Λαύρας στον Άγιο Αλέξιο, ωστόσο δεν η πρόταση δεν ευδοχώθηκε και επιλέχθηκαν τα οικοπέδα του Αγίου Αθανασίου (Μαρινέλλης, 2009:194).

Ως προσφυγικά στην Πάτρα ορίζονται η περιοχή του πρώτου, του δευτέρου και του τρίτου συνοικισμού. Η τοπική επιτροπή της ΕΑΠ στην Πάτρα έλαβε 300.000 δραχ.³³⁶ από το ΤΠΠ ως πρώτη δόση για την ανέγερση του πρώτου αστικού συνοικισμού, χωρίς ωστόσο να έχει οριστεί η τοποθεσία ανέγερσης του εν λόγω συνοικισμού (Μαρινέλλης, 2009:195). Τον Σεπτέμβριο του 1924 οι τοπικές αρχές της πόλης της Πάτρας όρισαν ως πρώτο αστικό συνοικισμό την περιοχή της Αγίας Αικατερίνης, τα Γύφτικα μεταξύ των οδών Χείλωνος,

³³⁵ Η εγκατάσταση των προσφύγων, (25 Φεβρουαρίου, 1924), *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φύλλου 54, σελ. 3

³³⁶ *Νεολόγος Πατρών*, (23 Φεβρουαρίου, 1924), αρ. φύλλου 52, σελ. 2-3

Πατρέως, Βότσαρη, Ιωνίας, Φωκαίας, Αιδινίου και Γηροκομείου (σημερινή Ερενστρώλε).³³⁷

Εν τέλει τον Σεπτέμβριο του 1924 αποφασίστηκε από τις αρχές της πόλης, να δημιουργηθεί ο πρώτος αστικός συνοικισμός στην περιοχή της Αγίας Αικατερίνης στα οικόπεδα Ρούφου στα Γύφτικα³³⁸ δίπλα στη συνοικία των Αθίγγανων. Στο σημείο ήδη είχαν χτιστεί κάποιες πρόχειρες προσφυγικές κατοικίες.³³⁹ Η συγκεκριμένη περιοχή εξυπηρετούσε, καθώς βρισκόταν στις παρυφές της πόλης. Με το ξεκίνημα της ανέγερσης του συνοικισμού δυσανασχέτησαν οι Αθίγγανοι της διπλανής συνοικίας, προσπαθώντας να παρακωλύσουν τις εργασίες (Μιτζάλης, 2014:44). Η ανέγερση του πρώτου αστικού συνοικισμού Πατρών σχεδόν ολοκληρώθηκε ένα χρόνο μετά και περιέλαβε 276 κατοικίες και εγκαταστάθηκαν 370 οικογένειες (Ροδάς, 1925). Ωστόσο, οι πρόσφυγες δεν εγκαταστάθηκαν άμεσα, διότι δεν υπήρχαν υπόνομοι. Ως βασική προϋπόθεση για την ανέγερση του συνοικισμού, η ΕΑΠ έθετε πως οι περιοχές πρέπει να διαθέτουν νερό. Για αυτό το λόγο συνεχίστηκαν τα έργα υδροδότησης και κατασκευής υπονόμων με δημοπρασία (Μαρινέλλης, 2009:195).³⁴⁰ Εντούτοις, η πλήρης υλοποίηση τους καθυστέρησε αρκετά χρόνια (Μιτζάλης, 2014). Τον Ιούλιο του 1924 κτίστηκαν τρεις οικοδομές με το μονολιθικό σύστημα με σκοπό την επίσπευση των κατασκευών και την αντισεισμική τους προστασία (Μιτζάλης, 2014).³⁴¹ Υλοποιούνται 17 δώροφα, 54 μονώροφα και πληθώρα τριπλοκατοικιών και διανέμονται σε 250 προσφυγικές οικογένειες, που κατάγονταν από τα περίχωρα της επαρχίας της Σμύρνης.³⁴² Η σταδιακή εγκατάσταση των προσφύγων ξεκίνησε τον Ιούλιο του 1925 και έως το 1927 δημιουργήθηκαν 276 κατοικίες και εγκαταστάθηκαν 370 οικογένειες από τις 2.000 που διέμεναν στην Πάτρα (Ροδάς, 1927). Ωστόσο, πλήθος προσφύγων παρέμειναν σε πρόχειρα καταλύματα και καταυλισμούς και αντέδρασαν για τη μη αποκατάστασή τους (Μιτζάλης, 2014). Τον Ιούλιο του 1925 ο νομάρχης Αχαϊοήλιδος Παπαντωνίου εξηγούσε, πως σε όλο τον νομό υπολογίζονται κοντά στους 20.000 πρόσφυγες, ενώ στην Πάτρα 10.000. Υποσχέθηκε πως θα εγκατασταθούν όλοι σύντομα, στον πρώτο συνοικισμό αλλά

³³⁷ 1ος Αστικός Συνοικισμός Πατρών. Περιήλθεν εις την κυριότητα του Δημοσίου δυνάμει των υπ' αριθ. 20919/24, 113800/24 και 7115/26 αποφάσεων Υπουργών Κοιν. Προνοίας και Γεωργίας, δημοσιευθεισών εις 27/24, 98/24 και 39/26 Φ.Ε.Κ. (τεύχη Β!). Κτηματολογικόν διάγραμμα 4480 της 27-12-53. Μηχανικών Ι. Γιαννόπουλου και Π. Γουρζή. Αρχείο Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας Ν. Αχαΐας, ΓΑΚ Αχαΐας.

³³⁸ *Προσφυγικός Συνοικισμός*, (17 Σεπτεμβρίου, 1924), *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φύλλου 33, σελ. 3

³³⁹ Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Πατρών, 20/08/1924

³⁴⁰ *Νεολόγος Πατρών*, (6 Μαρτίου, 1925), αρ. φύλλου 169, σελ. 2-3

³⁴¹ *Νεολόγος Πατρών*, (14 Ιουλίου, 1924), αρ. φύλλου 295, σελ. 3

³⁴² Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Φάκελος: Σημερινή εγκατάσταση, σελ. 37

και στον δεύτερο που θα ξεκινούσε.³⁴³ Μέχρι το 1936 στον πρώτο συνοικισμό Πατρών, δηλαδή στα Γύφτικα υπήρχε πρόβλημα στη ρυμοτομία του συνοικισμού. Παράλληλα, ο δήμαρχος Πατρέων, Β. Ρούφος υποσχέθηκε τον εξωραϊσμό της περιοχής και το κτίσιμο περισσότερων οικιών.³⁴⁴

Η απόφαση για τη δημιουργία του δεύτερου αστικού συνοικισμού της Αγίας Φωτεινής³⁴⁵ ελήφθη σχεδόν ταυτόχρονα με την οικοδόμηση του πρώτου αστικού προσφυγικού συνοικισμού. Ο στόχος ήταν περίπου 10.000 πρόσφυγες να στεγαστούν στον πρώτο αστικό συνοικισμό και οι υπόλοιποι 5.000 στο δεύτερο αστικό συνοικισμό.³⁴⁶ Ο δεύτερος προσφυγικός συνοικισμός της Αγίας Φωτεινής επεκτάθηκε μεταξύ των οδών Μητροπολίτου Χρυσοστόμου, Ιωνίας, Νίκαιας και Φαναρίου κοντά στην Αγία Φωτεινή και του γηπέδου των Προσφυγικών (Μιτζάλης, 2014).³⁴⁷ Η τοπική επιτροπή της ΕΑΠ Πατρών απέστειλε τα δικαιολογητικά της ανέγερσης περί των 9.000.000 δραχμών.³⁴⁸ Κατά την ανέγερση των συνοικισμών προέκυπταν προβλήματα, κυρίως οικονομικά οφειλές προς τους εργολάβους. Επί παραδείγματι τον Ιούνιο του 1925 αναστάθηκαν οι διαδικασίες ανέγερσης του δεύτερου προσφυγικού συνοικισμού για δέκα ημέρες για τη μη έγκαιρη καταβολή (1.700.000 δρχ.) στους εργολάβους. Τον Ιούλιο του 1925 εγκαθίστανται 250 οικογένειες στην Αγία Τριάδα που ζούσαν σε ανθυγιεινές συνθήκες και μέχρι τον Σεπτέμβριο υπολογίστηκαν άλλα 100 μαζί με την εγκατάσταση αποχετευτικού συστήματος και υδροδότησης.³⁴⁹ Ο νομάρχης Μάρκελλος τον Αύγουστο του 1925, προσπάθησε να επισπεύσει τη δημιουργία και τρίτου συνοικισμού και τη διανομή των αγροτών προσφύγων στις αγροτικές συνοικίες του νομού. Ζήτησε, επίσης, να μη στεγαστούν στους προσφυγικούς συνοικισμούς οι πρόσφυγες που ήταν εύποροι (Μαρινέλλης, 2009:198). Παράλληλα, οι κωλυσιεργίες και οι καθυστερήσεις για την ανέγερση του δεύτερου προσφυγικού συνοικισμού ανησυχούσαν τον Νομάρχη Αχαϊοήλιδος Μ. Μάρκελλο, που κάλεσε τον

³⁴³ Προσφυγικά Πατρών, (26 Μαΐου, 1925), *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φύλλου 246, σελ. 1

³⁴⁴ Συνεδρίασις 26^{ης} Φεβρουαρίου 1936, Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Πατρέων (Λάζαρης, 2008:159).

³⁴⁵ Οι πρόσφυγες του δεύτερου συνοικισμού ανηγείραν την εκκλησία της Αγίας Φωτεινής σε ανάμνηση της ομώνυμης μητρόπολης της Σμύρνης (Μαρινέλλης, 2009:200).

³⁴⁶ *Νεολόγος Πατρών*, (26 Ιουνίου, 1925), αρ. φύλλου 277, σελ. 2-3

³⁴⁷ 2^{ος} Προσφυγικός Συνοικισμός Πατρών δυνάμει των υπ' αριθ. 20919/24, 113800/24 και 7115/26 αποφάσεων Υπουργών Κ. Προνοίας και Γεωργίας, δημ/σων εις 27/24, 98/24 και 32/26 Φ.Ε.Κ. (τεύχη Β!) Κτηματολογικών διάγραμμα 3286 της 15-12-34, Μηχανικού Π. Δημητρακοπούλου, Αρχείο Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας, ΓΑΚ Αχαΐας

³⁴⁸ Η προσφυγική αποκατάστασις, (25 Μαΐου, 1925), *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φύλλου 245, σελ. 1

³⁴⁹ Οι προσφυγικοί οικίσκοι, (15 Σεπτεμβρίου, 1925), *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φύλλου 357, σελ. 2-3 & *Νεολόγος Πατρών*, (2 Αυγούστου, 1925), αρ. φύλλου 314, σελ. 2

Αύγουστο του 1925 τον εργολάβο Βαφειάδη, προκειμένου να λογοδοτήσει για τις καθυστερήσεις. Ο εργολάβος απάντησε πως δεν υπήρχε στη διάθεση του η κατάλληλη ποσότητα ξυλείας για την ανέγερση των οικιών και πως εξήντα οικισμοί ήταν έτοιμοι, ώστε να γίνει άμεσα η στέγαση των προσφύγων. Έτσι τον Σεπτέμβριο του 1925 εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες σε έναν ημιτελή δεύτερο συνοικισμό.³⁵⁰ Ωστόσο, πλήθαιναν οι καταγγελίες πως εύρωστοι πρόσφυγες έλαβαν σπίτια στους συνοικισμούς, ενώ θα μπορούσαν να νοικιάσουν ένα οίκημα εντός πόλης. Γενικότερα ασκήθηκε πίεση στο Δήμο, καθώς ιδιώτες αγорάσαν οικόπεδα εντός του δευτέρου συνοικισμού ασκώντας πιέσεις να ενταχθεί η περιοχή εντός σχεδίου πόλεως.³⁵¹ Τέλη Νοεμβρίου 1925 ολοκληρώθηκε ο δεύτερος προσφυγικός συνοικισμός και έγινε αυστηρός έλεγχος για τη διανομή των οικημάτων, δίνοντας προτεραιότητα στις άπορες προσφυγικές οικογένειες, περίπου 500, ώστε να παραλάβουν τις κατοικίες τους τον Δεκέμβριο (Ροδάς, 1925). Τον Δεκέμβριο του 1925 ολοκληρώθηκε, η διανομή κατοικιών στον δεύτερο αστικό συνοικισμό και οι πρόσφυγες έφυγαν από το Στρούμπειο και τις αποθήκες Σολλάρι (Ροδάς, 1925). Ο δεύτερος προσφυγικός συνοικισμός περιέλαβε 436 μονώροφες και διώροφες τετραπλοκατοικίες και 500 προσφυγικές οικογένειες βρήκαν σπίτι (Ροδάς, 1925). Ωστόσο, συμπληρωματικές κατοικίες κτίστηκαν μέχρι και τον Οκτώβριο του 1928.³⁵² Τα προβλήματα του δευτέρου συνοικισμού ήταν πολλά, το νερό ήταν ανεπαρκές, το ίδιο και ο φωτισμός. Χαρακτηριστικά, οι κάτοικοι του συνοικισμού διαπληκτίζονταν καθημερινά για το νερό. Επίσης, σε πολλές περιπτώσεις, οι προϊστάμενοι των υπηρεσιών προσπάθησαν να στεγάσουν μέχρι και δύο οικογένειες σε ένα δωμάτιο (Μιτζάλης, 2014).

Στους συνοικισμούς παρατηρήθηκε συσσώρευση προσφυγικών οικογενειών καθώς στα δωμάτια στεγάζονταν ακόμη και 7 άτομα μαζί. Συνολικά στους δύο πρώτους συνοικισμούς ανεγέρθηκαν περίπου 600 κατοικίες στις οποίες στεγάστηκαν 800 οικογένειες και συνολικά κοντά στα 4.000 άτομα (Μιτζάλης, 2006:47). Η Νομαρχία Αχαϊοήλιδος μετά την αποπεράτωση των δύο συνοικισμών έλαβε μέτρα για τη σταδιακή αφαίρεση των παραπηγμάτων από τους δημόσιους χώρους της πόλης.³⁵³

³⁵⁰ Οι προσφυγικοί οικίσκοι, (15 Σεπτεμβρίου, 1925), *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φύλλου 357, σελ. 2-3 & *Νεολόγος Πατρών*, (2 Αυγούστου, 1925), αρ. φύλλου 314, σελ. 2

³⁵¹ *Νεολόγος Πατρών*, (11 Αυγούστου, 1925) αρ. φύλλου 323, σελ. 1-2

³⁵² Η συνέχιση της προσφυγικής αποκαταστάσεως, *Τηλέγραφος Πατρών*, (10 Φεβρουαρίου, 1928), αρ. φύλλου 3481, σελ. 4

³⁵³ Η συνέχιση της προσφυγικής αποκαταστάσεως, *Τηλέγραφος Πατρών*, (10 Φεβρουαρίου, 1928), αρ. φύλλου 3481, σελ. 4

Ο τρίτος αστικός προσφυγικός συνοικισμός Πατρών, Γ ΕΑΠ Πατρών³⁵⁴ αποτέλεσε συνέχεια του δευτέρου με επέκταση του σχεδίου πόλης μεταξύ των οδών Φαναρίου, Μητροπολίτου Χρυσοστόμου, Πατριάρχου Ιωακείμ, Νικαίας και Καλαβρύτων (σημερινή Α. Παπανδρέου), στα κτήματα Θεοφανοπούλου (Μαρινέλλης, 2009:207). Φέρει το όνομα Γ ΕΑΠ³⁵⁵ Πατρών που συστάθηκε το 1923 και ως βασικό έργο είχε την εξασφάλιση μόνιμης στέγης. Ο νομάρχης Αχαιοήλιδος, Α. Μάρκελλος εισηγήθηκε την ανέγερση τρίτου συνοικισμού που ουσιαστικά ήταν η συνέχεια του δευτέρου, ωστόσο τα γραφειοκρατικά προβλήματα υλοποίησης του ήταν πολλά και οι διαφωνίες μεταξύ τοπικών αρχών και προσφυγικών οργανώσεων συνεχόμενες (Ροδάς, 1925) & (Μαρινέλλης, 2009:207). Εκατέρωθεν τηλεγραφήματα και η ανάμειξη του προέδρου της Π.Ο.Α.Δ.Α. Πάτρας³⁵⁶, Φουρνιάδη φανέρωσαν τα προβλήματα μεταξύ προσφυγικών οργανώσεων και κρατικών αρχών.³⁵⁷ Ο Φουρνιάδης διαμαρτυρήθηκε έντονα για το ζήτημα και ζήτησε την άμεση απαλλοτρίωση για την ανέγερση προσφυγικού συνοικισμού (Μαρινέλλης, 2009:207). Για να αντιμετωπιστεί η κατάσταση και να μη μείνουν εκτεθειμένοι άλλον ένα χειμώνα οι πρόσφυγες αποφασίστηκε από τον Μάρκελλο και τον διευθυντή του γραφείου εποικισμού της αποκατάστασης προσφύγων Φραγκόπουλο να γίνει η αγροτική τους εγκατάσταση σε περιοχές της Ηλείας και της Αιγιαλείας (Ροδάς, 1925:29). Παράλληλα, ζήτησε να τους παρασχεθεί το δικαίωμα εκδίωξης, των εύπορων προσφύγων από τους συνοικισμούς για να μισθώσουν σπίτια και να προχωρήσει η στεγαστική αποκατάσταση των ασθενέστερων προσφυγικών στρωμάτων. Ωστόσο, το αίτημα δεν υλοποιήθηκε (Μιτζάλης, 2014). Το 1928 το σώμα του δημοτικού συμβουλίου Πατρέων αποδέχτηκε την τροποποίηση του σχεδίου πόλεως για τη δημιουργία του τρίτου προσφυγικού συνοικισμού.³⁵⁸ Η εγκατάσταση των πρώτων οικογενειών ξεκίνησε το 1929, πριν ολοκληρωθεί η ανέγερση του συνόλου των κατοικιών. Ο τρίτος προσφυγικός συνοικισμός αριθμούσε περί τις 1.300 οικογένειες,

³⁵⁴ 3^{ος} Προσφυγικός συνοικισμός (τέως ΕΑΠ) Πατρών δυνάμει των υπ' αριθ. 122866/27 και 25002/28 αποφάσεων Υπουργών Κοιν. Προνοίας και Γεωργίας, δημ/σων εις 93/27 και 21/28 Φ.Ε.Κ. (τεύχη Β!). Κτηματολογικόν διάγραμμα 3671 της 20/11/1930, Μηχανικού Μητσάκη, Αρχείο Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας, ΓΑΚ Αχαΐας

³⁵⁵ Μετά τη διάλυση της ΕΑΠ το 1930, το έργο της σχετικά με την αστική αποκατάσταση ανέλαβε το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας.

³⁵⁶ Οι πρώτες αρχαιρεσίες της Π.Ο.Α.Δ.Α. Πάτρας έγιναν στα μέσα Μαρτίου του 1928 και εκλέχτηκε το παρακάτω προεδρείο, πρόεδρος Ν. Ψυχόπουλος, αντ/δρος Χ. Φουρνιάδης (δεν αποδέχτηκε το αξίωμα), γεν. γραμματέας ο Παν. Αργυρόπουλος και τακτικά μέλη ο Γαβρ. Βατίδης. Οι εσωτερικές έριδες μεταξύ των αιρετών έκαναν το βίο της Π.Ο.Α.Δ.Α. βραχυπρόθεσμο. Συγχωνεύτηκε με την Παμπροσφυγική (Μαρινέλλης, 2009:280).

³⁵⁷ Προσφυγικά, (19 Δεκεμβρίου, 1927), *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φύλλου 345, σελ. 3

³⁵⁸ Συνεδρίασις 7ης Νοεμβρίου 1928, Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Πατρών (Λάζαρης, 2008:81).

περίπου 500 οικογένειες το 1930.³⁵⁹ Τα προβλήματα του ήταν η αποχέτευση, η ασφαλιότητα και η υδροδότηση προκαλώντας διαξίφισμους μεταξύ των κατοίκων ιδιαίτερα των γυναικών του προσφυγικού πληθυσμού.³⁶⁰ Οι κάτοικοι του τρίτου προσφυγικού συνοικισμού Πατρών δεν έμειναν άπραγοι αλλά με έγγραφη αίτηση προς το Δήμαρχο και το Δημοτικό Συμβούλιο Πατρών στις 2 Ιουλίου του 1930 ζητούσαν να αναληφθούν οι απαραίτητες ενέργειες ώστε ο συνοικισμός τους να αποκτήσει δίκτυο ύδρευσης και να αποκτήσουν φωτισμό οι δρόμοι του συνοικισμού (Λάζαρης, 2008:133). Το Δημοτικό Συμβούλιο ανταποκρίθηκε στο αίτημα φωτισμού, για το ζήτημα της ύδρευσης ανέφερε πως θα πραγματοποιούνταν εν καιρώ (όταν θα κατασκευαζόταν το δίκτυο ύδρευσης της συνοικίας Κανδριανικών). Για την αποχέτευση, τα φρεάτια και το οδικό δίκτυο δεν προβλέφθηκε κάποια ενέργεια, ενώ ο δήμαρχος Πατρέων, Ι. Βλάχος, εξέφρασε τη δυσαρέσκεια για τη χωροθέτηση του συνοικισμού στο συγκεκριμένο σημείο, κατηγορώντας τους πρόσφυγες πως ενήργησαν χωρίς τη συγκατάθεσή του, προσεγγίζοντας Αθηναίους πολιτικούς (Λάζαρης, 2008:133).

Η συζήτηση για τη δημιουργία του τέταρτου αστικού προσφυγικού συνοικισμού ξεκίνησε το 1930, για τη στέγαση περίπου 1.600 ανθρώπων. Το αίτημα δεν είχε υλοποιηθεί έως το 1934 και έτσι τα προσφυγικά σωματεία της πόλης έστειλαν επιστολές στον Δήμαρχο και στο Δημοτικό Συμβούλιο ασκώντας πιέσεις.³⁶¹ Αρχικά, ο τέταρτος συνοικισμός είχε προταθεί να αναγερθεί παρά το Πτωχοκομείο, ωστόσο το 1934 τα προσφυγικά σωματεία διαμαρτυρήθηκαν για την αργοπορία του συνοικισμού και ζήτησαν την ανέγερσή του στο οικοπέδο Καραβά, καθώς εφαιτόταν με τους υπόλοιπους συνοικισμούς (Μιτζάλης, 2014:61). Η καθυστέρηση της απόφασης ανέγερσης του τέταρτου συνοικισμού οφειλόταν στην έλλειψη οικονομικών πόρων, καθώς τα δύο προσφυγικά δάνεια είχαν τελειώσει και το χρέος της χώρας κατά την τετραετία 1928-1932 διογκωνόταν (Mazower, 2002).

Το 1931 τμηματάρχες Υπουργείου Πρόνοιας έλεγξαν το χώρο του Καραβά, κοντά στη θέση Αγίου Ιωάννη Πράτσικα (Βρωμολάγκαδο) και αποφάσισαν πως ήταν κατάλληλο για την ολοκλήρωση του τέταρτου προσφυγικού συνοικισμού Πατρών. Ο δήμαρχος Πατρέων, Β. Ρούφος συναντήθηκε με τους μηχανικούς του Υπουργείου Πρόνοιας κ. Πασχοπούλο και κ.

³⁵⁹ Προσφυγικά αιτήματα, (10 Ιανουαρίου, 1930), *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φύλλου 9, σελ.3

³⁶⁰ Εντυπώσεις από μία επίσκεψη εις τους συνοικισμούς Πατρών, (7 Δεκεμβρίου, 1938), *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φύλλου 292, σελ. 1

³⁶¹ Συνεδρίαση Δημοτικού Συμβουλίου της 14/06/1934, Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Πατρών (Λάζαρης, 2008:135).

Κελαηδόνη εκθέτοντας τους λόγους που η δημοτική αρχή δεν επιθυμεί το συγκεκριμένο σημείο για την ανέγερση του τέταρτου προσφυγικού συνοικισμού. Παράλληλα, ο Ρούφος ανάγνωση την έκθεση του μηχανικού του δήμου (Λάζαρης, 2008:134). Ωστόσο, τα προσφυγικά σωματεία της Πάτρας πίεζαν για την ανέγερση του τέταρτου συνοικισμού στη θέση του Αγίου Ιωάννη Πράτσικα, με συνεχείς διαμαρτυρίες προς το Δήμο Πατρέων (Λάζαρης, 2008:134).

Το Υπουργείο αποφάσισε την απαλλοτρίωση του οικοπέδου και την οικοδόμηση 38 κατοικιών. Εντούτοις, το Δημοτικό Συμβούλιο Πατρών διαφωνούσε με την απόφαση και ανέστειλε τη ανέγερση του συνοικισμού.³⁶² Το δημοτικό συμβούλιο σύσσωμο διαφωνούσε, για την ανέγερση του τέταρτου συνοικισμού πλησίον του Βρωμολάγκαδου, εξαιτίας της χείριστης υγειονομικής κατάστασης που θα προκαλούσε για το μέλλον της πόλης, καλώντας του Υπουργείο να απαλλοτριώσει κάποιο άλλο οικόπεδο. Το δημοτικό συμβούλιο διαβίβασε το ψήφισμα του στον Πρόεδρο της κυβέρνησης και στον Υπουργό Πρόνοιας και στους Γερούσιαστές της Πάτρας³⁶³ (Λάζαρης, 2008:135). Εν τέλει, ο τέταρτος συνοικισμός αναπτύχθηκε μεταξύ των οδών Αγίας Τριάδος, Ταυγέτου, Ε. Βενιζέλου, μεταξύ των ναών Αγίας Τριάδας και Αγίου Ιωάννη Πράτσικα.³⁶⁴ Ωστόσο, συχνά το δημοτικό συμβούλιο Πατρών αναγκαζόταν να αναστέλλει τις εργασίες του εν λόγω συνοικισμού, λόγω της απαιτούμενης κάλυψης του ρέματος Βρωμολάγκαδου προς αποφυγή διασποράς ασθενειών. Ο δήμος όφειλε να καλύψει τη δαπάνη, όμως τα οικονομικά του δεν του το επέτρεπαν. Έτσι, του Υπουργείου Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως αποφάσισε να καλύψει το ποσό των 300.000 δρχ. για να προκηρυχθεί η δημοπρασία και να ξεκινήσουν οι εργασίες. Ο δήμος Πατρέων αποδέχτηκε την πρόταση.³⁶⁵ Ο τέταρτος συνοικισμός ολοκληρώθηκε το 1937 με μονώροφες διπλοκατοικίες που μοιράστηκαν μεταξύ των προσφύγων.³⁶⁶ Χαρακτηρίστηκε

³⁶² Συνεδρίασις 14ης Ιουνίου 1934, Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Πατρών, (Λάζαρης, 2008:134).

³⁶³ Οι γερούσιαστές της Πάτρας μετά τις εκλογές της 29ης Σεπτεμβρίου 1929 ήταν οι βενιζελικοί Δημ. Παπαδημητρίου, Διον. Γιαννουλόπουλος, Χρ. Φακής και Λ. Σακελλαρόπουλος και ο αντιβενιζελικός Ανδρ. Στεφανόπουλος (Λάζαρης, 2006:135).

³⁶⁴ 4ος Προσφυγικός συνοικισμός Αγίου Ιωάννου – Καραβά Πατρών δυνάμει της υπ' αριθ. 84762/31 αποφάσεως υπουργών Κοιν. Πρόνοιας και Γεωργίας, δημ/σης εις 123/15-10-31 Φ.Ε.Κ. (τεύχος Β!). Διάγραμμα (κωδ/σις) 4620 της 16-2-27, Μηχανικών Ι. Γιαννοπούλου και Π. Γουρζή. Αρχείο Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας, ΓΑΚ Αχαΐας

³⁶⁵ Συνεδρίασις 29ης Αυγούστου 1934, Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Πατρών (Λάζαρης, 2008:137).

³⁶⁶ Πρόσκλησις, (15 Ιουνίου, 1937), *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φύλλου 168, σελ.2

με μονώροφες διπλοκατοικίες αλλά και με μικρά σπίτια που έμοιαζαν περισσότερο με κελιά.³⁶⁷

Ο προσφυγικός συνοικισμός του οικοδομικού συνεταιρισμού αστών προσφύγων Πατρών *Ένωσις και Πρόοδος*, που πρόκειται για κατοικίες, που χτίστηκαν από 39 οικογένειες προσφύγων στη δεκαετία του 1930, με δικά τους έξοδα αλλά και κρατική ενίσχυση, σε οικόπεδο που απαλλοτριώθηκε και παραχωρήθηκε από το κράτος, στην περιοχή της Αγ. Βαρβάρας Πατρών.³⁶⁸ Για τις ανάγκες της αστικής αποκατάστασής τους συγκρότησαν τον οικοδομικό συνεταιρισμό αστών προσφύγων Πατρών, *Ένωσις και Πρόοδος*. Παράλληλα, το 1932 απαλλοτριώθηκαν κτήματα κάτω από την πλατεία Βουδ, ανάμεσα στο Σκαγιοπούλειο και την Αγία Βαρβάρα, τα οποία κατοικήθηκαν από προσφυγικές οικογένειες. Εκεί, οι πρόσφυγες έχτισαν τα προσφυγικά σπίτια, με οικονομική ενίσχυση από το κράτος 30.000 δρχ. στον καθένα (Μιτζάλης, 2014).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, παρουσίασε ο τρόπος κατανομής των προσφυγικών οικογενειών στους αντίστοιχους συνοικισμούς. Στην Πάτρα δόθηκε βάση στις πολύτεκνες οικογένειες, κατά τη διανομή των οικιών του πρώτου προσφυγικού συνοικισμού, ενώ στο δεύτερο προσφυγικό συνοικισμό τα σπίτια δόθηκαν με προτεραιότητα στις χήρες και στις οικογένειες χωρίς άνδρα προστάτη και μετά οι ενδεείς οικογένειες, που διαβιούσαν στις πλέον πιο άθλιες και χειρίστες συνθήκες. Επιπλέον, δινόταν ιδιαίτερη βάση στην ηλικία των μελών της οικογένειας. Επί παραδείγματι, πενταμελής οικογένεια με τρία ανήλικα ζούσαν σε ένα δωμάτιο, ενώ πενταμελής οικογένεια ενηλίκων σε δύο δωμάτια (Μιτζάλης, 2014:69). Βέβαια δεν έλειψαν τα παράπονα πως κάποιοι πρόσφυγες ευνοήθηκαν και άλλοι αδικήθηκαν.³⁶⁹ Παράπονα που εντάθηκαν κατά τη διανομή των οικημάτων του τρίτου προσφυγικού συνοικισμού. Ενώ υπήρξε επιθεωρητής της ΕΑΠ, ο προϊστάμενος της Υπηρεσίας Στεγάσεως αλλά και η Προσφυγική Ένωση Πατρών που υποδείκνυε τις οικογένειες που είχαν άμεση ανάγκη το σπίτι (Μιτζάλης, 2014). Κατά τη διανομή των οικιών του τέταρτου προσφυγικού συνοικισμού η ΕΑΠ είχε αποχωρήσει από την Ελλάδα. Συνεπώς, οι διαμένοντες πρόσφυγες του τέταρτου συνοικισμού Πατρών έπρεπε σε διάστημα

³⁶⁷ Εντυπώσεις από μία επίσκεψις εις τους συνοικισμούς των Πατρών, (7 Δεκεμβρίου, 1938), *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φύλλου 292, σελ.1

³⁶⁸ Συνεταιρισμός Ένωσις και Πρόοδος Πατρών (οικόπεδα) δυνάμει της υπ' αριθ. 1209/1930 αποφάσεως των Υπουργών Προνοίας και Γεωργίας δημ/σης εις Φ.Ε.Κ. 2/9-1-30 (τεύχος Β!). Κτηματολογικόν διάγραμμα 4022 της 16-2-32, Μηχανικόν Βασιλ. Καμπουράκη

³⁶⁹ *Ποίων μέτρων ενδείκνυται η λήψις προς θεραπείαν των αναγκών προσφύγων Πατρών*, εφημ. Προσφυγικός Κόσμος, 15/09/1929

δέκα ημερών να υποβάλλουν γραμμάτια καταθέσεως στο υποκατάστημα της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος, έτσι ώστε να αποκτήσουν την κατοικία. Το ποσό των 2.500 δρχ. μοιράστηκε σε ομολογίες και για δικαιώματα υπηρεσίας διοικήσεως αστικών προσφυγικών συνοικισμών 504 δρχ. σε μετρητά.³⁷⁰ Στην περίπτωση που οι πρόσφυγες δεν είχαν χρήματα για την κατάθεση των ποσών, είχαν τη δυνατότητα να καταθέσουν 165 δρχ. ως εγγύηση για τη μίσθωση της κατοικίας αντί μηνιαίου μισθώματος 140 δρχ. για δύο χρόνια. Μετά την πάροδο των δύο ετών όφειλαν να αγοράσουν την κατοικία καταθέτοντας προς εξαγορά άνω εγγύηση των 2.500 δρχ. Διαφορετικά κινδύνευαν με έξωση (Μιτζάλης, 2014). Τις επόμενες δεκαετίες και μέχρι το 1970, η αστική αποκατάσταση πραγματοποιήθηκε και με το σύστημα της «αυτοστέγασης» των προσφύγων, όπως συμβαίνει στο Ψαροφάι,³⁷¹ εκδόθηκαν περισσότερα από 60 παραχωρητήρια οικοπέδων από το 1968 και μετά παραχωρήθηκαν οικοπέδα και χορηγήθηκαν δάνεια για την αυτόνομη κατασκευή κατοικιών βάση σχεδίων πρότυπων λαϊκών κατοικιών.

Οι συνοικισμοί της Πάτρας παρουσίαζαν προβλήματα στις υποδομές και στη συγκοινωνιακή σύνδεση μεταξύ τους και θα απασχολήσουν τις αρμόδιες αρχές στις μετέπειτα δεκαετίες. Δημοσιεύματα στον Τύπο ανέδειξαν τα προβλήματα συγκοινωνίας μεταξύ των προσφυγικών συνοικισμών και τις δυσχέρειες που αντιμετώπισε ο προσφυγικός πληθυσμός στην καθημερινότητά του. Υπήρχαν ελλείψεις γιατρών και φαρμακοποιών στον προσφυγικό συνοικισμό το 1938, ενώ ο γράφων ανέφερε πως ένα χρόνο, πριν υπήρχε κρατικό ιατρείο στους συνοικισμούς με τα απαραίτητα φάρμακα, το οποίο καταργήθηκε για λόγους οικονομίας. Ο συντάκτης της επιστολής εναπόθεσε τις ελπίδες του στη δικτατορική κυβέρνηση Μεταξά και πρότεινε συγκεκριμένες λύσεις. Συγχρόνως ήταν μείζον το πρόβλημα των υποδομών, όπως το ζήτημα της συγκοινωνίας, των υπονόμων, των φρεατίων που βούλωναν από τα νερά της βροχής (ο τέταρτος συνοικισμός δεν είχε καθόλου υπονόμους). Παράλληλα ανέδειξε πως δεν μπορούσαν, ο δήμαρχος και ο πρωθυπουργός να μεριμνήσουν για όλα και πως όφειλαν και οι ίδιοι οι πολίτες να κινητοποιηθούν και να βρουν λύσεις στην καθημερινότητά τους.³⁷²

³⁷⁰ Πρόσκλησις, (15 Ιουνίου, 1937), *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φύλλου 168, σελ.2

³⁷¹ Κρατικός συνοικισμός Ψαροφάι, μ2 22.400 οικοπέδα 78. Εκ παραχωρήσεως παρά του Υπουργείου Οικονομικών. Υπ' αριθ. Δ/3253/914/8-5-1958 αποφάσεως. Κτηματολογικόν διάγραμμα 4787 της 2/12/1958 Μηχανικού Ι. Γιωνωτάκη.

³⁷² Εντυπώσεις από μίαν επίσκεψιν εις τους συνοικισμούς των Πατρών, (6 Δεκεμβρίου, 1938), *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φύλλου 291, σελ.1

Το κόστος που ανέλαβε να αποπληρώσει η ΕΑΠ για την ανέγερση του πρώτου συνοικισμού ανερχόταν κοντά στα 9.000.000 δρχ. (Μιτζάλης, 2014:42).³⁷³ Σε σχέση με τον δεύτερο αστικό συνοικισμό ενισχύονταν οικονομικά με 2.000.000 δρχ. και 200.000 δρχ. για προσφυγικά επιδόματα.³⁷⁴ Συγχρόνως, το Υπουργείο Πρόνοιας έστειλε 325.000 δρχ. στον νομάρχη και στον υπεύθυνο του προσφυγικού εποικισμού για τους ενδεείς πρόσφυγες.³⁷⁵ Μετά την διάλυση της ΕΑΠ το 1930, την αποκατάσταση των προσφύγων ανέλαβε το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας. Οι επίσημοι τίτλοι ιδιοκτησίας των ακινήτων των προσφυγικών συνοικισμών, τα λεγόμενα παραχωρητήρια, εκδόθηκαν από τις κατά τόπους Υπηρεσίες του Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 και έπειτα. Τα οριστικά παραχωρητήρια ελήφθησαν τα έτη 1954-1966 και εκδόθηκαν τουλάχιστον 186. Για τον δεύτερο συνοικισμό τα οριστικά παραχωρητήρια δόθηκαν τουλάχιστον 293 παραχωρητήρια μεταξύ 1954-1989. Για τον τέταρτο προσφυγικό συνοικισμό εκδόθηκαν 90 οριστικά παραχωρητήρια κατά τα έτη 1952-1989. Τα προβλήματα των προσφυγικών συνοικισμών δεν επιλύονται και μάλιστα το 1951 γίνεται έκκληση για τη δημιουργία ενός ακόμη συνοικισμού. Η εικόνα των προσφυγικών συνοικισμών παρουσίασε ομοιομορφίες στις οικίες τη δεκαετία του 1960.³⁷⁶ Τα οριστικά παραχωρητήρια του πέμπτου συνοικισμού εκδόθηκαν κατά τα έτη 1952 έως 1973. Σε σχέση με την αγροτική αποκατάσταση εντοπίστηκαν εποικιστικά προβλήματα της ΕΑΠ στο νομό Αχαΐας και στους αγροτικούς οικισμούς του Γηροκομείου, του Απιδεώνα και του Ρίου.³⁷⁷ Στο Ρίο εγκαταστάθηκαν μέσω της αγροτικής αποκατάστασης 22 οικογένειες στις οποίες δόθηκαν 400 καλλιεργήσιμα στρέμματα σύμφωνα με τις οδηγίες του Α. Αδοσίδη, γενικού γραμματέα της ΕΑΠ (Μαρινέλλης, 2009:262). Αντίστοιχα, ο Α. Αδοσίδης επισκέφτηκε το Γηροκομείο προτείνοντας στο εποικιστικό γραφείο Αχαϊοήλιδος την κατεδάφιση των ανθυγιεινών οικίσκων του συνοικισμού.³⁷⁸

Ακόμη και μετά την αποχώρηση της ΕΑΠ, υπήρξαν προσφυγικές διεκδικήσεις απέναντι σε αμφισβητούμενα κτήματα που ανέλαβε να τα επιλύσει η νομαρχία Αχαΐας με τη γεωργική

³⁷³ Η προσφυγική αποκατάσταση, (25 Μαΐου, 1925), *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φύλλου 245, σελ.1

³⁷⁴ *Νεολόγος Πατρών*, (16 Οκτωβρίου, 1925), αρ. φύλλου 388, σελ.1-2

³⁷⁵ *Νεολόγος Πατρών*, (26 Νοεμβρίου, 1925), αρ. φύλλου 429, σελ.3

³⁷⁶ Προσφυγικοί συνοικισμών Πατρών, Γορανίτη Σ. συνεργάτης, Αρχείο Σημερινής εγκατάστασης, 9.12.1965, Κ.Μ.Σ.

³⁷⁷ Υπουργείον Γεωργίας, Δ/σις Εποικισμού, Αριθ. Πρωτοκόλλου 8765 προς της Νικολ. Κατσαρού, προϊστ. Τμήματος κτηματολογίου Δ/σις εποικισμού Γηροκομείου Αχαΐας, Αρχείο Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, Προσφυγικός Συνοικισμός Γηροκομείο, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02. Κυτίο 1 ΓΑΚ Αχαΐας

³⁷⁸ Η προσφυγική αποκατάσταση, (12 Σεπτεμβρίου, 1925), *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φύλλου 354, σελ.1

υπηρεσία του νομού.³⁷⁹ Ακόμη και τον Μάρτιο του 1967 οι πρόσφυγες του Ρίου διεκδικούσαν την έκδοση των οριστικών τίτλων των κλήρων τους. Για τη λύση του ζητήματος ενεπλάκη και ο βουλευτής Αχαΐας Τ. Κατσικόπουλος.³⁸⁰ Ο γενικός διευθυντής του τμήματος κτηματολογίου της Διεύθυνσης Εποικισμού του Υπουργείου Γεωργίας, ζήτησε από τον Νικ. Κατσαρό προϊστάμενο του τμήματος Κτηματολογίου της Διεύθυνσης Εποικισμού και του τμηματάρχη Νικ. Αγγελόπουλο να μεταβούν άμεσα στην Πάτρα, στη διεύθυνση Γεωργίας Αχαΐας και να διευθετήσουν τα εποικιστικά ζητήματα της αγροτικής αποκατάστασης της ΕΑΠ στις περιοχές του Γηροκομείου, του Ρίου και του Απιδεώνα.³⁸¹

Εκεί, δημιουργήθηκε ο πέμπτος αστικός συνοικισμός Πατρών (Πτωχοκομείο) μεταξύ της σιδηροδρομικής γραμμής και της Ακτής Δυμαίων, στο ύψος του Πτωχοκομείου και της εκκλησίας των Αγίων Αποστολών που εντάχθηκε στο κρατικό οικιστικό πρόγραμμα. Ο συνοικισμός του Πτωχοκομείου αντιμετώπισε πολλά προβλήματα ύδρευσης, ηλεκτρισμού, αποχέτευσης και ασφαλτόστρωσης, όπως και συγκοινωνίας (Μαρινέλλης, 2009). Ο έκτος αστικός προσφυγικός συνοικισμός ήταν αυτός των Γερανείων αποτελούσε προέκταση του πρώτου συνοικισμού. Στις 28 Απριλίου 1925 ο Δήμος Πατρέων αποφάσισε την προέκταση του σχεδίου πόλεως στη συνοικία των Γερανείων με σκοπό να εξυπηρετήσει τις προσφυγικές ανάγκες (Λάζαρης, 2007:269). Αποφασίστηκε το κτίσιμο 175 προσφυγικών οικιών.³⁸²

Νομός Μεσσηνίας: Καλαμάτα

Στην Μεσσηνία οι πρόσφυγες διασκορπίστηκαν κυρίως στην Καλαμάτα και στη Μεσσήνη. Στην Καλαμάτα ορίστηκαν δύο υπάλληλοι, ο Α. Γεωργιάδης ως διευθυντής της προσφυγικής υπηρεσίας και ο Α. Καλλιγέρης ως ακόλουθος του, για να επιλύσουν το ζήτημα της εγκατάστασης των προσφύγων στην Καλαμάτα (Ροδάς, 1925). Ο προσφυγικός όγκος της Καλαμάτας ήταν μεγάλος και μόνο δύο υπάλληλοι δεν μπορούσαν να προβούν

³⁷⁹ Ο νομάρχης Αχαΐας Αθ. Πέππας προς την γεωργική υπηρεσίαν του νομού Αχαΐας, 02/12/1938. Αρχείο Γραφείου Εποικισμού Αχαΐοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, Προσφυγικός Συνοικισμός Απιδεώνα. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02. Κυτίο 2 ΓΑΚ Αχαΐας

³⁸⁰ Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον Γεωργίας, Δ/σις Εποικισμού, Τμήμα Κτηματολογίου, προς τη δ/σιν Τοπογραφικής Υπηρεσίας. Εν Αθήναις τη 14/03/1967. Αρχείο Γραφείου Εποικισμού Αχαΐοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομείου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 1, ΓΑΚ Αχαΐας

³⁸¹ Ο γενικός διευθυντής προς τους 1) Ν. Κατσαρό, προϊστάμενο Τμήματος Κτηματολογίου Δ/σις Εποικισμού, 2) Ν. Αγγελόπουλο. Υπουργείον Γεωργίας, Διεύθυνσις Εποικισμού, τμήμα Κτηματολογίου. Αρχείο Γραφείου Εποικισμού Αχαΐοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομείου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 1, ΓΑΚ Αχαΐας

³⁸² Συνεδρίασις 1 ης Μαΐου 1925, Πρακτικά δημοτικού συμβουλίου Πατρών (Λάζαρης, 2007:265).

σε ενέργειες εγκατάστασής του προσφυγικού πληθυσμού (Ροδάς 1925:135). Το ζήτημα της στέγασης των προσφύγων ήταν δυσεπίλυτο. Τα οικήματα κτίστηκαν στις άκρες της Καλαμάτας και της Μεσσήνης, σε γήπεδα και σε απαλλοτριωθέντα γήπεδα ιδιωτών, όπως του Α. Κορδία, Πανταζόπουλου, Λιναρδάκη, Σταυρέα, Χειλά (Σωτηρόπουλος, 2021:50-51).

Τα σημεία ίδρυσης των νέων προσφυγικών συνοικισμών προκάλεσαν οξείς διαπληκτισμούς ανάμεσα στους ιδιοκτήτες των εκτάσεων λόγω των αναγκαστικών απαλλοτριώσεων, τους πρόσφυγες και κάποιες φορές τους κατοίκους των περιοχών αυτών. Η επιλογή της θέσης μπροστά στην εταιρεία Οίνων και Οινοπνευμάτων για δημιουργία προσφυγικού συνοικισμού γέννησε μεγάλες αντιδράσεις από ένα μέρος της τοπικής κοινωνίας, συγκεκριμένα τους τοπικούς οικονομικούς παράγοντες και τη δημοτική αρχή, διότι θεωρούσαν πως ήταν ένα κεντρικό σημείο που είχε τις δυνατότητες να εξελιχθεί σε βιομηχανικό τμήμα της πόλης, διότι γειτνίαζε με τη σιδηροδρομική γραμμή και το λιμάνι. Εάν κτιζόταν προσφυγικός συνοικισμός, ο χώρος θα υπονομευόταν (Χρυσανθακοπούλου, 2019). Σε αντίθεση στην προσφυγική συνοικία Νησάκι, οι γηγενείς κάτοικοι επιθυμούσαν την επέκταση του προσφυγικού συνοικισμού αντί της βιομηχανικής ζώνης. Οι βιομήχανοι αντέδρασαν και η δημοτική αρχή της πόλης αποφάσισε να απαρτίσει μία επιτροπή αποτελούμενη από έναν βιομήχανο, ένα νομομηχανικό, έναν αντιπρόσωπο των προσφυγικών συλλόγων και έναν από το σύλλογο του συνοικισμού, για να εξετάσουν την περιοχή και να αποφασίσουν την οικοδόμηση ή μη του συνοικισμού.

Το 1926 ήταν η χρονιά της ανέγερσης και ολοκλήρωσης του πρώτου συνοικισμού με λίθινες οικίες στην περιοχή της Ανάληψης (Μηλίτση-Νίκα & Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, 2010:118).³⁸³ Αποτέλεσε τον μεγαλύτερο προσφυγικό συνοικισμό της Καλαμάτας, τον παλαιότερο, το σήμα κατατεθέν για τους πρόσφυγες της μεσσηνιακής πρωτεύουσας. Ορίστηκε από τις οδούς Καμβύση, Ευαγγελιστριάς και Νέδοντος, κάλυψε έκταση 16.359 τ.μ., και περιέλαβε 120 οικίες. Οικοδομήθηκε μέσω εργολάβου που ανέλαβε την ανέγερση των προσφυγικών κατοικιών και τον Απρίλιο του 1925 πήρε εντολή να προσθέσει άλλες 10 οικίες σε αυτές που περιλαμβάνονταν στη σύμβασή του. Τα δημοσιεύματα του τοπικού τύπου δείχνουν πως τον Αύγουστο του 1926 ξεκίνησε η διανομή των οικημάτων. Η κατανομή των οικογενειών γινόταν με συγκριμένο τρόπο. Πρώτα προηγούνταν οι χήρες με παιδιά και στη συνέχεια οι οικογένειες που είχαν κάνει σχετικά αίτηση. Στην περίπτωση που οι αιτήσεις υπερτερούσαν των οικημάτων διεξάγονταν κλήρωση. Οι κρατικοί φορείς μαζί

³⁸³ Τοπογραφικά διαγράμματα προσφυγικών συνοικισμών, Αναλήψεως, φ.46-47. ΑΒΕ :274 Αρχείο Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας Νομαρχίας Μεσσηνίας, Προσφυγικοί συνοικισμοί.

με την ΕΑΠ άρχισαν από το 1927 να λαμβάνουν δραστικότερα μέτρα για την προσφυγική στέγαση.

Ο προσφυγικός συνοικισμός της δυτικής παραλίας αποτελούταν από 120 σπίτια ορθογώνια, όπου κατοικούσαν 260 οικογένειες με την τακτική δωμάτιο ανά οικογένεια. Στον συνοικισμό το πρόβλημα της στέγασης δεν λύθηκε οριστικά, διότι εκκρεμούσαν τα έργα υποδομής του οικισμού, τα οποία θα εξασφάλιζαν συνθήκες υγιεινής διαβίωσης και προστασία από τα καιρικά φαινόμενα. Οι συνθήκες διαβίωσης ήταν δυσχερείς, ειδικά τον χειμώνα, που τα νερά της βροχής λίμναζαν μεταξύ των οικημάτων, κάποιες στέγες ήταν κατεστραμμένες από τη βροχή και ήταν, επίσης, αδύνατη η επικοινωνία του συνοικισμού με τον οικισμό της Παραλίας, γιατί η οδός Αναλήψεως μετατρέποταν σε ποτάμι λάσπης (Χρυσανθακοπούλου, 2019:37-38).

Το 1929, τρία χρόνια μετά την ανέγερσή του και μετά την επίσκεψη, του προσφυγικής καταγωγής υπουργού Προνοίας Ε. Εμμανουηλίδη στην Καλαμάτα, ο τοπικός τύπος έλαβε την αφορμή και έκανε έκκληση να υπάρξει ενδιαφέρον και για το συνοικισμό Δυτ. Παραλίας. Μετά από λίγες μέρες αναφέρθηκε ότι ο δυτικός προσφυγικός συνοικισμός είχε μεταβληθεί σε λίμνη, εξαιτίας της έλλειψης των έργων υποδομής. Δημοσιεύματα 1931 καλούσαν τη βενιζελική κυβέρνηση να μεριμνήσει για τον εν λόγω συνοικισμό, γιατί η ατμόσφαιρα ήταν αποπνικτική. Παράλληλα, στον συνοικισμό πέρα από τις λίθινες κατοικίες πλησίον της θάλασσας υπήρχαν 32 ξύλινα δωμάτια και εκεί ζούσαν 32 οικογένειες σε αντίξοες συνθήκες. Παράλληλα, αναφέρθηκε πως στη θέση Κορδία, κατοικούσαν σε ξύλινα ετοιμόρροπα παραπήγματα 52 οικογένειες που είχαν έρθει, κατά τη διάρκεια του προσφυγικού κύματος του 1914 (Μηλίτση-Νίκα & Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, 2010).

Εν γένει η κατάσταση του συνοικισμού τη δεκαετία του 1930 ήταν δύσκολη στο συνοικισμό της Δυτικής Παραλίας με κυρίαρχα προβλήματα τη ρυμοτομία, το φωτισμό, την ύδρευση και την καθαριότητα. Οι προσφυγογειτονιές της Ανάληψης και της Παραλίας είχαν διακριτά όρια από τις γειτονιές των γηγενών και ο εξωραϊσμός των συγκεκριμένων γειτονιών έμπαινε σε δεύτερη μοίρα.³⁸⁴ Ωστόσο, είχε ιδρυθεί δημοτικό σχολείο Αρρένων από το 1929.

Ο πρόεδρος του συνοικισμού Δυτικής Παραλίας Καλαμάτας, Όμ. Εμμανουηλίδης, ο οποίος ήταν μέλος του ΔΣ του Συλλόγου των εν Καλάμαις Αλυτρώτων, διατύπωνε τα αιτήματα των προσφύγων, τα οποία συνδέθηκαν με τις βασικές τους ανάγκες, όπως η χωροθέτηση, η

³⁸⁴ Αι ελλείψεις και αι ανάγκαι των διαφόρων συνοικιών της πόλης, Θάρρος, (20 Αυγούστου, 1932), αρ. φύλλου 10.482, σελ. 1

κατασκευή δημόσιων αφοδευτηρίων και βόθρων, η χαλικόστρωση της οδού Αναλήψεως, αποστολή πισσόχαρτου για τις κατεστραμμένες στέγες και αποξήρανση των ελονοσιογόνων εστιών. Στη συνέχεια πρότεινε την επέκταση του συνοικισμού, για να διαμένουν οι οικογένειες σε καλύτερες συνθήκες. Τέλος, ζητούσε την αντιμετώπιση του προβλήματος της ανεργίας των προσφύγων λιμενεργατών με την καθιέρωση της εκ περιτροπής εργασίας.³⁸⁵

Πολλά προβλήματα αντιμετώπισαν οι πρόσφυγες που έμειναν στο συνοικισμό της Ανατολικής Παραλίας, καθώς ο εν λόγω συνοικισμός χαρακτηρίστηκε ως ακατάλληλος, διότι οι πρόσφυγες ήταν έρμαιο των καιρικών συνθηκών. Ο προσφυγικός πληθυσμός του συνοικισμού της Ανατολικής παραλίας επανάφερε τα προβλήματά του με συνεχείς εκκλήσεις. Το ζήτημα αυτό έφερε στην Καλαμάτα τον υπουργό Εμμανουηλίδη, ώστε να επιθεωρήσει την κατάσταση το φθινόπωρο του 1929. Βέβαια ο υπουργός στάθηκε κυρίως στην επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων του συνοικισμού Ανατολικής παραλίας, που ήταν κυρίως αλιείς. Ωστόσο τα προβλήματα του εν λόγω συνοικισμού μέχρι το 1932 ήταν πολλά και ζωτικής σημασίας. Οι κάτοικοι του συνοικισμού παρέμειναν εκτεθειμένοι στις καιρικές συνθήκες και η μοναδική, προσωρινή τους λύση ήταν το πισσόχαρτο που όμως δεν επαρκούσε για όλες τις οικίες. Επίσης, η επέκταση του συνοικισμού αποτελούσε ένα βήμα ζωτικής σημασίας, γιατί οι προσφυγικές οικογένειες ζούσαν η μία πάνω στην άλλη. Επιπροσθέτως, οι πρόεδροι του προσφυγικού συνοικισμού Βόσπορος, Β. Κόντζογλου και Ι. Παυλικιανίδη κατέγραψαν όλα τα παραπάνω στον τύπο της πόλης. Επίσης, ζητούσαν να λάβουν αποζημίωση, οι πρόσφυγες που είχαν καταθέσει εκπρόθεσμες αιτήσεις (Χρυσανθακοπούλου, 2019:43-44).

Οι υπόλοιποι λιθόκτιστοι προσφυγικοί συνοικισμοί της Καλαμάτας ολοκληρώθηκαν με πολλά προβλήματα και ανεπάρκειες στο χρονικό διάστημα μεταξύ 1930-1935. Οι προσφυγικοί συνοικισμοί επεκτάθηκαν, ιδιαίτερα, κατά τη τελευταία τετραετία πρωθυπουργίας του Ελ. Βενιζέλου. Το 1930 παραδόθηκαν τα πρώτα λίθινα σπίτια στους προσφυγικούς συνοικισμούς του Αγίου Ιωάννη Αβραμιού και της Ανατολικής Παραλίας. Ο συνοικισμός του Αγίου Ιωάννη Αβραμιού³⁸⁶ υλοποιήθηκε από την ΕΑΠ και αφορά έκταση 28.055 τ.μ. Κτίστηκαν 32 οικίες και περιβλήθηκε από τις οδούς Μιλτιάδου και Σεφέρη. Στο

³⁸⁵ Διοικήσεις χωροφυλακής Μεσσηνίας, ανακοινωθέν, Θάρρος, (20 Αυγούστου, 1932), αρ. φύλλου 10.482, σελ. 2

³⁸⁶ Αποφ. αρ.61145/12-6-1929 των υπουργών Γεωργίας και Πρόνοιας (Μήλιτση – Νίκα & Θεοφιλοπούλου - Στεφανούρη, 2003:78).

συνοικισμό της Ανατολικής Παραλίας ή αλλιώς, Νικηταρά, δίπλα στα 112 ξύλινα παραπήγματα, κτίστηκαν 38 λίθινες κατοικίες σε έκταση 17.827 τ.μ., το 1930. Οι εν λόγω συνοικισμοί αναγέρθηκαν από εργολάβους και καταγγέλθηκαν φαινόμενα αισχροκέρδειας. Σε μικρή απόσταση από τον συνοικισμό της Ανατολικής Παραλίας, υπήρξε λίθινος συνοικισμός, η Ιωνία με 19 λιθόκτιστες διπλοκατοικίες, που κτίστηκε το 1930, όπου οι προσφυγικές οικογένειες ζούσαν πιο άνετα. Η ίδρυση του συνοικισμού του Αγίου Κωνσταντίνου ή Άγιος Κωνσταντίνος Συντάγματος ή Σύνταγμα ή Πεδίον Άρεως ή Στρατώνες, θεσμοθετήθηκε στις 18/7/1930 με φορέα ίδρυσης το Υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως.³⁸⁷ Συμπεριέλαβε 44 οικίες και περικλειόταν από τις οδούς Γραβιάς, Δημητσάνας και Αχιλλέως. Αντίστοιχα μεγάλος σε έκταση ήταν ο συνοικισμός της Αγίας Τριάδας με 86 σπίτια το 1932. Ο συνοικισμός της Αγίας Τριάδας κατέλαβε 46.077 τ.μ., και φορέας ίδρυσης είναι επίσης το Υπουργείο Προνοίας. Περικλείστηκε από τις οδούς Καραϊσκάκη, Παιωνίου, Περσεφόνης, Ορέστη και Πέλοπος και περιέλαβε 86 οικήματα (Μηλίτση-Νίκα & Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, 2003).

Τον Απρίλιο του 1932 συστάθηκε ειδική επιτροπή από νομομηχανικό, μηχανικό και γραμματέα του Υπ. Προνοίας με σκοπό την εκτίμηση των γηπέδων και των ανεγερθέντων οικημάτων στους συνοικισμούς Αγίας Τριάδας, Αγίου Κωνσταντίνου και Ανάληψης.³⁸⁸ Τα οικήματα παραχωρήθηκαν στους δικαιούχους με συγκεκριμένο τρόπο. Όσοι πρόσφυγες χαρακτηρίστηκαν ως ανίκανοι για εργασία τους παραχωρήθηκαν οικήματα στα οποία όμως δεν μπορούσαν να αποκτήσουν την κυριότητα. Σχετικά με την ενοικίαση δεν μπορούσαν να μισθώσουν οικήματα στους συνοικισμούς, όσοι πρόσφυγες διέθεταν ήδη ιδιοκτησία κρατικού οικήματος, ή ιδιόκτητη οικία στην Καλαμάτα ή αποτελούσαν οικογένεια με άλλον που είχε λάβει οικία. Τον Μάιο του 1932 ανακοινώθηκαν τον τοπικό τύπο και συγκεκριμένα στην εφημερίδα *Θάρρος* τα ονόματα όσων λάμβαναν οίκημα στους προσφυγικούς συνοικισμούς, είτε με πληρωμή, είτε με ενοίκιο στους συνοικισμούς του Αγίου Κωνσταντίνου και Αγίας Τριάδας. Τον Ιούνιο του ίδιου χρόνου δημοσιεύτηκαν, επίσης, συμπληρωματικά ονόματα δικαιούχων για τους δύο προαναφερόμενους συνοικισμούς. Κατά τη δεκαετία του 1960 στο συνοικισμό της Ανατολικής παραλίας ζούσαν περίπου 65

³⁸⁷ ΦΕΚ 87/18-7-30

³⁸⁸ Εκτίμησις, προσφυγικών συνοικισμών, *Θάρρος*, (5 Απριλίου, 1932), αρ. φύλλου 10.365, σελ. 3

οικογένειες, στο συνοικισμό Κορδία 73 οικογένειες, στο συνοικισμό Δυτικής Παραλίας 120 οικογένειες και στο Συνοικισμό Αγίου Κωνσταντίνου Συντάγματος, 35 οικογένειες.³⁸⁹

Απαλλοτριώσεις ολοκληρώθηκαν σε εκτάσεις ιδιοκτησίας Σταυρέα-Χειλά κοντά στην οδό Μεσσήνης, για την ανέγερση και άλλου προσφυγικού συνοικισμού στη βορειοδυτική πλευρά της πόλης, 110 οικιών σε σύνολο 24 τετραγώνων, την οποία ανέλαβε εργολάβος από την Αθήνα υπό την εποπτεία υπαλλήλου, του Ταμείου Περιθάλψεως. Εκεί, δημιουργήθηκε ο προσφυγικός συνοικισμός της Αγίας Τριάδας. Ωστόσο, το 1925 παρέμεναν αρκετοί πρόσφυγες στην Λαϊκή Σχολή παρά τις προτροπές του μητροπολίτη για την μετακίνηση των προσφύγων σε άλλα σημεία της πόλης. Παράλληλα, οι ντόπιοι διαμαρτύρονταν με γράμματα τους στον τοπικό τύπο για τις συνθήκες υγιεινής και το κίνδυνο για τη δημόσια υγεία, εξαιτίας της διαμονής των προσφύγων στη Λαϊκή Σχολή.

Το 1934 προστέθηκαν ακόμη 125 οικογένειες, που ζούσαν σε ξύλινα παραπήγματα. Στη συνέχεια, οι συνοικισμοί του Κορδία και της Πλεύνας με 30 και 33 λίθινα σπίτια (Μηλίτση-Νίκα & Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, 2003). Ο λίθινος προσφυγικός συνοικισμός «Νέα Βρύση» στη γειτονική Μεσσήνη (Νησί) ήταν ο μικρότερος και δημιουργήθηκε το 1930. Η έκτασή του ήταν 31.505 τ.μ., διέθετε 48 οικίες, αξίας 1.875.000 δρχ.³⁹⁰ Στο σύνολο τους, οι συνοικισμοί αύξαναν συνεχώς τον αριθμό των λίθινων σπιτιών τους στις επόμενες δεκαετίες, καθώς σταθερό προσφυγικό αίτημα ήταν η επέκταση των προσφυγικών συνοικισμών (Σωτηρόπουλος, 2021). Όπως και στην Πάτρα, έτσι και στην Καλαμάτα, τα οικήματα εξυπηρετούσαν μεγαλύτερο αριθμό οικογενειών, καθώς αντιστοιχούσε ένα δωμάτιο ανά οικογένεια-νοικοκυριό.

Μέχρι και τη δεκαετία του 1950, πολλοί πρόσφυγες δεν είχαν λάβει οριστικά παραχωρητήρια των οικιών τους, ενώ διέμεναν σε αυτές από το 1922 (Μηλίτση-Νίκα & Στεφανούρη-Θεοφιλοπούλου, 2003). Η διαδικασία απόκτησης επίσημου τίτλου ιδιοκτησίας γινόταν με αποδεδειγμένη την προσφυγική ιδιότητα που οδηγούσε στην απόκτηση του οριστικού παραχωρητηρίου, δηλαδή του ακίνητου που οδηγούσε στον προσφυγικό συνοικισμό. Στην Καλαμάτα ορίστηκαν δύο υπάλληλοι, ο Α. Γεωργιάδης ως διευθυντής της προσφυγικής υπηρεσίας και ο Α. Καλλιγέρης ως ακόλουθος του, για να επιλύσουν το ζήτημα της εγκατάστασης των προσφύγων στην Καλαμάτα (Ροδάς, 1925). Από τον Ροδά

³⁸⁹ Αρχείο Σημερινής Εγκατάστασης, Σημερινή εγκατάσταση προσφύγων στην Καλαμάτα, ερευνητής Ερμ. Ανδρεάδης, 23/4/1965, Κ.Μ.Σ.

³⁹⁰ Ανάγκη να ληφθούν ριζικά μέτρα διά την αστικήν στέγασιν, (26 Μαΐου, 1929), *Προσφυγικός κόσμος*, αρ. φύλλου 102, σελ. 1

σημειώνεται πως ο προσφυγικός όγκος της Καλαμάτας ήταν μεγάλος και πως μόνο δύο άνθρωποι δεν θα μπορούσαν να προβούν σε ενέργειες εγκατάστασής τους (Ροδάς 1925:135). Στην Τρίπολη τουλάχιστον μέχρι το 1925 δεν υπήρξε καμία μέριμνα για την οικοδόμηση προσφυγικού συνοικισμού (Ροδάς, 1925).

Ο συνοικισμός της Δυτικής Παραλίας ιδρύθηκε το 1926 και αποτελούταν από 120 σπίτια.³⁹¹ Εκεί, είχαν στοιβαχτεί 260 οικογένειες (Μηλίτση-Νίκα & Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη :2008). Το 1927 στη Μεσσηνία καταμετρήθηκαν 3.546 πρόσφυγες εκ των οποίων επαρκώς στεγασθέντες χαρακτηρίστηκαν 108 οικογένειες, ως μετρίως στεγασθέντες 217, ως κακώς στεγασθέντες 127, συνολικά 1670 άτομα. Με ενοίκιο έμεναν 499 οικογένειες κοντά στα 1.876 άτομα (Γεωργακοπούλου, 2003). Δεν είχαν αποκατασταθεί όλοι οι πρόσφυγες και πολλές φορές το ζήτημα της στέγασης τους αποτελεί διακύβευμα μεταξύ των πολιτικών αντιπαραθέσεων.

Ο συνοικισμός της Αναλήψεως που αναγέρθηκε το 1926 παρουσίαζε το 1928 πολλές ατέλειες, τα οικήματα δεν είχαν παραχωρηθεί στους κατόχους τους και εκκρεμούσε η εκποίησή τους. Η ΕΑΠ είχε υιοθετήσει από το 1924 ένα σύστημα εκμίσθωσης και το 1925 το υιοθέτησε και στις εκποιήσεις (Γεωργακοπούλου, 2003). Το ύψος των πωλήσεων της μηνιαίας δόσης ήταν για τα οικήματα με ένα δωμάτιο 25 δρχ., για 2 δωμάτια 45 δρχ. και για σπίτι με περισσότερα δωμάτια, 25 δρχ. έκαστο. Το ζήτημα της στέγασης δημιούργησε μεγάλες προστριβές μεταξύ του προσφυγικού πληθυσμού. Οι πρόσφυγες κατηγορούσαν τους πολιτικούς, κυρίως τους Αντιβενιζελικούς, τους προέδρους των σωματείων για πατρωνία και δυστοκία. Συγχρόνως, ο τοπικός τύπος έλαβε θέση καυτηριάζοντας τα γεγονότα και τις θέσεις του προσφυγικού πληθυσμού. Τα βασικά προβλήματα των προσφύγων ήταν οι τοποθεσίες, η επάρκεια των οικημάτων για τις οικογένειες, οι αντιπαραθέσεις μεταξύ γηγενών – προσφύγων και οι πολιτικές συγκρούσεις. Πολλές φορές, η παρέμβαση βουλευτού από την περιοχή βοήθουσε στην επίλυση του ζητήματος στη βουλή. Επί παραδείγματι στην περίπτωση της Καλαμάτας, ο νεοεκλεγείς βουλευτής των Φιλελευθέρων και στη συνέχεια υπουργός Εθνικής Οικονομίας Στ. Κωστόπουλος, σύμφωνα με δημοσιεύματα, πέτυχε μετά από συνεχείς παρεμβάσεις του το 1929 να πιστώσει στην ΕΑΠ 8 εκατ. δρχ. για την ανέγερση προσφυγικών συνοικισμών στην Καλαμάτα, κονδύλιο από τα τελευταία του προσφυγικού δανείου του 1928. Στο σημείο αυτό ο πρόεδρος του Συλλόγου Αλυτρώτων Ουσταμπασιδής στράφηκε στον Κωστόπουλο πρότεινε τα γήπεδα

³⁹¹ Αι ελλείψεις και αι ανάγκαι των διάφορων συνοικιών της πόλης, Θάρρος, (20 Αυγούστου, 1932), αρ. φύλλου 10.482, σελ. 1

Στασινόπουλου και Οικονομάκου στο Νησάκι ως πιο κατάλληλα, διεκδικώντας σθεναρά μια οριστική λύση για τη στέγαση του συνόλου του προσφυγικού πληθυσμού και όχι μερική στέγαση. Ο πρόεδρος της Προσφυγικής Ένωσης, Καράμαλης υποστήριξε ότι πρέπει να εξευρεθεί μία συμβιβαστική λύση, αφού προείχε να στεγαστούν άμεσα, όσοι έμεναν, ακόμα, σε σκηνές και αποθήκες. Οι πρόσφυγες που έμεναν στα οικήματα, δεν είχαν τίτλους κατοχής και κυριότητας. Η διαδικασία απόκτησης επισήμου τίτλου ιδιοκτησίας γινόταν με αποδεδειγμένη την προσφυγική ιδιότητα που οδηγούσε στην απόκτηση του οριστικού παραχωρητηρίου, δηλαδή του ακίνητου που οδηγούσε στον προσφυγικό συνοικισμό. Από το 1930, και έπειτα ζητούσαν από τη Νομαρχία Μεσσηνία να λάβουν τίτλους κατοχής του οικήματος δίνοντας μία προκαταβολή (Σωτηρόπουλος, 2021). Εντούτοις, υπήρξαν περιπτώσεις απόρων και υπερήλικων προσφύγων που έμεναν δωρεάν στις οικίες των προσφυγικών συνοικισμών της Καλαμάτας (Μηλίτση-Νίκα & Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, 2008).

ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΟΙΚΗΜΑΤΑ	ΕΤΟΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ
Κορδία ή Αρτεμίου Κορδία ή παρά τα Σφαγεία ή Γουλμίδες/Αρμένικα	69	1914 1935
Ανάληψη ³⁹² ή Δυτ. Παραλία ή Χηρέικα ή Πανταζοπούλου ή Λιναρδάκη	150	1926
Άγ. Ιωάννης Φραγκοπήγαδου ή Ράχη ή Ράχες	68	1922-1923
Ανατ. Παραλία ή Νικηταρά Φυτεία Αβρομόγιαννη	62	1922-1923 1930
Άγ. Κων/νος ή Άγ. Κων/νος Συντάγματος ή Πεδίον Άρεως ή	50	1932

³⁹² Ο πρώτος λίθινος οικισμός της Δυτικής Παραλίας Καλαμάτας, περιοχή Ανάληψης (Χηρέικα).

Στρατώνες		
Αγία Τριάδα	90	1932
Πλεύνα	73	1950
Νησάκι	22	1968
Μεσσήνης, Παλαιά Βρύση	52	1930

Αρχείο Διεύθυνση Κοινωνικής Πρόνοιας Νομού Μεσσηνίας, ΦΑΚ :46-47, ΑΒΕ 274. ΓΑΚ/ Αρχεία Ν. Μεσσηνίας (Μήλιτση – Νίκα & Θεοφιλοπούλου - Στεφανούρη, 2003:117).

7.4. Τα χαρακτηριστικά των συνοικισμών

Στην αγροτική αποκατάσταση το ρόλο του συντονιστικού φορέα ανέλαβαν οι προσφυγικές ομάδες των αγροτικών συνοικισμών. Αγροτικής αποκαταστάσεως δικαιούνταν όλοι οι γεωργοί πρόσφυγες ανεξαρτήτως προελεύσεως και χρονολογίας προσφυγής τους. Απαραίτητη προϋπόθεση για την εγκατάστασή τους, σύμφωνα με το Νομοθετικό Διάταγμα της 13^{ης} Ιουλίου 1923 «περί αγροτικής αποκαταστάσεως προσφύγων», ήταν η σύσταση «προσφυγικής ομάδος» ανά περιοχή εγκατάστασης (π.χ. Προσφυγική Ομάδα Γηροκομείου Πατρών). Οι «αρχηγοί» των οικογενειών συνέτασσαν και υπέγραφαν πρακτικό στο οποίο αναφερόταν η σύσταση, η εκλογή του διοικητικού συμβουλίου και η επωνυμία της ομάδας. Έργο των ομάδων αυτών ήταν η διανομή μεταξύ των μελών τους τόσο της γης, όσο και των δανείων (είτε σε μορφή είδους, είτε χρημάτων), αλλά και γενικότερα η προάσπιση των συμφερόντων και η διεκδίκηση επίλυσης των προβλημάτων που προέκυπταν.³⁹³ Η διεύθυνση εποικισμού του υπουργείου Γεωργίας ήλεγχε διεξοδικά την παράδοση των απαλλοτριωμένων εκτάσεων των αγροτικών συνοικισμών (εν προκειμένω Άγιος Τρύφων-Γηροκομείου, Προφήτης Ηλίας Γηροκομείου – Παλαιομονάστηρο και Ζαρουχλεία τέως ιδιοκτησία της Μονής Κοιμήσεως Θεοτόκου). Με αυτό τρόπο προσπαθούσε να ελέγξει τη χρονιά της παράδοσης των εκτάσεων, εάν την σοδειά του έτους την έλαβε ο ιδιοκτήτης του κτήματος ή αποκατασταθέντες πρόσφυγες, με σκοπό να υπολογιστεί ο τόκος της προσφυγικής αποζημίωσης.³⁹⁴ Στην Πελοπόννησο δημιουργήθηκαν είκοσι αγροτικοί συνοικισμοί, που τέθηκαν υπό την εποπτεία της Διευθύνσεως Εποικισμού Παλαιάς Ελλάδος. Ο ενιαίος νομός Αχαΐας και Ηλείας βρισκονταν υπό τη δικαιοδοσία του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος με έδρα τη Γαστούνη Ηλείας. Στην ευρύτερη περιοχή της Πάτρας,

³⁹³ Πρακτικόν, Η επιτροπή διανομών διά της Δ/σιν εποικισμού 1/10421/68, εν Αθήναις τη 16/7/1968, Ο τμηματάρχης προγρ. & κτημ. Δ.Τ.Υ.Υ.Γ. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, αλληλογραφία. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02. ΓΑΚ Αχαΐας

³⁹⁴ Υπουργείον Γεωργίας Διεύθυνσις Εποικισμού, ο τμηματάρχης Κ. Μανέτας προς το Γραφείον Γεωργ. Περιφέρειας Αχαΐας-Πάτρας, εν Αθήναις τη 5η Ιουνίου 1936. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, αλληλογραφία. Κυτίο 2 ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02. ΓΑΚ Αχαΐας

η αγροτική αποκατάσταση έγινε με διανομή γεωργικών κλήρων στις περιοχές Γηροκομείο, Ρίο, Μπάλα, Παλαιομονάστηρο, Ζαρουχλέικα³⁹⁵ και Απιδεώνα.³⁹⁶ Η διανομή των κλήρων πραγματοποιούνταν από την επιτροπή διανομών που απαρτιζόνταν από δύο κυβερνητικούς αξιωματούχους και τον πρόεδρο της προσφυγική ομάδας.³⁹⁷ Στην περιοχή του Γηροκομείου και του Ρίου εκτός από την διανομή κλήρων, πραγματοποιήθηκε επίσης, κατασκευή προσφυγικών οικισμών και υπήρξε μέριμνα για τη χορήγηση δεύτερου επιδόματος για τα απαραίτητα αγαθά εξασφάλισης της επιβίωσης.³⁹⁸

Γηροκομείο

Στην Μονή του Γηροκομείου, ήδη από το φθινόπωρο του 1922 είχαν εγκατασταθεί πρόσφυγες γεωργοί με τις οικογένειές τους. Στην από 7/10/1924 αίτηση των διαμενόντων στη Μονή αυτή προσφύγων αναφέρεται μεταξύ άλλων: «[...] από διετίας μένομεν εγκατεστημένοι εις την Μονήν Γηροκομείου Πατρών μετά των οικογενειών μας απαρτιζομένων εν συνόλο εξ εκατόν ενός μελών μένομεν δε εκεί και καλλιεργούμεν ολίγα περιβόλια [...]». Συνολικά, 101 άτομα με καταγωγή, κυρίως από τη Μενεμένη και το Σεβδίκιοϊ επαρχίας Σμύρνης, διέμεναν στην Μονή Γηροκομείου και αιτήθηκαν γεωργικού κλήρου. Πράγματι, το 1925 πραγματοποιήθηκε από το Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος κατάληψη κτηματικής περιουσίας της Ιεράς Μονής Γηροκομείου και προσωρινή διανομή γεωργικών κλήρων, έκτασης 390 στρεμμάτων επιδεκτικών καλλιέργειας. Οι εργασίες ανέγερσης του προσφυγικού συνοικισμού αποτελούνταν από 15 διπλοκατοικίες, που ξεκίνησαν τον Ιούλιο του 1925 και ολοκληρώθηκαν στα μέσα του 1926. Την εργολαβία της κατασκευής ανέλαβε η «Τεχνική εταιρεία Α. Παντελεάκη & Σα» με μηχανικό των Ιωάννη Βασιλείου με σκοπό την κατασκευή επιπλέον στρεμμάτων για την ανέγερση του προσφυγικού συνοικισμού. Το ίδιο έτος και προκειμένου για τις ανάγκες της εγκατάστασής τους σύστησαν προσφυγική ομάδα. Το πρακτικό συστάσεως, εξ ονόματος των υπογραφομένων, μεταξύ των άλλων αναφέρει: *συνιστώμεν προσφυγικήν ομάδα [...] υπό την*

³⁹⁵ Οριστική διανομή Ζαρουχλείκων απόφαση διά των υπ' αριθμ. 2542-2549/3-8-37

³⁹⁶ Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον Γεωργίας, Γεωργική υπηρεσία Νομού Αχαΐας. Αριθμ. Πρωτ. 5201 Εν Πάτρας τη 12^η Δεκεμβρίου 1938. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομείου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 1, ΓΑΚ Αχαΐας

³⁹⁷ Πρωτόκολλον καθορισμού της ποσότητας του βασικού Γεωργικού κλήρου εν των κτήματι Γηροκομειού εν Γηροκομειώ 09/07/1931. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομείου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 1, ΓΑΚ Αχαΐας

³⁹⁸ Επιτροπή Αποκατάστασεως Προσφύγων, αγροτική εγκατάστασις προς το Γραφείον Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αρ. Πρ. 3458, Αθήναι τη 6^η Φεβρουαρίου 1926. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, Προσφυγικός συνοικισμός Ρίου, Κυτίο 3. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02. ΓΑΚ Αχαΐας

έπωνυμίας «Προσφυγική ομάδα Μενεμένης Γηροκομείου» προς τόν σκοπόν τῆς ἀπό κοινοῦ ἀποκαταστάσεώς μας εἰς τὰ ὡς ἄνω ἀγροτικά κτήματα. Η προσφυγική ομάδα αποτελούταν αρχικά από τα μέλη 32 οικογενειών. Το έργο της ήταν η διανομή των κτημάτων, των δανείων και των επιδομάτων, καθώς και η εν γένει εκπροσώπηση των μελών της ομάδας στην διευθέτηση των διαφόρων ζητημάτων και την επικοινωνία με τους διαφόρους φορείς.³⁹⁹

Εντούτοις καταγράφηκαν εχθρικές συμπεριφορές απέναντι στους πρόσφυγες του Γηροκομείου από ένα τμήμα καλόγερων που διέμεναν εκεί.⁴⁰⁰ Στο Γηροκομείο το 1925 ολοκληρώθηκε η κατασκευή δεκαπέντε διπλοκατοικιών στην περιοχή του Γηροκομείου και το 1926 δώδεκα προσφυγικών οικίσκων αγροτικού τύπου στην περιοχή του Ρίου, προκειμένου να στεγαστούν 30 και 24 οικογένειες αντιστοίχως. Από τον Απρίλιο του 1926 ο εργολάβος του προσφυγικού συνοικισμού Α. Παντελεάκης ζήτησε διά μέσου του Β. Κρίμπα να πραγματοποιηθεί η παραλαβή των οικισμών του Γηροκομείου και να μετατραπεί, πλέον η παραλαβή από προσωρινή σε οριστική. Με τη σειρά του ο Κρίμπας ζήτησε να μάθει, εάν οι οικίσκοι ήταν έτοιμοι, ώστε να συγκροτηθεί η επιτροπή παραλαβής.⁴⁰¹ Τον Μάιο του 1926 ο διευθυντής της αγροτικής Ξ. Παπαγεωργίου ζήτησε την παραλαβή του συνοικισμού του Γηροκομείου.⁴⁰² Το Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος σύστησε επιτροπή προσωρινής παραλαβής των οικίσκων του Γηροκομείου στις 21 Μαΐου 1926, μετά από προτροπή του Β. Κρίμπα διευθυντή της αγροτικής εγκατάστασης της ΕΑΠ, προτού γίνει η επίσημη παραλαβή από την ΕΑΠ.⁴⁰³ Συγκροτήθηκε προσωρινή παραλαβής του Συνοικισμού του Γηροκομείου από τους τεχνικούς επιθεωρητές Αντ. Καραμπέτσο και τον προϊστάμενο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος Ε. Αθανασίου.⁴⁰⁴ Ο επιστάτης του γραφείου Εποικισμού

³⁹⁹ Γραφείον Εποικισμού Αχαϊοήλιδος Γαστούννη προς την ΕΑΠ, Τμήμα αγροτικής, Γαστούννη 19/3/1928. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, Αλληλογραφία, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 2, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁰⁰ Συνεχίστις συζητήσεως προσφυγικού, (28 Μαΐου, 1925), *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φύλλου 248, σελ. 1

⁴⁰¹ Εργολάβος του προσφυγικού συνοικισμού Γηροκομείου περί οριστικής παραλαβής του Γηροκομείου, 20/04/1926, Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, αλληλογραφία. Κυτίο 2. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02. ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁰² Δ/ντης αγροτικής Ξ. Παπαγεωργίου, Αθήναι, 15 Μαΐου 1926. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, αλληλογραφία. Κυτίο 2. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02. ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁰³ Διευθυντής Αγροτικής, ΕΑΠ Β. Κρίμπας προς το Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αθήναι 21 Μαΐου 1926. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, αλληλογραφία. Κυτίο 2. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02. ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁰⁴ Επιτροπή προσωρινής παραλαβής του Συνοικισμού προς το Γραφείον Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αθήναι τη 24 Ιουλίου 1926. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, αλληλογραφία. Κυτίο 2. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02. ΓΑΚ Αχαΐας

Αχαϊοήλιδος προέβη στην παράδοση των καταληφθεισών περιοχών της Μονής Γηροκομειού μετά από διαταγή του προϊσταμένου του κ. Ευαγγ. Αθανασίου να τα διανέμει στην προσφυγική ομάδα του Γηροκομειού. Η προσφυγική ομάδα του Γηροκομειού απαρτίστηκε από τριάντα οικογένειες εκπροσωπούμενη από το διοικητικό συμβούλιο, τον πρόεδρο, Α. Κυδωνιάτη και τα μέλη Ι. & Κ. Παπάκο.

Τα απαλλοτριωμένα κτήματα παραχωρήθηκαν στην ομάδα με τις διαταγές 150034 της 6^{ης} Φεβρουαρίου 1925 και 31620 της 20^{ης} Μαρτίου 1925. Στη θέση του Αγίου Τρύφωνα 250 στρέμματα και η υπόλοιπη επιδεκτική καλλιέργεια με όλα τα δέντρα που υπήρχαν εκεί. Στη θέση Προφήτης Ηλίας συμπεριελήφθησαν εκτός των καλλιεργημένων 140 στρεμμάτων και η υπόλοιπη επιδεκτική καλλιεργούμενη έκταση με όλα τα δέντρα. Επιπλέον, καλλιεργήθηκαν 15 στρέμματα στη θέση Δένδρο και όλη η υπόλοιπη έκταση της Μονής Γηροκομειού εντός του σχεδίου πόλεων και 100 επιπλέον στρέμματα της Μονής δένδρων και φυτειών της αρεσκείας του Ηγουμενοσυμβουλίου, εκτός της εξαιρουμένης έκτασης. Υπολογίστηκαν κοντά στα 1000 κτήματα στρέμματα, τα οποία παραχωρήθηκαν από το Υπουργείο Γεωργίας στην ΕΑΠ με τις αποφάσεις 150034 και 31620 αποφάσεων. Η κατάληψη πραγματοποιήθηκε στις 3 Απριλίου 1925 με συγκεκριμένο πρωτόκολλο καταλήψεως.⁴⁰⁵

Η συνύπαρξη μεταξύ των μοναχών της Μονής και των προσφύγων χαρακτηρίστηκε δύσκολη ως προς τη συμβίωση μεταξύ γηγενών-προσφύγων σε βάθος χρόνου (Μαρινέλλης, 2009:202). Με τις αποφάσεις 150034 στις 6 Φεβρουαρίου 1925 και 31620 στις 3 Οκτωβρίου και στις 15 Μάϊου του 1926 απαλλοτριώθηκαν συγκεκριμένα στρέμματα της Μονής με εντολή του Υπουργείου Γεωργίας.⁴⁰⁶ Στο ζήτημα αυτό η Μονή Γηροκομειού προέβαλε αντιρρήσεις και το Ηγουμενοσυμβούλιο της Μονής ζήτησε να μεταβεί στο Γραφείο Εποικισμού, ώστε να συζητήσει το θέμα.⁴⁰⁷ Ταυτοχρόνως, ο Β. Κρίμπας διευθυντής της αγροτικής αποκατάστασης της ΕΑΠ παρότρυνε το Γραφείο Εποικισμού να μελετηθούν τα κτήματα της Μονής Ομόλου και της Μονής Οσίου Λουκά για να ζητηθούν από το

⁴⁰⁵ Πάτρα, ο επιστάτης που εκτέλεσε την κατάληψη, Α. Σφακιανάκης, αριθ. Πρωτοκ. 22 προς τον Αναστ. Παντελάκη εργολάβου του προσφυγικού συνοικισμού Γηροκομειού. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, αλληλογραφία. Κυτίο 2. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02. ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁰⁶ Αριθμ. 51 Αναφορά του Ηγουμενοσυμβουλίου προς την ΕΑΠ. Πάτραι, 9/7/1926. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, αλληλογραφία. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02. ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁰⁷ Αριθμ. 51 Αναφορά του Ηγουμενοσυμβουλίου προς την ΕΑΠ. Πάτραι, 9/7/1926. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, αλληλογραφία. Κυτίο 2. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02. ΓΑΚ Αχαΐας

Υπουργείο Γεωργίας, ώστε να επιταχθούν υπέρ των προσφύγων του Συνοικισμού Γηροκομειού.⁴⁰⁸ Το κυρίαρχο πρόβλημα μεταξύ Μονής Γηροκομειού και του Γραφείου Εποικισμού ήταν το σύστημα της περαιτέρω απαλλοτρίωσης κλήρων που ζητούσε το Γραφείο Εποικισμού, για να λάβουν κλήρους οι ακτήμονες πρόσφυγες. Το γραφείο Εποικισμού ζητούσε την έγκριση της απαλλοτρίωσης και της κατάληψης των κλήρων την έδινε το Υπουργείο Γεωργίας.⁴⁰⁹ Τον Μάιο του 1925 ο Νεολόγος δημοσίευσε αίτηση του Ηγουμενοσυμβουλίου προς τον νομάρχη Αχαϊοήλιδος με διαμεσολαβητή τον Μητροπολίτη Πατρών. Το κείμενο της αίτησης υποδεικνύει πως το Ηγουμενοσυμβούλιο διακύβευε την περιουσία της, εξαιτίας της προσφυγική παρουσίας στη Μονή Γηροκομειού.⁴¹⁰ Με βάση την αίτηση το Ηγουμενοσυμβούλιο θεωρεί πως η αίτηση απαλλοτριώσεως υπ' αριθμ. 150034 της 6^{ης} Φεβρουαρίου για την απαλλοτρίωση 350 σπαρμένων κτημάτων της Μονής (με δημητριακά, καρπούς και τριφύλλια) υπέρ των προσφύγων υπεγράφη εν αγνοία του Ηγουμενοσυμβουλίου. Παράλληλα, το Γραφείο Εποικισμού απαλλοτρίωσε με βάση την αίτηση ακόμη 250 στρέμματα, δηλαδή στο σύνολο 600. Επίσης, το Ηγουμενοσυμβούλιο φοβόταν για έκδοση διαταγής κατάληψης ακόμη 2.000 στρεμμάτων. Παράλληλα, οι ιερομόναχοι κατήγγειλαν πως τα κτήματα που απαλλοτριώθηκαν ήταν κομμάτι του σχεδίου πόλεως της Πάτρας και πως οι πρόσφυγες καπηλεύτηκαν περιουσία που άγγιζε τα 6.000.000 δρχ. Στο τέλος της αίτησης η Μονή ζητούσε από τον νομάρχη να εξακριβώσει τα αληθή γεγονότα για την προσφυγική αποκατάσταση στην εν λόγω περιοχή και να ανακληθούν οι αποφάσεις επίταξης των κτημάτων υπέρ των προσφύγων ή να περιοριστούν στην απόφαση υπ' αριθμ. 150034 που υπεγράφη την 6^η Φεβρουαρίου. Συγκεκριμένα ζητούσαν να μη καταπατηθεί η περιοχή Δένδρο της μονής ή τουλάχιστον να εξαιρεθούν 350 στρέμματα από την προσφυγική αποκατάσταση σύμφωνα με τις διατάξεις του νόμου περί αγροτική εγκατάστασης.⁴¹¹

Μια από αυτές τις περιπτώσεις ήταν η απόφαση αναδάσωσης των κτημάτων της μονής του Γηροκομειού από το δήμο Πατρέων τον Φεβρουάριο του 1928. Στα τμήματα της αναδάσωσης συμπεριελήφθησαν και κτήματα που είχαν επιταχθεί για τον προσφυγικό

⁴⁰⁸ Διευθυντής Αγροτικής Εγκαταστάσεως της ΕΑΠ Β. Κρίμπας προς το Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αθήναι 21/7/1926 Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, αλληλογραφία. Κυτίο 2. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02. ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁰⁹ Διευθυντής Αγροτικής Εγκαταστάσεως της ΕΑΠ Β. Κρίμπας προς το Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αθήναι 21/7/1926 Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, αλληλογραφία. Κυτίο 2. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02. ΓΑΚ Αχαΐας

⁴¹⁰ Συνέχισις συζητήσεως προσφυγικού, (28 Μάϊου, 1925), *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φύλλου 248, σελ. 1

⁴¹¹ Συνέχισις συζητήσεως προσφυγικού, (28 Μάϊου, 1925), *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φύλλου 248, σελ. 1

πληθυσμό. Εκεί οι πρόσφυγες, ζούσαν μαζί με τα οικόσιτα ζώα τους, τα οποία καταλάμβαναν τον χώρο των κτημάτων. Το πρόβλημα προέκυψε, καθώς η αγροφυλακή της εποχής, λόγω της αναδάσωσης απαγόρευε τη βόσκηση των ζώων στα αναδασωτέα κτήματα. Συνεπώς οι πρόσφυγες καλούνταν να πληρώνουν πρόστιμα. Το τμήμα εποικισμού Αχαϊοήλιδος έκανε ενέργειες για να προστατέψει τους πρόσφυγες, χωρίς ωστόσο ανταπόκριση από τη δημοτική αρχή Πατρών και για αυτό το λόγο απευθύνθηκε με επιστολές στην κεντρική επιτροπή της ΕΑΠ.⁴¹²

Προκλήθηκαν τριβές, καθώς το υπουργείο Γεωργίας, έλαβε θέση αμέσως και ακολούθησαν επιστολές μεταξύ του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, της ΕΑΠ και του Υπουργείου Γεωργίας. Ο δασονόμος εκ Πατρών απάντησε άμεσα στη διεύθυνση δασών του Υπουργείου Γεωργίας που αναμείχθηκε στην εν λόγω προστριβή. Ο δασονόμος, Π. Παναγόπουλος υποστήριξε πως δεν έχει ενοχληθεί ο προσφυγικός συνοικισμός του Γηροκομείου από την αναδάσωση και πως ούτε έχει απαγορευτεί η βόσκηση των ζώων των προσφύγων. Οι εκτάσεις που επρόκειτο να αναδασώσουν σχετίστηκαν με κάποιες αμφισβητούμενες εκτάσεις μεταξύ της μονής του Γηροκομείου και των προσφύγων. Σε επόμενη επιστολή του ο Υπουργός Γεωργίας απαίτησε να μάθει τα επαγγέλματα των προσφύγων, με σκοπό να εξετάσει, εάν όντως ήταν αγρότες και δικαιούνταν την προσφυγική αποκατάσταση. Συγχρόνως, ο υπουργός ζήτησε να αποκατασταθούν έξι αγροτικές οικογένειες στη Μονή του Γηροκομείου.⁴¹³ Το 1931 η προσφυγική ομάδα του Γηροκομείου προέβη σε διαχωρισμό των στρεμμάτων της έκτασης του συνοικισμού αλλά και του κοινόχρηστου χώρου.⁴¹⁴ Τον Φεβρουάριο του 1928 ξεκίνησαν οι προστριβές μεταξύ του Δήμου Πατρέων, του τοπικού γραφείου Εποικισμού της ΕΑΠ, της Μονής Γηροκομείου, του Δασαρχείου Πατρών και του φιλοδασικού συλλόγου Πατρών για το ζήτημα της αναδάσωσης της περιοχής πέριξ της μονής του Γηροκομείου. Αρχικά τον Φεβρουάριο του 1928 το γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος έστειλε στην διεύθυνση Αγροτικής αποκατάστασης της ΕΑΠ στην Αθήνα

⁴¹² Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, Γραφείον Εποικισμού Αχαϊοήλιδος προς την Επιτροπήν Αποκαταστάσεως Προσφύγων, Διεύθυνσιν Αγροτικής Αθήνας, Πάτριαι τη 14η Φεβρουαρίου 1928. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομείου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 1, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴¹³ Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, Γραφείον Εποικισμού Αχαϊοήλιδος προς την Επιτροπήν Αποκαταστάσεως Προσφύγων, Διεύθυνσιν Αγροτικής Αθήνας, Πάτριαι τη 14η Φεβρουαρίου 1928. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομείου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 1 ΓΑΚ Αχαΐας

⁴¹⁴ Πρακτικόν, Η επιτροπή διανομών διά της Δ/σιν εποικισμού 1/10421/68, εν Αθήναις τη 16/7/1968, Ο τμηματάρχης προοργ. & κτημ. Δ.Τ.Υ.Υ.Γ. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, αλληλογραφία. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02. ΓΑΚ Αχαΐας

επιστολή που έγραφε σχετικά με την απόφαση της αναδάσωσης από το δήμο Πατρέων στη Μονή Γηροκομειού. Το ζήτημα ήταν πως εντός της αναδασωτέας έκτασης συμπεριλήφθη μέρος της επιταγμένης γης των προσφύγων, ο χώρος των προαυλίων των σπιτιών τους και ο χώρος που βοσκούσαν τα ζώα τους.⁴¹⁵ Η ΕΑΠ απέστειλε άμεσα, στο τοπικό γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος την αναφορά του δασαρχείου, έτσι ώστε να ελεγχθεί η πηγή των πληροφοριών, καθώς το δασαρχείο τις θεωρούσε ανακριβείς.⁴¹⁶ Ο δασονόμος Π. Παναγόπουλος διέψευσε τις απαγορευτικές διατάξεις περί βοσκής γύρω από τον προσφυγικό συνοικισμό του Γηροκομειού.⁴¹⁷

Τα οριστικά παραχωρητήρια οικημάτων και οικοπέδων εκδόθηκαν από το 1952 και μετά. Η οριστική διαμονή των προσφύγων στο Γηροκομείο δεν ήταν ομαλή και παρουσιάστηκαν πολλά προβλήματα υποδομών, όπως η υδροδότηση.⁴¹⁸ Η πρώτη διανομή έλαβε χώρα το 1931. Ο προϊστάμενος της τοπογραφικής υπηρεσίας Μαυραγάνης σε επιστολή του στο υπουργείο Γεωργίας ξεκαθάρισε πως επείγει η αναγνώριση των κλήρων, εξαιτίας των προβλημάτων που προέκυψαν κατά τη διαδικασία διανομής.⁴¹⁹ Η ΕΑΠ μερίμνησε για την υδροδότηση του προσφυγικού συνοικισμού του Γηροκομειού αλλά η Μονή προέβαλε αντιστάσεις. Για αυτό το λόγο ο διευθυντής Β. Κρίμπας, της αγροτικής διεύθυνσης του τμήματος Εποικισμού της ΕΑΠ παρακάλεσε το τοπικό γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος Πατρών να θέσει το ζήτημα στον ειρηνοδίκη.⁴²⁰ Ο επιθεωρητής Εποικισμού σε ανακοίνωση του έγραψε πως το πρόβλημα υδροδότησης του προσφυγικού συνοικισμού του Γηροκομειού

⁴¹⁵ Επιτροπή Αποκατάστασεως προσφύγων προς το Γραφείον Εποικισμού Αχαϊοήλιδος προς την Επιτροπήν Αποκαταστάσεως Προσφύγων, Διεύθυνσιν Αγροτικής. Πάτραις τη 14^η Φεβρουαρίου 1928. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, αλληλογραφία. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02. ΓΑΚ Αχαΐας

⁴¹⁶ Τμηματάρχης Ε. Παπαγεωργίου, Επιτροπή αποκαταστάσεως προσφύγων, Αγροτική Εγκατάστασις, Γραφείον Γ αριθ. 12496. προς το Γραφείον Εποικισμού Πατρών, Αθήναι 20 Απριλίου 1927. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομειού, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 1

⁴¹⁷ Π. Παναγόπουλος δασονόμος Δασαρχείου Πατρών προς το Υπουργείον Γεωργίας, Δ/σιν Δασών Γραφείον προστασίας δασών Αθήνας, Εν Πάτραις τη 1/4/27. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, αλληλογραφία. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02. ΓΑΚ Αχαΐας

⁴¹⁸ Διευθυντής Αγροτικής Εγκαταστάσεως της ΕΑΠ Β. Κρίμπας προς το Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αθήναι 1^η Μαρτίου 1929. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, αλληλογραφία. Κυτίο 2. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02. ΓΑΚ Αχαΐας

⁴¹⁹ Προϊστάμενος Μαυραγάνης στην Τοπογραφική υπηρεσία του Υπουργείου Γεωργίας. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, αλληλογραφία. ΑΒΕ:435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02. ΓΑΚ Αχαΐας

⁴²⁰ Β. Κρίμπας προς το Γραφείον Εποικισμού Αχαϊοήλιδος Πάτρας, Αθήναι 1^η Μαρτίου 1929, Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, Διεύθυνσις Αγροτικής, Τμήμα Εποικισμού, Γραφείον Γ, Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, αλληλογραφία. ΑΒΕ:435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02. ΓΑΚ Αχαΐας

προέκυψε από τη μη παροχή ύδατος από το Δήμο Πατρέων.⁴²¹ Η επιτροπή διανομών έως και το 1931 προσπαθούσε να καθορίσει τα στρέμματα που τελικά ορίστηκαν στα 15.⁴²² Ενώ η ΕΑΠ είχε επιτάξει τα κτήματα του Γηροκομείου για την αγροτική εγκατάσταση των προσφύγων και την ανέγερση των κατοικιών. Οι μοναχοί της Μονής νοίκιασαν τους επιταγμένους κλήρους σε βοσκούς που άφηναν τα ζώα τους να βοσκούν στα συγκεκριμένα σημεία.⁴²³ Η ΕΑΠ κάνοντας χρήση του δικαιώματος παραχώρησης που είχε από το ελληνικό κράτος, απαγόρευσε τη βοσκή στα προσφυγικά κτήματα από τους ενοικιαστές της Μονής. Ωστόσο, οι γέροντες της Μονής του Γηροκομείου κατέφυγαν στο δήμο Πατρέων ζητώντας την απαγόρευση της βοσκής ζώων στηριζόμενοι στην αγροτική ασφάλεια. Το δημοτικό συμβούλιο Πατρών εξέδωσε απόφαση απαγορεύοντας τη βοσκή των ζώων ορίζοντας και αγροφύλακες στην περιοχή, για να επιτηρήσουν την εφαρμογή του νόμου. Οι αγροφύλακες μήνυαν σχεδόν καθημερινά τους πρόσφυγες που βοσκούσαν τα ζώα τους στα κτήματα που τους είχαν παραχωρηθεί από την ΕΑΠ.⁴²⁴ Από το 1925 η μονή κατήγγειλε τους πρόσφυγες για καταπάτηση⁴²⁵ κτημάτων που της ανήκαν και που βάσει νομοθετικού διατάγματος δεν εντάχθηκαν στις απαλλοτριώσεις. Στο ζήτημα αυτό έλαβε θέση του Υπουργείου Γεωργίας που σε επιστολή της διεύθυνσης εποικισμού του Υπουργείου ζήτησε από το Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος να εξαιρεθούν από τις απαλλοτριώσεις κλήροι γης πλησίον της μονής του Γηροκομείου, βάσει νομοθετικού άρθρου. Ωστόσο, ο υπουργός Γεωργίας Μάρης δεν απαίτησε την έξωση των προσφύγων, αλλά παραχώρησε το δικαίωμα να καλλιεργήσουν τους εν λόγω κλήρους, έως ότου έβρισκαν μία οριστική λύση. Παράλληλα, ζήτησε από το τοπικό γραφείο Εποικισμού να διερευνηθεί, ενδελεχώς, η επαγγελματική ταυτότητα των προσφύγων που είχαν λάβει κλήρους στον συνοικισμό του Γηροκομείου, εάν επρόκειτο όντως για αγροτικές οικογένειες.⁴²⁶ Συγχρόνως η μονή το 1927 κατήγγειλε πως οι πρόσφυγες καταπατούσαν γαίες του κτήματος Αγίου Τρύφωνα μέσω του Γενικού

⁴²¹ Αντίγραφον, Αριθμ. 86. Ο επιθεωρητής του Εποικισμού. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, αλληλογραφία. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02. ΓΑΚ Αχαΐας

⁴²² Πρακτικόν, Η επιτροπή διανομών διά της Δ/σιν εποικισμού 1/10421/68, εν Αθήναις τη 16/7/1968, Ο τμηματάρχης προγρ. & κτημ. Δ.Τ.Υ.Υ.Γ. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, αλληλογραφία. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02. ΓΑΚ Αχαΐας

⁴²³ Β. Hodge Hill προς τον κ. Υπουργόν Εσωτερικών, Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομείου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 1, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴²⁴ Β. Hodge Hill προς τον κ. Υπουργόν Εσωτερικών, Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομείου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 1, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴²⁵ Οι διανομές γης ήταν προσωρινές, διότι δεν είχαν γίνει αποτυπώσεις των ορίων των κλήρων κατά την προσφυγική αγροτική αποκατάσταση σε όλη τη χώρα (Κοντογιώργη, 1922:51).

⁴²⁶ Γ. Μάρης Υπουργός Γεωργίας προς την Εποικιστικήν Υπηρεσίαν Αχαϊοήλιδος εις Γαστούνην, Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομείου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 1, ΓΑΚ Αχαΐας

εκκλησιαστικού Ταμείου που διατύπωσε διαμαρτυρίες στο Υπουργείο Γεωργίας και σε επιστολή της ζήτησε την επίσημη διευθέτηση του ζητήματος.⁴²⁷ Ο διευθυντής της Διεύθυνσης εποικισμού του Υπουργείου Γεωργίας, Ι. Μαυρομάτης έστειλε επιστολή προς το Γραφείο Εποικισμού Πατρών ζητώντας ενδελεχή έρευνα για τα εν λόγω στρέμματα του Αγίου Τρύφωνα.⁴²⁸ Η διεύθυνση του εποικισμού του Υπουργείου Γεωργίας είχε παραχωρήσει με διαταγή⁴²⁹ στο Γραφείο Εποικισμού της ΕΑΠ να καταλάβουν οι πρόσφυγες 250 στρέμματα της περιοχής του Αγίου Τρύφωνα και 140 στρέμματα του Προφήτη Ηλεία. Επίσης, δόθηκε το δικαίωμα στον προσφυγικό πληθυσμό να καλλιεργήσει όλα τα δέντρα που βρίσκονταν εντός των κτημάτων. Η κεντρική επιτροπή της ΕΑΠ σε επιστολή στο τοπικό γραφείο εποικισμού Αχαϊοήλιδος κοινοποίησε τη διαταγή και τα συμπεφωνημένα με το Υπουργείο Γεωργίας.⁴³⁰ Σύμφωνα με τη διαταγή 150024 από 6-2-1925 του Υπουργείου Γεωργίας, η ΕΑΠ απέκτησε δικαίωμα κατάληψης των παρακάτω στρεμμάτων της Μονής Γηροκομειού, διότι το ζητούμενο ήταν ο προσφυγικός πληθυσμός του Γηροκομειού να μη μείνει άνευ γεωργικού κλήρου.⁴³¹ Ο γενικός γραμματέας της ΕΑΠ (της αγροτικής εγκατάστασης) Α. Αδοσίδης έστειλε στο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος στη Γαστούνη την απόφαση κατάληψης (κατόπιν τηλεφωνικής διαταγής) 390 στρεμμάτων των κτημάτων της Μονής Γηροκομειού. Ο Αδοσίδης προέτρεπε τον προσφυγικό πληθυσμό να καταληφθεί και να εγκατασταθεί στο Σεβδίκιοϊ της Σμύρνης. Παράλληλα, επεσήμανε, πως οι πρόσφυγες ήταν υποχρεωμένοι να οργανωθούν σε ομάδα σύμφωνα με βάση τις διατάξεις του από 6.7.1923 νομοθετικού διατάγματος περί αγροτικής εγκαταστάσεως προσφύγων. Συγχρόνως πρέπει να υποβληθεί σε εύλογο χρονικό διάστημα η σύσταση της ομάδας στο τμήμα

⁴²⁷ Ι. Μαυρομάτης, Δ/σιν Εποικισμού, Υπουργείου Γεωργίας προς το γραφείον Επ/σμου Πατρών, Αριθμ. Πρωτ. 1680, ΕΝ Αθήναις τη 12/07/1927, προς το Γραφείον Εποικισμού. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομειού, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 1, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴²⁸ Υπουργείον Γεωργίας, Διεύθυνσις Εποικισμού, Τμήμα Εποικισμού, ο διευθυντής Ι. Μαυρομάτης προς το γραφείον Εποικισμού. Αθήναι τη 12^η Ιουλίου 1927. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομειού, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 1, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴²⁹ Αριθμός 150024 από 6/2/1925 διαταγής του Υπουργείου Γεωργίας. Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων προς το Γραφείον Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομειού, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 1, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴³⁰ J. Campbell προς το Γραφείον Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αθήναι, 29 Ιουλίου 1926. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομειού, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 1, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴³¹ Ο γεν. γραμματέας της Επιτροπής Αποκαταστάσεως προσφύγων, Αγροτική εγκατάστασις, Α. Αδοσίδης προς το Γραφείον Εποικισμού Αχαϊοήλιδος Γαστούνη. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, Αλληλογραφία, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 2, ΓΑΚ Αχαΐας

αγροτικής εγκατάστασης της ΕΑΠ.⁴³² Διότι, η συσταθείσα προσφυγική ομάδα επρόκειτο να αναλάβει τις παραχωρούμενες γαίες και να αναλάβει τη διανομή τους στις οικογένειες. Παράλληλα, ο γενικός γραμματέας Α. Αδοσίδης καλούσε ο γραφείο Εποικισμού να εξετάσει την καταληφθείσα έκταση σε σχέση με την επάρκεια της, για να προχωρήσει το τμήμα της αγροτικής εγκατάστασης και σε περαιτέρω κατάληψη εκτάσεων. Συγχρόνως ζητούσε από το Γραφείο Εποικισμού να αναφερθούν τα κόστη για τη χορήγηση αγροτικών εφοδίων, δανείων καλλιέργειας, σπόρων, ζώων και των υπόλοιπων ειδών που χορηγούσε η ΕΑΠ στην αγροτική εγκατάσταση.⁴³³ Το σύνολο των δαπανών άγγιξε τις 410.000 δρχ. για γεωργικά εφόδια, καλλιεργητικά δάνεια και νομή ζώων. Παράλληλα κατά το μοίρασμα των ζώων, ο κτηνίατρος όφειλε να εξετάσει τα άλογα πως ήταν κατάλληλα και υγιή. Συγχρόνως, ο ταμίας της αγροτικής εγκατάστασης της ΕΑΠ, Σ. Δέλτας διερωτήθηκε τον λόγο για τον οποίο, η προσφυγική ομάδα του Γηροκομείου ζητούσε εφόδια για 25 οικογένειες, ενώ εκεί, είχαν εγκατασταθεί 36.⁴³⁴

Στις 26 Μαρτίου του 1925, ο γενικός γραμματέας Α. Αδοσίδης της αγροτικής εγκατάστασης της ΕΑΠ εξηγούσε πως, εάν η προσφυγική ομάδα του Γηροκομείου ήθελε να αποκτήσει νομική υπόσταση όφειλαν οι αρχηγοί των οικογενειών να συντάξουν και να υπογράψουν πρακτικό στο οποίο να αναφέρεται η σύσταση, η εκλογή του διοικητικού συμβουλίου και η επωνυμία της ομάδας, έτσι ώστε να κατατεθούν όλα στο Ειρηνοδικείο Πατρών. Με αυτόν τον τρόπο η ομάδα θα γινόταν νομικό πρόσωπο.⁴³⁵ Με το πρακτικό συστάσεως της προσφυγικής ομάδας Μενεμένης Γηροκομείου Πατρών, με τις υπογραφές των αρχηγών των οικογενειών και με τριμελές συμβούλιο, όπως ορίζεται.⁴³⁶ Κατά τη διάρκεια των χρόνων, η

⁴³² Ο γενικός γραμματέας της ΕΑΠ, Α. Αδοσίδης προς το Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος Γαστούνη, Επιτροπή Αποκατάστασεως Προσφύγων, Αγροτική εγκατάσταση, Γραφείο Πελοπ.& Νήσων. Αριθμ. Πρωτ. 4223, Αθήνα 13^η Φεβρουαρίου 1925. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, Αλληλογραφία, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 2, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴³³ Ο γενικός γραμματέας της ΕΑΠ, Α. Αδοσίδης προς το Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος Γαστούνη, Επιτροπή Αποκατάστασεως Προσφύγων, Αγροτική εγκατάσταση, Γραφείο Πελοπ.& Νήσων. Αριθμ. Πρωτ. 4223, Αθήνα 13^η Φεβρουαρίου 1925. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, Αλληλογραφία, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 2, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴³⁴ Ο Σ. Δέλτας, ταμίας της αγροτικής εγκαταστάσεως προσφύγων ΕΑΠ προς το Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, Αλληλογραφία, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 2, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴³⁵ Ο γενικός γραμματέας, Α. Αδοσίδης, Επιτροπή Αποκατάστασεως Προσφύγων, Αγροτική Εγκατάσταση, Γραφείο Πελοπ.& Νήσων, Αριθ. Πρωτ. 8581, Αθήνα τη 26^η Μαρτίου 1925. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, Αλληλογραφία, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 2, ΓΑΚ Αχαΐας.

⁴³⁶ Πρακτικόν Συστάσεως προσφυγικής ομάδας Μενεμένης Γηροκομείου Πατρών. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, Αλληλογραφία, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 2, ΓΑΚ Αχαΐας

προσφυγική ομάδα του Γηροκομείου ζητούσε λειτουργικά εφόδια και καλλιεργητικά δάνεια.⁴³⁷

Το πρωτόκολλο κατάληψης υπεγράφη από τον προϊστάμενο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος Π. Σταματιάδη στις 22 Νοεμβρίου του 1926 σε συνέχεια των αποφάσεων που ελήφθησαν στις 4 Μαρτίου 1925 και στις 3 Απριλίου 1925.⁴³⁸ Είχε προηγηθεί στις 11 Νοεμβρίου του 1926 επιστολή προς την Νομαρχία Αχαϊοήλιδος και της διοίκησης της χωροφυλακής.⁴³⁹ Στη θέση του Αγίου Τρύφωνα καλλιεργούνταν 250 στρέμματα και 140 καλλιεργούμενα στρέμματα του Προφήτη Ηλεία μαζί με επιδεκτικές καλλιέργειες 12 στρεμμάτων.⁴⁴⁰ Οι εκτάσεις που δόθηκαν στους πρόσφυγες και η δημιουργία του αγροτικού συνοικισμού συνόρευαν με έτερα κτήματα γηγενών και με τη Μονή του Γηροκομείου. Με βάση συγκεκριμένες διαταγές που ελήφθησαν από το Υπουργείο Γεωργίας πραγματοποιήθηκε η κατάληψη των εκτάσεων της Ιεράς Μονής με εξαίρεση τα κτήματα που βρίσκονταν εντός σχεδίου πόλεως και 100 στρεμμάτων όμορων της Μονής, εκεί που υπήρχαν ελαιόδεντρα και αμπέλια.⁴⁴¹ Όλα αυτά είχαν οριστεί με βάση τις διαταγές υπ' αριθμ. 150034 της 6^{ης} Φεβρουαρίου 1925, 31620 της 20^{ης} Μαρτίου 1925 και 76777 της 2^{ης} Ιουλίου 1925 διαταγές του Υπουργείου Γεωργίας για την κατάληψη των εκτάσεων της Μονής Γηροκομείου.⁴⁴² Συγκεκριμένα οι θέσεις ορίστηκαν, στη θέση του Αγίου Τρύφωνα, η οποία συνόρευε νότια με τα κτήματα και τα αμπέλια της Μονής ως και τη δεξαμενή του Υδραγωγείου. Η θέση του προσφυγικού συνοικισμού ήταν ανατολικά με τους ελαιώνες της Μονής και με το δημόσιο δρόμο. Η θέση του προφήτη Ηλία συνόρευε με κάποια κτήματα της Μονής που βρίσκονταν εντός σχεδίου

⁴³⁷ Γραφείον Εποικισμού Αχαϊοήλιδος Γαστούνην προς την ΕΑΠ, Τμήμα αγροτικής, Γαστούνη 19/3/1928. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, Αλληλογραφία, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 2, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴³⁸ Πρωτόκολλο καταλήψεως εν Πάτραις στις 22 Νοεμβρίου 1926. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομείου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 2, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴³⁹ Επιστολή προς την Νομαρχία Αχαϊοήλιδος και τη διοίκηση της χωροφυλακής, 11 Νοεμβρίου 1926, Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, αλληλογραφία. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02. ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁴⁰ Γ. Μάρης, υπουργός Γεωργίας προς την υπηρεσία Εποικισμού Ηλείας στη Γαστούνη. Εν Αθήναις τη 6^η Φεβρουαρίου 1925. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, αλληλογραφία. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02. ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁴¹ Πρωτόκολλο καταλήψεως εν Πάτραις στις 22 Νοεμβρίου 1926. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομείου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 2, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁴² Πρωτόκολλο καταλήψεως εν Πάτραις στις 22 Νοεμβρίου 1926. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομείου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 2, ΓΑΚ Αχαΐας

πόλεως. Η Μονή για να μην απαλλοτριωθούν τα κτήματά της από το κράτος, άρχισε να τα πουλάει (Μαρινέλλης, 2009:202). Όλα τα προαναφερθέντα κατελήφθησαν με βάση το διάταγμα της 6^{ης} Ιουλίου 1923 περί αγροτικής εγκατάστασης προσφύγων περιφέρειας Μενεμένης.⁴⁴³ Η γειτνίαση του προσφυγικού συνοικισμού του Γηροκομείου με τα κτήματα των γηγενών και της Μονής επέφερε προστριβές και δικαστικές διαμάχες μεταξύ των προσφύγων και των μοναχών. Έως το 1926 υπήρχαν εκατέρωθεν αλλαγές και ανταλλαγές επιστολών για τη διευθέτηση του ζητήματος και την απελευθέρωση γαιών υπέρ των προσφύγων.⁴⁴⁴ Τον Αύγουστο του 1926, η ΕΑΠ οδηγήθηκε στα δικαστήρια από την Μονή Γηροκομείου, ώστε να επιλυθεί το θέμα και για αυτό το λόγο το Γραφείο Εποικισμού ζήτησε την πρόσληψη δικηγόρου από την ΕΑΠ.⁴⁴⁵ Δεν έλειψαν οι προστριβές μεταξύ των ίδιων των προσφύγων και το ζήτημα συνεχίστηκε.⁴⁴⁶ Ο δήμος Πατρέων όρισε αντιπρόσωπο, για να αποτελέσει μέλος της Επιτροπής εκ μέρους του, έτσι ώστε να προχωρήσει η οριστική διανομή του Συνοικισμού Γηροκομείου και των ελαιόδεντρων.⁴⁴⁷

Στο ζήτημα της διεκδίκησης από πλευράς μονής Γηροκομείου έλαβε θέση και ο αναπληρωτής πρόεδρος της ΕΑΠ J. Campbell σε επιστολή προς το γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος δήλωσε πως η ένσταση της Μονής Γηροκομείου ήταν αβάσιμη, καθώς βάσει νόμου η ΕΑΠ είχε πλήρη δικαιοδοσία στα κτήματα της μονής.⁴⁴⁸ Ο υπουργός Γ. Μάρης ολοκλήρωσε την προαναφερθείσα διαταγή ζητώντας από το γραφείο εποικισμού της Γαστούνης να αναφερθεί ο ακριβής αριθμός διαμενόντων στο Γηροκομείο, με σκοπό να

⁴⁴³ Πρωτόκολλο καταλήψεως εν Πάτραις στις 22 Νοεμβρίου 1926. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομείου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 2, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁴⁴ Επιστολή προς την Νομαρχία Αχαϊοήλιδος και τη διοίκηση της χωροφυλακής, 11 Νοεμβρίου 1926, Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, αλληλογραφία. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02. Κυτίο 2, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁴⁵ Επιτροπή Αποκατάστασεως Προσφύγων, Ξ. Παπαγεωργίου προς το Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αθήναι 3/8/1926 Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, αλληλογραφία. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02. Κυτίο 2, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁴⁶ Αίτησις προσφυγικού συνοικισμού Γηροκομείου Πατρών περί διανομής χέρσων γαιών, Εν Πάτραις τη 30 Σεπτεμβρίου 1936. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, αλληλογραφία. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 2, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁴⁷ Βασίλειον της Ελλάδος, Δήμος Πατρέων, Διευθ. Διοικητικών Υπηρ., προς τον υπάλληλον Ιω. Αργυρόπουλο, Εν Πάτραις τη 15^η Ιουνίου 1937. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, αλληλογραφία. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 2, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁴⁸ J. Campbell προς το Γραφείον Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αθήναι, 29 Ιουλίου 1926. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομείου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 1, ΓΑΚ Αχαΐας

προέβη στις κατάλληλες κινήσεις για την επέκταση των καλλιεργούμενων κτημάτων.⁴⁴⁹ Η έκταση του γεωργικού κλήρου ορίστηκε στα 15 στρέμματα.⁴⁵⁰ Στοιχείο που αμφισβητήθηκε στη συνέχεια από τον προϊστάμενο της Γεωργικής υπηρεσίας Αχαΐας.⁴⁵¹ Η ΕΑΠ απέκτησε τη πλήρη κυριότητα σε αυτές τις περιοχές για την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων και η μονή Γηροκομειού δεν είχε κανένα δικαίωμα αμφισβήτησης.⁴⁵² Στις 20 Ιουλίου του 1925, μάλιστα προχώρησε στην επίταξη 7 περίπου στρεμμάτων κομματιού που άνηκε στη Μονή Αγίου Νικολάου εντός της επιταχθείσης Μονής Γηροκομειού Πατρών.⁴⁵³ Παράλληλα, οι βοσκοί που είχαν νοικιάσει τις συγκεκριμένες περιοχές από τη Μονή του Γηροκομειού θα μπορούσαν να βοσκούν τα ποίμνια τους την περίοδο που οι πρόσφυγες δεν θα καλλιεργούσαν τα κτήματά τους.⁴⁵⁴ Συγχρόνως, οι ενοικιαστές απέκτησαν το δικαίωμα να νέμονται τα κέρδη από τις καλλιέργειες των ελαιώνων και των υπόλοιπων καλλιεργήσιμων καρπών.⁴⁵⁵

Στο ζήτημα ενεπλάκη και ο Β. Κρίμπας διευθυντής της ΕΑΠ του τμήματος της αγροτικής εγκατάστασης. Σε τηλεγράφημά του ρωτούσε τους λόγους διαμαρτυρίας των προσφύγων που αφορούσαν το σύνολο της επιταχθείσας έκτασης. Συγχρόνως ζητούσε από το Γραφείο Εποικισμού να εξακριβώσει την κατάσταση.⁴⁵⁶ Η υπόθεση οδηγήθηκε στο ειρηνοδικείο.⁴⁵⁷

⁴⁴⁹ Γ. Μάρης, υπουργός Γεωργίας προς την υπηρεσία Εποικισμού Ηλείας στη Γαστούνη. Εν Αθήναις τη 6η Φεβρουαρίου 1925. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, αλληλογραφία, ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁵⁰ Πρωτόκολλον καθορισμού της ποσότητας του βασικού Γεωργικού κλήρου εν των κτήματι Γηροκομειού εν Γηροκομειώ 09/07/1931. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομειού, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 1, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁵¹ Ο προϊστάμενος της Γεωργικής υπηρεσίας Αχαΐας. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομειού, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 1, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁵² Επιτροπή Αποκατάστασεως Προσφύγων, Αγροτική Εγκατάστασις προς το Γραφείον Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αθήναι, 29 Ιουλίου 1926. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομειού, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 1, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁵³ Ο ΕΚ.τ.Ε..λών την επίταξιν, Πρωτόκολλον επιτάξεως, Πάτρα 20 Ιουλίου 1925. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομειού, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 1, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁵⁴ Υπουργείον Γεωργίας, Διεύθυνσις Εποικισμού, Τμήμα Α. Προς την υπηρεσίαν Εποικισμού Ηλείας εις Γαστούνην. Εν Αθήναις τη 6^η Φεβρουαρίου 1925. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομειού, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 2, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁵⁵ Υπουργείον Γεωργίας, Διεύθυνσις Εποικισμού, Τμήμα Α. Προς την υπηρεσίαν Εποικισμού Ηλείας εις Γαστούνην. Εν Αθήναις τη 6η Φεβρουαρίου 1925. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομειού, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 2, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁵⁶ Β. Κρίμπας τηλεγράφημα στο Γραφείο Εποικισμού, Αθήναι 2/12/1925. ΑΡ 36448. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, Αλληλογραφία, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 2, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁵⁷ Το τοπικό γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος ζήτησε χρήματα για τη δικαστική διαμάχη με τη Μονή του Γηροκομειού. Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, ο προϊστάμενος του Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος

Οι εκπρόσωποι του Ηγουμενοσυμβουλίου της Μονής το οποίο εκπροσωπήθηκε από τον Θεοφ. Δριμούζη, Ηγούμενο και τους ιερομονάχους Αρτ. Δρόσο και κ. Ρόδη μήνυσαν τον προϊστάμενο της Επιτροπής Εποικισμού Προσφύγων Πατρών, Αντ. Φραγκόπουλο και τον Ιω. Βασιλείου διευθυντή τεχνικής εταιρείας. Η Ιερά Μονή στην αίτησή της εξιστορούσε πως η μονή έγινε η κύρια κάτοχος των στρεμμάτων μαζί με τα δέντρα και τα πλατάνια, τα οποία συντηρούσε, όπως επίσης και το καφενείο που προσέφερε στιγμές αναψυχής στους κατοίκους των Πατρών, παρουσιάζοντας την προσφορά τους σε όλη την περιοχή. Με βάση την αίτηση του συμβουλίου των ηγουμένων της Μονής, οι αντίδικοι (Αντ. Φραγκόπουλος και Ιω. Βασιλείου) διατάραξαν τη Μονή, κτίζοντας θεμέλια για την ανέγερση οικημάτων για την υλοποίηση του προσφυγικού συνοικισμού. Εξαιτίας των γεγονότων αυτών, η μονή απαίτησε τη λήψη προσωρινών μέτρων, ώστε να μη καταπατηθεί η περιοχή της Μονής Γηροκομείου, να απαγορευτεί στους αντίδικους να κάνουν οτιδήποτε εναντίον της Μονής και σε οποιαδήποτε αντίθετη περίπτωση να τους οριστεί χρηματικό πρόστιμο 3.000 δρχ. για κάθε παράβαση. Επιπλέον, οι εκπρόσωποι του Ηγουμενοσυμβουλίου κάλεσαν τους αντίδικους να επαναφέρουν την κατάσταση των γαιών, όπως ήταν πριν την κατάληψη αυτών. Παράλληλα, οι εκπρόσωποι της Μονής Γηροκομείου απαιτούσαν να εφαρμοστούν τα μέτρα άμεσα και να πληρώσουν όλα τα έξοδα οι αντίδικοι.⁴⁵⁸ Ο ειρηνοδίκης στις 9 Ιουλίου του 1925 κάλεσε και τις δύο πλευρές να διαπραγματευτούν και να συζητήσουν.⁴⁵⁹ Εντούτοις, δύο μήνες, πριν είχαν προηγηθεί οι εξυβρίσεις του συνηγόρου των μηνυτών προς τον Υπουργό Γεωργίας και τον Νομάρχη Αχαϊοήλιδος ενώπιον του επιστάτη των κτημάτων της Ιεράς Μονής Γηροκομείου κατά τη διάρκεια της επίσκεψης του ειρηνοδίκη, Αντωνόπουλου, στη Μονή του Γηροκομείου. Ο επιστάτης μετά τους ασεβείς χαρακτηρισμούς κατά του υπουργείου Γεωργίας και του Νομάρχη Αχαϊοήλιδος δήλωσε εγγράφως όσα άκουσε στο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος καλώντας να λάβει θέση.⁴⁶⁰ Με βάση το πρωτόκολλο καταλήψεως της 3^η Απριλίου το 1925 ο Αντ. Φραγκόπουλος

προς την Επιτροπήν Αποκαταστάσεως Προσφύγων, Διεύθυνσιν Αγροτικής Αθήνας. Πάτραι, 24 Μαρτίου 1927. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομείου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 1, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁵⁸ Ο πληρεξούσιος δικηγόρος των εκπροσώπων της Μονής Γηροκομείου, Γ. Παπαγγελόπουλος προς τον κ. Ειρηνοδίκη Πατρών, εν Πάτραις τη 6^η Ιουλίου 1927. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, Αλληλογραφία, Κυτίο 2. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁵⁹ Αριθ. 856 ο ειρηνοδίκης Πατρών, Πάτραι 7^η Ιουλίου 1925. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, Αλληλογραφία, Κυτίο 2. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁶⁰ Ο επιστάτης Γηροκομείου Πατρών, Α. Σφακιανάκης προς τα Γραφεία Εποικισμού Αχαϊοήλιδος στη Γαστούνη, Πάτραι 2 Μάϊου 1925, Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, Αλληλογραφία, Κυτίο 2. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, ΓΑΚ Αχαΐας

κατέθετε με ακριβή στοιχεία τα τμήματα που κατελήφθησαν από τον ίδιο στην Ιερά Μονή Γηροκομειού, υπέρ της των προσφύγων της περιφέρειας Μενεμένης. Η εν λόγω κατάληψη αφορούσε 250 στρέμματα της θέσης του Αγίου Τρύφωνα μαζί με τις επιδεκτικές τους καλλιέργειες, 140 στρέμματα στον Προφήτη Ηλία (με τις επιδεκτικές καλλιέργειες) με βάση της εκτέλεσης των διαταγών 150034/6-2-1925 και 31620/20-3-9-1925 διάταξη του Υπουργείου Γεωργίας. Επιπλέον, έμεναν 100 στρέμματα στη δικαιοδοσία της Μονής Γηροκομειού με βάση του όρους του άρθρου 7 του Ν.Δ. περί κωδικοποίησης των αγροτικών νόμων της 3^{ης} Οκτωβρίου.⁴⁶¹ Με βάση το άρθρο αυτό εξαιρούνταν των απαλλοτριώσεων εκτάσεις που είχαν φυτέψει ελαιόδεντρα, οπωροφόρα δέντρα και αμπέλια κοντά στις Μονές και δεν μπορούσαν να υπερβαίνουν τα 100 στρέμματα.⁴⁶² Για αυτό το λόγο η διεύθυνση εποικισμού του Υπουργείου Γεωργίας ζητούσε άμεσα την εξεύρεση αλλού κτήματος κατάλληλο προς απαλλοτρίωση. Εντούτοις, ζητούσε τον ενδεδειγμένο έλεγχο της επαγγελματικής ταυτότητας του προσφυγικού πληθυσμού, καθώς υπήρχαν καταγγελίες από τη Μονή πως ο προσφυγικός πληθυσμός που καρπωνόταν τα κτήματα της Μονής δεν ήταν αγρότες αλλά επαγγελματίες.⁴⁶³

Η αγροτική αποκατάσταση μεριμνούσε για την κατάσταση των οικιών και των προβλημάτων που δημιουργούνταν. Τον Νοέμβριο του 1925 έγγραφο στον εργοδηγό Μποσίνη παρουσίαζε την κατάσταση των εξωτερικών επιχρισμάτων των οικημάτων του Γηροκομειού, εξαιτίας της βροχής.⁴⁶⁴ Ο αναπληρωτής πρόεδρος της ΕΑΠ μερίμνησε για την αποπληρωμή των κακοτεχνιών των κατοικιών της Μονής του Γηροκομειού, την προέκταση των στεγών κατά 0,30 εκατοστά με τη συνδρομή του εργολάβου του Γηροκομειού.⁴⁶⁵ Οι επισκευές προχώρησαν με τον διευθυντή της αγροτικής αποκατάστασης της ΕΑΠ, τον Β. Κρίμπα που με επιστολή προς το Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος

⁴⁶¹ Πρωτόκολλο καταλήψεως 3 Απριλίου 1925 του Αντ. Φραγκόπουλου. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, Αλληλογραφία, Κυτίο 2. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁶² Υπουργείον Γεωργίας, Διεύθυνσις Εποικισμού προς Εποικιστικήν Υπηρεσία Αχαϊοήλιδος εις Γαστούνη, εν Αθήναις τη 20^η Μαρτίου 1925. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, Αλληλογραφία, Κυτίο 2. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁶³ Υπουργείον Γεωργίας, Διεύθυνσις Εποικισμού προς Εποικιστικήν Υπηρεσία Αχαϊοήλιδος εις Γαστούνη, εν Αθήναις τη 20^η Μαρτίου 1925. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, Αλληλογραφία, Κυτίο 2. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁶⁴ Γραφείον Εποικισμού Αχαϊοήλιδος προς την τεχνικήν εταιρίαν Παντελάκης & Σία. Πάτρα, 27 Νοεμβρίου 1925. Αριθ. Πρωτ. 3565. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, αλληλογραφία. Κυτίο 2, ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02. ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁶⁵ Επιτροπή Αποκατάστασεως προσφύγων J. Campbell προς το Γραφείον Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αθήναι τη 7^η Ιουλίου 1926. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, αλληλογραφία. Κυτίο 2, ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02. ΓΑΚ Αχαΐας

επιθυμούσε να επανορθώσει τις κακοτεχνίες της Μονής του Γηροκομείου δίνοντας εντολή στον μηχανικό. Οι διορθώσεις που αναφέρθηκαν ήταν η σύνδεση του εξωτερικού τοίχου με τον μεσοτοιχίο με συγκεκριμένες διαστάσεις. Η επισκευή εξωτερικών πεταχτών αμμοκονιαμάτων στα σημεία που υπέστησαν φθορές από τις βροχές. Στη συνέχεια, κατασκευή κορωνίδος προς την πλευρά των αετωμάτων για την προφύλαξη από τη βροχή και το δέσιμο των κεράμων από εργαλεία που βρέθηκαν στην αγορά της Πάτρας.⁴⁶⁶ Μερικές μέρες αργότερα συγκροτήθηκε επιτροπή που προσωρινά περιλάμβανε το συνοικισμό του Γηροκομείου με τεχνικό επιθεωρητή από την ΕΑΠ Αντ. Καραμπέτσο και τον προϊστάμενο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος Ε. Αθανασίου.⁴⁶⁷ Με βάση τη συγγραφή υποχρεώσεων που είχε αναλάβει η αγροτική διεύθυνση της ΕΑΠ, ο εργολάβος όφειλε να αναλάβει την αποπεράτωση των κακοτεχνιών του συνοικισμού.

Η ΕΑΠ διαμέσου του αναπληρωτή προέδρου της Β. Hodge Hill απάντησε σε όλους με επιστολή κατά την οποία υπενθύμιζε στις ελληνικές δημόσιες υπηρεσίες τη δέσμευσή τους να μη παρακωλύουν το έργο της ΕΑΠ και πως οποιαδήποτε αντίθετη ενέργεια χαρακτηριζόταν ως έκνομη. Στη Μονή Γηροκομείου, αφού από το 1925 είχαν απαλλοτριωθεί οι γαίες προς όφελος των αγροτών προσφύγων και είχε ανεγερθεί και ο συνοικισμός, οι μοναχοί του Γηροκομείου νοίκιασαν τα επιταγμένα κτήματα σε βοσκούς που έφεραν τα ποίμνια τους. Η ΕΑΠ τα έδωσε εφαρμόζοντας τα μέτρα της απαλλοτρίωσης. Στη συνέχεια οι μοναχοί μετέβησαν στο δημαρχείο Πατρέων ζητώντας την οριστική απαγόρευση της βοσκής ζώων στις καλλιεργούμενες εκτάσεις τους. Ο δήμος εξέδωσε την υπ. αριθμ.1 απόφαση του 1927 *περί απαγόρευσης της βοσκής* στα κτήματα στέλνοντας αγροφύλακες να διευθετήσουν το θέμα. Οι αγροφύλακες επέβαλαν πρόστιμα στους πρόσφυγες που βοσκούσαν εκεί τα ζώα τους. Ο νομικός σύμβουλος του Β. Hodge Hill ζητούσε την κοινοποίηση του προβλήματος στο Δημοτικό Συμβούλιο του Δήμου Πατρών.⁴⁶⁸

⁴⁶⁶ Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, ο διευθυντής της αγροτικής εγκατάστασης, Β. Κρίμπας προς το Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αθήναι τη 1^η Οκτωβρίου 1926 Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, αλληλογραφία. Κυτίο 2 ΑΒΕ:435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02. ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁶⁷ Δ/της αγροτικής εγκατάστασης Β, Κρίμπας προς το Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, αλληλογραφία. Κυτίο 2, ΑΒΕ:435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02. ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁶⁸ Γραφείο Νομικού Συμβούλου του Β. Hodge Hill προς τον κ. Υπουργόν Εσωτερικών, Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομείου, Αθήναι, 9 Ιουλίου 1927. ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 1, ΓΑΚ Αχαΐας

Παράλληλα το 1926 η ΕΑΠ διέταξε την εγκατάλειψη του πεδίου βολής της ΙΙΙ Μεραρχίας, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε, ήδη από τις 29 Ιουλίου 1936, καθώς είχε χαρακτηριστεί ως απαλλοτριωτέο. Η αποζημίωση καθορίστηκε από τον πρόεδρο του Πρωτοδικείου Πατρών.⁴⁶⁹ Συγχρόνως, ο ίδιος αναπληρωτής πρόεδρος J.Cambell με επιστολή στο υπουργείο στρατιωτικών εξηγούσε τους λόγους της απαλλοτρίωσης.⁴⁷⁰ Η ιστορία με τον αγροτικό προσφυγικό συννοικισμό του Γηροκομείου και το πεδίο βολής στο Γηροκομείο ξεκίνησε, όταν η σκοποβολή στο Γηροκομείο στο πεδίο βολής προκάλεσε πρόβλημα στους πρόσφυγες που διέμεναν εκεί, γιατί τους παρακώλυαν και δεν μπορούσαν να καλλιεργήσουν τις γαίες τους. Ο αναπληρωτής πρόεδρος της ΕΑΠ Ι. Κάμπελλ ζήτησε την αλλαγή του πεδίου βολής, για να μπορεί ο προσφυγικός πληθυσμός του αγροτικού συννοικισμού να καλλιεργεί απερίσπαστα τη γη που τους είχε δοθεί από την ΕΑΠ.⁴⁷¹ Τον Μάιο του 1926 ο υπουργός Στρατιωτικών, Χ. Τσερούλης έδωσε εντολή να συνεχίσουν οι οπλίτες την εκπαίδευση τους, έως ότου γίνει η οριστική απαλλοτρίωση.⁴⁷² Παράλληλα υπάρχει επιστολή της ΕΑΠ που διαβίβαζε το ζήτημα του πεδίου βολής,⁴⁷³ γράφοντας πως διευθετήθηκε το ζήτημα των γαιών του Γηροκομείου⁴⁷⁴ από το Υπουργείο Στρατιωτικών και στη συνέχεια ο υπουργός Στρατιωτικών επιτρέπει την μεταστάθμευση του πεδίου βολής.⁴⁷⁵ Ταυτοχρόνως τον Ιούλιο του 1926 το υπουργείο Στρατιωτικών δέχθηκε την αλλαγή του πεδίου βολής

⁴⁶⁹ Ο Χ. Χατζηπέτρος, Υπουργείον των Στρατιωτικών προς το Ε' σώμα στρατού, Κόρινθον, 29 Ιουλίου 1926. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, Αλληλογραφία, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 2, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁷⁰ Ι. Κάμπελλ προς το Υπουργείο Στρατιωτικών, Διεύθυνση Μηχανικού, 2 Οκτωβρίου 1926. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, Αλληλογραφία, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 2, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁷¹ Προς το Υπουργείο Στρατιωτικών, 28 Μαρτίου 1926. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, Αλληλογραφία, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 2, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁷² Το υπουργείο Στρατιωτικών, Χ. Τσερούλης υπουργός προς το Ε' σώμα στρατού, 10 Μαΐου 1926 Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, Αλληλογραφία, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 2, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁷³ Επιτροπή Αποκατάστασεως Προσφύγων, ο Διευθυντής Ε. Παπαγεωργίου προς το Γραφείον Εποικισμού Πάτρας, Αθήναι τη 5η Ιουλίου 1926. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική Αποκατάσταση, Αλληλογραφία. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02

⁴⁷⁴ Υπουργείο Στρατιωτικών προς τον διευθυντή Β. Κρίμπα, Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, 15 Μαΐου 1926. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική Αποκατάσταση, Αλληλογραφία. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02

⁴⁷⁵ Το υπουργείο Στρατιωτικών, ο υπουργός Χ. Τσερούλης προς το Ε' Σώμα Στρατού, τη 24^η Ιουνίου 1926. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική Αποκατάσταση, Αλληλογραφία. Κυτίο 2. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02

Μανουσογιαννάκη.⁴⁷⁶ Εν τέλει τον Αύγουστο του 1926 κοινοποιήθηκε έγγραφο που επέτρεψε την αλλαγή του πεδίου βολής στη Μονή του Γηροκομείου.⁴⁷⁷

Ο Β. Κρίμπας σε τηλεγράφημά του στο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος ζήτησε να μάθει τις αξιώσεις της Μονής Γηροκομείου επί των επιταχθεισών εκτάσεων, υπενθυμίζοντας πως το Υπουργείο Γεωργίας με τη διαταγή 76777 διέταξε την κατάληψη.⁴⁷⁸ Τον Ιούλιο του 1927, η μονή του Γηροκομείου έλαβε 100 στρέμματα με ελιές, αμπέλια και άλλα οπωροφόρα δέντρα.⁴⁷⁹ Τα 100 στρέμματα γύρω από τη Μονή ορίστηκαν εντός συγκεκριμένων ορίων μετά από υπογραφή του Ν. Σταματιάδη σε συνεργασία με το Ηγουμενοσυμβούλιο της Μονής.⁴⁸⁰ Μαζί με αυτά παραχωρήθηκαν και 25 με 20 στρέμματα κοντά στον Προφήτη Ηλεία και εντός του σχεδίου πόλεως με ελαιώνες, αγρούς και οικόπεδα.⁴⁸¹ Η οριστική διανομή των κοινόχρηστων εκτάσεων του Συνοικισμού Γηροκομείου για τη συμπλήρωση των κλήρων των αποκατασταθέντων κληρούχων, καθορίστηκε με ένα εκατοστό στην παραχωρούμενη έκταση.⁴⁸² Τελικά, τον Ιούλιο του 1927 το γραφείο Εποικισμού-Αναδασμού Αχαϊοήλιδος παραχώρησε 100 στρέμματα στη Μονή του Γηροκομείου εντός των οποίων υπήρχαν καλλιέργειες με ελαιόδεντρα, αμπέλια και οπωροφόρα δέντρα. Επίσης, παραχωρήθηκαν 25 με 30 στρέμματα ελαιώνων, αγρών και οικοπέδων στον Προφήτη Ηλία. Με την υπογραφή του προσωρινού πρωτοκόλλου, η Μονή δεν θα αξίωνε κάποια περαιτέρω επέκταση της προαναφερθείσας γης.⁴⁸³ Παράλληλα τον Αύγουστο του 1927 σε επίσημο

⁴⁷⁶ Εντολή υπουργού, ο διευθυντής μηχανικού Ι. Φιλίππου προς την Επιτροπή Αποκατάστασεως Προσφύγων. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική Αποκατάσταση, Αλληλογραφία. Κυτίο 2. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02

⁴⁷⁷ Επιτροπή Αποκαταστάσεως προσφύγων, ο διευθυντής Β. Κρίμπας προς το Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική Αποκατάσταση, Αλληλογραφία. Κυτίο 2. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02

⁴⁷⁸ Β. Κρίμπας στο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αθήνα 16/10/25, Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική Αποκατάσταση, Αλληλογραφία. Κυτίο 2. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02

⁴⁷⁹ Πρωτόκολλον Παραχωρήσεως 100 στρεμμάτων εις την Ιεράν Μονήν Γηροκομείου, 11/07/1027. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομείου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 2, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁸⁰ Πρωτόκολλον Παραχωρήσεως 100 στρεμμάτων εις την Ιεράν Μονήν Γηροκομείου, 11/07/1027. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομείου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 2, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁸¹ Πρωτόκολλον Παραχωρήσεως 100 στρεμμάτων εις την Ιεράν Μονήν Γηροκομείου, 11/07/1027. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομείου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 2, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁸² Αριθμ. αποφάσεως 35/39^η, Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομείου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 1, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁸³ Πρωτόκολλον, παραχωρήσεως 100 στρεμμάτων εις την Ιεράν Μονήν Γηροκομείου. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομείου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 2, ΓΑΚ Αχαΐας

έγγραφο, το γραφείο Εποικισμού της ΕΑΠ ζήτησε την παροχή ύδρευσης και τον ορισμό θέσης στον προσφυγικό συνοικισμό του Γηροκομείου από το Δήμο Πατρέων.⁴⁸⁴

Τον Μάρτιο του 1928 ο φιλοδασικός σύλλογος Πατρών υπέβαλε έγγραφο στο δήμο Πατρέων πως οι πρόσφυγες καταπατούσαν μεγάλες εκτάσεις γης στην περιοχή του Γηροκομείου που είχαν κριθεί αναδασωτέες.⁴⁸⁵ Το σώμα του δημοτικού συμβουλίου παρέπεμψε το έγγραφο του φιλοδασικού συλλόγου στον επόπτη Αγροφυλακής, Ι. Πατσούρα για περαιτέρω έρευνα και λήψη μέτρων κατά των παράνομων ενεργειών των προσφύγων.⁴⁸⁶ Από τον Ιούνιο του 1928 ο φιλοδασικός σύλλογος Πατρών κατήγγειλε πως οι πρόσφυγες σφετερίστηκαν αναδασωτέα κτήματα, στη θέση Αγιονέρι, γύρω από τον συνοικισμό του Γηροκομείου. Η επιστολή του φιλοδασικού συλλόγου προς τον προϊστάμενο του εποικισμού προσφύγων Αχαϊοήλιδος κρίνοντας την πράξη των προσφύγων ως παράνομη, άδικη και οι πράξεις τους δεν συντέιναν στη βελτίωση των σχέσεων τους με τους γηγενείς αλλά αντιθέτως τις όξυναν. Παράλληλα εκφράζοντας πως σκοπός του φιλοδασικού ήταν η υγιής συνύπαρξη όλων, ζητούσε από τον προϊστάμενο του τοπικού εποικισμού να σταματήσει τους πρόσφυγες από τις αφελείς πράξεις τους.⁴⁸⁷ Το ζήτημα συνεχίστηκε και τον Ιούνιο του 1929 ο πρόεδρος του φιλοδασικού συλλόγου Πατρών (Χαραλαμπόπουλος) σε επιστολή του προς το υπουργείο Γεωργίας (Τμήμα Δασών) έγραφε πως τα δοθέντα στρέμματα της μονής του Γηροκομείου εμπόδισαν το έργο της αναδάσωσης των κτημάτων που είχε αποφασίσει ο δήμος Πατρέων.⁴⁸⁸ Η διεύθυνση δασών του υπουργείου Γεωργίας απάντησε προς τη γενική διεύθυνση Γεωργίας υποστηρίζοντας πως το τοπικό γραφείο της ΕΑΠ δυσκόλευε το έργο του φιλοδασικού συλλόγου στην περιοχή του Γηροκομείου που είχε ως σκοπό την αισθητική αξιοποίηση της περιοχής και την αναβάθμιση της ποιότητας ζωής των κατοίκων, που ωστόσο με υπουργική πράξη είχε κριθεί

⁴⁸⁴ Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος προς τον κ. Δήμαρχον Πατρέων, Πάτραι 2 Αυγούστου 1927. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομείου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 1, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁸⁵ Συνεδρίασις 26^{ης} Μαρτίου 1928, Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Δήμου Πατρέων (Λάζαρης, 2008:70).

⁴⁸⁶ Συνεδρίασις 26ης Μαρτίου 1928, Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Δήμου Πατρέων (Λάζαρης, 2008:70).

⁴⁸⁷ Φιλοδασικός σύλλογος Πατρών προς τον κ. Προϊστάμενον του εποικισμού προσφύγων. Εν Πάτραις τη 29^η Μαρτίου 1928. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομείου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 1, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁸⁸ Φιλοδασικός σύλλογος Πατρών προς το Υπουργείον Γεωργίας, τμήμα δασών. Εν Πάτραις τη 20 Ιουνίου 1929. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομείου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 1, ΓΑΚ Αχαΐας

αναδασωτέα.⁴⁸⁹ Ζητούσε την αλλαγή στάσης του τοπικού γραφείου της ΕΑΠ, καθώς η εφαρμογή του σχεδίου αναδάσωσης ήταν ζήτημα υγιεινής, αισθητικής και ιδιαίτερα δαπανηρή για το δήμο Πατρέων.⁴⁹⁰ Το 1936 ο γεωπόνος Ν. Σκληρός ζήτησε από τη γεωργική περιφέρεια Αχαΐας να μισθώσει όχημα, για να κάνει αυτοψία στον συνοικισμό του Γηροκομείου, εξαιτίας των παραπόνων που προέκυψαν.⁴⁹¹ Το 1938, γεωπόνος Ν. Σκληρός, σε έκθεσή του στο γραφείο Γεωργικής υπηρεσίας του νομού Αχαΐας⁴⁹² παρουσίασε στοιχεία για την ποιότητα της γης του Γηροκομείου. Κατέληξε πως με τις απαραίτητες εκχερσώσεις, μπορούν να καλλιεργηθούν κοντά στα 150 στρέμματα αμπέλια, ξηρικά δέντρα και χειμερινά φυτά. Παράλληλα, ο γεωπόνος Ν. Σκληρός, θεωρούσε πως οι δοθέντες κλήροι ήταν ανεπαρκείς για το σύνολο των προσφύγων που διέμεναν στον προσφυγικό συνοικισμό του Γηροκομείου και υποστήριξε πως υπήρχαν και έπρεπε να εκμεταλλευτούν του υπόλοιπους κλήρους της περιφέρειας Αχαΐας.⁴⁹³ Το 1939 δόθηκαν συμπληρωματικοί γεωργικοί κλήροι στους κατοίκους του συνοικισμού του Γηροκομείου. Ωστόσο, οι δικαιούχοι της δεύτερης διανομής άργησαν να λάβουν τα παραχωρητήρια τους.⁴⁹⁴ Η αγροτική αποκατάσταση του Γηροκομείου αποδεικνύει τη μέριμνα και την ιδιαίτερη βαρύτητα που έδωσε η ΕΑΠ στην αγροτική αποκατάσταση και στη δημιουργία των αγροτικών προσφυγικών ομάδων και συνοικισμών.

⁴⁸⁹ Ο Δ/της Π. Μαρκόπουλος της Δ/σης Γεωργίας προς την Γενική Δ/ση Γεωργίας, εν Αθήναις τη 9^η Ιουλίου 1929. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομείου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 1, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁹⁰ Ο Δ/της Π. Μαρκόπουλος της Δ/σης Γεωργίας προς την Γενική Δ/ση Γεωργίας, Εν Αθήναις τη 9^η Ιουλίου 1929. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομείου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 1, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁹¹ Ν. Σκληρός γεωπόνος προς τη γεωργική περιφέρεια Αχαΐας. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομείου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 2, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁹² Ο γεωπόνος Ν. Σκληρός προέβη στη συγκεκριμένη κίνηση λόγω της διαταγής 5804/21-2-38 του Υπουργείου Γεωργίας. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομείου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 1, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁹³ Ν. Σκληρός, Βοηθός-Γεωπόνος προς το Γραφείο Γεωργικής Υπηρεσίας Ν. Αχαΐας. Πάτραι 12 Σεπτεμβρίου 1938. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομείου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 1, ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁹⁴ Προς το Υπουργείο Γεωργίας Αθήνας, Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομείου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 1, ΓΑΚ Αχαΐας

Τα ελαιόδεντρα στα αγροκτήματα και στο συνοικισμό της προσφυγικής ομάδας του Γηροκομείου διανεμήθηκαν οριστικά τον Ιούνιο του 1937 με βάση τα στοιχεία των κληρούχων.⁴⁹⁵

Ρίο

Αντίστοιχα στη περιοχή του Ρίου εγκαταστάθηκαν από την Ε.Α.Π. 24 οικογένειες προσφύγων από τον Πόντο (Ορντού, Τραπεζούντα) και τη Σμύρνη (Βρύουλα, Μπουρνόβα, Αϊβαλή, Καραμπουρνά, Κυδωνιές) ως γεωργοί. Για τις ανάγκες της αγροτικής αποκατάστασής τους, σύμφωνα με την υπ' αριθ. 14/30-12-1931 απόφαση,⁴⁹⁶ απαλλοτριώθηκε και παραχωρήθηκε στο Υπουργείο Γεωργίας οικοπέδο 500 περίπου στρεμμάτων που άνηκε στο ελληνικό δημόσιο κατά πλήρη κυριότητα. Το εν λόγω «αγρόκτημα» Ρίου καθορίζεται *«γύρωθεν με παραλία θαλάσσης Κορινθιακού κόλπου και φρουρίου Ρίου με κτήμα Πράτσικα περιβαλλόμενον δια λιθοκτίστου τοίχου και τάφρου με κτήμα Τσικλητήρα και με διαφόρους ιδιοκτήτας Βερναρδεϊκών»*. Η Ε.Α.Π είχε ήδη από το 1924 προβεί σε προσωρινή διανομή κλήρων του οικοπέδου αυτού στους εγκατεστημένους πρόσφυγες. Την ίδια περίπου περίοδο συστήθηκε η προσφυγική ομάδα συνοικισμού Ρίου, από τους αρχηγούς των οικογενειών για τη διεύθυνση της διανομής της γης και τη διαχείριση των δανείων. Η οριστική απόφαση απαλλοτρίωσης για την προσφυγική ομάδα συνοικισμού του Ρίου όρισε μία τριμελή επιτροπή διορισθείσα από τον πρόεδρο Πρωτοδικών Πατρών και των υπουργών Γεωργίας και Δικαιοσύνης, ώστε να αποφασίσουν για την απαλλοτρίωση αγροκτημάτων στο Ρίο. Στην απόφαση παραχωρήθηκαν στο Υπουργείο Γεωργίας (ως διάδοχος ρυθμιστής της προσφυγικής αποκατάστασης της ΕΑΠ) 500 στρέμματα αξίας κοντά στις 73.500 δρχ., ώστε να απαλλοτριωθούν υπέρ των προσφύγων. Ωστόσο υπήρχε περίπτωση αυξομείωσης στρεμμάτων και χρημάτων μετά την ακριβή καταμέτρηση των κτημάτων από τα κρατικά συνεργεία.⁴⁹⁷ Μεταξύ της ΕΑΠ και του εργολάβου κ. Τιμολέοντα Πασχαλίδου υπεγράφη συμφωνητικό για την ανέγερση δώδεκα διπλοκατοικιών στο Ρίο Πατρών με σύστημα λιθοδομής, δηλαδή, οι εξωτερικοί τοίχοι και ο

⁴⁹⁵ Συμπληρωματικό πρακτικό 28^{ης} Ιουνίου 1937. Προέβη στην παραχώρηση των οικοπέδων του Συνοικισμού, Εν Γηροκομειώ, 28 Ιουνίου 1937, η Επιτροπή διανομής. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, αλληλογραφία. Κυτίο 2, ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02. ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁹⁶ Της Επιτροπής Απαλλοτριώσεων περιφέρειας Πρωτοδικείου Πατρών

⁴⁹⁷ Αριθμ.14, η επιτροπή Πρόεδρος Α. Μπίσυλλας, ο γραμματέας Χ. Γιαννακόπουλος και τα μέλη Μ. Γούναρης, Γ. Μαυραγάνης, Εν Πάτρας τη 10η Φεβρουαρίου 1932. Ο γραμματέας της Επιτροπής Απαλλοτριώσεως. Υπουργείον Γεωργίας, Διεύθυνσις Εποικισμού, Αγρόκτημα Ρίου Αχαΐας, Οικογενειακοί κλήροι Ρίου- Απιδεώνας – Γηροκομείου. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, αλληλογραφία. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02. ΓΑΚ Αχαΐας

μεσότοιχος από λιθοδομή και τα διαχωρίσματα των δωματίων με δρομική οπτοπλινθοδομή. Κάθε κατοικία αποτελείται από δυο διαμερίσματα διαστάσεων 3.50X3.50.⁴⁹⁸ Σε πρακτικό του 1968 μετά τη μέτρηση από τοπογραφικό συνεργείο, η ολική έκταση μετρήθηκε ως 437.033 στρέμματα εκ των οποίων οι κληρούχοι έλαβαν 321.133 και ο προσφυγικός συνοικισμός 7.285.⁴⁹⁹ Στο Ρίο κατά τη διάρκεια του χτισίματος υπήρξε ένα ζήτημα με την κατασκευή των εστιών, δηλαδή των κουζινών εντός των οικιών. Ο προσφυγικός πληθυσμός του Ρίου επιθυμούσε να κατασκευάσουν μόνοι τους τις εστίες των σπιτιών τους, χωρίς την παρέμβαση του εργολάβου μηχανικού.

Αντίστοιχα και στην περιοχή του Ρίου, το 1957 οι 24 κληρούχοι πρόσφυγες αρνήθηκαν να παραλάβουν τα οριστικά τους παραχωρητήρια από τη Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος (Α.Τ.Ε.) με την αιτιολογία πως οι κλήροι που αναγράφονταν στα οριστικά παραχωρητήρια ήταν λιγότεροι κατά 1-4 στρέμματα από των προσωρινών παραχωρητηρίων σε σχέση με τους συμπατριώτες τους.⁵⁰⁰ Για αυτό το λόγο οι 24 κληρούχοι δεν έλαβαν τα οριστικά τους παραχωρητήρια και η ελλιπής απεικόνιση του συνοικισμού δημιουργούσε συχνά προστριβές. Επίσης, υπήρχε έλλειψη στρεμμάτων, για να παραδοθούν τα επιπλέον στρέμματα στους 24 κληρούχους και τα 7 στρέμματα του αγροκτήματος είχαν χαρακτηριστεί ως κοινόχρηστος χώρος που υπουργείο σκόπευε να τα δημοπρατήσει.⁵⁰¹ Άλλα προβλήματα που αντιμετώπισαν οι πρόσφυγες είχαν σχέση με τις υποδομές, όπως ήταν το αποχετευτικό σύστημα στην αγροτικό προσφυγικό συνοικισμού του Ρίου. Ο πρόεδρος της προσφυγικής ομάδας του Ρίου κ. Κασσάδας έκανε έκκληση να εισακουστεί κατά τη διάρκεια του 1927. Τα προβλήματα αποχέτευσης έκαναν τις 24 οικογένειες του Ρίου να ζουν σε άθλια κατάσταση. Το γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος κοινοποίησε την επιστολή στον αστυνομικό σταθμό του Αγίου Βασιλείου Αχαΐας με σκοπό να ληφθούν

⁴⁹⁸ Συμφωνητικόν εν Αθήναις 6/11/1925 μεταξύ του Τμηματάρχου του τεχνικού Αγροτικής της ΕΑΠ και των συμβαλλομένων, Τανταλίδη & Τιμ. Πασχαλίδη. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, Προσφυγικός Συνοικισμός Ρίου, Κυτίο 3, ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02. ΓΑΚ Αχαΐας

⁴⁹⁹ Πρακτικόν, Η επιτροπή διανομών διά της Δ/σιν εποικισμού 1/10421/68, εν Αθήναις τη 16-7-1968, Ο τμηματάρχης προγρ. & κτημ. Δ.Τ.Υ.Υ.Γ. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, αλληλογραφία. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02. ΓΑΚ Αχαΐας

⁵⁰⁰ Αναφορά Παν. Καραντώνη Τμηματάρχου Α' Προϊσταμένου του Ε' Τμήματος Εποικισμού και Νικ. Αγγελουπούλου Εισηγητού, Διευθύνσεως Εποικισμού προς το Υπουργείον Γεωργίας, Διεύθυνσιν Εποικισμού. Τμήμα Γ' και Ε', 28/07/1960, Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομείου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 1, ΓΑΚ Αχαΐας

⁵⁰¹ Αναφορά του Γ. Καραντώνη τμηματάρχου Α' Προϊσταμένου του Ε' Τμήματος Εποικισμού και Νικ. Αγγελουπούλου εισηγητού Διευθύνσεως Εποικισμού προς τον Υπουργείον Γεωργίας, στις 28-7-1960. Διεύθυνσιν Εποικισμού Τμήμα Γ' και Ε. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, αλληλογραφία. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 2, ΓΑΚ Αχαΐας

περαιτέρω μέτρα υπέρ της υγείας των προσφύγων αλλά και των γηγενών Πατρινών που παραθέρριζαν στην περιοχή του Ρίου.⁵⁰² Λόγω της άφιξης πλήθους Πατρινών, η προσφυγική ομάδα του Ρίου ζητούσε άμεσα την κατασκευή βόθρων στην περιοχή, για να αποφύγει την εμπάθεια και τη δυσανασχέτηση των ντόπιων.⁵⁰³ Το αστυνομικό τμήμα του Αγίου Βασιλείου μετά από εύλογο χρονικό διάστημα ενημέρωσε το γραφείο Εποικισμού, πως ολοκληρώθηκε η ανόρυξη του αρτεσιανού φρέατος του Ρίου. Τους καλεί στη συνέχεια να οριστεί επιτροπή που θα παραλάβει το αρτεσιανό φρέαρ.⁵⁰⁴ Στα τέλη του 1930 η προσφυγική ομάδα του Ρίου διεκδίκησε με δικαστική διαμάχη την απαλλοτρίωση οικοπέδων του Ρίου.⁵⁰⁵ Παράλληλα, υπόθεση οδηγήθηκε στα δικαστήρια. Το πρωτοδικείο Πατρών Αρ.14/31 κλήθηκε να δικάσει και να αποφανθεί περί της απαλλοτριώσεως του αγροκτήματος στη θέση Ρίου-Πατρών υπέρ του συνεταιρισμού Προσφυγικής ομάδας Ρίου-Πατρών.⁵⁰⁶ Το Πρωτοδικείο Πατρών κάλεσε τους ενδιαφερομένους πρόσφυγες (24 αιτήσεις είχαν υποβληθεί) για την εκδίκαση ως προς την οριστική διανομή του κτήματος του Ρίου. Η δικάσιμος ορίστηκε στις 3 Ιουλίου του 1937.⁵⁰⁷ Τον Δεκέμβριο του 1938 οι κληρούχοι του Συνοικισμού Ρίου Πατρών διαμαρτυρήθηκαν κατά της υφιστάμενης οριστικής διανομής των γαιών και υποστήριξαν ότι έπρεπε να γίνει σεβαστό το καθεστώς της προσωρινής διανομής.⁵⁰⁸ Η Διεύθυνση Γεωργίας θεώρησε πως το ζήτημα πρέπει να επιλυθεί με την

⁵⁰² Επιτροπή Αποκατάστασεως Προσφύγων, Διεύθυνσις Αγροτικής, Γραφείον Εποικισμού Αχαϊοήλιδος Αριθ. Πρ. 962/579, προς τον Αστυνομικόν Σταθμόν Αγίου Βασιλείου, Πάτραι, Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική Αποκατάσταση, Προσφυγικός συνοικισμός Ρίου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ:ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 3, ΓΑΚ Αχαΐας

⁵⁰³ Επιτροπή Αποκατάστασεως Προσφύγων, Διεύθυνσις Αγροτικής, Γραφείον Εποικισμού Αχαϊοήλιδος Αριθ. Πρωτ 962/579, προς τον Αστυνομικόν Σταθμόν Αγίου Βασιλείου, Πάτραι, Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική Αποκατάσταση, Προσφυγικός συνοικισμός Ρίου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ:ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 3, ΓΑΚ Αχαΐας

⁵⁰⁴ Αστυνομικός Σταθμός Αγίου Βασιλείου προς την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, Διεύθυνσιν Αγροτικής, Αριθ. Πρωτ. 723/434, Αθήναι, Πάτραι 15 Μαρτίου 1927. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική Αποκατάσταση, Προσφυγικός συνοικισμός Ρίου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ:ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 3, ΓΑΚ Αχαΐας

⁵⁰⁵ Αριθμ. 14, 18/12/1930, Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομείου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 1, ΓΑΚ Αχαΐας

⁵⁰⁶ Πρωτοδικείο Πατρών Αρ.14/31, Πάτραι, 16.7.1934. Ο επί της Γεωργίας Υπουργός διά της υπ' αριθ. 4857 της 18/12/1930 αποφάσεως του εκήρυξεν απαλλοτριωτέον το άνω αγρόκτημα προς Εποικισμό προσφύγων. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, αλληλογραφία. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 2, ΓΑΚ Αχαΐας

⁵⁰⁷ Ο πρόεδρος της Επιτροπής Απαλλοτριώσεων Νομού Αχαΐας προς τον κ. Προϊστάμενον Γεωργικής Υπηρεσίας Νομού Αχαΐας, Πάτραι 25.6.1937, Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική Αποκατάσταση, Προσφυγικός συνοικισμός Ρίου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ:ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 3, ΓΑΚ Αχαΐας

⁵⁰⁸ Ο υπουργός και ειδική εντολή, ο γεν. γραμματέας Α. Μουστρούφης προς την διεύθυνσιν Γεωργίας, τμήμα Εποικισμού Πάτρας, Αθήναι 17/12/1953, Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, αλληλογραφία. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 2, ΓΑΚ Αχαΐας

τροποποίηση της οριστικής διανομής του 1938, ώστε να ανταποκριθεί στα διαμορφωμένα στοιχεία της δεκαετία του 1960.⁵⁰⁹ Η διεύθυνση Γεωργίας Αχαΐας πρότεινε τη ματαίωση της δημοπρασίας της κοινόχρηστης έκτασης με σκοπό να δοθούν στους 24 κληρούχους.⁵¹⁰ Η οριστική διανομή του αγροκτήματος του Ρίου πραγματοποιήθηκε το 1938 με κληρούχους 24 πρόσφυγες και συνολική έκταση του αγροκτήματος τα 439 στρέμματα και 357 τετραγωνικά μέτρα. Ωστόσο, προβλήματα προέκυψαν και κατά τη δεκαετία του 1950, όπου πρόσφυγες απέστειλαν επιστολή προς τον Υπουργό Γεωργίας (Αρ. Πρ. 7920/15.10.59) διαμαρτυρόμενοι πως ήταν αγρότες πρόσφυγες εγκατεστημένοι στην περιοχή του Ρίου. Η διαμαρτυρία τους σχετίστηκε με το πως εκθέτει το υπουργείο τα ακραία σημεία των κτημάτων τους, προς πλειστηριασμό. Στη συνέχεια εξέθεσαν το χρονικό της διανομής των κληρών τους, πως το 1938 το κράτος ύστερα από 15 έτη, έστειλε υπαλλήλους για να πραγματοποιήσουν την οριστική διανομή. Εντούτοις, προέκυψαν διάφορα ζητήματα με την οριστική διανομή, αλλά ο προσφυγικός πληθυσμός συνέχισε να τα καλλιεργεί μέχρι σήμερα φυτεύοντας αμπέλια και οπωροφόρα. Για αυτό και ζητούσαν να τα εξαγοράσουν σύμφωνα με την εκτίμηση της επιτροπής Απαλλοτριώσεων.⁵¹¹ Επίσης, ως προς τα παραγωγικά μέσα που χρησιμοποιούσαν οι πρόσφυγες είχαν διευκολύνσεις. Για παράδειγμα το γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος έδωσε τη δυνατότητα στην προσφυγική ομάδα του Γηροκομείου να εκποιήσει τα άλογα που είχαν αγοράσει και να προχωρήσει στην αγορά αγελάδων και αιγών με σκοπό την παραγωγικότερη εργασία. Ωστόσο, οι όροι που έθεσε το γραφείο Εποικισμού στην αγοραπωλησία ήταν η τιμή πώλησης των αλόγων να είναι ικανοποιητική και προσοδοφόρα. Παράλληλα, οι πρόσφυγες είχαν την υποχρέωση να καταβάλλουν το χρέος που είχαν δημιουργήσει με την αγορά των αλόγων.⁵¹²

⁵⁰⁹ Σημείωμα, διά το Αγρόκτημα Ρίου-Πατρών. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομείου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 2, ΓΑΚ Αχαΐας

⁵¹⁰ Αναφορά του Γ. Καραντώνη τμηματάρχου Α' Προϊσταμένου του Ε' Τμήματος Εποικισμού και Νικ. Αγγελουπούλου εισηγητού Διευθύνσεως Εποικισμού προς τον Υπουργείο Γεωργίας, στις 28-7-1960. Διεύθυνση Εποικισμού Τμήμα Γ' και Ε. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, αλληλογραφία. ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02. ΓΑΚ Αχαΐας

⁵¹¹ Προσφυγικός συνοικισμός Ρίου Πατρών προς τον Υπουργό Γεωργίας (Αρ. Πρ. 7920/15.10.59), Πάτρα 7/10/1959. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, προσφυγικός συνοικισμός Γηροκομείου, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 1, ΓΑΚ Αχαΐας

⁵¹² Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, ο διευθυντής της αγροτικής εγκατάστασης, Β. Κρίμπας προς το Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αθήναι τη 25 Ιουνίου 1926. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, αλληλογραφία. Κυτίο 2, ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02. ΓΑΚ Αχαΐας

Απιδεώνας

Εκτός της περιοχής των Πατρών, σημαντικός προσφυγικός συνοικισμός στην Αχαΐα δημιουργήθηκε και στην περιοχή του Απιδεώνα Αχαΐας. Πρόκειται για οικισμό ο οποίος δημιουργήθηκε σε έκταση πρότερων βασιλικών κτημάτων, όταν το 1924 η Ελληνική κυβέρνηση εγκατέστησε εκεί, τουλάχιστον στην αρχή 40 οικογένειες, Έλληνες πρόσφυγες κυρίως από τον Πόντο αλλά και από την Μικρά Ασία. Αρχικά οι πρώτοι κάτοικοι έμεναν σε σκηνές κι αργότερα σε πλινθόκτιστα, συνήθως δύο δωματίων σπίτια. Η περιοχή μάλιστα ήταν ελώδης και σε αυτήν βρίσκονταν οι βασιλικές αποθήκες και οι στάβλοι του ιππικού. Το 1925 ήρθαν και πρόσφυγες που είχαν εγκατασταθεί αρχικά στο κοντινό Καγκάδι αλλά και στο Λάππα. Αρχικά οι πρόσφυγες είχαν εγκατασταθεί σε άλλες περιοχές σε όλη την Ελλάδα όταν η κυβέρνηση αποφάσισε να απαλλοτριώσει τα κτήματα και με κλήρωση να μοιράσει από 40 στρέμματα σε κάθε οικογένεια (Σιδερόπουλος, 2007). Στην περιοχή του Απιδεώνα (Λάππα) μεταφέρθηκαν 40 οικογένειες με σκοπό την καπνοκαλλιέργεια (Ροδάς, 1925). Η προσφυγική εγκατάσταση του Απιδεώνα έγινε υπό την εποπτεία του Γραφείου Εποικισμού της Γαστούνης (Λούρμπας, 2012). Με βάση το διάγραμμα της τοπογραφικής υπηρεσίας το αγρόκτημα του Απιδεώνα κατέλαβε κοντά στα 43.200 στρέμματα περιλαμβάνοντας κήπους, αμπέλια, κλήρο με σκοπό την ανέγερση σχολείου, λιβάδια, συνοικισμό, νεκροταφείο, αλώνια, κοινόχρηστες εκτάσεις, έλη, υλοποίηση νέων δρόμων, ρεύματα και χάνδακες.⁵¹³ Ακόμη και το 1967 υπήρχαν εκκρεμή εποικιστικά ζητήματα στο Ν. Αχαΐας στις περιοχές του Γηροκομειού, του Απιδεώνα και του Ρίου και το Υπουργείο Γεωργίας με επιστολή του στον προϊστάμενο και τον τμηματάρχη του Γραφείου Εποικισμού ζητούσε την άμεση παρέμβασή τους.⁵¹⁴

Νομός Αχαΐοήλιδος: Αίγιο

Το πρόβλημα της στέγασης των προσφύγων ήταν έντονο και στο Αίγιο (Μαρινέλλης, 2009:231). Αναφορικά με την περιοχή του Αιγίου δημιουργήθηκαν δύο προσφυγικοί

⁵¹³ Υπηρεσιακόν εν Αθήναις τη 11^η Νοεμβρίου 1936, ο διευθυντής της τοπογραφικής υπηρεσίας. Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαΐοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, Προσφυγικός Συνοικισμός Απιδεώνα, Κυτίο 1, ΑΒΕ :435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02. ΓΑΚ Αχαΐας

⁵¹⁴ Ο γενικός διευθυντής του Υπουργείου Γεωργίας, διεύθυνση Εποικισμού, Τμήμα κτηματολογίου προς τους Νικολ. Κατσαρού προϊστ. Τμήματος Κτηματολογίου Δ/σινς εποικισμού και Νικ. Αγγελόπουλου τμηματαρχών παρά του αυτού τμήματος. Αθήναι, τη 15^η Μαρτίου 1967. Αρχείο Γραφείου Εποικισμού Αχαΐοήλιδος. Αγροτική αποκατάσταση, Αλληλογραφία. Κυτίο 2, ΑΒΕ:435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ 34.02, ΓΑΚ Αχαΐας

συνοικισμοί, στην περιοχή της Δεξαμενής⁵¹⁵ Αιγίου και στον οικισμό της Τεμένης⁵¹⁶ (προσφυγικός συνοικισμός του Νικ. Πλαστήρα), που παραδόθηκαν ολοκληρωμένοι το 1938. Το θέμα της προσφυγικής αποκατάστασης των προσφύγων του Αιγίου οδηγήθηκε στην οριστική του λήξη, στα τέλη του 1935, που ο βουλευτής Αιγιαλείας Θ. Γκόφας εργάστηκε μαζί με τους δημάρχους του Αιγίου, Πολυχροσιάδη και Σ. Σταυρουλόπουλο για τη λύση του ζητήματος της στέγασης των προσφύγων του Αιγίου αναγείροντας νέα συγκροτήματα υπό την αιγίδα του Υπουργείου Προνοίας. Κατασκευάστηκαν 23 διώροφες τετρακατοικίες στη Δεξαμενή και 59 στην Τεμένη (Μαρινέλλης, 2009:227). Εκδόθηκε κρατικό κονδύλι και στάλθηκαν μηχανικοί, ώστε να αναγείρουν τα σπίτια στον συνοικισμό της Τεμένης. Ανεγέρθηκαν 48 οικίες, τα οποία παραδόθηκαν στους πρόσφυγες. Ωστόσο οι οικίες ήταν μικρές και τα δύο δωμάτια που δίνονταν σε κάθε οικογένεια δεν ήταν επαρκής χώρος κατοικίας, με αποτέλεσμα να προκαλούνται περαιτέρω προβλήματα.⁵¹⁷ Το 1935 σε δημοσίευμα του, ο Νεολόγος πρότεινε πως οι πρόσφυγες του Αιγίου όφειλαν να αναλάβουν δράση και να απαιτήσουν τη διανομή οικημάτων.⁵¹⁸ Έτσι, οι πρόσφυγες του Αιγίου διαμαρτυρήθηκαν μέσω του Νεολόγου για τα ζητήματα ύδρευσης, οδικού δικτύου απαιτώντας την κρατική και τη δημοτική αρχή να μεριμνήσει άμεσα.⁵¹⁹

Τα προβλήματα και των δύο συνοικισμών ήταν παρόμοια με αυτά των συνοικισμών της Πάτρας. Υπήρχαν σημαντικές ελλείψεις στο νερό, στο φως και στους δρόμους με τις 100 οικογένειες των προσφύγων της Δεξαμενής απαιτώντας τη διευθέτηση του ζητήματος από τον Νομόρχη αλλά και το κράτος και επίσης να μην επαναληφθούν τα προβλήματα του συνοικισμού της Τεμένης.⁵²⁰ Επίσης, οι πρόσφυγες είχαν να αντιμετωπίσουν τα καιρικά φαινόμενα, τη λάσπη και την υγρασία. Συνεπώς, ο προσφυγικός πληθυσμός του Αιγίου απαιτούσε τη συνεχή αναβάθμιση του έργου.⁵²¹ Κατά τη διανομή των οικιών καταγγέλλθηκαν παρατυπίες, πως η διανομή των οικημάτων πραγματοποιούνταν με βάση τις

⁵¹⁵ Κρατικός Δεξαμενής – Αιγίου, δυνάμει της υπ' αριθ. 84761/31 αποφάσεως Υπουργών Κ. Προνοίας και Γεωργίας, δημ/σης εις 123/21 Φ.Ε.Κ. (τεύχος Β!). Κτηματολογικόν διάγραμμα 4261 της 8-2-40 Μηχανικού Ι. Γωνιωτάκη, ΓΑΚ Αχαΐας

⁵¹⁶ Κρατικός συνοικισμός (τέως Ε.Α.Π.) Τεμένης-Αιγίου, δυνάμει των υπ' αριθ. 92443/27, 13866/29 και 77363/30 αποφάσεων Υπουργών Κ. Προνοίας και Γεωργίας, δημ/σων εις 66/27, 14/29 και 128/30 Φ.Ε.Κ. (τεύχη Β!). Κτηματολογικόν διάγραμμα 3405 της 5-3-1931, Μηχανικού Μητσάκη. Αναθεώρηση του παραπάνω σχεδίου έγινε με το κτηματολογικό διάγραμμα 4699 της 29-1-1958, Μηχανικού Ι. Γιαννόπουλου.

⁵¹⁷ *Νεολόγος Πατρών*, (14 Δεκεμβρίου, 1934), αρ. φύλλου 331, σελ. 1-2

⁵¹⁸ *Νεολόγος Πατρών*, (2 Ιουνίου, 1936), αρ. φύλλου 146, σελ. 1-2

⁵¹⁹ Διαμαρτυρία Προσφύγων Αιγίου, (26 Αυγούστου, 1934), *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φύλλου 231, σελ.3

⁵²⁰ Διαμαρτυρία Προσφύγων Αιγίου, (26 Αυγούστου, 1934), *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φύλλου 231, σελ.3

⁵²¹ *Νεολόγος Πατρών*, (20 Δεκεμβρίου, 1935), αρ. φύλλου 435, σελ.3

πελατειακές σχέσεις. Για αυτό το λόγο, οι πρόσφυγες απαίτησαν από το Υπουργείο Πρόνοιας και τη Νομαρχία Πατρών να αναδείξουν δική τους επιτροπή που θα επέβλεπε ποιοι λάμβαναν σπίτια, ώστε να μη γίνει καμία εκμετάλλευση και παρατυπία και να στεγαστούν όσοι πραγματικά είχαν ανάγκη.⁵²²

Μέσα σε όλη αυτήν την κατάσταση, κτίστηκε ο πρώτος μόνιμος συνοικισμός Αιγίου της δεξαμενής από το ΤΠΠ. Οι οικίες χαρακτηρίστηκαν ως καθαρές. Το διαθέσιμο νερό κάλυπτε τις ανάγκες τους συνοικισμού (Ροδάς, 1925). Ωστόσο, τα προβλήματα διαμονής των προσφύγων ήταν πολλά και για αυτό το λόγο σύμφωνα με τον πρόεδρο της προσφυγικής εγκατάστασης, έμπορο Βάβαλη θεωρήθηκε επιτακτική ανάγκη η ίδρυση ενός δευτέρου μόνιμου συνοικισμού (Ροδάς, 1925:53). Το 1965 στον προσφυγικό συνοικισμό της Τεμένης ζούσαν κοντά στις 200 οικογένειες.⁵²³ Αντίστοιχα στο συνοικισμό της Δεξαμενής περίπου 60 οικογένειες.⁵²⁴

Περιογή Ηλείας

Η περιοχή του σημερινού νομού Ηλείας διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην αγροτική αποκατάσταση, λόγω των μοναστηριακών κτημάτων στη βορειοδυτική επικράτεια του νομού. Στην περιοχή κατέφυγαν κοντά στις 880 οικογένειες Μικρασιατών και Θρακιωτών που διανεμήθηκαν στη Κάτω Παναγιά Κυλλήνης, στη Γαστούνη, στη Νέα Μανωλάδα, στη Γλύφα, στις γαίες του Γηροκομείου Πατρών, στον Απιδεώνα και στα Λεχαινά (Λούρμπας, 2012). Στους πρόσφυγες που έλαβαν την αγροτική αποκατάσταση τους δόθηκαν κατά προσέγγιση 241 άλογα, 191 άροτρα, 140 κάρα, 1186 μικρά αγροτικά εργαλεία, 43.615 οκάδες σπόρων, 73.549 οκάδες σίτου και 400.000 δρχ. ως δάνειο για καλλιέργειες. Στην Κάτω Παναγιά Κυλλήνης το Δεκέμβριο του 1924 η ΕΑΠ δημοπράτησε την κατασκευή 110 οικιών σε έκταση που απαλλοτριώθηκε από τη γειτονική μονή της Βλαχέρνας. Μέχρι να χτιστεί ο οικισμός, οι κάτοικοι διέμεναν στο μοναστήρι και στη Κυλλήνη. Εκεί, συνέχισαν τη ναυτική παράδοση των προγόνων τους (Κορομηλά-Κονταράς, 1997).

Στη Γαστούνη εγκαταστάθηκαν κοντά στις 300 οικογένειες στους παρακάτω πέντε οικισμούς: Αγκινάρα, Οικονόμου ή Οικονομείκα, Καλό Πηγάδι, Χονδρομάρα και σιδηροδρομικό σταθμό. Οι οικισμοί αυτοί ήταν στις παρυφές της Γαστούνης σε σημεία με

⁵²² *Νεολόγος Πατρών*, (2 Ιουνίου, 1936), αρ. φύλλου 146, σελ. 1

⁵²³ Αρχείο Σημερινής Εγκατάστασης, Πληροφορητής Ερμ. Ανδρεάδης, 16.3.1965, Αίγιο, Κ.Μ.Σ.

⁵²⁴ Αρχείο Σημερινής Εγκατάστασης, Πληροφορητής Ερμ. Ανδρεάδης, 18/3/1965, Αίγιο, Συνοικισμός Δεξαμενής, Κ.Μ.Σ.

έλη και απροσπέλαστα για τους ντόπιους (Λούρμπας, 2012). Τα οικοπέδα που μοιράστηκαν ήταν περίπου 300 με 500 τ.μ., κτίστηκαν πλίνθινα σπίτια των δύο δωματίων και μιας κουζίνας για κάθε οικογένεια. Τα σπίτια ήταν 110 διπλοκατοικίες με μεσοτοιχίες στο σύνορο οικοπέδων, ώστε να εξυπηρετηθούν δύο οικογένειες. Στο σύνολο τους αποκαταστάθηκαν στη Γαστούνη κοντά στα 1.200 άτομα (Λούρμπας, 2012:57). Στη Γαστούνη απαλλοτριώθηκαν οι κλήροι της παλιάς εκκλησίας της Καθολικής. Τα προσωρινά παραχωρητήρια δόθηκαν στους πρόσφυγες, αφού κατέβαλαν τα πρώτα χρήματα μετά τα πρώτα έσοδα. Παράλληλα απαλλοτριώθηκαν τα λιβάδια της θέσης Ανάλληψης, του Αγίου Ιωάννη και του Αγίου Νικολάου (Λούρμπας, 2012:57). Διανεμήθηκαν κοντά στα 5 στρέμματα 700 μέτρα αγρών και 122 στρέμματα 515 μέτρα οικοπέδων. Κατά προσέγγιση στην Αγκινάρα 55 στρέμματα 720 μέτρα, στη θέση Οικονόμου 13 στρέμματα, 93 μέτρα στο Καλό Πηγάδι, 8 στρέμματα και 2 μέτρα στη Χοντρομάρα 8,05 και στο σιδηροδρομικό σταθμό 36 στρέμματα 660 μέτρα.⁵²⁵ Παρόλες τις δυσκολίες, η περιοχή της Γαστούνης προσέλκυσε τον προσφυγικό πληθυσμό, λόγω της αγροτικής αποκατάστασης, της διανομής κλήρων, σπιτιών και εργαλείων. Στη Γαστούνη συστάθηκε η προσφυγική ομάδα Χριστιανοχωρίου στις 3 Ιουλίου 1924.⁵²⁶

Η Αγκινάρα υπήρξε η δεύτερη μεγαλύτερη συνοικία της Γαστούνης μετά την Καθολική. Ονομάστηκε, έτσι από τις άγριες αγκινάρες που ήταν ιδιοκτησία της Παναγίας της Καθολικής. Απαλλοτριώθηκε μετά το 1922 για την εγκατάσταση των προσφύγων της Μικράς Ασίας. Κατά την εγκατάσταση των προσφύγων παραχωρήθηκε κλήρος περίπου 300-400 στρέμματα με πλίνθινη οικία δύο δωματίων με μεσοτοιχία και 20-25 στρέμματα γης για καλλιέργεια, ένα άλογο και γεωργικά εργαλεία (Γριτσόπουλος, 1999). Τα Οικονομεία πήραν το όνομα τους από την οικογένεια που ζούσε εκεί. Ο χώρος αυτό συγκέντρωνε νερά της βροχής τα οποία διατηρούνταν σε μία μεγάλη λάκκα και εκεί φύτευαν ψαθιά και οι ντόπιοι τα ξήρηναν και τα χρησιμοποιούσαν για καρέκλες και για να καλύπτουν της καλύβες τους. Στο έλος αυτό εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες και η περιοχή αποτέλεσε μία προέκταση της προσφυγικής συνοικίας Αγκινάρα. Το Καλό Πηγάδι ήταν ένας συνοικισμός εκτός σχεδίου πόλεως και εκεί δημιουργήθηκε ένας μικρός προσφυγικός συνοικισμός. Το όνομα του συνοικισμού δεν συνδέθηκε με κάποιο συγκεκριμένο πηγάδι.

⁵²⁵ Πίναξ οριστικής διανομής του συνοικισμού Γαστούνη (Ηλείας) Π.Ο. Γαστούνης, Υπηρ. Τοπ/σεων & νήσων Π.Δ.Σ.Ε., εν Πάτραις τη 19/01/1977, ο τμηματάρχης, Βασίλειος Τσιτούρης. (Λούρμπας, 2012:409-418).

⁵²⁶ Πρακτικόν Συστάσεως προσφυγικής ομάδας Χριστιανοχωρίου Γαστούνης στις 3 Ιουλίου 1924. Αρχείο Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδας. Αγροτική αποκατάσταση, Αλληλογραφία. Κυτίο 2, ΑΒΕ:435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ 34.02, ΓΑΚ Αχαΐας

Δίπλα ακριβώς, δημιουργήθηκαν τα Χοντρομαράϊκα ένας μικρός συνοικισμός, όχι αμιγώς προσφυγικός αλλά και γηγενών. Ο συνοικισμός προσφύγων Σιδηροδρομικού Σταθμού ήταν βαλτώδης και ο πιο πυκνοκατοικημένος συνοικισμός μετά την Αγκινάρα (Γριτσόπουλος, 1999).

Ο πρόεδρος του προσφυγικού συνεταιρισμού Πηνειός, Γ. Σκουλάκης⁵²⁷ ανέλαβε να αποκαταστήσει τους πρόσφυγες εγκαθιστώντας 500 οικογένειες από το Ναζλί και το Κιρκιτζέ (Λούρμπας, 2012). Ο Πηνειός με έδρα τη Γαστούνη συνεργάστηκε με την ΕΑΠ. Το Υπουργείο Γεωργίας διένειμε στις προσφυγικές οικογένειες βενζινάρωτρα, σίτο, σπορά και άλογα που με τον καιρό βοήθησαν τους πρόσφυγες να καλλιεργήσουν την περιοχή και να μακροημερεύσουν σε στρέμματα βαλτώδους εδάφους περίπου 25.000 στρεμμάτων, το οποίο είχε πολλά χρόνια να καλλιεργηθεί. Η επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων ιδρύθηκε το 1923 και σύστησε το γραφείο εποικισμού Αχαϊοήλιδος με έδρα τη Γαστούνη προωθώντας την αγροτική αποκατάσταση στις αρχές του 1924 (Ροδάς, 1925). Στη περιοχή της Γαστούνης, ο προσφυγικός πληθυσμός απασχολήθηκε με την καλλιέργεια της σταφίδας, της σουλτανίνας (Λούρμπας, 2012).

Η αρχική στάση του γραφείου Εποικισμού της ΕΑΠ ξεκίνησε με διαπληκτισμούς στην περιοχή της Ηλείας. Ο νομογεωπόνος Μπούρας αφαίρεσε από τον συνεταιρισμό Πηνειό αρκετές εκτάσεις και τις διένειμε σε 100 νέες προσφυγικές οικογένειες. Ως αποτέλεσμα ο συνεταιρισμός διαλύθηκε και οι πρώτοι ιδρυτές του έλαβαν 900 στρέμματα, ως αποζημίωση τον Μάρτιο του 1925 (Ροδάς, 1925). Η κατάσταση μεταβλήθηκε, όταν διευθυντής του γραφείου εποικισμού ανέλαβε ο Α. Φραγκόπουλος τον Μάρτιο του 1925 και διένειμε σε όλους τους πρόσφυγες 4.000 στρέμματα για την παραγωγή αραβοσίτου, βαμβακιού, ρεβίθια και διάφορα κηπουρικά είδη (Λούρμπας, 2012). Παράλληλα υπό την εποπτεία του γραφείου Εποικισμού της Γαστούνης εγκαταστάθηκαν 30 οικογένειες από το γηροκομείο Πατρών. Στη Νέα Μανωλάδα 150 οικογένειες από το Ντομούζ Ντέρε της Κωνσταντινούπολης, οι οποίες στεγάστηκαν σε σκηνές (Τσάκωνας, 1962). Μελέτη για συνοικισμό είχε γίνει, ωστόσο χρειάζεται η χορήγηση δανείου περίπου 18.000 λιρών Αγγλίας (Λούρμπας, 2012:162). Για την αποκατάσταση των προσφύγων της Γαστούνης απαλλοτριώθηκαν μοναστηριακά κτήματα της μονής Παναγίας της Καθολικής και μερικά κτήματα ιδιωτών. Το 1925, επισκέφτηκαν οι προϊστάμενοι των προσφυγικών υπηρεσιών του Βαρθολομιού και

⁵²⁷ Στη Γαστούνη είχε ιδρυθεί προσφυγικός συνεταιρισμός από τον Γ. Σκουλάκη από το Ναζλί με την επωνυμία Πηνειός. (*Οι Μικρασιάτες της Ηλείας*, Μικρασιατική Ηχώ, Τριμηνιαία Έκδοση «Ενώσεως Σμυρναίων», Έτος 58°, Αριθ. Φύλλου :433, Απρίλιος - Μάιος - Ιούνιος 2016).

της Αμαλιάδας, τον γενικό γραμματέα της ΕΑΠ, Α. Αδοσίδη κατά την επίσκεψη στους αγροτικούς συνοικισμούς της Πάτρας, ώστε να φροντίσει για την αγροτική αποκατάσταση της περιοχής. Ο ίδιος μερίμνησε τηλεγραφώντας στο Υπουργείο Προνοίας και στα κεντρικά της ΕΑΠ για την επίσπευση των δημοπρασιών της αγροτικής αποκατάστασης στην επαρχία και την άμεση αποστολή των 2.000.000 δρχ. (Μαρινέλλης, 2009:263). Επίσης, ζήτησε εργαλεία και σκηνές για να παραδοθούν στους πρόσφυγες που λάμβαναν την αγροτική αποκατάσταση. Τον Απρίλιο του 1925 μετά από την παρέμβαση της ΕΑΠ και τη συνεννόηση με τους γηγενείς κατοίκους, ο προσφυγικός πληθυσμός πέτυχε την εγκατάστασή του σε έκταση 1.500 στρεμμάτων ιδιοκτησίας της μονής Μεγάλου Σπηλαίου.

Παράλληλα, ο Αδοσίδης έθιξε το ζήτημα των σχέσεων ΕΑΠ και ελληνικού κράτους, θεωρώντας πως οι εύρυθμες σχέσεις μεταξύ των δυο φορέων δρομολογούν και μια γρήγορη προσφυγική αποκατάσταση και κοινωνική ενσωμάτωση.⁵²⁸ Ο Α. Αδοσίδης θεωρούσε πως βρίσκονταν σε καλύτερη μοίρα, οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην νομαρχία Αχαϊοήλιδος, καθώς υπήρχε έκταση κοντά στα 250.000 στρέμματα απαλλοτριώσιμα. Υπολόγιζε πως κάθε πρόσφυγας θα μπορούσε να λάβει περίπου 10-15 στρέμματα, μαζί με εργαλεία και ίππους από την ΕΑΠ.⁵²⁹

Στη Γλύφα Ηλείας ήρθαν πρόσφυγες που πρώτος τους σταθμός ήταν η Κεφαλλονιά. Οι πρώτες οικογένειες ήρθα το 1924. Η ΕΑΠ δημοπράτησε την κατασκευή του οικισμού και οι κατοικίες παραδόθηκαν το 1928. Ακολούθησε η διανομή των χωραφιών που προέρχονταν από την απαλλοτρίωση του κτήματος της μονής Παναγίας Ελεούσας, η οποία ήταν μετόχι της μονής Βλαχερνών.⁵³⁰ Δόθηκαν κοντά στα 25 στρέμματα, λόγγοι μοναστηριακής γης. Οι περισσότερες από τις πενήντα περίπου οικογένειες προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στη Γλύφα προέρχονταν από τα Καράμπουρνα της Ερυθραίας, καθώς επίσης από τη Χηλή Κων/πόλεως, από το Ρένκιοϊ (Οφρύνιο) του Ελλησπόντου και από τα χωριά Ντεβελί Ζίλε, Μπουλγάρ Μαντέν και Μπερεκετλί Μαντέν της Καπαδοκίας. Πριν εγκατασταθούν στη Γλύφα, είχαν πρώτα φτάσει στη Χίο και στις Οινούσσες και στη συνέχεια εγκαταστάθηκαν στην Κόρινθο και στην Πάτρα και έφυγαν από εκεί, επειδή έμαθαν για τη δημιουργία του οικισμού της Γλύφας και της διανομής των μοναστηριακών κτημάτων (Ο λόγος της Γλύφας,

⁵²⁸ Η προσφυγική αποκατάσταση, (12 Σεπτεμβρίου, 1925), *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φύλλου 354, σελ.1

⁵²⁹ Η προσφυγική αποκατάσταση, (12 Σεπτεμβρίου, 1925), *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φύλλου 354, σελ.1

⁵³⁰ Χ. Κομίνης τμηματάρχης, Υπουργείον Γεωργίας, Εμπορίου & Βιομηχανίας προς το Γραφείον Εποικισμού, Εν Αθήναις 4 Μαρτίου 1927. Αρχείο του Γραφείου Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, ΑΒΕ:435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.01. Αγροτική αποκατάσταση αλληλογραφία, Κυτίο 2, ΓΑΚ Αχαΐας

2006). Έτσι, από την Κόρινθο και την Πάτρα έφυγαν κοντά στις εικοσιπέντε οικογένειες και άλλες περίπου είκοσι οικογένειες ήρθαν στη Γλύφα από την υπόλοιπη Ελλάδα. Οι περισσότεροι μιλούσαν τουρκικά (Τα παιδιά του Μίμαντος, 2010). Στους πρόσφυγες η ΕΑΠ έδωσε 24 στρέμματα και ένα σπίτι το οποίο μπορούσαν να το χτίσουν οι πρόσφυγες ή η ΕΑΠ να παίξει το ρόλο του εργολάβου. Στη Γλύφα το 1968 ζούσαν κατά προσέγγιση 44 προσφυγικές οικογένειες, κυρίως με καταγωγή από τα Καράμπουρνα και έξι γηγενών.⁵³¹

Στα Λεχαινά εγκαταστάθηκαν δεκαεπτά προσφυγικές οικογένειες στα λεγόμενα Προσφυγικά, τον προσφυγικό συνοικισμό των Λεχαινών. Η καταγωγή των προσφυγικών οικογενειών κρατούσε από τη Μαγνησιά, την Αδριανούπολη, τον Κιρκιντζέ, τη Σμύρνη, τα Βουρλά και την Προύσα. Οι εκτάσεις που δόθηκαν στους πρόσφυγες προήλθαν από την επίταξη του κτήματος του Αγίου Γεωργίου Μπάστα⁵³² (άνηκε στη μονή της Αγίας Λαύρας),⁵³³ καθώς και από την επίταξη 150 στρεμμάτων του μετοχιού του Αγίου Αθανασίου της μονής Βλαχερνών. Η επίταξη του αγροτικού κλήρου του Γεωργίου Μπάστα έλαβε χώρα στις 7 Οκτωβρίου 1924 και του μετοχιού του Αγίου Αθανασίου την 1^η Μαρτίου του 1926. Από το κτήμα του Αγίου Γεωργίου στη Μπάστα διανεμήθηκαν 1600 στρέμματα, ενώ τα υπόλοιπα παρέμειναν στη Μονή. Η συνολική διαθέσιμη έκταση των κτημάτων της Μονής Αγίας Λαύρας και της Μονής Βλαχερνών ανήλθε στα 1749.530 στρέμματα. Οι επιτάξεις δεν ήταν μια εύκολη διαδικασία, καθώς κάποια στρέμματα των συγκεκριμένων εκτάσεων είχαν δοθεί σε ντόπιους ενοικιαστές, οι οποίοι δεν συμμορφώνονταν με τα όρια των επιτάξεων και την αγροτική αποκατάσταση. Η παραλαβή των κληρών από τους πρόσφυγες πραγματοποιήθηκε στις 24 Αυγούστου του 1931, ενώ νέοι κληρούχοι συνέχισαν να εγκαθίστανται καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930. Στη μονή Μπάστα αναφέρεται πως εγκαταστάθηκαν κοντά στις 40 προσφυγικές οικογένειες από τη Μικρά Ασία (Λούμπας, 2012).

Οι κάτοικοι του συνοικισμού των Λεχαινών ασχολήθηκαν με τους γεωργικούς τους κλήρους και επιδόθηκαν με ιδιαίτερη επιτυχία στην καλλιέργεια του καπνού. Επίσης, οι κάτοικοι του συνοικισμού ασχολήθηκαν με την καλλιέργεια περιβολιών και κηπευτικών, εφαρμόζοντας πρωτοποριακές μεθόδους. Μάλιστα, το μέλος της επιτροπής του τμήματος Εποικισμού, ο γεωπόνος Μυττάς, είχε προτείνει τη δημιουργία εκεί πειραματικού αγρού 60 στρεμμάτων

⁵³¹ Αρχείο Σημερινής Εγκατάστασης, Πληροφορητής Χρ. Σαμουηλίδης, 26.5.68, Σημερινή εγκατάσταση προσφύγων στη Γλύφα Ηλείας, Κ.Μ.Σ.

⁵³² Ν/Δ 13^{ης} Ιουλίου 1923, Περί αγροτικής αποκαταστάσεως προσφύγων

⁵³³ Αρχείο Σημερινής Εγκατάστασης, Πληροφορήτρια Κυριτισπούλου Ζωή, 20 Μαρτίου 1965, Άγιος Γεώργιος Λεχαινά, Κ.Μ.Σ.

για τους απόφοιτους των γεωργικών σχολών του Υπουργείου Γεωργίας. Ο συνοικισμός των προσφύγων είχε κρατηθεί σε κάποια απομόνωση και οι κάτοικοί του άργησαν να ενσωματωθούν στην τοπική κοινωνία (Ψυχογιού, 1987). Σύμφωνα με το αρχείο της διεύθυνσης Εποικισμού-Αναδασμού της Νομαρχίας Ηλείας, κάθε προσφυγική οικογένεια έλαβε μια διώροφη κατοικία που είχε χτιστεί σε οικόπεδο επιφάνειας 403 τ. μ. Στον όροφο υπήρχαν δύο δωμάτια και στο ισόγειο ήταν το κατώι. Σχετικά με τους κλήρους, ο αριθμός των στρεμμάτων που δόθηκαν σε κάθε κληρούχο, ποίκιλε, όπως φαίνεται, ανάλογα με την οικογενειακή του κατάσταση και κυμάνθηκε από 51.397 έως 61340 τ. μ. Ωστόσο, το πρόβλημα ήταν ότι ο οικισμός απείχε αρκετά χιλιόμετρα από τα χωράφια, με αποτέλεσμα οι γεωργοί να τον εγκαταλείψουν ουσιαστικά και να φτιάξουν σπίτια εκεί που καλλιεργούσαν, τον οικισμό των Αγίων Θεοδώρων. Το 1965 στον Άγιο Γεώργιο Λεχαιών ήταν εγκαταστημένες 30 οικογένειες προσφύγων από Μαγνησιά, Νυμφαίο και Σμύρνη.⁵³⁴ Συγχρόνως, την ίδια χρονολογία, στον Άγιο Γεράσιμο Λεχαιών είχαν εγκατασταθεί κοντά στις 25-30 οικογένειες από διάφορες περιοχές της Μικράς Ασίας (Νικομήδεια, Σμύρνη, Βουρλά).⁵³⁵ Το 1968 στην Κάτω Παναγιά Κυλλήνης ζούσαν κοντά στις 100 οικογένειες από την Κάτω Παναγιά της Ερυθραίας.⁵³⁶

Στο σύνολο τα στρέμματα που δόθηκαν στους πρόσφυγες στο νομό Αχαϊοήλιδος υπολογίστηκαν στα 25.300 στρέμματα. Η επιτροπή αποκατάστασης διένειμε 191 άροτρα, 140 κάρα, 1186 αγροτικά εργαλεία, 43.615 οκάδες σπόρους, 73.649 οκάδες σίτου και 400.000 δάνεια για την καλλιέργεια τους (Ροδάς, 1025) & (Λούρμπας, 2012). Τα βήματα της αγροτικής αποκατάστασης στο νομό Αχαϊοήλιδος βάδισαν με σκοπό την πλήρη αποκατάσταση των προσφύγων, ωστόσο οι προσφυγικοί συνοικισμοί δεν ήταν πλήρεις. Οι περισσότεροι πρόσφυγες έμεναν σε αποθήκες, στη Γαστούνη μόνο κατασκευάστηκαν 110 διπλοκατοικίες, 55 στην Κυλλήνη και 15 στο γηροκομείο της Πάτρας. Ο διευθυντής Φραγκόπουλος προέβλεψε, επίσης, την εγκατάσταση 250 οικογενειών στα μοναστηριακά κτήματα της Αμαλιάδας, 41 οικογένειες στην Κυλλήνη, στα Λεχαινά και στην περιφέρεια της Μανωλάδας στην Κουνούκλα, στα Ζαρουχλίκια, στο Ρίο και στο Αίγιο στα μοναστηριακά κτήματα της Μονής Ταξιαρχών (Λούρμπας, 2012). Εντούτοις, η αγροτική

⁵³⁴ Αρχείο Σημερινής Εγκατάστασης, Κ.Μ.Σ. Ζωή Κυριτσοπούλου, Σημερινή εγκατάσταση των προσφύγων στα Λεχαινά, 20-3-1965, Κ.Μ.Σ.

⁵³⁵ Αρχείο Σημερινής Εγκατάστασης, Κ.Μ.Σ. Ζωή Κυριτσοπούλου, Σημερινή εγκατάσταση των προσφύγων στα Λεχαινά, 20-3-1965, Κ.Μ.Σ.

⁵³⁶ Αρχείο Σημερινής Εγκατάστασης, Κ.Μ.Σ. Χρ. Σαμουηλίδης, Σημερινή εγκατάσταση των προσφύγων στη Γαστούνη, 26-5-68, Κ.Μ.Σ.

αποκατάσταση αντιμετώπισε πολλές δυσκολίες και εμπόδια, κυρίως εξαιτίας, της αδυναμίας ανέγερσης ολοκληρωμένων προσφυγικών οικιών, εκτός της Γαστούνης, της Κυλλήνης και του Γηροκομειού (Λούρμπας, 2012). Η ανυπαρξία σταθερών κατοικιών έκανε τους πρόσφυγες να αντιμετωπίζουν καθημερινά προβλήματα, όπως τις καιρικές συνθήκες και την έκθεσή τους σε ακραίους χειμώνες και σε μεγάλης έκτασης έλη. Παράλληλα είχαν να αντιμετωπίσουν τα ορμητικά νερά των ποταμών, Πηνειού και Βέργα (Λούρμπας, 2012:163). Ο Ρόδας διατύπωσε πρόταση αντιπλημμυρικών έργων στην περιοχή της Ηλείας και κυρίως στις περιοχές της Μανωλάδας και της Γαστούνης με σκοπό να αποξηραθούν τα έλη και να βελτιωθεί η ζωή γηγενών και προσφύγων (Ροδάς, 1925). Στη Γαστούνη το 1965⁵³⁷ υπήρχαν έξι συνοικισμοί με 350 οικογένειες και το 1968 κατοικούσαν περί τις 35 οικογένειες στο συνοικισμό Καλό Πηγάδι, στο συνοικισμό του Σταθμού κοντά στις 30 οικογένειες, στο συνοικισμό της Αγκινάρας σχεδόν 140 προσφυγικές οικογένειες και στα Οικονομεία περίπου 35 οικογένειες με καταγωγή τη Μαγνησιά, το Ναζλί και τα Καραμπουργα.⁵³⁸

Πύργος

Κατά τη δεκαετία του 1920, η πόλη του Πύργου δέχτηκε προσωρινά χιλιάδες πρόσφυγες της Μ. Ασίας, οι οποίοι προέρχονταν κυρίως από την Αττάλεια. Οι λίγοι που παρέμειναν, εγκαταστάθηκαν σε δύο συνοικισμούς, στον λεγόμενο “Ανατολικό”, όπου βρίσκεται σήμερα το Γ’ Λύκειο Πύργου και στον “Δυτικό”, ο οποίος ονομάστηκε Προσφυγικός Συνοικισμός Αγίου Διονυσίου με μηχανικό του έργου τον Τρεμπέλα.⁵³⁹ Λογικά, επρόκειτο για την περιοχή πίσω από το κτίριο της Νομαρχίας, όπου, εκεί βρισκόταν, ο ομώνυμος ναός και σε κοντινή απόσταση ήταν η οδός *Αττάλειας*. Δύο συνοικισμοί κτίστηκαν στον Πύργο μετά τον ερχομό των προσφύγων της Μικράς Ασίας. Ο ένας στην ανατολική πλευρά που περικλείστηκε από τις οδούς Κωνσταντινουπόλεως, Γορτυνίας, Ολυμπίων και επεκτείνεται στη Σαχτούρη, την Νέα Αρτάκη και την Σαρανταπόρου. Ήταν ο ανατολικός συνοικισμός του Αγ. Παντελεήμονα και ονομάστηκε, έτσι, όταν ήρθαν, εδώ οι πρόσφυγες. Το 1930 κατοικήθηκαν τα σπίτια αυτά τα προσφυγικά τα οποία αποτελούνταν από δυο δωμάτια, ένα

⁵³⁷ Αρχείο Σημερινής Εγκατάστασης, Κ.Μ.Σ. Ζ. Κυριτσοπούλου, Σημερινή εγκατάσταση, Λουκάς Μαργαρίτης, 28-2-65, Κ.Μ.Σ.

⁵³⁸ Αρχείο Σημερινής Εγκατάστασης, Κ.Μ.Σ. Χρ. Σαμουηλίδης, Σημερινή εγκατάσταση των προσφύγων στη Γαστούνη, 26-5-68, Κ.Μ.Σ.

⁵³⁹ Ο προσφυγικός συνοικισμός του Αγίου Διονυσίου, *Πατρίς Πύργου*, (29 Μαρτίου, 1931), αρ. φύλλου 13.874, σελ. 2

μεγάλο κι ένα μικρό, ενώ είχαν και μία μικρή αυλή. Συνολικά το οικοπέδο του κάθε σπιτιού ήταν περίπου 170 μέτρα.

Νομός Λακωνίας

Στη Λακωνία ορίστηκε ο Ν. Γιαννακόπουλος, ως ο διευθυντής της προσφυγικής υπηρεσίας. Πρόβλεψη για την ανέγερση προσφυγικού συνοικισμού δεν είχε υλοποιηθεί και ο προσφυγικός πληθυσμός διέμεινε σε επιταγμένα σπίτια των κατοίκων της Σπάρτης. Λίγοι πρόσφυγες έμειναν σε ανθυγιεινές συνθήκες δίπλα στις φυλακές της Σπάρτης (Ροδάς, 1925:201). Το 1931 ο πρόεδρος του Παμπροσφυγικού Συλλόγου Λακωνίας, Ι. Γεροντίδης, έστειλε επιστολή προς τον Νομάρχη Λακωνίας και τον δήμαρχο Σπάρτης, ζητώντας του την άμεση στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων της Σπάρτης, καθώς πολλοί από αυτούς έμεναν σε τρώγλες.⁵⁴⁰ Ο πρόεδρος του Παμπροσφυγικού συλλόγου Λακωνίας ζητούσε από τον δήμαρχο να παρέμβει στο Υπουργείο Προνοίας, ώστε να προχωρήσει το αίτημα της ανέγερσης του προσφυγικού συνοικισμού. Επίσης, επισήμανε, πως στην Τρίπολη και το Γύθειο, πόλεις που ήταν φτωχότερες σε σχέση με τη Σπάρτη, είχαν ανεγερθεί προσφυγικοί συνοικισμοί, αντίθετα στη Σπάρτη δεν είχαν πραγματοποιηθεί.⁵⁴¹ Εάν και από τη μελέτη του αρχείου του Δήμου Σπαρτιατών προέκυψε πως το τμήμα Αστικής αποκατάστασης της ΕΑΠ είχε γράψει επιστολή προς τον δήμαρχο Σπαρτιατών στις 19 Ιουλίου του 1929 πως είχε ληφθεί υπόψη η επιστολή του δημάρχου για την επίσπευση της ανέγερσης προσφυγικού συνοικισμού στη Σπάρτη.⁵⁴² Ο διευθυντής της Αστικής Αποκατάστασης της ΕΑΠ έγραψε πως είχε δρομολογηθεί η ανέγερση των τριάντα προσφυγικών οικημάτων και η έναρξη των οικοδομικών εργασιών.⁵⁴³ Ωστόσο, το ζήτημα δεν είχε επιλυθεί ακόμη και μετά την υποχώρηση της ΕΑΠ. Συγχρόνως το θέμα της αστικής αποκατάστασης δεν είχε περατωθεί έως και τη δεκαετία του 1960.⁵⁴⁴ Δημιουργήθηκαν τρεις προσφυγικοί συνοικισμοί στη

⁵⁴⁰ Ο πρόεδρος του Παμπροσφυγικού συλλόγου Λακωνίας προς τον κ. Δήμαρχο Σπάρτης, εν Σπάρτη τη 19^η Οκτωβρίου 1931. Παμπροσφυγικός σύλλογος Λακωνίας, Αρχείο Δήμου Σπαρτιατών, ΔΗΜΟΤ. 1.1.211-2, ΓΑΚ Λακωνίας

⁵⁴¹ Ι. Γεροντίδης, Πρόεδρος του Παμπροσφυγικού συλλόγου Λακωνίας προς τον Νομάρχη Λακωνίας, εν Σπάρτη τη 19^η Οκτωβρίου 1931. Παμπροσφυγικός σύλλογος Λακωνίας, Αρχείο Δήμου Σπαρτιατών, ΔΗΜΟΤ. 1.1.211-2, ΓΑΚ Λακωνίας

⁵⁴² Ο Δ/ντης της Αστικής ΕΑΠ Σ. Βασιλειάδης προς τον Δήμαρχον Σπαρτιατών, Αθήναι τη 19^η Ιουλίου 1929, ΕΑΠ, Αρχείο Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας, ΓΑΚ Λακωνίας

⁵⁴³ Ο Δ/ντης της Αστικής ΕΑΠ Σ. Βασιλειάδης προς τον Δήμαρχον Σπαρτιατών, Αθήναι τη 19^η Ιουλίου 1929, ΕΑΠ, Αρχείο Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας, ΓΑΚ Λακωνίας

⁵⁴⁴ Ο υφυπουργός Ι. Ψαρρέας προς άπαντα Κέντρα Κοινωνικής Πρόνοιας, εν Αθήναι τη 24^η Οκτωβρίου 1960. Βασιλείον της Ελλάδος, Υπουργείον Κοιν. Πρόνοιας, Γενική Διεύθυνση Κοιν. Πρόνοιας, Αρχείο Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας, ΓΑΚ Λακωνίας

Λακωνία, στο Καστόρι (Νέα Λιβερά)⁵⁴⁵ κατά το 1925 – 1926, στο Γύθειο, κατά το 1931, και στη Σπάρτη, στις αρχές της δεκαετίας 1970.

Νομός Αρκαδίας

Τρίπολη

Στην Τρίπολη τουλάχιστον μέχρι το 1925 δεν υπήρξε καμία μέριμνα για την οικοδόμηση προσφυγικού συνοικισμού (Ροδάς, 1925). Έτσι, προς πραγμάτωση του σκοπού αυτού, δυνάμει της υπ' αριθ. 81767/11-10-1929 κοινής αποφάσεως των Υπουργών Κοινωνικής Πρόνοιας και Γεωργίας και το έτος 1929 προέβη σε απαλλοτρίωση και μεταβίβαση στο Δημόσιο μιας πολύ μεγάλης έκτασης,⁵⁴⁶ συνολικής επιφάνειας 127.135 τ.μ., εντός της οποίας υπήρχαν μόνον αγροί και βρισκόταν εκτός σχεδίου πόλεως, και συγκεκριμένα στην περιοχή της «Κάρτσοβας», όπως ονομαζόταν τότε, και αυτή συνολική έκταση ανήκε σε διάφορους ιδιοκτήτες. Κατόπιν τούτου, και αφού προηγουμένως έγινε επέκταση του σχεδίου πόλεως μέχρι την περιοχή της «Κάρτσοβας», μια περιοχή εκτός σχεδίου πόλεως. Με δαπάνες του δημοσίου κατασκευάστηκαν στην περιοχή πενήντα 50 κτίσματα με διπλά σπίτια που φιλοξένησαν εκατό προσφυγικές οικογένειες που μετακινήθηκαν και εγκαταστάθηκαν στην Τρίπολη, και δικαιούνταν «αποκαταστάσεως».

Η αποπεράτωση της αστικής εγκατάστασης όλων των κατοικιών του προσφυγικού συνοικισμού Τριπόλεως έγινε το έτος 1933 (Σταυρίδης, 2019:14). Ο προσφυγικός συνοικισμός της Τρίπολης άρχιζε ένα χιλιόμετρο από την κεντρική πλατεία και επεκτεινόταν δεξιά και αριστερά του δρόμου που οδηγούσε προς Καλαμάτα. Στα σημερινά όρια του «Μιστριώτειου» Γυμνασίου και έφτανε μέχρι το παλιό γήπεδο της ΑΕΚ (αργότερα χτίστηκε η Βιοτεχνική Σχολή). Η κάθε μία ισόγεια κατοικία από τις δύο όμορες κατοικίες που ανήκαν σε κάθε ένα από τα παραπάνω αναφερόμενα 50 κτίσματα και τις συνέδεε μεταξύ τους μόνο η κοινή κεραμοσκεπή τους, που είχε επιφάνεια 40 με 45 τ.μ. περίπου καθώς και υπόγειο επιφανείας 25 με 30 τ.μ. Σε κάθε μία από αυτές τις κατοικίες ανήκε και ιδιόκτητο οικόπεδο επιφανείας 400 τ.μ. περίπου.⁵⁴⁷ Υπήρξε το ενιαίο κτίσμα με την κοινή

⁵⁴⁵ *Σημερινή εγκατάσταση*, Αρχείο Σημερινής Εγκατάστασης, Λιβερά, 07/04/1959, Δονδολίνου Σ. & Ταλία Σ., Κ.Μ.Σ.

⁵⁴⁶ Δημοσιεύθηκε στο υπ' αριθ. 118/22-10-1929 Φ.Ε.Κ. Τεύχος Δεύτερο

⁵⁴⁷ Παραχωρητήριο, Βασιλείον της Ελλάδος, υπουργείον Κοινωνικής Πρόνοιας, Διεύθυνσις Αποκαταστάσεως αστών προσφύγων, εν Αθήναις τη 16η Ιουλίου 1965. Με βάση τις διατάξεις του Β.Δ. άρθρου 73 του από 27-1} 9-2-1953 «περί κωδικοποιήσεως διατάξεων αναφερομένων εις την αποκατάστασιν των Αστών Προσφύγων Ν. 2044}52 την σύμφωνη γνώμη του Κεντρικού Συμβουλίου Πρόνοιας και Στεγάσεως ληφθείσαν κατά την υπ' αριθμ. 3748/55 συνεδρίαν αυτού.

κεραμοσκεπή που εγκαταστάθηκαν δύο οικογένειες. Οι ιδιοκτησίες αυτές ήταν ανταλλάξιμες, για τα σπίτια που εγκατέλειψαν οι πρόσφυγες μετά τη Μικρασιατική καταστροφή στις πατρογονικές τους εστίες. Εντός των οικοπέδων αυτών, από την εποχή ακόμη της προσωρινής παραχώρησης, ο κάθε πρόσφυγας έκτιζε με δαπάνες του και άλλα βοηθητικά κτίσματα -όπως ένα άλλο υπνοδωμάτιο για δυο-τρία άτομα όταν ήταν πολυμελείς οι οικογένειες ή μαγειρείο (κουζίνα) ή πλυσταριό ή κοτέτσι ή και μικρό οικογενειακό φούρνο. Ως πρώτος μηχανικός του αστικού προσφυγικού συνοικισμού Τρίπολης αναφέρθηκε ο Δ. Γραμματικόπουλος, ο οποίος κατέθεσε το διάγραμμα στο Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας στις 10/07/1930.⁵⁴⁸ Κοντά σε αυτά υπήρξαν και περιπτώσεις προσφύγων που έκτισαν με δικά τους έξοδα.⁵⁴⁹

Η διαβίωση των προσφύγων του Προσφυγικού Συνοικισμού Τρίπολης ήταν δυσχερής επί πολλά χρόνια μετά από την εγκατάστασή τους. Έλειπαν βασικά έργα υποδομής στην περιοχή αυτή, ως επί παραδείγματι: τρεχούμενου νερού (πόσιμου ή μη), υπονόμων, ασφαλτόδρομων, πλατείας στοιχειωδώς διαμορφωμένης και λειτουργικής, σχολείου, εκκλησίας και χώρου αθλήσεως των νέων (Σταυρίδης, 2019:5). Αξίζει να σημειωθεί πως η κατασκευή υπονόμων στον προσφυγικό συνοικισμό της Τρίπολης αποφασίστηκε το 1970.⁵⁵⁰

Στον αρχικό σχεδιασμό του προσφυγικού συνοικισμού Τρίπολης προβλεπόταν ο χώρος άθλησης της νεολαίας των προσφύγων. Για αυτό τον λόγο άφησαν μια αλάνα άχτιστη, την οποία χρησιμοποιούσαν ως γήπεδο ποδοσφαίρου το αθλητικό σωματείο «ΑΕΚ Τρίπολης» που ίδρυσαν το 1926 οι πρόσφυγες. Το σωματείο το ίδρυσαν, όταν ακόμα ήταν διάσπαρτοι, γιατί στον προσφυγικό συνοικισμό εγκαταστάθηκαν στις αρχές της δεκαετίας του '30. Στην αλάνα τοποθετήθηκαν μόνο τα ξύλινα δοκάρια για τις δυο εστίες με την προοπτική μόλις αποκτούσαν την οικονομική δυνατότητα να φτιάξουν και τις πρόσθετες αναγκαίες εγκαταστάσεις ενός γηπέδου. Το γήπεδο, όμως δεν δημιουργήθηκε ποτέ γιατί στις αρχές της

⁵⁴⁸ Με βάση τις διατάξεις του Β.Δ. άρθρου 73 του από 27-1} 9-2-1953 «περί κωδικοποίησης διατάξεων αναφερομένων εις την αποκατάστασιν των Αστών Προσφύγων Ν. 2044}52 την σύμφωνη γνώμη του Κεντρικού Συμβουλίου Πρόνοιας και Στεγασεως ληφθείσαν κατά την υπ' αριθμ. 3748/55 συνεδρίαν αυτού. Παραχωρητήριο, Βασιλείον της Ελλάδος, υπουργείον Κοινωνικής Πρόνοιας, Διεύθυνσις Αποκαταστάσεως αστών προσφύγων, εν Αθήναις τη 16η Ιουλίου 1965.

⁵⁴⁹ Παραχωρητήριο, Βασιλείον της Ελλάδος, υπουργείον Κοινωνικής Πρόνοιας, Διεύθυνσις Αποκαταστάσεως αστών προσφύγων, εν Αθήναις τη 16η Ιουλίου 1965. Με βάση τις διατάξεις του Β.Δ. άρθρου 73 του από 27-1} 9-2-1953 «περί κωδικοποίησης διατάξεων αναφερομένων εις την αποκατάστασιν των Αστών Προσφύγων Ν. 2044}52 την σύμφωνη γνώμη του Κεντρικού Συμβουλίου Πρόνοιας και Στεγασεως ληφθείσαν κατά την υπ' αριθμ. 3748/55 συνεδρίαν αυτού.

⁵⁵⁰ Αρχείο Δημοτικού Συμβουλίου Τρίπολης, Τρίπολη 7η Αυγούστου 1970

δεκαετίας του '50 εγκαταστάθηκε εκεί η Τεχνική σχολή (το 1956), που εκπαίδευε τους απόφοιτους του δημοτικού σε επαγγέλματα, όπως ηλεκτρολόγους, ξυλουργούς και μηχανικούς αυτοκινήτων. Σχολείο στο προσφυγικό συνοικισμό της Τρίπολης λειτούργησε το 1953, τριάντα χρόνια μετά τις πρώτες προσφυγικές αφίξεις (Σταυρίδης, 2019).

Μετά από την πλήρη αποπεράτωση των παραπάνω κατοικιών, αυτές παραχωρήθηκαν το 1933 από μία σε κάθε προσφυγική οικογένεια. Στην αρχή, με την πρώτη εγκατάστασή τους, τους έδωσαν προσωρινά παραχωρητήρια. Στη συνέχεια, με την υπ' αριθ. 3975/23-11-1956 γνωμοδότηση του Κεντρικού Συμβουλίου Πρόνοιας και Στεγάσεως, καθορίστηκε το ύψος της αξίας της κάθε μίας κατοικίας μετά του οικοπέδου της στο ποσό των 15.000 δραχμών. Έναντι του ποσού τούτου, προκατάβαλε κάθε μία οικογένεια το ποσό των 1.500 δρχ., το δε υπόλοιπο ποσό των 13.500 δρχ. ανέλαβαν την υποχρέωση να το καταβάλουν σε δέκα οκτώ εξαμηνιαίες δόσεις. Μετά από την πλήρη εξόφληση του συνολικού ποσού των 15.000 δρχ. τους παρέδιδαν πλέον το οριστικό παραχωρητήριο το οποίο μετέγραφαν στο Υποθηκοφυλακείο και έτσι, μετά την μεταγραφή αυτή, μπορούσαν να το μεταβιβάσουν σε οποιοδήποτε τρίτο πρόσωπο αδιακρίτως (Σταυρίδης, 2019). Βέβαια, να σημειωθεί εδώ, ότι οι παραπάνω δέκα οκτώ εξαμηνιαίες δόσεις, πολλές φορές, δεν καταβάλλονταν εμπρόθεσμα από τους πρόσφυγες, εξαιτίας της πλήρους οικονομικής τους αδυναμίας.⁵⁵¹

Κατά το παραπάνω αναφερόμενο χρονικό διάστημα της προσωρινής εγκατάστασης των προσφύγων σε διάφορους χώρους είτε του Δημοσίου είτε των ιδιωτών, όταν κάποια προσφυγική οικογένεια ήθελε να μετακινηθεί σε κάποιον άλλο (εντός της Τρίπολης) χώρο περισσότερο κατάλληλο και ευρύχωρο (που η ίδια η οικογένεια εύρισκε προς φιλοξενία της), έπρεπε υποχρεωτικά να ενημερώσει την αρμόδια Υπηρεσία του Δημοσίου και αυτή με τη σειρά της να της επιτρέψει την αλλαγή της προσωρινής τους κατοικίας. Η πρακτική σημασία της δηλώσεως αυτής απέβλεπε στο να δύνανται οι αρμόδιες Αρχές να αναζητούν τους πρόσφυγες για οποιοδήποτε θέμα τους αφορούσε (Σταυρίδης, 2019).

Οι σχέσεις γηγενών – ντόπιων και στην περίπτωση της Τρίπολης παρουσίασαν ποικιλομορφία. Οι ντόπιοι κάτοικοι της Τρίπολης προσέγγισαν τον προσφυγικό πληθυσμό προσφέροντας εργασία. Όμως, το προαναφερόμενο γεγονός των εγκαταστάσεων δηλαδή των προσφύγων μαζί με τους κατοίκους της Τρίπολης, επέφερε σοβαρές έριδες και συνεχείς

⁵⁵¹ Υπ' αριθμ. 6/22-02-1957 οριστικό παραχωρητήριο κατοικίας από το Δημόσιο προς τη Δέσποινα Τσουκαλά-Σταυρίδου, που είναι μεταγεγραμμένο στον τόμο 175 με αύξοντα αριθμό 41.318 του Υποθηκοφυλακείου Τρίπολης.

προστριβές και διαπληκτισμούς μεταξύ των γηγενών και των προσφύγων (Σταυρίδης, 2019). Πολλές φορές οι ντόπιοι κατηγορήσαν τους πρόσφυγες ότι τους έφεραν τον δάγκειο πυρετό

(<https://www.odosarkadias.gr/efige-o-telefteos-prosfigas-tis-tripolitsas-tasos-moukakis-dio-chronia-prin-ta-100/> προσπελάστηκε στις 19/09/2019).

Νομός Αργολιδοκορινθίας

Ναύπλιο

Η περιοχή όπου εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες περικλείεται από τις οδούς Ασκληπιού – Αγαπητού – Άργους – Παλαιολόγου – Λάμπρου – Χαρμαντά – Τσιλικανίδου, στα βορειοανατολικά όρια του παλαιότερου οικισμού του Ναυπλίου. Η περιοχή ονομαζόταν στα τουρκικά «Κιουλ Τεπέ», (που σημαίνει ωραίος τόπος), ενώ αργότερα πήρε το όνομα «Ταμπάκικα», επειδή στο χώρο γινόταν κατεργασία δερμάτων. Οι απαλλοτριώσεις ολοκληρώθηκαν το 1939, όμως τα εγκαίνια θεμελίωσης των πρώτων προσφυγικών είχε γίνει δέκα χρόνια νωρίτερα, στις 3 Απριλίου 1929.⁵⁵² Μετά το κτίσιμο των 14 συνολικά οικοδομικών τετραγώνων ακολούθησε η διαδικασία της κλήρωσης και της εγκατάστασης των δικαιούχων προσφύγων. Ανάλογα με το μέγεθος της οικογένειας δόθηκαν σπίτια με ένα ή δύο δωμάτια. Τα σπίτια χρεώθηκαν ως δάνεια και τα προσωρινά παραχωρητήρια που δόθηκαν, μετατρέπονταν σε οριστικούς τίτλους ιδιοκτησίας μετά την εξόφλησή τους από τους πρόσφυγες. Ανάλογα με την οικονομική κατάσταση της κάθε οικογένειας οι τίτλοι ιδιοκτησίας θα περάσουν στα χέρια τους τις επόμενες δεκαετίες. Εκτός από τις κατοικίες στον αρχικό σχεδιασμό είχε προβλεφθεί και η ανέγερση Δημοτικού Σχολείου και Εκκλησίας. Η εκκλησία χρησιμοποιήθηκε και ως σχολείο, μέχρι την ολοκλήρωση της ανοικοδόμησης του Δημοτικού Σχολείου του Συνοικισμού.

Στο Ναύπλιο δημιουργήθηκε ο προσφυγικός συνοικισμός, Νέο Βυζάντιο, μετά την έλευση και την εγκατάσταση των περίπου 900 προσφύγων της Μ. Ασίας προστέθηκε και ο προσφυγικός συνοικισμός στα όρια του Δήμου, που θεμελιώθηκε το 1929. Στο Ναύπλιο, ο διευθυντής υπηρεσίας των προσφύγων, ήταν ο Σολωμός. Τον Οκτώβριο του 1927 η ΕΑΠ διενέργησε μία έρευνα σχετικά με την κατάσταση των αστών προσφύγων στο Ναύπλιο

⁵⁵² Ένωσις προσφύγων εν Ναυπλίω και περιχώροις προς τον κ. δήμαρχον Ναυπλιέων, Ναύπλιον 2 Απριλίου 1923. ΦΑΚ: ΔΗΜ.001.002 - Αρχείο Δήμου Ναυπλιέων, ΓΑΚ Αργολίδας.

στέλνοντας το ερωτηματολόγιο στο Δήμο Ναυπλιέων.⁵⁵³ Ο δήμαρχος Ναυπλιέων τον Οκτώβριο απαντά στον αναπληρωτή πρόεδρο της ΕΑΠ και αποστέλλει τα ερωτηματολόγια.⁵⁵⁴ Οι ερωτήσεις του ερωτηματολογίου περιείχαν αλληλένδετα ερωτήματα σχετικά με την εργασία και τη στέγαση των προσφύγων, όπως, για παράδειγμα, εάν οι πρόσφυγες εργάζονταν σε βιομηχανίες και τι είδους ήταν αυτές και εάν επρόκειτο να γίνει επέκταση των επιχειρήσεων ή να ιδρυθούν νέες βιομηχανίες. Το επόμενο ερώτημα ήταν σχετικό με τη στέγαση των προσφύγων και εάν υπήρχε μέριμνα από την πλευρά της εργοδοσίας για τη διαμονή των προσφύγων. Στη συνέχεια του ερωτηματολογίου υπήρχε ερώτημα για την κατάσταση των καλλιεργειών στην περιοχή της Αργολίδας, εάν δηλαδή υπήρχαν έλη τα οποία θα μπορούσαν να αποξηραθούν και να εγκατασταθούν εκεί, γεωργοί πρόσφυγες. Στο ερωτηματολόγιο συμπεριλήφθει και ερώτηση σχετικά με τους αλιείς πρόσφυγες, εάν θα μπορούσαν να τους δοθεί στέγη, τόπος εγκατάστασης, εφόδια ή και επαγγελματικό δάνειο. Τη δεκαετία του 1960 ζούσαν εκεί 44 οικογένειες.⁵⁵⁵ Το ερωτηματολόγιο ολοκληρώθηκε με γενικές ερωτήσεις, όπως σχετικά με τον αριθμό των προσφύγων εάν ήταν υπερβολικός ή διαχειρίσιμος για τα δεδομένα της περιοχής, σχετικά με τη θέση των αστών προσφύγων, όπως και ποια ήταν η γενικότερη γνώμη του δημάρχου για την εγκατάσταση των αστών προσφύγων στην περιφέρεια του Ναυπλίου. Οι απαντήσεις του ερωτηματολογίου δόθηκαν από τον δήμαρχο Ναυπλιέων.⁵⁵⁶

Οι απαντήσεις του δημάρχου απεικόνισαν την κατάσταση των προσφύγων στο Ναύπλιο. Συγκεκριμένα οι επιχειρήσεις που λειτουργούσαν στο Ναύπλιο ήταν περσικών ταπήτων, επεξεργασίας καπνών και δύο κονσερβοποιία. Σύμφωνα με τις απαντήσεις του δημάρχου δεν υπήρχε πρόβλεψη για την ίδρυση νέων επιχειρήσεων ούτε επέκτασης τους. Τα κονσερβοποιία δυσκολεύονταν να επιζήσουν, εξαιτίας της ελεύθερης εισαγωγής λαχανικών από την Αίγυπτο. Πρόβλεψη για στέγαση των εργατών προσφύγων από μέρους της εργοδοσίας δεν υπήρχε, παρά μόνο από το κονσερβοποιείο Παπαντωνίου που φρόντισε για την εξασφάλιση καταλυμάτων των προσφύγων εργατών του. Συγχρόνως, ο δήμαρχος Ναυπλιέων θεωρούσε αδύνατο το συνδυασμό της εξασφάλισης στέγασης και της επέκτασης

⁵⁵³ Ο πρόεδρος της ΕΑΠ Β. Hodge Hill προς τον δήμο Ναυπλιέων, εν Αθήναις τη 9^η Μάϊου 1927. ΦΑΚ: ΔΗΜ.001.002 - Αρχείο Δήμου Ναυπλιέων, ΓΑΚ Αργολίδας

⁵⁵⁴ Ο δήμαρχος Ναυπλιέων προς τον κ. πρόεδρο της Επιτροπής Αποκατάστασεως Προσφύγων, εν Ναυπλίω 14 Οκτωβρίου 1927. ΦΑΚ: ΔΗΜ.001.002 - Αρχείο Δήμου Ναυπλιέων, ΓΑΚ Αργολίδας

⁵⁵⁵ Αρχείο Σημερινής Εγκατάστασης, πληροφορητής Ερμόλαος Ανδρεάδης, 13.2.1964, Κ.Μ.Σ.

⁵⁵⁶ Ο δήμαρχος Ναυπλιέων, εν Ναυπλίω τη 13^η Οκτωβρίου 1927, έκθεσις επί του ερωτηματολογίου του κ. Προέδρου της επιτροπής αποκαταστάσεως προσφύγων διά της υπ' αριθμ. 24222 αίτησής του. ΦΑΚ: ΔΗΜ.001.002 - Αρχείο Δήμου Ναυπλιέων, ΓΑΚ Αργολίδας

των βιομηχανικών επιχειρήσεων. Παράλληλα, ο δήμαρχος υποστήριξε πως υπήρχαν ικανοί πρόσφυγες εντός της περιφέρειας του που θα μπορούσαν να ιδρύσουν τις δικές τους επιχειρήσεις, εάν είχαν τα διαθέσιμα κεφάλαια. Ως προσφορότερο παράδειγμα επιχείρησης υποδεικνύει την ταπητουργία. Στην ερώτηση για την ύπαρξη καλλιεργήσιμων εκτάσεων, ο δήμαρχος απαντά πως υπάρχουν έλη που μπορούν να αποξηραθούν και να καλλιεργηθούν χωρίς πολλά έξοδα. Παράλληλα, σε αυτά τα κτήματα υπήρχε η δυνατότητα παροχής νερού. Σχετικά με το επάγγελμα τις αλιείας, ο δήμαρχος εικάζει πως θα μπορούσε να βιοποριστούν 15 οικογένειες, εάν τους παρέχονταν στέγη, εφόδια και επαγγελματικό δάνειο. Η περιοχή που υποδείχτηκε για την εγκατάσταση ήταν βόρεια του Καραθώνα σε δημόσια κτήματα που θα μπορούσαν να εγκατασταθούν συνολικά 50 οικογένειες. Το πρόβλημα της εργασίας βασάνιζε τους πρόσφυγες στην περιφέρεια του Ναυπλίου, διότι η πλειονότητα των αστών προσφύγων εργαζόνταν ως αχθοφόροι. Στο τέλος της επιστολής, ο δήμαρχος πρότεινε να δοθούν στους πρόσφυγες καλλιεργήσιμα κτήματα και οικίες για να μείνουν, έτσι ώστε να βελτιωθεί η θέση τους στο Ναύπλιο.⁵⁵⁷

Στο ερώτημα, εάν θα μπορούσαν οι πρόσφυγες να βελτιώσουν την θέση τους στην περιφέρεια του Ναυπλίου, ο δήμαρχος απάντησε κατηγορηματικά, πως όσοι δεν το έχουν κάνει μέχρι εκείνη τη στιγμή διακατέχονταν από οκνηρία και αεργία. Ο αριθμός αυτών των προσφύγων ήταν ελάχιστος. Το σημαντικό στοιχείο που παρουσίαζε το ερωτηματολόγιο ήταν ο αριθμός των προσφύγων στο Ναύπλιο που άγγιζε τις 50 οικογένειες το 1927. Κατά τον δήμαρχο, οι προσφυγικές οικογένειες ήταν υπερβολικές σε αριθμό για την περιοχή του Ναυπλίου, διότι ζούσαν σε ακατάλληλα δημόσια οικήματα και κινδύνευαν να πεθάνουν από πληθώρα ασθενειών, όπως η πνευμονία και άλλες μολυσματικές ασθένειες παρόλο που οι γιατροί και οι αρμόδιοι κατέβαλλαν προσπάθειες για να τους περιθάλμουν. Επιπλέον, δεν υπήρχαν διαθέσιμα οικονομικά οικήματα. Το ερωτηματολόγιο απεικονίζει την προσφυγική κατάσταση στο Ναύπλιο πέντε χρόνια μετά τις πρώτες αφίξεις της προσφυγικής πλημμυρίδας. Υπεύθυνες δηλώσεις αστικής αποκατάστασης για τον προσφυγικό συνοικισμό του *Νέου Βυζαντίου* υποβάλλονταν μέχρι και τη δεκαετία του 1950.⁵⁵⁸ Οι διαμαρτυρίες δεν έλειψαν από την πλευρά των δικαιούχων προσφύγων που επιζητούν να πληρώσουν το αντίτιμο για τις κατοικίες τους στον προσφυγικό συνοικισμό *Νέο Βυζάντιο*

⁵⁵⁷ Ο δήμαρχος Ναυπλιέων, εν Ναυπλίω τη 13η Οκτωβρίου 1927, έκθεσις επί του ερωτηματολογίου του κ. Προέδρου της επιτροπής αποκαταστάσεως προσφύγων διά της υπ' αριθμ. 24222 αίτησής του. ΦΑΚ: ΔΗΜ.001.002 - Αρχείο Δήμου Ναυπλιέων, ΓΑΚ Αργολίδας

⁵⁵⁸ Υπεύθυνη δήλωση αστικής αποκαταστάσεως προσφύγου, Αρχείο Νομαρχιακής Αυτοδιοικήσης Αργολίδας, Διεύθυνση Υγείας - Πρόνοιας, Τμήμα Κοινωνικής Πρόνοιας. ΓΑΚ Αργολίδας

με βάση τις τιμές που είχαν συμφωνηθεί πριν το 1940. Με βάση την έγγραφη διαμαρτυρία των προσφύγων, οι ελληνικές κυβερνήσεις ζητούσαν πολλά περισσότερα χρήματα από τον προσφυγικό πληθυσμό το 1953.⁵⁵⁹

Στην Αργολίδα, δημιουργήθηκε ο αμιγής προσφυγικός συνοικισμός της Νέας Κίου. Οι διευθετήσεις για τη δημιουργία του ξεκίνησαν από τον Μάρτιο του 1923 και στις 30 Ιανουαρίου του 1927 ήταν έτοιμες 180 διπλοκατοικίες στον αγροτικό-αστικό συνοικισμό της Νέας Κίου. Επίσης, η ΕΑΠ άνοιξε δύο δρόμους 30 μέτρων πλάτους. Οι πρόσφυγες που ζουν ήδη στην Νέα Κίο, ξεκίνησαν το δεύτερο φυτώριο. Εξοπλίστηκαν με μουριές και φυτά από τη γεωργική σχολή Πατρών και το καλλιέργησαν δημητριακά σε έκταση 1500 στρεμμάτων έως το 1926. Στο γραφείο εποικισμού Αργολίδος (με έδρα το Άργος) ανέλαβε ως διευθυντής ο Σ. Σαργέδος μηχανικός και γεωπόνος με ευρωπαϊκή μόρφωση. Το καλοκαίρι του 1927 ολοκληρώθηκαν τα 50 πρώτα οικήματα και διανεμήθηκε ο γεωργικός κλήρος. Ταυτοχρόνως με τη βοήθεια της Εθνικής Τράπεζας ιδρύθηκαν αγροτικοί συνεταιρισμοί (Ροδάς, 1927:214).

Ο συνοικισμός της Νέας Κίου διέθετε 1.000 αγροτικές οικίες και 200 αστικές. Κατασκευάστηκε αποβάθρα μήκους 270 μέτρων, για να μπορούν να αγκυροβολούν τα ατμόπλοια με ασφάλεια. Το παλιό ιπποφορβείο κατασκευάστηκε για να εξυπηρετήσει διοικητικές υπηρεσίες, όπως ταχυδρομείο, αστυνομία, τηλεγραφείο και το ειρηνοδικείο. Οι άλλες δύο πλευρές των διαμερισμάτων μετατράπηκαν σε μεταξουργεία του νέου συνοικισμού. Υπήρξε πρόβλεψη και για σχολείο και για την ύδρευση του συνοικισμού μέσω της πηγής Κεφαλαριού. Τα έξοδα της ύδρευσης έφτασαν κοντά τα 1.500.000 δραχμές. Για τα υδραυλικά έργα προγραμματίστηκε η εκχωμάτωση της κοίτης του χειμάρρου Ξήρας-Ινάχου και η εκσκαφή 250.000 κυβικών μέτρων. Τα μηχανήματα του συνεταιρισμού αγοράστηκαν από την ΕΑΠ. Για το συνολικό κόστος των αρδευτικών έργων με χρειάστηκαν περίπου 1.700.000 δραχμές, με σκοπό να υλοποιηθεί αποξήρανση των ελών από της σιδηροδρομική γραμμή μέχρι τη θάλασσα (Ροδάς, 1925).

Οι προσφυγικές οικογένειες που μετοίκησαν στην Νέα Κίο προέρχονταν από όλη την Ελλάδα. Συγκεκριμένα, 300 οικογένειες από την Αθήνα και τον Πειραιά, από την Ιτέα 140 οικογένειες και από την Καβάλα 90. Επίσης, ήρθαν προσφυγικές οικογένειες από το Βόλο,

⁵⁵⁹ Αίτησις και διαμαρτυρία προσφύγων, κατοίκων Νέου Βυζαντίου του Ναυπλίου προς του εξοχότατους Πρόεδρον Κυβερνήσεως, Υπουργόν συντονισμού, Υπουργόν Κοινωνικής Πρόνοιας, εν Ναυπλίω τη 3-2-1953. Αρχείο Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Αργολίδας, Διεύθυνση Υγείας - Πρόνοιας, Τμήμα Κοινωνικής Πρόνοιας. ΓΑΚ Αργολίδας

τη Βέροια, τη Πρέβεζα, τη Φλώρινα και τα Καϊλάρια της δυτικής Μακεδονίας (Ροδάς, 1925:213). Στα διαμερίσματα του ιπποφορβείου προβλέφθηκε η μεταφορά 200 οικογενειών με την άμεση ανοικοδόμηση του συνοικισμού. Ταυτοχρόνως, προβλέφθηκε η φύτευση και η καλλιέργεια 2.500.000 εκατομμυρίων μωρεόδεντρων και 100.000 καρποφόρων δέντρων. Σύμφωνα με τον προγραμματισμό της ΕΑΠ μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1926 τα έργα του συνοικισμού θα έχουν ολοκληρωθεί (Ροδάς, 1925). Σύμφωνα με τον Ροδά, ο συνοικισμός της Νέας Κίου αποτέλεσε έργο που θα άλλαζε όλη την όψη του αργολικού κάμπου, καθώς με την αποξήρανση των ελών θα περιοριζόταν η ελονοσία που θερίζει τον αργολικό κόσμο. Παράλληλα, η οικονομία του Ναυπλίου θα αναβαθμιστεί με την καλλιέργεια της σηροτροφίας (Ροδάς, 1925:214).

Ο διευθυντής της αγροτικής αποκατάστασης της Ε.Α.Π. Β. Κριμπάς ανέθεσε στον μηχανολόγο Γερ. Καραμέλη την ίδρυση ενός Κονσερβοποιείου στη Ν. Κίο, στο παλιό Ιπποφορβείο του Καποδίστρια.⁵⁶⁰ Στο μετοχικό κεφάλαιο συμμετείχαν, ο Ευ. Παπαδημητρίου, ο Δημ. Ηλίας και ο Τηλ. Συμεωνίδης. Για την ενίσχυσή του συνέβαλε και η Ε.Α.Π. με τη δημιουργία ενός Γεωργικού Πιστωτικού Συνεταιρισμού με κρατικά κεφάλαια. Ο Β. Κρίμπας συμφώνησε, ώστε να χορηγηθούν 500.000 δρχ. και μάλιστα τα ενέγραψε στα τρέχοντα έξοδα της ΕΑΠ.⁵⁶¹ Έτσι, στις 26-6-1930 ιδρύθηκε η Ανώνυμη Ναυπλιακή Εταιρεία Κονσερβών, *Πελαργός*. Η Ε.Α.Π. νοίκιασε το κτίριο του Ιπποφορβείου για 15 έτη. Αποτέλεσε μια μεγάλη βιοτεχνία η οποία γρήγορα αναπτύχθηκε και εξελίχθηκε σε εργοστάσιο υψηλών προδιαγραφών με αυτοματοποιημένη παραγωγή και καινοτόμες πρακτικές. Εκτός από τοματοπολτό κονσερβοποιούσε μπάμιες, φασολάκια, αρακά, αμπελόφυλλα, κολοκυθάκια, γαλαντζί ντολμάδες, κομπόστες, μαρμελάδες που διοχετεύονταν στην εγχώρια αγορά αλλά και στο εξωτερικό. Οι πρώτες ύλες προέρχονταν, κυρίως, από την ευρύτερη περιοχή της Αργολίδας

(<https://archives1922.gak.gr/index.php/nd5r-xe8h-yx3a> προσπελάστηκε στις 14/11/2023).

Προβλήματα μεταξύ γηγενών και προσφύγων παρουσιάστηκαν στο ζήτημα της επέκτασης του σχολικού κτιρίου της κοινότητας, διότι η σχολική επιτροπή αποφάσισε τα έξοδα της

⁵⁶⁰ Γερ. Καραμέλης προς τον Γενικό Γραμματέα της ΕΑΠ Αν. Αδοσίδη σχετικά με την ίδρυση κονσερβοποιείου στη Νέα Κίο. Αρχείο Ναυπλιακής Εταιρείας κονσερβών «Ο Πελαργός» ΕΠΙΧ.005.002, ΓΑΚ Αργολίδας

⁵⁶¹ Επιστολή στελέχους της ΕΑΠ στον μηχανολόγο Γερ. Καραμέλη σχετικά με την ίδρυση κονσερβοποιείου στη Νέα Κίο, 22-1-1930. Αρχείο Ναυπλιακής Εταιρείας κονσερβών «Ο Πελαργός» ΕΠΙΧ.005.002, ΓΑΚ Αργολίδας

επέκτασης να επιβαρύνουν τους κατοίκους της Νέας Κίου. Οι κάτοικοι έστειλαν επιστολή διαμαρτυρίας στον Ι. Μεταξά ζητώντας του να παρέμβει και να επιλύσει το ζήτημα.⁵⁶²

Κόρινθος

Στον νομό Αργολιδοκορινθίας (τμήμα Κορίνθου) ανεγέρθηκαν προσφυγικοί συνοικισμοί στο Ξυλόκαστρο, στο Βραχάτι, στο Κιάτο, στο Βέλο, στο Δερβέني, στο Χίλιομόδι, στο Περιγιάλι και στο Λουτράκι (Μπαλλάς, 2010). Η μερίδα του λέοντος της προσφυγικής εγκατάστασης συσπειρώθηκε στην πόλη της Κορίνθου. Δημιουργήθηκαν τρεις συνοικισμοί, αυτός του Αγίου Σπυρίδωνα στα βορειοανατολικά της Κορίνθου– μετέπειτα Συνοικισμός και τώρα Ιωνία Κορίνθου. Αρχικά ονομάστηκε συνοικισμός Αγίου Σπυρίδωνος, λόγω της εγγύτητας με τον ναό και το νεκροταφείο του Αγίου Σπυρίδωνα. Εκεί έμειναν, κοντά στις 200 οικογένειες.⁵⁶³ Με βάση τα στοιχεία των πληροφορητών του Κ.Μ.Σ. οι προσφυγικές οικογένειες της Κορίνθου άγγιζαν τις 556.⁵⁶⁴ Δημιουργήθηκαν και δύο μικρότεροι με 60 συνολικά οικογένειες στα Αγιαννιώτικα ή Καρνώτικα⁵⁶⁵ και στις Βρυσούλες. Σταδιακά, οι πρόσφυγες της Κορίνθου εγκαταστάθηκαν στην περιοχή του Αγίου Σπυρίδωνα-μετέπειτα Συνοικισμό Κορίνθου- στις παρυφές της κατοικημένης πόλης της Κορίνθου. Παράλληλα, πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στα Αγιαννιώτικα και στις Βρυσούλες. Απέναντι από τα Αγιαννιώτικα κτίστηκαν μερικά προσφυγικά σπίτια και η συγκεκριμένη περιοχή ονομάστηκε Κολωνάκι, χωρίς ωστόσο να αποτελεί ξεχωριστό συνοικισμό. Εκεί κατοίκησαν κυρίως πρόσφυγες από τη Σμύρνη, το Τσεσμέ και τα Άδανα.⁵⁶⁶ Τα πρώτα σπίτια που χτίστηκαν ήταν, κυρίως, ξύλινες κατασκευές, παράγκες ή μπαγδατί.⁵⁶⁷ Ως προς την αποκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων της Ιωνίας Κορίνθου ίσχυε ότι και για τους υπόλοιπους πρόσφυγες στην Ελλάδα. Πρώτα λάμβαναν παραχωρητήριο από την ΕΑΠ που ανέφερε το όνομα του πρόσφυγα, τον αριθμό του παραχωρούμενου οικοπέδου και το

⁵⁶² Επιστολή κατοίκων Νέας Κίου προς τον Ιωάννη Μεταξά σχετικά με τις εισφορές για τις ανάγκες του σχολείου της κοινότητας, Αρχείο Τεχνικών Υπηρεσιών του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων (ΥΠΕΠΘ), ΓΑΚ Αργολίδα

⁵⁶³ Αρχείο Σημερινής Εγκατάστασης, Κ.Μ.Σ. 23.04.1960, συνεργάτης Δονδολίνου Σοφία, Συνοικισμός Κορίνθου

⁵⁶⁴ Με βάση στοιχεία των πληροφορητών του Κ.Μ.Σ. οι προσφυγικές οικογένειες της Κορίνθου άγγιζαν τις 556. Αρχείο Σημερινής Εγκατάστασης, Κ.Μ.Σ. 30.01.1956, συνεργάτης Λουκοπούλου Αγλαΐα, Κατάσταση προσφύγων Κορίνθου

⁵⁶⁵ Αρχείο Σημερινής Εγκατάστασης, Κ.Μ.Σ. 23.04.1960 συνεργάτης Δονδολίνου Σοφία, Συνοικισμός Κορίνθου

⁵⁶⁶ Αρχείο Σημερινής Εγκατάστασης, Κ.Μ.Σ. 23.04.1960 συνεργάτης Δονδολίνου Σοφία, Συνοικισμός Κορίνθου

⁵⁶⁷ Τεχνική κατασκευής των σπιτιών με ξύλο. που κτίστηκαν από τους ίδιους τους πρόσφυγες.

γεγονός ότι το οριστικό συμβόλαιο θα συνταχθεί με την εξόφληση του καθορισμένου τιμήματος, που το πλήρωναν οι πρόσφυγες με δόσεις (Σωφρονιάδου, 2013:383). Η ανοικοδόμηση των σπιτιών υλοποιούνταν με διττό τρόπο. Είτε από την ΕΑΠ, είτε από τους πρόσφυγες στους οποίους έδιναν την απαραίτητη ξυλεία και 25.000 δρχ. για τις αμοιβές των μαστόρων. Η ανοικοδόμηση του συνοικισμού της Κορίνθου σχεδιάστηκε από τον μηχανικό Αχ. Φιλήντρα και ξεκίνησε από το 1929 οριοθετώντας οικοπέδα έκτασης 200-250 τετραγωνικών μέτρων. Εντούτοις υπήρχαν κάτοικοι που είχαν αρχίσει να κατασκευάζουν τα δικά τους μπαγδατί 20-25 τετραγωνικών μέτρων. Τα δάνεια που χορηγήθηκαν από την ΕΑΠ αποπληρώθηκαν σε δόσεις και οι οικογένειες που κατοικούσαν εντός των συνοικισμών, μπορούσαν να γίνουν ιδιοκτήτες μετά την εξόφλησή του. Το σχέδιο της ΕΑΠ για τον συνοικισμό της Κορίνθου, πέρα από την ανέγερση των κατοικιών, συμπεριέλαβε την οικοδόμηση εκκλησίας, σχολείου και πλατείας (Σωφρονιάδου, 2013:383).

Τα σπίτια που έχτισαν οι πρόσφυγες στην Ιωνία Κορίνθου ήταν πλίνθινα ή μπαγδατί, δηλαδή κατασκευασμένα με ξύλινο σκελετό με οριζόντιες σανίδες ή καλάμια που σοβατίζονταν και από τις δύο πλευρές ή μόνο από την εσωτερική με την εξωτερική πλευρά να επενδύεται με οριζόντιες σανίδες. Οι προσφυγικές κατοικίες είχαν δύο με τρία δωμάτια, υπόγειο, τουαλέτα συνήθως έξω από το σπίτι και ξύλινη στέγη καλυμμένη με κεραμίδια ενώ στην αυλή υπήρχε πηγάδι 25- 30 μέτρων που συνήθως κάλυπτε τις ανάγκες για νερό και εξυπηρετούσε και τα γειτονικά σπίτια (Σωφρονιάδου, 2013:388). Η ανέγερση σχολείου προβλεπόταν και σε σχέδιο της ΕΑΠ. Αρχικά ήταν ξύλινο και κατασκευάστηκε σχεδόν από την αρχή της εγκατάστασης των προσφύγων στην περιοχή. Στα μέσα της δεκαετίας του 1930 κτίστηκε το κτίριο του σχολείου που αργότερα επεκτάθηκε. Το αρχικό σχέδιο προέβλεπε την ίδρυση διθέσιου δημοτικού σχολείου. Ωστόσο, τελικά κατασκευάστηκε τριώροφο κτίριο, προκειμένου να καλύψει τις ανάγκες εξαθέσιου σχολείου, διότι σχεδόν όλοι οι πρόσφυγες κάτοικοι του Συνοικισμού ήταν πολύτεκνοι (Σωφρονιάδου, 2013:386). Το σχολείο είχε δύο προαύλια σε δύο επίπεδα με την πάνω αυλή να ενώνεται με το κτίριο με πεζογέφυρα, τέσσερις αίθουσες στον πρώτο όροφο, δύο αίθουσες και γυμναστήριο στο ισόγειο και βοηθητικούς χώρους στον όροφο που επικοινωνούσε με την κάτω αυλή (Σωφρονιάδου, 2013:386-387).

Στο Ξυλόκαστρο δημιουργήθηκε ένας μικρός αστικός συνοικισμός 1 χλμ. εκτός της πόλης του Ξυλοκάστρου, πάνω στον δρόμο που οδηγεί στην Πάτρα. Οι προσφυγικές οικίες άρχισαν να χτίζονται το 1929 και η οριστική εγκατάσταση πραγματοποιήθηκε το 1930. Έως το 1930, οι πρόσφυγες του Ξυλοκάστρου ζούσαν διασκορπισμένοι εντός του Ξυλοκάστρου

νοικιάζοντας καταλύματα.⁵⁶⁸ Κατά τη δεκαετία του 1960, ο συνοικισμός του Ξυλοκάστρου αποτελούνταν από 38 σπίτια και κατοικούσαν 25 οικογένειες από την πρώτη γενιά προσφύγων. Ο συνοικισμός του Ξυλοκάστρου δεν είχε εκκλησία και οι πρόσφυγες αναγκάζονταν να εκκλησιάζονται στην εκκλησία που ήταν πάνω στο δρόμο των Τρικάλων. Εντός του συνοικισμού υπήρχε καφενείο και δύο με τρία μαγαζιά. Οι περισσότεροι πρόσφυγες δούλευαν ως φορτοεκφορτωτές στην αγορά του Ξυλοκάστρου. Άλλοι νοίκιαζαν περιβόλια και εργάζονταν ως αγρότες.⁵⁶⁹

Ο προσφυγικός συνοικισμός *Νεάπολις* Κιάτου οργανώθηκε το 1929-1930 με 105 σπίτια. Στον προσφυγικό συνοικισμό του Κιάτου διέμεναν κοντά στις 54 οικογένειες και οι οικίες έχουν ξεπεράσει τις 200 το 1968.⁵⁷⁰ Οι 54 από αυτές ήταν πρόσφυγες πρώτης γενιάς.⁵⁷¹ Ο προσφυγικός συνοικισμός του Κιάτου διατηρούσε μία σχετική αυτονομία και περιλάμβανε εκκλησία, δημοτικό σχολείο και μερικά καταστήματα.⁵⁷² Με την εγκατάστασή τους στον συνοικισμό οι πρόσφυγες του Κιάτου δημιούργησαν σύλλογο για να επιλύει τα ζητήματα έκτακτης ανάγκης των προσφύγων. Ο εν λόγω σύλλογος διαλύθηκε το 1940.⁵⁷³ Παράλληλα, ο αστικός συνοικισμός του Βέλου ιδρύθηκε το 1929. Τη δεκαετία του 1960 αποτελούνταν από 38 προσφυγικές οικογένειες και 2 ντόπιων που μετέπειτα έγιναν κάτοχοι προσφυγικών οικιών.⁵⁷⁴

7.5. Συμπεράσματα 7^ο κεφαλαίου

Οι συνεχείς καθυστερήσεις στην ανέγερση των συνοικισμών αποδεικνύουν τα προβλήματα, τις καθυστερήσεις μεταξύ των κρατικών αρχών, της τοπικής αυτοδιοίκησης, της ΕΑΠ, του ΤΠΠ, του Υπουργείου Πρόνοιας και των διεθνών οργανισμών που ως αντίκτυπο είχαν την αργή στεγαστική αποκατάσταση του προσφυγικού πληθυσμού. Η σύσταση προσφυγικών συνοικισμών και η διάχυση των προσφύγων ήταν άμεση, καθώς οι επιδημικές ασθένειες εξαπλώνονταν σε όλους τους πολίτες. Ο Ροδάς ως αυτόπτης μάρτυρας λόγω της

⁵⁶⁸ Συνοικισμός Ξυλοκάστρου, Αρχείο Σημερινής Εγκατάστασης, Κ.Μ.Σ., ερευνήτρια Δονδολίνου Σοφία, 18/04/1960.

⁵⁶⁹ Συνοικισμός Ξυλοκάστρου, Αρχείο Σημερινής Εγκατάστασης, Κ.Μ.Σ., ερευνήτρια Δονδολίνου Σοφία, 18/04/1960.

⁵⁷⁰ Αρχείο Σημερινής Εγκατάστασης, Συνοικισμός Κιάτου, Κ.Μ.Σ. ερευνήτρια Δονδολίνου Σοφία, 29/4/1960

⁵⁷¹ Αρχείο Σημερινής Εγκατάστασης, Συνοικισμός Κιάτου, Κ.Μ.Σ. ερευνήτρια Δονδολίνου Σοφία, 19/4/1960

⁵⁷² Συνοικισμός Ξυλοκάστρου, Αρχείο Σημερινής Εγκατάστασης, Κ.Μ.Σ., ερευνήτρια Δονδολίνου Σοφία, 19/04/1960.

⁵⁷³ Συνοικισμός Ξυλοκάστρου, Αρχείο Σημερινής Εγκατάστασης, Κ.Μ.Σ., ερευνήτρια Δονδολίνου Σοφία, 19/04/1960.

⁵⁷⁴ Αρχείο Σημερινής Εγκατάστασης Κ.Μ.Σ. ερευνήτρια Δονδολίνου Σοφία, 20/4/1960

δημοσιογραφικής του ιδιότητας στην εφημερίδα Ελεύθερο Βήμα παρουσίασε την κατάσταση των προσφύγων και τη στεγαστική τους αποκατάσταση σε όλη την Πελοπόννησο. Η ΕΑΠ το 1930 διαλύθηκε χωρίς να έχουν αποκατασταθεί πλήρως οι πρόσφυγες με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν περαιτέρω περιπέτειες στην ήδη προβληματική προσφυγική αποκατάσταση και κοινωνική ενσωμάτωση. Επίσης, επιβεβαιώνεται πως και στην Πελοπόννησο δόθηκε προτεραιότητα και περισσότερη αρωγή στην αγροτική αποκατάσταση. Στα παραχωρητήρια της αναγραφόταν πως είτε στην αγροτική είτε στην αστική αποκατάσταση, οι πρόσφυγες δικαιούχοι δεν είχαν το δικαίωμα μεταβίβασης του κλήρου και του οικήματος, εάν πρώτα δεν είχαν αποζημιώσει και καταβάλει την οφειλή τους στην ΕΑΠ.⁵⁷⁵

Στις μεγάλες πόλεις, όπως η Πάτρα, οι έξι αστικοί συνοικισμοί της δημιουργήθηκαν στον ίδιο χώρο και συνολικά κατασκευάστηκαν έξι συνοικισμοί μετά από πολλές περιπέτειες και διεκδικήσεις από την πλευρά των προσφύγων και των αρχών της τοπικής αυτοδιοίκησης. Ο πρώτος, ο δεύτερος και ο τρίτος αστικός προσφυγικός συνοικισμός συγκρότησαν την περιοχή των Προσφυγικών της Πάτρας. Επιπλέον, οι χώροι επιλογής ανέγερσης των συνοικισμών (αγροτικών και αστικών) επιλέχτηκαν οι πιο δύσβατοι και ανεπιθύμητοι χώροι για τους ντόπιους. Συνήθως, ήταν τα έλη ή οι περιοχές με λύματα και χωρίς ή ανεπαρκή βλάστηση. Στην Καλαμάτα, ο συνοικισμός της Ανάληψης ήταν ο μεγαλύτερος σε έκταση και σε αριθμό σπιτιών με τους συνοικισμούς που ακολούθησαν. Αποτέλεσε τον πιο πυκνοκατοικημένο συνοικισμό, προσπαθώντας να καλύψει τις ανάγκες όσο το δυνατόν μεγαλύτερου αριθμού προσφύγων. Η δημιουργία των προσφυγικών συνοικισμών και η προσφυγική αφομοίωση έγινε με πληθώρα προβλημάτων. Υπήρξαν καταγγελίες πως η απόκτηση οικιών βασίστηκε στις πελατειακές σχέσεις που ανέπτυξαν οι πρόσφυγες με τους κρατικούς φορείς.

Οι συνοικισμοί των πόλεων δεν αποτελούνταν μόνο από οικίες και δωμάτια αλλά αναπτύχθηκαν με τέτοιο τρόπο συμπεριλαμβάνοντας, εκτός από την ανέγερση κατοικιών, την οικοδόμηση πλατειών, εκκλησιών, σχολείων και κάποιες φορές και γηπέδων. Ο σκοπός ήταν η ανάπτυξη και η διεύρυνση των διαπροσωπικών, κοινωνικών επαφών αλλά και η κοινωνική ενσωμάτωση του προσφυγικού πληθυσμού στην Ελλάδα. Ο πολεοδομικός ιστός των πόλεων δεν έμεινε ανεπηρέαστος με το κτίσιμο των προσφυγικών συνοικισμών, παρόλο

⁵⁷⁵ Διεύθυνσις Εποικισμού, Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, Διεύθυνσις Αγροτικής Εγκαταστάσεως Π.Ε.Η. & Ν. Γραφείον Εποικισμού Ηλείας, Συνοικισμός Γαστούνη, Αριθμ. 63037 (Λούρμπας, 2012).

που αυτοί δημιουργήθηκαν στις παρυφές των πόλεων και ακόμα και σήμερα, οι προσφυγικοί συνοικισμοί αποτελούν μνημονικούς τόπους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΩΟ: ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ

Εισαγωγή

8.1. Οι απαρχές των προσφυγικών σωματείων

8.2. Δομή, οργάνωση και δραστηριοποίηση των προσφυγικών σωματείων

8.3. Συλλογικές απαιτήσεις και διεκδικήσεις

8.4. Τα προσφυγικά σωματεία ως πολιτικά δίκτυα

8.5. Συμπεράσματα 8^{ου} κεφαλαίου

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΩΟ: ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ

Εισαγωγή

Ο προσφυγικός πληθυσμός έφτασε στην Ελλάδα και στην προσπάθεια του να αποκατασταθεί, αντιμετώπισε πληθώρα προβλημάτων. Μία από τις άμεσες αντιδράσεις και κινήσεις του προσφυγικού πληθυσμού ήταν η συσπείρωση και η συγκρότηση του προσφυγικού πληθυσμού σε σωματεία και συλλόγους. Τα προσφυγικά σωματεία συστάθηκαν μετά τις πρώτες αφίξεις των προσφύγων, εντάθηκαν μετά τη Συνθήκη της Λωζάννης και την οριστική τους εγκατάσταση στην Ελλάδα. Προσφυγικές συσσωματώσεις συστάθηκαν σε όλη την Ελλάδα από τη μεγαλύτερη μέχρι τη μικρότερη προσφυγούπολη. Άλλωστε οι πρόσφυγες γνώριζαν από σωματεία, λόγω πρότερης ενασχόλησης τους με αυτά στις πατρογονικές τους εστίες. Οι προσφυγικοί σύλλογοι που συστάθηκαν από το 1923 και έπειτα στην Ελλάδα διαδραμάτισαν ζωτικό ρόλο στις σχέσεις προσφύγων και κρατικής μηχανής. Ο προσφυγικός πληθυσμός άσκησε πιέσεις, μέσω των συλλόγων του, για να υλοποιηθούν κρίσιμα ζητήματα επιβίωσης, όπως αυτό της κατοικίας. Από το 1930 οι σύλλογοι μετασχηματίστηκαν διαφοροποιώντας τη στοχοθεσία τους. Σε πανελλαδικό επίπεδο πολλά από τα προσφυγικά σωματεία που ιδρύθηκαν το 1922 επιβίωσαν ως τη σύγχρονη εποχή. Ωστόσο στην Πελοπόννησο, ενώ ιδρύθηκε πληθώρα συλλόγων κατά το διάστημα 1922-1923, ελάχιστα παρέμειναν ενεργά ως σήμερα.

8.1 Οι απαρχές των προσφυγικών σωματείων

Στην ελληνική πραγματικότητα η επίσημη στάση του κράτους και η σχέση του με τα σωματεία και τις εθελοντικές ενώσεις ακολούθησε παρόμοιες φάσεις με τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Στην Ελλάδα το στάδιο της απαγόρευσης σύστασης σωματείων διήρκεσε από το 1834-1864. Στο Σύνταγμα του 1844, ενώ κατοχυρώθηκαν κάποια θεμελιώδη δικαιώματα, το δικαίωμα του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι δεν συμπεριλήφθηκε, αλλά κατοχυρώθηκε στο επόμενο Σύνταγμα, του 1864. Σύμφωνα με το άρθρο 11 του Συντάγματος του 1864, *Οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι, τηρούντες τους νόμους του Κράτους, οίτινες όμως ουδέποτε δύνανται να υπαγάγωσι το δικαίωμα τούτο εις προηγουμένην της Κυβερνήσεως αδείαν.* Εντούτοις, το δικαίωμα, της εθελοντικής συσσωμάτωσης σχετίστηκε με τις πολιτικές και θρησκευτικές ενώσεις, αφήνοντας εκτός τα επαγγελματικά σωματεία. Το στάδιο αναγνώρισης των σωματείων πραγματοποιήθηκε το 1914, όταν ψηφίστηκε ο νόμος 281 περί ίδρύσεως σωματείων, που διέκρινε τρεις τύπους

σωματείων, τα επαγγελματικά, τα οποία είχαν αποκλειστικό σκοπό τη μελέτη, την προστασία και την προαγωγή των οικονομικών ή επαγγελματικών συμφερόντων των μελών τους, τα αλληλοβοηθητικά, τα οποία αποτελούνταν από μέλη της ίδιας ή παρόμοιας επαγγελματικής τάξης και είχαν σκοπό την ιατροφαρμακευτική μέριμνα και την οικονομική αρωγή στα μέλη και στην οικογένεια των μελών τους. Συγχρόνως, υπήρξε πρόβλεψη για διαφορετικού είδους σωματεία, που είχαν σκοπούς εκπαιδευτικούς, πολιτικούς, φιλανθρωπικούς, πνευματικούς, καλλιτεχνικούς, σωματικής αγωγής, ψυχαγωγικούς και κοινωνικούς, αλλά μη κερδοσκοπικούς.⁵⁷⁶ Τα σωματεία απαιτούνταν να διαθέτουν καταστατικό, να διοικούνται από ενήλικες Έλληνες πολίτες. Η ίδρυσή τους εγκρινόταν από δημόσια αρχή, η οποία και τα επέτρεπε και διαλύονταν ύστερα από δικαστική απόφαση. Τα σωματεία όφειλαν να υποβάλουν στην αρχή που τα έλεγχε, ετήσιο απολογισμό εσόδων και εξόδων, κατάσταση κινητής και ακίνητης περιουσίας, μαζί με πίνακα των μελών τους. Συγχρόνως, η εποπτεύουσα αρχή μπορούσε να παρακολουθεί τις συνεδριάσεις των σωματείων, όπως και να παρεμβαίνει στα εσωτερικά της διοίκησης, εάν αυτό κρινόταν σκόπιμο (Νικολαΐδης & Σακελλαρόπουλος, 2008:446-447).

Ο νόμος τα διέκρινε σε ξεχωριστές κατηγορίες, όπως σε αλληλοβοηθητικά, επαγγελματικά και άλλου σκοπού. Όσα ήδη λειτουργούσαν προβλεπόταν να εναρμονιστούν με το συγκεκριμένο νομικό πλαίσιο. Το νομικό αυτό πλαίσιο άλλαξε σε κάποια σημεία του κατά τη διάρκεια του εικοστού αιώνα με τον αριθμό των προσώπων της διοίκησης να αυξάνεται σε είκοσι. Συγχρόνως το Ν.Δ. 2151/1920 αφορούσε τα εργατικά σωματεία/ενώσεις και τις περιπτώσεις των απεργιών. Με το συγκεκριμένο διάταγμα, ο Βενιζέλος προσπάθησε να καταστείλει και να ελέγξει τις απεργιακές κινητοποιήσεις, υποστηρίζοντας πως το κάνει για την προστασία τους (Νικολαΐδης & Σακελλαρόπουλος, 2008:450). Τόσο κατά τη δικτατορία του Μεταξά όσο και κατά την δικτατορία των Συνταγματαρχών, ο νόμος αντικαταστάθηκε και τα σωματεία, είτε διαλύθηκαν, είτε υπάχθηκαν σε αυστηρό έλεγχο. Με τη μεταπολίτευση επανήλθε σε ισχύ ο νόμος περί σωματείων 281/1914 (Αβδελά, 2015:17).

Οι πρόσφυγες είχαν αναπτύξει ιδιαίτερα ενεργή σωματειακή δράση στους τόπους καταγωγής τους (Μαμώνη & Ιστικοπούλου, 2006). Η συμμετοχή των προσφύγων σε συλλόγους και σωματεία σε συνδυασμό με τη βίαιη έξοδο τους από τη Μικρά Ασία οδήγησαν τους πρόσφυγες από τους πρώτους μήνες έλευσης τους να συστήσουν σωματεία και συλλόγους. Τα σωματεία υπέβαλαν τα καταστατικά τους, για να μετατραπούν σε νομικά

⁵⁷⁶ Ν/Δ 281/18-6-1914, «Περί σωματείων», ΦΕΚ 171 Α'/25-6-1914,8.1.

πρόσωπα. Ο στόχος τους ήταν να προάγουν τα κοινά τους συμφέροντα και να διεκδικήσουν την ικανοποίηση ζωτικών αναγκών τους. Ιδιαίτερα μετά το 1923, που επισφραγίστηκε η μόνιμη παραμονή τους στην Ελλάδα, οργάνωσαν όλο και περισσότερα σωματεία και συλλόγους. Η πρώτη εποχή προσφυγικών σωματείων μεταξύ 1923-1930 κατέταξε τα είδη των συλλόγων και των σωματείων σε επαγγελματικά, πολιτικά, αλληλοβοηθητικά, πολιτιστικά, αθλητικά.

Η σύσταση συλλόγων εμφανίστηκε άμεσα με την εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα και την ανταλλαγή των πληθυσμών. Οι προσφυγικές συσσωματώσεις, ιδιαίτερα οι πρώτες (μεταξύ 1922-1923) διαδραμάτισαν το ρόλο μίας υβριδικής κοινωνικής πολιτικής προσπαθώντας να αναπληρώσουν τις κρατικές αδυναμίες. Από το 1922 οι πρόσφυγες συγκρότησαν συλλόγους και σωματεία για να βοηθηθούν μεταξύ τους, για να κοινωνικοποιηθούν και να ασκήσουν πιέσεις στις ελληνικές κυβερνήσεις για τη βελτίωση της καθημερινότητάς τους. Η προσέγγιση τους είναι από τα κάτω, δηλαδή αγωνίστηκαν για την επιβίωσή τους και τη βελτίωση της καθημερινότητάς τους. Οι πρώτοι προσφυγικοί σύλλογοι χαρακτηρίστηκαν ως εσωστρεφείς, καθώς απευθύνονταν στον προσφυγικό πληθυσμό. Στη συνέχεια, οι λειτουργίες αυτές άλλαξαν, μεταβλήθηκαν και εξελίχθηκαν. Από το 1930 και έπειτα οι ταυτότητες των προσφυγικών σωματείων μετασχηματίστηκαν, ξεκινώντας τη δεύτερη εποχή προσφυγικών συλλόγων. Τα σωματεία που ιδρύθηκαν από το 1930 και έπειτα, διαδραμάτισαν συγκεκριμένο ρόλο, επιδιώκοντας την προσφυγική στέγαση και τη διανομή των οριστική παραχωρητηρίων.

8.2. Δομή, οργάνωση και δραστηριοποίηση των προσφυγικών σωματείων

Η συλλογική οργάνωση των προσφύγων είχε ξεκινήσει από την περίοδο του Α΄ Διωγμού (1914). Τα προσφυγικά σωματεία λειτουργούσαν ως δημόσιες υπηρεσίες, καθώς τους είχε παραχωρηθεί το δικαίωμα της έκδοσης πιστοποιητικών προσφυγικής ιδιότητας για τα μέλη τους από το 1917. Με αυτόν τον τρόπο ήδη από το 1914 οι προσφυγικοί σύλλογοι απέκτησαν κύρος και αναγνώριση, συσπειρώνοντας τον προσφυγικό πληθυσμό γύρω τους. Η συγκεκριμένη νομοθετική ρύθμιση εφαρμόστηκε εκ νέου το 1922 κατά τη μαζική προσφυγική άφιξη. Η διεύθυνση Ανταλλαγής του Υπουργείου Γεωργίας με απόφαση της εξουσιοδότησε τους συλλόγους να εκδίδουν τα πιστοποιητικά προσφυγικής ιδιότητας. Τα προσφυγικά σωματεία αντλούσαν τις πληροφορίες έκδοσης τους με βάση τη γνώση που είχαν από την κοινότητα τους και τα μητρώα των εκκλησιαστικών βιβλίων που διατηρούσαν κατά τη διάρκεια διαμονής τους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία για την κοινότητα τους.

Η οριστική παραμονή των προσφύγων στην Ελλάδα τους ώθησε να δραστηριοποιηθούν σχεδόν άμεσα και να δημιουργήσουν συλλόγους αλληλεγγύης μέσα στην ίδια την ομάδα του προσφυγικού πληθυσμού στο επίπεδο της «κοινότητας», δηλαδή μεταξύ τους, καθώς και στις σχέσεις μεταξύ γηγενών –προσφύγων. Η ύπαρξη συλλογικών δραστηριοτήτων φάνηκε μέσα από την εξέταση των αρχείων των Πρωτοδικείων και τις μαρτυρίες των προσφυγικών συλλόγων. Η αρχειακή μελέτη διαμόρφωσε μια τριμερή κατάταξη των στόχων των συλλογικών συσσωματώσεων. Πρώτον, την προσφορά σε τρίτους, δεύτερον τις ενέργειες που στράφηκαν στις ανάγκες των μελών τους και τρίτον τη διατύπωση αιτημάτων και διεκδικήσεων. Το αποτέλεσμα της ταξινόμησης προέβαλε, πως όλες οι μορφές συλλογικότητας διατύπωναν τα αιτήματα τους προς το κράτος και τους άλλους θεσμούς.

Οι σύλλογοι ιδρύθηκαν άμεσα ήδη από τους πρώτους μήνες του 1922. Η κατάταξη τους είναι ένα δύσκολο έργο, διότι συχνά οι στόχοι τους επικαλύπτονταν. Οι πρώτοι σύλλογοι, όσοι ιδρύθηκαν μετά τον εκτοπισμό στόχευαν στην αλληλεγγύη, στην αλληλοβοήθεια, αλλά και στη διεκδίκηση βασικών αιτημάτων και τη χορήγηση των προσφυγικών πιστοποιητικών. Το πιστοποιητικό που εξέδιδαν, οι προσφυγικοί σύλλογοι ήταν ιδιαίτερος σημαντικό, διότι αναγράφονταν ο χρόνος που είχαν έρθει στην Ελλάδα, ο τόπος που προέρχονταν, η οικονομική τους κατάσταση και ο τρόπος αποκατάστασης τους στην Ελλάδα αγρότης ή αστός.⁵⁷⁷ Επίσης το χρησιμοποιούσαν για να αποκατασταθούν, είτε με αγροτική, είτε με αστική αποκατάσταση.⁵⁷⁸ Με βάση το πιστοποιητικό αυτό λάμβαναν το επίδομά τους από τις αρχές (Ανδριώτης, 2003).

Παράλληλα, οι προσφυγικοί σύλλογοι στόχευσαν στη διατήρηση της μνήμης, αλλά αυτό έγινε σε μεταγενέστερο χρόνο. Τα προσφυγικά σωματεία ενεπλάκησαν και στη διαδικασία ανέγερσης συνοικισμών με σκοπό να πιέσουν τις ελληνικές αρχές να προχωρήσουν άμεσα στην ολοκλήρωσή τους. Σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν και στην παραχώρηση των οριστικών τίτλων ιδιοκτησίας από τις αρμόδιες κρατικές αρχές προς τον προσφυγικό πληθυσμό. Βασικό χαρακτηριστικό των καταστατικών και αναγραφόταν σε όσα καταστατικά βρέθηκαν, ήταν πως όλα τα μέλη των διοικητικών συμβουλίων των σωματείων

⁵⁷⁷ Σύλλογος προσφύγων Ερυθραίας Χερσονήσου Πατρών & Περιχώρων, σωματείον αναγνωρισμένον, εν Πάτραις τη 26 Ιουνίου 1934, Αρ. Πρωτοκόλλου 96. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

⁵⁷⁸ Αγαθοεργός αδελφότης προσφύγων, Πιστοποιητικόν, αριθ. Πρωτ. 158. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας & Σύλλογος των εν Μεσσηνία Αλυτρώτων, σωματείον αναγνωρισμένον, εν Καλαμαΐς τη 9.12.1931, Αρχείο Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας Νομού Μεσσηνίας, ΦΑΚ: ADM008.02-8, ΓΑΚ Μεσσηνίας

δεν συνδέονταν μεταξύ τους με συγγενικούς δεσμούς (έως 3^{ου} βαθμού). Οι σύλλογοι αυτοί έπαιζαν έναν μεσολαβητικό ρόλο μεταξύ των κρατικών αρχών και μεμονωμένων προσφύγων, προκειμένου οι τελευταίοι να καταγράψουν και να λάβουν τα απαραίτητα πιστοποιητικά, για να διεκδικήσουν την έκδοση παραχωρητηρίων. Οι σύλλογοι και τα σωματεία εξέδιδαν τα πιστοποιητικά προσφυγικής ιδιότητας, τα παραχωρητήρια και κληρονομίες.

Με έδρα την Πάτρα:

1. Παμμικρασιατικός Σύνδεσμος Πατρών, 1923 (και τροποποίηση, 1957)
2. Παμπροσφυγική Ένωση Πατρών και Περιχώρων, 1924
3. Σύνδεσμος Αρμενίων Μικρασιατών Πατρών, 1925 (διάλυση)
4. Ένωση Ποντίων Πατρών και Περιχώρων «Η Αναγέννησις», 1933
5. Σύλλογος προσφύγων Ερυθραίας Χερσονήσου Πατρών και Περιχώρων, 1933
6. Ανεξάρτητος Προσφυγική Ένωσις Πατρών, 1934
7. Σύλλογος προσφύγων Μιντιλογλίου, 1934
8. Λαϊκός Παμπροσφυγικός σύλλογος Πατρών και Περιχώρων, 1935
9. Αθλητική Ένωσις Κωνσταντινουπόλεως (ΑΕΚ) Πατρών
10. Σύλλογος προσφύγων Πατρών η Αλληλοβοήθεια, 1930 (και τροποποίηση, 1934)
11. Σύλλογος Ενώσεως Προσφύγων Αχαΐας (διάλυση το 1972)
12. Εν Πάτραι τμήμα της Παμπροσφυγικής οργανώσεως Αμύνης δίκαιον ανταλλαξίμων

Με έδρα την Κάτω Αχαΐα:

9. Σύλλογος ενώσεως Προσφύγων Κάτω Αχαΐας, 1925 (διάλυση 1972)

Με έδρα το Αίγιο:

10. Προσφυγικός σύνδεσμος «Η Ομόνοια» Αιγίου, 1923, αίτηση για την ίδρυση σωματείου το 1925, απορρίφθηκε
11. Σύλλογος προσφύγων Αιγίου «Η προποντίς», 1929
12. Αστικό Προσφυγικό Σωματείο «Η Μικρά Ασία» Αιγίου, 1932

13. Σωματείο προσφυγικού συνδέσμου Δεξαμενής Αιγίου, Η Ένωσις, 1934
14. Προσφυγικός Σύλλογος Δεξαμενής Αιγίου «Η Αναγέννησις», 1935
15. Φιλοπροοδευτικός Σύλλογος κατοίκων προσφυγικού συνοικισμού Δεξαμενής "Ο Μικρασιατικός" , 1963 (1972 διάλυση)
16. Σύλλογος προσφύγων Αιγιαλείας

Με έδρα την Αργολίδα

1. Προσφυγική Ένωσις Ναυπλίου

Με έδρα τη Λακωνία

1. Παμπροσφυγικός σύλλογος Λακωνίας

Με έδρα την Αρκαδία

1. Α.Ε.Κ. Τρίπολης, 1926
2. Παμπροσφυγική Ένωση Τρίπολης

Με έδρα τον νομό Κορινθίας

1. Σύλλογος προσφύγων νομού Κορινθίας, 1926
2. Πατριωτικός σύλλογος προσφύγων Κορίνθου, 1928
3. Σύλλογος Προσφύγων Λουτρακίου, 1928
4. Σύλλογος Προσφύγων Βραχατίου, 1931
5. Παμμικρασιατική ένωση Κορινθίας, 1934

Με έδρα τον νομό Μεσσηνίας:

1. Αλληλοβοήθειας προσφύγων του Νομού Μεσσηνίας, 1923
2. Ο σύλλογος των εν Καλαμαίς Αλυτρώτων, 1923
3. Ο σύλλογος των εν Μεσσηνία Αλυτρώτων, 1923
4. Η προσφυγική Ένωσις Καλαμών, 1924
5. Ο προσφυγικός σύλλογος Καλαμών, 1931

6. Ο σύλλογος προσφύγων Ανατολικής παραλίας Καλαμών «ο Βόσπορος», 1931
7. Ο σύλλογος των εν Μεσσήνη προσφύγων, 1931
8. Ο Συνοικιακός σύλλογος παραλίας Καλαμών, 1932
9. Ο Α΄ Σύλλογος Νεοχωριτών Τρωάδος, η Δήμητρα, 1934

Με έδρα τον νομό Αχαΐοήλιδος (τιμήμα του σημερινού νομού Ηλείας):

1. Σύνδεσμος Προσφύγων Αμαλιάδας, 1924
2. Ο προσφυγικός σύλλογος, Η Ένωσις Γαστούνης, 1927

Μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών ιδρύθηκαν και οι πρώτοι προσφυγικοί σύλλογοι. Ο πρώτος σύλλογος ήταν ο *Παμμικρασιατικός Σύνδεσμος Πατρών και Περιχώρων* που ιδρύθηκε στις 6 Ιουλίου 1923⁵⁷⁹, σωματείο το οποίο έχει ενεργή δράση μέχρι και σήμερα.⁵⁸⁰ Ο *Παμμικρασιατικός σύνδεσμος Πατρών* με μία αρχική επιτροπή 18 προσφύγων στις 6 Ιουλίου του 1923⁵⁸¹ με πρόεδρο τον Μ. Κουρμουλή⁵⁸² (Λάζαρης 1986:183). Ο *Παμμικρασιατικός Σύνδεσμος Πατρών και Περιχώρων* ιδρύθηκε το 1923 από τις πρώτες αφίξεις προσφύγων που ήρθαν στην Πάτρα μετά τη Μικρασιατική καταστροφή. Στον *Παμμικρασιατικό Σύνδεσμο* συμμετείχαν εκτός από τους Μικρασιάτες, Αρμένιοι και Πόντιοι. Το διοικητικό του συμβούλιο αριθμούσε 18 μέλη, τα οποία βεβαίωναν πως δεν είχαν κανέναν συγγενικό δεσμό μεταξύ τους.⁵⁸³ Οι αρχαιρεσίες του συλλόγου θα διεξάγονταν σε ετήσια βάση και οι τακτικές συνελεύσεις του συλλόγου κάθε πρώτη Κυριακή κάθε δεύτερου μήνα.⁵⁸⁴ Βασικοί στόχοι του *Παμμικρασιατικού* ήταν οι κοινωνικές

⁵⁷⁹ Προς το δικαστήριο των εν Πάτραις Πρωτοδικών (διά του προέδρου αυτού), Αίτησις Παμμικρασιατικού Συνδέσμου εν Πάτραις τη 27^η Ιουλίου 1923. Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

⁵⁸⁰ Ο Παμμικρασιατικός σύλλογος ιδρύθηκε το 1923 και λειτούργησε από το 1923 έως το 1930. Έκτοτε ενώθηκε με την Παμπροσφυγική ένωση Πατρών και Περιχώρων. Την περίοδο της Κατοχής περιήλθαν σε αδράνεια και επανιδρύθηκε το 1945 συνεχίζοντας μέχρι σήμερα την πορεία του (Μαρινέλλης 2009:266).

⁵⁸¹ Πρακτικόν του Παμμικρασιατικού Συνδέσμου εν Πάτραις, Πάτρα 6η Ιουλίου 1923, Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας. Η πρώτη διοικούσα επιτροπή του συνδέσμου ήταν ο Γ. Πασπάτης, Π. Δημητρόπουλος, Ν. Ψυχόπουλος, Μ. Κουρμουλής, Δ. Λαζόπουλος, κ.α. (Μαρινέλλης, 2009:241-242).

⁵⁸² Πρακτικόν του Παμμικρασιατικού Συνδέσμου εν Πάτραις, εν Πάτραις τη 30η Ιουλίου 1923, Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

⁵⁸³ Πίναξ των ονομάτων των μελών του Διοικητικού Συμβουλίου του Παμμικρασιατικού Συνδέσμου Πατρών μετά των διευθύνσεων αυτών. Εν Πάτραις, τη 30η Ιουλίου 1923. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

⁵⁸⁴ Καταστατικόν Παμμικρασιατικού Συνδέσμου εν Πάτραις, αρ. αποφ. 1185 άρθρον 26^{ον}, εν Πάτραις τη 15 Ιουλίου 1923. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

παροχές στους τομείς της υγείας, της στέγασης και της σίτισης και κατ' επέκταση η ανάδειξη της μορφωτικής και πολιτιστικής προόδου. Η σφραγίδα του Παμμικρασιατικού συλλόγου ήταν ο δικέφαλος αετός, όπως και η σημαία έφερε το βυζαντινό λάβαρο.⁵⁸⁵ Από την ίδρυσή του ο σύλλογος μαχόταν για την ανέγερση συνοικισμών και έτσι σχεδιάστηκε η οικοδόμηση των τριών πρώτων συνοικισμών. Ο *Παμμικρασιατικός* μερίμνησε για την ηθική ανάπτυξη, την αμοιβαία υποστήριξη και την ταχεία τακτοποίηση των προσφυγικών ζητημάτων, όπως την όσο το δυνατόν άμεση εξεύρεση θέσεων εργασίας. Καλούσε τους πρόσφυγες να εγγραφούν στα γραφεία του Συλλόγου που έδρευαν στο σχολείο του Καρανικολού (σημερινό 10ο δημοτικό σχολείο Πάτρας).⁵⁸⁶ Για αυτό το λόγο ο Παμμικρασιατικός εξέδιδε και πιστοποιητικά επαγγελματικής ιδιότητας.⁵⁸⁷ Οι Πατρινοί όμως, δυσανασχέτησαν και απαίτησαν να εκκενωθεί το σχολείο και να μεταφερθούν οι πρόσφυγες σε άλλα σημεία της πόλης (Μαρινέλλης, 2009).

Οι υπόλοιποι σύλλογοι ιδρύθηκαν από το 1924-1929. Αξίζει να επισημανθεί πως στο σκοπό δημιουργίας των εν λόγω συλλόγων πρωτοστάτησαν και επαναλήφθηκαν συγκεκριμένες λέξεις: αλληλεγγύη, υπεράσπιση και προστασία των προσφυγικών δικαιωμάτων, ύπαρξη χριστιανικής αγάπης μεταξύ των μελών των συλλόγων. Ιδιαίτερη μνεία γινόταν για την περίθαλψη των ενδεδειγμένων απόρων, ασθενών και την παροχή βοήθειας στα ορφανά από την *Αγαθοεργό Αδελφότητα προσφύγων Πατρών ο Άγιος Ανδρέας*.⁵⁸⁸ Εγκαταστάθηκαν πρόχειρα στο σχολείο του Καρανικολού που είχε κατακλυστεί από πρόσφυγες, που ζούσαν σε χειριστες συνθήκες υγιεινής στερούμενοι ακόμη και βασικών υλικών αγαθών. Στις δράσεις της αγαθοεργού Αδελφότητας Προσφύγων ο Άγιος Ανδρέας ανήκαν οι προσπάθειες για το χτίσιμο των σχολείων των προσφυγικών και του ναού της Αγίας Φωτεινής. Συγχρόνως, λειτούργησε η νυχτερινή σχολή απόρων παιδών στα Γερανείκα που βοήθησε σημαντικά τα άπορα εργαζόμενα προσφυγόπουλα (Μαρινέλλης, 2009:282). Η Αγαθοεργός

⁵⁸⁵ Καταστατικόν Παμμικρασιατικού Συνδέσμου εν Πάτραις, άρθρον 35ον, εν Πάτραις τη 15 Ιουλίου 1923. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

⁵⁸⁶ Πρακτικόν του Παμμικρασιατικός Σύνδεσμος εν Πάτραις, Πάτρα 6η Ιουλίου 1923, Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

⁵⁸⁷ Πιστοποιητικό επαγγελματικής ιδιότητας, Παμμικρασιατικό Σύνδεσμος Πατρών, Εν Πάτραις τη 16η Φεβρουαρίου 1926. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

⁵⁸⁸ Η Αγαθοεργός αδελφότης προσφύγων ο Άγιος Ανδρέας ιδρύθηκε τον Μάιο του 1928. Η ιδρυτική πράξη υπογράφηκε στο προσφυγικό σχολείο που στεγαζόταν στην Αριστοδήμου στα Γερανείκα. Στις αρχαιρεσίες που έλαβαν χώρα εξελέγησαν ως πρόεδρος ο Α. Βιδούρης, αντιπρόεδρος ο Δημ. Κόγκος, γεν. γραμματέας ο Γ. Παυλάκης, ταμίας ο Σ. Ευστρατίου και σύμβουλοι ο Ιω. Σπανδώνης, ο Λ. Ασλανίδης κα ο Θ. Κιρκμαλής (Μαρινέλλης, 2009:280-281).

αδελφότης ο Άγιος Ανδρέας διαλύθηκε μετά από δέκα χρόνια από τη δημιουργία του, εξαιτίας έλλειψης οικονομικών πόρων (Μαρινέλλης, 2009:283).

Στη συνέχεια, ιδρύθηκε η *Παμπροσφυγική Ένωση Πατρών και Περιχώρων οικώντων προσφύγων* στις 20/03/1923 βάσει της έγκρισης του καταστατικού της.⁵⁸⁹ Στο 1ο άρθρο της, η Παμπροσφυγική Ένωση Πατρών και Περιχώρων καλούσε όλους τους πρόσφυγες σε συσσωμάτωση, αλληλοϋποστήριξη του προσφυγικού πληθυσμού. Παράλληλα έδωσε βάση, πως οι πρόσφυγες όφειλαν να μάθουν τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις τους, έτσι ώστε να προάγουν τα προσφυγικά τους συμφέροντα και τη βελτίωση της θέσης τους στην Ελλάδα.⁵⁹⁰ Με βάση το άρθρο 2 του καταστατικού του εν λόγω συλλόγου, πρωτίστως μερίμνησε για την εξεύρεση εργασίας, για αυτό το λόγο σύστησε ιδιαίτερο τμήμα εργασίας με σκοπό την διαμεσολάβηση, την έγκυρη πληροφόρηση και την επικοινωνία των προσφύγων σε όλο τον νόμο Αχαιοήλιδος αλλά και να προσπαθήσει να επεκταθεί και σε ολόκληρη τη χώρα. Για αυτό λόγο, η *Παμπροσφυγική ένωση* προγραμματίζε να ιδρύσει παραρτήματα σε όλους τους προσφυγικούς συνοικισμούς της Πάτρας με σκοπό την εποπτεία των συνθηκών διαβίωσης των προσφύγων.⁵⁹¹ Ακολούθως, στο δεύτερο άρθρο περιλήφθηκαν οι διατάξεις για τα μέλη της ένωσης. Οι τακτικές συνελεύσεις της πραγματοποιούνταν ανά εξάμηνο την πρώτη Κυριακή του τρίτου μήνα από την ίδρυση της ένωσης.⁵⁹² Στις 20 Ιανουαρίου του 1924 πραγματοποιήθηκαν οι αρχαιρεσίες της ένωσης και εξελέγησαν 12 μέλη στο διοικητικό συμβούλιο που δεν είχαν καμία συγγενική σχέση μεταξύ τους.⁵⁹³ Στη συνέχεια η Παμπροσφυγική ένωση μετατράπηκε σε σωματείο. Τα επαγγέλματα των προσφύγων που συμμετείχαν στο διοικητικό συμβούλιο του Παμμικρασιατικού συλλόγου Πατρών και περιχώρων ήταν δημοσιογράφος, φαρμακοποιός, ιδιοκτήτης

⁵⁸⁹ Καταστατικόν της Παμπροσφυγικής Ενώσεως Πατρών και Περιχώρων, Κεφάλαιον Α-ον, 20 Ιανουαρίου 1923. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

⁵⁹⁰ Καταστατικόν της Παμπροσφυγικής Ενώσεως Πατρών και Περιχώρων, Κεφάλαιον 2^{ον}, 20 Ιανουαρίου 1923. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

⁵⁹¹ Καταστατικόν της Παμπροσφυγικής Ενώσεως Πατρών και Περιχώρων, Αρ. αποφ.116 Κεφάλαιον 2^{ον}, 20 Ιανουαρίου 1923. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

⁵⁹² Καταστατικόν της Παμπροσφυγικής Ενώσεως Πατρών και Περιχώρων, Άρθρον 24^{ον}, 20 Ιανουαρίου 1923. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

⁵⁹³ Καταστατικόν της Παμπροσφυγικής Ενώσεως Πατρών και Περιχώρων, Κεφάλαιον 37^{ον}, 20 Ιανουαρίου 1923. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

παντοπωλείου, σταφιδέμπορος και νομικός.⁵⁹⁴ Στις πρώτες εκλογές της Παμπροσφυγικής στις 20 Ιανουαρίου 1924 ορίστηκε ως πρόεδρος ο Στ. Βακυρτζής.⁵⁹⁵

Στη συνέχεια ιδρύθηκε η *Ένωση προσφύγων Αχαΐας* που ιδρύθηκε στις 25/1/1925. Οι στόχοι των σωματείων που ιδρύθηκαν στο διάστημα μεταξύ 1923 έως 1925 είναι η αλληλεγγύη μεταξύ των μελών και ταυτόχρονα η μέριμνα χορήγησης δικαίου των προσφύγων. Στο διάστημα μεταξύ 1927-1929 ιδρύθηκε η *Ένωση Προσφύγων Αιγιαλείας, η Αγαθοεργός αδελφότης προσφύγων Πατρών ο Άγιος Ανδρέας* και ο σύλλογος προσφύγων Αιγίου, η *Προποντίς*.⁵⁹⁶ Από το 1927 έως το 1929 βασικές λέξεις-κλειδιά που αναφέρονται στους στόχους των σωματείων ήταν η υπεράσπιση και η προστασία των προσφυγικών συμφερόντων και στο σκοπό ίδρυσης των σωματείων αναδείχθηκε η χριστιανική αγάπη μεταξύ των μελών ως συστατικό στοιχείο. Πρόεδρος του συλλόγου ήταν ο Γ. Χατζηπαύλος και τα μέλη του διοικητικού συμβουλίου δεν είχαν καμία συγγενείς μεταξύ τους.⁵⁹⁷ Το αστικό προσφυγικό σωματείο η Μικρά Ασία συστάθηκε στο Αίγιο στην οδό Τεμένης ως κοινωνικό σωματείο στις 11 Μαρτίου του 1932.⁵⁹⁸ Ως μέλη είχαν δικαίωμα εγγραφής άρρενες άνω των 20 ετών και οι χείρες του συνοικισμού της Τεμένης που είχαν αναλάβει την επιστάση των οικογενειών τους και ανήκαν εντός του συνοικισμού.⁵⁹⁹ Το σωματείο προσφυγικού συνοικισμού Δεξαμενής Αιγίου, η *Ένωσις*, ιδρύθηκε στις 13 Μαΐου 1934 με σκοπό την προάσπιση και την προστασία των προσφυγικών δικαίων και συμφερόντων.⁶⁰⁰ Συγχρόνως έγινε λόγος για την ανάπτυξη της χριστιανικής αγάπης μεταξύ των μελών αυτού. Ιδρύθηκε 17μελής επιτροπή με σκοπό την ίδρυση σωματείου.

Στις 31/10/1930 ιδρύθηκε ο σύλλογος προσφύγων Πατρών *η αλληλοβοήθεια και η ένωση οικιστών αποκατάστασης προσφύγων ΕΑΠ* στόχευσε στην πλήρη αποκατάσταση των προσφύγων της Πάτρας, όπως επίσης μερίμνησε και για την διανομή των σπιτιών των

⁵⁹⁴ Πρακτικόν ίδρυσης ενώσεως Σωματείου Παμπροσφυγικής Ενώσεως Πατρών και Περιχώρων, εν Πάτραις τη 14^η Σεπτεμβρίου 1923. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

⁵⁹⁵ Καταστατικόν της Παμπροσφυγικής Ενώσεως Πατρών και Περιχώρων, Κεφάλαιον 37ον, 20 Ιανουαρίου 1923. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

⁵⁹⁶ Καταστατικόν του συλλόγου των εν Αιγίω Προσφύγων η Προποντίς, εν Αιγίω τη 29^η Μαΐου 1929. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

⁵⁹⁷ Πιστοποιητικόν, του συλλόγου Προσφύγων Αιγίου, η Προποντίς, εν Αιγίω τη 3^η Ιουλίου 1929. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

⁵⁹⁸ Καταστατικόν Προσφυγικό Σωματείου, η Μ. Ασία Αιγίου, Άρθρον 1^{ον}, αριθμ. αποφ.634, εν Αιγίω τη 21^η Φεβρουαρίου 1932. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

⁵⁹⁹ Καταστατικόν Προσφυγικό Σωματείου, η Μ. Ασία Αιγίου, Άρθρον 3ον, αριθμ. αποφ.634 εν Αιγίω τη 21^η Φεβρουαρίου 1932. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

⁶⁰⁰ Καταστατικόν σωματείου του εν Αιγίω προσφυγικού συνοικισμού Δεξαμενής, η Ένωσις. Άρθρον 1^{ον}

προσφύγων που αναχωρούσαν από την Πάτρα για κάποια άλλη πόλη. Ο σύλλογος προσφύγων Πατρών η *Αλληλοβοήθεια* έθετε ως κύριο στόχο τη περιφρούρηση των προσφυγικών συμφερόντων και τη χριστιανική αγάπη μεταξύ των μελών του.⁶⁰¹ Συγχρόνως, ιδρύθηκε και η *ένωση των οικιστών αποκατάστασης προσφύγων της ΕΑΠ*, που ως στόχο του έθετε την επιδίωξη της συμπλήρωσης των απαραίτητων ελλείψεων των οικιών.⁶⁰² Ο προσφυγικός πληθυσμός της Πάτρας κινητοποιήθηκε και αγωνίστηκε οργανωμένα και συλλογικά για να αποκατασταθεί πλήρως.

Η ένωση Ποντίων Πατρών και Περιχώρων η *Αναγέννησις* αποτέλεσε έναν σύνδεσμο που αφορούσε τους Ποντίους πρόσφυγες. Ιδρύθηκε στην Πάτρα στις 12/02/1933.⁶⁰³ Το διοικητικό συμβούλιο αποτελείτο από εννέα άτομα που δεν είχαν κανένα συγγενικό δεσμό μεταξύ τους. Στο πιστοποιητικό του συλλόγου αναγράφεται πως τα μέλη του συλλόγου δεν είχαν στερηθεί τα πολιτικά τους δικαιώματα.⁶⁰⁴ Σε σχέση με τα επαγγέλματα που ασκούσαν, ο πρόεδρος αναφέρθηκε ως υπάλληλος, ο αντιπρόεδρος ως υποδηματοποιός, ο γραμματέας ως παντοπώλης, ο ταμίας ως ράπτης και τα υπόλοιπα μέλη εργάζονταν ως χρυσοχόοι, ως ιδιοκτήτες παντοπωλείου και ως φαρμακοποιός. Στα αναπληρωματικά μέλη παρουσιάστηκαν υπάλληλοι, ένας άεργος και ένας καφεπώλης.⁶⁰⁵ Ως πρώτος πρόεδρος αναφέρεται ο Σ. Θωϊδης στις αρχαιρεσίες που έλαβαν χώρα στις 5/4/1933.⁶⁰⁶ Στη συνέχεια συγχωνεύτηκε με τον Παμμικρασιατικό και την Παμπροσφυγική δημιουργώντας ένα ενιαίο σωματείο ως Παμπροσφυγική Ένωσις Πατρών και Περιχώρων. Ωστόσο, περί τα τέλη του 1933, Πόντιοι αποσπάστηκαν επανιδρύοντας εκ νέου το σύλλογο τους, που συνεργάστηκε

⁶⁰¹ Βιβλίο αναγνωρισμένων σωματείων, αύξων αριθμ. 441, τίτλος σωματείου: Σύλλογος Προσφύγων Πατρών η Αλληλοβοήθεια, έδρα Πάτραι. Αριθμ. αποφ. 1866, 11 Νοεμβρίου 1930. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

⁶⁰² Βιβλίο αναγνωρισμένων σωματείων, αύξων αριθμ. 496, τίτλος σωματείου: Ένωσις οικιστών Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων Πατρών, έδρα Πάτραι. Αριθμ. αποφ. 338, 1η Μαρτίου 1932. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

⁶⁰³ Καταστατικόν κεφάλαιον Α' ίδρυσις, επωνυμία και σκοπός της ενώσεως Ποντίων Προσφύγων Πατρών και Περιχώρων η Αναγέννησις, εν Πάτραις τη 12^η Φεβρουαρίου 1933. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

⁶⁰⁴ Πιστοποιητικόν του συλλόγου η Ένωσις Ποντίων Πατρών και Περιχώρων, η Αναγέννησις, εν Πάτραις 5/4/1933. Αριθμ. αποφ. 594 Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας.

⁶⁰⁵ Ονομαστικός κατάλογος των μελών του Διοικητικού Συμβουλίου, η Ένωσις Ποντίων Πατρών και Περιχώρων, η Αναγέννησις, εν Πάτραις 12/02/1933. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

⁶⁰⁶ Ονομαστικός κατάλογος των μελών του Δ/κου Συμβουλίου της Ένωσις Ποντίων Πατρών και Περιχώρων η Αναγέννησις, εν Πάτραις τη 5/4/1933. Αριθμ. αποφ. 594. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

στενά με τον *Σύλλογο Ερυθραίας Χερσονήσου Πατρών και Περιχώρων* (Μαρινέλλης, 2009:267).

Ο *Λαϊκός προσφυγικός σύλλογος Πατρών και Περιχώρων* ιδρύθηκε το 1933 με επτά διοικητικά μέλη. Με βάση το άρθρο 2 σκοπός του συλλόγου ήταν η επικοινωνία, η αλληλεγγύη, η πολιτική διαπαιδαγώγηση, η ηθική ενίσχυση και η προσφυγική περίθαλψη των προσφύγων της Πάτρας και των περιχώρων.⁶⁰⁷ Ως πρώτος πρόεδρος ορίστηκε ο Σ. Ασλανίδης.⁶⁰⁸ Οι εργασίες των μελών του διοικητικού συμβουλίου είχαν ως εξής: ιεροψάλτης, έμπορος, υπάλληλος, υποδηματοποιός, δερματέμπορος, υπάλληλος και μηχανικός.⁶⁰⁹ Στην υπεύθυνη δήλωση του εν λόγω συλλόγου καταγράφηκε ο τόπος διαμονής των προσφύγων στην Πάτρα. Τα μέλη του συμβουλίου κυρίως έμεναν στον Α' και στον Β' συνοικισμό Πατρών.⁶¹⁰ Η Αθλητική Ένωσις Κωνσταντινουπόλεως (ΑΕΚ) Πατρών στο άρθρο 2 του καταστατικού της όριζε ως σκοπό του συλλόγου την ηθική, πνευματική και σωματική διάπλαση των αθλητών με έδρα την Πάτρα.⁶¹¹ Η εγγραφή στο σύλλογο γινόταν κατόπιν αίτησης στο διοικητικό του συμβούλιο. Επίσης, τα μέλη διακρίθηκαν σε επίτιμα και τακτικά και η συνδρομή τους 10 δρχ. ποσό το οποίο έπρεπε να πληρωθεί στο τέλος του μήνα. Στα επόμενα άρθρα 18 έως 38 ορίστηκαν τα δικαιώματα των μελών, ο ορισμός των αρχηγών των ομάδων, η διάρκεια των καθηκόντων του διοικητικού συμβουλίου, τα χρώματα της σημαίας και τα σχετικά για την περιουσία του συλλόγου.⁶¹²

Παράλληλα και οι Αρμένιοι ίδρυσαν το δικό τους σύλλογο τον Σεπτέμβριο του 1925 με σκοπό την αλληλοβοήθεια, τη στήριξη των άπορων και ανίκανων προς εργασία

⁶⁰⁷ Καταστατικόν Λαϊκού Προσφυγικού Συλλόγου Πατρών, Άρθρον 1^{ον} και 2^{ον}, αρ. απόφ. 429, εν Πάτραις τη 24^η Φεβρουαρίου 1935. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

⁶⁰⁸ Αντίγραφον πρακτικού ιδρύσεως του Λαϊκού Προσφυγικού Συλλόγου Πατρών και Περιχώρων, εν Πάτραις τη 24 Φεβρουαρίου 1935. Αρ. απόφ. 429, Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

⁶⁰⁹ Υπεύθυνος βεβαίωσις, εν Πάτραις τη 24^η Φεβρουαρίου 1935. Αρ. απόφ. 429, Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

⁶¹⁰ Υπεύθυνος βεβαίωσις, Εν Πάτραις τη 24^η Φεβρουαρίου 1935, Ο Λαϊκός Παμπροσφυγικός σύλλογος Πατρών. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

⁶¹¹ Καταστατικόν Αθλητικής Ενώσεως Κωνσταντινουπόλεως Πατρών, απόφ. έγκρ. 1085/1938, εν Πάτραις τη 18^η Ιουνίου 1938, Κεφάλαιον Α, Άρθρον 1ον & 2ον. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας.

⁶¹² Καταστατικόν Αθλητικής Ενώσεως Κωνσταντινουπόλεως Πατρών, απόφ. έγκρ. 1085/1938, εν Πάτραις τη 18^η Ιουνίου 1938, Κεφάλαιον Α, Άρθρον 18ον, 19ον & 20ον Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας.

προσφύγων.⁶¹³ Ιδιαίτερος σύλλογος αποτέλεσε το τμήμα της *Παμπροσφυγικής οργανώσεως αμύνης δικαίων ανταλλαζίμων*, που εκπροσωπούσε την μελέτη, την έρευνα και την υπεράσπιση των προσφυγικών συμφερόντων αλλά και το συντονισμό των ενεργειών του συλλόγου.

Ο σύλλογος *Ενώσεως προσφύγων Αχαΐας* ιδρύθηκε στην κάτω Αχαΐα τον Δεκέμβριο του 1924 με σκοπό τη χορήγηση δικαίου στους πρόσφυγες από μέρους των τοπικών αρχών και από μέρους του κράτους μέσω υλικής και ηθικής υποστηρίξεως, όπως παρουσιάζεται στο 1ο άρθρο του καταστατικού του συλλόγου. Στο 2ο άρθρο ο σύλλογος *Ενώσεως προσφύγων Αχαΐας* αποσκοπούσε στη απόδοση δικαίου κάθε πρόσφυγα, τη χορήγηση δανείων και μέσων εγκατάστασης είτε στην αστική είτε στην αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων. Ο σύλλογος αποσκοπούσε επίσης, στην προστασία από τις επιδημικές ασθένειες, την υλική ενίσχυση, την αλληλοβοήθεια των μελών, τη χορήγηση άδειας και την ελάττωση του δημοσίου φόρου. Παράλληλα, ο σύλλογος έκανε μνεία για την απόδοση της ανταλλάξιμης περιουσίας στους πρόσφυγες. Συγχρόνως, ως στόχος του συλλόγου θεωρήθηκε η σύσταση του για την ανάπτυξη της νεολαίας με την ίδρυση σχολείου, τεχνών και βιομηχανίας.⁶¹⁴ Ως σφραγίδα του συλλόγου ορίστηκε ο δικέφαλος αετός.⁶¹⁵ Ως πρόεδρος του συλλόγου εκλέχτηκε ο Απ. Σκεπάρης στις αρχαιρεσίες του συλλόγου στις 21 Δεκεμβρίου του 1924.⁶¹⁶ Ο συγκεκριμένος σύλλογος διαλύθηκε στις 18 Νοεμβρίου του 1972.⁶¹⁷ Ο Σύλλογος προσφύγων Ερυθραίας Χερσονήσου Πατρών και Περιχώρων συστάθηκε στις 29 Απριλίου του 1933 μαζί με το ταμείο περιθάλψεως του συλλόγου καλώντας τους πρόσφυγες με καταγωγή την περιοχή της Ερυθραίας Χερσονήσου της Μικράς Ασίας να

⁶¹³ Βιβλίων αναγνωρισμένων σωματείων, αύξων αριθμός 259, τίτλος Σωματείου: Σύνδεσμος Αρμενίων Μικρασιατών Πατρών, έδρα Πάτραι. Αριθμός αποφ.1451, Πάτραι 5 Οκτωβρίου 1925. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας.

⁶¹⁴ Καταστατικόν του εν Κάτω Αχαΐας συλλόγου Ενώσεως Προσφύγων Αχαΐας. Αρ. απόφ. 16/1925. Άρθρον 2^ο Φάκελοι Σωματείων, εν Κάτω Αχαΐα τη 21^η Δεκεμβρίου 1924, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας.

⁶¹⁵ Καταστατικόν του εν Κάτω Αχαΐας συλλόγου Ενώσεως Προσφύγων Αχαΐας. Αρ. απόφ. 16/1925. Άρθρον 33ον Φάκελοι Σωματείων, εν Κάτω Αχαΐα τη 21η Δεκεμβρίου 1924, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας.

⁶¹⁶ Πρακτικόν ψηφοφορίας των μελών του Συλλόγου Ενώσεως Προσφύγων Αχαΐας, εν Κάτω Αχαΐα τη 21^η Δεκεμβρίου 1924. Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας.

⁶¹⁷ Βιβλίων αναγνωρισμένων σωματείων, αύξων αριθμός 235, τίτλος Σωματείου: Σύλλογος ενώσεως Προσφύγων Αχαΐας, έδρα: Κάτω Αχαΐα. Αριθμ. αποφάσεως :16, Πάτραι 25 Ιανουαρίου 1925. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας.

συγκεντρωθούν.⁶¹⁸ Σκοπός του συλλόγου ήταν η επικοινωνία μεταξύ των μελών των συμπατριωτών του συλλόγου, την υπεράσπιση των συμφερόντων με στόχο την εξύψωση του πατριωτικού αισθήματος και την παροχή οικονομικής και ιατρικής βοήθειας στα μέλη που έχριζαν άμεσης αρωγής. Παράλληλα, ως στόχοι του συλλόγου ορίζονταν η υπεράσπιση των συμφερόντων των μελών, η ηθική και η υλική υποστήριξη των ασθενέστερων μελών στην κοινωνία και η λύση των προσφυγικών ζητημάτων εντός του συλλόγου χωρίς πολιτική ανάμειξη. Στα μέσα επίτευξης των συγκεκριμένων στόχων παρουσιάζονταν, πως ο εν λόγω σύλλογος ενδιαφερόταν για την κοινωνική και μορφωτική διαμόρφωση των μελών.⁶¹⁹ Επίσης, ο σύλλογος στο καταστατικό έγραφε πως επιθυμούσε την επικοινωνία μεταξύ άλλων προσφυγικών συλλόγων με σκοπό την εξεύρεση από κοινού λύσεων σε θέματα στέγασης, πληρωμής οικημάτων και υγειονομικών συνθηκών.⁶²⁰ Συγχρόνως, ο σύλλογος έκανε ιδιαίτερη μνεία στο ζήτημα της παροχής βοηθημάτων ιατρικής περιθάλψεως και εύρεσης εργασίας στα άνεργα μέλη του συλλόγου.⁶²¹ Η σφραγίδα του συλλόγου είχε στο μέσον της, την εικόνα της Κοιμήσεως της Θεοτόκου και τη φράση, *σύλλογος Προσφύγων Ερυθραίας Χερσονήσου*.⁶²² Τα διοικητικά μέλη εργάζονταν ως έμποροι, παντοπώλες, υπάλληλοι (αναφέρθηκε και ένας ενοικιαστής ποδηλάτων, όπως και καφεπώλης) και διάμεναν στον Α', στον Β' και στον Γ' προσφυγικό συνοικισμό.⁶²³

Ο σύλλογος προσφύγων Μιντιλογλίου συστάθηκε το 1934 και στο 2ο άρθρο του αναφερόταν η περίθαλψη, η περισυλλογή, η αποκατάσταση και η επιδίωξη της λύσης όλων των προσφυγικών ζητημάτων. Η προσωρινή διοικητική επιτροπή αποτελείτο από τρία άτομα που δεν στερούνταν πολιτικών δικαιωμάτων και κατοικούσαν στο Μιντιλόγλι.⁶²⁴ Η

⁶¹⁸ Καταστατικόν κεφάλαιον Α', Άρθρον 1^{ον}, ίδρυσις, σκοπός και μέσα του συλλόγου Προσφύγων Ερυθραίας χερσονήσου Πατρών και Περιχώρων, εν Πάτραις τη 29^η Απριλίου 1933. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

⁶¹⁹ Καταστατικό του συλλόγου προσφύγων Ερυθραίας Χερσονήσου Πατρών και Περιχώρων, άρθρο 2ον σκοπός, 20 Ιανουαρίου 1923. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

⁶²⁰ Καταστατικό του συλλόγου προσφύγων Ερυθραίας Χερσονήσου Πατρών και Περιχώρων, άρθρο 2ον σκοπός, 20 Ιανουαρίου 1923. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

⁶²¹ Καταστατικόν κεφάλαιον Α', Άρθρον 4^{ον}, ίδρυσις, σκοπός και μέσα του συλλόγου Προσφύγων Ερυθραίας χερσονήσου Πατρών και Περιχώρων, εν Πάτραις τη 29^η Απριλίου 1933. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

⁶²² Καταστατικόν Κεφάλαιον Η', Άρθρον 30^{ον} εν Πάτραις τη 29^η Απριλίου 1933. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

⁶²³ Κατάστασις εμφανίονσα τα ονοματεπώνυμα, επαγγέλματα, διευθύνσεις κλπ. των μελών της Διοικήσεως του Συλλόγου Προσφύγων Ερυθραίας Χερσονήσου Πατρών & Περιχώρων, εν Πάτραις τη 12^η Μαΐου 1933. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, εν Μιντιλογλίω την 7^η Μαΐου 1934, ΓΑΚ Αχαΐας

⁶²⁴ Καταστατικόν συλλόγου προσφύγων Μιντιλογλίου, άρθρο 2^{ον} σκοπός. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, εν Μιντιλογλίω την 7^η Μαΐου 1934, ΓΑΚ Αχαΐας

ανεξάρτητος Προσφυγική Ένωση Πατρών ιδρύθηκε το 1934 και αποτελούνταν από επτά μέλη στο διοικητικό της συμβούλιο. Στο 2ο άρθρο ως σκοπός της ένωσης αναγραφόταν η εύρεση εργασίας στα μέλη της, η περίθαλψη των απόρων μελών και συγγενών παρέχοντας ιατροφαρμακευτική περίθαλψη με οικονομικότερες τιμές, η παροχή συσσιτίων και εράνων καθώς και η οικονομική ενίσχυση των απόρων μελών και συγγενών, καθώς και η έκδοση δωρεάν πιστοποιητικών στις άπορες προσφυγικές οικογένειες. Συγχρόνως η ανεξάρτητος προσφυγική ένωση μερίμνησε για την δωρεάν δικηγορική υποστήριξη όλων των μελών της ένωσης και της αισθητικής βελτίωσης των συνοικισμών και την κάλυψη όλων των αναγκών. Κοντά σε αυτά στο καταστατικό του συλλόγου γινόταν λόγος για διοργάνωση εορτών, εράνων και διαλέξεων με σκοπό την ανύψωση της πνευματικής και ηθικής θέσεως των προσφύγων. Παράλληλα, οι σύλλογοι επεδίωκαν τη σύζευξη συνεργασιών μεταξύ όλων των προσφυγικών οργανώσεων πανελληνίως. Στο 3ο άρθρο παρουσιάζονταν πως ο σκοπός της ένωσης ήταν η εξυπηρέτηση και η πολιτική στήριξη μόνων των πολιτικών που θα βοηθούσαν τη βελτίωση της προσφυγικής θέσης στην ελληνική κοινωνία.⁶²⁵ Την 1^η Ιουλίου του 1936 η Παμπροσφυγική και η Ανεξάρτητη Προσφυγική Ένωση συγχωνεύτηκαν και διενέργησαν τις αρχαιρεσίες τους (Μαρινέλλης, 2009:285).

Ο σύνδεσμος Μικρασιατών Αρμενίων Προσφύγων ιδρύθηκε από τους Αρμένιους που είχαν καταγωγή από τη Μικρά Ασία και είχαν εγκατασταθεί στην Πάτρα. Στο 2ο άρθρο του καταστατικού αναφέρθηκαν ως σκοποί και μέσα του συλλόγου, η αλληλοβοήθεια, η υποστήριξη των απόρων και ανίκανων προς εργασία Αρμενίων, ώστε να αποφευχθεί η επαιτεία. Συγχρόνως στόχος του συλλόγου ήταν η ηθική και διανοητική μόρφωση των Αθηναίων μέσω της διαπαιδαγώγησης των νέων Αρμενίων σύμφωνα με τους νόμους του κράτους ιδρύοντας σχολές και διοργανώνοντας διαλέξεις.⁶²⁶ Στον προσφυγικό σύλλογο Μικρά Ασία Αιγίου βρέθηκε ο πίνακας με τους ιδρυτές και την προσωρινή διοίκηση του συλλόγου. Στην καταμέτρηση καταγράφηκαν 4 διοικητικοί, 3 σύμβουλοι και 19 άτομα στο σύνολο.⁶²⁷

⁶²⁵ Καταστατικόν ανεξάρτητος Προσφυγικής Ένωσης Πατρών, Κεφάλαιον 1^{ον}, Ίδρυσις, Επωνυμία και σκοπός σωματείου. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, εν Μιντιλογλίω την 7η Μάϊου 1934, ΓΑΚ Αχαΐας

⁶²⁶ Καταστατικόν συνδέσμου Αρμενίων Μικρασιατών Πατρών, 1925. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

⁶²⁷ Πίναξ των ονομάτων των ιδρυτών και των αποτελούντων την προσωρινήν διοίκησην του ιδρυθησομένου Σωματείου, Η Μικρά Ασία Αιγίου. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

Οι σύλλογοι της Πάτρας από τη στιγμή που δημιουργήθηκαν, στόχευσαν στην αλληλοϋποστήριξη μεταξύ των μελών τους, στη διεκδίκηση των συμφερόντων τους και στην επίλυση ζωτικών προβλημάτων, όπως η στέγαση. Ο νομάρχης Αν. Μάρκελλος το 1925 στο ζήτημα υλοποίησης τρίτου συνοικισμού στην Πάτρα και της στεγαστικής κάλυψης των προσφύγων συναντήθηκε με τον πρόεδρο του *Παμμικρασιατικού συλλόγου* Πατρών, Α. Πετρά, με σκοπό να βρεθεί από κοινού μια λύση για την προσφυγική αποκατάσταση και ενσωμάτωση. Ο σύλλογος διά του προέδρου του και μελών του έδειξε την πρόθεση του να σταθεί αρωγός στο έργο της νομαρχίας Αχαϊοήλιδος.

Παράλληλα, δημιουργήθηκαν προσφυγικοί σύνδεσμοι, σύλλογοι και σωματεία στο Αίγιο από το 1923 και έπειτα. Το 1923 ιδρύθηκε ο προσφυγικός σύνδεσμος, η *Ομόνοια Αιγίου*. Το 1925 κατέθεσε αίτηση, το καταστατικό, το αντίγραφο του πρακτικού της γενικής συνέλευσης, ονομαστικό πίνακα των ιδρυτών και των τακτικών μελών, πιστοποιητικό του προέδρου Ηλ. Αλτίνογλου (βεβαίωση πως κατάγεται από τη Μικρά Ασία) ζητώντας την ίδρυση σωματείου με την επωνυμία *Η Ομόνοια Αιγίου*, στις 25 Μαΐου του 1925.⁶²⁸ Ωστόσο, η αίτηση απορρίφθηκε. Η πολιτική απόφαση υπ' αριθμ. 1032 του Πρωτοδικείου Πατρών απέρριψε την αίτηση του προσφυγικού συνδέσμου *Ομόνοια Αιγίου*, διότι θεώρησε πως υπήρχαν ελλείψεις στο καταστατικό του.⁶²⁹ Συγκεκριμένα το Πρωτοδικείο Πατρών απέρριψε την αίτηση, διότι στο καταστατικό δεν καταγράφηκε ο τρόπος εξεύρεσης κεφαλαίων, ο τρόπος λογοδότησης και ελέγχου της διοίκησης, όπως επίσης και ο τρόπος εκπροσώπησης του υποψήφιου συλλόγου απέναντι στις δικαστικές ή στις υπόλοιπες δημόσιες αρχές. Για αυτούς τους λόγους το πρωτοδικείο Πατρών απέρριψε την αίτηση του συνδέσμου στις 4 Ιουνίου του 1925.⁶³⁰ Στο καταστατικό της, *Η Ομόνοια Αιγίου* στο 1^ο άρθρο έγραφε πως ο σκοπός σύστασης του συλλόγου ήταν η προσωρινή και εν συνεχεία οριστική εγκατάσταση των προσφύγων και η προάσπιση όλων των προσφυγικών συμφερόντων μέσω

⁶²⁸ Αίτησις του Ηλ. Αλτίνογλου καθηγητού, κατοίκου Αιγίου, προέδρου του προσφυγικού Συνδέσμου η Ομόνοια περί αναγνώρισεως του ιδρυθέντος σωματείου προς τον Κύριο πρόεδρο των εν Πάτραις Πρωτοδικείου, εν Αιγίω τη 20^η Μαρτίου 1925, Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

⁶²⁹ Αριθ. απόφασης 1032, το Πρωτοδικείον Πατρών, συγκείμενον εκ των δικαστών Δημ. Δημητρακόπουλου, προέδρου, συνεδριάσις δημοσίως στις 30 Μαΐου 1925. Αρχείο Πρωτοδικείου Πολιτικές αποφάσεις, 781-1040, 1925. ΓΑΚ Αχαΐας

⁶³⁰ Αριθ. απόφασης 1032, το Πρωτοδικείον Πατρών, συγκείμενον εκ των δικαστών Δημ. Δημητρακόπουλου, προέδρου, συνεδριάσις δημοσίως στις 30 Μαΐου 1925. Αρχείο Πρωτοδικείου Πολιτικές αποφάσεις, 781-1040, 1925. ΓΑΚ Αχαΐας

της επικοινωνίας των μελών και των υπόλοιπων προσφυγικών σωματείων.⁶³¹ Σε σχέση με τους οικονομικούς πόρους του σωματείου αναγραφόταν πως ορίστηκε τακτική εισφορά των μελών στις δύο δραχμές κάθε μήνα και τις εισπράξεις θα τις λάμβανε σύμβουλος της κοινότητας που θα τις παρέδιδε στον ταμία. Ο ταμίας τηρούσε βιβλία εσόδων-εξόδων με αυστηρή εποπτεία διαχείρισης των χρημάτων από τον πρόεδρο και τον γραμματέα.⁶³²

Η *ένωση προσφύγων Αιγιαλείας* συστάθηκε στις 12 Φεβρουαρίου 1927 με σκοπό την υπεράσπιση και την προστασία των προσφυγικών συμφερόντων. Ως συνεκτικό στοιχείο εμφανίστηκε η ανάπτυξη της χριστιανικής αγάπης μεταξύ των μελών της ένωσης.⁶³³ Στη συνέχεια συστάθηκε ο σύλλογος προσφύγων Αιγίου η *Προποντίς*.⁶³⁴ Ο προσφυγικός πληθυσμός του Αιγίου ίδρυσε σύλλογο για να προασπίσουν τα δικαιώματά τους. Στον ονομαστικό πίνακα των μελών εγγράφηκαν 75 μέλη. Επανελήφθη το μοτίβο της υπεράσπισης και της προστασίας των προσφυγικών δικαίων, όπως και της ύπαρξης της χριστιανικής αγάπης μεταξύ των μελών. Το καινούργιο στοιχείο που παρατηρήθηκε στον εν λόγω σύλλογο ήταν πως έκανε λόγο για την κοινωνική θέση των προσφύγων αναφέροντας τη λέξη *εναρμόνιση*.⁶³⁵ Η μηνιαία συνδρομή ορίστηκε στις 5-25 δρχ.⁶³⁶ Ο προσφυγικός σύλλογος *Δεξαμενής* Αιγίου αποσκοπούσε στη βελτίωση των οικονομικών πόρων των μελών του, την αλληλεγγύη και την επιδίωξη περάτωσης κοινωνικών έργων στον συνοικισμό.⁶³⁷ Ο εν λόγω σύλλογος ιδρύθηκε στις 24 Νοεμβρίου 1935 και την ίδια ημερομηνία εξέλεξε το διοικητικό του συμβούλιο, με πρόεδρο τον Ερ. Μαμή. Τα περισσότερα μέλη του διοικητικού συμβουλίου εργάζονταν ως εργάτες και ξυλουργοί.⁶³⁸

⁶³¹ Προσφυγικών Σωματείων η Ομόνοια Αιγίου, Καταστατικόν, αριθμ. Αποφ. 1032 Φάκελος σωματείων: Προσφυγικός σύνδεσμος Η Ομόνοια Αιγίου, εν Αιγίω τη 7^η Ιανουαρίου 1925. Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

⁶³² Καταστατικόν προσφυγικού συνδέσμου Η ομόνοια Αιγίου, εν Αιγίω τη 7^η Ιανουαρίου 1925, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

⁶³³ Βιβλίον αναγνωρισμένων σωματείων, αύξων αριθμ. 306, τίτλος σωματείου: Ένωσις προσφύγων Αιγιαλείας, έδρα Αίγιον. Αριθμ. αποφάσεως 158, Πάτραι 22 Φεβρουαρίου 1927. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

⁶³⁴ Ονομαστικός Πίναξ των μελών του Συλλόγου Προσφύγων Αιγίου η Προποντίς, Αίγιον 29^η Μαΐου 1929. Αριθμ. αποφάσεως 1180, Αίγιον 29^η Μαΐου 1929. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

⁶³⁵ Καταστατικόν του συλλόγου των εν Αιγίω Προσφύγων η Προποντίς, Άρθρον 3^ο. Αριθμ. Αποφ. 1180. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

⁶³⁶ Καταστατικόν του συλλόγου των εν Αιγίω Προσφύγων η Προποντίς, Άρθρον 4^ο. Αριθμ. Αποφ. 1180. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

⁶³⁷ Καταστατικόν Προσφυγικού συνοικισμού Δεξαμενής Αιγίου «Αναγέννησις», άρθρο 1^ο. Αριθμ. Αποφ. 1333, εν Αιγίω τη 24^η Νοεμβρίου 1935. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας.

⁶³⁸ Πίναξ του ιδρυθέντος προσφυγικού συλλόγου δεξαμενής Αιγίου «Η Αναγέννηση», εν Αιγίω τη 24^η Νοεμβρίου 1935. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

Παράλληλα υπήρξαν περιπτώσεις προσφυγικών συλλόγων που δημιουργήθηκαν ανά γειτονιές, δηλαδή ανά προσφυγικούς συνοικισμούς, όπως είναι η περίπτωση της Χριστιανικής φιλόπτωχου αδελφότητας *Πατρών, οι Άγιοι Απόστολοι* που ιδρύθηκε το 1937 από τους κατοίκους του προσφυγικού συνοικισμού των Παραγκών.⁶³⁹

Οι πρώτοι από αυτούς τους συλλόγους ιδρύθηκαν την περίοδο της πρώτης εγκατάστασης στη Μεσσηνία το 1923, ενώ ένας σημαντικός αριθμός συλλόγων ιδρύθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1930. Το τεκμήριο που παρουσιάστηκε εκεί, ήταν ένα πιστοποιητικό προσφυγικής κατάστασης που εξέδωσε ο *Σύλλογος των εν Μεσσηνία Αλυτρώτων* για λογαριασμό μίας χήρας πρόσφυγα και της κόρης της. Ο συγκεκριμένος Σύλλογος υπήρξε από τους πρώτους που συστήθηκαν στην Καλαμάτα (χρονολογήθηκε από την 1/7/1923) και λειτούργησε μέχρι το 1964. Οι προσφυγικοί σύλλογοι της Καλαμάτας δραστηριοποιήθηκαν από το 1923 με την ίδρυση τριών συλλόγων, του κεντρικού συλλόγου Αλληλοβοήθειας προσφύγων του Νομού Μεσσηνίας στις 4/01/1923 του *συνλόγου των εν Καλαμαίς Αλυτρώτων* (με πρόεδρο: Νικ. Ψιακής και αντιπρόεδρο: Ιω. Άννινος το 1925 είχαν τις αρμόδιες θέσεις) 01/07/1923 και του συλλόγου των εν *Μεσσηνία Αλυτρώτων*. Το 1924 συστάθηκε και η *προσφυγική Ένωσις Καλαμών* (Μηλίτση-Νίκα & Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, 2008:93). Ως πρωταρχικός στόχος των προηγούμενων σωματείων ορίστηκε η εξυπηρέτηση των συμφερόντων των προσφύγων και η μεταξύ τους αλληλοϋποστήριξη. Από το 1930, λόγω της αναγκαιότητας αύξησης των προσφυγικών συνοικισμών, ιδρύθηκαν όλο και περισσότεροι προσφυγικοί σύλλογοι με σκοπό να λειτουργήσουν ως μονάδες πίεσης. Η χρονική αυτή συγκυρία είχε συσχετιστεί με την διαδικασία ανέγερσης των λίθινων συνοικισμών και της συνακόλουθης διαδικασίας διεκδίκησης και χορήγησης τίτλων ιδιοκτησίας επί των οικιών αυτών. Μέσα στα επόμενα χρόνια ιδρύθηκαν ο προσφυγικός *σύλλογος Καλαμών* στις 17/12/1931 και ο σύλλογος προσφυγικού συνοικισμού *Ανατολικής παραλίας Καλαμών «ο Βόσπορος»* στις 18/02/1931 (Μηλίτση-Νίκα & Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, 2008:93). Τα ονόματα των προσφυγικών συλλόγων τροποποιήθηκαν με βάση την περιοχή διαμονής των προσφύγων. Μεταξύ του διαστήματος 1932 -1934, οι σύλλογοι ιδρύθηκαν με στόχο την αποκατάσταση, την αλληλοβοήθεια και την περιθάλψη των μελών τους. Δημιουργήθηκαν ο *Συνοικιακός σύλλογος παραλίας Καλαμών* στις 27/06/1932, ο *Α΄ Σύλλογος Νεοχωριτών Τρωάδος, η Δήμητρα* στις 30/06/1934 και ο σύλλογος των εν *Μεσσήνη προσφύγων* στις 30/06/1931 (Μηλίτση-Νίκα & Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, 2008:92-94).

⁶³⁹ Πρακτικόν ίδρυσης σωματείου, η χριστιανική φιλόπτωχος αδελφότης Πατρών, οι Άγιοι Απόστολοι, 24 Μαρτίου 1937. Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, ΓΑΚ Αχαΐας

Τα κριτήρια σύστασης των προσφυγικών σωματείων άλλαξαν από το 1923 έως το 1930, μετά την υπογραφή της ανταλλαγής των πληθυσμών και της οριστικής παραμονής του προσφυγικού πληθυσμού στην Ελλάδα. Χαρακτηρίστηκαν από γενική εξυπηρέτηση των προσφυγικών συμφερόντων. Αντίθετα, από το 1930 οι στόχοι της δημιουργίας των συλλόγων συσχετίστηκαν κυρίως, με το κτίσιμο οικιών και δημιουργήθηκαν μικρότερες προσφυγικές ομάδες που διεκδικούσαν συγκεκριμένα αιτήματα, όπως ο Α΄ Σύλλογος *Νεοχωριτών Τρωάδος, η Δήμητρα* (Μηλίτση-Νίκα & Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, 2008:92-94). Ίδρυσαν ξεχωριστό σωματείο με σκοπό να απαιτήσουν την αποκατάστασή τους.

Στην Καλαμάτα οι προσφυγικοί σύλλογοι ξεκίνησαν από το 1925 τη διεκδίκηση της παροχής μόνιμης στέγης από τους φορείς αποκατάστασης. Το σωματείο των προσφύγων των Γαργαλιάνων υπέβαλε αίτηση στην ΕΑΠ για ανέγερση συνοικισμού στην κωμόπολη προς στέγασή τους. Από το καλοκαίρι του 1925 είχε ξεκινήσει με πολλές κωλυσιεργίες η ανέγερση του πρώτου λίθινου συνοικισμού στο κτήμα Πανταζόπουλου στη Δυτική παραλία (Χρυσανθακοπούλου, 2019:36). Ωστόσο, ο προσφυγικός πληθυσμός της Καλαμάτας διατύπωσε αιτήματα για αύξηση του αριθμού των σπιτιών, την ίδρυση νέου προσφυγικού συνοικισμού, είτε μετατρέποντας τις μονώροφες οικίες σε διώροφες είτε επεκτείνοντας τον συνοικισμό με απαλλοτρίωση γειτονικού οικοπέδου, καθώς οι ανάγκες του πληθυσμού υπερέβαιναν κατά πολύ τον αριθμό των ανεγειρόμενων οικημάτων (Χρυσανθακοπούλου, 2019:68).

Τα προσφυγικά ζητήματα όμως τους ώθησαν να κάνουν αισθητή την παρουσία τους με την υπογραφή της Σύμβασης για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών. Οι πρόσφυγες της Καλαμάτας κινητοποιήθηκαν σε όλη την Ελλάδα. Αρχικά συνήλθαν στη Λαϊκή Σχολή όπου τη βασική ομιλία εκφωνεί ο Κ. Μοσχογιαννίδης για τη μεγάλη αδικία που συντελέστηκε εις βάρος των προσφύγων. Στη συνέχεια διαδήλωσαν και επέδωσαν ψήφισμα διαμαρτυρίας στα προξενεία των χωρών της Αντάντ και των ΗΠΑ διά των εκπροσώπων τους, της Επιτροπής Προσφύγων Κων/πόλεως και Πόντου Γ. Γρηγοράκης, της Επιτροπής Μ. Ασίας Κ. Μοσχογιαννίδης και Στ. Λιακάκης, της Επιτροπής Θράκης Γ. Ζαχάρωφ και Ορθόδοξος Γρηγοριάδης και των Αρμενίων οι Κεβόν Τογιασιάν και Ζαρές Ραφαϊλιάν στις αρχές Ιανουαρίου του 1923.⁶⁴⁰ Παράλληλα, σε διαμαρτυρία προχώρησε σύσσωμος και ο προσφυγικός κόσμος της Πάτρας μέσω του Παμμικρασιατικού συλλόγου και με

⁶⁴⁰ *Σημεία Καλαμών*, (10 Ιανουαρίου, 1923), αρ. φύλλου 2843

συλλαλητήρια. Συγκεκριμένα ήδη από τις 8 Ιανουαρίου του 1923 σε ψήφισμα της η επιτροπή του συλλαλητηρίου κατήγγειλε την ανταλλαγή συστήνοντας την εν λόγω επιτροπή με τους Ι. Παυλίδη, Αν. Παπαδοπούλου, Δημ. Σπαρτάλη, Γ. Ουντζιάν, Σ. Γιουσούφ και Μ. Ασίμ. Το ψήφισμα είχε ως στόχο να δοθεί στον Νομάρχη Αχαϊοήλιδος, ώστε να σταλεί με τηλεγράφημα στην κεντρική επιτροπή του συλλαλητηρίου προσφύγων στην Αθήνα (Μαρινέλλης, 2009:151).

Στην περιοχή της Ηλείας αναφέρθηκε η ίδρυση του προσφυγικού συνεταιρισμού, Ο *Πηνεϊός*, στη Γαστούνη με πρωτεργάτη τον Γ. Σκουλάκη το 1927 και ο προσφυγικός σύλλογος, *Η Ένωσις* με πρόεδρο τον Ιω. Χατζημανώλη που ιδρύθηκε το 1927.⁶⁴¹ Ο σύλλογος η *Ένωσις* ζήτησε σε έγγραφό του προς τον πρόεδρο της κοινότητας Γαστούνης να δοθεί το δικαίωμα της ψήφου σε όλο τον προσφυγικό πληθυσμό ανεξαιρέτως.⁶⁴² Ο πρόεδρος του προσφυγικού συλλόγου στη Γαστούνη επανήλθε στον Δεκέμβριο του 1928, στον νομάρχη Αχαϊοήλιδος, ώστε να δοθεί το δικαίωμα του ψηφίζεω και του εκλέγεσθαι στους κατοίκους της Γαστούνης άνω των 21 ετών που δεν είχαν εγγραφεί στο δημοτολόγιο της κοινότητας.⁶⁴³ Παράλληλα τον Νοέμβριο του 1928 ο σύλλογος προσφύγων Γαστούνης απέστειλε αίτημα για την κατασκευή αντιπλημμυρικών έργων, καθώς οι ποταμοί Πηνεϊός και Βέργας είχαν πλημμυρίσει κατακλύζοντας όλες τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις της Γαστούνης και της Μανωλάδας.⁶⁴⁴

Αντίστοιχα στην Κορινθία δημιουργήθηκαν προσφυγικοί σύλλογοι από το 1926 που επιβεβαιώνουν τον προσφυγικό κατακερματισμό σε όλη την περιοχή. Πρώτος ο *σύλλογος Προσφύγων νομού Κορινθίας* ιδρύθηκε τον Δεκέμβριο του 1926, δυο χρόνια μετά ιδρύθηκαν με διαφορά λίγων ημερών ο *Πατριωτικός Σύλλογος προσφύγων Κορίνθου* και ο *σύλλογος προσφύγων Λουτρακίου* και τρία χρόνια έπειτα ο *σύλλογος προσφύγων Βραχατίου* και τον Ιούνιο του 1934 ιδρύθηκε η *Παμμικρασιατική Ένωσις Κορινθίας*. Στο σκοπό δημιουργίας υπογραμμίστηκαν η ανάπτυξη και η περιφρούρηση προσφυγικών συμφερόντων, καθώς και η ενίσχυση – αλληλεγγύη των μελών. Συγχρόνως, το 1927 ιδρύθηκε ο *σύλλογος προσφύγων Σικωνίας* με σκοπό την προαγωγή και την περιφρούρηση των προσφυγικών συμφερόντων.

⁶⁴¹ *Οι Μικρασιάτες της Ηλείας*, Μικρασιατική Ηχώ, Τριμηνιαία Έκδοση "Ένώσεως Σμυρναίων", Έτος 58ο, Αριθ. Φύλλου :433, Απρίλιος - Μάιος - Ιούνιος 2016).

⁶⁴² Χατζημανώλης προς τον πρόεδρο της Κοινότητας Γαστούνης, Αριθ. Πρωτ. 37, Γαστούνη 02/09/1928 (Λούρμπας, 2012:382).

⁶⁴³ Χατζημανώλης προς τον Νομάρχη Αχαϊοήλιδος, Αριθ. Πρωτ. 123, Γαστούνη 17/12/1928 (Λούρμπας, 2012:382).

⁶⁴⁴ ΚΖ συνεδρίαση της Βουλής των Ελλήνων, 29 Νοεμβρίου 1928

Παρατηρήθηκε έντονη σωματειακή δράση στο νομό Κορινθίας. Όλοι οι σύλλογοι της Κορινθίας αναφέρθηκαν στο σκοπό την ανάπτυξη, την περιφρούρηση των προσφυγικών συμφερόντων και την ηθική, υλική υποστήριξη των μελών του. Στοιχεία για την *Παμπροσφυγική ένωση Αρκαδίας* αντλήθηκαν από το Πρωτοδικείο Τρίπολης μέσα από την τροποποίηση της εν λόγω ένωσης το 1971. Στην απόφαση της τροποποίησης γραφόταν πως με την υπ' αριθμ. 883/1935 απόφαση του πολυμελούς Πρωτοδικείου Τρίπολης αναγνωρίστηκε το σωματείο με την επωνυμία *Παμπροσφυγική Ένωση Τρίπολης* με έδρα την Τρίπολη. Το σωματείο της *Παμπροσφυγικής Ένωσης Τρίπολης* συγχώνευσε τους προσφυγικούς συλλόγους που είχαν ιδρυθεί έως το 1935 στην Τρίπολη, την ένωση προσφύγων Αρκαδίας και τον προσφυγικό σύλλογο ο Κολοκοτρώνης.⁶⁴⁵ Δείγμα που αποδεικνύει την έντονη συσπείρωση των προσφύγων, ακόμα και σε περιοχές με μικρό ποσοστό προσφυγικής εισροής. Το καταστατικό του συλλόγου εγκρίθηκε και τροποποιήθηκε το 1971. Υποβλήθηκε εκ νέου το 1986 και στη συνέχεια το καταστατικό τροποποιήθηκε το 1991.⁶⁴⁶ Στο Α' Κεφάλαιο, στο 1ο άρθρο του καταστατικού της ίδρυσης της Ένωσης αναφέρθηκαν, η ανάπτυξη των οικονομικών και επαγγελματικών συμφερόντων των προσφυγικών μελών, οι νόμιμες ενέργειες προς επίλυση των διαφόρων θεμάτων των προσφύγων, η ηθική και υλική εξύψωση, όπως η ανάπτυξη του πνεύματος συναδέλφωσης και αλληλεγγύης. Στο Β' Κεφάλαιο γράφτηκαν τα μέλη, η είσοδος, η αποχώρηση, η αποβολή, τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις των μελών του σωματείου. Στο άρθρο 16 του κεφαλαίου Ζ δηλώθηκε η σφραγίδα της Ένωσης που έφερε στο μέσον της δύο δεμένα μεταξύ τους χέρια.⁶⁴⁷

Επίσης, στην Τρίπολη ιδρύθηκε η *Αθλητική Ένωση Κωνσταντινουπόλεως* (ΑΕΚ) Τρίπολης το 1929, όπως αναφέρθηκε και στη σφραγίδα του αθλητικού σωματείου. Η Αθλητική Ένωση Κωνσταντινουπόλεως (ΑΕΚ) εγκρίθηκε με την υπ' αριθμ. 1158/1929 απόφαση του Πρωτοδικείου Τριπόλεως και καταχωρήθηκε με αύξοντα αριθμ. 6/1929.⁶⁴⁸ Στο Α'

⁶⁴⁵ Το δυνάμει της υπ' αριθμ. 883/1925 αποφάσεως του Πρωτοδικείου Τριπόλεως ιδρυθέν, και εκ συγχωνεύσεως των εν Τρίπολει προσφυγικών συλλόγων, υπό την επωνυμία Παμπροσφυγική Ένωσης Αρκαδίας και ισχύον μέχρι σήμερα καταστατικού αυτού, συμπλορύνεται, τροποποιείται, αναμορφούται και εναρμονίζεται προς τα διατάξεις του Ν.Δ. 895/1971 ως κάτωθι: Καταστατικόν: του εν Τριπόλει εδρεύοντος Σωματείου, υπό την επωνυμίαν Παμπροσφυγική ένωσης Αρκαδίας. Βιβλίο Σωματείων, Πρωτοδικείο Τρίπολης

⁶⁴⁶ Αίτηση του σωματείου με την επωνυμία Παμπροσφυγική Ένωση Αρκαδίας που εδρεύει και λειτουργεί στην Τρίπολη, όπως εκπροσωπείται νόμιμα στο Πολυμελές Πρωτοδικείο Τρίπολης, Τρίπολη 26 Νοέμβρη 1986. Βιβλίο Σωματείων, Πρωτοδικείο Τρίπολης

⁶⁴⁷ Κεφάλαιον Ζ, άρθρο 16, Γενικά Διατάξεις. Καταστατικόν του εν Τρίπολει εδρεύοντος σωματείου, υπό την επωνυμίαν Παμπροσφυγική ένωση Αρκαδίας. Βιβλίο Σωματείων, Πρωτοδικείο Τρίπολης.

⁶⁴⁸ Αύξοντα αριθμ. 6/1929, Βιβλίο Σωματείων, Πρωτοδικείο Τρίπολης

Κεφάλαιο του πρώτου άρθρου ως σκοπός του σωματείου ορίστηκε η αρμονική ανάπτυξη των σωματικών και ψυχικών δυνάμεων και δεξιοτήτων των αθλητών και η δημιουργία ισχυρών και ηθικών χαρακτηριστικών για τη χρησιμοποίηση της γυμναστικής προς επίρρωση της μόρφωσης των αθλουμένων. Στο δεύτερο άρθρο γράφτηκαν οι διατάξεις που προβλέπονταν για τα μέλη, την είσοδο τους, την αποχώρηση από την αθλητική ένωση, τα δικαιώματα και της υποχρεώσεις. Στο άρθρο 7 ορίστηκαν οι γενικές διατάξεις του σωματείου, σφραγίδα, λάβαρο και τα χρώματα της ομάδας. Η σφραγίδα της ομάδας απεικόνιζε το δικέφαλο αετό από την ίδρυση της ομάδας το 1929 και τα χρώματα της ομάδας ήταν το κίτρινο και το μαύρο.⁶⁴⁹ Από του βασικούς της ιδρυτές ήταν ο Αν. Μουκάκης.

Οι πρώτες προσπάθειες για την ανέγερση αστικού προσφυγικού συνοικισμού στην περιοχή της Σπάρτης ξεκίνησαν στα τέλη Μαΐου του 1929.⁶⁵⁰ Στη Λακωνία ο Παμπροσφυγικός σύλλογος το 1931 έστειλε επιστολές στη χωροφυλακή και στον νομάρχη Λακωνίας με σκοπό να επισπεύσει το ζήτημα της ανέγερσης του συνοικισμού στην Σπάρτη.⁶⁵¹ Δύο χρόνια μετά ο πρόεδρος του Συλλόγου, Ι. Γεροντίδης έστειλε επιστολή στον νομάρχη Λακωνίας ζητώντας το σύνολο των τιμών των υλικών και των ημερομισθίων που θα κόστιζαν για την ανέγερση του συνοικισμού και να συμπληρωθούν τα κόστη από τον νομομηχανικό της Νομαρχίας. Στη συνέχεια ο πρόεδρος του Παμπροσφυγικού ζητούσε να του σταλούν πίσω οι τιμές, έτσι ώστε να τις διαβιβάσει διά ζώσης, η επιτροπή του Παμπροσφυγικού στο αρμόδιο τμήμα του Υπουργείου Προνοίας.⁶⁵²

Ο Ι. Μεταξάς προσπάθησε να προβάλει την εικόνα του λαοφιλούς ηγέτη. Για αυτό το λόγο οι προσφυγικοί σύλλογοι τον επευφημούσαν και του έστελναν τηλεγραφήματα εναποθέτοντας τις ελπίδες τους πάνω του. Στις 3 Ιουλίου του 1939 οι προσφυγικές οργανώσεις Αθηνών παρέθεσαν γεύμα στον Μεταξά. Στο πλαίσιο αυτό οι πρόσφυγες της εκκλησιαστικής επιτροπής Αγίας Φωτεινής και η ανεξάρτητος Παμπροσφυγική Ένωση τηλεγράφησαν στον δήμαρχο Αθηναίων με σκοπό το τηλεγράφημα να διαβιβαστεί στον Ι.

⁶⁴⁹ Άρθρο 7, Γενικές διατάξεις, Καταστατικόν της Αθλητικής Ενώσεως Κωνσταντινουπόλεως Τρίπολης (ΑΕΚ Τρίπολης). Τρίπολη, 2 Ιανουαρίου 1984. Βιβλίο σωματείων, Πρωτοδικείο Τρίπολης

⁶⁵⁰ Ελληνική δημοκρατία, Υπουργείον Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, Απόφασις υπουργού, εν Αθήναις τη 31^η Μαΐου 1929. Αρχείο Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας, ΓΑΚ Λακωνίας

⁶⁵¹ Παμπροσφυγικός σύλλογος Λακωνίας προς τη διοίκηση χωροφυλακής Λακωνίας & προς τον κ. Νομάρχη, εν Σπάρτη 11^η Οκτωβρίου 1931, αλληλογραφία Παμπροσφυγικού Συλλόγου Λακωνίας 1931-1937, ΓΑΚ Λακωνίας

⁶⁵² Ο πρόεδρος του Παμπροσφυγικού συλλόγου Ι. Γεροντίδης προς τον κ. Νομάρχη Λακωνίας, εν Σπάρτη τη 3^η Μαρτίου 1933. Αριθμ. Πρωτ. 85, αλληλογραφία Παμπροσφυγικού Συλλόγου Λακωνίας 1931-1937, ΓΑΚ Λακωνίας

Μεταξά. Το βασικό μήνυμα του τηλεγραφήματος ήταν πως ο προσφυγικός κόσμος της Πάτρας θεωρούσε τον Μεταξά ως εθνικό ευεργέτη που μοχθεί υπέρ του τόπου του.⁶⁵³

Το ζήτημα της ανέγερσης του συνοικισμού του Παμπροσφυγικού συλλόγου δεν είχε λυθεί έως την 4^η Αυγούστου του 1936, καθώς ο αντιπρόεδρος του Παμπροσφυγικού έστειλε υπόμνημα στον υπουργό διοικητή της πρωτεύουσας συγχάιροντας τον Ι. Μεταξά και τη δικτατορική κυβέρνησή του. Ο αντιπρόεδρος του συλλόγου στην επιστολή του, τόνιζε το ζήτημα της ανέγερσης του συνοικισμού που μέχρι τότε καμία κυβέρνηση δεν είχε υλοποιήσει και επευφημούσε τον Μεταξά, ως εθνικό ευεργέτη για την αποπληρωμή των πληρωμών των εμπρόθεσμων ανταλλάξιμων προσφύγων. Μαζί με το υπόμνημα ο σύλλογος παρέδωσε και έναν ονομαστικό κατάλογο 260 (κατά προσέγγιση) αναποκατάστατων προσφύγων της Περιφέρειας Λακεδαίμονος.⁶⁵⁴ Οι πρόσφυγες απευθύνθηκαν στη διεύθυνση Αστικής Αποκαταστάσεως, του Τμήματος Αποκαταστάσεως Προσφύγων του Υπουργείου Κρατικής Υγιεινής και Πρόνοιας, εφόσον η ΕΑΠ είχε σταματήσει τη δράση της στην αγροτική και στην αστική αποκατάσταση. Η αστική αποκατάσταση των προσφύγων στη Λακωνία καθυστέρησε για πολλές δεκαετίες, ακόμη μέχρι και τη δεκαετία του 1950, ο υπουργός Φ. Ζαΐμης ρωτούσε τον λόγο της μη ολοκλήρωσης του προσφυγικού συνοικισμού στη Σπάρτη.⁶⁵⁵ Ένα άλλο ζήτημα που απασχόλησε τον Παμπροσφυγικό σύλλογο Λακωνίας ήταν οι καταθέσεις του προέδρου, Ι. Γεροντίδη το 1931. Τρία χρόνια μετά ο προσφυγικός σύλλογος έψαχνε την κατάθεση των 1.000 δρχ. του τέως προέδρου, αλλά η ΕΤΕ δεν την επιβεβαίωσε.⁶⁵⁶

Οι προσπάθειες για τη δημιουργία προσφυγικών συσσωματώσεων ξεκίνησαν στην περιοχή της Κορινθίας, ήδη από το 1926. Πρώτος σύλλογος ήταν ο σύλλογος προσφύγων νομού Κορινθίας με ημερομηνία σύστασης 1/12/1926. Ως στόχος δημιουργίας τέθηκε η αναζήτηση και η περιφρούρηση των προσφυγικών συμφερόντων. Ταυτοχρόνως, ο δεύτερος προσφυγικός σύλλογος ιδρύθηκε το 1928 στην Κόρινθο με την επωνυμία *Πατριωτικός*

⁶⁵³ Οι πρόσφυγες Πατρών προς τον εθνικόν κυβερνήτην, *Νεολόγος Πατρών*, (2 Ιουλίου, 1939), αρ. φύλλου 150, σελ. 1

⁶⁵⁴ Υπόμνημα του αντιπρόεδρου του Παμπροσφυγικού συλλόγου Λακωνίας, Α. Μαραγκουδάκη προς τον υπουργόν διοικητήν της πρωτεύουσας. Αριθμ. Πρωτ. 159, αλληλογραφία Παμπροσφυγικού Συλλόγου Λακωνίας 1931-1937, ΓΑΚ Λακωνίας

⁶⁵⁵ Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον Κοιν. Πρόνοιας, Διεύθυνσις Α.Π.Π., ο υπουργός Φ. Ζαΐμης προς το κέντρον Κοιν. Πρόνοιας Λακωνίας, εν Αθήναις 10-10-51. Αρχείο Διεύθυνσις Κοινωνικής Πρόνοιας, ΓΑΚ Λακωνίας

⁶⁵⁶ Εθνική τράπεζα της Ελλάδος, Υποκατάστημα Σπάρτης προς τον Παμπροσφυγικό σύλλογο Λακωνίας, Αριθ. 1067, Σπάρτη 13 Δεκεμβρίου 1934, αλληλογραφία Παμπροσφυγικού Συλλόγου Λακωνίας 1931-1937, ΓΑΚ Λακωνίας

σύλλογος προσφύγων Κορίνθου στις 17/10/1928. Στο σκοπό δημιουργίας του προστέθηκε η ηθική και η υλική υποστήριξη των μελών του. Ανάλογοι σύλλογοι με κοινό σκοπό συστάθηκαν στο Λουτράκι και στο Βραχάτι Κορινθίας με επωνυμίες Σύλλογος Προσφύγων Λουτρακίου (2/11/1928) και Σύλλογος Προσφύγων Βραχατίου (2/3/1931) βάσει καταστατικού. Ο σκοπός ίδρυσής τους ταυτίστηκε με την ανάπτυξη, την περιφρούρηση των προσφυγικών συμφερόντων, καθώς και την εν γένει ηθική και υλική υποστήριξη των μελών του.⁶⁵⁷ Στις 7/6/1934 δημιουργήθηκε η Παμμικρασιατική ένωση Κορινθίας βάσει καταστατικού. Ο σκοπός δημιουργίας της ένωσης διαφοροποιήθηκε σε σχέση με τα προηγούμενα σωματεία που δημιουργήθηκαν στην Κορινθία, καθώς αναφέρθηκε στην πνευματική ανάπτυξη των μελών, στην αλληλεγγύη, στην οικονομική τους ενίσχυση και στον καλλωπισμό του προσφυγικού συναισθήματος. Παράλληλα, στην περιοχή της Ηλείας αναφέρθηκε ο σύλλογος προσφύγων η *Ένωσις* με πρόεδρο τον Ιω. Χατζημανώλη (Λούρμπας, 2012). Στην κεντρική υπηρεσία των ΓΑΚ βρέθηκε αναφορά στον σύνδεσμο *Προσφύγων Αμαλιάδος*.⁶⁵⁸ Η *Ένωσις προσφύγων εν Ναυπλίω*⁶⁵⁹ και *Περιχώροις*, όπως και ο σύλλογος των εν *Μεσσηνία Αλυτρώτων* απεικόνιζε στη σφραγίδα του, το σύμβολο της βυζαντινής αυτοκρατορίας, τον δικέφαλο αετό.

8.3. Συλλογικές απαιτήσεις και διεκδικήσεις

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ Π.Ο.Α.Δ.Α.

Η Π.Ο.Α.Δ.Α. (Παμπροσφυγική Οργάνωσις Αμύνης Δικαιούχων Ανταλλάξιμων) ιδρύθηκε το 1924 με σκοπό τη σύγκληση του πρώτου Παμπροσφυγικού συνεδρίου το Δεκέμβριο του 1924. Από τις καίριες ενέργειες της οργάνωσης ήταν ο συντονισμός του ζητήματος κατάρτισης συμπληρωματικού μητρώου για τις προσφυγικές αποζημιώσεις. Η Π.Ο.Α.Δ.Α. οργάνωσε παραρτήματα σε πολλές επαρχιακές πόλεις. Η Π.Ο.Α.Δ.Α. προσπαθούσε να συντονίσει τις ενέργειες των προσφυγικών σωματείων σε κεντρικό επίπεδο. Για αυτό το λόγο στα πανελλαδικά συνέδρια που συγκροτούσε ζητούσε αντιπροσώπους από όλα τα προσφυγικά σωματεία. Στις ενέργειες της, η Π.Ο.Α.Δ.Α. διατηρούσε άμεση επαφή με τα Επαρχιακά Συμβούλια αλλά και με κυβερνητικούς εκπροσώπους τους οποίους καλούσε στα

⁶⁵⁷ Βιβλίο Αναγνωρισμένων Σωματείων, Σύλλογος Προσφύγων Λουτρακίου, έδρα Λουτράκι, καταχωρηθεί στις 2 Νοεμβρίου 1928. Πρωτοδικείο Κορίνθου

⁶⁵⁸ Σύνδεσμος προσφύγων Αμαλιάδος προς Πολιτικό γραφείο πρωθυπουργού, 19 Μαρτίου 1924, Αρχείο Πολιτικό γραφείου Πρωθυπουργού, ΓΑΚ Κεντρική υπηρεσία

⁶⁵⁹ Ένωσις προσφύγων εν Ναυπλίω και περιχώροις προς τον κ. δήμαρχον Ναυπλιέων, Ναύπλιον 2 Απριλίου 1923. ΦΑΚ: ΔΗΜ.001.002 - Αρχείο Δήμου Ναυπλιέων, ΓΑΚ Αργολίδας

συνέδρια της. Με πρωτοβουλία της η Π.Ο.Α.Δ.Α. συγκαλούσε Παμπροσφυγικά συνέδρια, όπως το Β΄ Παμπροσφυγικό Συνέδριο που έλαβε χώρα στην Αθήνα το 1926 και στο οποίο συζητήθηκαν τα επίμαχα θέματα που ταλάνιζαν τον προσφυγικό πληθυσμό, όπως οι αποζημιώσεις, το ζήτημα των ομολόγων, τα προβλήματα εγκατάστασης, οι καταπατήσεις οικοπέδων και εν γένει οι διεκδικήσεις των προσφύγων.

Ωστόσο, δεν έλειψαν οι προστριβές και οι ανταγωνισμοί μεταξύ του προσφυγικού πληθυσμού. Ο προσφυγικός πληθυσμός δεν αποτελούσε μια συμπαγή ομάδα και δεν ήταν ομοιόμορφος. Έτσι, προκλήθηκαν αντιδράσεις και εντάσεις, όταν η Π.Ο.Α.Δ.Α. προσπάθησε να συσπειρώσει μαζικά τα προσφυγικά σωματεία. Συχνά, η πανελλήνια ένωση προσφύγων κατηγορήθηκε από τα υπόλοιπα σωματεία πως προσπαθούσε να διαχειριστεί το ζήτημα της αποζημίωσης, προσβλέποντας κυρίως σε προσωπικά οφέλη. Η Π.Ο.Α.Δ.Α. είχε προχωρήσει στην ίδρυση παραρτημάτων στους προσφυγικούς συνοικισμούς, ώστε να διατηρεί επαφές με την πλειονότητα των προσφυγικών σωματείων.

Παράλληλα με τη δράση της Π.Ο.Α.Δ.Α. ιδρύθηκαν και άλλες προσφυγικές οργανώσεις που η σύσταση τους στόχευε στην επίλυση του ζητήματος της αποζημίωσης των ανταλλάξιμων περιουσιών. Τα προσφυγικά σωματεία που συστάθηκαν ήταν η Κοινή των Αλύτρωτων και Προσφύγων Επιτροπεία (1917-1925), η Ανεξάρτητη Οργάνωσις Δικαιούχων Ανταλλάξιμων, που συστάθηκε το 1926 και η Παμβουρλιωτική. Η Π.Ο.Α.Δ.Α. κυρίως ήταν σε αντιπαράθεση με την Κοινή των Αλυτρώτων και Προσφύγων Επιτροπεία στο θέμα της αποζημίωσης. Η Π.Ο.Α.Δ.Α. χρησιμοποιούσε τον προσφυγικό τύπο προσπαθώντας να ισχυροποιήσει τη θέση της στο ζήτημα των δικαιούχων ανταλλάξιμων απέναντι στο προσφυγικό σωματείο της Κοινής.

Επίσης ένα καίριο θέμα που οργάνωσε τους πρόσφυγες σε συλλογικές ομάδες ώστε να λειτουργήσουν ως ομάδα πίεσης ήταν το ζήτημα της ανταλλάξιμης περιουσίας. Συγκεκριμένα, το 1925 έμεινε κενή η θέση του διευθυντή της Διεύθυνσης ανταλλαγής περιουσιών. Δύο χρόνια μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης, το ζήτημα των ανταλλάξιμων περιουσιών ήταν ένα ακανθώδες θέμα που επηρέαζε άμεσα τις ελληνοτουρκικές σχέσεις έως το 1930. Έρευνα στο αρχείο αλληλογραφίας του πολιτικού Γραφείου Πρωθυπουργού στα ΓΑΚ Αθηνών έδειξε, πως πληθώρα προσφυγικών συλλόγων και ομάδων λειτούργησαν ως μοχλός πίεσης στις ελληνικές αρχές και πρότειναν ένα κοινό άτομο, τον Ευ. Χατζηϊωάννου, ως το πλέον κατάλληλο για τη θέση του απερχόμενου

διευθυντή Φωκά. Ο Χατζηϊωάννου θεωρείτο από όλους, γνώστης των προσφυγικών ζητημάτων.⁶⁶⁰

Ο σύλλογος προσφύγων Κέρκυρας, ο σύνδεσμος προσφύγων Αμαλιάδος, η προσφυγική Ένωσις Ναυπλίου, οι σύλλογοι Μικρασιατών, η ομοσπονδία Θρακικών σωματείων, το τοπικό συμβούλιο ανταλλαγής Άρτας, Θρακών, Ποντοκαππαδοκέων,⁶⁶¹ ο σύλλογος Αλυτρώτων Καλαμών,⁶⁶² ο Προσφυγικός σύλλογος Αιδηψού, η Παμπροσφυγική Πειραιώς και ο Παμπροσφυγικός σύλλογος και συνεταιρισμός Νιγρίτης πρόταξαν τα διαβήματα τους, προς το πολιτικό γραφείο του πρωθυπουργού. Σε συγκεκριμένο χρονικό διάστημα και τα τρία τηλεγραφήματα των συλλόγων είχαν ως ημερομηνία αποστολής τον Μάρτιο του 1925 με κοινό αίτημα να προτείνουν ένα συγκεκριμένο άτομο για να διαχειριστεί το θέμα των ανταλλάξιμων περιουσιών. Τα τρία προσφυγικά σωματεία θεωρούσαν τον Ευ. Χατζηϊωάννου, ως έμπιστο και άτομο που θα διασφαλίσει τα προσφυγικά συμφέροντα, ώστε να διοριστεί διευθυντής στο ζήτημα της ανταλλαγής των προσφυγικών περιουσιών.

Στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, με ημερομηνία 19 Μαρτίου 1924, οι πρόσφυγες συγκρότησαν τον Σύνδεσμο Προσφύγων Αμαλιάδος, ο οποίος επικοινωνούσε με τις Αρχές προκειμένου να διευθετήσει τα ζωτικά ζητήματα της ομάδας τους.⁶⁶³ Συγκεκριμένα, ασκούσαν πιέσεις για τη διευθέτηση των περιουσιακών τους ζητημάτων με βασική προτίμηση στον Ευ. Χατζηϊωάννου θεωρώντας πως θα ανταποκρινόταν άριστα στις ανάγκες τους. Ιδιαίτερα, η επιστολή της Παμπροσφυγικής Πειραιώς προς τον πρόεδρο της ελληνικής κυβέρνησης, τόνιζε πως, οι ελληνικές αρχές γνώριζαν τα αξιόλογα προσόντα του Χατζηϊωάννου, το πολιτικό του κύρος, τη μόρφωσή του, τη γνώση του επί των προσφυγικών θεμάτων και της τουρκικής νομοθεσίας που θα τον βοηθούσαν να μεσολαβήσει από τη θέση του διευθυντή της διεύθυνσης ανταλλαγής για την ορθή εφαρμογή της Σύμβασης και την

⁶⁶⁰ Προσφυγικός σύλλογος Νιγρίτης & Προσφυγικός συνεταιρισμός Νιγρίτης προς τον Πρωθυπουργό, υπουργόν Γεωργίας και την Παμπροσφυγική εφημερίδα, Νιγρίτα 19/03/1924. Αρχείο Πολιτικού Γραφείου Πρωθυπουργού (1917-1923) ΦΑΚ 759-760, ΓΑΚ Αθηνών

⁶⁶¹ Τηλεγράφημα των συλλόγων Μικρασιατών, Θρακών και Ποντοκαππαδοκέων προς τον Πρόεδρο Κυβερνήσεως, τον Πρόεδρον Εθνοσυνελεύσεως, Υπουργό Γεωργίας, Αθήνα 21/3/1925. Αρχείο Πολιτικού Γραφείου Πρωθυπουργού (1917-1923) ΦΑΚ 759-760, ΓΑΚ Αθηνών

⁶⁶² Πρόεδρος συλλόγου Αλυτρώτων Καλαμών προς τον εξοχότατον πρωθυπουργόν Μιχαλακόπουλον, Αθήνα 18/3/1925. Αρχείο Πολιτικού Γραφείου Πρωθυπουργού (1917-1923) ΦΑΚ 759-760, ΓΑΚ Αθηνών

⁶⁶³ Σύνδεσμος προσφύγων Αμαλιάδος προς Πολιτικό γραφείο πρωθυπουργού, 19 Μαρτίου 1924, Αρχείο Πολιτικού γραφείου Πρωθυπουργού, ΓΑΚ Κεντρική υπηρεσία

εξυπηρέτηση των προσφυγικών συμφερόντων.⁶⁶⁴ Σε όλο το εύρος της επιστολής φαινόταν πως σύσσωμος ο προσφυγικός κόσμος επιθυμούσε την τοποθέτηση του Χατζηϊωάννου στη διεύθυνση της ανταλλαγής των περιουσιών.⁶⁶⁵ Ο σύλλογος που διαφοροποιήθηκε στο ζήτημα της επιλογής του Χατζηϊωάννου, ήταν ο Μικρασιατικός σύλλογος Κυκλάδων που πρότεινε τον Νικ. Τσίνογλου εκ Σινώπης, δικηγόρο, γνώστη της τουρκικής νομοθεσίας στη θέση του διευθυντή της Διεύθυνσης Ανταλλαγής Περιουσιών.⁶⁶⁶

8.4. Τα προσφυγικά σωματεία ως πολιτικά δίκτυα

Ένα από τα πολλά ζητήματα που απασχόλησε όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου τον προσφυγικό πληθυσμό είναι η καταβολή, το ύψος της αποζημίωσης που όφειλε, σύμφωνα με τη Σύμβαση Ανταλλαγής να καταβάλει το ελληνικό κράτος, υπόθεση που διήλθε από μεγάλες περιπέτειες. Ο Σύλλογος Αλυτρώτων σε ψήφισμα της συνέλευσης των εγκατεστημένων προσφύγων στη Λαϊκή Σχολή που αφορούσε την καθυστέρηση της καταβολής της αποζημίωσης, αποφασίστηκε, η κυβέρνηση να διατάξει την ταχύτατη κατάρτιση του συμπληρωματικού μητρώου και να συμπεριληφθούν σε αυτό, οι πάντες. Οι μη αποζημιωθέντες να πληρωθούν και να αρχίσουν οι αποζημιώσεις εντός του Οκτωβρίου, μαζί με την εκδίκαση των εκπρόθεσμων δηλώσεων, ώστε να δοθεί η παρακράτηση του 25% από την Εθνική Τράπεζα. Παράλληλα, η Εθνική Τράπεζα να μην καταπιέζει τους επαγγελματίες πρόσφυγες μέχρι να αποζημιωθούν, να υπάρξει από κοινού υποστήριξη, από όλες τις προσφυγικές οργανώσεις, έτσι ώστε να ικανοποιηθούν τα αιτήματά τους, να κοινοποιηθεί το ψήφισμα στον τοπικό και στον προσφυγικό Τύπο και τέλος, ο σύλλογος των εν Μεσσηνία Αλυτρώτων να επιδώσει το ψήφισμά τους στην κυβέρνηση και στις αρχές (Χρυσανθακοπούλου, 2019:49). Τα προβλήματα της ανταλλάξιμης περιουσίας στην Πάτρα οδήγησε στη σύσταση ενός ξεχωριστού σωματείου που αποτελούσε τμήμα της Παμπροσφυγικής οργάνωσης Αμύνης δικαιούχων ανταλλαξιμών.⁶⁶⁷

Ωστόσο, παρατηρήθηκαν φαινόμενα εκμετάλλευσης μέσα στην προσφυγική ομάδα. Πρόσφυγες που ορίστηκαν πρόεδροι των συλλόγων, ώστε να απαιτήσουν συλλογικά τα

⁶⁶⁴ Επιτροπή Προσφύγων προς Πρωθυπουργόν, Υπουργόν Γεωργίας, Υπουργόν Προνοίας, Πρόεδρον Ανεξαρτήτου ομάδος Πληρεξουσίων, Αθήνα 20/3/1925. Αρχείο Πολιτικού Γραφείου Πρωθυπουργού (1917-1923), ΓΑΚ Αθηνών

⁶⁶⁵ Παμπροσφυγική Πειραιώς προς τον Α. Εξοχότητα Πρόεδρον της ελληνικής κυβερνήσεως, εν Πειραιεί τη 16 Μαρτίου 1925. Αρχείο Πολιτικού Γραφείου Πρωθυπουργού (1917-1923), ΓΑΚ Αθηνών

⁶⁶⁶ Τηλεγράφημα του Μικρασιατικού Συλλόγου Κυκλάδων προς των Πρωθυπουργόν, Υπουργών Γεωργίας, Αθήνα, 20/3/1925. Αρχείο Πολιτικού Γραφείου Πρωθυπουργού (1917-1923) ΦΑΚ 759-760, ΓΑΚ Αθηνών

⁶⁶⁷ Το εν Πάτραις τμήμα της Παμπροσφυγικής Οργανώσεως Αμύνης δικαιούχων ανταλλαξιμών, Βιβλίον αναγνωρισμένων σωματείων, αύξων αριθμ. 332, Πάτρα 15 Αυγούστου 1927. Πρωτοδικείο Πατρών

δικαιώματα των συνανθρώπων τους, στην πράξη δεν επιτέλεσαν τον σκοπό τους. Λειτουργήσαν ως προσφυγοπατέρες συνάπτοντας πελατειακές σχέσεις με τους κρατικούς φορείς, εξυπηρετώντας έτσι δικά τους, ιδιοτελή συμφέροντα. Προέκυπταν από άτυπες εκλογικές διαδικασίες και λειτουργούσαν σε επίπεδο «μεσάζοντα» ανάμεσα στο κράτος και τον πολίτη, ενώ ήταν αρμόδιες για την διευθέτηση της αρχικής διανομής της γης από τις υπηρεσίες του Υπουργείου Γεωργίας. Αργότερα κάποιες από τις «ομάδες» αυτές μετατράπηκαν σε γεωργικούς συνεταιρισμούς ή/και σε πολιτιστικούς συλλόγους, όπως για παράδειγμα ο Γεωργικός Πιστωτικός Συνεταιρισμός Μονής Γηροκομείου ο οποίος προήλθε από την Προσφυγική ομάδα Μενεμένης Γηροκομείου Πατρών.

Ο Μιχάλης Ροδάς δημοσιογράφος του Ελεύθερου Βήματος κατέγραψε τη ζωή στην Πελοπόννησο το 1925. Στην επιτόπια μελέτη του ο Ροδάς πρότεινε πως οι πρόσφυγες της Πελοποννήσου όφειλαν να συγκροτήσουν ένα Πελοποννησιακό συνέδριο προσφύγων, παρόμοια με αυτά που συγκροτήθηκαν στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη, με σκοπό να εξετάσουν και να προβάλλουν τα προβλήματα τους και να επιτευχθεί η ομαλή κοινωνική ενσωμάτωση τους στην περιοχή. Ο Ροδάς επισήμανε, πως η Πελοπόννησος, λόγω του εδάφους της και των καλλιεργειών της θα μπορούσε να αποδώσει στις καλλιέργειες καπνού και σταφίδας μέσω των προσφυγικών εργατικών χεριών (Ροδάς, 1925:136-137), εάν είχε τον κατάλληλο σχεδιασμό.

8.5. Συμπεράσματα 8^{ου} κεφαλαίου

Μέσα από τη μελέτη των πολιτικών αποφάσεων του Πρωτοδικείου Πατρών εξετάστηκε, η ίδρυση των προσφυγικών συλλόγων – μετέπειτα σωματείων – που ιδρύθηκαν από το 1923 και εξής. Στη συνέχεια, διαχωρίστηκαν τα σωματεία μεταξύ τους, εξετάζοντας τον χαρακτήρα τους, δηλαδή τον σκοπό για τον οποίο συστάθηκαν.

Η ύπαρξη μεγάλου μέρους προσφυγικών συλλόγων μετά το 1923 απέδειξε, πως οι πρόσφυγες άρχισαν να δραστηριοποιούνται στην Ελλάδα μετά τη Συνθήκη της Λωζάννης. Για αυτό το λόγο εν πρώτοις, ξεκίνησαν να οργανώνονται σε συλλόγους, στη συνέχεια δημιούργησαν σωματεία και στόχευσαν στην ανάληψη πρωτοβουλιών για τη ζωή τους, απαιτώντας από τις ελληνικές αρχές. Επιπροσθέτως τα σωματεία των Μικρασιατών προσφύγων διατηρήθηκαν στην πάροδο των χρόνων. Κάποια από αυτά επιβιώνουν ακόμα και σήμερα. Γεγονός που αποδεικνύει πως η ενεργοποίηση των προσφύγων δεν ήταν πρόσκαιρη αλλά είχε μακροπρόθεσμους στόχους. Πέρα από την ενσωμάτωσή τους στην κοινωνία του Ελληνικού Μεσοπολέμου έγινε ξεκάθαρο πως τα σωματεία των προσφύγων

ήθελαν να διατηρήσουν την Μικρασιατική τους ταυτότητα. Το στοιχείο της χριστιανικής αγάπης αποτελούσε συνεκτικό στοιχείο μεταξύ των Μικρασιατών ορθοδόξων.

Οι σύλλογοι καλούνταν να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι συμπατριώτες τους, δηλαδή την εύρεση στέγης, εργασίας, τη λήψη αποζημίωσης εν γένει την προώθηση των αιτημάτων τους. Στα σοβαρά προβλήματα οι προσφυγικοί σύλλογοι ανά την Ελλάδα συνεργάζονταν μεταξύ τους με σκοπό να πάρουν αποφάσεις από κοινού και να επιλύσουν φλέγοντα ζητήματα, όπως αυτό των προσφυγικών αποζημιώσεων.

Οι σύλλογοι που συστάθηκαν με σκοπό τη διεκδίκηση της αποζημίωσης, στη συνέχεια αδράνησαν, είτε διαλύθηκαν είτε επανιδρύθηκαν σε ψυχαγωγικούς συλλόγους. Οι προσφυγικοί σύλλογοι διεκδίκησαν τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσής τους, στους προσφυγικούς συνοικισμούς, με στόχο να ενσωματωθούν. Επίσης, η δράση των συσσωματώσεων ανέδειξε την κοινωνική θέση των προσφύγων, όπως και την επαγγελματική τους δραστηριότητα. Επίσης, από την ημερομηνία ίδρυσης των συλλόγων και των σωματείων συνάχθηκε το γεγονός πως η ημερομηνία ίδρυσης του καθενός σωματείου διαδραμάτιζε συγκεκριμένο ρόλο. Οι σύλλογοι και τα σωματεία δραστηριοποιήθηκαν σε νέα βάση από το 1930 και έπειτα και στόχευσαν, κυρίως, σε ζητήματα κοινωνικής και εκπαιδευτικής μόρφωσης, καθώς και επαγγελματικής αποκατάστασης των προσφύγων. Η αλληλεγγύη μεταξύ των προσφυγικών ομάδων αναδεικνυόταν διαχρονικά από την αρχή της γέννησης των προσφυγικών ενώσεων και σωματείων. Από το 1930 τα σωματεία και οι ενώσεις διάνθισαν τους σκοπούς συγκρότησής τους, συμπεριλαμβάνοντας τη μέριμνα για την εύρεση εργασίας στα μέλη τους και τη φροντίδα για τον εξωραϊσμό των προσφυγικών συνοικισμών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ: ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η μελέτη διερεύνησε σε εμπειρικό επίπεδο τις δράσεις που αναλήφθηκαν στην πολύπαθη Ελλάδα του μεσοπολέμου προκειμένου να οργανωθούν δράσεις αποκατάστασης και ευρύτερης κοινωνικής ενσωμάτωσης των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής στη σκιά των εγχώριων και διεθνών εξελίξεων. Ο αντίκτυπος του Μεγάλου Πολέμου δημιούργησε μία νέα πραγματικότητα, κυρίως με τον κατακερματισμό των μεγάλων αυτοκρατοριών και τη δημιουργία των εθνών-κρατών. Παράλληλα άλλαξε η δομή των κοινωνιών και η σχέση κράτους-πολιτών. Μετά το τέλος της μεγάλης σύρραξης, οι πόλεμοι συνεχίστηκαν και προκάλεσαν κοσμοϊστορικές αναγκαστικές μετακινήσεις πληθυσμών.

Η έρευνα ανήκει στο γνωστικό πεδίο της Ιστορίας της Κοινωνικής Πολιτικής. Για την υλοποίηση της επιχειρήθηκε ένας *διάλογος* μεταξύ Κοινωνικής Πολιτικής και Ιστορίας. Η Κοινωνική Πολιτική προσεγγίστηκε μέσα από τις αρχές, τις αξίες της και το εύρος δράσης της. Η Κοινωνική Πολιτική ως μία τρισχιδής έννοια, μεταβαλλόμενη, αντιφατική και διεπιστημονική πρόσθεσε τα απαραίτητα μέσα και τη γνώση, ώστε να αναγνωστούν σε βάθος και με σφαιρικό τρόπο οι εξελίξεις που συνέβησαν στην Ελλάδα την περίοδο του Μεσοπολέμου. Στο ταραγμένο αυτό περιβάλλον, τα προσφυγικά ρεύματα επέτειναν τα προβλήματα στη δημόσια υγεία, εξαιτίας της ραγδαίας επιτάχυνσης της διάδοσης ασθενειών και επιδημιών. Τα ευρωπαϊκά κράτη στο γύρισμα του αιώνα κλήθηκαν να αναδιαρθρωθούν. Η δημόσια υγεία και υγιεινή αντιμετωπίστηκε ως κρατική πρόνοια και παροχή. Στις δυτικές χώρες υπήρξε σαφής διαφορά και διαχωρισμός στην αντιμετώπιση της δημόσιας παροχής υγείας. Συγχρόνως για την αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων ενισχύθηκαν οι φιλανθρωπικές και ανθρωπιστικές δράσεις και σταδιακά μετατράπηκαν σε κρατικές παροχές. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός πως μετά το τέλος του Μεγάλου Πολέμου θεσμοθετήθηκαν οι κρατικές δομές υγείας σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Παράλληλα, ιδρύθηκαν οι διεθνείς φιλανθρωπικοί οργανισμοί αναθεωρώντας τα μέχρι τότε, ισχύοντα δεδομένα για την υγεία και την υγιεινή. Η ίδρυση της Κ.τ.Ε. το 1919 προώθησε τις ανθρωπιστικές αξίες και στη συνέχεια οργάνωσε ξεχωριστό οργανισμό υγείας. Σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν και οι αμερικανικοί οργανισμοί Rockefeller και Carnegie συνδράμοντας τους ευρωπαϊκούς οργανισμούς.

Μετά το ξέσπασμα του Α'ΠΠ ο ελληνικός Πατριωτικός σύνδεσμος προχώρησε σε μέτρα κοινωνικής πολιτικής που προετοίμασαν την κοινωνία για το επερχόμενο προσφυγικό κύμα του 1922. Μέχρι τότε υπήρχε ακινησία και δεν είχε ληφθεί καμία ουσιαστική πρωτοβουλία

στο ζήτημα της δημόσιας υγείας και υγιεινής. Η κοινωνική πολιτική ασκούνταν μέσω των φιλανθρωπικών εταιρειών και των συλλόγων.

Ουσιαστικά, η Κοινωνική Πολιτική εξελίχθηκε και διαμορφώθηκε σε υπερεθνικό επίπεδο την περίοδο του Μεσοπολέμου. Άλλωστε, ο 20^{ος} αιώνας θεωρήθηκε ο χρυσός της αιώνας με τη δημιουργία όρων (όπως το welfare state/κράτος ευημερίας) που αποτέλεσαν τη βάση των θεωριών περί κράτους. Το κράτος ευημερίας αποτελεί έναν όρο που συνεχώς εξελίσσεται και επηρεάζεται άμεσα από τις ιστορικές εξελίξεις. Σε περιόδους κρίσεων το κράτος είχε τη δυνατότητα να παρεμβαίνει άμεσα με μέτρα κοινωνικής πολιτικής. Παράλληλα, επεκτάθηκαν τα όρια και το εύρος σχεδιασμού και εφαρμογής της κοινωνικής πολιτικής.

Το πεδίο έρευνας της Κοινωνικής Πολιτικής είναι η ερμηνεία, η αξιολόγηση και η ανάλυση της στοχοθεσίας των κρατικών κοινωνικών πολιτικών. Μετά την κατάρρευση του Μικρασιατικού μετώπου δημιουργήθηκε μια κοινωνική πολιτική, σχεδιασμένη ως κυβερνητική δράση έκτακτης ανάγκης και επείγουσας μορφής με πτυχές μεταναστευτικής πολιτικής και κοινωνικής ενσωμάτωσης με σκοπό την κοινή ωφέλεια (γηγενών και προσφύγων). Τα καίρια πεδία σχεδιασμού της Κοινωνικής Πολιτικής βασίζονται σε πυρηνικές κοινωνικές παροχές, όπως η υγεία, η κοινωνική ασφάλιση, η κοινωνική πρόνοια, η εκπαίδευση, η στέγαση και η εργασία. Στόχος της είναι να συμβάλλει στην επίτευξη της κοινωνικής και ατομικής ευημερίας. Κατά τη διαδικασία επίτευξης του σχεδιασμού της Κοινωνικής Πολιτικής, αρωγοί στέκονται η οικογένεια, η κοινότητα-γειτονιά, το κράτος, οι εκλεγμένες κυβερνήσεις, οι κοινωνικές υπηρεσίες, η εκκλησία, ο εθελοντισμός και ο φιλανθρωπικός τομέας. Το σύστημα των αλληλένδετων αυτών θεσμών λειτούργησε και κατά την άφιξη του προσφυγικού πληθυσμού του 1922. Ο σχεδιασμός και η εφαρμογή των μέτρων κοινωνικής πολιτικής στοχεύουν στην ελαχιστοποίηση των κοινωνικών κινδύνων και την παροχή κοινωνικών επιδομάτων σε ευπαθείς ομάδες. Εντούτοις ελλοχεύουν κίνδυνοι, όπως η επανάπαυση των ευπαθών ομάδων στην επιδοματική κρατική πολιτική και στην άσκηση κοινωνικού ελέγχου και πειθαρχίας από το κράτος. Κατά την εφαρμογή των μέτρων κοινωνικής ενσωμάτωσης των προσφύγων από το κράτος, οι ελληνικές κυβερνήσεις αλλά και οι διεθνείς οργανισμοί σταμάτησαν την επιδοματική πολιτική προς των προσφυγικό πληθυσμό με στόχο να μη δημιουργήσουν επαγγελματίες – πρόσφυγες.

Η Ελλάδα βίωσε μια άνευ προηγουμένου αστάθεια και αναταραχή στις αρχές του 20ού αιώνα, η οποία χαρακτηρίστηκε από σημαντικές προσφυγικές ροές που επηρέασαν την

ιστορία και την ανθεκτικότητά της. Οι γεωπολιτικές διενέξεις, οι εδαφικές αλλαγές και τα επακόλουθα του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου συνδέθηκαν στενά με τα κύματα προσφύγων που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και ο Α' Π.Π. προκάλεσαν ένα κύμα προσφύγων το 1914, το οποίο λειτούργησε ως καταλύτης για τη μετέπειτα αλυσίδα γεγονότων. Αναδείχθηκε η περίπλοκη αλληλεπίδραση μεταξύ των εγχώριων πολιτικών δυνάμεων και των ξένων συγκρούσεων. Ο ξεριζωμός πολλών ομάδων, ιδίως των ελληνικής καταγωγής και άλλων εθνικοτήτων, αποκάλυψε το πολύπλοκο πολιτισμικό μωσαϊκό των Βαλκανίων και τις δυσκολίες της κοινωνικής ενσωμάτωσης κατά τη διάρκεια μιας κρίσης. Η Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 ήταν αναμφίβολα μία από τις καθοριστικότερες στιγμές της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Η άφιξη περίπου 1,5 εκατομμυρίων προσφύγων από τη Μικρά Ασία στην Ελλάδα, αντιπροσώπευε μια πρωτοφανή πρόκληση για το ελληνικό κράτος, το οποίο βρέθηκε αντιμέτωπο με την ανάγκη να διαχειριστεί μια ραγδαία αύξηση του πληθυσμού του σε μία εποχή οικονομικής και κοινωνικής αστάθειας εξαιτίας της μακρόχρονης πολεμικής προσπάθειας (Βαλκανικοί πόλεμοι-Μικρασιατική ήττα). Η πίεση στους πόρους, τις υποδομές και τον κοινωνικό ιστό της Ελλάδας επιδεινώθηκε από τον επαναπατρισμό ελληνικών στρατευμάτων και πολιτών από τη Μικρά Ασία.

Τα προβλήματα και τα εμπόδια κοινωνικής ενσωμάτωσης αυτού του νεοεισερχόμενου πληθυσμού ήταν ποικίλα, συμπεριλαμβανομένων των θεμάτων υγείας, της πολιτιστικής διατήρησης και της ανάγκης για μακροπρόθεσμες μεθόδους κοινωνικής ενσωμάτωσης. Οι άμεσες επιπτώσεις της μετεγκατάστασης αντιμετωπίστηκαν λόγω των μέτρων έκτακτης ανάγκης, της διεθνούς συνεργασίας και βοήθειας. Στη συνέχεια, η Συνθήκη της Λωζάννης προκάλεσε με τη σειρά της ρηξικέλευθες αλλαγές στο ελληνικό και το τουρκικό κράτος αντίστοιχα, με την οριστική και αμετάκλητη μετακίνηση πληθυσμών με βάση το άρθρο 1 της Ελληνοτουρκικής ανταλλαγής πληθυσμών.

Η μαζική εισροή του προσφυγικού κύματος του 1922 υπήρξε καταλυτική για το ελληνικό κράτος, καθώς ο πληθυσμός αυξήθηκε κατά πολύ θέτοντας σοβαρούς κινδύνους για την υγεία των προσφύγων. Τα πρώτα χρόνια (μεταξύ 1922-1925) ο προσφυγικός πληθυσμός στεγάστηκε πρόχειρα σε δημόσια κτίρια, εκκλησίες, σχολεία, θέατρα και αποθήκες. Συγχρόνως, ο προσφυγικός πληθυσμός είχε ταξιδέψει σε άθλιες συνθήκες υγιεινής και έφτασε σε μια χώρα που ήδη μαστιζόταν από μεγάλη έξαρση ασθενειών. Η αθρόα προσφυγική έλευση σε συνδυασμό με την πρόχειρη μαζική στέγαση έφερε μεγάλη νοσηρότητα και θνησιμότητα στον προσφυγικό πληθυσμό. Η θνησιμότητα εκείνη την

περίοδο ήταν ιδιαίτερα υψηλή εξαιτίας των δυσκολιών. Η αντίδραση του προσφυγικού πληθυσμού ήταν άμεση, επιδιώκοντας την εξασφάλιση κατάλληλων οικιών και την ανέγερση προσφυγικών συνοικισμών. Ο κρατικός μηχανισμός, οι φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης αλλά και οι διεθνείς οργανισμοί δούλεψαν και έλαβαν μέτρα περιορισμού της νοσηρότητας με αποστολή ιατρικού και νοσηλευτικού προσωπικού. Συγχρόνως, οι ντόπιοι γιατροί κατέβαλαν κάθε δυνατή προσπάθεια, συνήθως με ανεπαρκή μέσα, για να περιορίσουν την εξάπλωση των ασθενειών.

Η χώρα βρισκόταν σε ανίσχυρη θέση να διαχειριστεί την αποκατάσταση των προσφύγων, χωρίς εξωτερική βοήθεια. Είναι το χρονικό σημείο όπου η ουσιαστική διεθνής βοήθεια προς μια φτωχή χώρα σε μεγάλη κρίση αναδεικνύει μια πρόιμη –κατακερματισμένη αλλά καλοδεχόμενη– μορφή υπερεθνικής κοινωνικής πολιτικής που αναπτύχθηκε συστηματικότερα μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Το ελληνικό κράτος έκανε έκκληση στην Κ.τ.Ε. και ταυτοχρόνως συνέδραμαν οι διεθνείς ανθρωπιστικές οργανώσεις αλλά και οι ιδιώτες. Ο ρόλος του Α.Ε.Σ θεωρήθηκε καίριος και καθοριστικός όχι μόνο στο ζήτημα της προσφοράς αλλά και σε βασικά ζητήματα ανάδειξης των προβλημάτων, και άσκησης πίεσης των ιθυνόντων του οργανισμού προς το κράτος. Ο Α.Ε.Σ. διαδραμάτισε μεγάλο ανθρωπιστικό έργο, διανέμοντας άμεσα τρόφιμα, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, ενδύματα και κλινοσκεπάσματα, παρά τη βραχύβια παραμονή του στην Ελλάδα. Οι σχέσεις του Α.Ε.Σ. με τις ελληνικές αρχές και τους Έλληνες που ανέλαβαν συγκεκριμένες θέσεις σε σχέση με την προσφυγική αποκατάσταση πέρασαν από διάφορες διακυμάνσεις. Σε όλη αυτή την αμφίροπη κατάσταση διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο το τεταμένο ελληνικό πολιτικό κλίμα. Εντός της διοίκησης του Α.Ε.Σ., επίσης, υπήρξαν διχογνωμίες, όταν τέθηκε το ζήτημα της παραμονής ή της αποχώρησης του οργανισμού από την Ελλάδα το 1923. Εντούτοις μετά την αποχώρηση του Α.Ε.Σ., το ελληνικό κράτος αναζητά συστηματικότερες λύσεις για την προσφυγική αποκατάσταση και την ενσωμάτωση προσφεύγοντας στην Κ.τ.Ε.. Οι ιδιωτικές πρωτοβουλίες ήταν παρούσες παρέχοντας τρόφιμα, υγειονομική περίθαλψη και σίτιση συμβάλλοντας στην κοινωνική προσφυγική ενσωμάτωση. Παράλληλα, το 1928 έγινε προσπάθεια για τη δημιουργία υγειονομικής επιτροπής στην Ελλάδα υπό την αιγίδα της Κ.τ.Ε., σχέδιο, όμως, που δυστυχώς ναυάγησε.

Καθώς προέκυψαν προκλήσεις εν μέσω της προσφυγικής κρίσης μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, η ανάγκη για αποτελεσματική συνεργασία έγινε επιτακτική. Η ΕΑΠ ενήργησε υπό την αιγίδα της Κοινωνίας των Εθνών, και σε συνεργασία με την ελληνική κυβέρνηση, κατάφερε να παρέχει στέγαση σε χιλιάδες οικογένειες μέσω της κατασκευής προσφυγικών

κατοικιών σε διάφορες πόλεις και περιοχές της χώρας. Η ΕΑΠ λειτούργησε ως ένας διεθνής οργανισμός που δημιουργήθηκε μετά το τέλος του Μεγάλου Πολέμου και επέδρασε αποφασιστικά στην κάλυψη της προσφυγικής κοινωνικής ενσωμάτωσης στην Ελλάδα. Η διαδικασία αυτή, ωστόσο, δεν ήταν απαλλαγμένη από δυσκολίες: η έλλειψη κεφαλαίων, η ανεπαρκής υποδομή και οι διαφορετικές κοινωνικό-πολιτισμικές ανάγκες των προσφύγων, τη μάστιζαν. Παρά τα εμπόδια, η προσπάθεια αυτή αποτέλεσε ένα σημαντικό βήμα προς την ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία. Η πολυδιάστατη φύση της κρίσης - που εκτεινόταν σε κοινωνικούς, οικονομικούς και πολιτικούς τομείς- απαιτούσε μια ενιαία προσέγγιση από όλα τα ενδιαφερόμενα μέρη. Οι συνεχείς καθυστερήσεις στην ανέγερση των συνοικισμών απεδείκνυαν τα προβλήματα, τις καθυστερήσεις μεταξύ των κρατικών αρχών, της τοπικής αυτοδιοίκησης, της ΕΑΠ, του ΤΠΠ, του Υπουργείου Πρόνοιας και των διεθνών οργανισμών που ως αντίκτυπο είχαν την αργή στεγαστική αποκατάσταση του προσφυγικού πληθυσμού. Οι κυβερνήσεις του μεσοπολέμου μαζί με την τοπική αυτοδιοίκηση κατέβαλαν προσπάθειες να αποκαταστήσουν τον προσφυγικό πληθυσμό και να τον ενσωματώσουν στην Ελλάδα. Εντούτοις, πολλοί από τους πρόσφυγες αρχικά δεν μπόρεσαν να υπαχθούν κάτω από τη μέριμνα της κρατικής παροχής και βοήθειας προς αυτούς και για πολύ καιρό ήταν αναγκασμένη να ζουν πολλοί πρόχειρα και με τα απολύτως βασικά. Παράλληλα υπέμεναν τις δυσλειτουργίες του ελληνικού κράτους, τις γραφειοκρατικές διαδικασίες και την έλλειψη ανθρώπινου δυναμικού. Το ελληνικό κράτος είχε αποδεχτεί να διαθέσει πλήρως πόρους και μέσα στην ΕΑΠ και στις επιτροπές της και όχι να παρακωλύει το έργο της.

Αξιολογώντας την εφαρμογή της μεσοπολεμικής κοινωνικής πολιτικής, το ελληνικό κράτος αποτάθηκε άμεσα στους διεθνείς οργανισμούς για οικονομική ενίσχυση και οργάνωση. Παράλληλα, οι προσφυγικές πιστώσεις και τα δάνεια που παρείχαν οι διεθνείς οργανισμοί και η ίδια η Κ.τ.Ε., λειτούργησαν ως κρίσιμες υποστηρικτικές δομές για την αποκατάσταση του προσφυγικού κόσμου. Οι ελληνικές αρχές επικοινωνούσαν τακτικά με την ΕΑΠ για να γνωρίζουν το ύψος των χρεών και τον επιμερισμό τους. Η επιτροπή, με τις προσπάθειές της, κατάφερε να θέσει τα θεμέλια για την επιτυχή κοινωνική ενσωμάτωση των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία. Το 1930, η ΕΑΠ διαλύθηκε χωρίς να έχουν αποκατασταθεί πλήρως οι πρόσφυγες με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν περαιτέρω περιπέτειες μεταξύ προσφύγων και ελληνικού κράτους στην ήδη προβληματική προσφυγική αποκατάσταση και ενσωμάτωση. Οι διεθνείς οργανισμοί άρχισαν να αποχωρούν το 1929 και το 1930 (αποχώρηση Α.Ε.Σ. και διάλυση της Ε.Α.Π.) από την Ελλάδα, αφήνοντας πίσω

υποστηρικτικές δομές, ωστόσο η χώρα κλήθηκε μόνη της να ενσωματώσει τον προσφυγικό πληθυσμό. Οι δημόσιες υπηρεσίες ανέλαβαν να αποδώσουν τα οριστικά παραχωρητήρια και να αναλάβουν την αποπληρωμή των προσφυγικών δανείων. Η προσφυγική αποκατάσταση και η κοινωνική ενσωμάτωση επηρεάστηκε άμεσα από την πολιτική αστάθεια της εποχής. Ο προσφυγικός πληθυσμός εναπόθετε τις ελπίδες του στα πολιτικά πρόσωπα. Μια τέτοια περίπτωση ήταν του Ι. Μεταξά που εκμεταλλεύτηκε την προσφυγική απελπισία, για να παγιώσει την εξουσία του και να αναπτύξει ισχυρό κοινωνικό έρεισμα.

Από τις απογραφές έγινε αντιληπτό ότι το ελληνικό κράτος δέχθηκε ένα μεγάλο όγκο προσφυγικού πληθυσμού μετά το 1920, που άλλαξε την πληθυσμιακή εικόνα της χώρας. Η εγκατάσταση των προσφύγων σε συγκεκριμένες περιοχές καθορίστηκε βάσει συγκεκριμένων συνθηκών και επηρεάστηκε από διάφορους παράγοντες, όπως τη διαθεσιμότητα γης και στέγης, τις μεγάλες ιδιοκτησίες, οι οποίες βρίσκονταν κυρίως σε περιοχές που προϋπήρχαν τσιφλίκια και μεγάλες ιδιοκτησίες θρησκευτικών ιδρυμάτων (μουσουλμανικών ή χριστιανικών). Στην Πελοπόννησο αξιοποιήθηκε η μοναστηριακή γη στις περιπτώσεις της Μονής Γηροκομείου, στον προσφυγικό συνοικισμό του Γηροκομείου, στην Κάτω Παναγιά Κυλλήνης και στις εκτάσεις της Μονής Καστρίου στα Λιβερά Λακωνίας. Στο ζήτημα της αστικής αποκατάστασης αποδείχθηκε πως οι αστικοί συνοικισμοί έμειναν στάσιμοι σε πολλές περιοχές της Πελοποννήσου, όπως για παράδειγμα στην Σπάρτη, που οι πρώτες συζητήσεις για τον αστικό συνοικισμό της Σπάρτης ξεκίνησαν το 1929. Τις ατέλειες των ελληνικών απογραφών συμπλήρωσε σε μεγάλο μέρος το έργο του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στην Ελλάδα με λεπτομερείς αναφορές σχετικά με τη σύνθεση του προσφυγικού πληθυσμού. Συγκεντρωτικός πίνακας του φορέα συμπλήρωσε την εικόνα της Πελοποννήσου από το 1922 έως τέλη του 1924 και επιβεβαίωσε πως οι πρόσφυγες μετακινούνταν συνεχώς.

Η Πελοπόννησος όπως συμπεραίνεται από τα δεδομένα της εποχής ήταν μία ευμετάβλητη περιοχή που επηρεάστηκε σε βάθος από την εισροή των προσφύγων. Ωστόσο, δεν ήταν εύκολο να αποτυπωθεί ένα έγκαιρο αποτέλεσμα απογραφών. Τα δημογραφικά δεδομένα ενέχουν ιστορική οπτική. Από το 1922 ήλθαν αρκετοί πρόσφυγες στην Πελοπόννησο παρέμειναν, διασπάρθηκαν στη χώρα, επηρέασαν την καθημερινότητα των γηγενών και εν τέλει ένα μικρό ποσοστό παρέμεινε και προσπάθησε να ενσωματωθεί. Η υποδοχή των προσφύγων τον Σεπτέμβριο του 1922 έγινε με διαφορετικό τρόπο στην κάθε τοπική κοινωνία της Πελοποννήσου. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό αυτής της πορείας είναι ότι ενώ το ποσοστό των προσφύγων της Πελοποννήσου είναι κοντά στο 2,3% του συνόλου των

προσφύγων, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο και απέκτησε τη δική του ταυτότητα. Η μελέτη του σωματειακού φαινομένου παραμένει ένα ανοιχτό πεδίο έρευνας, καθώς καταπιάνεται με την ιστορικότητα του φαινομένου, της κοινωνικής ενσωμάτωσης των προσφύγων στους αστικούς και αγροτικούς συνοικισμούς της Πελοποννήσου. Ακολουθεί την εξέλιξή του, τις συνέχειες, και τις μεταβολές σε διαφορετικές χρονικές στιγμές βάσει των ιδιαιτεροτήτων και των αναγκών του γηγενούς και του προσφυγικού πληθυσμού.

Η σύσταση προσφυγικών συνοικισμών και η διάχυση των προσφύγων ήταν άμεση, κυρίως στις μεγάλες πόλεις, καθώς οι επιδημικές ασθένειες εξαπλώνονταν σε όλους τους πολίτες. Το ελληνικό κράτος είχε δεσμευτεί να παράσχει εργατικό δυναμικό, υλικά, εργαλεία, ζώα εν γένει οτιδήποτε θα διευκόλυνε την ΕΑΠ. Ωστόσο προέκυπταν συχνά προβλήματα συνεννόησης και συνεργασίας. Στο νομό Αχαΐοήλιδος προκλήθηκαν τριβές μεταξύ της τοπικής αυτοδιοίκησης και του τοπικού γραφείου Εποικισμού, της κεντρικής Επιτροπής της ΕΑΠ αλλά και του Υπουργείου Γεωργίας για ποικίλα ζητήματα, όπως το ζήτημα της αναδάσωσης περιοχών που είχαν εγκατασταθεί πρόσφυγες.

Οι κοινωνικές συνθήκες στην Πελοπόννησο ρευστοποιήθηκαν σε μεγάλο βαθμό. Ο αριθμός των προσφύγων γνώρισε αλλεπάλληλες μεταβολές, αποτέλεσμα των συνεχών πληθυσμιακών μετακινήσεων εντός και εκτός Πελοποννήσου. Το μεγάλο πρόβλημα των προσφύγων ήταν η έλλειψη σταθερής κατοικίας. Ιδιαίτερα στην Πελοπόννησο, διότι ο προσφυγικός πληθυσμός αντιμετωπίστηκε ως ένα πρόσκαιρο πρόβλημα. Συνεπώς, για μεγάλο διάστημα, οι πρόσφυγες μετακινούνταν και διαβιούσαν σε άθλιες συνθήκες, χωρίς προγραμματισμένες προοπτικές εγκατάστασης. Το ποσοστό της προσφυγικής εγκατάστασης στην Πελοπόννησο ήταν μικρό, ωστόσο λόγω της γεωμορφολογίας της Πελοποννήσου, είχε τη δυνατότητα να επιφέρει αλλαγές επί τα βελτίω στην εν λόγω περιοχή με όρους κοινωνικής ωφέλειας και ευημερίας. Παράλληλα, τα λιμάνια της Πελοποννήσου ήταν πολυσύχναστα και εμπορικά κέντρα και για αυτό το λόγο, οι πόλεις είχαν ενισχυθεί με εσωτερικούς μετανάστες. Οι πόλεις της Πελοποννήσου διέθεταν το επαγγελματικό υπόβαθρο, για να αποκατασταθούν οι νεήλυδες, ωστόσο ο προσφυγικός πληθυσμός αντιμετώπισε μείζονα προβλήματα ανεργίας και κοινωνικής ενσωμάτωσης. Οι συνοικισμοί των πόλεων δεν αποτελούνταν μόνο από οικίες και δωμάτια αλλά αναπτύχθηκαν με τέτοιο τρόπο συμπεριλαμβάνοντας, συμπεριλαμβάνοντας την οικοδόμηση πλατειών, εκκλησιών, σχολείων και κάποιες φορές γηπέδων. Συγχρόνως στην αγροτική αποκατάσταση οι προσφυγικές ομάδες λειτούργησαν ως άτυπες μορφές συλλογικοτήτων, διότι ευθύνονταν για τη διαδικασία της αποκατάστασης και της διανομής των κλήρων. Ο σκοπός ήταν η

ανάπτυξη και η διεύρυνση των διαπροσωπικών, κοινωνικών επαφών με απώτερο στόχο την κοινωνική ενσωμάτωση του προσφυγικού πληθυσμού στην Ελλάδα. Ο πολεοδομικός ιστός των πόλεων επηρεάστηκε από την ανέγερση των προσφυγικών συνοικισμών, παρόλο που δημιουργήθηκαν στις παρυφές των πόλεων. Ακόμη και σήμερα, οι προσφυγικοί συνοικισμοί αποτελούν μνημονικούς τόπους.

Οι πρώτες αντιδράσεις και τα πρώτα μέτρα που ελήφθησαν με την προσφυγική έλευση χαρακτηρίστηκαν από αυθορμητισμό και φιλανθρωπία από τους γηγενείς Πελοποννήσιους. Στην πρώτη τους αντίδραση, οι γηγενείς λειτούργησαν εντός πλαισίου θρησκευτικών αξιακών συστημάτων. Ο Τύπος λειτούργησε ως ένα πρόσφορο έδαφος έκφρασης των προσφυγικών αιτημάτων, κυρίως σε όσες εφημερίδες είχαν βενιζελικό προσανατολισμό. Ο ντόπιος πληθυσμός βοήθησε τους πρόσφυγες προσφέροντας από χρήματα, φαγητό, φάρμακα μέχρι και οικίες. Ωστόσο όλο αυτό το ευνοϊκό κλίμα στήριξης μεταβλήθηκε στα επόμενα χρόνια κατά τη διαδικασία της μόνιμης προσφυγικής κοινωνικής ενσωμάτωσης. Ο προσφυγικός πληθυσμός στεγαζόταν σε αποθήκες, σε δημόσια κτίρια και στη συνέχεια η κρατική μηχανή προχώρησε σε επιτάξεις οικιών. Οι κατά τόπους νομαρχίες βοήθησαν τον προσφυγικό πληθυσμό με μέτρα άτυπης κοινωνικής πολιτικής, χορηγώντας βραχύβια επιδόματα (κυρίως στην Πάτρα και στην Καλαμάτα), τα οποία όμως από τις αρχές του 1923 διανεμήθηκαν μόνο στις ευπαθείς ομάδες του προσφυγικού πληθυσμού (χήρες, ορφανά και ηλικιωμένους).

Η ανάδειξη της φιλανθρωπίας κατέστη αναπόφευκτη και αποτέλεσε ένα δυναμικό κοινωνικό φαινόμενο. Οι διεθνείς φιλανθρωπικές οργανώσεις συνέδραμαν τις ελληνικές υγειονομικές αρχές θέτοντας τις βάσεις για την ίδρυση νοσοκομείων και υγειονομικών φορέων. Η αμερικανική βοήθεια είχε την πιο δυναμική παρουσία καλλιεργώντας την αμερικανική κοινωνική αντίληψη στα ιδρύματα που δημιούργησε. Παράλληλα, οι πρόσφυγες ανέπτυξαν σωματειακή δράση ένα αίσθημα αλληλεγγύης που τους έδενε ανεξάρτητα από τον τόπο καταγωγής, καθώς σχεδόν σε όλους τους συλλόγους έλαβαν μέρος πρόσφυγες από όλες τις περιοχές που υπέστησαν διωγμό. Το στοιχείο της χριστιανικής αγάπης αποτελούσε συνεκτικό στοιχείο μεταξύ των Μικρασιατών ορθοδόξων. Συγχρόνως, η κοινή μικρασιατική καταγωγή τους βοήθησε να καλλιεργήσουν το αίσθημα υπεράσπισης των συμφερόντων τους, τείνοντας να διεκδικήσουν τη θέση τους μέσα στην ελληνική κοινωνία και να επιβάλουν την ιδιότητα του πρόσφυγα ως μια πραγματικότητα που πρέπει να ενσωματωθεί στην κοινωνία.

Οι περιοχές της Πελοποννήσου δεν αποτέλεσαν τυπικές προσφυγούπολεις, όπως η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη. Υπήρξαν περισσότερο σταθμοί συνεχών μετακινήσεων των προσφύγων προς αναζήτηση κυρίως εργασίας, καθώς πόλεις της Πελοποννήσου όπως η Πάτρα και η Καλαμάτα υπήρξαν σπουδαία εμπορικά κέντρα με πολυσύχναστα λιμάνια σε όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου. Στο ζήτημα της εργασίας δεν ήταν λίγες οι φορές που οι πρόσφυγες συγκρούστηκαν με έντονους διαξιφισμούς για τα ημερομίσθιά τους. Ήδη από την υπογραφή της Σύμβασης της Λωζάννης συσπειρώθηκαν οι πρώτες προσφυγικές συσσωματώσεις πανελληνίως. Οι επωνυμίες των συλλόγων, οι σφραγίδες, οι χριστιανικές παραστάσεις και τα σύμβολα των σωματείων με τον δικέφαλο αετό, το κλαδί ελιάς, τη χειραγία καταδείκνυαν την έντονη σύνδεση μεταξύ των μελών και την ανάγκη για αλληλοβοήθεια, αλληλεγγύη και κοινωνική ενσωμάτωση στην νέα πατρίδα. Οι λέξεις ανέδειξαν συλλογικότητες που στρέφονται στις ανάγκες των μελών τους, ενώ παράλληλα διατύπωναν αιτήματα και διεκδικούσαν. Η προσφυγική φωνή, επίσης, κατόρθωσε να εισακουστεί μέσα από τις παρεμβάσεις της, στον Τύπο, τη δραστηριότητα των προσφυγικών σωματείων και τις συνδιαλλαγές της με την κρατική μηχανή. Με αυτόν τον τρόπο, ο νεοεισερχόμενος πληθυσμός συσπειρώθηκε και διεκδίκησε την κάλυψη επειγουσών αναγκών που εξασφάλιζαν την επιβίωση του, διαμορφώνοντας τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του και συνειδητοποιώντας πως επιβάλλεται να παλέψει για τη φυσική και κοινωνική του επιβίωση.

Πολλοί από τους πρόσφυγες δούλευαν ως έμποροι ή μάστορες στην περιοχή καταγωγής τους και στην Ελλάδα αναγκάζονταν να μετατραπούν σε αγρότες. Συγχρόνως στις πόλεις, όπως για παράδειγμα στην Πάτρα κινητοποιήθηκαν οι εύρωστοι επιχειρηματίες συνδράμοντας τους πρόσφυγες και εξασφαλίζοντάς τους χαμηλά ημερομίσθια στις επιχειρήσεις τους. Ταυτοχρόνως και οι γυναίκες εμπλέκονταν στην επαγγελματική διαδικασία. Ιδιαίτερα τον πρώτο καιρό της προσφυγικής έλευσης, οι γυναίκες υπερτερούσαν αριθμητικά έναντι των ανδρών. Η προσαρμογή των προσφύγων με τους γηγενείς κατοίκους δεν ήταν εύκολο εγχείρημα, καθώς ανταγωνίζονταν σε επαγγελματικό και κοινωνικό επίπεδο. Παράλληλα η ένταξη των προσφύγων στον εργασιακό στίβο προέβαλε επίσης το θέμα της ανεργίας της εποχής από το οποίο υπέφεραν και πολλοί γηγενείς. Συγχρόνως, η συνύπαρξη των προσφύγων με τους γηγενείς κατοίκους αποτέλεσε ένα ζήτημα που διαχρονικά απασχολεί τον επιστημονικό -και όχι μόνο- κόσμο, καθώς η σχέση τους δεν ήταν πάντοτε αρμονική. Αναπτύχθηκαν κοινωνικές τριβές λόγω των διαστάσεων στις συνήθειες, στη γλώσσα και στις παραδόσεις.

Συγχρόνως, είναι βασικό να τονιστεί και ο ρόλος των γυναικών, που πολλές φορές εργάστηκαν ως νοσηλεύτριες κάνοντας έναν μεγάλο αγώνα για να βοηθήσουν αρρώστους, αμάχους και λοιπούς πληθυσμούς που το είχαν άμεση ανάγκη. Με την έλευση των προσφύγων οι περιπέτειες ίδρυσης και επίσημης θεσμοθέτησης υπηρεσιών υγείας επιταχύνθηκαν για να πετύχουν την περίθαλψη των προσφύγων. Παράλληλα, πρέπει να σημειωθεί η αυτοθυσία και των ντόπιων γιατρών που προσπαθούσαν να ανταπεξέλθουν στην προσφυγική κρίση με πενιχρά μέσα και με ελάχιστη κρατική βοήθεια. Σε πολλές περιπτώσεις το αδιέξοδο των κρατικών υπηρεσιών έκανε γιατρούς και φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης να παραιτούνται από την προσπάθεια, όπως συνέβη στη Μεσσήνη.

Οι δράσεις των ίδιων των προσφύγων απέκτησαν βαρύνουσα σημασία καθώς ήδη από τους πρώτους μήνες έλευσης τους οργανώθηκαν κοινωνικά σε συσσωματώσεις, συλλόγους και σωματεία. Η ταυτότητα του πρόσφυγα σφυριλατήθηκε μέσα στους προσφυγικούς συλλόγους. Οι εν λόγω συσσωματώσεις στράφηκαν στις επείγουσες ανάγκες των μελών τους διατυπώνοντας αιτήματα και διεκδικήσεις προς το κράτος. Η προσφυγική ταυτότητα διαμορφώθηκε μέσα από την ίδια την εμπειρία του ξεριζωμού και των δυσχερών συνθηκών έλευσης στην Ελλάδα ξεπερνώντας τις τοπικότητες των ιδιαίτερων προσφυγικών πατρίδων. Ουσιαστικά μετά τον εκτοπισμό δημιουργήθηκε μία νέα ταυτότητα. Η απόκτηση της προσφυγικής ιδιότητας ήταν το κριτήριο νομιμοποίησης για την απόκτηση δημόσιων εγγράφων, ενός στρέμματος γης και περιουσίας.

Οι προσφυγικοί σύλλογοι καλούνταν να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι συμπατριώτες τους, δηλαδή την εύρεση στέγης, εργασίας, τη λήψη αποζημίωσης εν γένει την προώθηση των αιτημάτων τους. Στα σοβαρά προβλήματα οι προσφυγικοί σύλλογοι ανά την Ελλάδα συνεννοούνταν μεταξύ τους με σκοπό να πάρουν αποφάσεις από κοινού και να επιλύσουν φλέγοντα ζητήματα, όπως αυτό των προσφυγικών αποζημιώσεων. Ο Τύπος λειτούργησε και ως η φωνή των προσφύγων, το μέσο που χρησιμοποιούσαν για να εισακουστούν και να προβάλλουν τα προβλήματά τους. Οι σύλλογοι που συστάθηκαν με σκοπό τη διεκδίκηση της αποζημίωσης, στη συνέχεια αδράνησαν, είτε διαλύθηκαν είτε επανιδρύθηκαν σε ψυχαγωγικούς συλλόγους. Οι προσφυγικοί σύλλογοι διεκδίκησαν τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης τους στους προσφυγικούς συνοικισμούς με στόχο να ενσωματωθούν. Τα αιτήματά τους, ουσιαστικά επρόκειτο να εξυπηρετήσουν και τη ζωή των γηγενών κατοίκων.

Σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, δημόσια κοινωνικότητα λειτούργησε σφυρηλατώντας την προσφυγική ταυτότητα διαχρονικά. Η προσφυγική ταυτότητα λειτούργησε ως μία ευρεία, φαντασιακή ταυτότητα που κάλυψε όλο τον νεοεισερχόμενο πληθυσμό. Με αυτή την φαντασιακή ταυτότητα αγωνίστηκε, ξεπερνώντας το τραύμα του εκτοπισμού, ώστε να αφομοιωθεί και να ενσωματωθεί στο ελληνικό κράτος. Ο όρος πρόσφυγας και εν γένει η προσφυγιά στη σύγχρονη ελληνική ιστορία ταυτίζεται με θετικό πρόσημο, όταν η υπόμνηση γίνεται για τους πρόσφυγες του 1922. Εξελικτικά αποκαταστάθηκε και ενσωματώθηκε παρά τις δυσχέρειες σε όλα τα επίπεδα, κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό, θεσμικό και την εν γένει καθυστερημένη ανάπτυξη του ελληνικού κράτους.

Εν κατακλείδι, η σφαιρική κατανόηση των άμεσων επιπτώσεων της Μικρασιατικής Καταστροφής και των μακροπρόθεσμων συνεπειών της είναι κρίσιμη ως δραματικό ιστορικό γεγονός και καταλυτική ως δομικό στοιχείο διαμόρφωσης της νέας ελληνικής πραγματικότητας μετά τον Μεσοπόλεμο. Είναι μάλλον η καθοριστική στιγμή στη διαμόρφωση της σύγχρονης ελληνικής ταυτότητας, των αξιών και των αντιλήψεων που κυριάρχησαν στη συνέχεια. Είναι αυτές ακριβώς οι εθνικές ιδιαιτερότητες που αντικατοπτρίζονται στα χαρακτηριστικά της εξέλιξης -και εν πολλοίς της πολύπλευρα καθυστερημένης ανάπτυξης- της Κοινωνικής Πολιτικής στην Ελλάδα του προηγούμενου αιώνα.

ΠΗΓΕΣ

Ανέκδοτες

Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Κεντρική υπηρεσία

Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού (1917-1923) φακ. 616, αριθμ. 2458, 12.3.1925.

Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού (1917-1923) φακ.759, αριθμ. 2473, 12.3.1925.

Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού (1917-1923) φακ.759, αριθμ. 2473, 14.3.1925.

Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού (1917-1923) φακ.759, αριθμ. 22470, 11.3.1925.

Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού (1917-1923) φακ.759, αριθμ. 2640, 16.3.1925.

Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού (1917-1923) φακ.759, αριθμ. 2771, 19.3.1925.

Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού (1917-1923) φακ.759, αριθμ. 2860, 21.3.1925.

Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού (1917-1927) φακ.751 αριθμ. 34039, 17.1.1925 Επιτροπή
Αποκατάστασης Προσφύγων

Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού (1917-1927) φακ. 977 αριθ. 19302, 8.7.1925,
Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων

Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού (1917-1927) φακ.977αριθμ.19302, 28.8.1925 Επιτροπή
Αποκατάστασης Προσφύγων

Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ). Παράρτημα νομού Αχαΐας

Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, Προσφυγικός
Συνοικισμός Γηροκομειού, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 1

Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, Προσφυγικός
Συνοικισμός Γηροκομειού, ΑΒΕ 435, ΑΕΕ: ΔΙΟΙΚ. 34.02, Κυτίο 2

Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, Προσφυγικός
Συνοικισμός Ρίου, Κυτίο 1

Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, Προσφυγικός
Συνοικισμός Ρίου, Κυτίο 2

Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, Προσφυγικός
Συνοικισμός Ρίου, Κυτίο 3

Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, Αλληλογραφία, Κυτίο 1

Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, Προσφυγικός Συνοικισμός Ρίου, Κυτίο 2

Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, Προσφυγικός Συνοικισμός Απιδεώνα, Κυτίο 1

Αρχείο Γραφείο Εποικισμού Αχαϊοήλιδος, Αγροτική αποκατάσταση, Προσφυγικός Συνοικισμός Απιδεώνα, Κυτίο 1

Δικαστικό αρχείο, Φάκελοι Σωματείων, Αρχείο του Πρωτοδικείου Πατρών, Προσφυγικοί σύλλογοι

Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών

Αρχείο Σημερινής Εγκατάστασης, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Φάκελος: Σημερινή εγκατάσταση

Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Φάκελος: Σημερινή εγκατάσταση

Γενικά Αρχεία του Κράτους, Νομού Λακωνίας

Αρχείο Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας

Πρωτοδικεία

Αρχείο Πρωτοδικείου Πατρών

Αρχείο Πρωτοδικείου Κορίνθου

Αρχείο Πρωτοδικείου Τρίπολης

Ιδιωτικές συλλογές

Αρχείο Κόλλα, ΓΑΚ Αχαΐας

Αρχείο Ευάγγ. Παπαγιαννόπουλου, ΓΑΚ Λακωνίας

American National Red Cross Collection, HOOVER INSTITUTION ARCHIVES
STANFORD

American National Red Cross Collection, box 19, folder 3, Ministry of Public Economy, 1922 Hoover Institution Archives.

American National Red Cross Collection, box 19, folder 12, “The Greeks in Asia Minor” article undated Hoover Institution Archives.

American National Red Cross Collection, box 19, folder 13, Greek Government – Activities on behalf of refugees, 1923, Hoover Institution Archives.

American National Red Cross Collection, box 19, folder 14, foreign relief organizations activities, 1922, Hoover Institution Archives.

American National Red Cross Collection, box 19, folder 15, Greek relief organizations (unofficial) activities 1922-1923, Hoover Institution Archives.

American National Red Cross Collection, box 19, folder 16, Economic rehabilitation of refugees 1922-1923, Hoover Institution Archives.

American National Red Cross Collection, box 20, folder 4-6 Near East Relief 1922-1923, Hoover Institution Archives.

American National Red Cross Collection, box 20, folder 9, Revolutionary Committee, 1923, Hoover Institution Archives.

Parmelee, Ruth A., 1885-1973. Title: Ruth A. Parmelee papers, 1922-1945. Box No.3, Accession No 74099-8.10.

Δημοσιευμένες

Απογραφές πληθυσμού

Υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, Τμήμα Στατιστικής, Απογραφή προσφύγων ενεργηθείσα κατ’ Απρίλιο 1923, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1923

Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1933

Αρχείο Α.Α. Πάλλη. (χ.χ.) Προσπελάστηκε στις 18/2/2017 από

<https://greekarchivesinventory.gak.gr/index.php/yqdm-xhfp-kaw9>

Αρχείο Δοξιάδη, Έκθεση Δοξιάδη «Το έργο της περιθάλψεως των προσφύγων το 1922»
Μάιος 1923, Μουσείο Μπενάκη

Αρχείο Εμ. Τσουδερού, προσπελάστηκε στις 29/12/23 από
<https://www.bankofgreece.gr/enimerosi/grafeio-typou/anazhthsh-enhmerwsewn/enhmerwseis?announcement=0f3d65c1-efaf-4c55-835a-89f58ec1897a>

League of Nations Archives

United Nations Geneva: <https://archives.ungeneva.org/international-labour-office-refugees-service-relations-with-the-american-friends-of-greece-washington-mr-salmon>.

<https://archives.ungeneva.org/relief-measures-in-the-patras-district>

Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών

Έξοδος Α΄ - Μαρτυρίες από τις επαρχίες των δυτικών παραλίων της Μικράς Ασίας, Αθήνα,
Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 1980

Η Έξοδος - Μαρτυρίες από τις περιοχές της Κεντρικής και Νότιας Μικρασίας, τ. Β΄, Αθήνα
1982

Εφημερίδες

Έρευνα Αιγίου (1922)

Θάρρος (1923&1932)

Μικρασιατική Ηχώ (2016)

Νεολόγος Πατρών (1922-1923-1924-1925-1926-1927-1928-1929-1930-1931) Πατρίς
Πύργου (1931)

Προσφυγική Φωνή (1926-1927)

Προσφυγικός Κόσμος (1926-1927-1928-1929-1930)

Παμπροσφυγική (1925-1926)

Πρωία (1931)

Σημαία Καλαμών (1914-1922-1923)

Τηλέγραφος Πατρών (1922-1923-1924-1925-1926-1927-1928-1929-1930-1931)

Φως Πατρών (1922-1923)

Νομοθετικά διατάγματα

N/Δ 281/18-6-1914, «Περί σωματείων», ΦΕΚ 171 Α'/25-6-1914,8.1.

N/Δ περί της αρμοδιότητος του Υπουργείου Περιθάλψεως και περί της οργάνωσης των υπηρεσιών αυτού. ΦΕΚ αρ. 136/10-07-1917

N/Δ 743/1917 και 744/1917 «περί παροχής περιθάλψεως εις τας οικογένειας των υπό τα όπλα υπηρετούντων ανδρών»

N/Δ 759/1917 «περί περιθάλψεως των θυμάτων του πολέμου»

N/Δ 1486/1918 «περί διοργάνωσης της υπηρεσίας κατασκευής και προμήθειας τεχνητών μελών των αναπήρων πολέμου εν Ελλάδι» & N/Δ 1960/1920 «Περί περιθάλψεως πολέμου»

N/Δ 2501/1919 «περί ιδρύσεως του Εθνικού ιδρύματος Περιθάλψεως και μορφώσεως ορφανών και απόρων Ανατολικής Μακεδονίας»

N/Δ Περί ανασυστάσεως του Πατριωτικού Ιδρύματος Περιθάλψεως, ΦΕΚ, αρ. φυλ.224, 31/08/1922

N/Δ 9/11/1922, «Περί συστάσεως Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων» Φ.Ε.Κ. Α' 227/1922N/Δ 22/11/1922 «περί επιτάξεως ακινήτων δι' εγκατάστασιν προσφύγων»

N.Δ. Περί επιτάξεως ακινήτων δι' εγκατάστασιν προσφύγων, 17/11/1922, τροποποιήθηκε στα N/Δ 18/1/1923, N/Δ 12/5/1923

Νομοθετικό Διάταγμα 13/14-12-1922. Περί ιδρύσεως Υπουργείου Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως και ενσωματώσεως εις αυτό του Υπουργείου Περιθάλψεως. Αθήνα: ΦΕΚ269, 1922

Νόμος 2851/1922 «Περί ιδρύσεως Εθνικών Ορφανοτροφείων και Οικοτροφείων Απόρων Μαθητών» και το βασιλικό διάταγμα της 17ης Δεκεμβρίου 1922 (ΦΕΚ 272/15-12-1922)

N/Δ 26/1/1923, «Περί συστάσεως παρά τω Υπουργείω Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως Διευθύνσεως Αστικής Εγκατάστασης Προσφύγων», ΦΕΚ 36/1-2-1923

N/Δ 8/5/1923, «Περί συστάσεως επιτροπής αστικής αποκαταστάσεως», ΦΕΚ 124/12-5-1923

Ν.Δ. 9/6/1923 Περί παραχωρήσεως δημόσιων κτημάτων και αναγκαστικής απαλλοτριώσεως ιδιωτικών τοιούτων προς αστικήν εγκατάστασιν των προσφύγων

Ν/Δ 06/07/1923 «περί αγροτικής εγκαταστάσεως προσφύγων»

Ν.Δ. 2/5/1924 «Περί συστάσεως Γενικής Διευθύνσεως Ανταλλαγής Πληθυσμών», ΦΕΚ 98/3-5-1924

Ν.Δ. 7/6/1924, «Περί οργανώσεως εξωτερικής υπηρεσίας Γενικής Διεύθυνσης Ανταλλαγής Πληθυσμών», ΦΕΚ 133/13-6-1924

Ν.Δ. 3142/2-8-1924, «Περί κυρώσεως της μεταξύ της Ελληνικής Πολιτείας και της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος συμβάσεως από 20/5/1924 «περί παροχής οικονομικής ενισχύσεως, εγγυήσει της Ελληνικής Πολιτείας, εις ομογενείς πρόσφυγας μικροεπαγγελματίας οργανωμένους εις ομάδας ως και εις αστικούς συνεταιρισμούς μικροβιομηχανιών και χειροτεχνιών»

Ν/Δ 6/9/1925 νομοθετικό διάταγμα κατάργησης του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων (ΤΠΠ)

Ν.Δ. 13/11/1926, «Περί καθορισμού ταυτότητος και αστότητος δικαιούχων...», ΦΕΚ 403/13-11-1926.

Ν.Δ. 22/7/1927, «Περί οργανώσεως των υπηρεσιών του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως», ΦΕΚ 156/29-7-1927.

Ν.Δ. 3391, «Περί Επαρχιακών Συμβουλίων των εκ Τουρκίας Προσφύγων», ΦΕΚ 137/9-7-1927

Ν.Δ. 3741/10-3-1928, «Περί κυρώσεως του Ν.Δ. Ταμείου Ανταλλαξιμών...», ΦΕΚ 52/7-4-1928 «Ειδοποίησις διά τας προσφυγικάς Οργανώσεις Αθηνών - Πειραιώς», εφ. Προσφυγικός Κόσμος, 6/10/1929

Ν.Δ. Περί παραχωρήσεως δημόσιων κτημάτων και αναγκαστικής απαλλοτριώσεως ιδιωτικών τοιούτων προς αστικήν εγκατάστασιν των προσφύγων, 13/7/1929 (ΦΕΚ 74/13-7-29)

Ν/Δ 4069/1930 «περί ιδρύσεως εν Αθήναις Υγειονομικής σχολής και αποστολής εις το Εξωτερικόν, προς μετεκπαίδευσιν ιατρών δι'ειδικήν υγειονομικήν μόρφωσιν».

Πολυμέσα

«Οι πρόσφυγες του 1922: Μια κρίσιμη συνιστώσα της Νεοελληνικής Ιστορίας του 20ού αιώνα»:

<https://www.alphapolitismos.gr/el/nea-kai-draseis/epistimoniki-sinantisi-oi-prosfiges-tou-1922/>, 8/12/2022, 9/12/2022

The Asia Minor Disaster and the Humanitarian Response: International Philanthropic Organizations and the Arrival of the Refugees in Greece 1918-1924:

<https://www.ascsa.edu.gr/news/newsDetails/the-asia-minor-disaster-and-the-humanitarian-response-international-philanthropic-organizations-and-the-arrival-of-the-refugees-in-greece-1918-1924>, 17/03/2023

Στο όνομα της ανθρωπιάς: <https://www.ascsa.edu.gr/events/details/In-the-Name-of-Humanity-gr#YouTube>, 17/10/2023

Greece and the Post-1922 International Humanitarian Aid: The Untold Story by D. Kamouzis, Centre for Asia Minor Studies :

<https://www.ascsa.edu.gr/news/newsDetails/video-archive-greece-and-the-post-1922-international-humanitarian-aid-the-untold-story>, 20/11/2023

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Αβδελά, Ε. (2015). Εισαγωγή: Συλλογική δράση και παραγωγή δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα. Στο Ε. Αβδελά, — Χ. Εξερτζόγλου, – Χ. Λυριντζής, (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα* (σελ. 11-38). Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Αγριαντώνη, Χρ. (1999). Βιομηχανία. Στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Α1, Οι απαρχές 1900-1922* (σελ. 173-221). Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Αγριαντώνη, Χρ. & Πανσεληνά, Γ. (2003). Η ελληνική οικονομία διεθνής κρίση και εθνικός προστατευτισμός. Στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000, τ. Ζ'*, (σσ. 121-134). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Αιγίδης, Α. (1934). *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγες*. Αθήνα: Τύποις Ι. Λ. Αλευροπούλου & Σία.

Αιλιανός, Μ. (1921). *Το έργον της ελληνικής περιθάλψεως*. Αθήνα: Εκδόσεις Γραφείου Τύπου Υπουργείου Εξωτερικών.

Ακαδημία Αθηνών, (2014). Χαραλαμπίκης, Χ. (επιμ.) *Χρηστικό λεξικό της Νεοελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: Εθνικό τυπογραφείο.

Αλεξίου, Θ. (1999). *Περιθωριοποίηση και ενσωμάτωση. Η κοινωνική πολιτική ως μηχανισμός ελέγχου και κοινωνικής πειθάρχησης*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Αλιβιζάτος, Ν. (2011). *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική Ιστορία 1800 – 2010*. Αθήνα: Πόλις.

Ανδρινοπούλου, Δ. (2022). Ο Μιχαήλ Λ. Ροδάς (1884-1948) και το ενδιαφέρον του για τη Μεσσηνία, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου. Ανακτήθηκε από: <https://amitos.library.uop.gr/xmlui/handle/123456789/6825>

Ανδριώτης, Ν. (2003). Οι πρόσφυγες: η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης. Στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770 – 2000, τ. 7*, (σ.79-88). Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.

Ανδριώτης, Ν.(2020). *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940 άφιξη, περίθαλψη, αποκατάσταση*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.

Άντερσον, Μπ. (1998). *Φαντασιακές Κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού* (Π. Χαντζαρούλα, μτφρ.). Αθήνα: Νεφέλη.

Assmann, J. (2017). *Η πολιτισμική μνήμη-Γραφή, ανάμνηση και πολιτική ταυτότητα στους πρόιμους ανώτερους πολιτισμούς* (Δ. Παναγιωτόπουλος, επιμ.-μτφρ). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Αμερικανική Περίθαλψη Εγγύς Ανατολής (1925). *Το έργο της Αμερικανικής Περιθάλψεως της Εγγύς Ανατολής* (Σεπτέμβριος 1922 – Δεκέμβριος 1924). Αθήνα: Αυτοέκδοση.

Αμερικανική Περίθαλψη Εγγύς Ανατολής (1926). *Έκθεσις πεπραγμένων της Αμερικανικής Περιθάλψεως της Εγγύς Ανατολής εν Ελλάδα κατά το έτος 1925*. Αθήνα.

Αναγνωστοπούλου, Σ. (2013). *Μικρά Ασία 9ος αιώνας – 1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες: Από το μιλλέτ των ρωμιών στο ελληνικό έθνος*. Αθήνα: Πεδίο.

Αναστασιάδης, Γ. (1934). *Η Θεσσαλονίκη των εφημερίδων*. Θεσσαλονίκη: Έκφραση - University Studio Press.

Αναστασιάδου, Ι. (1980). Ο Βενιζέλος και το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας του 1930. Στο Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*. Φιλιππότης: Αθήνα.

Αναστασιάδου, Μ. (2008). Κοινοτική οργάνωση των Ρωμιών της Κωνσταντινούπολης 1839-1923. *Encyclopedia of the Hellenic World*, Constantinople.<http://constantinople.ehw.gr/forms/fLemma.aspx?lemmaid=11010&contlang=57>. Προσπελάστηκε στις 13/6/2023.

Βαρλάς, Μ. (2000). Οι πρόσφυγες. Στο *Ιστορία των Ελλήνων*, Τόμος 15. Αθήνα: Δομή.

Βαρλάς, Μ. (2007). Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης. Στο Γ. Τζεδόπουλο (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*. Αθήνα: Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού.

Βενιέρης, Δ. (2006). Όρια Κοινωνικής Πολιτικής;, *Η Κοινωνική Πολιτική σε Ένα Μεταβαλλόμενο Περιβάλλον: Προκλήσεις και Προοπτικές*. Διεθνές Συνέδριο 2006, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής: Αθήνα.

Βενιέρης, Δ. (2013). *Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική και Κοινωνικά Δικαιώματα. Το τέλος των Ύμνων*. Αθήνα: Τόπος & Δ. Βενιέρης.

Βενιέρης, Δ. (2013). Τι είναι Κοινωνική Πολιτική; στο *Κοινωνιολογία και Κοινωνικός μετασχηματισμός στη σύγχρονη Ελλάδα*. Μουσιδής, Α., Παπαδοπούλου Δ. & Πετράκη, Γ. (επιμ.). Αθήνα: Gutenberg.

Βενιέρης, Δ. (2015). *Κοινωνική Πολιτική, έννοιες και σχέσεις*. Τόπος: Αθήνα.

Βενιέρης, Δ. (2018). Κοινωνική Πολιτική σε Χώρα Χωρίς Πατρίδα στο "*Κρίση και Κοινωνική Πολιτική*". Επιστημονική Εταιρεία Κοινωνικής Πολιτικής. Αθήνα: Τόπος.

Βεντούρα, Λ. (2012). Το «αμερικανικό όνειρο» στην Πελοπόννησο. Μετανάστευση και μετασχηματισμοί της τοπικής κοινωνίας. Στο Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας. *Η πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αι.: αλλαγές και ανατροπές*. Αθήνα: Ίδρυμα Μωραΐτη.

Βεργόπουλος, Κ. (1978). Η ελληνική οικονομία από το 1926 έως το 1935. Στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΕ'*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Βερέμης, Θ. (1978). Οι εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις και οι διεθνείς σχέσεις της Ελλάδος από την Αντεπανάσταση του 1923 έως την ανατροπή του Πάγκαλου. Στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΕ'*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Βερέμης, Θ. (2005). Η εφήμερη πρωθυπουργία. Στο Θ. Βερέμης – Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Βερέμης, Θ. & Κολιόπουλος, Ι. (2006). *Ελλάς η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Βερέμης, Θ. (2018). *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική, 1916 – 1936*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Bierstadt, E.-H. (1997). *Η μεγάλη προδοσία. Ο ρόλος των Μεγάλων Δυνάμεων στη Μικρασιατική Καταστροφή και στη Συνθήκη της Λοζάνης*. Αθήνα: Εκδόσεις Λιβάνη.

Βούρος, Γ. (2014). *Παναγής Τσαλδάρης (1867-1934)*. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων: Αθήνα.

De Tocqueville, A. (2008). *Η δημοκρατία στην Αμερική* (μετ. Μπάμπης Λυκούδης). Αθήνα.

Gough, I. (2008). *Η Πολιτική Οικονομία του Κοινωνικού Κράτους*. Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας.

Hobsbawm, E.J. (1992). *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Γαζή, Ε. (2022, Σεπτέμβριος, 27). Συλλογική μνήμη και εθνική ταυτότητα. *Βήμα, Νέες Εποχές*, <https://www.tovima.gr/print/nees-epoxes/sylogiki-mnimi-kai-ethniki-taytotita/> προσπελάστηκε στις 25/11/2022.

Γαϊτάνου-Γιαννιού, Α. (1926). Τρία χρόνια μετά την Καταστροφή, στο: *Αυτοβιογραφία προσφύγων κοριτσιών. Παιδικά περιγραφαί των διωγμών της Μικρασίας*. Αθήνα.

Γαρδίκια, Κ. (2007). Η ελονοσία κατά το Μεσοπόλεμο: κοινωνία, κράτος και διεθνής βοήθεια. Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου. Στο Δ. Παναγιωτόπουλος & Δ. Σωτηρόπουλος, *Η ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία κατά τη βενιζελική περίοδο*. Ελληνικά Γράμματα: Αθήνα.

Γιαννακόπουλος, Γ. Α. (1992). Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα: Βιβλιογραφικό δοκίμιο. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, (9), 283-291.

Γιαννακόπουλος, Γ. & Κιτρομηλίδης, Π. (επιμ.). (1992). *Προσφυγική Ελλάδα*. Αθήνα: Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών.

Γιαννακόπουλος, Γ. (2003). Η Ελλάδα με τους πρόσφυγες: Η δύσκολη προσαρμογή στις νέες συνθήκες. *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, том. 7ος Αθήνα.

Carr, H.E. (1974). *Τι είναι ιστορία; Σκέψεις για τη θεωρία της ιστορίας και τον ρόλο του ιστορικού*. Αθήνα: Πατάκης.

Γεωργακοπούλου, Φ. (2003). Πρόσφυγες και κοινωνική κατοικία: Η στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα και στον Πειραιά. Στο Τζεδόπουλος Γ. (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή – Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*. Αθήνα: Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού.

Γιώτα, Κ. Μ. (2005). *Η πολιτική ένταξη των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου :1922-1940*. (Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας, 2005). Προσπελάστηκε από το Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.

Γκιζελή, Β. Δ. (1984). *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*. Αθήνα: Επικαιρότητα.

Γκιζελή, Β. Δ. (1992). *Η κοινωνική ένταξη των αστών προσφύγων στην πόλη. Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, (9), 61–77. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.130>.

Γκλαβίνας, Γ. (2015). Συγκατοικώντας με την άλλη πλευρά της Άνταλλαγής των Πληθυσμών: Η συμβίωση Χριστιανών προσφύγων και Μουσουλμάνων ανταλλαξιμών στην Ελλάδα την περίοδο 1914-1924. *Bulletin of the Centre for Asia Minor Studies*, 19, 218. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.327>.

Clogg, R. (2003). *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδος 1770-2000*. Αθήνα: Κάτοπτρο.

Gough, I. (2008). *Η Πολιτική Οικονομία του Κοινωνικού Κράτους*. Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας.

Craib, I. (2012). *Κλασική Κοινωνική Θεωρία. Μια εισαγωγή στη σκέψη των Μαρξ Βέμπερ Ντυρκέμ και Ζίμμελ*. Π. Λέκκας (επιμ.) Μ. Καρασαρίνης – Π.Λέκκας (μτφρ.) Αθήνα: Παπαζήση.

Γριτσόπουλος, Αθ. (1999). *Ιστορία της Γαστούνης*, τόμος 1^{ος}. Αθήνα: Εταιρία Πελοποννησιακών σπουδών.

Δαλέζιου, Ε., Γεωργοπούλου Μ., και Βογκέϊκωφ- Brogan N. (επιμ.). (2023) *Στο όνομα της ανθρωπιάς. Αμερικανική ανακουφιστική βοήθεια στην Ελλάδα 1918-1939*. Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα.

Δεσύπρη, Μ. (1923). *Η Γυναικεία προσφυγική ανεργία, ο Αγώνας της Γυναίκας*, 1/1-2.

Δρίτσα Μ., (1990). *Βιομηχανία και Τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: ΜΙΕΤ.

Δρούλια Λ.& Κουτσοπανάγου Γ. (επιμ.) (2008). *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου :1784-1974*, 1^{ος} – 4^{ος} Τόμος, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών -103. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών: Αθήνα.

Ευελπίδης, Χ. (1944). *Η γεωργία της Ελλάδος. Οικονομική και κοινωνική άποψις*. Αθήνα.

Εξερτζόγλου, Χ. (2015). Προσφυγική μνήμη και δημόσια κοινωνικότητα στον Μεσοπόλεμο. Στο Ε. Αβδελά, Χ. Εξερτζόγλου, Χ. Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα* (σ. 217-236). Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.

- Esping-Andersen, C. (2006). *Γιατί χρειαζόμαστε ένα νέο κοινωνικό κράτος*. (Χ. Οικονόμου, μτφρ.). Αθήνα: Διόνικος.
- Esping-Andersen, C. (2006). *Οι Τρεις Κόσμοι του Καπιταλισμού της Ευημερίας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ewald, Fr. (2000). *Ιστορία του Κράτους Πρόνοιας*. (Μ. Κορασίδου, μτφρ.). Βιβλιοθήκη Κοινωνικής Επιστήμης & Κοινωνικής Πολιτικής: Αθήνα.
- Ζουμπουρλής, Β., Ριζάς, Σ. και Μαργαρίτης, Γ. *Μικρασιατική καταστροφή 1922. Μνήμες και στοχασμοί :97 χρόνια από την μικρασιατική καταστροφή*. Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης και Ηλεκτρονικού Περιεχομένου (ΕΚΤ), προσπελάστηκε στις 18/09/2019.
- Hobsbawm, E.J. (1992). *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Hobsbawm, E. (1998). *Για την Ιστορία*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Hobsbawm, E. (2010). *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος εικοστός αιώνας (1914-1991)*, (μτφρ. Βασίλης Καπετανγιάννης). Αθήνα: Θεμέλιο.
- Θεοδώρου, Β. (2003). Οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις της Φιλανθρωπίας: Από τον Κοινωνικό Έλεγχο στην Αμοιβαιότητα. *Μνημών*, 25^{ος}, 171-184. <https://doi.org/10.12681/mnimon.772>.
- Θεοδώρου, Β. & Καρακατσάνη Δ., (2010). *Υγιεινής Παραγγέλματα. Ιατρική επίβλεψη και κοινωνική πρόνοια για το παιδί τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα*. Αθανασοπούλου Μ. (επιμ.). Αθήνα: Διόνικος.
- Θεοδώρου, Β. (2015). Μεταβαλλόμενα πλαίσια συνάφειας μεταξύ εθελοντών, ειδικών και κράτους: το παράδειγμα του Πατριωτικού Ιδρύματος Προστασίας του Παιδιού στο Ε. Αβδελά, Χ. Εξερτζόγλου, Χρ. Λυριτζής (επιμ.) *Μορφές Δημόσιας Κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα* (σ. 82-100). Πανεπιστήμιο Κρήτης: Ρέθυμνο.
- Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, Λ. (2022). Μικρασιατική σπίθα. *Περιοδική έκθεση της αδελφότητας Μικρασιατών Ν. Σερρών, ο Άγιος Πολύκαρπος*. 22^{ος} τόμος, 33-50.
- Ιακωβίδης, Χρ. & Γιαλλουρίδης, Χρ. (2011). *Κωνσταντινουπολίτες, Αιγυπτιώτες, Μικρασιάτες και Πόντιοι στην Ελλάδα ιδίως κατά το Β΄ ήμισυ του 20ού αιώνα: πριν και μετά την άφιξη*. Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης.

Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, (2005). *Ο ελληνικός τύπος 1784 ως σήμερα: ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002.

Ιστορία της Τράπεζας της Ελλάδος. (χ.χ.) *Ιστορική αναδρομή*. Προσπελάστηκε στις 26/12/2023 από <https://www.bankofgreece.gr/trapeza/h-ihistoria-ths-tte/istorikh-anadromh>

Ζάρρας, Ι. (1966). *Διεθνής Κοινωνική Πολιτική. Σκοποί- Όργανα- Μέθοδοι. Επιθεώρησις Υπουργείου Εργασίας*. Τ.Ι.

Ζουρόπουλος, Φ. (2022). *Η προσφυγιά του '22. Οι μικρασιάτες στο Αίγιο*. Vimatisaigialeias.gr: Αίγιο.

Halbwachs, M. (2013). *Η συλλογική μνήμη*. Αθήνα: Παπαζήση.

Hering, G. (2008). *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*. τ.Β. Αθήνα: ΜΙΕΤ.

Hirschon, R. (2006). *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής – Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.

Καλαντζής, Γ. Ξ. (2008). Η απογραφή των πληθυσμών της δυτικής Θράκης από το διασυμμαχικό καθεστώς το 1919. *Bulletin of the Centre for Asia Minor Studies*, 15, 337. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.266>.

Καλποδήμου Κ. – Κόνδης Γ. (2018). Ο αντίκτυπος του Εθνικού Διχασμού (1915-1917) στην περιφέρεια. Η περίπτωση της Αργολίδας. 1915-2015 100 χρόνια από τον Εθνικό Διχασμό. Οι πολιτικές, πολιτειακές, κοινωνικές διαστάσεις των γεγονότων και οι μεταγενέστερες επιδράσεις. Στο 1915 – 2015:100 Χρόνια από τον Εθνικό Διχασμό – Οι πολιτικές, πολιτειακές, κοινωνικές διαστάσεις των γεγονότων και οι μεταγενέστερες επιδράσεις. Πρακτικά διημερίδας: Άργος.

Καμούζης, Δ.(2022). *Μικρασιατική Καταστροφή και δυτικός ανθρωπισμός: η περίπτωση των προσφύγων της Θεσσαλονίκης*. Προσπελάστηκε από 23/12/2023 από <https://www.alphapolitismos.gr/el/ekpaideusi/ekpaideytika-programmata/epistimoniki-sunantisi-oi-prosfuges-tou-1922/>

Kanner, E. (2004). *Ένδεια και φιλανθρωπία στην ορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης*. Αθήνα: Κατάρτι.

Καράμπελας Νίκος (1962). *Μεσσηνιακό Βιογραφικό Λεξικό - Από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*. Καλαμάτα.

Κατσάπης, Κ. (2007). Δημόσια υγεία, πρόσφυγες και κρατική παρέμβαση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Στο Γ. Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή: Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου* (σελ. 41-73). Αθήνα: Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού.

Κατσάπης, Κ. (2011). Το προσφυγικό ζήτημα. Στο Α. Λιάκος – Ε. Γαζή (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*. Αθήνα: Νεφέλη.

Κιτροέφ, Αλ. (1990). Υπερατλαντική μετανάστευση. Στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι., Α1, Οι απαρχές 1900-1922*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Κρίμπας, Β. Δ. (1999). Το έργο της αγροτικής εγκαταστάσεως της επιτροπής αποκατάστασης προσφύγων. *Bulletin of the Centre for Asia Minor Studies*, 13, 225. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.148>.

Κ.τ.Ε., (1997). *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*. (Φ. Βεϊνόγλου, & Μ. Βεϊνόγλου μτφ.). Αθήνα: Τροχαλία.

Κολιαδήμου, Α. (2014). *Πρόσφυγες στο νομό Πέλλας :1912-1967*. (Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2014). Προσπελάστηκε από το αρχείο Διδακτορικών διατριβών.

Κοντιάδης, Ξ. & Σουλιώτης, Κ. (2008). Η θεσμική συγκρότηση του κράτους πρόνοιας στο μεσοπόλεμο. Στο Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του. *Στα Πρακτικά Συνεδρίου, Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας και Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος»*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Κοντογιώργη, Έ. (1992). Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία :1923-1930. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, (9), 47–59. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.129>.

Κοντογιώργη, Ε. (2003). Η αποκατάσταση 1922-1930, τ.7. Στο Β. Παναγιωτόπουλου, (επιμ.) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*. Αθήνα.

Κορασίδου, Μ. (1995). *Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι Θεραπευτές τους - Φτώχεια και Φιλανθρωπία στην Ελληνική Πρωτεύουσα τον 19ο Αιώνα*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ.

Κορομηλά, Μ. & Κοντάρας, Θ. (1997). *Ερυθραία. Ένας ευλογημένος μικρόκοσμος στην καρδιά της Ιωνίας*. Αθήνα: Πολιτιστική Εταιρία "Πανόραμα".

Κορμά, Λ. (2022). *Η Δύση της Ανατολής, οι πρόσφυγες και η Δημόσια Υγεία: Περιπέτειες, τομές και συνέχειες στον ελληνικό Μεσοπόλεμο*. Προσπελάστηκε στις 22/12/2023, από <https://www.alphapolitismos.gr/el/ekpaideusi/ekpaideytika-programmata/epistimoniki-sunantisi-oi-prosfuges-tou-1922/>

Κοτζαμάνης, Β. & Ανδρουλάκη, Ε. (2009). *Οι δημογραφικές εξελίξεις στη νεότερη Ελλάδα (1830-2007)*. Αθήνα: Εργαστήριο δημογραφικών και κοινωνικών αναλύσεων.

Κουλούρη, Χ. (1997). *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας, Γυμναστικά και Αθλητικά σωματεία 1870-1922*. Αθήνα: ΙΑΕΝ, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε.

Κουμάντος, Π. (1997). *Το εργατικό - συνδικαλιστικό κίνημα Καλαμάτας (1900-1960)*. Ιδιωτική έκδοση: Καλαμάτα

Κορμά, Λ. (2012). Πρόσφυγες και κρατική πολιτική στην υγειονομική αναδιοργάνωση της Ελλάδα του μεσοπολέμου. *Στα Πρακτικά του 5^{ου} Συμποσίου του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ του Δήμου Νέας Ιωνίας, Η συμβολή των προσφύγων στην Πολιτική, Πολιτιστική & Οικονομική Ανάπτυξη της Ελλάδας*, Νέα Ιωνία: Έκδοση ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ.

Κορμά, Λ. (2020). «Το χρονικό ενός αγιάτρευτου συστήματος». Οι περιπέτειες της Δημόσιας Υγείας στον ελληνικό 20^ο αιώνα. Στο Γ. Βούλγαρης, Κ. Κωστής, Σ. Ριζάς (επιμ.) *Ο μεγάλος μετασχηματισμός. Κράτος και πολιτική στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα*. Αθήνα: Πατάκη.

Κυραμαργιού, Ε. (2019). *Δραπετσώνα 1922-1967. Ένας κόσμος στην άκρη του κόσμου*. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα.

Κυριόπουλος, Γ. (επιμ.). (2008). Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του. *Στα Πρακτικά Συνεδρίου, Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας και Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος»*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Κωστής Κ. (1992). Η ιδεολογία της οικονομικής ανάπτυξης: Οι πρόσφυγες στο μεσοπόλεμο. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, (9), 31–46.

<https://doi.org/10.12681/deltiokms.128>

Κωστής, Κ. (2017). Το προσφυγικό ζήτημα. Στο Χ. Κουλούρη (επιμ.) *Η Μικρασιατική Καταστροφή, 1922. Έξι στιγμές του 20^{ου} αιώνα* (σ. 129-160). Αθήνα: Δημοσιογραφικός όμιλος Λαμπράκη.

Κωστής, Κ. (2022). *Το προσφυγικό ως ιδεολογικό διακύβευμα*. Προσπελάστηκε στις 25/12/2023 από

https://www.alphapolitismos.gr/el/ekpaideusi/ekpaideytika_programmata/epistimoniki-sunantisi-oi-prosfuges-tou-1922/

Λαδής, Φ. (2002). *Η Σπάρτη ανάμεσα σε τρεις αιώνες 1834 – 2002*. Σπάρτη: Ιδιωτική έκδοση.

Λάζαρης, Β. (1986). *Πολιτική Ιστορία της Πάτρας*. τ.Β!. Πάτρα: Αχαϊκές Εκδόσεις.

Λάζαρης, Β. (2007). *Η Πατραϊκή δημορχία στο Α' τέταρτο του 20^{ου} αιώνα 1901-1925: Από τα σωζόμενα πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου*. Δημοτική Βιβλιοθήκη Πατρών, τ.2.

Λάζαρης, Β. (2008). *Η Πατραϊκή δημορχία στο Β' τέταρτο του 20^{ου} αιώνα 1926-1951: Από τα σωζόμενα πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου*. Δημοτική Βιβλιοθήκη Πατρών.

Λαμψίδης, Γ. (1992). *Οι πρόσφυγες του 1922. Προσφορά τους ανάπτυξη της χώρας*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κυριακίδη.

Λεοντίδου, Λ. (1989). *Πόλεις της Σιωπής: Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*. Αθήνα: ΕΤΒΑ πολιτιστικό τεχνολογικό ίδρυμα.

Λιάκος, Α. (1988). *Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης*. Αθήνα: Λωτός.

Λιάκος, Α. (1993). *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*. Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.

Λοΐζος, Δ.Ι. (1994). *Οι μεγάλες Δυνάμεις, η Μικρασιατική Καταστροφή και η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*. Αθήνα: Γενική Συλλογή ΕΒΕ.

Μαμώνη, Κ. & Ιστικοπούλου, Λ. (2002). *Γυναικείοι Σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη (1861-1922)*. Αθήνα: Εστία.

Μαραβελάκης, Μ. & Βακαλοπούλος, Α. (1955). *Αι προσφυγικά εγκαταστάσεις εν τη περιοχή Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη 1955 υπό Βασ. Λαούρδα

Mazower, M. (1992). Οι πρόσφυγες, η οικονομική κρίση και η κατάρρευση της βενιζελικής ηγεμονίας 1929-1932. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, (9), 119–134. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.133>.

Mazower, M. (2002). *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, ΜΙΕΤ: Αθήνα.

Μαυρογορδάτος, Θ. Γ.,(1981). *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*. Αθήνα – Κομοτηνή: Σάκκουλα.

Μαυρογορδάτος, Γ. (2012). Η σπουδαιότερη συμβολή των προσφύγων στην ανάπτυξη της Ελλάδας. Η συμβολή των προσφύγων στην Πολιτική, Πολιτιστική και Οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας. *Στα Πρακτικά 5^{ου} Συμποσίου Κέντρου Σπουδής και Ανάδειξης Μικρασιατικού Πολιτισμού (ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ.)* Νέα Ιωνία: ΚΕ. ΜΙ. ΠΟ.

Μαυρογορδάτος, Γ. (2017). *Μετά το 1922: Η παράταση του Διχασμού*, Αθήνα: Πατάκη.

Offenstadt, N. (2007). *Οι λέξεις του ιστορικού, έννοιες κλειδιά στη μελέτη της Ιστορίας*. (Κ. Γκοτσίνιας, μτφρ.). Αθήνα: Κέδρος.

Μπάγκαβος, Χ. & Παπαδοπούλου, Δ.(2003). Μεταναστευτικές Τάσεις και Ευρωπαϊκή Μεταναστευτική Πολιτική, *Σειρά μελέτες 15*, Αθήνα: ΙΝΕ/ΓΣΕΕ.

Μπάδα Κ.-Ματσούκη Ευαγγ. (2010). Προσεγγίσεις στην υλική μνήμη και στους μνημονικούς τόπους. Στο Κ. Κορρέ & Γ. Κούζας (επιμ.). *Η έρευνα και η διδασκαλία του υλικού πολιτισμού στα ελληνικά πανεπιστήμια*. Πρακτικά Δημερίδας (Αθήνα 7-8 Μάϊου 2007). Αθήνα: Παν/ιο Αθηνών.

Morgenthau, H. (1994). *Η αποστολή μου στην Αθήνα*. (Σ. Κασεσιάν, μτφρ.). Αθήνα: Τροχαλία.

Μπαλτά, Ε. (2006) Ιστορία και ιστοριογραφία για τους ανταλλάξιμους. Στο Κ. Τσιτσελίκης (επιμ.). *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών - Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης* (σελ.98-110). Αθήνα: Κριτική.

Μπαλτάς, Α. (2010). *Τα Καράμπουρνα της Μικρασιατικής Ερυθραίας*. Γλύφα Ηλείας: Μπαλτά.

Μπαλτάς, Α. (2020). *Προσφυγικά αθλητικά σωματεία στον Μεσοπόλεμο*. (Διδακτορική διατριβή, Πάντειο, Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, 2020).

Μπένγκστον, Χ. (1991). *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας* (Α. Γαβρίλη, μτφρ.). Αθήνα: Μέλισσα.

Μαραντζίδης, Ν. (2021). *Οι Έλληνες του Καυκάσου και της νότιας Ρωσίας. Η φυγή και η εγκατάσταση τους στην Ελλάδα, τη Θεσσαλονίκη και την ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας μεταξύ 1919-1921.*(Μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2021). Προσπελάστηκε στις 29/08/2023 από Dspace.lib.uom.gr.

<https://dspace.lib.uom.gr/handle/2159/25819>

Μαυροειδή, Ά. (2021). *Η δράση του Ερυθρού Σταυρού στην προσφυγική κρίση στην Ελλάδα: Οι μαρτυρίες των προσφύγων.*(Μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, 2021). Προσπελάστηκε στις 30/08/2023 από Amitos.library.uop.gr.

<https://amitos.library.uop.gr/xmlui/handle/123456789/5987>.

Μαμώνη, Κ. – Ιστικοπούλου, Λ. (2006). *Σωματειακή οργάνωση του Ελληνισμού στη Μικρά Ασία (1861-1922).*Εστία: Αθήνα.

Μαρινέλλης, Χ. Λ. (2009). *1922: Οι πρόσφυγες στην Πάτρα.* Πάτρα: Νομαρχιακή Επιχείρηση Πολιτιστικής Ανάπτυξης Νομού Αχαΐας.

Μηλίτση-Νίκα, Α. & Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη Χ. (2003). *Προσφυγικοί Συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσήνης.* Από το αρχείο Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας Μεσσηνίας. Καλαμάτα: Γ.Α.Κ. Αρχεία Νομού Μεσσηνίας.

Μηλίτση-Νίκα, Α. & Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, Χ. (2006). *Η Ντουάνα της Καλαμάτας 1830-1930.* Καλαμάτα: Γ.Α.Κ. Αρχεία Νομού Μεσσηνίας.

Μηλίτση –Νίκα, Α. & Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, Χ. (2010). *Καλαμάτα. Οδοιπορικό σε πλατείες και δρόμους της πόλης μέσα από τα τεκμήρια δημόσιων και ιδιωτικών αρχείων, 1830-1940.* Καλαμάτα: Γ.Α.Κ. Αρχεία Νομού Μεσσηνίας.

Μιτζάλης, Ν. (2006). *Η Πάτρα του μεσοπολέμου. Στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων και μεταλλαγές του αστικού χώρου.* (Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, 2006). Προσπελάστηκε στις 14/03/2016 από Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.

Μιτζάλης, Ν. (2014). *Προσφυγικά. Η συνοικία της σιωπής στην Πάτρα του Μεσοπολέμου.* Πάτρα: Πελοπόννησος εκδοτική.

Μιχαηλίδης, Ι. (2009, Δεκέμβριος,25). Πραξικόπημα με την επίκληση ηθικών αρχών και αξιών. *Καθημερινή*, Προσπελάστηκε στις 27/07/2023 από

<https://www.kathimerini.gr/society/380390/praxikopima-me-tin-epiklisi-ithikon-archon-kai-axion/>

Μπακάλμπασης, Α. (χ.χ.). *Έκθεσις Κοινοβουλευτικής Επιτροπής Ελέγχου Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων*, Αθήνα.

Μπένος, Σ. (2009). *Η κοινοβουλευτική παρουσία του Ι. Μεταξά (1926 – 1936)*, Παπαζήσης: Αθήνα.

Μπιτσάνης, Η. (2022). «Μηνιγγίτιδα, πρόσφυγες και αραίωση το 1922», στο (επιμ. Η. Μπιτσάνης). *Επιδημίες, πανδημίες και γιατροί στο Νησί. Μία συλλογή πληροφοριών και άρθρων*. Καλαμάτα. Προσπελάστηκε στις 13/09/2023 από

<https://eleftheriaonline.gr/images/2/pdf/2022/Epidimies-Pandimies-Kai-Giatroi-Sto-Nisi.pdf>

Μπουρίκος, Δ. (2008). Η προνοιακή πολιτική του ελληνικού κράτους στις αρχές του 20^{ου} αιώνα στην ημερίδα «*Νέα Αγχιάλος: Δημιουργία και Ανάπτυξη μιας Προσφυγικής Κοινότητας*». Πνευματικό Κέντρο Δήμου Αθηναίων (Αμφιθέατρο Αντώνη Τρίτση).

Μυωφά, Ν., & Σταυριανάκης, Σ. (2019). *Συγκριτική μελέτη των πολιτικών εγκατάστασης των προσφύγων του 1922 και του 2016 στη μητροπολιτική περιοχή της Αθήνας*. *Αειχώρος: Κείμενα Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Ανάπτυξης*, (29), 147-173.

Νικολαΐδης, Γ., & Σακελλαρόπουλος, Σπ. (2008). Η κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα τον μεσοπόλεμο: γεγονότα, συγκρούσεις και εννοιολογικοί μετασχηματισμοί. *Στο Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*. Στα Πρακτικά Συνεδρίου, Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας και Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος». Αθήνα: Παπαζήσης.

Νιφορόπουλος, Κ. (2017). Η ιστορία της φορολογίας στην Ελλάδα (Μέρος πρώτο :1821 – 1919). *Accountancy Greece. Τεύχος 28, Ιουλ.-Σεπ. 2017*.

Νοταράς, Μ. (1934). *Η αγροτική αποκατάστασις των προσφύγων*. Αθήναι.

Οικονόμου, Ν. (1978) Η περίοδος από το Σεπτέμβριο του 1926 έως το Φεβρουάριο του 1935. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ'. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Πάλλης, Αλ. (1934). Ελλάς – Προσφυγικόν ζήτημα. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*. τ. 1. Αθήνα.

Παπαδοπούλου, Α. (2009). *Η Αττική Νίκαια*. Αθήνα: Εκδόσεις Λεξίτυπον.

Παπαματθαίου, Μ. (2022). *Μικρασιατική καταστροφή: οι δρόμοι της προσφυγιάς μέσα από τα ιατρικά αρχεία. Προσφυγική Ελλάδα (1992)*. Κέντρο Μικρασιατών Σπουδών: Αθήνα. Προσπελάστηκε στις 20/03/2022 από

<https://www.tovima.gr/2022/03/20/society/mikrasiatiki-katastrofi-oi-dromoi-tis-prosfygias-mesa-apo-ta-iatrika-arxeia>

Σκλίας, Π. & Χουλιάρας, Α. (2002). *Η διπλωματία της κοινωνίας των πολιτών. Οι μη κυβερνητικές οργανώσεις και η διεθνής αναπτυξιακή συνεργασία*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Σταυρίδης, Κ. (2019). *Ιστορικό ιδρύσεως του προσφυγικού συνδικαλισμού Τρίπολης*. Δημοσίευτη εργασία.

Τσαγκάρης, Π. (2020). *Φιλανθρωπία και καπιταλισμός*. Προσπελάστηκε στις 20/04/2020 από <https://rproject.gr/article/filanthropia-kai-kapitalismos>

Τσάκουρης, Κ. (1995). *Η φιλανθρωπία στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα: Η συγκρότηση και λειτουργία. Η περίπτωση της Αθήνας και του Πειραιά*, (Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1995). Ανακτήθηκε στις 19/05/2015 από Αρχείο Διδακτορικών διατριβών.

Τσουκαλάς, Κ. (1999). *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Τσουκαλάς, Κ. (2020). *Η Ελληνική Τραγωδία. Από την απελευθέρωση ως του συνταγματάρχες*. Αθήνα: Πατάκη.

Πανουτσοπούλου, Κ. (1984). *Κοινωνική Πρόνοια. Ιστορική εξέλιξη-σύγχρονες τάσεις*. Αθήνα: Γρηγόρη.

Πανταζίδης, Ξ. Λ. (1987). *Η ιστορία του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού*. (1ος τόμος). Αθήνα: Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός.

Παπαθανασοπούλου, Κ. (2020). *Προσφυγική Εγκατάσταση, Σύλλογοι και Μνήμη στη Νίκαια (1923 – 1967)*. (Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Σχολή Πολιτικών Επιστημών,

Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, 2020). Προσπελάστηκε στις 20/11/2020 το Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.

Πετμεζάς, Σ. (2003). *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα. Η περιφερειακή διάσταση*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.

Πετμεζάς, Σ. (2012). *Προλεγόμενα για την Ελληνική αγροτική Οικονομία στον Μεσοπόλεμο*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Πελαγίδης, Ε. (1994). *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία 1923 – 1930*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κυριακίδης.

Πελαγίδης, Ε. (1997). *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο πόνος και η δόξα*. Θεσσαλονίκη: Οίκος αδελφών Κυριακίδη.

Πελοπόννησος (2004). *Ιστορίες της πόλης*. Πάτρα: Περί Τεχνών.

Πιζάνιας, Π. (1985). *Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα (1821-1923): το παράδειγμα των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.

Πολίτης, Ν. (2004). *Πατριολογήματα. Τόμος Β΄. Ο καθημερινός βίος στην Πάτα άλλοτε. Οι πατρινές και η χειραφέτησή τους*. Πάτρα: Περί τεχνών.

Πολύζος, Ι. (1984). *Η εγκατάσταση των προσφύγων το 1922. Μία οριακή περίπτωση αστικοποίησης*. Ε.Μ.Π. Εκδόσεις Τομέα: Πόλη και Κοινωνικές Πρακτικές.

Πρωτονοτάριος, Α. Β. (1929). *Το προσφυγικόν πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως*. Πυρσός.

Ρηγίνος, Μ. (1999). *Επαγγελματική αποκατάσταση προσφύγων. Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα – Οι προσφυγούπολεις στην Ελλάδα. Στο Επιστημονικό Συμπόσιο 11-12/4/1997, Εταιρεία Σπουδών και ΝΕ Παιδείας Σχολής Μωραΐτη, Αθήνα*.

Ρήγος, Α. (1999). *Η Β΄ Ελληνική Δημοκρατία*. Θεμέλιο: Αθήνα.

Ριζάς, Σ. (2005). *Η επιστροφή στην Κρήτη. Στο Θ. Βερέμης – Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, ειδική έκδοση για την εφημερίδα Τα Νέα.

Ρόδας, Ε. (1927). *Πως βλέπω την Ελλάδα (Πελοπόννησος - 1925)*. Αθήνα: Π. Δ. Σακελλάριος.

Ροζάκου, Κ. (2017). *Κοινωνικότητα και «κοινωνία αλληλεγγύης» στην περίπτωση ενός εθελοντικού σωματείου. Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης (32)*, 95-120. DOI:10.12681/hpsa.14467.

Σακελλαρόπουλος, Θ.- Βενιέρης, Δ. (2004). Πρόλογος στο P. Spicker, *Το Κράτος Πρόνοιας. Μια γενική θεωρία*. Διόνικος: Αθήνα.

Σακελλαρόπουλος, Θ. (2007). «Οικονομία και κοινωνία τον 19ο και 20ο αιώνα στην Μεσσηνία». Στο Π. Θέμελης (επιμ.) *Μεσσηνία: Τόπος, χρόνος, άνθρωποι*. Ανακτήθηκε στις 07/09/23 από

https://www.researchgate.net/publication/261403015_Theodoros_Sakellariopoulos2007Oikonomia_kai_koinonia_ton_19o_kai_20o_aiona_sten_Messeniaστο_P_Themeles_epim_MesseniaTospos_chronos_anthropoi_Athena_Miletos_2007ss_334ISBN_978-960-8460-97-3

Σακελλαρόπουλος, Θ. (2011). Κράτος και οικονομία στην Ελλάδα, 1922-1990: μία επισκόπηση. Στο *Οικονομία και Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα*, 4η ενοποιημένη και εμπλουτισμένη έκδοση. Διόνικος: Αθήνα.

Σαλβάνου, Α. (2018). *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης. Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*. Αθήνα: Νεφέλη.

Σαλβάνου, Α. (2022). *Αρρώστια και περίθαλψη στη Μικρασιατική Καταστροφή και στους πρόσφυγες, Η Εφημερίδα των Συντακτών Ανεξάρτητα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης Α.Ε.*: Αθήνα.

Σαλούρου, Α. (2014). *Ο ρόλος των μη Κυβερνητικών Οργανώσεων στο χώρο της υγείας: η δράση τους στη σύγχρονη κοινωνία και η αποτελεσματικότητά τους* (Διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Πειραιώς. Πειραιάς, 2014). Προσπελάστηκε στις 15/10/2023 από <https://dione.lib.unipi.gr/xmlui/handle/unipi/6213>

Σιδερόπουλος, Ι. (2007). *Ποντίων Μνήμες στην Πάτρα, Σωματείο "Φάρος" Ποντίων Πατρών*. Πάτρα.

Smith, A. (2000). *Εθνική ταυτότητα*. Οδυσσέας: Αθήνα.

Σόλαρης, Ι. (2014). *Καλαμάτα 1830-1930: Το μεταβαλλόμενο πρόσωπο μίας επαρχιακής πόλεως από την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους έως την περίοδο του Μεσοπολέμου* (Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου. Καλαμάτα, 2014). Προσπελάστηκε στις 10/1/2019 από Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.

- Σταθόπουλος, Π. (2005). *Κοινωνική Πρόνοια: Ιστορική εξέλιξη-Νέες κατευθύνσεις*, Παπαζήσης: Αθήνα.
- Σταματόπουλος, Δ. (2011). Η Μικρασιατική Εκστρατεία – Η ανθρωπογεωγραφία της Καταστροφής. Στο Α. Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες – Μια νέα ματιά* (σελ.55-97). Αθήνα: Νεφέλη.
- Στεφάνου, Στ. (1961). *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Πρωτοπόρος της Κοινωνικής Πολιτικής και του «Κράτους Ευημερίας» εις τον Δυτικόν κόσμον. Δοκίμιον της σύγχρονου πολιτικής μας ιστορίας*. Λέσχη Φιλελευθέρων, μνήμη Ελευθερίου Βενιζέλου: Αθήνα.
- Συρίγος Α., & Κλάψης Α., (2023). *Συνθήκη της Λωζάννης και Ελληνοτουρκικές σχέσεις Τόμος Α' & Τόμος Β', Ο δεκάλογος ενός αιώνα*. Καθημερινή: Αθήνα.
- Σωφρονιάδου, Σ. Κ. (2013). *Τρεις γενιές, δυο πατρίδες. Από την Ιωνία στην Κόρινθο*. 2^η εκδ. Αθήνα: Εκδόσεις Μετρονόμος.
- Schnapper, D. (2008). *Η Κοινωνική Ενσωμάτωση, Μια σύγχρονη προσέγγιση* (Ξ. Γιαταγάνας, μτφρ.). Κριτική: Αθήνα.
- Τα παιδιά του Μίμαντος* (2010), Συμπαραγωγή: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ηλείας - Δήμος Βαρθολομιού
- Τζεδόπουλος, Γ. (2003). *Πέρα από την καταστροφή: Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*. Αθήνα: Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού.
- Τοπόλσκι, Γ. (1983). *Προβλήματα ιστορίας και ιστορικής μεθοδολογίας*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Τούντα-Φρεγάδη Α. (2009). *Η δανειακή ελληνική εξωτερική πολιτική*. Αθήνα: Σιδέρης.
- Τούντα-Φρεγάδη, Α. (2017). Η άποψη του ελληνικού Τύπου για την εγκαθίδρυση της προσωρινής κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης. *Βαλκανικά Σύμμεικτα 18*. ΙΜΧΑ: Θεσσαλονίκη.
- Υπουργείον Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως (1926). *Διατάξεις αφορώσαι την πρόνοιαν και αστικήν εγκατάστασιν των προσφύγων*. Αθήνα.
- Φερόνας, Α. (2018). Κοινωνικές ανάγκες, κοινωνικοί κίνδυνοι και κοινωνική αλληλεγγύη. Στο Σακελλαρόπουλος, Θ. Οικονόμου, Χαρ. Σκαμνάκης, Χρ., Αγγελάκη, Μ. (επιμ.). *Κοινωνική Πολιτική*. Αθήνα: Διόνικος.

Φωτήλας, Ν. (1937). *Κοινωνική Πολιτική. Εγχειρίδιον θεωρίας και πράξεως*. Αθήνα: Πυρσός.

Χατζιωσήφ, Χ., (2017). *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Χατζιωσήφ, Χ., (επιμ.). (2002). Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές, και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας. Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. *Ο Μεσοπόλεμος 1922- 1940*, (τ. Β2). Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Χατζιωσήφ, Χ. (2003). *Κοινοβούλιο και δικτατορία. Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940* (τ. Β2). Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Χουμεριανός, Μ. (2000). *Αγροτική κρίση και κοινωνική διαμαρτυρία στην Πελοπόννησο, 1893-1905*. (Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2000). Προσπελάστηκε στις 07/09/2023 από το Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.

Ψαλιδόπουλος, Μ. (2006). *Πρόσφυγες και ελληνική οικονομία στο Μεσοπόλεμο. Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*. Αθήνα. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.

Ψύλλα, Μ. (2010). *Μεθοδολογία της ανάλυσης ενός γεγονότος από τον έντυπο λόγο*. Αθήνα: Τυπωθήτω.

Ψυχογιού, Ε. (1987). *Λεχαινά, ο τόπος τα σπίτια*. Λεχαινά: Πολιτιστική ομάδα Φράγμα.

Ψυχούλα-Κοντογιάννη, Β. (2015). *Η δανειακή πολιτική της Ελλάδος ως συνέπεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου*. (μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, 2015). Προσπελάστηκε στις 14/12/2022 από

<https://amitos.library.uop.gr/xmlui/handle/123456789/2579>

Ξενόγλωσση

Alpan, A. S. (2013). But the Memory Remains: History, Memory and the 1923 Greco-Turkish Population Exchange. *The Historical Review/La Revue Historique*, 9, 199–232. <https://doi.org/10.12681/hr.295>

Baldock J., Manning N., Miller S., Vickerstaff S. (eds). (1999). *Social Policy*, Oxford: Oxford University Press.

- Béland, D. & Hansen, R. (2000). Reforming the French welfare state: Solidarity, social exclusion and the three crises of citizenship. *West European Politics*, 23(1), 47-64.
- Berman, Ed. (1984). *Influence of the Carnegie, Ford and Rockefeller Foundations on American Foreign Policy: The Ideology of Philanthropy*. USA: State University of New York Press.
- Bremner, R. (1988). *American Philanthropy*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Briggs, A. (1961). The welfare state in Historical Perspective. *European Journal of Sociology / Archives Européennes de Sociologie / Europäisches Archiv für Soziologie*. 1961, Vol. 2, No. 2, *On the Welfare State* (1961), pp.221-258.
- Bryson, L. (1992). *Welfare and the State: Who benefits?* Red Globe Press: Bloomsbury publishing.
- Bochel, H and Daly, G. (επιμ.). (2014). *Social Policy*. New York: Routledge.
- Capps, E. (1919). *The American Red Cross. Survey of the hospitals of Greece*. Athens: P.D. Sakellariou.
- Cassimatis, P. L. (1988). *American Influence of Greece 1917-1929*. The Kent state: University Press, Kent- Ohio.
- Coleman, J. S. (1988). Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*, 94, S95–S120. <http://www.jstor.org/stable/2780243>
- Connerton, P. (1990). *How societies remember*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dean, H. (2006). *Social Policy*. Cambridge: Policy Press.
- Drake, R. F. (2001). *The Principles of Social Policy*. Basingstoke: Palgrave.
- Durkheim, E. (1960). *The division of labour in society*. London: The Free Press.
- Easton-Calabria, E. (2017). Following the Refugees: The World Bank, International Loans, and a Brief History of Refugees and Development. *The SAIS Review of International Affairs; Baltimore Vol. 37, Iss. 2, (Summer/Fall 2017) :3*. DOI:10.1353/sais.2017.0022
- Eddy, C. (1931). *Greece and the Greek refugees*. London: George Allen & Unwin.

- Eglezou, G. (2009). Refugees in Greece (1922): The Attitude of the Press towards Their Arrival. *Ethnologia Balkanica*, 13, 75–90, <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=145919>.
- Evers, A. & Laville, J.-L. (επιμ.). (2004). *The Third Sector in Europe*. England: Edward Elgar Publishing.
- Exertzoglou, H. (2016). Children of memory: Narratives of the Asia Minor catastrophe and the making of refugee identity in interwar Greece. *Journal of Modern Greek Studies*, 34(2), 343-366.
- Fantauzzo, J. (2018). Rise Phoenix-Like: British Soldiers, Civilization and the First World War in Greek Macedonia, 1915–1918. *Militarized Cultural Encounters in the Long Nineteenth Century*, 125–147. https://doi.org/10.1007/978-3-319-78229-4_6
- Fitzpatrick, T. (2001). *Welfare Theory: an introduction*. Basingstoke: Palgrave.
- Foucault, M. (1977). *Language, Counter-Memory, Practice. Selected Essays and Interviews* (Donald F. Bouchard and Sh. Simon, Transl.). Ithaca NY: Cornell University Press.
- Foucault, M. (1991). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. Penguin Social Sciences: United States of America.
- Foucault, M. (2003). *The birth of the clinic. An archaeology of Medical Perception* (A.M. Sheridan, Transl.). Routledge: Taylor & Francis e-Library.
- Gatrell, P. (2013). *The making of the Modern Refugee*. Oxford Academic.
- George, V. & Wilding, P. (1985). *Welfare and Ideology*. Routledge: New York
- Giannuli, D. (1995). Greeks or " Strangers at Home": The Experiences of Ottoman Greek Refugees During Their Exodus to Greece, 1922–1923. *Journal of Modern Greek Studies*, 13(2), 271-287.
- Gordon, D. (1994). *Citizens without Sovereignty: Equality and Sociability in French Thought, 1670-1789*. Princeton.
- Gram-Skjoldager, K., Ikonomidou, H. Andreas, & Kahlert, T. (Eds.) *Organizing the 20th-Century World: International Organizations and the Emergence of International Public Administration, 1920-1960s*. Bloomsbury Academic.
- Hill, M. (1997). *Understanding Social Policy*. Oxford: Blackwell

Hirschon, R. (Ed.). (2003). *Crossing the Aegean. An appraisal of the 1923 compulsory population exchange between Greece and Turkey*. New York-Oxford: Berghahn.

History of Philanthropy. (2007). *From the National Philanthropic Trust website*. Available at: http://www.nptrust.org/philanthropy/history_philanthropy.asp (Retrieved on July 8, 2020).

Hobsbawm, E. & Ranger, T. (Eds.). (1983). *The invention of tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.

Iğsız A. (2018). *Humanism in Ruins: Entangled Legacies of the Greek-Turkish Population Exchange*. Stanford University Press.

Ikonomou, H. A., & Gram-Skjoldager, K. (Eds.) (2019). *The League of Nations: Perspectives from the Present*. Aarhus Universitetsforlag.

Klapsis, A. (2011). Research Note: American Initiatives for the Relief of Greek Refugees, 1922–1923. *Genocide Studies and Prevention*, 6(1), 98-106, University of Toronto Press.

Klapsis, A. (2014). Violent Uprooting and Forced Migration: A Demographic Analysis of the Greek Populations of Asia Minor, Pontus and Eastern Thrace. *Middle Eastern Studies*, 50(4), 622–639. <https://doi.org/10.1080/00263206.2014.901218>

Kocka, J. & – Mitchell, A. (Eds.). (1993). *Bourgeois Society in Nineteenth-Century Europe*. England: Oxford University Press.

Kocka, J. (1993). The European Pattern and the German Case. In J. Kocka – A. Mitchell (eds.), *Bourgeois Society in Nineteenth – Century Europe*. Oxford: Berg.

Kontogiorgi, E. (2006). *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*. United States: Oxford University Press.

Kopinak, J. K. (2013). *Are Effectiveness and Sustainability Impossible Dreams? The Journal of Humanitarian Assistance*. from <https://reliefweb.int/report/world/humanitarian-aid-are-effectiveness-and-sustainability-impossible-dreams> (Retrieved on 28/08/2023).

Kritikos, G. (1999). Motives for compulsory population exchange in the aftermath of the Greek-Turkish War: (1922-1923). *Bulletin of the Centre for Asia Minor Studies*, 13, 209–224. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.147>

Kyramargiou, E. 27 Jul 2021, Refugees of the 1923 population exchange between Turkey and Greece from: *The Routledge Handbook on Contemporary Turkey* Routledge. <https://www.routledgehandbooks.com/doi/10.4324/9780429264030-5> Retrieved on 31 December 2023

Ladas, St. (1932). *The exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*. New York: Macmillan Co.

Legg, R. K. (1969). *Politics in Modern Greece*. Stanford – California. Stanford University Press.

Lovejoy, E. (1946). *The American Women's Hospitals in Greece. Parmelee, Ruth A., 1885-1973. Title: Ruth A. Parmelee papers, 1922-1945*. Related e-source: Finding aid <http://www.oac.cdlib.org/institutions/Hoover+Institution>

Lukes, S. (1975). Political Ritual and Social Integration. *Sociology*, 9, p. 289-309.

Mavrogordatos, G. (1983). *Stillborn Republic. Social Coalitions and party Strategies in Greece 1922-1936*. Berkeley: University of California Press.

Marshall, T. (1965). *Social Policy*. New York: Hillary House.

Mishra, R. (1984). *The welfare state in crisis: Social Thought and Social Change*. Brighton: Palgrave Macmillan

Nicolaïdis, K. & Viehoff, J. (2012). The choice for sustainable solidarity in post-crisis Europe. In: G., Bajnai, T., Fischer, S., Hare, S., Hoffmann, K., Nicolaïdis, V., Rossi, J., Viehoff, & A., Watt, (eds). *Solidarity: For sale? The Social Dimension of the New European Economic Governance (Europe in Dialogue, No. 2012/1)*. Güterloh: Bertelsmann Stiftung. pp. 23-44.

Nora, P. (1989). Between memory and history: Les lieux de memoire, Special Issue: Memory and Counter-Memory. *Representations*, No. 26, 7-24.

Oakley, A. & Williams A. S. (Eds). (1994). *The Politics of the Welfare State*. UCL: London.

Penninx, R., Berger, M., & Kraal, K. (Eds.). (2006). *The Dynamics of International Migration and Settlement in Europe: A State of the Art*. Amsterdam University Press. <http://www.jstor.org/stable/j.ctt45kdw5>

Pentzopoulos, D. (1962). *The Balkan exchange of minorities and its impact upon Greece*. Paris: The Hague.

Procacci, G. (1996). *Poor citizens: social citizenship and the crisis of welfare states*. Florence: European University Institute, European Forum, 1996/05 - <https://hdl.handle.net/1814/23561>, Retrieved from Cadmus, EUI Research Repository.

Prochaska, F.(2000). *Christianity and Social Service in Modern Britain: The Disinherited Spirit*. Oxford.

Putnam, R. D. (1995). Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy* 6 (1), 65-78.

Rodogno, D. (2022). *Night on Earth. A History of International Humanitarianism in the Near East, 1918-1930*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ross, F. – Fry, L. – Sibley, E. (1929). *The Near East Relief and American Philanthropy. A Survey Conducted Under the Guidance of the General Committee of the Near East Survey*. New York :1929.

Simmel, G. (1997). The Sociology of Sociability. In D. Friby - M. Featherstone (Eds.), *Simmel on culture: Selected Writings*. Λογδίο: Sage Publications.

Skinner, A. H. (2020). *Morgenthau Henry Sr*. Retrieved December 23, 2023 from https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/morgenthau_henry_sr

Smith, L. M. (1998). *Ionian Vision: Greece in Asia Minor 1919-1922*. London: Hurst and Company.

Strömberg, D. (2007). Natural Disasters, Economic Development, and Humanitarian Aid. *The Journal of Economic Perspectives*, 21(3), 199–222. <http://www.jstor.org/stable/30033741>

Spicker, P. (2014). *Social policy: Theory and practice*. Great Britain: Bristol University Press.

Tarrow, S. (1994). *Power in Movement: Collective Action, Social Movements and Politics*. London: Cambridge University Press.

Titmuss, R. (1974). *Social Policy: An Introduction*. London: Allen & Unwin.

- Titmuss R. M. Abel-Smith B. & Titmuss K. (1987). *The philosophy of welfare : selected writings of Richard Titmuss*. Allen & Unwin.
- Trattner, W. I. (1973). Private Charity in America :1700-1900. *Current History*, 65(383), 25–40. <http://www.jstor.org/stable/45312889>
- Trattner, W. I. (1979). *From Poor Law to Welfare State: A History of Social Welfare in America*. New York: Free Press.
- Travlos, K. (2020). *Salvation and Catastrophe: The Greek-Turkish War, 1919–1922*. Rowman & Littlefield.
- Tuzzolino, N. J., & Brantley, A. (2021). *The “Great Catastrophe:” An Analysis of the Greek migration from Asia Minor during and following the Greco-Turkish war of 1919*. *History 398: Approaches to History*, Dr. Allyson Brantley. <https://laverne.edu/honors/wp-content/uploads/sites/39/2022/10/Nicholas-Tuzzolino-Fetty-Scholar.pdf>. Retrieved on 08/08/2023
- Venieris, D. (1997). *The history of health insurance in Greece: The nettle governments Failed to Grasp* (Doctoral dissertation, The London School of Economics and Political Science, 1997), LSE Health, London School of Economics and Political Science.
- Venturas, L. (2022). Multi-actor Synergies, Sovereignty, and Refugee Resettlement in Interwar Greece. *Journal of Modern Greek Studies*, Vol. 40, (2), 299-317
- Weale, A. (1983). *Political Theory and Social Policy*. St. Martin Press: New York
- Yildirim, O. (2007). *Diplomacy and Displacement: Reconsidering the Turco-Greek Exchange of Populations, 1922–1934*. New York: Routledge

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΤΙΤΛΟΣ ΣΩΜΑΤΕΙΟΥ	ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΟ
ΠΑΜΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΟΣ ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΕΝ ΠΑΤΡΑΙΣ	ΝΑΙ
ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΠΑΤΡΩΝ Η ΑΛΛΗΛΟΒΟΗΘΕΙΑ	ΝΑΙ
ΕΝΩΣΗ ΟΙΚΙΣΤΩΝ ΕΑΠ ΠΑΤΡΩΝ	ΝΑΙ
ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΑΙΓΙΟΥ Η ΠΡΟΠΟΝΤΙΣ	ΝΑΙ
ΑΓΑΘΟΕΡΓΟΣ ΑΔΕΛΦΟΤΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΠΑΤΡΩΝ Ο ΑΓΙΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ	ΝΑΙ
ΕΝΩΣΙΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΑΙΓΙΑΛΕΙΑΣ	ΝΑΙ
ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΕΝΩΣΙΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΑΧΑΙΑΣ	ΝΑΙ
ΠΑΜΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗ ΕΝΩΣΗ ΠΑΤΡΑΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΧΩΡΩΝ ΟΙΚΟΥΝΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ	ΝΑΙ
ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΜΙΝΤΙΛΟΓΛΙΟΥ	ΝΑΙ
ΛΑΙΚΟΣ ΠΑΜΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΑΤΡΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΧΩΡΩΝ	ΝΑΙ
ΑΘΛΗΤΙΚΗ ΕΝΩΣΙΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΔΕΚ ΠΑΤΡΩΝ	ΝΑΙ
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΣ ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ Η ΟΜΟΝΟΙΑ ΑΙΓΙΟΥ	ΝΑΙ
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΣ ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΔΕΞΑΜΕΝΗΣ ΑΙΓΙΟΥ, Η ΕΝΩΣΙΣ	ΝΑΙ
ΑΣΤΙΚΟ ΣΩΜΑΤΕΙΟ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ, Η ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ	ΝΑΙ
ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΝΟΜΟΥ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ	ΟΧΙ
ΠΑΤΡΙΩΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΚΟΡΙΝΘΟΥ	ΟΧΙ
ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΛΟΥΤΡΑΚΙΟΥ	ΟΧΙ
ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΒΡΑΧΑΤΙΟΥ	ΟΧΙ
ΠΑΜΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ	ΟΧΙ
ΑΛΛΗΛΟΒΟΗΘΕΙΑΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ	ΝΑΙ
ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΕΝ ΚΑΛΑΜΑΙΣ ΑΛΥΤΡΩΤΩΝ	ΝΑΙ
ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΝ ΜΕΣΣΗΝΙΑ ΑΛΥΤΡΩΤΩΝ	ΝΑΙ
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗ ΕΝΩΣΙΣ ΚΑΛΑΜΩΝ	ΝΑΙ
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΚΑΛΑΜΩΝ	ΝΑΙ

ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΠΑΡΑΛΙΑΣ ΚΑΛΑΜΩΝ Ο ΒΟΣΠΟΡΟΣ	ΝΑΙ
ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΝ ΜΕΣΣΗΝΗ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ	ΝΑΙ
ΣΥΝΟΙΚΙΑΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΑΡΑΛΙΑΣ ΚΑΛΑΜΩΝ	ΝΑΙ
Ο Α΄ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΝΕΟΧΩΡΙΤΩΝ ΤΡΩΑΔΟΣ, Η ΔΗΜΗΤΡΑ, 1934	ΝΑΙ
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗ ΕΝΩΣΙΣ ΝΑΥΠΛΙΟΥ	ΟΧΙ
ΠΑΜΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ	ΟΧΙ
ΠΑΜΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗ ΕΝΩΣΗ ΑΡΚΑΔΙΑΣ	ΟΧΙ
ΑΘΛΗΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΑΕΚ ΤΡΙΠΟΛΗΣ	ΝΑΙ
ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΑΜΑΛΙΑΔΑΣ	ΟΧΙ
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ, Η ΕΝΩΣΙΣ ΓΑΣΤΟΥΝΗΣ	ΟΧΙ